

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

El Grup Nós i la cultura europea: autoretrat d'una generació

Joaquim Ventura i Ruiz

Aquesta tesi doctoral està subjecta a la llicència [Reconeixement 4.0. Espanya de Creative Commons](#).

Esta tesis doctoral está sujeta a la licencia [Reconocimiento 4.0. España de Creative Commons](#).

This doctoral thesis is licensed under the [Creative Commons Attribution 4.0. Spain License](#).

Universitat de Barcelona
Departament de Filologia Romànica

Curs: *La crítica del text i
les seves aplicacions* (1994-1995)

Tesi doctoral
**EL GRUP NÓS I
LA CULTURA EUROPEA:
AUTORETRAT D'UNA GENERACIÓ**

Per a optar al títol de Doctor en Filologia Romànica

Autor: Joaquim Ventura i Ruiz
Director: Dr. Basilio Losada Castro

A *Irene* i a *Roi*, per disculpar les meves absències intradomèstiques.

Als meus pares: *Joaquim Ventura* (que mai ho hauria imaginat),
Joan Freixas (que no ha arribat a veure-ho) i *Maria del Socorro* (per la
illusió).

I un record per a l'amic *Camilo Nogueira*, company d'esperances per
a les nostres terres i alcavot involuntari perquè jo descobrís la Filologia
Gallega, una nit d'hivern de 1988.

"Bitter or sweet, most memories become precious as the years move on" ('Amargues o dolces, les memòries es tornen precioses amb el pas del anys').

Mark Hellinger, *The Roaring Twenties* (Raoul Walsh)

L'esperit de lloc o, en llatí, *Genius locæ* (...) està estretament connectat a una por a la pèrdua, a una sensació de cultures que moren i móns que desapareixen (...).

(...) el patriotisme local, l'esperit de lloc, no és senzillament el plaer, l'orgull o la confiança de la gent en pertànyer o pertanyen, sinó més aviat una por a no pertànyer, o a ja no pertànyer més (...), d'haver perdut la pàtria, d'estar exiliats de la pàtria (...).

(...) el sentiment -que també es pot trobar al nacionalisme cultural i després polític-, la idea que la gent virtuosa i heroica és la gent que viu a les zones més endarrerides del país, on no els han fet malbé el comerç, el capitalisme, l'urbanisme, el cosmopolitisme, i viuen en una mena de solidaritat tribal.

(...) així hi ha un sentit del primitiu en aquestes zones salvatges del país, com si diguéssim, tota la història humana -i la prehistòria- hagués transformat els éssers humans en menes de criatures del paisatge (...).

Raphael Samuel, "L'esperit de lloc". *Plecs d'Història Local*, núm. 56 (abril de 1995), *L'Avenç*.

1. TEORIA DE L'AUTOBIOGRAFIA

1.1	Sobre l'estat dels estudis i la crítica de l'autobiografia	1
1.2	L'autobiografia com a gènere literari	3
1.3	La gènesi de l'autobiografia	6
1.4	Valor de l'autobiografia	8
1.5	L'autor autobiogràfic	11
1.6	El lector d'autobiografies	17
1.7	La sinceritat de l'autobiografia: realitat, ficció i pacte autobiogràfic	19
1.8	Sobre els diaris	28
1.9	Sobre els epistolaris	30
1.10	L'autobiografia a Espanya. L'autobiografia a Galícia	31

2. DEL 'CENÁCULO OURENSÁN' A LA REVISTA NÓS

2.1	Com era aquell Ourense?	35
2.2	La formació del 'cenáculo ourensán'	37
2.3	Primitivo Rodríguez Sanjurjo: l'antena modernista	43
2.4	Antón Losada Diéguez: el llevat o el conversor?	48
2.5	La revista <i>La Centuria</i>	55
2.6	Conversió o canvi de màscara?	58

3. ELS PROTAGONISTES

3.1	Florentino López Cuevillas	63
3.1.1	López Cuevillas vist pels altres	
3.1.2	Sobre les lectures de López Cuevillas	
3.2	Alfonso D. R. Castelao	67
3.2.1	Castelao vist pels altres	
3.2.2	L'ideari de Castelao	
3.2.3	Castelao com a lector i escriptor	
3.3	Ramón Otero Pedrayo	83
3.3.1	Una vocació autobiogràfica	
3.3.2	Otero Pedrayo vist pels altres	
3.3.3	Les lectures d'Otero Pedrayo	
3.3.4	Otero Pedrayo, escriptor	

3.3.5	Les coordenades intel·lectuals d'Otero Pedrayo	
3.3.6	La Galícia d'Otero Pedrayo	
3.3.7	<i>Ensaio histórico sobre a cultura galega</i>	
3.3.8	El celtisme d'Otero Pedrayo	
3.4	Vicente Risco	123
3.4.1	Risco vist pels altres	
3.4.2	La formació del Risco intel·lectual	
3.4.3	L'ideari de Vicente Risco	
4. DE LA TEOSOFIA I L'EXOTISME A LES AVANTGUARDES		155
4.1	Risco teosofista o la via kàrmica cap a l'alliberament nacional	157
4.2	La Teosofia	162
4.3	El temps trascendent	165
4.3.1	<i>El trampitán</i>	
4.4	La visió crítica del celtisme risquià	178
4.5	Risco i les avantguardes	181
4.5.1	Les relacions amb els corrents d'avantguarda	
4.5.2	Manuel Antonio o quan l'avantguarda és a casa	
4.6	El manifest <i>¡Más allá!</i>	201
4.6.1	La gènesi	
4.6.2	El contingut	
4.6.3	Les reaccions al manifest	
4.6.4	L'extensió del manifest	
4.7	Una altra avantguarda contra els vells coetanis	210
5. EL GRUP NÓS		
5.1	Entre l'èlite i la dimensió generacional	213
5.2	Els trets forjadors del grup Nós	224
5.2.1	Les influències	
5.2.2	Celtisme i medievalisme	
5.2.3	El catolicisme	
5.2.4	L'ideari polític	
5.2.5	La llengua gallega	
5.2.6	La inserció en la literatura en llengua gallega	
5.3	De la fidalguia al nacionalisme o de la família a la nació	237
5.3.1	La fidalguia gallega o el flascó de les essències	
5.3.2	De la síndrome Fernández a la síndrome Lampedusa	
5.3.3	L'elitisme	

5.3.4	La idealització del passat i de la terra	
5.3.5	Centrifugació i esgotament	
5.3.6	L'ideari estètic	
5.3.7	Destinació redemptora	
5.3.8	El paisatge, desvelador identitari	
5.4	La relació Galícia-Europa	265
5.4.1	La dimensió europeista de <i>Nós</i>	
5.5	La conversió com a mitologema generacional	274
5.5.1	L'autoanàlisi de la conversió	
5.5.2	La reflexió literària sobre la conversió	
5.5.3	El viatge europeu com a conversió	
5.5.4	La 'conversió' vista per la crítica	
5.6	Una divisió 'generacional' del treball	292
ELS TEXTOS AUTOBIOGRÀFICS DEL GRUP NÓS		299
6. FLORENTINO LÓPEZ CUEVILLAS: <i>Dos nosos tempos</i>		303
6.1	Una reflexió auroral?	303
6.2	Recepció de <i>Dos nosos tempos</i>	307
7. ALFONSO R. CASTELAO: <i>Diario 1921</i>		311
7.1	El contingut de <i>Diario 1921</i>	311
7.1.1	Sobre els nus	
7.1.2	De les dones de París	
7.1.3	Sobre la gran ciutat	
7.2	Un viatge amb recursos migrants	323
7.3	Les companyies al llarg del viatge	324
7.4	La crisi religiosa de Castelao	328
7.5	La recepció de les noves estètiques	330
7.5.1	Impressionisme	
7.5.2	Cubisme	
7.5.3	Futurisme	
7.5.4	Els pintors sincronistes	
7.5.5	Dada	
7.5.6	Expressionisme	
7.5.7	El mirall de l'art rus	
7.6	Per una estètica nacional	348
7.7	El viatge de Castelao vist per la crítica gallega	355

7.8	Marques autobiogràfiques en l'obra de Castelao	359
7.9	Els altres París de Castelao	361
8. RAMÓN OTERO PEDRAYO		363
8.1	<i>Lembranzas do meu vivir</i>	367
8.1.1	Les lectures i la galleguitat d'Otero a <i>Lembranzas...</i>	
8.2	<i>Arredor de si</i>	375
8.2.1	Un antecedent: <i>Escrito na néboa</i>	
8.2.2	Adrián Solovio	
8.2.2.1	La seva trajectòria	
8.2.2.2	La seva dimensió antigallega	
8.2.2.3	El retrat intel·lectual d'Adrián Slovio: un autoretrat de Ramón Otero?	
8.2.3	<i>Arredor de si</i> vist per Otero	
8.2.4	<i>Arredor de si</i> vist per la crítica	
8.2.5	I un epíleg: <i>Vidas non paralelas</i>	
8.3	Altres textos autobiogràfics i els tòpics literaris oterians	427
8.3.1	<i>Os camiños da vida</i>	
8.3.2	<i>Pelerinaxes</i>	
8.3.3	<i>A historia de un neno</i>	
8.3.4	<i>Devalar</i>	
8.3.5	<i>Adolescencia</i>	
8.4	Perfils i conversió	446
9. VICENTE RISCO		449
9.1	<i>Mitteleuropa</i>	449
9.1.1	Una redacció tardana i dues publicacions	
9.1.2	Vicente Risco, viatger	
9.1.3	La recepció de les cròniques de viatge de Risco	
9.1.4	Una altra visió de Berlín	
9.1.5	La crònica del viatge com a coartada per a la reconstrucció intel·lectual	
9.1.5.1	Teosofisme	
9.1.5.2	Elitisme	
9.1.5.3	Nacionalisme etnicista	
9.1.5.4	Nostàlgia i autoretrat intel·lectual	
9.2	<i>Nós, os inadaptados</i>	477
9.2.1	Una gènesi i dues versions	
9.2.2	Balança amarg o la fi d'un pontificat?	
9.2.3	<i>Nós, os inadaptados</i> vist per la crítica	
9.2.4	La síndrome de l'inadaptat	

10. LA REVISTA NÓS	503
10.1 Els valors de la revista <i>Nós</i>	504
10.2 La gènesi de la revista <i>Nós</i>	509
10.3 El funcionament de la revista <i>Nós</i>	513
10.3.1 Risco, sol davant el perill	
10.4 Elitisme de la revista <i>Nós</i>	523
10.5 Revistes arribades a la redacció de <i>Nós</i>	524
11. LA PRESÈNCIA PORTUGUESA A LA REVISTA NÓS	527
12. LES LLETRES CATALANES A NÓS O ELS DUBTES ENTRE EL NOUCENTISME I L'AVANTGUARDA	573
13. LA PRESÈNCIA FRANCESA A NÓS O EL MIRALL DEL PRESTIGI	595
13.1 Philéas Lebesgue o l'antena francesa	603
13.2 L'empenta francesa en l'inici de <i>Nós</i>	627
14. IRLANDA O LA ISOTOPIA CULTURAL I LITERÀRIA	635
14.1 La síndrome <i>Ulysses</i> o el fals paradigma de la modernitat del grup <i>Nós</i>	652
14.2 <i>Dedalus en Compostela</i> o la redempció de Joyce	655
15. ALTRES REFERÈNCIES EUROPEES EN LA LA REVISTA NÓS	656
15.1 Referències literàries	671
15.2 Relacions cèltiques	679
15.3 La continuïtat teosofista	679
16. CONCLUSIONS	685
16.1 Dels textos autobiogràfics dels homes de <i>Nós</i>	686
16.2 De la presència europea a la revista <i>Nós</i>	695
17. BIBLIOGRAFIA	699

Vull expressar el meu agraïment a les diverses persones i institucions que, d'una o altra manera, m'han ajudat a que la tesi hagi arribat a bon port:

Ánxeles, de la Biblioteca de la Diputació Provincial d'Ourense, per la diligència en enviar-me les fotocòpies sol·licitades.

Pepe Bouzas (Ourense), pels 'papers' de Primitivo Rodríguez Sanjurjo i els llibres de Fernández Mazas.

Carlos Casares (Vigo), per la seva col·laboració, les cartes de Risco a Losada Diéguez, els dinars i la conversa.

Francisco Fernández del Riego (Vigo), per la informació i per la consulta del manuscrit d'Otero Pedrayo.

Mari Carmen Férriz, per la juguesca (que ha guanyat) sobre el sorpasso de la meva tesi.

Antón Figueroa (Santiago de Compostel·la), per enviar-me el seu treball amb rapidesa, tal com m'havia promès.

Xosé Filgueira Valverde (Pontevedra), *in memoriam*, per les seves gestions malgrat la seva malaltia darrera.

Fina i Ana, de la Galeria Sargadelos (Barcelona), per cercar llibres.

Susana González, de la Fundación Otero Pedrayo, per la seva atenció i per confirmar-me les mides del mapa de Fontán.

Xavier Lasauca (Barcelona), per les correccions de català.

Teresa López (A Coruña), pel sopar, la copa i la conversa.

Família Losada-Diérguez (Pontevedra), per l'oferiment a visitar el pazo de Moldes (Boborás).

Al personal del **Museo de Pontevedra** i de la seva Biblioteca.

María Ogando (Santiago), pel llibre *Pensamento de Vicente Risco*.

Olivia Rodríguez (A Coruña), per les dades de la seva tesi i la informació sobre Steiner.

Antonio Raúl de Toro (A Coruña), per enviar-me els seus treballs i pel seu generós oferiment col·laborador.

Marcos Valcárcel (Ourense), pels articles de Risco a *El Miño* i pels seus suggeriments.

Afonso Vázquez-Monxardín (Ourense), per la presentació de persones 'assabentades' i per la seva amistat i acollida en la meva soledat primaveral ourensana.

Xosé M. Vélez (Ourense), per algunes idees i les converses a León.

Marian Vidal i el personal de la Biblioteca-Fundación Fermín Penzol (Vigo), per la seva col·laboració en cercar documentació.

Dolores Vilavedra (Santiago de Compostel·la), per la informació.

I també als músics que han 'amenitzat' les llargues hores de treball, entre els quals vull recordar Jaume Aragall (i el seu Core 'ngrato'), The Beatles, Emilio Cao, The Chieftains, Chopin (els *Nocturns*), Enya, Lyam O'Flynn, Carlos Gardel, Juan Luís Guerra, Lluís Llach, Milladoiro, Mozart (*Misses* i *Réquiem*), Carlos Núñez, Mike Oldfield, Bruce Springsteen, Alan Stivell.

A MANERA DE PRESENTACIÓ

Quan ens plantegem encetar l'empresa -o tal vegada fóra més escaient dir-ne l'aventura?- d'una tesi doctoral, se'n presenten tot un seguit de dubtes, especialment referits a l'orientació a prendre. Se suposa que algunes coses ja les tenim decidides, com l'època i l'àmbit lingüístic i literari. Però, ben aviat, hem d'optar pel que podríem anomenar la mare dels ous: hem de treballar un tema desconegut, inèdit, o, altrament, hem de fer-ho en un de prou sabut?

Qualsevol d'aquestes decisions té els seus avantatges i els seus conveients. Particularment, he aplicat -d'entrada- un criteri que, llevat d'una excepció, considero axiomàtic: si fem una tesi sobre literatura, l'autor o autors objecte de la mateixa han d'haver mort. En certa ocasió, una amiga gallega, professora de literatura, em demanà opinió sobre possibles temes per a la seva tesi. Ella tenia el projecte de fer-la sobre un dels joves, i malgrat això ferm, valors de l'actual literatura gallega. Immediatament li vaig treure la idea del cap: corria el risc que, tot allò que en pogués dir, quedés ultrapassat per qualsevol circumstància al cap de poc.

Resolta aquesta etapa, el següent dubte que ens assalta és si ens decidim per un tema inèdit o per un de coneugut. La primera opció té l'avantatge que, tot allò que fem, serà novetat a incorporar al corpus crític d'un àmbit literari. Només ens hauríem de preocupar de la metodologia i d'obtenir un resultat presentable. Tanmateix, el risc que correm és que el tema triat interessi a ben poca gent, per la qual cosa el treball pot resultar-nos estèril a mig termini.

La segona opció, la de decidir-nos per un tema coneugut, fins i tot central, d'un sistema literari només presenta avantatges si som capaços d'obtenir un resultat brillant. En cas contrari, el risc és altíssim: expectació creada que no

s'acompleix, impossibilitat de superar el nivell crític assolit fins aleshores, repetició mimètica i hermenèutica dels estudis crítics precedents, amb la qual cosa l'esterilitat es produiria de forma immediata.

Totes aquestes reflexions me les vaig fer en el moment d'orientar els treballs previs a la tesi doctoral. I, d'acord amb el que havia estat la meva trajectòria acadèmica, vaig decidir-me per la segona de les opcions, conscient del risc d'acabar esclafat contra la paret de la impotència. Però també era conscient que, d'haver optat per la primera possibilitat, hauria pogut decebre determinades expectatives i hauria malbaratat una circumstància francament privilegiada: el distanciament físic -i no això no significa menys interès i estimació- que suposa estudiar i analitzar la literatura gallega des de Catalunya i com a català. Tenia al meu abast, doncs, els ingredients necessaris per a intentar prendre el toro per les banyes: coratge intel·lectual (i no voldria que això semblés pedanteria) i distanciament de l'objecte d'estudi.

Tampoc no volia fer un treball estrictament arqueològic -tot i que sempre hi ha lloc per a la sorpresa- ni de crítica d'estil o d'estructura (i menys encara articular el discurs exclusivament amb aquestes cosses de 'autors i lectors implícits'; en això de la literatura sóc com aquell company de jurat de Cunqueiro, que qualificava un vi que havia tastat amb un simple però contundent "*bo para un cocido*"). Per això vaig desestimar tant la literatura medieval -encara que la treballo per altres bandes- com centrar-me en un autor -malgrat la meva passió per Cunqueiro o Dieste-.

Així doncs, entre el més antic i el més nou, vaig decidir el punt de mira en el mig cronològic i, dintre d'aquest, en el mateix centre generador de la literatura gallega moderna: l'anomenada '*Xeración Nós*'. El repte era considerable: si algun període de les lletres gallegues ha generat paper i tinta en abundància ha estat el dels vint anys compresos entre la fundació de les Irmandades da Fala (1916) i el cop traumàtic que significà la sublevació militar de juliol de 1936, sagnantment triomfadora a Galícia gairebé des del primer dia.

I a l'hora de fixar-me en aquest període, he optat per limitar-ne l'anàlisi a la revista *Nós* i a excloure qualsevol aprofundiment en el terreny ideològic dels escriptors estudiats. La acotació a la revista *Nós* té una raó purament metodològica: si bé podríem trobar referències a la cultura europea en altres publicacions galle-

gues (sobre tot a *A Nosa Terra*), m'interessa especialment la revista fundada a Ourense perquè era la 'seva' revista, perquè no era un òrgan d'expressió política sinó cultural, perquè fou la que donà nom al col·lectiu, en tant que 'generació', i perquè hi posaven una preminència pel que fa als articles, les ressenyes, les novetats, etc. I he obviat d'entrar amb certa profunditat en el terreny de la ideologia política -llevat del cas de Risco i el seu nacionalisme de base teosofista, sense la qual és impossible entendre'l- perquè ens duria per camins ben diferents dels que transitem en aquest treball i perquè en absolut pretenc fer d'aquesta tesi una *summa artis* (encara que, finalment, m'ha sortit un pèl més llarga del previst).

En anteriors aproximacions a aquest període i als principals esdeveniments que, en l'àmbit cultural gallec, hi podem situar, sempre havia trobat les mateixas referències i les mateixes reflexions. Passaven els anys, guanyàvem parcel·les de llibertat política, conqueríem noves perspectives d'anàlisi intel·lectual, però crítics i estudiosos, inclosos els joves, eren incapços -llevat d'algun cas excepcional- de sortir-se de les vies canòniques traçades en els foscos temps de la resistència cultural, nacional i democràtica contra el franquisme. Semblava com si gairebé tothom tingués por a no sortir a la foto si gosava moure's del grup. I, encara pitjor, semblava com si en la crítica literària i historiogràfica gallega i de focalització gallega -majoritàriament galleguista- hagués desaparegut el dubte, la curiositat, l'esperit crític. Gairebé ningú gosava anar a contracorrent d'affirmacions que, amb el pas del temps, s'han anat solidificant, esdevenint-ne progressivament clixés, tòpics i, finalment, axiomes.

Puc entendre, fins a cert punt, les dificultats per a veure les coses d'una altra manera per part de qui no ha pogut, sabut o volgut bellugar-se de la centralitat del sistema literari gallec -embastat més que cosit, convé no oblidar-ho, des de les restes de la desfeta democràtica i nacional de 1936, des de l'exili i des de la resistència dels vells gallegistes i la rebel·lia de les noves generacions- com a manera d'esdevenir refractari, en tant que legítima autodefensa, a l'hegemonia de les cultures alienes (l'oficial espanyola i l'anglosaxona, principalment). Sortir-se del fràgil cànon galleguista representava un risc força elevat com per a intentar-ho. Posar en qüestió les coordenades bàsiques d'aquest cànon podia suposar donar eines a l'adversari. Per això l'actitud més còmoda era no discrepar ni de l'*auctoritas*

erudita local ni del gurú literari de torn, amb independència que un o altre haguessin vestit -encara que fos només verbalment- camisa blava o que volguessin, en els anys seixanta, fer de Galícia una mena d'Algèria atlàntica.

I això que podria ser legítim en els anys de resistència, ara resulta insostenible si ens hi acostem amb un mínim de rigor científic i d'esperit crític. A les acaballes del segle XX podem dubtar -ni que sigui per simple qüestió de mètode- d'una història que continua sent escrita de la mateixa manera. Dubte que esdevé gairebé obligat quan un mateix autor, com seria el cas de Vicente Risco, és reivindicat per igual, i a partir dels mateixos textos, tant per les autoritats de la Xunta de Galicia -de signe conservador i espanyol, timidament autonomistes- com pels nacionalistes gallegos de centre i d'esquerra (sense oblidar passades apologies des d'una extrema dreta neonazi, celtista i wagneriana). I aquestes visions, paradojalment coincidents, es projectaven sempre en una sola direcció: de dins a fora.

Alguna cosa fallava, vaig pensar. Jo estava en una situació de privilegi: podia fer el camí a la inversa i amb uns referents de pluralitat cultural (per orígens i trajectòria personals, per vocació, per situació geogràfica). I vaig decidir que els meus torpedes virtuals, és a dir les meves anàlisis en aquesta tesi, havien d'apuntar a la línia de flotació del grup d'homes que impulsaren la revista *Nós* entre 1920 i 1935. Lluny de mi, però, cap atac despietat contra Risco, Otero Pedrayo, López Cuevillas i Castelao, ans al contrari. Ells tenien tota la legitimitat per aspirar i predicar allò que els semblés més adient, amb independència que poguem estar-hi d'acord o no. Ells tenien tot el dret -fins i tot diria que l'obligació moral- d'inflar el seu projecte. El problema rau en que molts continuaven i continuen veient un transatlàctic on no hi havia més que un paquebot de cabotatge.

I aquesta línia de flotació està dibuixada per dos elements fonamentals: el bagatge intel·lectual i l'europeisme dels homes de *Nós*. És cert que amb ells la cultura gallega va desempallegar-se de la cotilla regionalista i carrinçona que els continuadors del *Rexurdimento* no van saber superar: per primera vegada, uns intel·lectuals gallegos miraven cap a Europa, com a gallegos i en galleg, de manera relativament desacomplexada.

Però allò que era legítim recurs per a convertir la necessitat en virtut, ha estat sacralitzat fins a nivells d'intocabilitat i infal·libilitat vaticana. Les preguntes

que desencadenaven el procés d'aquesta tesi eren: Què hi havia de realitat en allò que la crítica ha vingut repetint una i altra vegada dels homes de la 'Xeración Nós'? Com, quan i per què s'havien bastit els respectius autoretrats intel·lectuals que han servit per a definir-los a posteriori? Quina era la seva veritable dimensió europeista?

La resposta a aquestes preguntes obligava a situar-se en una dimensió extratextual (més que extraliterària), és a dir en els marges de la pura creació. No m'interessaven les novel·les en tant que novel·les (és a dir, en tant que conjunt d'elements -estil, estètica, forma, vocabulari, trama narrativa, personatges, gènesi i recepció-) sinó alguns dels seus textos -novel·les, articles, assaigs- en funció del paper que havien jugat com a conformadors d'un perfil intel·lectual comú, forjat pels autors-protagonistes i repetit pels continuadors: del dilettantisme exotista al compromís nacionalista, de la raresa en una ciutat de províncies a la gairebé homologació cultural europea, amb els seus tics, les seves lectures, les seves opinions.

Dos blocs apareixien aleshores: la visió de la pròpia formació intel·lectual i la projecció d'aquesta en dues direccions, la interior -galleguista- i l'exterior -europeista-. No era casual, o si més no aixó m'ho semblava, que els homes del grup Nós haguessin escrit, d'una o altra manera, textos en què reflexionaven sobre el seu pas des del dilettantisme modernista al galleguisme polític i cultural. Hi hauria una motivació i un objectiu comú en aquesta actuació? Eren trajectòries individuals -però arrelades de forma molt semblant i propera- que trobaven (per cercar-les) idèntiques respostes a idèntiques preguntes?

I la solució me l'havien de donar ells mateixos, amb els seus textos autobiogràfics o suposadament autobiogràfics. La meva col·laboració amb la Unitat d'Estudis Biogràfics que dirigeix la professora Anna Caballé, del Departament de Filologia Espanyola de la Universitat de Barcelona, em donava un seguit d'eines (bibliogràfiques, metodològiques, analítiques) per a escometre amb certes garanties la disecció d'aquests textos, com si escampéssim les peces d'un trencaclosques que després hem de tornar a muntar, però que ens obliga a fixar-nos més en la forma encunyada de les peces que en el dibuix que ens en resultarà. Calia situar el

moment i la intenció d'aquests textos, amb independència de la seva concreció genèrica.

I, naturalment, no deixar mai de fer-nos preguntes: Per què López Cuevillas va escriure *Dos nosos tempos* el 1920, any de l'aparició de *Nós* i després a penes va escriure res més, tot i ser la seva prosa d'una considerable qualitat? Què motivava que Otero Pedrayo no comencés a escriure fins als quaranta anys i que gairebé totes les seves novel·les tinguin com a motiu la formació intel·lectual i la conversió a la fidelitat a la terra? Per què Risco va escriure gairebé als cinquanta anys *Nós, os inadaptados*? Per què aquesta reflexió sobre el passat obvia expressament l'etapa galleguista, en els quinze anys immediatament anteriors? Hi havia algun fil conductor en aquests plurals de primer persona? Respondria tot plegat a una autojustificació?

I passem al segon bloc. De quina manera posaren tot el seu bagatge de persones formades intel·lectualment al servei del galleguisme cultural? I aleshores calia tornar a fer el mateix joc del trencaclosques amb la principal eina que tenien al seu abast: la pròpia revista *Nós*, publicada entre 1920 i 1936 (amb un únic interval, motivat per raons econòmiques, entre 1923 i 1925). Quina era la veritable dimensió europea d'aquesta revista, dimensió que ens apareix a tort i a dret en qualsevol article que hi faci referència? I, paral·lelament, quina fou la seva dimensió modernitzadora, dimensió que ens hi apareix d'igual manera? I aquí no hi valen les teories sinó el més simple positivisme: a *Nós* no hi havia més cera que la hi cremava. Tot allò que hi posaven era el que sabien, ja que resulta inversemblant que autolimitessin el propi prestigi.

En això no em mou cap mena de ressentiment ni de voluntat iconoclasta. Ans al contrari, la meva trajectòria acadèmica demostra una profunda estimació per Galícia, per la seva cultura i per les seves gents. Aquest treball, en el fons, no deixa de ser un joc de falsos miralls: poso davant per davant l'original i la glossa, que han estat vistes com a iguals, i vull demostrar que la segona no és sino una imatge distorsionada. I fins que no deixem de posar-hi farciments com qui es posa silicona, continuarem creient que la realitat correspon a la imatge distorsionada. I el perill està en que aquesta banda dels fals mirall esdevingui definitivament una imatge fixa, l'única imatge.

Expresso explícitament la meva posició de privilegi, la de la perspectiva del distanciament, que refermo en haver optat per redactar la tesi en català i no pas en gallec com, en principi i per empatia mimètica, semblaria natural (tot i la meva profunda estimació per la llengua de Galícia). Aquesta circumstància del vehicle lingüístic ha estat motivada expressament per una altre raó: per un mutu enriquiment. Enriquiment del corpus crític gallec amb un treball en una altra llengua que no siguin ni la gallega ni la castellana, i de la llengua catalana -que vaig adoptar fa temps com a pròpia, tot i haver crescut en un entorn familiar castellanoparlant- en tant que codi vehicular de la Universitat de Barcelona i codi d'expressió científica que hauria de ser normal al nostre país.

Passant a un altre tema, caldria explicar, ni que sigui breument, algunes circumstàncies que han envoltat la gènesi de la present tesi. Si abans considerava un avantatge el fet del distanciament, cal també reconèixer-hi algun inconvenient. Un d'important ha estat la dificultat per a aconseguir alguns materials encara que, finalment, aquestes mancances hagin quedat reduïdes a referències bibliogràfiques de segon ordre, en absolut decisives per a modificar el resultat final. En aquest sentit pot haver-hi algun que altre buit encara que crec haver consultat gairebé la totalitat de bibliografia relacionada amb el tema, si més no la que coneixia.

El conjunt del treball ha resultat més llarg del que, en un principi, m'havia proposat, fonamentalment per la incorporació de nombroses cites textuais, reproduïdes sovint de forma íntegra. Aquesta circumstància ve motivada, no per una voluntat d'inflar el treball, sinó pel fet que el tema triat no és matèria coneguda fora dels àmbits literaris i culturals gallecs. En conseqüència, i partint d'un criteri positivista i el menys especulatiu possible -i quan és una hipòtesi ho aviso-, aquestes cites ajuden a il·lustrar els meus raonaments i les ulteriors conclusions.

També vull fer constar que, per a l'elaboració d'aquest tesi, no he comptat amb cap ajut institucional o privat. No pretenc que això sigui considerat com a un atenuant sinó com a una reflexió sobre la, al meu parer, incoherent política d'ajuts a la recerca. L'accés a beques o dotacions en institucions gallegues (públiques o privades) ha resultat impossible en fer-se la tesi fora de l'àmbit territorial de Galícia. Recíprocament, qualsevol ajut des de Catalunya també ha estat impossible per l'extraterritorialitat de l'objecte del treball. D'altra banda, es produeix una paradoxa:

si treballles -circumstància que considero implícita a la maduresa que requereix elaborar una tesi- no tens opció a beques i ajuts (CIRIT de la Generalitat, Ministeri de Cultura).

En el meu cas -i és el de molts altres doctorands que coneix l'ajut no hauria de ser força elevat, el suficient per a cobrir les despeses de llibres, materials, fotocòpies, etc. L'alternativa acostuma a ser el tot o el res: o deixes de treballar (o no treballles) i aleshores pots aspirar a un o dos milions anuals, o has d'assumir la inversió de la pròpia butxaca. Forçat a la segona opció, he hagut de resoldre-ho (i encara sort) amb un crèdit personal amb una institució bancària. Circumstància que s'ha vist agreujada per la negació d'una subvenció de permís individual de la FORCEM (Fundació per a la Formació Contínua): la darrera convocatòria publicada al BOE desestima els ajuts per a tesis doctorals (ni que siguin per a recerca) perquè, diuen, 'no tenen matrícula'. Sense comentaris.

I una darrera reflexió. Reconec que he fruit en l'elaboració del present treball, la qual cosa ajuda, sens dubte, davant les circumstàncies adverses. A ningú no se li escapa que embarcar-se en l'aventura d'una tesi requereix sacrificis personals (d'un i dels qui l'envolten), més si encara tenim les lògiques preocupacions, per mínimes que siguin, de la feina, de casa, etc. Però tot això queda compensat si la feina resulta un plaer. I, en aquest cas, ha valgut la pena.

Barcelona, maig de 1997

1. TEORIA DE L'AUTOBIOGRAFIA

1.1 Sobre l'estat dels estudis i la crítica de l'autobiografia

Si durant molt de temps l'acostament crític a la literatura de la memòria va fer-se de forma secundària, diverses circumstàncies han dut a col·locar aquest àmbit de la creació literària en un punt central fins a transformar-lo -amb tots els matisos que hi vulguem posar- en un gènere literari autònom. En els darrers anys, els estudis crítics sobre l'autobiografia no solament han aprofundit de cara a elaborar un corpus teòric sinó també per aplicar-hi els diversos corrents crítics. Això ha transformat de forma considerable l'eix elemental autor-narrador-personatge versus lector.

Ángel G. Loureiro (1991b:3) ha reflexionat sobre aquesta evolució en la teorització de l'autobiografia i diu que

el análisis no se centrará ya en la relación entre texto e historia sino en la conexión entre texto y sujeto, y el problema central consistirá en ver de qué manera un texto representa a un sujeto (...). El estudio de la autobiografía pasa así de centrarse en los 'hechos' del pasado a la 'elaboración' que hace el escritor de esos hechos en el presente de la escritura: la memoria ya no sería un mecanismo de mera grabación de recuerdos sino un elemento activo que reelabora los hechos, que da 'forma' a una vida que sin ese proceso activo de la memoria carecería de sentido: la memoria actúa como redentora del pasado al convertirlo en un presente eterno.

Resulta obvi, o almenys així m'ho sembla, que són diverses les circumstàncies que han convergit per a donar la importància que avui tenen els estudis de textos autobiogràfics. La més important de totes, sens dubte, ha estat l'augment en el volum de textos autobiogràfics publicats, textos no estrictament literaris, és a dir escrits per autors que no han fet de la literatura una professió o una via d'expressió. En aquest increment editorial de textos autobiogràfics, a més dels clàssics llibres de memòries i dels diaris més o menys íntims, cal distingir aquelles expressions de memòria popular individual, especialment quaderns dels avantpassats, guardats com el tresor ocult de la família.

D'altra banda, la ràpida transformació que han sofert les societats occidentals en els darrers anys, especialment amb l'afebliment de les estructures tradicionals, amb la substitució de la comunicació oral i mecànica per l'electrònica i amb l'individualisme postmodernista, ha motivat una reacció inversa, de recuperació -ni

que sigui parcial- d'uns temps, uns costums, unes maneres de ser que hom no vol veure desaparèixer gratuïtament. Si els elements (materials i sensibles) que han conformat una generació a penes sobreviuen en la generació següent, d'igual manera li esdevé a la memòria. I això és així malgrat la multitud d'andròmines que l'home ha inventat per a enregistrar-la i guardar-la, fins i tot a nivell domèstic, des de la fotografia, passant pels cassetes i fins arribar al video. Però aquesta encara és una memòria massa 'presentista', massa recent i les persones volen saber què van fer els nostres grans en els moments -de duresa i d'alegria- que els va tocar de viure: la guerra civil, l'exili, l'emigració, les festes majors 'd'abans'.

La crítica literària -i paral·lelament la crítica historiogràfica- no poden obviar aquest interès per la memòria recuperada i recuperable. A més, els nous corrents d'anàlisi hi aporten nous elements per treure l'entrallat del procés de creació i transmissió d'aquests textos. El paper del lector en tant que modificador del text, teoritzat entre d'altres per la semiòtica i pel deconstructivisme, pren una nova dimensió en parlar dels textos autobiogràfics. Si un text no es realitza com a tal si no és llegit -de la mateixa manera que el teatre no n'és tal si no és representat-, el text autobiogràfic que ens porta el passat al present, és a dir les memòries, no es conceben si no és en funció del lector. Un autòbiograf -a diferència de l'autor d'un diari íntim- escriu no ja per a ser llegit, objectiu de qualsevol autor, sinó per comunicar una informació. I és en l'observació d'aquests i de molts altres elements on la crítica té un paper fonamental per tal que no ens quedem només en l'escorça del text.

1.2 L'autobiografia com a gènere literari

Abans d'entrar a analitzar els diversos mecanismes que articulen un text literari autobiogràfic, caldrà donar un cop d'ull a la seva formulació en tant que (suposat) gènere literari. Òbviament, no tots els crítics tenen el mateix criteri a propòsit d'aquesta consideració genèrica. Anna Caballé (1987:104) afirma que potser seria útil emprar el concepte de 'literatura del jo' (o 'del mi', diria López Aranguren, o del 'jo mateix', apunto pel meu compte, en tant que endoreflexió), seguint la terminologia anglesa *literature of myself*. Aquesta abastaria els diaris íntims, les autobiografies, les memòries, els epistolaris, és a dir, aquelles expressions literàries (o simplement escrites) en què es manifesten fragments, més o menys extensos, del *jo* de qui escriu. Però Anna Caballé també distingeix entre *potència* autobiogràfica i *acte* autobiogràfic. La *potència* aniria implícita en la persona però únicament si descobrim la 'mateixitat' ("*mismidad*") i l'expressem, haurem fet d'aquest 'jo mateix' (*myself*) el subjecte de l'acció, l'argument de l'obra.

Aleshores, l'autor projecta aquesta 'mateixitat' cap a les vivències que ha tingut amb altres i, en definitiva, cap al lector. Però en aquesta projecció li cal respectar algunes normes, per tal d'assegurar-ne la recepció: seleccionar el seu material en una determinada direcció; no enfocar-se massa amb els sentiments i opinions imperants; respectar, si és possible, conviccions i tradicions culturals; reprimir, al cap i a la fi, la lliure autoreflexió, reconduint-la de forma que eviti restar desposseït de tots els secrets, restar decodificat, cosa que podria dur que fos jutjat i, el que és pitjor, condemnat (op. cit. 105).

Per a Ángel G. Loureiro (1991a:17), fins mitjan segle XX l'autobiografia restava situada a l'ombra del gènere biogràfic, de la història i, fins i tot, de la psicologia. Aquesta circumstància la relegava a una vida secundària, dependent. La conquesta d'una autonomia, en tant que gènere igual que qualsevol dels altres gèneres canònics, per part de l'autobiografia ha motivat un desplaçament de la seva importància. Importància que no rau, des del punt de vista de la teoria literària, tant en la seva capacitat de donar testimoni d'una època o de la vida d'un individu, com en constituir un camp privilegiat on es creuen i es divideixen diversos elements, que ultrapassen el camp literari. Uns elements que abasten, en la

pràctica, bona part de les nocions que fonamenten el coneixement occidental: realitat referencial, subjecte, essència, presència, història, temporalitat, memòria, imaginació, representació, mimesi, poder, entre d'altres.

Georges Gusdorf (1991:9) afirma que "*la autobiografía existe de todas todas; está protegida por la regla que protege a las glorias consagradas, de modo que ponerla en cuestión puede parecer ridículo*".

Per a Michael Sprinker (1991:120), potser una mica més escèptic, la història de la paraula *autobiografia* palesa la problemàtica del concepte *autor* en el sentit que li han donat Barthes, Derrida i el grup *Tel Quel*:

Tanto la autobiografía como el concepto del autor como sujeto-soberano sobre el discurso son productos del mismo 'episteme' (...). Lo que (...) sigue siendo acertado es afirmar la creación mínima de la autobiografía como un género literario en las mismas condiciones históricas que hicieron surgir los conceptos de sujeto, yo y autor como soberanías independientes (...).

En el camp contrari a considerar l'*autobiografia* com a un gènere tancat i classificat podríem situar, entre d'altres, Paul de Man i Elizabeth Bruss. Per al primer, la teoria de l'*autobiografia* és curulla d'un seguit d'interrogants i acostaments que no són només falsos, en tant que forçats o aberrants, sinó a més limitadors, perque assumeix uns pressupostos que, de fet, sovint resulten problemàtics.

Com sigui que un gènere literari, el concepte de gènere, designa una doble funció estètica i històrica, allò que és en joc no és només la distància que protegeix l'*autor* *autobiogràfic* de la seva experiència, sinó també la possible convergència d'estètica i història. Fer de l'*autobiografia* un gènere provoca, tanmateix, que la situem per damunt de la categoria literària del simple reportatge, la crònica o la memòria (de Man 1991:113). L'*autobiografia* no seria un gènere o un mode sinó que participa, com a tot text literari, d'un enteniment i d'una figura de lectura:

El momento autobiográfico tiene lugar como una alienación entre los dos sujetos implicados en el proceso de lectura, en el cual se determina mutuamente por una sustitución reflexiva mutua (...). Las dificultades de definición genérica que afectan al estudio de la autobiografía repiten una inestabilidad consustancial que desmorona el modelo tan pronto como éste quede establecido (op. cit. 114).

Per la seva banda, Elizabeth Bruss (1991:62) critica l'excessiva classificació que alguns crítics fan de l'*autobiografia*. Per a ella és fàcil refutar sentències com 'l'*autobiografia* és una confessió' o 'l'*autobiografia* ha de seguir l'empremta de la teleologia de la vida'.

Per a Anna Caballé (1995:40), els elements del gènere autobiogràfic són "(...) la autoreferencialidad y el apoyo estructural tripartito: un eje temporal o histórico, un eje individual y un eje literario (...)" . En tot cas, es produeix una sinonímia comuna entre *autobiografía*, *memòries* o *confessions*, igual que en el cas de literatura *personal*, *confessional* o *autobiográfica*, tot i superar l'àmbit *stricto sensu* del gènere autobiogràfic (Caballé 1987:103). Un gènere de gran estabilitat formal. Majoritàriament, els relats autobiogràfics se cenyen a la norma estilística de la lògica i de la correcció, properes a l'assaig, i no assumeixen una experimentació formal de subversió del text, subversió que aniria en consonància amb el desordre vital (op. cit. 116).

La diferència entre *autobiografia* i *memòries* podria venir perquè la primera podria ser referida a l'emergència del *jo* en funció d'ell mateix, i la segona a la mateixa emergència però en funció de l'entorn (temps, persones, esdeveniments) (Del Prado, Bravo i Picazo [en endavant, Del Prado et alia] 1994:229). Perquè existeixi *autobiografia* cal un projecte bàsic de l'autor a favor de captar la personalitat d'una manera total.

1.3 La gènesi de l'autobiografia

La revista *Anthropos* va dedicar el seu número 125, l'any 1991, a l'autobiografia a l'Espanya contemporània. En el seu editorial deia:

La autobiografía, tema, problema y texto nace en el tiempo cuando aparece la realidad del individuo que le sustenta como proyecto o verificación eficiente del mismo. Brota de una dimensión desiderativa, de un anhelo íntimo y profundo, de una voluntad cuyo surgimiento tiene fecha, determinación y presencia (...). La autobiografía es la experiencia textual de alguien que no se aguanta ya las ganas de decir quién es (...).

Pero, ¿qué fuerza volcánica, qué audacia, qué anhelo tan íntimo y entrañable empuja a una vida concreta a expresar su radical urdimbre, su personal aventura en el tiempo, a hacerse texto y palabra para los otros? (...) ¿quién puede decir quién es, narrar la propia vida? Sólo en la comunión con un prójimo, con un lector en su mediación textual, pueda encontrarse un yo con el otro (...).

¿Qué es una autobiografía? Sólo un momento del tejido del tiempo donde se configura la matriz urdímbrica de nuestra vida y su sentido comunitario, social. Un tejido textual, testigo de un tiempo y un espacio vital.

Respecte a la gènesi de l'autobiografia, Elizabeth Bruss (1991:64) ha afirmat que

debido a que la autobiografía es un hecho más 'institucional' que 'compulsivo', su existencia depende de los esfuerzos organizados de la inteligencia humana. La mera resistencia física del texto escrito no es suficiente, ya que la asociación entre la forma y la función es más convencional (...) Sólo en virtud de las reglas constitutivas de la literatura las características de un texto dado son consideradas como señales de la autobiografía. Fuera de las convenciones sociales y literarias que la crean y mantienen, la autobiografía no tiene características; de hecho, no tiene existencia en absoluto.

Karl J. Weintraub (1991:20) posa èmfasi en el procés de creació autobiogràfic quan l'escriptor té el desig de percebre i atorgar un sentit a la vida i ho fa més enllà de la simple experiència ocasional, per a situar-lo sota el domini del 'punt de vista' d'escriptor. Aquesta situació genera, freqüentment, textos autobiogràfics sobre una experiència de 'conversió':

En momentos tales de crisis vital tiene lugar una experiencia de choque en la que se clarifica una cuestión personal que tenía un carácter difuso y por la que la personalidad adquiere una mayor solidez (...). El autor reconoce con posterioridad el significativo papel de la crisis en su vida e iluminado por la introspección que favorecen los momentos de lucidez, percibe un orden y un sentido a la vida.

Per a Georges Gusdorf (1991:13), l'autobiografia és una segona lectura de l'experiència, i més certa que la primera. En aquesta, el dinamisme de la vivència ens impedeix de veure el tot; en la segona s'en pren consciència. Tanmateix, l'autobiografia no és una simple recuperació del passat tal com s'esdevingué, ja que l'evocació del passat és l'evocació d'un temps ja superat per a sempre. Tornar les

passes sobre allò viscut pretén validar allò viscut i, tanmateix, no fan sinó dur-nos al present una figura imaginada, llunyana i, sens dubte, incompleta.

Per a Anna Caballé (1995:32) "*no habría motivo suficiente para una autobiografía si quien la escribe no experimentara durante su vida alguna modificación o cambio radical respecto de la existencia anterior*". Però tot això du a una mena de recapitulació, "*del ser que se era al ser que se es en el momento en que se escribe*".

Una altra observació que ha fet Anna Caballé (1987:111) ha estat la doble divergència que suposa la reflexió sobre el *yo*: temporal i d'identitat. En principi, només ens adonem de la primera amb el joc verbal entre passat i present. En canvi, l'índici personal es manté formalment constant: la primera persona, el *yo*, ja que és obvi que el narrador del present -quan s'escriu- no és el mateix que el *yo* real, ni tampoc que el narrador (implícit) del moment recordat, de quan allò que és passat presentitzat, era present. Però d'això l'autor-narrador no s'adona i sempre creu ser el mateix al llarg de tot el procés.

Del Prado et alia (1994:237) apunten com a un dels mòbils que durien a l'exercici autobiogràfic el desig de justificar davant la posteritat comportaments concrets o idees predeterminades. També han diferenciat (op. cit. 215-216) entre l'autobiografia en sentit estricte (o la recuperació diacrònica del passat, amb una estructura monofònica i linial) i l'escriptura autobiogràfica (o la significació ontològica, amb una estructura polifònica i radial).

1.4 Valor de l'autobiografia

Carlos Castilla del Pino (1989:148) ha marcat, com a principal diferència entre biografia i autobiografia, la possibilitat de la segona per a exhibir els aspectes interns, íntims -i no tangibles- de la persona que es confessa: les intencions, els desitjos, els mòbils, les interpretacions, les sensacions.

James Fernández (1991 54-55), abans d'entrar a analitzar la novel·la de Juan Goytisolo sobre la seva família, avisa que parteix de dues premisses:

1) Todo texto, por histórico o referencial que pretenda ser, se puede -y se debe- analizar en relación a otros textos de su tradición; 2) narrar una vida es imponerle una forma a posteriori, es armar un relato retrospectivo, cuyos mecanismos se pueden -y se deben- analizar (...)

Parecería que de todos los géneros literarios, el autobiográfico es el más adecuado para describir esta ruptura y sustitución.

Per a Georges Gusdorf (1991:13) el principal valor de l'autobiografia seria el seu privilegi antropològic: desxifrar la vida que un hom narra, és a dir, adquirir el coneixement d'un mateix, gràcies a la seva reconstitució.

La autobiografía es un momento de la vida que se narra; se esfuerza en entresacar el sentido de esa vida. Una parte del todo pretende reflejar el conjunto, pero ella añade algo a ese conjunto del cual constituye un momento (...). La autobiografía no es la simple recapitulación del pasado; es la tarea, y el drama, de un ser que, en cierto momento de su historia, se esfuerza en parecerse a su parecido. La reflexión sobre la existencia pasada constituye una nueva apuesta (op. cit. 15).

La autobiografía evoca el pasado para el presente y en el presente, reactualiza lo que del pasado conserva sentido y valor hoy en día; afirma una tradición personal, la cual funda una fidelidad a un tiempo antigua y nueva, pues el pasado asumido en el presente es también un signo y una profecía del futuro (op. cit. 16).

Per a Karl J. Weintraub (1991:19), la veritable autobiografia és un teixit de les experiències, que pot tenir funcions tan diverses com l'autoexplicació, l'autodescobriment, l'autoclarificació, l'autoformació, l'autopresentació o l'autojustificació.

Elizabeth Bruss (1991:65) considera que l'autobiografia pren significat amb la seva participació en els sistemes simbòlics que constitueixen la literatura i la cultura, i en la mesura que es diferencia o se sembla a altres actes potencials. El seu valor és *diacrític*, entès com ho deia Saussure, i, en aquest sentit, adverteix els crítics per al moment d'establir una categorització aïllada de l'autobiografia. L'autobiografia depèn, per a saber allò que és, d'allò que no és i de com es relaciona o es distingeix d'altres tipus d'activitat disponibles en el seu context original. En aquest sentit proposa quatre variacions potencials per a l'autobiografia:

- 1.- Variabilidad en el tipo de integración entre la función genérica de un texto.
- 2.- Variabilidad en el tipo de integración entre la función genérica y otros aspectos funcionales de un texto.
- 3.- Variabilidad en el valor literario otorgado al género.
- 4.- Variabilidad en el valor elocucionario del género.

També estableix (op. cit. 67) unes regles per saber quan una autobiografia no és, en realitat, tal (a propòsit de *The Autobiography of Alice B. Tokler* i *Everybody's Autobiography*, per Gertrude Stein):

1. Un autobiógrafo representa un doble papel. Él es el origen de la temática y la fuente para la estructura que se encontrará en el texto.
2. Se afirma que la información y hechos relatados en conexión con el autobiógrafo han sido, son, o tienen el potencial para ser el caso.
3. Si lo que se relata puede desacreditarse o no, si puede volverse a formular o no de algún modo más generalmente aceptable desde otro punto de vista, el autobiógrafo da a entender que cree en lo que afirma.

Paul John Eakin (1991:81) ha analitzat si l'autobiografia és la imatge del subjecte en el mirall o si és aquesta la que delimita el subjecte:

*¿(....) estamos tan seguros de que la autobiografía depende de la referencia, como un fotógrafo depende de su tema o un cuadro realista de su modelo? Asumimos que la vida produce la autobiografía como un acto produce sus consecuencias, pero no podemos sugerir, con igual justicia, que el proyecto autobiográfico puede producir en sí mismo la vida y que cualquier cosa que el autor haga está, de hecho, dirigida por las demandas técnicas del autorretrato y, por lo tanto, determinada en todos sus aspectos por los recursos de su medio. Y como sucede que la mimesis asumida aquí como operativa es un modo de figuración entre otros, ¿determina el referente a la figura, o es justamente al revés: es la ilusión de la referencia, no una correlación de la estructura de la figura, es decir, ya no clara y simplemente un referente en absoluto, sino algo más parecido a la ficción que entonces, sin embargo, adquiere a su vez un grado de producción diferencial?*¹

Per a Paul de Man (1991:114) l'interès de l'autobiografia no rau en que ens pugui oferir un coneixement cert d'un mateix sinó en la impossibilitat d'assolir una totalització, és a dir, d'arribar a ser, propi de tot sistema textual conformat per substitucions tropològiques. Critica l'obcecació de Lejeune en què la identitat de l'autobiografia no és només representacional i cognitiva, sinó contractual; basada, no en *topoi*, sinó en actes de parla. Aquesta crítica la fa extensiva als escriptors d'autobiografies i als que escriuen sobre autobiografies.

Segons Alberto Moreiras (1991:129)

Desde el punto de vista de su posibilidad llamada trascendental, la lógica de la autobiografía se fundaría en un momento de radical flexibilidad. Según la concepción idealista, la empresa autobiográfica está condicionada por una teología de la autopresencia en la que lo buscado es la coincidencia del sujeto consigo mismo mediante una doble representación: representación de vida en escritura, pero también representación de escritura en vida (...).

¹ Curiosament, en els autoretrats en pintura creiem saber com eren, físicament, els artistes anteriors a la invenció de la fotografia (Velázquez, Dürer, Goya). Tanmateix, la diferència entre el perfil real i l'autoperfil resta palesa en el moment en què l'artista -que ja és objecte de l'ultrarealista retrat fotogràfic- pot transgredir la línia d'aquesta realitat en els seus quadres i, per extensió, en els seus autoretrats (Picasso, Bacon).

La pregunta pertinente es (...): ¿qué hacer de la figuralidad autobiográfica y, de forma particular, de la figuralidad más propiamente suya, la figuralidad de la experiencia personal, única, intransferible: la figuralidad del nombre propio? ¿Cuál es su juego en la autobiografía? El proyecto autobiográfico es y ha sido siempre interesante porque tiene que ver con la inscripción de una unicidad en el código general de la lengua.

Per a Francesc Espinet (1991:65) la qüestió que centraria el valor de l'autobiografia seria la validesa informativa de la 'literatura del jo'. Aquesta literatura no ens informaria directament de la vida de l'autobiògraf sinó de com l'ha viscuda i la viu subjectivament; més encara, de com l'autor vol que el lector cregui que la viu, tant la seva pròpia com les dels altres personatges de l'obra.

Per a Anna Caballé (1995:46)

(...) la autobiografía no es en modo alguno un género puro e incontaminado y, en consecuencia, difícilmente la voluntad de autoanálisis que caracteriza a las mejores constituye el peso único de la obra: en la tradición textual, la personalidad del autobiografiado se integra en los diversos sucesos del relato. Para muchos, el valor de una autobiografía descansa en la acertada fusión entre ambos planos, el histórico y el individual.

1.5 L'autor autobiogràfic

Si en qualsevol text en prosa narrativa l'autor té un paper determinant (determinant més enllà de la gènesi textual: la seva posició en relació al narrador i al lector), en el text autobiogràfic aquesta posició resulta encara més important en la mesura que, d'una o altra manera, s'identifica amb el subjecte narratiu, si més no d'una forma apriorística.

Enfront de les primeres teoritzacions sobre l'autobiografia en tant que resultat d'una obsessió per la veritat o en tant que camí per a construir una mentida, podríem precisar que la 'construcció' del jo autobiogràfic es fa, regularment, des de l'alteritat del subconscient (Villanueva 1992:21).

Segons alguns crítics, determinades circumstàncies afavoririen el pas donat per un autor per escriure d'ell mateix. Així opina Antonio Bueno Garcia (1991:122), per a qui els espais tancats resultarien propicis per a l'autobiografia, com sigui que s'hi donen un seguit de circumstàncies (aïllament, solitud, silenci) que afavoreixen la concentració i impedeixen la dispersió del propi *jo*.

Anne MacCarthy (1991:277), a propòsit de la comparació entre *My Dark Rosaleen* de Maugan i *Adiós ríos, adiós fontes* de Rosalía de Castro, afirma, seguint Wordsworth, que

la morriña gallega es una especie de anonadamiento, un estado en el que uno se desorienta sin el paisaje familiar de su tierra, sin lo que Wordsworth llama la guía del corazón y del alma, la naturaleza (...). Sin la guía del alma y del corazón del paisaje de su hogar [Rosalía] se encuentra desorientada, perdida, en un estado de infelicidad, de vacío interior (...).

Georges Gusdorf (1991:10) considera que la imatge que un autor es dóna està estretament relacionada amb el seu entorn, tot i mantenir la pròpia independència; es contempla i li plau de ser contemplat, esdevenint testimoni de si mateix, alhora que pren els altres com a testimoni d'ell mateix, en la mesura que resulta irreemplaçable.

Aquesta dimensió egotista de l'autor (l'aparició de l'autobiografia hauria tingut lloc el segle XVI, quan l'autor deixa la retòrica de la mimesi estètica medieval per passar a l'originalitat individual) hauria suposat una certa revolució espiritual en el camp de la literatura i de les arts: artista i model coincideixen, l'historiador és pren a si mateix com a objecte, considerant-se un gran personatge digne de la memòria, tot i que a voltes no ultrapassava la grisor intel·lectual (op. cit. 11).

Però a diferència de la pintura, en què l'autoretratista fixa només un moment del seu esdevenir, en la literatura l'autobiògraf s'imposa com a tasca explicar la seva pròpia història, agrupant-ne els elements dispersos en un esquema de conjunt, de totalitat de la seva existència, amb una coherència externa. Perquè, en definitiva, ningú millor que el propi interessat per fer justícia de si mateix i, precisament, si l'autor d'una autobiografia s'imposa com a tasca presentar la seva història, és per restablir una veritat incompleta o deformada (op. cit. 12).

Per a Gusdorf (op. cit. 14), qui explica la seva vida no fa una tasca desinteressada i d'ocupació objectiva sinó una obra de justificació personal. Escriure una autobiografia seria la resposta al neguit que apareix amb l'enveliment i a la pregunta de si la vida ha tingut alguna utilitat. Aleshores, l'autobiografia apareix com la darrera oportunitat de tornar a guanyar allò que hom ha perdut. La primera tasca és, doncs, una mena de salvació personal. La confessió, la recordança i el seu esforç, són a l'ensems la cerca d'un tresor amagat, una darrera paraula alliberadora que redimeixi, en última instància, un destí que dubtava del seu propi valor (op. cit. 14).

Tota autobiografia és alhora una obra d'art i una obra d'edificació. No ens presenta l'exterior d'un personatge sinó el seu interior, la seva intimitat, però no com fou o com és sinó com l'autor vol (creu, en el subconscient) que hagi estat (op. cit. 16). El privilegi de l'autobiografia rauria en l'esforç d'un autor per a dotar de sentit la seva pròpia llegenda. La tasca de l'historiador, altrament, serà la d'il·lustrar les etapes d'aquest desenvolupament (op. cit. 17).

Elizabeth Bruss (1991:68) coincideix amb Gusdorf quan diu que, en certes ocasions, un autobiògraf escriu per rebatre la seva dimensió pública, emprant-hi l'autoapologia. Amb l'autobiografia, especialment amb les memòries, hom guanya una dimensió pública a afegir a una identitat o notorietat reconeguda. Seguint el seu criteri de no categoritzar, Bruss (op. cit. 69) diu que en el seu article ha evitat donar qualsevol regla general sobre la naturalesa de la relació que l'autobiògraf pot establir amb el seu jo representat (elegiac, còmic, clar, confús). Li sembla artificial tota subclassificació, més sense tenir present contextos literaris més amplis.

Potser resultarà filar massa prim en aquest apartat teòric introductorí, però penso que val la pena distingir entre allò que creu un autor que interessaria als

potencials lectors i allò que veritablement esperen aquests. Seria la diferència entre autobiografia (anàlisi o representació del *yo* en funció del mateix *yo*) i memòries (reconstrucció d'aquest *yo* en funció de la seva relació amb els altres). Pío Baroja (1970:15), en la introducció a les seves memòries, avisava que

Al hacer este libro encuentro yo que la parte en que hablo de la infancia y de la niñez me interesa a mí mismo, y, en cambio, la parte en que hablo de gentes conocidas y de cierta fama no me interesa nada. Es extraño. Así pienso yo (...) que las Memorias de un albañil o de un mozo de café o de una camarera puedan ser más interesantes que la de un político, un ministro o una dama.

En relació a l'edat com a factor desencadenant d'autobiografies, Emilia Cortés (1991:159) afirma -a propòsit de les autobiografies de Pilar de Valderrama, Josefina Manresa i Felicidad Blanc- que, quan van escriure els relats de les seves vides, totes ultrapassaven els cinquanta anys, "*etapa propicia para un 'repaso' a la vida*".

José María Domínguez Caparrós (1991:181) recull de Bakhtin els tipus bàsics de biografia i, en conseqüència, d'autobiografia. Per al dialogisme bakhtinià no hi hauria diferència entre l'autor d'una biografia i el *yo* autor/narrador de l'autobiografia, diferent aquest del *yo* protagonista autobiogràfic. L'autor seria el depositari de la unitat formal i el protagonista el depositari de la unitat d'una vida (op. cit. 182). Aquests tipus de biografia serien:

- a) l'*aventura heroica* (Renaixement, *Sturm und Drang*, Nietzsche) amb uns valors bàsics: voluntat de ser un heroi, importància en la vida dels altres, voluntat de ser estimat, voluntat de viure l'esdevenir novel·lesc.
- b) biografia sociodomèstica: la humanitat dels altres, entorn social i familiar (op. cit. 181).

Per a Anna Caballé (1995:24) i a propòsit dels textos que ha qualificat d'intro-verts (confessions, diaris, autobiografies, epistolaris), "*el esfuerzo que conlleva reflexionar sobre uno mismo [es] siempre más difícil que hacerlo sobre los otros*".

Per a Salustiano Martín (1991:290) hi hauria tres moments en l'autobiografia: quan s'escriu, quan es recorda i quan s'esdevé allò que un hom recorda. I afegeix:

(...) en el texto autobiográfico el personaje no es sino un sujeto fabuloso, una figura inventada, un actante inexistente fuera del texto enunciado. El único personaje real es quien escribe (y fabula al rememorar), en la medida en que lo esté haciendo en el instante presente de su enunciación-escritura.

Però com el riu d'Heràclit, contínuament transformat, l'autor d'un text autobiogràfic basat en el record no és el mateix en el moment en què els fets es produïren de qui decideix escriure'l's i de qui -potser catàrticament- els ha escrit. Per a Anna Caballé (1987:106) el *yo* que decideix representar-se, un cop ho fa, ja no és aquest *yo* (autorepresentat) sinó algú de diferent de si mateix. Aquest *yo* representat adquiereix una dimensió autònoma. En aquest mecanisme el *yo* de l'escriptor ha esdevingut, en l'autobiografia, l'objecte de representació literària, i perquè pugui ser percebut, és a dir, *representar-se*, ha d'experimentar un cert distanciament de si mateix.

En el cas de les autobiografies en tercera persona, Martín (1991:291) afirma que

el escritor o la escritora sabe muy bien que quien ahora escribe (ya) no tiene nada que ver con el personaje, que se construye en base a recuerdos que no hacen, en verdad, sino reinventarlo.

I de la focalització que fa l'autobiògraf, Martín proposa que

tal vez sería fructífero poner en relación la voz narrativa y la focalización utilizadas, puesto que se puede focalizar desde quien narra o desde quien recuerda o desde el personaje que se fue en el pasado: obviamente, el resultado será muy diferente en cada caso (ibidem).

Per a Ángel G. Loureiro (1991:3), a l'èmfasi de la memòria en tant que redemptora del passat que fa que aquest esdevingui, caldria afegir, en paral·lel, un nou desenvolupament. En la mesura que l'autobiografia perd objectivitat (amb aquest trànsit passat-present), l'escriptor perd a l'ensembs *autor-itat*, en passar de ser un ens a la cerca d'una identitat en darrera instància inassolible. En aquestes condicions, el paper del lector passa de ser un 'verificador' a un 'intérpret'.

Un altre tema inherent a l'autor que evita el *yo* en primera persona passant-lo a tercera, seria el cas en que a això se li afegeix l'ús de pseudònims. Juan Bravo Castillo (1991:107), al·ludeix als textos autobiogràfics de Stendhal i diu que, com els de Montaigne, indaguen constantment en la seva pròpia personalitat intentant de desvetllar les claus de la seva conducta. En aquest sentit, l'ús de pseudònims per part de Henry Beyle seria una mostra de personatge immadur.

Segons Anna Caballé (1995:37 i 39), normalment s'usa la primera persona (del singular), el *yo* autobiogràfic, per a narrar des d'una posició privilegiada. Però això no resulta tan senzill sinó que va estretament lligat a la complexitat del discurs,

en la mesura que existeix una potència autobiogràfica que només esdevé acte autobiogràfic si es verbalitza.

Un altre tema que Anna Caballé (op. cit. 81) també ha analitzat és el dels elements que té l'autobiògraf. A la retrospecció i a l'autoreferencialitat, cal afegir-ne un tercer: la perspectiva privilegiada que un hom té en la maduresa. Però, quina és l'edat privilegiada que ens dóna aquesta perspectiva? Anna Caballé recull de Carlos Barral (del segon volum de les seves memòries) que, més enllà de vint anys, tota referència perd valor, nitidesa del record. Però, de la mateixa manera, recorda la sentència de Cellini, per a qui els quaranta anys -els quaranta anys d'una persona del segle XVI, val a dir- seria el punt d'inflexió per a la reflexió autobiogràfica. En tot cas, les memòries escrites en un moment de relativa joventut (Cela, Alberti) serien, només i obviament, una 'primera' part de les memòries. Una raó per a aquestes memòries precoces seria una certa intuïció de la mort (Caballé 1987:107; 1995:84).

Per a del Prado et alia (1994:15) el descobriment del *jo* com a element de modernitat literària, es basaria en cinc qualitats o circumstàncies: la seva prioritat, la seva domesticitat, la seva propietat, la seva ficcionalitat i la seva existencialitat. En front aquestes cinc qualitats, oposen tres nusos apòstics: consciència de temporalitat, consciència de limitació espacial i consciència d'unicitat singular (op. cit. 16).

La consciència del *jo* apareix en el moment en què els europeus (la cultura europea) abandonen el teocentrisme, situant l'Home davant el món. Així apareix l'individualisme renaixentista que conduceix a l'*homo universalis*, al cosmopolitisme, que tendirà cap a una societat humana lliure, bella i harmònica (op. cit. 22-24). La redimensió del *jo*, la consciència individual, provoca un problema de referent identitari com sigui al mesura que és un alliberament del determinisme genètic. Però aquest *jo* ha de morir i precisa d'una dimensió trascendent, que només trobarà en la continuïtat de l'espècie, en el *gens*, en la pertanyença tribal (op. cit. 66).

En relació al text, del Prado et alia (op. cit. 207) han diferenciat entre un *jo*-autor pretextual, un *jo*-autor transtextual i un *jo*-autor intratextual. En general, els estudiosos de l'autobiografia van (anem) del text al *jo*, és a dir són (som) crítics literaris i/o filòlegs. En sentit invers, des de l'estudi del *jo* -o de la dissociació del *jo*-

poques persones han estudiat el fenomen autobiogràfic. Una d'aquestes persones és Carlos Castilla del Pino que no solament ha estudiat el fenomen autobiogràfic sinó que també l'ha dut conseqüentment a la pràctica. En el seu breu però intens article "Autobiografías", de 1987 (cito per 1989), ens dóna algunes claus respecte de la projecció literària del jo autorial. I una de les seves primeres reflexions apunta cap a la distinció entre *subjecte* i *objecte* de l'autor autobiogràfic, una escissió que només es plasma si aquest *subjecte* esdevé *objecte* textual o literari.

Però aquesta plasmació no pot fer-se de qualsevol manera sinó de forma ordenada i selectiva, requisit que duu implícit l'escriptura, l'acte d'escriure. Aquesta ordenació -i, en conseqüència, aquesta selecció- obliga el *subjecte* a una reflexió (pot haver-hi reflexió sense escriptura però aleshores no és -no pot ser- autobiografia) sobre si mateix. El grau de selecció -conscient o inconscient- resultant serà l'indicador de la major o menor fiabilitat, per molt que l'autor aspire a dir la veritat. La primera intenció autobiogràfica és, conseqüentment, *posar-se en ordre un mateix* (op. cit. 146).

El resultat d'això és l'articulació d'una autodefinició. L'autobiògraf dibuixa la seva identitat tal com vol ser vist pels altres i en això hi ha una dosi considerable de reivindicació, de reivindicació de la pròpia imatge, alterada o velada a la vista dels altres. Aquesta autoidentitat resulta *objecte*, objecte que el *subjecte* pretén que ho sigui per als altres, per als lectors (sense lector, l'autobiografia -l'autoidentitat objectualitzada- no existeix, no es 'realitza') (op. cit. 147).

1.6 El lector d'autobiografies

Si en la teoria de la critica literària (sobretot després de l'eststructuralisme i la semiòtica) el lector ha pres un paper molt important en la recepció textual, en el cas concret de l'autobiografia la funció del lector té una dimensió nova i absolutament determinant. Per a Elizabeth Bruss les regles per saber que una biografia no és tal (que ja hem vist abans)

crean también los derechos del lector de la autobiografía y estipulan el alcance legítimo de las esperanzas que se les conceden. Desde luego, en otro sentido, los lectores entienden el acto como algo que ellos también podrían representar (...). El lector de una autobiografía tiene el derecho de intentar adecuar el texto a sus expectativas, o a quejarse cuando encuentra algo que parece pragmáticamente ininteligible (...). Pero el 'descubrimiento' y la 'modificación' ocurren sólo cuando la atención está ya comprometida y es responsable de lo que encuentra; si en nuestro tácito conocimiento del (los) papel(es) que se nos asigna(n) en el acto no podría haber tal compromiso o responsabilidad (Bruss 1991:67).

Otro punto de atención para los lectores de una autobiografía es la preparación y el proceso de narración en el texto (...). En la autobiografía está estipulado que la presentación estructural del texto sea una demostración de algunas de las capacidades y hábitos del hombre acerca del cual se está leyendo (...). A partir de la forma en que un autobiógrafo imagina y manipula a sus lectores, se nos permite trazar conclusiones sobre su modo habitual de interacción con los demás (op. cit. 68).

Per a aquesta critica, l'aparició de noves maneres d'analitzar un text literari també implica la necessitat de noves formes de llegir velles obres:

Tanto el lector como el escritor pueden usar su representación para modificar las reglas del acto autobiográfico de cara a satisfacer sus propias necesidades, aunque pocas modificaciones serán tomadas e incluso percibidas por la comunidad en general (op. cit. 70).

Paul de Man (1991:114) també ha reflexionat sobre el canvi de paper del lector en el procés de creació-percepció d'un text literari, i molt especialment del paper del lector d'autobiografies:

De ser figura especular del autor, el lector se convierte en juez, en poder policial encargado de verificar la autenticidad de la firma y la consistencia del comportamiento del firmante, el punto hasta el que respeta o deja de respetar el acuerdo contractual que ha firmado.

Critica que, amb el 'pacte autobiogràfic' (proposat per Lejeune i que ara veurem), es trenca l'equilibri entre l'autor del text i el lector en el text, una parella que s'emmira, a favor primer de qui signi l'autobiografia i després, immediatament, cap al lector-jutge.

Per a Arturo Casas (1992: II/78) els lectors mostren una certa desconfiança envers l'autobiografia, una desconfiança anterior a la constatació que

l'autobiografia és una autodefensa, i que estaria més aviat motivada per la reserva davant si un hom pot ser testimoni d'ell mateix.

Anna Caballé (1995:32) cita Philippe Lejeune dient que, sobre el text, no hi ha diferència entre novel·la i autobiografia, diferència que sí que existeix en el context, és a dir en l'affirmació de l'autor d'escriure d'ell mateix. Això suposa un canvi d'actitud en el lector: en una novel·la el lector s'orienta cap a l'escriptura deixant-se endur per la trama; en una autobiografia, s'interessa per la persona. Aquest interès pot venir incrementat si el lector té alguna informació prèvia de l'autobiògraf, i així cerca troballes i obllits, confirmació o desmentiment als seus prejudicis o idees preconcebudes.

Per a del Prado et alia (1994:192-193), i en relació a la sacralització del lector empíric com a 'autor' (a què són contraris), quatre serien les forces epistemològiques que sacrificarien el paper de l'autor: la historicista, la materialista, l'estруктурالista i la demagògica. Aquestes quatre forces anirien vinculades a sengles estructures, també limitadores del paper del jo-autor com a causa substancial de la creació: les estructures de la Llengua, passades per la psicoanàlisi; les estructures antropològiques de l'imaginari i les estructures de l'Arquetext (op. cit. 199-200).

El lector és, en definitiva, un element imprescindible perquè l'autobiografia esdevingui tal. Si qualsevol text literari sense lector no es 'realitza' -l'escriptor escriu per ser llegit-, en el cas de l'autobiografia el lector, en 'realitzar' l'*objecte*, també 'realitza' el *subjecte*, projectat objectualment.

1.7 La sinceritat de l'autobiografia: realitat, ficció i pacte autobiogràfic

Ja hem vist que Castilla del Pino (1989:146) establia que el grau de fiabilitat aniria vinculat al grau d'ordenació selectiva establert per l'autor en el moment d'escriure la seva autobiografia. Però el lector -inclusivament el lector proper en temps i en espai a l'autor- no té els elements necessaris per a verificar aquesta fiabilitat (ni tampoc la fal·libilitat, per involuntària que aquesta pugui ser).

La pregunta clau a l'hora d'analitzar la validesa de la literatura de la memòria és si allò que l'autor-narrador-personatge explica, ens explica, és verídic. No ja si (ens) diu *tota* la veritat, tot i acceptar la traïció del temps, sinó si allò que ens diu és veritat. És a dir, si no aprofita la bona fe del lector per colar-nos garsa per perdiu en la reconstrucció de la seva personalitat. Philippe Lejeune ha definit el concepte de 'pacte autobiogràfic' com a establidor d'una relació reglada entre autor i lector. D'acord amb aquest pacte, seria autobiografia tot 'relat retrospectiu en prosa que una persona real fa de la seva pròpia existència, posant èmfasi en la seva vida individual i, en particular, en la història de la seva personalitat' (Lejeune 1991:48).

Seguint aquest esquema definit per Lejeune, per a Darío Villanueva (1992:19) l'autobiografia estableix, a més, un pacte entre autor-narrador i receptor: el primer és sincer i el segon pot verificar-ho:

Básicamente la autobiografía es una narración autodiegética construida en su dimensión temporal sobre una de las modalidades de la anacronía, la analepsis o retrospección. La función narradora recae sobre el propio protagonista de la diátesis, que relata su existencia reconstruyéndola desde el presente de la enunciación hacia el pasado vivido.

Hi hauria, per a Villanueva, una diferència entre l'autobiografia i les memòries:

La autobiografía necesita un narratario, entendiendo por tal aquel destinatario que justifica la propia existencia del discurso como tal, frente a otra figura menos exigente como es la de un mero lector implícito representado al que el narrador hace referencias incidentales (ibidem).

De forma esquemàtica, Lejeune (1991:48) considera que, perquè existeixi text autobio- gràfic, cal que s'hi donin obligatoriament totes les següents condicions:

- 1.- Forma del llenguatge: narració en prosa.
- 2.- El tema tractat: la vida individual, la història d'una personalitat.
- 3.- La situació de l'autor: fornir als lectors una identitat en tant que autor (que ens reenvia a una persona real) i la identitat del narrador (que ha de coincidir amb la identitat de l'autor-persona real).
- 4.- Posició del narrador: a) identitat del narrador i del personatge principal.
b) perspectiva retrospectiva de la narració.

I ho condensa en la sentència 'perquè hi hagi autobiografia cal que coincideixin la identitat de l'autor, la del narrador i la del personatge'.

Això, al meu parer, és cert però amb alguna reserva o limitació: en una novel·la autobiogràfica o autobiografia novel·lada -els elements no-autobiogràfics serien secundaris, de farciment- es trenca la coincidència autor-personatge: qui és el narrador, l'autor? Es trenca l'autodiègesi i es transforma en una heterodiègesi narrador=/autor?

Com anirem veient, hi ha discrepància entre els crítics en el moment de considerar el cas de la novel·la autobiogràfica. Aquesta diferència no tindria a veure tant amb la versemblança o la ficció majors o menors entre autobiografia, en sentit estricto, i novel·la autobiogràfica (unes memòries poden ser parcialment falses, inclús majoritàriament falses, i una novel·la autobiogràfica parcialment vertadera en conjunt però estrictament certa en allò que té de fets autobiografiats). La principal diferència que, d'entrada, tenim entre una i altra és la posició que el lector (narratari imprescindible) ha d'adoptar: davant d'una autobiografia (o d'un llibre de viatges, d'un diari o d'un epistolari), el lector és capaç de distingir el subgènere del text a través de la forma. En canvi, davant d'una novel·la autobiogràfica (tant se val que sigui narrada en primera o en tercera persona) li cal algun senyal que indiqui el seu caràcter autobiogràfic: un senyal del propi autor o de l'editor, quan no d'un crític informat, en el seu defecte.

Per a Lejeune (op. cit. 54) tindrem novel·la autobiogràfica quan un personatge fictici explica la seva vida -i el lector té fonament per pensar que coincideix la seva identitat amb la de l'autor-. Seran els textos de ficció en els quals el lector pot tenir raons per a sospitar que hi ha una coincidència d'identitat entre l'autor i el *personatge*, mentre que l'autor ha preferit negar aquesta identitat o, si més no, dissimular-la tant en les narracions personals com en les impersonals (personatges en tercera persona).

Així doncs, com distingir entre l'autobiografia i la novel·la autobiogràfica? En el pla intern del text no trobem cap diferència. La novel·la pot imitar els procediments per semblar verista, a més -com ja hem vist- de la situació inversa, és a dir, que sigui verista en els fets, uns fets protagonitzats ficcionalment per un personatge diferent nominalment de l'autor extradiegètic.

Per tal d'evitar aquesta confusió en el lector, Philippe Lejeune (op. cit. 54) proposa el pacte autobiogràfic: el lector no podrà dubtar de la identitat de l'autor perquè aquest la hi dirà. La identitat nominal entre autor, narrador i personatge pot ser establerta, segons Lejeune (op. cit. 55), de dues maneres:

-Implícitament, amb una connexió autor-narrador, de dues formes: pel títol o amb una secció inicial de compromís del narrador amb el lector per comportar-se com l'autor.

-Explícitament, de manera que el nom del narrador-personatge sigui el de l'autor que figura a la portada.

De manera simètrica, Lejeune proposa postular un *pacte novel·laesc* basat en dues premisses: *pràctica palesa de la no-identitat* (autor i personatge no tenen el mateix nom) i *atestació de la ficció*.

Distingeix entre una identitat i semblança per diferenciar autobiografia i novel·la autobiogràfica. En principi, podria semblar que la *novel·la autobiogràfica* es troba molt a prop de l'*autobiografia* (de manera que l'autobiografia no seria sinó una forma de biografia). Hi ha, tanmateix, un *pacte referencial* entre una i altra, en la mesura que ambdues són sotmeses a la verificació. En el cas de l'autobiografia hi hauria, doncs, un doble pacte: el referencial i l'autobiogràfic (Lejeune 1991:57).

Un altre element que Lejeune analitza és la diferència de temps entre el personatge protagonista (actant) i la persona que narra (narrador autodiegètic). Tot i que puguin tenir la mateixa identitat nominal, no per això han de tenir una mateixa identitat temporal:

Si se trata de una narración hecha exclusivamente en pasado, el parecido del personaje al modelo podría ser percibido exclusivamente, como en el caso de la biografía, como una relación verificable entre personaje y modelo. Pero toda narración en primera persona implica que el personaje, incluso si cuenta hechos del pasado, es también, al mismo tiempo, la persona 'actual' que produce la narración: el sujeto del enunciado es doble al ser inseparable del sujeto de la enunciación; no se convierte de nuevo en singular mas que cuando el narrador habla de su propia narración actual, y jamás en el otro sentido, por designar un personaje sin conexión con el narrador actual (op. cit. 58).

Villanueva també ha tractat els temes del temps i de la situació entre autor i narratari, per a diferenciar autobiografia i memòries. En l'autobiografia el temps se situa en el present de la pròpia diègesi del text mentre que en les memòries se situa en un passat que avança cap al present diegètic. En l'autobiografia cal situar un punt de *tancament*, des del qual hom escriu (Villanueva 1992:20). L'autobiografia

tindria com a principal objectiu, citant Castilla del Pino (*Autobiografías*, 1989), 'posar-se en ordre un mateix', construir-se (o reconstruir-se) un mateix, esdevenint objecte des de la condició de subjecte (Villanueva 1992:21).

Per a Lejeune (1991:59) no deixa de ser un tòpic ingenu discutir si la novel·la autobiogràfica (en la mesura que la seva realitat és implícitament ficcional) és més veritable que l'autobiografia. Tot plegat, remet a un espai autobiogràfic comú.

A partir d'aquesta anàlisi de Lejeune, Darío Villanueva (1992:15) reflexiona sobre realitat i ficció, i la paradoxa que, al seu parer, es produeix en l'autobiografia. Citant Georges Gusdorf (1956, *Condicions i límits de l'autobiografia*, de 1948), dóna una explicació a la necessitat que ja va tenir sant Agustí d'escriure les *Confessions*: una manera de retre comptes a Déu en el moment de convergència del nou cristianisme amb el vell tronc de la tradició humanista.

També considera que, enfront de les primeres teoritzacions sobre l'autobiografia com a resultat d'una obsessió per la veritat o del camí per construir una mentida, podríem precisar que la 'construcció' del jo autobiogràfic es fa, regularment, des de l'alteritat del subconscient (Villanueva 1992:21). D'alguna manera, l'autor dóna els motius del present per als fets del passat, per donar-hi una explicació que, potser, és força diferent a la que aleshores va tenir.

Sense oblidar la dosi necessària i inevitable, per petita que sigui, d'autocensura, cal tenir en compte si és possible un total autoconeixement i, encara més, si és possible expressar-lo. Potser sí a través del subconscient -la psicoanàlisi no és sinó la interpretació verbalitzada del subconscient- però això significaria considerar el text autobiogràfic com a síntoma, la qual cosa ens conduiria a una 'clínicalització' de l'autor (Caballé 1987:106).

A partir d'acceptar l'autobiografia com a gènere, seria més creació que referència, virtualitat de *poiesi* més que *mimesi*. És per això, principalment, que l'autobiografia no és verídica, perquè és literatura. I més mentida encara ho serà en la mesura que l'autor s'autocensuri (seguint la idea de Castilla del Pino 1989:148). Això provoca que no puguem establir diferències, si més no notables, entre autobiografia i novel·la autobiogràfica (i realista) des del punt de vista del crític. Altra cosa serà, com veurem en algun dels casos que estudiarem, quan

l'autor-narrador voldrà fer passar per cosa més o menys verídica allò que només era *desideratum*, òbviament fictici en la realitat (Villanueva 1992:22).

Des de la perspectiva del lector no hi hauria una diferència genèrica entre autobiografia *stricto sensu* i autobiografia fictícia (per exemple, les *Sonatas* de Valle-Inclán, el *Lazarillo*): amb la voluntat del lector, tant una com l'altra esdevenen ficció² (op. cit. 26).

Però cal que el lector opti per aplicar aquesta voluntat ja que si existeix algun gènere literari que tingui implícitament un més gran poder de convicció, és justament l'autobiografia. No hi ha res més de creïble, a priori, que la vida d'un altre explicada per ell mateix, testimoni primer i més directe d'allò que ens explica, i que la fem nostra quan estem en disposició de creure-nos-la. En realitat, resulta més ficció quan l'autor escriu ja que no pretén reproduir sinó crear el seu *yo*; en canvi, esdevé veritat quan el lector la llegeix i la fa seva amb una lectura intencionadament realista, fins i tot verista (op. cit. 28).

Per a Ángel G. Loureiro (1992:34), en la mesura que l'autobiografia (o la seva interpretació) perd objectivitat, l'escriptor perd autoritat -ja ho hem assenyalat- i passa de testimoni fidel a personatge que malda per una identitat. Aquest lliscament també afecta el lector, que passa de simple verificador d'allò que l'autor li forneix a esdevenir-ne intèrpret.

Paul de Man (1991:113) considera que un altre dels intents de circumscriure l'autobiografia és el que tracta d'establir una distinció entre autobiografia (realitat) i ficció:

La autobiografía parece depender de hechos potencialmente reales y verificables de manera menos ambivalente que la ficción. Puede contener numerosos sueños y fantasmas, pero estas desviaciones de la realidad están encerradas en un sujeto cuya identidad viene definida por la incontestable legibilidad de su nombre propio.

Per a Georges Gusdorf (1991:12) el gust per l'autobiografia va tenir un impuls considerable amb l'exaltació del geni del Romanticisme. La virtut de la individualitat es completa amb la virtut de la *sinceritat*. Però la dimensió del *yo*, multiplicat ens els *yo* de l'autor, del narrador i del personatge o subjecte, no és unívoca. I no és únicament a causa de ser diferents el *yo* psicològic de l'autor, el *yo*

² En tot cas, caldria matizar la diferent recepció dels lectors. En el cas del *Lazarillo*, l'anònim autor hauria d'haver recorregut a la forma epistolar perquè el lector del seu moment considerés la història com a versemblant.

literari del narrador i el *yo* també psicològic del subjecte. En aquest escisió intervenen elements que són inherents al propi discurs. Així, per a Ángel G. Loureiro (1992:35)

en el enunciado autobiográfico tenemos (...) la división señalada por la lingüística estructural entre el sujeto de la enunciación y el sujeto del enunciado. Esa fisura que, en principio, separa radicalmente a esos dos sujetos, se recubre a menudo en la autobiografía por la postulación implícita de un tercer yo (...), según Paul Smith. Este tercer yo, este sujeto completo, íntegro, garantizará la relación entre sujeto autobiográfico y conocimiento (...). Otros críticos, como Paul de Man o autobiógrafos como Roland Barthes o incluso Juan Goytisolo, se centran en la falta de coincidencia, en las fisuras entre los diferentes sujetos que se dan cita en el aparentemente sólido edificio del yo autobiográfico. Por último, críticos como E. Bruss o Lejeune, señalan de entrada la multiplicidad del yo autobiográfico pero tratan, a toda costa, de encontrar una solución que garantice el poder cognoscitivo de la autobiografía.

Per a Ángel G. Loureiro, Bruss i Lejeune indiquen la necessitat que coincideixin les identitats d'autor, narrador i personatge principal, és a dir, que es pugui donar plenament allò que Lejeune ha definit com a 'pacte autobiogràfic'. Amb aquest s'establiria un contracte de lectura entre autor i lector pel qual aquest té la garantia que autor, narrador i personatge tenen la mateixa identitat. Considera, tanmateix, que "*la fidelidad del contrato de lectura no soluciona nada, pues el tener garantía de que autor, narrador y personaje coinciden (...) no nos aporta conocimiento alguno*" (op. cit. 36). I encara hi podríem afegir que aquest contracte no garanteix en absolut al lector la sinceritat en l'enunciat que fa l'autor-narrador.

Per a Arturo Casas (1992:II/84), la confessió, a més de suposar una necessària supervivència, aspira a incardinarse en el passat, a esdevenir una revivència seva en convulsió, diferent d'allò esdevingut (*déjà vu*), no tant per a jutjar-se críticament com per reencarnar el dubte, l'errada, la conversió, la por, la passió, l'agonia o el fruïment encara encesos. La voluntariat de la confessió és relativa, sovint imposta o, el que és el mateix, exigida: "*A confesión (...) precisa ser escrita sobre o camiño, ou mellor ainda: inmerso o autor no laberinto. Iso sábeno moi ben aqueles escritores que escollerón a forma do diario íntimo para confesarse (...).*"

L'autobiografia tractaria de respondre a la pregunta 'què és allò que he fet?' (Michel Boujour), donant pas als records i també als obllits. En canvi, la confessió cercaria resposta a la pregunta 'què és allò que sóc?'. Aquí ja no és possible l'oblit

ja que estem en el terreny del testimoni de caràcter ètic (Lévinas), en el territori de la vivència difícilment historiable (*l'Erlebris* de Walter Benjamin).

Només com a exemple, potser val la pena esmentar el particular compromís amb els seus possibles lectors i les reflexions teòriques que feia Pío Baroja quan publicà les seves memòries *Desde la última vuelta del camino*:

Yo no tengo la costumbre de mentir. Si alguna vez he mentido, cosa que no recuerdo, habrá sido por salir de un mal paso. No por pura decoración (...).

Yo no pienso que pueda hablar de mí mismo sin sentir ningún entusiasmo egotista, físico o intelectual. Me figuro que puedo desdoblarme en un actor y en un espectador; en un actor a quien puedo juzgar, naturalmente, con cierta benevolencia, de padre a hijo.

Respecto a la verdad de los hechos que yo cuento, yo la tengo por exacta; pero no me chocaría nada que muchos pequeños detalles estuvieran transformados por el recuerdo.

A mí se me ha ocurrido escribir unas Memorias ahora que ya no tengo memoria. Me he metido en esta tarea por la fuerza de la inercia (...).

Yo no tengo afición a falsificar. Que alguna cosa que he contado, alguien podía demostrarme que no fue tal como yo la cuento, que me equivoqué en el día o en la hora, o en las intenciones de los unos o de los otros, es posible; pero ¿quién tiene la seguridad de que lo que recuerda es absolutamente cierto? Yo creo, como digo, que casi nunca miento. Los optimistas son los que mienten de una manera más o menos inconsciente, y los pillos los que mienten de una manera deliberada. Yo no soy ni una cosa ni otra: ni optimista ni pillo (Baroja 1970:7-8).

Yo no cuento lo que he visto y los sucesos en que he tomado alguna parte, como si valieran la pena de ser fijados para el porvenir en la historia, no; sabe uno muy bien que no es uno nada (...); no guardo ni una partícula de verdad absoluta en la mano (...).

(...) No creo que nadie pueda considerarse engañado porque el título indica que el libro es una autobiografía; en parte, unas Memorias, y en ellas no se puede hablar más que de sí mismo. Es un entretenimiento de viejo, un trabajo dedicado a los amigos y a los que están de acuerdo con las tendencias mías (op. cit. 24).

Es difícil hacer una autobiografía que no sea, en el fondo, apologética, porque, aunque se escoja, en la opinión de los demás, un insulto o una necesidad, se les escoge para señalar su injusticia o su estupidez, y para destacarlos por este carácter (op. cit. 25).

Sobre la relació entre forma literària i presumpció de la veritat, Anna Caballé ha analitzat al dimensió confessional de l'escrit autobiogràfic:

Confesar (...) es un acto de valentía que supone cierta seguridad en el valor de uno mismo y del alcance universal de la experiencia individual (...). Por ellos, cuanto mayor sea el agrado de ocultamiento en un texto autobiográfico, menos será su grado de compromiso (...).

¿Es posible conocerse a uno mismo, comunicar a otros esa experiencia? La respuesta es compleja, en primer lugar porque no puede salir de sí mismo para juzgarse: es juez y parte interesada, objeto y al mismo tiempo sujeto (...) ningún hombre resulta adecuado para ofrecer una imagen ajustada de sí mismo puesto que los motivos que le impulsan a rescatar vivencias del olvido recreándolas mejor, o de manera diferente gracias al poder de la imaginación, son los mismos que le llevan a borrar, a falsear o dejar en la sombra rasgos (Caballé 1995:26-27).

(...) ¿de qué conocimiento hablamos? ¿Del que disponemos en el momento de la escritura, a toro pasado? ¿del que tenemos cuando llevamos a cabo la acción sobre la que ahora volvemos? (op. cit. 29).

En resposta a aquestes preguntes, Anna Caballé cita José Luis López Aranguren i Carlos Castilla del Pino, per a qui sempre hi ha un *yo* reflexiu que escriu del *yo* executiu, amb autoengany, amb autocensura (ibidem).

Caballé (op. cit. 68) també ha reflexionat sobre la intimitat de l'autobiògraf en l'exercici confessional. En el gènere autobiogràfic l'autor veuria més vulnerada la seva intimitat que en el cas d'un autor de novel·les: escriu d'ell mateix i això significa, en certa manera, baixar la guàrdia. Per a les persones de dretes, el sexe resulta més tabú que per a la gent d'esquerres. Per tant, la mateixa acció seria transgressió o no en funció de qui l'explica (i a més transgressió, més vulnerabilitat).

A més del record cercat i trobat (la recordació activa), hi hauria un altre element que intervé en l'estructuració d'una autobiografia, però de signe contrari, és a dir, una mena de recordació passiva o, com recull Anna Caballé (op. cit. 89) de Gilles Deleuze, el concepte de memòria involuntària. Seria aquell mecanisme que ens porta, ineludiblement, a assòciar determinats records a una sensació, a determinats 'objectes sensibles'. Distingeix també una 'memòria personal' (menys creativa, dependrà de les experiències viscudes en determinades situacions quotidianes), i una 'memòria voluntària' (més distant i objectiva, que cerca una vinculació 'històrica' amb determinat col·lectiu, determinat ambient, determinada època). Aquesta darrera és la que té més projecció autobiogràfica.

Per la mateixa regla de tres però a la inversa, hem de situar el mecanisme de l'oblit volgut. Anna Caballé (op. cit. 118) fa referència a aquells textos autobiogràfics en què l'autor oblidea voluntàriament els moments més dissotats perquè el text no resulti, precisament, massa amarg. Tot seguit es pregunta si el lector pot esbrinar les marques del silenci, de l'oblit en un text memorialístic. I recull sengles frases d'Andrés Trapiello a propòsit de Rosa Chacel ("*las cosas que haya que decir, se dicen, por encima de todo*") i de Julien Green respecte de l'autobiògraf amb massa censures ("farà millor si deixa la ploma i el paper i es dedica, per exemple, a la pintura abstracta, perquè aquesta no té riscs").

I encara hi ha un altre element en la confecció d'un relat autobiogràfic: la invenció. Per a Anna Caballé (op. cit. 108)

la invención aunque no lo parezca, es un arte memorativo que trata de hacer presente algo que podía haber sucedido, que sucedió en la imaginación de quien escribe. La mente puede dar las vueltas suficientes a ciertas imágenes como para obscurecerlas o bien transformarlas en una nueva realidad, tan auténtica como imaginaria.

Per a del Prado et alia (1994:158), l'honestedat del memorialista rau en el seu rigor a l'hora d'afrontar el passat sense omplir allò que podria haver estat amb allò que hom suposa que va poder ser.

Carlos Castilla del Pino (1989:148) com a conclusió al seu article, ha afirmat que l'escriptura, pels seus propis mecanismes, obliga a l'autocensura. En conseqüència, la repressió és ineludible.

La autobiografía es, por tanto, autoengaño, en primer lugar, porque es autocensura; en segundo lugar, porque se escribe para la exhibición de sí mismo. Para los lectores es, sencillamente, mentira o, todo lo demás, una media verdad.

1.8 Sobre els diaris

Una de les variants de la 'literatura del jo' són els diaris íntims. Diverses són les diferències entre un diari íntim i unes memòries, entenent per diari íntim aquell que veritablement ho és, és a dir, aquell text de comentaris, observacions i reflexions personals que algú escriu per a si mateix, sense narratari. Per a Georges Gusdorf (1991:12), l'autor d'un diari íntim, anotant-hi puntualment les seves impressions i el seu estat d'ànim, es troba sempre en la quotidianitat, sense amostrar-se per la continuïtat. L'autobiografia, contràriament, exigeix que la persona que la redacta se situï a certa distància d'ella mateixa, a fi de reconstruir-se en la seva unitat i en la seva identitat a través del temps.

Per a Karl J. Weintraub (1991:21), el valor de les notes d'un diari rau en el fet que el dia té un final. Fins i tot, en el cas d'una persona ja madura, el criteri de la qual va adreçat per una major consciència dels seus propis valors, cada anotació al diari és el resultat final d'un dia. Els diaris, com les cartes, ens porten el passat -que era present en el moment de creació- al present, mentre que l'autobiografia és la visió del passat des del present del moment creador.

A més d'aquestes variants entre diari i autobiografia, penso que encara podem afegir-ne algunes altres, especialment al voltant d'alguns conceptes que ens han anat apareixent. En primer lloc, el diari íntim no té l'estructura autor-narrador-personatge projectada vers el lector o narratari. I no la hi té perquè, d'entrada, el lector resta absolutament eliminat (altrament el text perdria la seva condició d'íntim). Tot i que, obviament, sempre pot haver certa autocensura o certa selecció en allò anotat en un diari, no existeix aquest desdoblament, propi de l'autobiografia, entre autor, narrador i personatge. L'autor nominal desapareix, si més no de forma explícita: fer-ho, a més d'inútil i sobre (haig d'informar-me del nom de qui escriu el meu diari?), fer-ho evident podria temptar la curiositat d'altri. Llevat, naturalment, del cas d'un heterònim, posem per cas, i d'un hipotètic diari d'Álvaro de Campos.

De la mateixa manera, no hi ha 'reconstrucció' o maquillatge del personatge (en tot cas hi hauria parcialitat si és que existeix autocensura o selecció): aquesta parcialitat seria sincera, llevat d'un greu transtorn de personalitat o psicopatològic (encara que aquest podria donar una altra sinceritat, la del subconscient). En con-

seqüència, en un diari íntim no pot haver 'pacte autobiogràfic' amb el lector. Si de cas aquest diari arribava a ser publicat, el lector sempre seria un narratari furtiu.

Tema a part seria el dels dietaris previstos per a ser eventualment publicats. Aleshores sí que hi ha l'eix autor-lector, per la qual cosa aquest podrà exigir la dosi de sinceritat a què té dret, el mateix que en el cas de l'autobiografia.

Per a Anna Caballé (1995:54) en la majoria de casos la redacció d'un diari íntim es correspon amb una crisi d'identitat.

El diari íntimo constituye la quintaesencia de la literatura autobiográfica, su manifestación más genuina y consubstancial, aquella que permite -por la inmediatez de la escritura- una mayor espontaneidad en la exteriorización del yo. Pero al mismo tiempo, y por paradójico que pueda parecer, resulta la forma genérica menos conciliable con la literatura, entendida ésta como sistema de comunicación intersubjetivo y público, dado que el diario es una escritura endogámica, desarrollo de una expresión formulada en primer lugar para uso del que lo escribe (op. cit. 51).

La principal diferència entre l'autobiografia o les memòries rauria en el fet que, mentre aquests han de rebuscar en els records, l'escriptor d'un diari íntim escriu impressions del present (op. cit. 52). Això i el fet d'escriure dia rere dia sobre allò esdevingut en el lapse màxim de vint-i-quatre hores, fan que la seva perspectiva no s'alci gaire del terra (del Prado et alia 1994:238).

1.9 Sobre els epistolaris

En la bibliografia consultada gairebé no hi ha referències a aquest subgènere. De tota manera, i com sigui que estudiareï algunes cartes que il·lustren la matèria del present treball, penso que val la pena fer-ne algunes observacions. Els epistolaris són la reconstrucció formal d'un conjunt de textos de caràcter generalment íntim que una persona ha adreçat a d'altres, reconstrucció feta de la mà d'un crític o estudiós. L'èxit d'aquesta reconstrucció depèn de factors externs al text, fonamentalment de la cura dels destinataris dels escrits -o dels seus hereus- o de la minuciositat dels remitents si en guardaven còpia o esborrany.

En el cas d'una carta sí que existeix perfectament l'eix emissor-receptor, amb una claredat com en cap altra manifestació textual, en la mesura que aquest eix és implícit. Per tant, la sinceritat, el pacte, resta establert entre remitent i destinatari, i el lector -beneficiari final al capdavall- no té perquè qüestionar-ho. Únicament amb la comparació i la progressió hi podrà trobar alguna desviació en aquesta sinceritat, sinceritat que -per acció o per omissió- ja hauria fallat en el moment mateix de l'acte textual. Les cartes tenen una dimensió d'intimitat a dos, per la qual cosa els lectors d'un epistolari -com en el cas dels diaris- no deixarem de ser uns furtius tafaners.

D'igual manera que els diaris i els dietaris, les cartes ens porten al present un passat enunciat quan era present, i també d'igual manera, els autors de cartes no s'amoïnen gaire per la continuïtat: la carta acaba en ella mateixa. La carta, sovint, té força semblances amb el diari però amb la diferència que, moltes vegades, l'autor busca certa complicitat o comprensió en el destinatari, una mena de 'diari íntim a dos'. En la carta és freqüent que l'autor ens aparegui despullat, especialment en relació a allò que pensa de terceres persones, de fets externs. La nuesa del propi jo dependrà de la intimitat que l'uneixi amb el destinatari.

Una altra semblança entre les cartes i els diaris íntims és que els seus autors no tenen perquè ser persones dedicades a la literatura o a qualsevol altra disciplina d'alta intel·lectualitat. Per això sovint han estat una mena de 'gèneres-refugi' per a moltes dones, impossibilitades, per circumstàncies de marginació social, d'expressar els seus sentiments d'una altra manera³.

³ Potser per això la crítica, tradicionalment masculina, els hagi menystingut.

1.10 L'autobiografia a Espanya. L'autobiografia a Galícia

Segons Ángel G. Loureiro (1991a:18) cal bandejar, definitivament, els tòpics de la manca de tradició autobiogràfica a Espanya i de les raos d'aquesta pretesa manca. En aquest sentit recull de James Fernández (*Strategies of Self Defense: Episodes in Nineteenth Century Spanish Autobiography*, Ph. D. Dissertation, Princeton University, 1988) el canvi dels paràmetres del problema quan el professor nord-americà decideix amb encert que, més que pel nombre d'autobiografies, allò que importa és qui escriu i qui no escriu autobiografies.

Francesc Espinet, especialista en la literatura de la memòria a Catalunya, ve a confirmar (1991:65) que no és cert el tòpic de la manca de producció autobiogràfica a Espanya. Espinet afirma tenir tres-centes noranta-set fitxes de textos autobiogràfics, publicats o inèdits: "Exhibeixo aquesta muntanya de paper per a desmentir d'una vegada per totes les reiterades afirmacions jeremíiques sobre la pobresa de la 'literatura del jo' catalana (...)" . També és un desmentiment d'aquest tòpic de la manca de tradició autobiogràfica a Espanya l'obra d'Anna Caballé *Narcisos de tinta*.

Evidentment, Anna Caballé es manifesta contrària al tòpic de la manca de producció autobiogràfica a Espanya. Un tòpic que va repetint-se "*hasta convertirse (...) en una referencia formulada a bulto*" (1995:131).

Diverses raons han estat argumentades a propòsit d'aquesta (suposada) manca de tradició: agrafia endèmica dels espanyols, 'orgull silenciós', influència de la moral catòlica antierasmista que veia perills en la introspecció i en l'anàlisi del propi jo. Malgrat el desequilibri entre Espanya i altres països europeus en aquesta matèria al llarg del segle XVIII, fou en el segle XIX quan es recuperà una mica aquesta apatia autobiogràfica. Aquest fenomen tingué una característica comuna amb altres països: la voluntat dels autobiògrafs d'assolir el reconeixement social o històric.

Anant al cas concret de Galícia, sí que podem afirmar que hi ha una manca considerable tant de textos autobiogràfics com, en conseqüència, d'estudis crítics sobre la 'literatura del jo'. I això és així tant si ens referim a textos escrits en llengua gallega com a escrits en llengua castellana. Òbviament, la manca d'una tradició narrativa en llengua gallega fins ben entrat el segle XX, va dificultar, sens dubte, la

generació de textos autobiogràfics en aquesta llengua. Si el gènere més habitual és el de les memòries, per què en la seva vellesa hauria d'escriure en galleg un personatge que abans mai no ho havia fet, fonamentalment per no haver estat mai escolaritzat en aquesta llengua?

Podria ser el cas, per exemple de Juan Noya Gil i el seu llibre *Fuxidos*, publicat en castellà (Caracas, 1976) i ara reeditat en versió gallega (Vigo, 1996). En el pròleg a la primera edició, Celso Emilio Ferreiro aplicava una explicació sociològica a aquesta mancança de textos autobiogràfics:

(...) o xénero de *memorias*, pouco practicado nos predios literarios do noso país, quizais porque os españois, que acostuman ser polo xeral uns lingoreteiros, a más de pregoeiros das vidas dos demás, tenden en cambio a converter en inconfesables as suas vidas (...).

Això podria ser cert però, sobretot en el cas de Galícia, hi podria haver una altra explicació. Els textos de memòries han sortit a la llum en els darrers anys, després d'haver estat amagat o ignorats, tant en galleg com en castellà. Però la majoria d'aquests textos han estat escrits per persones que, d'una manera o d'altra, patiren les conseqüències del franquisme i això impedia -en certa manera- que els seus escrits poguessin veure la llum abans de la normalització democràtica. Òbviaament, resulta inversemblant que algú 'de l'altre bàndol' o neutral escrivís en galleg.

Però tampoc no són gaire significatius els textos escrits en castellà per autors gallecs. James Fernández (1991:20), en la seva bibliografia sobre textos autobiogràfics espanyols dels segles XVIII, XIX i XX, només en cita dos de procedència galaica: els *Apuntes autobiográficos* d'Emilia Pardo Bazán, i *Memorias. Dentro del drama español*, del polític republicà Manuel Portela Valladares⁴.

El primer estudi -que jo en tingui notícia- fet a Galícia sobre literatura autobiogràfica és l'article d'Arturo Casas, "Autobiografía e confesión". Per a aquest crític (1992:II/77-251), la demanda de biografies i autobiografies que s'ha donat en els darrers anys no ve motivada tant per la confessió sinó per la

imperante liturxia do factual, da res gesta e do tanxibel, coa trivialización da vivencia e a experiencia interior, cun solipsismo xordomudo disfrazado de vibrante interacción e -algo básico- tamén cun exceso de ruido ambiental que sustenta a dispersión, a doca e a pasividade intelectual que adoman este final de século.

⁴ Aquesta limitació palesa una cerca limitada: només que hagués consultat el catàleg d'Edicions do Castro (Sada-A Coruña), hi hauria trobat vora de deu textos de memòries, en galleg o en castellà.

Considera que el panorama literari gallec (en llengua gallega) en temes autobiogràfics és desolador. Les causes d'això estarien en relació amb la "*propia dinàmica interna de desenvolvemento dunha literatura minorizada*", i no tant amb factors antropològics o culturals (*ibidem*). Un panorama tan paupèrrim que mateix podem recitar-lo de memòria. Casas només considera dignes d'esment com a textos autobiogràfics en llengua gallega *Arredor de si* d'Otero Pedrayo (en tant que text "*paradigmàtic*" i "*proxección fictiva do camiño interior*"), *Diario sin datas* d'Antón Tovar i *Follas de vagar* d'Eduardo Moreiras. Deixa de banda alguns petits textos com els que estudiarem, *Dos nosos tempos* de Florentino López Cuevillas, l'inèdit *Lembranzas do meu vivir* d'Otero Pedrayo i *Nós, os inadaptados* de Risco, i d'altres de contemporanis, com *O río do tempo* de Fernández del Riego, el primer llibre veritablement de memòries publicat en gallec. El panorama és magre però potser no tan esquifit com pretén Arturo Casas. En tot cas, caldria ser una mica oberts a l'hora de considerar aquells textos escrits en castellà des de Galícia (o des de l'emigració o l'exili) a causa de la situació diglòssica existent.

Aquesta pàgina està en blanc intencionadament

2. DEL 'CENÁCULO OURENSÁN' A LA REVISTA NÓS

2.1 Com era aquell Ourense?

López Cuevillas escribia en l'article "El corazón de la ciudad" publicat a *La Región* (cito per Cosas de Orense, 1969:18, sense data de l'article):

Al llegar la segunda mitad del siglo pasado [Ourense] había adquirido ya el aspecto que hoy tiene, aspecto burgués y decente, privado de toda monumentalidad, pero alegre, simpático, atractivo y garboso. Y por ella paseaban asiduamente damitas de miriñaque o de polisón, los pollos de chistera o de hongo y los militares de rostro de teresiana (...).

Otero Pedrayo també en feia el seu retrat i li ho confessava a Víctor F. Freixanes (1982:20):

Ourense era daquela [1900] unha cidade coma calquer outra de provincias: co seu Liceo, os seus cafés, un fato de intelectuais románticos, abogados, médicos, funcionarios que viñan cásque sempre a casa do meu pai con poucas lecturas (Núñez de Arce, a Pardo Bazán e pouco más) e moita política nos miolos (...).

Eduardo Blanco Amor (1970:12) ha recordat la ciutat de la seva infantesa, en una nit de teatre:

La entrada en el teatro se nos ofrecía deslumbrante. El contraste andaba en ello, pues se llegaba al teatro a través de unas calles afantasmadas por la niebla espesísima, y 'alumbradas' por bombillas de carbón de veinte voltios, a tres por manzana.

Una ciutat d'Ourense amb una considerable efervescència política en la dècada dels deu. I no solament per l'activitat caciquil i la publicació d'una revista regional, *La Tierra* (revista en què col·laboraren Risco, Murguía, Castelao, Noriega Varela, Vicenti, Rey Soto, del Olmet, i que poc de temps més tard donà suport a l'agrarisme d'*Acción Gallega*). L'efervescència política, i aquesta circumstància només l'esmenta J.A. Durán (1979:115), també venia motivada per una considerable presència d'exilats polítics portuguesos, monarquistes contrarevolucionaris, els anomenats 'paivantes' (seguidors de Paiva Couceiro).

Armando Fernández Mazas (1989:91) ens ha deixat una postal de l'Ourense dels anys vint:

Ourense era una de las ciudades de vida más intensamente noctámbulas de España. Tenía tres acfés cantantes: La Unión, Royalty y el Moderno. Las cupletistas tenían esta ciudad en el punto de mira de sus preferencias. Existían al mismo tiempo 'vejetes' y 'conquistadores' que solicitaban sus favores y que gastaban sus dineros en aquel ambiente frívolo 'demi-mondaine'. Esta vida de café alimentaba la formación de múltiples 'peñas' y tertulias más o menos literarias y artísticas.

Ramón Villares (1986:14), amb la perspectiva de l'historiador, molt més àmplia i rigorosa, ens fa el retrat de la Galícia d'aleshores:

Entre a crise agrícola de fins do século dezanove e a derrota da República trala guerra civil, esténdese unha xeira de modernización de Galicia, na que o esforzo principal foi o de recuperar o terreo perdido durante o século XIX. Século que, en Galicia, fora máis amigo das permanencias do pasado que dos cambios que coetaneamente acontecían. En troques, desde fins do XIX as mudanzas comenzaron a bulir con forza (...)

(...) Ten lugar una primeira creba do sistema agrario tradicional, mediante a redención dos foros, o reparto dos montes, a introducción de novos medios técnicos e a especialización gandeira da producción agraria. Mais tamén un importante esforzo industrializador, vencellado á tradición pesqueira e de construcción naval. A estructura social de Galicia vese, ao tempo, fundamentalmente transformada: medra a poboación urbana, emerxe o campesiñado pro-pietario e remata a súa andaina histórica a vella fidalguía rendista de recuadas xineas e fachendosos escudos.

Entre 1900 i 1930 la població agrària passà de ser el 85% del total de Galícia a ser-ne només el 65% (op. cit. 15).

En la seva introducció a l'edició de *Retrincos. Un olllo de vidro*, de Castelao (1994:7)¹, Ernesto González Seoane i Dolores Vilavedra fan també una anàlisi semblant, encara que potser més tòpica i esquemàtica:

Os anos que Castelao vive en Galicia, ata o seu exilio definitivo, son anos de modernización do país, iniciada xa a finais do XIX: consolídase a desmantelación do sistema agrario tradicional, o esforzo industrializador no sector pesqueiro e na construcción naval e importantes cambios sociais (aumento da poboación urbana, esmorecemento da vella fidalguía rendista).

Segons Carballo Calero (1981b:13) la societat en què va néixer Risco, i per extensió els seus companys, era la societat liberal burgesa, la ideal per a la seva personalitat. I això era així malgrat la crítica que Risco li feia, acusant-la de materialista, filistea i ignorant. Però aquesta societat, al cap i a la fi liberal, podia entomar aquesta sàtira i Risco hi podia exercir el seu paper de Diògenes o de Sòcrates, sense por a la vara o a la cicuta.

¹ En aquesta introducció hi ha considerables errors històrics com "...parece que foron os bos oficios de Portela Valladares, daquela Ministro do Interior" (pàg. 11), quan hauria de ser de Gobernació, o "entre o 1918 e 1923 a Dictadura de Primo de Rivera..." (pàg. 15). També hi ha frases malament construïdes com, per exemple, i a propòsit del retorn de Castelao a Pontevedra, "lanzarse a facer campaña polo Estatuto, que será plebiscitado o 28 de xuño do 36. O Partido Galeguista intégrase no Frente Popular, gañador das eleccións de febreiro do 36" (pàg. 11). Aquesta frase és posar el carro davant dels bous per dues vegades: una d'històrica (el P.G. va formar part del Front Popular abans que aquest guanyés les eleccions i abans de fer campanya per l'Estatut) i una de sintàctica: posar una frase antecedent després de la conseqüent.

2.2 La formació del 'cenáculo ourensán'

En el pròleg a la seva edició d'*Arredor de sí* d'Otero Pedrayo, (1994:13), Inma i Manuel García Sendón ressenyen les característiques comunes a Risco, Otero i López Cuevillas:

(...) mozos intelectuais e moi cultos desapegados de Galicia, dos seus problemas e da súa cultura, chegarán alá polos trinta anos, despois dunha revolta interior ás veces dolorosa, a se converter en afervoados nacionalistas e a se comprometer integralmente coa súa Terra (...).

Afastados de Ourense unha tempada por mor dos estudos ou por motivos profesionais, vólvense a atopar na súa cidade na segunda década do século XX. Fillos da 'boa sociedade' viven a vida que lles é propia nunha cidade de provincias: veladas, bailes, tertulias... e de cando en vez algúna actividade no Ateneo. Alleos á tradición galeguista e ás preocupacións políticas, eran uns mozos intelectuais alienados no cosmopolitismo das correntes culturais europeas de entre dos séculos, e dovoran sobre todo libros franceses.

Els editores d'*Arredor de sí* repeteixen acriticament les confessions de López Cuevillas i de Risco respecte de la seva etapa juvenil (inadaptats, insatisfets, rebels, autistes envers la seva terra). El caràcter d'aquesta anàlisi la veiem clarament quan diuen:

Mais precisamente as súas arelas intelectuais, á procura dun mundo no que sentirse enraizado, a busca da propia identidade, achégaos de contado a Galicia. Baixo o pulo das Irmandades e inducidos por Losada Diéguez ingresan no galeguismo e de all a tres anos transforman aquela revista provinciana [La Centuria] na revista Nós (op. cit. 14).

Iniciada a década dos 20, os mozos ourensáns (...) converten La Centuria ó galeguismo e fundan a revista Nós (op. cit. 19).

Estes homes, donos dunha amplísima cultura e profundos coñecedores da literatura que na súa época se estaba a elaborar en Europa -Otero Pedrayo traduciu páxinas do Ulysses de Joyce antes ca ningún outro na Península- eran os chamados a realizar tan importante tarefa e a emprender por primeira vez un 'diálogo' sen fronteiras cos grandes narradores europeos do XIX e das primeiras décadas do XX (op. cit. 15-16).

La cita ha estat llarga però val la pena de reproduir-la. Hi trobem tots els tòpics que la crítica gallega ha anat dient, amb grandiloquència acumulativa i amb una categorització de fets que, possiblement, en un altre context no haurien passat d'anècdotes. Quins són aquests tòpics? A grans trets, la consideració juvenil dels fundadors de Nós (quan el 1920, tots ultrapassaven amb escreix la trentena), el seu caràcter rebel i inadaptat (malgrat llur 'rareza', tots tres tenien aleshores la condició de funcionaris de l'Estat), el retorn 'a la Terra' i la conversió galleguista de la revista *La Centuria* en la revista Nós, la seva predestinació -gairebé messiànica- a la tasca que van fer, la modernitat de la revista Nós i el seu 'estar a l'última' en matèria lite-

rària -amb la traducció de fragments de l'*Ulysses* com a paradigma explotat gairebé *ad nauseam*. Com sigui que es fa necessari transitar pels mateixos camins per on ho han fet crítics i estudiosos d'aquest tema, no és estrany que ens trobem, una i altra vegada, amb el mateix paisatge de tòpics i clixés.

Carlos Baliñas (1991) ha posat el dit a la nafra quan, en relació a la visió que ha tingut i té la crítica gallega -especialment en la parcel·la dels estudis literaris-, ha afirmat -tot avisant que el seu raonament "escribeuse contra certos reduccionismos advertidos no ambiente e que poden acabar facendo opinión" (op. cit. 229)- que

Os libros acerca de tema galego acostuman ser amables crónicas familiares ateigadas de anécdotas localistas e de nomes de conveciños. Se os lectores alleos se meten no ambiente, faranse eles mesmos conveciños. Noutro caso, despréciaran por 'localista' e 'provinciano'. Xeralmente estes libros non ultrapanan o círculo pechado polas Portillas e mailo porto de Pedrafita², aparte deses pseudópodos que son os Centros Galegos. Os mesmos son autores e lectores reciprocos. Polo regular, abondan en louvanzas, pero no caso de adicarse a rosnar e rexoubar, tampouco rebordarán do mesmo perímetro. O consabido mollo de fotografías, co seu sabor a álbum de familia, contribúe a reforzar ainda más a impresión de crónica de 'catro a catro'. Dan por suposto un determinado sistema de coincidencias e xuzgarían indicio de megalomanía o referi-los asuntos a marcos históricos ou sociais extragalegos. Todo esto resulta ainda más reforzado no caso de Otero pola deliberada omisión de canto escribeu en castelán (op. cit. 219-220).

I encara afegia, a propòsit dels treballs menors sobre algú, en aquest cas referits a Otero Pedrayo:

Tales investigacións acostuman obedecer ao tipo dixit ou ao tipo xenuit. Tipo dixit: vocabulario e variantes lexicais, opinións verba de este ou do outro, etcétera. Tipo xenuit: fontes, lecturas, influencias recibidas (...). Verbo das lecturas e influencias recibidas, compre suliñar que os seus escritos están acugulados de referencias culturais, ainda más das explícitas, que son ben delas. Tanto, que algúns escritos seus teñen perdido interés para as novas promocións porque deixaron de ser coñecidos os seus referentes. Sexa a novela Arredor de sí: cando se publicou, calqueira lector culto podía 'pesca-las' alusións mesmo implícitas, pero ¿qué lector seu de agora ten lido a Huysmans, a Remi de Gourmont [sic], a Morand ou a Barrés? En xeral, nas súas resoan moitas palabras alleas. Ora ben, polo regular veñen modificadas. Alnda cando cita ad litteram, parafrasea ad sensum. Nin tan siquera cando comenta a un autor determinado, pretende descubri-lo senso literal. Por eso un simple escrutinio erudito pode non ter más utilidade que o que na biblioteca de Don Quixote fixeron o Bacharel e mailo Barbeiro. 'Servirá' como almacén de datos, pero con tal de que despois se discrimine entre o farelo e maila fariña munda (op. cit. 227-228).

Carlos Casares (1988:16) ha dit que aquest cenacle es formà el 1911 i que no era altra cosa que "*unha asociación informal de mozos inconformistas, preocupados pola literatura estranjeira, especialmente post-simbolista, desinteresados*

² Són les sortides de Galicia cap a Castella i Lleó.

da vida política española, e más próximos ó idealismo romántico que ó realismo filosófico e literario".

Per a Francisco Bobillo (1981:27), les aficions d'aquest grup (teosofia, religions orientals) eren comunes amb grups semblants del moment en altres països europeus. Rebutjaven la política i el parlamentarisme per allò que aquest tenia d'històric. No combregaven amb un positivisme en certa decadència. L'optimisme vuitcentista, format a base de ciència, de llibertat, de progrés, de fraternitat entre els pobles, tingué un daltabaix, patí una crisi, donant pas a intel·lectuals poc polítics com Schopenhauer, Ibsen, Tolstoi, Dostievski, als quals Risco, Otero i López Cuevillas admiraven, a l'igual que a D'Annunzio, Maeterlinck o Anatole France. Aleshores, l'actitud contracorrent apareixia com a l'única via d'escapament a l'establishment sociopolíticocultural d'hegemonia burgesa.

La rebeldía, la inadaptación, el desdén por el entorno y lo cotidiano para refugiarse en el exotismo y la lejanía, constituía, de este modo, el recurso de evasión estética utilizado por un sector intelectual. Otros hacían otro tanto a través de la marginación, la bohemia y la golfería, pero Risco, al igual que Cuevillas o Castelao, eran probos funcionarios del Estado (...). Pero, en cualquier caso, en la mayor parte de los componentes del cenáculo orensan, la actitud de inadaptación manifestada no llegaba hasta el rechazo del sistema político ni tampoco de los modos más establecidos del comportamiento social. Al radicalismo estético no correspondía un radicalismo vital. Vivían con sus familias, tenían un salario del Estado -no copioso pero sí fijo- y su ruptura con el entorno nunca llegó a ser total ni violenta. Eran en el fondo un lujo de la pequeña burguesía provinciana la cual podía presumir y exhibir a sus 'raros' (Bobillo 1981:28).

Per a José Carlos Mainer (1975:47), aquesta situació de 'crisi estètica' tindria causes fonamentades. En els primers anys del segle XX, la petita burgesia patí una pèrdua d'identitat motivada, d'una banda, per l'enfortiment de l'oligarquia (de les oligarquies) que gestionaven el desenvolupament, i del proletariat que se'n derivava; i, d'altra banda, per la ruptura entre el públic mesocràtic i els escriptors nous. Aquesta pèrdua d'identitat els dugué una sensació de soledat, de marginació, d'irremediabletat, d'impotència. Llocs comuns de consol foren la 'llunyania' i les místiques laïques, com l'occultisme o l'esperitisme (op. cit. 50).

Aquesta crisi de la petita burgesia tenia també una dimensió socioeconòmica: la seva assalarització. Quan els joves petitburgesses d'aquells anys hagueren de passar a viure d'un sou, com a reacció aparegué el mite de la propietat de la terra (op. cit. 103).

En la ressenya publicada a *Grial* del llibre de Ramón Lugrís Vicente Risco na cultura galega, Xosé Luís Franco Grande (1964:125) deia, a propòsit dels 'inadaptats' i les seves causes, que Lugrís distingia dos tipus d'inadaptats: els qui s'aïllaven de la societat (com el Des Esseintes d'À rebours) i els qui volien obrir nous camins (com Risco o l'Adrián Solovio d'Arredor de sí, d'Otero Pedrayo). El comentari de Franco Grande havia de ser limitat, pel moment i pel lloc on fou publicat. Tanmateix, Lugrís deia més coses dels 'inadaptats', als qui qualificava "*dises homes que falan outra lingua que os más, que modelan outra arxila espiritual, que non acougan cando os outros durmen, que se revoltan, cando todo está armonizado*" (Lugrís 1963:21-22). I esmentava, a tall d'exemples, Spengler, Valéry i Kafka ("*retratista do espirto europeo*"). La reacció immediata de l'inadaptat davant la crisi seria l'evasió: "*Primeiro, como defesa contra da desconfianza. Logo, tamén como xustificación da súa tesitura de inadaptado*". Aquest hauria estat el camí pres per Risco (op. cit. 31).

Salvador Lorenzana (1976:148) ha escrit que Otero Pedrayo, a Ourense,

(...) mantivera vellos vencellos de amistade cun grupiño de homes da sua xeneración. Con Vicente Risco, Floro Cuevillas e Primitivo R. Sanjurjo andivo a compartir angueiras intelectuáis. Todos eles, en días de mocedade, sentíanse inconformistas, insatisfeitos, cheos de rebeldía. Tencionaban fuxir do medio que os arrodeaba e compracíanse en se manifestar individualistas (...). As leituras que frecuentaban puxéraos en contacto vivo con Europa (...). Preferían, xa que logo, as obras francesas coetáneas, que llan en lingua orixinal. Pero llan tamén, inda que en traduccións, a Ruskin, a Carlyle, a Rossetti, ao norteamericano Edgar Allan Poe, ao nórdico Enrique [sic] Ibsen (...).

O mundo para eles non viña ser más que algo que había que aturar cunha postura de dandysmo. Non oponían á sociedade que os arrodeaba (...). A súa rebeldía consistía en arredárense espiritualmente da sociedade, en despegárense das súas tendencias e dos seus problemas.

Aquesta anàlisi del sector jove del cenacle ourensà no s'aparta d'allò que Risco digué d'ells mateixos (encara que amb un matís diferent que veurem més endavant; Lorenzana no faria altra cosa que amplificar-ho), una anàlisi que es repeteix una i altra vegada inalterablement.

Per a Carlos Casares (1976:184), la trajectòria tòpica del grup -que acabem de veure- quedà fixada amb *Nós*, os inadaptados, davant la qual cosa ha expressat alguna discrepància i, en aquest sentit, ha assenyalat que el propi Risco, en el comentari al text preparat el 1961 per a *Lería*, assumia individualment, i no col·lectivament, l'esmentada trajectòria.

Blanco Amor (1970:14) ha vist així aquest grup:

Nuestros intelectuales, que parten de su juventud al rescate de Galicia para ponerla frente a su destino entre las culturas del mundo, tienen que hacerlo todo. Son al mismo tiempo poetas, sociólogos, periodistas, antropólogos, políticos, filósofos, y serlo sin antecedentes internos.

Trajectòria que tindria una altra foto en el moment d'aparèixer la revista *Nós*, el de les tertúlies al Café Royalty d'Ourense, amb Losada Diéguez, Fernández Mazas i Euxenio Montes, entre d'altres. Moment, per a Salvador Lorenzana (1979:58), en el qual

decorrían as horas do 'ultraísmo', e polas suas tendencias o propio Risco déralle á tertulia o nome de 'Exotic Club'. Falábase allí da moda nas letras, nas artes, e mesmo no vestir e no baile. Comentábase de Apollinaire, de Max Jacob, de Tristan Tzara. Discutíase quen fora o creador do cubismo, si Brake [sic] ou Picasso. Escriblanse en galego haikus e caligramas...

Arribat el moment veurem si això era així.

Armando Fernández Mazas (1989:10), un dels assistents a la tertúlia de Risco, ha assenyalat dos grups entre els intel·lectuals ourensans d'aquell temps: els galleguistes (Risco, Otero Pedrayo, López Cuevillas, Losada Diéguez) i els avantguardistes (E. Montes, X. Bóveda, C. Fernández Mazas). Aquest darrer grup es dispersà el 1926, any en què també es produí el "*retramiento y encierro en el capullo de los estudios prehistóricos de los galleguistas*". Això va permetre l'aparició d'un important grup d'intel·lectuals republicans, al voltant de Basilio Álvarez i el diari *La Zarpa*, de simpaties galleguistes (op. cit. 11). És fàcil suposar que aquest grup no fou vist amb bons ulls per la gent de *Nós*, especialment per les seves conviccions republicanes, ignorància que també ha estat observada pel nacionalisme orgànic posterior, o si més no en desigual intensitat que la tinguda envers el grup *Nós*. Formaven aquest grup republicà i galleguista Jacinto Santiago, Roberto Blanco, Álvaro de las Casas, Augusto de las Casas, Alfonso Pazos, Manuel Sueiro, Albino Núñez, Manuel Luis Vilanova i Isidoro Guede, entre d'altres (ibídem).

Com també haurien topat amb Eloy Luís André³. Aquest intel·lectual galleg estudià Filosofia a Salamanca i viatjà becat per la Universitat a París, Lovaina i Brussel·les (1899-1900) i, per l'Estat, a Leipzig i Jena (1909-1910). Demòcrata i agrarista de pensament, permutà la seva càtedra a Ourense amb la que ocupava Losada Diéguez a Toledo (1913). A Madrid participà amb el grup 'Estudios gallegos' amb Basilio Álvarez i Portela Valladares, i defensà fermament la república. "Sus emotivas, vivas y rebeldes interpretaciones de la vida campesina gallega, por fuerza

³

Monrazos, Verín 1876 - Madrid 1935.

tenia[n] que chocar con las descripciones y ensueños líricas y bucólicas de los dirigentes galleguistas del grupo Nós, conservador y tradicionalista".

Ben aviat es veié que les intencions del grup liderat per Risco no eren tant la generositat i la filantropia sinó guanyar i mantenir una posició de poder. Així, des del control del nacionalisme a Ourense, haurien negat el pa i la sal a qui no participava del seu monopoli, com a hauria estat el cas d'Antonio Couceiro Freijomil⁴, autor -entre altres iniciatives- d'una *Ortografía gallega. Bases para su unificación*, freqüentment criticat pels cercles nacionalistes, als quals no hauria volgut pertànyer (Fernández Mazas 1989:132).

Exclusivitat aquesta del tandem Risco-Losada (Irmandade Nazonalista Galega, Nós) que també hauria impedit la col·laboració amb Basilio Álvarez. Aquest els oferí *La Zarpa* com a plataforma per als galleguistes i, en paral·lel, demanà de participar a l'assemblea de Monforte, amb l'objectiu d'unificar el nacionalisme amb l'agrarisme. Castelao va escriure a Antón Villar Ponte, manifestant-li -ingènuament, segons Fernández Mazas (op. cit. 138)- que no hi veia inconvenient ("O Basilio é un home de corazón, ¿por qué no pode ser dos nosos?"). La negativa dels nacionalistes seria prova de la seva feblesa (lògica, si en considerem la vocació elitista).

¿No ve Castelao que el radicalismo social de Basilio choca con el agrarismo cultural de sus compañeros? ¿No advierte que la radical campaña sobre la abolición de los foros⁵ no puede interesar ni a Antonio Losada, ni a Otero Pedrayo, ni a Risco, cuyas familias disfrutaban de rentas forales? ¿No ve que la sensibilidad social de sus compañeros, propietarios de pazos señoriales, chocaba frontalmente con las encendidas palabras revolucionarias de los militares agrarios de Basilio (...)? Si, Sr. Castelao, aquí se perdió la gran oportunidad de dar al galleguismo una base social, de arraigarlos en un sector de la sociedad, los labriegos gallegos. En vez de la defensa lírica y retórica de su situación social tenía la oportunidad de luchar políticamente contra el caciquismo y la abolición de los foros (...).

No està de més recordar que un dels gripaus que els homes de Nós hagueren d'empassar-se per proclamar Ramón Cabanillas com a 'poeta de la raça' fou l'autoria de la lletra de l'himne de Solidariedade Galega, el moviment polític agrarista: "(...) Ergámonos sen medo, que o lume da toxreira, envolva na fogueira o pazo señorial (...)".

⁴ Pontedeume 1888 - Santiago de Compostela 1955.

⁵ Contracte consensuat entre el propietari de la terra i els camperols que la treballaven, que generava un pagament anual. Solia tenir una durada de diverses generacions. Amb l'allunyament de l'aristocràcia propietària, la fidalguia o petita noblesa restà com a administradora de les terres sotmeses a aforament.

2.3 Primitivo Rodríguez Sanjurjo: l'antena modernista?

[Ourense 1881-Lugo 1947]. Aquest escriptor ourensà, amic d'alguns dels homes que més tard farien *Nós*, tingué en ells una considerable influència. No va escriure res en galleg i com a escriptor en castellà no apareix en obres d'ampli abast com l'*Enciclopedia Universal Ilustrada Espasa Calpe*. Juan Manuel Bonet l'esmenta en l'entrada de Xavier Bóveda del *Diccionario de las vanguardias en España* (1995:116). Carballo Calero (1981a:606) el considera un dels poetes modernistes gallecs en castellà notables. Dos textos seus, "Do Padre Feixón" i "De Xúpiter y os xigantes", aparegueren en galleg a la revista *As roladas* -signats per ell però haurien estat traduïts per altres persones-. Foren inclosos, en castellà, en el llibre *Escenas de Gigantomaquia*, el 1923 (op. cit. 634).

Però la importància de Rodríguez Sanjurjo no rau en el seu escàs ressò literari sinó en haver influït, de manera possiblement decisiva, en l'orientació estètica de Vicente Risco i de Ramón Otero Pedrayo. Aquest en parla en el seu *Libro de los amigos* (Otero 1953:27-30):

Por o [sic] outono de 1905 coñecín a Primitivo Rodríguez Sanjurjo no Café Universal de Madrid (...). No Universal facíamos tertulia estudiantes canarios e galegos (...). Rodríguez Sanjurjo entrrou unha noite ca sua figura envarada. Mirou caras de rapaces ourensáns que lle soaban a xente coñecida. En dous minutos fumos amigos (...).

Teño escrito, e non quisen escribila tan axiña a palabra chave: mito. R. Sanjurjo foi cecais o soio home do século XX que alentou no devalar dos mitos antigos -non diremos clásicos- con enteira confianza.

(...) Sanxurxo [sic] procuraba na prosa dourada de naufragas naves antigas un punto amargo en longo solpor de Nietzsche o espírito de Esquilo (...). Fermosa dispidida do Simbolismo inzado por Creuzer na cenza [sic per ciencia], foi cecais a vida e arte de R. Sanxurxo como a arte e vida de D. Marcelo Macías foi a despedida do Humanismo.

Un País de luces crebadas en Senas de fermoso fatalismo de eleitos espellaba nas suas conversas Alejandro Sawa. Foi seu amigo Sanxurxo.

De forma semblant en parla a *Lembranzas do meu vivir*. Esmenta el coneixement que, gràcies a Alejandro Sawa, Rodríguez Sanjurjo tingué de la poesia simbolista francesa (Otero:sd:34), com el conegué al Café Universal i com tingué la seva amistat, "unha das fondas e lumiosas do meu longo vivir" (op. cit. 35).

(...) Rodríguez Sanjurjo estaba no fervor que chamaremos verleniano [per Verlaine] e rubeniano, sen método ou millor falla de método se non parecia ó de ninguén (...). Sanxurxo alentaba, vivía e dormía no mito literario. Por mor quezais da sua orixinal vivencia do mundo das Letras, gardaba un enxergar podente e requintado na atmosfera social. Moito eran rexoubadas e paroladas as observacíós sanxurxistas no café, no Ateneo, nos moitos círculos por onde cruzaba (...).

A noite de estreno da 'Nube' de Debussy⁶ pola sinfónica Sanxurxo estivo cabaleiro (...). Foi unha das suas noites de Hermani. O se produciren os primeiros romances e renixer de patas, erguendose botouille a tres arcos dos degraus do paraíso: '-;Bárbaros, no se hizo la piel [sic per miel] para la boca del asno!' (op. cit. 105).

Primitivo R. Sanxurxo e Froro Cuevillas gostaban de aquil café deinxenua decoración modernista. As tertulias do Cocodrilo alongaron pra min moitos anos (...). Nas súmulas do alemán gostaba do 'Berliner Tageblat' e de outros xornaes nos seus 'bastós' ou bastidores de gabinete de lectura e millor do 'Fliegende Blatter' e o sonado 'Simplicissimus' cuios grosos alemáns aberenxenados facían rir as cacheiras a R. Sanxurxo (op. cit. 116).

Fernández del Riego ens diu de les amistats d'Otero Pedrayo a Madrid que "(...) Rodríguez Sanjurjo estaba polo afervoamento rubeniano; alentaba, vivía e dormía no mito literario", repetint una a una les paraules d'Otero a *Lembranzas do meu vivir*, encara que sense citar el text oterià que li fou deixat en custòdia.

En un article sense signatura publicat a *Grial* núm. 52, es recollia l'article de Risco "As prosas de Otero Pedrayo", aparegut a la revista bonaerense *Céltiga* el 1926:

(...) Eu, que fora de neno seu compañoero costante, que de novo fora co el, con Primitivo R. Sanxurxo, co Cuevillas un dos polemizantes a prol do modernismo -no tempo dourado de Rubén Darío!- non había agora andar moi lonxe (...).

Però si la influència de Rodríguez Sanjurjo en Otero Pedrayo fou, fonamentalment, literària, la que va exercir en Risco -a més de literària (modernisme, futurisme)- s'orientava cap als sabers ocults que estudiava la teosofia. Era Rodríguez Sanjurjo qui portava les novetats europees a Ourense i a Madrid. Difícilment des d'aquestes ciutats Risco i Otero Pedrayo haguessin pogut saber què es coïa a París, a Berlín, a Milà, de no haver estat per un radar que ho recollís. I aquest radar era Rodríguez Sanjurjo, viatger amb certa freqüència per diversos llocs d'Europa.

Si bé, aparentment, ens apareix com a un evasionista esteticista enfront del teòric 'compromís' que van adoptar Risco i Otero, el cert és que la seva personalitat podria resultar més oberta, més dinàmica i, fins i tot, menys trascendental que les dels seus amics. Això ens ho fan suposar algunes de les cartes que va escriure a Otero Pedrayo.

Carlos Casares (1976:187), també citant l'inèdit *Lembranzas do meu vivir*, ha dit de Rodríguez Sanjurjo que era

⁶ Vicente Risco situa al Don Celidonio d'O porco de pé en aquesta estrena quan visita Madrid. Resta adormit i els seus roncs actuen, ironícamenter, a manera de trons de tempesta (Risco 1982:24).

lector fervoroso de Rubén Darío e de Verlaine, de Baudelaire, de Villiers de l'Isle Adam e dos textos wagnerianos ilustrados por Rackan [i] ediciones francesas do Mercure (...)

així com de Nietzsche, dels parnassians i decadentistas francesos:

Eran lecturas propias da xente culta da época. Non esaxera, pois, Vicente Risco cando di que nelas zugaron os membros da súa xeneración.

Armando Fernández Mazas (1989:97) ha escrit que Rodríguez Sanjurjo

llamaba la atención por su elegancia y empaque señorial. Esta elegancia, singularizada principalmente en zapatos de charol, botines blancos y lazo de pajarita, parecía ser la nota común de los componentes de La Centuria: Risco, Cuevillas, Otero, los hermanos Luis y Carlos Fernández Cid. Yo era muy niño entonces, pero ya en el año 1923 recuerdo mejor a Primitivo R. Sanjurjo, de regreso de Nueva York, pasear por Orense su clásica elegancia con detalles y adiciones de la sociedad americana.

José Manuel Bouzas, d'Ourense, que ha anat darrere dels 'papers' de Rodríguez Sanjurjo -conservats per la seva heredera, a qui comprà part de la biblioteca del poeta-, em comunicava, entre d'altres coses, en una amable carta de 20 de maig de 1996, que

[els llibres adquirits] son cosas bastante normalitas, nada hay de las míticas -para los eruditos locales- colecciones Mercure y Alcan, y a las que hace referencia Carlos Casares en la biografía de Risco (...).

(...) su influencia -si es que la hubo- marcó más a Risco que a Otero quien siempre lo consideró un amigo, pero débil y un tanto extravagante, más con el paso de los años, un poco mayor, un iniciador, el partner ideal, un poco snob, para mantener un epistolario poético de desmayados lirios, ópalos, topacios, tipo Rubén (...).

Primitivo era un 'noble' y siempre fue monárquico -su adscripción siempre fue coherente, nada de coqueteos con el galleguismo, ni de intentar crear una patria (...).

Respecto al epistolario (...) [les seves cartes] explican muy bien la visión de un provinciano culto ante la vastedad geográfica, ante la potencia económica, cultural, y universitaria americana, pero también la cosmovisión de un indagador de la verdad, de un miembro de la Sociedad Teosófica de Rosso de Luna (...). ¿O tal vez no era todo más que una pose original, para seguir componiendo versos decadentes y mantener el malditismo de chico bien, que fumaba kif con sus amigos Risco y Cuevillas en la magnífica casa de la calle Reina Victoria? Otero no, estaba muy ocupado trabajándose la esterilidad a través de una sífilis o algo similar con las profesionales, de las que gustaba sobremanera. La referencia es de Dña M^a de las Victorias [neboda de Primitivo Rodríguez Sanjurjo], su padre era médico.

Rodríguez Sanjurjo col·laborà amb la revista *La Centuria* amb els horòscops de personatges del moment, signats com a Beta Hérculi[s] (Bobillo 1981:89), i amb alguns articles ("Paráfrasis del Rey Serpiente", al núm. 1; "Paráfrasis de Arethusa, de Europa y de la Venus de Milo", al núm. 2; "El calendario universal", al núm. 5; "Del Aquejarre proyectado por una pipa", núm. 7) i un poema ("Cólquida", al núm. 4).

En la dècada dels vint exercí de professor de literatura espanyola en universitats dels Estats Units, i mantenia relació epistolar amb els seus amics ourensans, especialment amb Otero Pedrayo. En aquestes cartes els fornia informació sobre els Estats Units i el desengany que aquest país li havia causat.

Encara que no hagués marxat als Estats Units, Rodríguez Sanjurjo no s'hauria integrat en l'aventura de *Nós* (menys encara en el galleguisme) i la prova més clara és que, fins i tot el prestigi que suposava fer de professor a l'estrange, a penes hi ha a la revista ourensana cap col·laboració seva (només un fragment, traduït, d'*Escenas de Gigantomaquia*). Però això no significa que hi fos absolutament diferent, ans al contrari, ja que li demanà a Otero, des dels Estats Units, que hi anunciessin un llibre seu (carta des de Middlebury, 4 de febrer de 1923? Fondo Otero Pedrayo, Fundación Penzol, Vigo), i els números publicats (Seattle, 28 de març de 1923: "(...) Quiero conocer 'Nós'. Enviadme todos sus números hasta la fecha. ¡Los pago doble! (...)").

Si la influència en Otero Pedrayo podem considerar-la relativa, tothom coincideix en que resultà decisiva en Vicente Risco en temes com l'ocultisme, l'orfisme i la teosofia. Però la lectura de les seves cartes a Otero Pedrayo ens revela que aquestes opinions no estan tan clares. L'agost de 1918 li escrivia des de Barcelona i lloava el cosmopolitisme del Turó Park i, sobretot, del "cabaret del Excelsior. Ya te contaré escenas del más lubrificante apachismo", afirmacions que mai haurien subscrit -si més no de forma pública- Risco o Castelao, encara que, anys després (febrer de 1923?), li escrivia a Otero a propòsit del puritanisme nord-americà i li deia: "(...) ¡Oh, Risco! Si aquí estuviera ¿qué de libelos lanzaría con su escorpina lengua? Por aquí habría de olvidar el resto de los teosóficos tesoros que todavía le acompañan". Tornant a la carta des de Barcelona, destacava l'alt nivell de vida civil de Catalunya, més concretament de Reus: "(...) La vida civil campea en el ambiente. Cementerio único. 40% de entierros civiles. Prim fué bien nacido en este lugar".

En una altra carta (Ithaca, N.Y., 30 d'agost de 1922), aconsellava a Otero Pedrayo: "Métete por Roso de Luna adelante y quizás encuentres una salida espiritual (...); Risco, con su nazionalismo, no podrá desviar el curso del Karma atlante y

será aplastado; el ejemplo de Irlanda es un buen ejemplo (...)" I tocava de nou aquest tema, quatre mesos més tard, en carta des de Middlebury:

(...) ¿De qué sirve la estética krausista? Hay que evolucionar y revolucionar en el ser. Risco, que estudió las cuatro antinomias de Kant, puede indicar un camino, mas no el de Eamon de Valera, trasplantador de los quijotismos a la verde Erin (...).

En la carta esmentada, de possible data 4 de febrer de 1923, Rodríguez Sanjurjo escrivia a Otero a propòsit d'un article d'aquest sobre el camp galleg:

(...) Debes resolverte en serio a dar un libro importante. No me vengas con humorismos ni irónicas falsas autocriticas. 'Nós' es una brillante cartelera de la intelectualidad enxebre (...). Risco (...) encallejado en el nazionalismo ¿dónde terminará? La efígie de Eamon de Valera proyecta una meta sangrienta. De no seguirla es vano todo intento. Castelao es un mordente químico del arte europeo. Su diario traducido a todas las lenguas lo colocaría sobre los tarros de cerveza de la bohemia literaria. La estética de la muiñeira [d'Euxenio Montes] no necesita de Goethe ni de Lesing (...). Florentino me sorprende por su técnica de arqueólogo (...).

Malgrat l'aparent divergència entre Risco i Rodríguez Sanjurjo, el primer actuà de padrí literari del segon davant Philéas Lebesgue, en una data relativament tardana:

[11 de desembre de 1928] Xa fai ben tempo que lle non escribo (...) e polo meu consello envioulle o seu libro a meu amigo Primitivo R. Sanjurjo, un dos más orixinás e menos coñecidos escritores da Hespaña. É d'eiquí d'Ourense, mais escribe decote en hespañol, de cuia lingua foi profesor seis anos en varias universidades dos Estados Unidos d'América (cito per Figueroa 1996:129).

2.4 Antón Losada Diéguez: el llevat o el conversor?⁷

Si en la crítica literària gallega el tema de la revista *Nós* és el que més lletra ha creat, dins d'aquest tema és el de la suposada conversió al nacionalisme políticocultural del grup ourensà el que més controvèrsies ha generat. Abans d'entrar en les meves pròpies anàlisis i conclusions, crec que val la pena fer un repàs d'allò que n'ha dit la crítica. En aquest cas també hi ha hagut un seguidisme d'allò que els protagonistes confessaven en els seus textos autobiogràfics. Pocs són els qui han gosat dur la contrària a la crítica canònica.

Una figura determinant en el canvi d'orientació del grup del 'cenacle ourensà'-i admetem provisionalment aquesta convenció- fou Antón Losada Diéguez (Pazo de Moldes, Boborás 1884-Pontevedra 1929). Ens situem en el moment en què la revista *La Centuria* havia deixat de publicar-se i els seus promotores, Risco principalment, ingressaven en les Irmandades da Fala.

Malgrat l'aparent magisteri de Losada Diéguez envers Risco, ambdós eren de la mateixa edat i haurien coincidit a Madrid, a l'Ateneu, i Risco hauria assistit a Ourense a les conferències de Losada (Filgueira 1995:19).

Otero deia de Losada Diéguez⁸ en el seu *Libro dos amigos*:

Eu coñecía a Lousada Diéguez ben dinantes de seu amigo (...) Andaba por o [sic] Ateneo de Madrid (...). Outras veces atopába no coche do Andrés, o coche de caballos do Carballiño (...)

(...) II anovou o carlismo con esencias gallegas [sic], descobriu no paisano (...) o senso total da terra (...).

Entre os papeis de Lousada hai anacos de traduccions de Fogazzaro. Gostaba con amarga paixón de Leopardi (Otero 1953:33-34).

També s'hi referia en la conferència commemorativa dels cinquanta anys de *Nós* (Otero 1996:5)

(...) Lousada Diéguez non supón un ronsel, un suco tan fondo na cultura galega porque escribiu moi pouco. Lousada Diéguez era o tipo de señorito da aldea, do señor fidalgo con moitos pazos, con moitos parentes, con moitos foros, con moitos soutos, que lle gustaba madrugar como ós paisanos⁹ e asistir ás festas e correteaba por toda Galicia (...).

i quan rememorava *A miña amizade con Castelao*:

⁷ No m'ha estat possible consultar unes notes autobiogràfiques de Losada Diéguez, una referència a les quals recollia Justo G. Beramendi en l'edició de la seva *Obra Completa* (1985). Aquestes notes, inèdites, serien a la casa de Vilancosta, propietat, en el moment de la referència, 1984- del Dr. Carlos Ferreirós Espinosa.

⁸ Per un purisme malentès, molta gent ha hipergalleguitzat el cognom de Losada Diéguez com a Lousada.

⁹ Dubto que als camperols els agradés haver d'alçar-se de matinada per anar a treballar... les terres d'altri.

All aparecía Lousada Diéguez. A Lousada Diéguez debemos moitos a revelación i a entrada nas milicias da redención de Galicia, porque Lousada Diéguez, grande amigo de Castelao en Pontevedra durante moitos anos, foi un home que apenas tivo tempo de escribir nada, era un home de pazo, era un home de antigas xenealoxías (Otero 1986:33).

Otero Pedrayo li confessava a Víctor F. Freixanes :

(...) Un día coñecín a Antón Lousada Diéguez. A el lle debo eu os meus primeiros achádegos, el foi quen vencéu teimudamente o meu escepticismo, o meu dilectantismo de leitor de Chateaubriand, a filosofía moderna e a Historia de España, a miña casca de home culto (...). O home culto é sempre un home cheo de prexuicios que lle custa arrincar e dos que ás veces nin se decata (...).

Lousada era un señorito de pazo, moi relixioso, moi tradicional, culto, carlista, cunha sensibilidade e un gosto especial polas cousas da Edade Media e, sobor de todo, da cultura italiá: Dante e Leopardi estaban pra el moi por enriba dos alemáns tan de moda por aqueles anos vinte. Era catedrático de filosofía, e o que más me ten chamado sempre da súa personalidade foi a súa capacidade pra despertar vocacións. Eso foi o que más influíu en nós (...) foi a quien primeiro lle escoutei decir que Galicia era unha idea (...). Un bo día chamoume e díxome: Otero, xa tes trinta anos, xa está ben. Xa vai sendo hora de tomar unha postura e porse a traballar (Freixanes 1982:23-24).

(...) lembrôme ben que o Basilio Álvarez, que lle axudaba a facer aloumiños a Madrid, quixo dirixir personalmente a campaña rexionalista, pero logo viñeron os cataláns de Cambó e puxérонse en contacto connosco para establecer as liñas xerais, ainda que nos chamaban elitistas, intelectuais e esas cousas (op. cit. 32).

En la darrera entrevista concedida, Otero Pedrayo afirmava semblantemente:

Un gran galego, carlista e moi católico (...). Losada Diéguez non escriblu casi nada, dedicouse casi todo o tempo a viaxar. Deixou unha semenzaira extraordinaria se simpatía e de despertar vocacións nos rapaces (Outeiriño 1975).

El 1917 Losada Diéguez, els germans Villar Ponte i Porteiro Garea (fundador de la Irmandade composteliana), entre d'altres, van participar, convidats per la Lliga Regionalista, en la "Semana Gallega en Cataluña" celebrada a Barcelona (Pérez Prieto 1988:37).

Ramón Lugrís (1963:9) ha destacat el paper de Losada Diéguez com a dinamitzador del grup Nós, com el seu ferment, a cavall d'Ourense i Pontevedra.

Justo G. Beramendi, en l'edición de l'obra completa d'Antón Losada (1985:22), afirma que la seva influència sobre el 'cenáculo ourensán' fou, fonamentalment, política i no pas cultural. Això resulta palès per les seves reserves davant del projecte modernista de *La Centuria*.

El contrapunt al retrat fet per Otero ens el dóna Filgueira Valverde en el seu article inclòs en l'obra completa de Losada (op. cit. 57-59), quan assenyala la seva influència, primer en el grup ourensà i després en el nucli pontevedrés. Segons Filgueira, Losada era tradicionalista però agrarista socialcatòlic i anticaciquil. Alhora

era col·loquial a les seves classes, amb sentit de l'humor i amb una gran afició a l'esport, fins al punt de -sent filòsof- presidir un club de futbol fundat per ell mateix, l'Elviña. Un catolicisme el de Losada, ens diu Filgueira (op. cit. 62), capaç d'anar a demanar explicacions a un mossèn que, des del púlpit, havia criticat que la Coral Polifònica de Pontevedra -fundada per Losada- fos formada per homes i dones, ja que "*los mixtos se encienden*".

Ramón Villares, també en l'edició de l'obra completa de Losada (op. cit. 84) considera que no resta clar, en l'acostament de Losada al galleguisme, quina relació concreta hi havia entre el seu ideari i els sectors socials dels quals és deutor o als qui s'adreça tot interpellant-los. Possiblement, per a Losada Diéguez, la fidalguia, malgrat la seva descomposició, era l'únic sector social que podia dur aquest ideari, en la mesura que no hi havia a Galícia una altra classe social susceptible d'esdevenir 'classe nacional'.

Segons Beramendi (op. cit. 102), l'anticiquisme de Losada Diéguez era una reacció en tant que el règim polític que es recolzava en el vot caciquil era la plasmació de la política 'liberal' espanyola. El galleguisme de Losada no és sinó l'expressió d'una Espanya regionalista, no basada en el concepte nacional-liberal (sobirania popular, democràcia parlamentària) sinó en les relacions de l'Antic Règim i en la centralitat catòlica.

Per a Losada Diéguez, segons Beramendi (op. cit. 131, sense citar el text de Losada Diéguez, i menys que havia estat publicat a *Nós*, núm. 75, març de 1930), dos serien els principals problemes que tindria Galícia: "*un económico, liberdade da terra; outro político, liberdade de sufraxio da soberanía popular galega; e un xeral, a desgaleguización de Galicia*". I en nota al peu afegeix, sorprès, que "*é reclamante que para Losada, como para Risco, o atraso industrial non figure entre os problemas económicos de Galicia*". Obvi. Allò que Losada, i en això va influir en Risco, Otero i López Cuevillas, entenia per desgallegització era la desaparició de les antigues relacions entre senyors de pazo i camperols treballadors de terres d'altri. ¿Com havien de maldar per la industrialització si aquesta era el principal perill de modificar l'estructura social i econòmica gallega? A més, era el bressol de les classes filistees i vulgars, la burgesia i el proletariat urbà. El màxim nivell d'industrialització que Risco reclamà en la seva teoria nacionalista era la vinculada

a la transformació agropesquera, més per donar sortida al sector primari que no per voluntat de desenvolupament industrial. Si el mateix Castelao, en veure el formidable port industrial d'Anvers, s'espantà...

Si l'elitisme era relativament comú a les Irmandades da Fala, en Losada Diéguez prengué una dimensió d'autoritarisme organitzatiu d'antecedents carlins. Vicente Risco, que no tenia aquests antecedents, els heretà de Losada pel que fa a l'organització i l'ideari del nacionalisme (op. cit. 135). Segons Beramendi, en les Irmandades da Fala, fundades el 1916 a La Corunya, convergien sectors relativament heterogenis: regionalistes clàssics, desorientats pel fracàs del moviment agrarista Solidariedade Galega; sectors minoritaris a la cerca d'una via política de participació que aprofitaren la indefinició de les Irmandades; sectors que van reaccionar davant la convulsió causada per la guerra europea i la revolució bolxevic a Rússia¹⁰. Tots, contraris al sistema de la Restauració, basat en l'alternança de partits i en el caciquisme com a mecanisme electoral i de control polític (op. cit. 114).

Com oportunament han assenyalat Quintana i Valcárcel (1988:115), el 'cenáculo de Ourense' no contactà amb el grup local de les Irmandades da Fala quan aquest es constituí. Aquest grup local ressuscità la capçalera *O Tío Marcos da Portela* però

a liña periodística deste novo Tío Marcos seguía fielmente o enfoque costumista-folklorista e a liña rexionalista dos tempos de Lamas [Carvajal] cuns plantexamentos que non podían satisfacer os mozos modernistas de La Centuria (ibidem).

En la mesura que el camp polític oferia uns marges força estrets, les Irmandades da Fala hagueren d'optar per una expansió a través de la cultura, sense proposar, en principi, una estructura organicista, integralista. Tanmateix, ben aviat es produí una divergència entre el grup corunyès de les Irmandades (d'arrel més liberal i procliu a l'hegemonia de la via política) i Losada Diéguez, amb un resultat advers per a aquest. El fracàs electoral dels gallegistes el 1918 i la mort de Porteiro Garea deixaren tocat el sector politicista (Pérez Prieto 1988:39). Aleshores Losada pressionà Risco perquè el succeís. El 1922, després de la IV Assemblea a Monforte de Lemos, va néixer la Irmandade Nazonalista Galega, embrió de partit

¹⁰ Això aniria, sens dubte, per la gent de *La Centuria*. Tornem a trobar-nos el tòpic de l'opció de classe antisocialista.

polític molt centralitzat, presidencialista i internament molt autoritari (Beramendi 1985:136). No debades Risco ostentà el càrrec de '*Conselleiro Supremo*'.

Però aquí la trajectòria política de Losada Diéguez i de Risco, aparentment avortada per la dictadura de Primo de Rivera, varià d'orientació. Malgrat totes les seves reserves envers la 'brutícia' de la política organitzada, Riso i Losada Diéguez acceptaren sengles càrrecs de diputat provincial¹¹. Des d'aquests càrrecs negocian amb Calvo Sotelo -aleshores director general d'Administració local- la possibilitat d'establir una mancomunitat de les diputacions gallegues, projecte que, finalment, no reeixí. Com podem imaginar, aquesta -diguem-ne- pàgina negra dels líders històrics del nacionalisme galleg, negociant des de càrrecs polítics de la dictadura, és normalment ignorada per la historiografia nacionalista.

Curiosament, el galleguisme cultural no havia trobat entrebanc en els cacics, sempre que no es fiqués en el terreny polític. Així li ho deia Risco en una carta a Blanco Amor (cito per Espino 1978:39):

[Ourense, gener[?] de 1923]

(...) díxome Gabino [Bugallal]¹² que pensaba falar de min dándome un posto preferente e faguer resaltar a dirección que il dí qu'eu imprimin ó nazionalismo arredándo do terreo político pra mantelo no sentimental e no cultural, e que tal é a verdadeira orientación que debe ter (...)

En la conferència pronunciada a Santiago el 1918, *Os problemas do idioma e da cultura no rexionalismo galego*, Losada Diéguez (1985:242 i 245) reivindicava Rosalía de Castro, defensava la identitat gallega i volia oposar-se a l'expropiació que significava "que un espírito alleo se impoña ó espírito que Dios lle dou á nosa terra (...). E non se diga que esta morte da Galicia gallega non é más qu'un aspeuto do cosmopolitismo, d'o andar do mundo pra diante". I reivindicava, al costat de la Galícia humil, camperola, que s'expressa en galleg -per oposició a la Galícia "dos señoritos, das cidades e das vilas", que s'expressa en castellà-, els escriptors Rosalía de Castro, Curros Enríquez, Pondal i Lamas Carvajal (op. cit. 246). Citava Maragall i el seu *Elogi de la paraula*. I per reivindicar el valor de la llengua vernàcula com a element universal citava "*Homero, y-o Dante, o Rey*

¹¹ Confiats en les promeses anticaciquils del dictador. Però el que aquest veia com a superació del règim de la Restauració, Risco i Losada ho veien com a una mena de defensa per a la neutralització dels qui dominaven de fet la vida política gallega (el caciquisme seria la via d'entrada de la política espanyola i filisteia).

¹² [Ponteareas 1861-Paris 1932]. Important polític i jurisconsult d'ideologia conservadora. Als vint-i-cinc anys fou diputat. Fou ministre diverses vegades, president del Congrés de Diputats i conseller d'Estat.

Sabeo, Mistral e Verdaguer (...). E Maragall non precisou esquirbir n'outra lingua que na súa a Vaca cega, e Gabriel y Galán en dialeuto estremeño esquirbiu El embago" (op. cit. 250).

Ja ens van apareixent algunes influències confessades. Tanmateix poques més en tenim entre aquests anys i el moment de la seva mort el 1929. En la part no publicada a Nós de l'article "Teoría quasi trascendental da velocidade", citava dues vegades Bergson (op. cit. 285). A "Un recuerdo a Turró y a Gandi" (Galicia, núm. 1159, juny 1926) citava diversos catalans, i a "Camiño adiante" (Galicia, núm. 1190, juliol 1926) esmentava Ruskin. Sobre què entenia Losada per avantguardes, cal esmentar l'article "Atrás" (Acción, març 1929):

Fai poucos días n-a cuberta d'a revista alemany 'Hochland', como un berro de loita viña escrita a parola 'Zurück', '¡Atrás!'. Ten esa revista o espirto da mocidade católica alemany e do seu xefe espiritual Romano Guardian. Por contraposición trátase de mozos que en moitos xeitos son 'davant-garde', alerta de cota pras mais novas posiciós da filosofía e do arte" (cito per op. cit. 342).

En el seu text inèdit *La universalidad de la obra artística*, Losada reconeixia la influència i l'impacte de Tolstoi i de la seva obra *Què és l'art*. Citava Milà i Fontanals (*Principios de Literatura General Estética*), Hauslick, Schopenhauer (*Metafísica de la Bellesa i Estètica*). La línia general de l'artista és l'apreciació o no per part de la gent senzilla de les obres d'art cultes i de l'affecte, en canvi, que tenen envers l'art popular (op. cit. 384).

En el seu article "Sobre las poesías de Antonio Valcárcel" (La Región, 1918), considerava favorablement les poesies gallegues d'Antonio Valcárcel i de Ramón Cabanillas, "realización de una esperanza y el preludio de los tiempos nuevos de la terra nosa" (op. cit. 398-399).

L'aportació intel·lectual de Losada Diéguez fou limitada i la seva influència en Risco i en Otero Pedrayo fou, fonamentalment, d'orientació política cara a Galícia: posar-los en contacte amb les Irmandades da Fala i fer-los participar en la campanya electoral de 1918, fent costat a una candidatura vinculada a Cambó. La primera dada que tothom dóna en relació al Vicente Risco 'galleguista' és la seva presència a l'estació de Monforte en el seguici de recepció al polític català, i la seva intervenció en galleg en l'acte de l'Hotel Miño d'Ourense. Quan parlarem de Risco veurem les seves impressions en relació a aquesta campanya no gaire positives

precisament. Entre la incorporació a les Irmandades i l'aparició de *Nós*, Risco i Losada Diéguez van publicar a la revista de les Irmandades, *A Nosa Terra*.

Per a Xosé Ramón Quintana i Marcos Valcárcel (1988:47) el paper de Losada Diéguez en la conversió del grup del 'cenáculo' al galleguisme responia a la voluntat "*de imbuirlle un contido ideolóxico de xinea tradicionalista e social católica ó heteroxéneo grupo que, daquela, formaba as Irmandades da Fala*".

Segons Fernández Mazas (1989:61) qui veritablement posà Risco en contacte amb el nacionalisme hauria estat Arturo Noguerol¹³. Però de no haver estat per Losada Diéguez

Risco seguiría con su devoción orientalista, neosófica¹⁴ y su culto a Rabindranath Tagore; Otero, con su liberalismo romántico y su culto a Chateaubriand, y Cuevillas seguiría en su 'bohemia' filosófico-literaria y estudios de historia contemporánea.

I afirma que la primera vegada que Risco parlà en gallec en públic fou en un acte, al cinema Apolo¹⁵, en presència de Cambó.

*Fue Antón Losada el promotor y responsable del origen y formación del tinglado galleguista en Ourense (...). Es también (...) quien anima a López Cuevillas a dedicarse a los estudios prehistóricos (...). Interviene en la creación de la revista *Nós* (...). Con estos antecedentes no es de extrañar que el galleguismo orensano naciera tácita o expresamente dominado por la ideología tradicionalista y reaccionaria de Losada Diéguez. Que hayan permanecido sordos y no hayan seguido la orientación ni la filosofía progresiva [sic, per progresista] de las Irmandades da Fala de La Coruña, bajo la presidencia en el mismo período del también catedrático de Filosofía del Instituto de La Coruña Xohán Vicente Viqueira. Que en la Asamblea de Monforte se hayan desprendido y constituido la Irmandá Nacionalista Galega. Que hayan defendido y colaborado con la dictadura de Primo de Rivera en sus primeros años. Que el galleguismo ourensano se haya dedicado casi exclusivamente, con ardor y afán, al estudio de la prehistoria, de espaldas a toda actividad política contemporánea, y arrastrado en esta labor a una gran parte de la 'mocedá', olvidando sus deberes y derechos cívicos del presente que era lo importante de la vida (op. cit. 119-120).*

¹³ 1880-1936. Era economista i exercí d'administrador de *La Centuria* i de gerent de *Nós*.

¹⁴ Potser confonia neosòfica amb teosòfica.

¹⁵ En altres llocs se citen com a llocs de les primeres paraules públiques de Risco en gallec l'Hotel Miño o el Teatro Losada, ambdós situats al Paseo de la ciutat d'Ourense.

2.5 La revista *La Centuria*

En el seu pròleg a l'edició facsímil (1981:XI), Xulio Francisco Ogando Vázquez, un dels pocs supervivents de l'època de *Nós*, considera que aquesta revista no hauria estat possible sense l'existència prèvia de *La Centuria*. Aquesta afirmació és difícil de desmentir (sense quantes altres coses no hauria estat possible *Nós*?). Allò que sí resulta clar, almenys per a mi, és que la revista neosòfica fundada per Risco no conduïa a *Nós*, si més no a la revista *Nós* vista en conjunt i en les seves conseqüències. Allò que sí que és cert, és que Risco, amb l'aventura de *La Centuria* va aprendre l'ofici, el *métier*, d'editor, de gran utilitat a l'hora de publicar *Nós*.

En la seva lloança apologètica de la figura de Risco, Ogando Vázquez considera que quan Risco impulsà *La Centuria* "xa se ten operado no seu mundo interior, na súa ideoloxía, grandes e definitivas crisis existenciais que revelan unha maturidade ben superior ós anos que conta" (op. cit. XII).

De la revista aparegueren set números. Sis de seguits, impresos al taller d'A. Otero, entre juny i novembre de 1917, i el darrer, imprès als tallers de *La Región*, aparegut el juliol de 1918. La portada dels números 1 i 2 duia un dibuix de Vicente Risco (VR) amb dues siluetes humanes, assegudes en actitud de pensar, i una òliba negra damunt d'una columna. Els números 3, 4 i 5 duien la portada il·lustrada amb dibuixos de clara estètica decadentista, mentre que els 6 i el 7 recuperaren la il·lustració original.

La revista era de petit format, a dues columnes i sense il·lustracions interiors. La tipografia era força correcta, a penes sense errors de composició. Es definia com a 'revista neosòfica' i així ho exposava al "Pronaos" del seu primer número: "ha nacido una sabiduría nueva que es nuestra inspiración central (...) como revista de nuestro siglo, ha de reflejar la nueva ideología que empezaba a dominar el pensamiento euroamericano antes de la guerra".

De vegades, les lectures interessadament esbiaixades impedeixen d'entendre fins i tot allò que, literalment i clarament, se'n diu. Així, Pérez Prieto (1988: 122) diu que "*manifesta un gran desdén pola lingua galega. Nela [Risco] maniféstase como apóstolo dunha nova sabiduría, a 'neosofía', condenando toda*

arte social". Doncs no. La 'neosofia' no era una 'nova sabiduria' sinó el pensament dels nous temps, per a Risco, clar.

Salvador Lorenzana (1965:78), amb la millor fe del món, posa el carro davant dels bous quan afirma que si en els textos autobiogràfics que estudiem podem seguir la línia formativa del grup, ja n'haurien tingut algun tipus de presentiment, reflectit en els treballs apareguts a *La Centuria*. Xaquín Lorenzo li confessava a Lino Braxe (1993:8) que "*La Centuria foi un inicio de tipo filosófico, un desexo de aproximarse ás correntes modernas, unha cousa de pensamento, non de investigación*".

Segons Carlos Casares (1988:16),

en pleno fervor modernista, o grupo funda unha revista en 1917, La Centuria, dirixida por Vicente Risco e na que colabora Otero Pedrayo con dous artículos. Era unha publicación de avangarda, coa que os mozos do cenáculo aspiraban a participar nas correntes anovadoras da literatura da época, e na que tiñan unha clara presencia as ideas estéticas derivadas do simbolismo francés.

Sento discrepar de l'affirmació de Casares sobre el caràcter avantguardista de la revista. Ans al contrari, i comparant-la amb revistes del seu moment, resulta clarament anacrònica pel contingut i pel continent, fregant mateix la carrincloneria a voltes. A Ourense possiblement impactaria però, en ambients veritablement avançats, més aviat hauria fet riure.

Blanco Amor (1970:14) també n'ha fet un comentari idealitzat: "(...) en pleno posmodernismo esteticista (...) quizá [fue] la [revista] más informada de España sobre movimientos literarios extranjeros, aparte Barcelona".

Per a Quinta i Valcárcel (1988:19), *La Centuria* era una "*revista literaria e cultural de corte modernista*" i, amb certa condescendència, han dit que

publicou sete números entre xuño de 1917 e xullo de 1919 [sic, per 1918]; era unha revista literaria, de definición cosmopolita e europeista, semellante a outras contemporáneas doutras partes do estado, que pretendía a ruptura cun pasado cultural caduco e a perturba ás novas correntes da modernidade e ás vanguardas literarias e estéticas trunfantes na Europa.

No sé quines serien les revistes espanyoles semblants, si més no en aquells anys (encara que, si seguim César Antonio Molina, *Prensa literaria en Galicia*, 1989, no n'hi hauria de semblants en el moment d'aparició de *La Centuria*) i, menys encara, amb les revistes europees d'avantguarda del moment.

El grup de *La Centuria* tenia, segons Quintana i Valcárcel (op. cit. 42),

1. *Formación no modernismo no cultural e literario, corrente que, frente ás tendencias inmediatamente anteriores, vai significar un replegue ás esencias máis xenuinas da primitiva concepción da cultura artística na sociedade moderna: a do pracer artístico, a beleza formal, o culto estético (...).*

2. Consideranse 'vencidos da vida' e 'inadaptados' a un mundo que rexeitan, indo a contrafio do seu tempo (...).
3. Postulan un férreo individualismo, un culto egótico e unha fuxida do gregarismo social (...).
4. Participación da revolta contra o positivismo realizada pola filosofía irracionalista e vitalista con Nietzsche á cabeza.
5. Concepción elitista da sociedade e da cultura.

Una visió basada en textos posteriors (*Nós*, os *inadaptados*) i no pas en la pròpia realitat de *La Centuria*. Una visió que situava les arrels del grup, igual que el cas de la Generación del 98, en el desenvolupament del pensament social de l'època, és a dir, en l'ofensiva vitalista i antiracionalista (Nietzsche, Schopenhauer), afavoridora de l'avenç del conservadurisme i del retrocés de la burgesia liberal, i en la crisi ideològica i política del sistema de la Restauració, incapàc de modernitzar-se. Això, juntament amb la formació d'una consciència peculiar per part dels intel·lectuals -en tant que col·lectiu autònom- hauria quallat en el grup que féu *La Centuria* i, més tard, *Nós* (op. cit. 44).

Tanmateix, penso que hi hauria una explicació més senzilla i no tan 'contextualitzada'. No hauria estat casual que *La Centuria* apareix, pràcticament, poc després del retorn de Risco de Madrid. Com alguns han assenyalat (Amado Carballo entre ells), el balanç de les estades madrilenyes d'aquests ourensans hauria estat, literàriament, un fracàs. Per diverses raons no encaixaren en la centralitat espanyola, circumstància que els hauria dut a cercar una centralitat pròpia, més local-personal que nacionalista. Aquesta dimensió vindria després, un cop conquerida la centralitat.

2.6 Conversió o canvi de màscara?

Una constant en la crítica literària i historiogràfica gallega respecte de Risco ha estat la de considerar la seva vida política i intel·lectual dividida en tres etapes. Qui primer va definir-les fou Ramón Piñeiro en la seva introducció a *Vicente Risco na cultura galega*, de Ramón Lugrís. Quan parlem de Risco, entrarem amb més detall sobre si existiren o no aquestes tres etapes, però, per veure si el grup que faria *Nós* es 'convertí' o no al galleguisme des de l'exotisme, potser resulta adient dur aquí les paraules de Piñeiro (in Lugrís 1963:12):

Considerando conjuntamente a súa vida e a súa obra [de Risco], podémola ordear en tres épocas: a primeira, de formación e percura de sí mesmo, chega deixa o ano [19]18; a segunda, de encontro de sí mesmo e de fecunda plenitude, vai do [19]18 ó [19]36; a terceira, de íntima evasión defensiva, vai do [19]36 ó [19]63.

La raó que ha tingut la crítica galleguista per a mantenir aquest esquema de vida i obra, dit de forma molt genèrica, no ha estat altra que 'salvar' l'etapa nacionalista de Risco i, per extensió, dels seus companys. De forma clarament maniquea, si dues etapes són rebutjables, la tercera -la intermèdia- restaria estàlvia. En canvi, si no hi haguessin etapes, el període nacionalista podria restar contaminat, tant pels antecedents exotistes com per la continuïtat filofranquista. Aquí el que ens interessa no és la suposada defeció de Risco l'any 1936, sinó el trànsit del grup entre 1917 i 1918.

Blanco Amor (1970:16-17) ha escrit de la conversió de López Cuevillas:

¿En qué trabajoso e insistente magisterio encontró nuestro joven 'señorito'¹⁶ la incitación itineraria y decisiva para su existencia? (...) ¿En qué punto se hizo clara su vocación, esa 'voz de adentro', según la etimología unamuniana? Fue repentina, casi mágica, esta apelación que sin duda estaba subyacente en su alma (...). La calda paulina siempre es no sólo un caer en el camino sino 'en la cuenta'.

I cita més paraules de López Cuevillas¹⁷ amb motiu d'una exposició de Castelao a què assistí:

"Ninguén podería alcontrar allí ningunha servidume con respecto á moda nin o infruxo alleo, porque naquiles cuadros estaban soios Castelao e Galiza. Castelao co seu grande amor, e Galiza coa sua inmensa fermosura. E foi diante daquel mar e daquiles piñeiros, diante dos mendiños, dos pazos e das eirexas, onde o meu corazón tremando de ledicia e de tenrura, emprincipiou a batir no meu peito pola terra que me vira nacer".

¹⁶ La suposada joventut del grup de *La Centuria* ha esdevingut un tòpic, quan tots ja passaven de la trentena.

¹⁷ Blanco Amor no n'esmenta la font bibliogràfica.

Malgrat que Otero Pedrayo, en l'entrevista que li féu Maribel Outeiriño, afirmava que ja a mitjan anys deu ell era galleguista, en la mateixa entrevista deia, recordant Losada Diéguez, que

Ademais do sentimento que eu tiña, entrei no galeguismo por influencia de Losada Diéguez que era meu amigo (...) un gran amigo, carlista e moi católico (...).

Un dels pocs crítics que ha qüestionat la suposada conversió de Risco i companyia és Ramiro Fonte (1993:102), amb una observació doblement aguda: primer, pel que fa a la 'qualitat' de la 'conversió'; i, segon, pel que fa a la seva extensió:

Creo que cando se fala de conversión para explicar o cambio de rumbo dos homes de grupo 'Nós' non facemos máis que emplegar unha figura ideolóxica acuñada por eles. Habería que estudiar ata que punto son distintos os significados que esconde conversión para Risco e para Otero quen (...) tamén a empregou como sinal de identidade.

Un altre dels tòpics que gairebé han restat fossilitzats ha estat el de considerar com a idèntiques les trajectòries d'evolució política, intel·lectual i personal de Risco, Otero Pedrayo i López Cuevillas. I Fonte ens en dóna una altra clau, absolutament imprescindible si volem fer una anàlisi rigurosa del tema que ens ocupa: llegir Risco en clau galleguista ens pot impedir de veure la globalitat de Risco i de la seva heterodòxia (op. cit. 104).

En tot cas -i continuem acceptant eventualment el criteri de la 'conversió'- Antón Losada Diéguez i Vicente Risco començaren a col·laborar, en *A Nosa Terra* en els números 59 (juny de 1918) i 61 (juliol de 1918), respectivament. I Risco s'estrenà amb "Teoría do Nazonalismo Galego". Ni que sigui pel simple criteri del temps esmerçat en la seva redacció, podem situar el canvi -repeteixo que eventual per a mi- uns mesos abans.

Però amb independència de com ho confessava cadascun dels membres del grup temps després, podem dibuixar amb certa claredat quines foren les seves respectives trajectòries en aquest trànsit. De forma esquemàtica -ja ho analitzarem amb detall en parlar dels textos-confessió de 'conversió'-, tenim el següent:

- ◆ Vicente Risco impulsà *La Centuria*, encara fora de la seva adscripció al nacionalisme, el juny de 1917. Hi col·laboraren, entre d'altres, López Cuevillas, Otero Pedrayo i Rodríguez Sanjurjo. Risco explicità els seus criteris estètics amb "Preludio a toda estética futura".

- ◆ Antón Losada Diéguez entrà, provenint del tradicionalisme carlí, en les Irmandades da Fala. Poc de temps després, arrossega Risco a col·laborar en la candidatura regionalista vinculada a Cambó (desembre de 1917). Otero també hi col·laborà però més timidament.
- ◆ Entre desembre de 1917 i juliol de 1918 deixà de publicar-se *La Centuria*. En aquest període (segon trimestre de 1918?) Risco redactà "Teoría do Nacionalismo Galego", publicat el juliol de 1918 a *A Nosa Terra*. Aquest mateix any apareixia el número 7 de *La Centuria*, el qual no palesava, ni tan sols insinuava, el canvi que Risco estaria experimentant ni una desaparició futura de la revista, ans al contrari.
- ◆ Risco i Losada Diéguez participaren activament en les Irmandades da Fala a partir de juliol de 1918, amb progressives dificultats envers el nucli corunyès.
- ◆ L'octubre de 1920 aparegué el primer número de la revista *Nós*. Aquell mateix any Risco publicà l'opuscle *Teoría do Nacionalismo Galego*.

Tot i que el seu projecte era, a la llarga, d'integralitat organicista entre política i cultura, en el període comprés entre principis i novembre de 1918, Risco no va tenir cap manifestació pública de tipus cultural. Fins novembre de 1918 no va publicar el seu primer article 'literari' a *A Nosa Terra*, "Prosas galeguistas". Però, curiosament, la majoria dels articles que publicà en la revista de les Irmandades fins al moment d'aparèixer *Nós*, foren fonamentalment de caràcter cultural i literari, tot i que el to d'*A Nosa Terra* era clarament polític. Aquesta preferència de Risco per la cultura no seria estranya a la seva particular visió del nacionalisme i de la política.

El fet cert és que, amb independència de les trajectòries individuals, entre 1918 i 1920, per raons i motivacions diverses, anà quallant de nou un projecte que afectava una part del 'cenacle ourensà', restant-ne fora d'altres, bé per raons d'edat (Don Marcelo Macías), bé per raons d'absència física o de discrepància estètica (Rodríguez Sanjurjo). Amb l'impuls decisiu de Risco i el paper mitjancer de Losada Diéguez, a López Cuevillas i a Otero se'ls uní Afonso Daniel R. Castelao. Més enllà de la revista estricta, aquest col·lectiu ha estat qualificat com a *Xeración Nós*. Un dels punts importants al qual caldrà treure l'entrellat serà el de si, veritablement,

poden ser qualificats com a generació i què hi han vist els qui així la hi han qualificada.

Però aquests primers temps no foren tan feliços com la crítica nacionalista orgànica ha volgut veure-hi i fer veure. El 6 de novembre de 1918 Vicente Risco escrivia a Antón Losada¹⁸:

(...) *Falar, moito falamos. Escribir, moita escribimos ¿e qué? Dos galegos das cidades pódese decir o que das xentes qu'ouvian padricular ó Profeta: 'Escoitan as tuas verbas e nonas fan'. Aqui en Ourense polo menos, o galeguismo o mais que é, é un motivo de curiosidade cando non de coña.. (...). Perde un a espranza, o entusiasmo, todo... A Galicia futura vémola ca com'un paraíso esquecido. ¿Qué lle vamos a facer? (...).*

(...) *A min case me da vergonza porme a repartir hoxe discursos de Cambó. Vanse a rir de min, decindo: Este inda cree na eficacia d'estas verbas (...).*

Reserves que repetia dies després, en carta de 16 de desembre, quan li deia a Losada Diéguez que

me non gosta tomar parte en ningun auto [per acto] púbrico eiqui onde teño a miña familia qu'ademais está sempre disposta a teren medo de todo (...).

¹⁸ Les cartes de Risco a Losada formen part del fons conservat al pazo de Moldes (Boborás), propietat dels hereus de Losada.

Aquesta pàgina és en blanc intencionadament

3. ELS PROTAGONISTES

3.1 Florentino López Cuevillas

[Ourense 1886-1958]. Fill únic i pòstum nascut al si d'una família tradicionalista i d'origen burgalès per via paterna, i liberal i ourensana per via materna, amb una combinació de propietaris fidalgos¹ i de professionals liberals. Estudià el batxillerat a l'institut d'Ourense i fou convidat, juntament amb Otero Pedrayo, a representar els alumnes de secundària en una visita a Emilia Pardo Bazán, mantidora dels Jocs Florals de 1901.

Séguint la tradició familiar estudià Farmàcia a Santiago de Compostel·la. A Ourense freqüentava els millors cercles socials. Entrà a treballar com a funcionari en l'administració pública, primer al ministeri de la Governació a Madrid i més tard a la delegació d'Hisenda d'Ourense. A la capital de l'Estat freqüentà algunes classes d'Història a la universitat, alguns cercles culturals i tingué una notable vida mundana. De retorn a la seva ciutat natal, participà amb Risco i Otero Pedrayo, primer en l'aventura de *La Centuria* i més tard en la revista *Nós*, a més de la seva tasca en la 'Comisión Provincial de Monumentos'. Si Risco elegí l'etnografia i Otero la geografia per aprofundir en l'ànima del país, López Cuevillas trià l'arqueologia i la prehistòria. Segons Otero Pedrayo (1980:46), López Cuevillas féu del seu lloc de treball -atès amb diligència i responsabilitat- la principal font d'informació de monuments megalítics i històrics: els pagesos que atenia li fornien dades de tota mena.

La seva línia d'actuació metòdica, científica i tenaç li permeteren d'encetar una veritable escola gallega d'arqueologia, salvadora de bona part de la riquesa patrimonial gallega. Les seves obligacions professionals l'impediren, tanmateix, una carrera científica normalitzada (congressos, trobades internacionals). Fou persona de pensament tradicionalista al llarg de tota la seva vida, profundament religiós. Si bé no deixà una obra en gallec gaire extensa -escrigué articles de premsa en castellà durant força anys- la seva prosa és, tanmateix, rica i rigorosa.

¹ Atès que els termes gallecs *pazo*, *fidalgo* i *fidalguia* apareixen sovint en el present treball i no tenen una correspondència directa en català, he optat per una transliteració normalitzada a grafia catalana.

3.1.1 López Cuevillas vist pels altres

Ramón Otero Pedrayo, en un article que no per casualitat titulava "*Florentino Cuevillas ou a fidalguía ourensán*", deia, entre altres coses, que López Cuevillas havia estat estudiant de violí i membre de la capella de música de la catedral d'Ourense (Otero 1957:12), i que

Era un rapaz afeizado á boa sociedade, ó fino vestire, ás letras, cun senso escéptico, moi namoradeiro (op. cit. 13).

Viviamos [a Madrid] Cuevillas e mais eu con Primitivo R. Sanjurjo, na Rua do Prado [sic] non lonxe do Ateneo, en casa de hóspedes moi leda e de público variado (op. cit. 14).

(...) *Cuevillas, na frol da idade, era un pollo de la buena sociedad, e un apaixoador leitor de novela e de historia, menos de ensaio e poesía. Tecla leviás paserga e paralipómena de Eça de Queiroz. Estudaba deica a coñecelas case día por día, as campañas de Bonaparte* (op. cit. 15).

José Luís Varela (1995:255) ha vist López Cuevillas en una Ourense ciutat intel·lectual europeament homologable:

Al sedentario arraigado que era Cuevillas parecía Orense la Atenas de Pericles, o poco menos, y las verdes colinas que le circundaban un trasunto de Roma o Florencia, así como los meandros del Miño y la fina sensualidad del Ribero [sic] una sublimación del Mosela y del Rhin reunidos; Cuevillas era un sedentario panegírico, al que las tenaces nieblas de la ciudad habían lamido y como entumecido parte de su cuerpo, pero su espíritu se liberaba y vengaba con una enorme piedad panegírica, hablando del paisaje e incluso del clima.

Ramón Otero també ha dit (1968:82) del jove López Cuevillas: "Por Santiago andaba Cuevillas, xa rematando Farmacia, moi petimetre, metódico, esdenoso. Iba moito a Padrón, onde o seu tío Don Xermán Arias era xuez". I en la darrera entrevista que concedí, a *La Región*, declarava a Maribel Outeiriño (1975):

Home extraordinario, pola súa forza de carácter, foi Florentino Cuevillas. Florentino foi salvado polo galeguismo. Si non houbera galeguismo, houbera sido un señorito refinado, de baile, irónica [sic] que leia novelas de Zola. Culto pero inoperante. Cando considerou que en Galicia non había Prehistoria, púxose a estudiala el solo. Nunca se matriculou en ningunha cátedra. Chegou a ser un Prehistoriador perfecto.

Xesús Taboada (1968:315) en deia que

Literariamente, xurdíu pouco máis ou menos no 1920 adscrito ó modernismo. Risco, ó estudar o seu grupo xeneracional, escrebe que a postura súa foi de dandysmo, con desprezo de tódolos avances científicos, sociáis e políticos que enchián o mundo de entón (...)

(...) matinou axiña a onde dirixir as súas angueiras, e coma Otero na Xeografía e Risco na Etnografía, Cuevillas emprincipiou na Prehistoria unha laboura insine. Atopou o posto onde poderían xermolar seus anceios de proveito pró país que entón se alcendía en lume de aitualización espirtoal. E Florentino Cuevillas, formidable autodidactismo, estudou canto en relación co N.O. peninsular se fixera no ámeto da Arqueoloxía.

Salvador Lorenzana (1964:108) ens fa un retrat de la seva tasca literària:

Case todo o labor literario de Cuevillas amosa unha dobre vertente: por unha beira, o pesimismo fronte ó avance da desgaleguización do país; por outra parte, a fé inabalable en que as esencias galegas se non perderán enxamáis.

Eduardo Blanco Amor (1970:16) també l'ha recordat:

Hacia 1917, F. L. Cuevillas era un joven de tipo 'europeo', de excelente familia en lo culto y en lo 'social'; elegante, dandy más bien, 'clubman' (eran palabras del tiempo), muy 'in' como hoy se diría. Le veo en mi calle de Don Juan de Austria saliendo de la misa de una (...) acompañando a la más bella novia oreñana de mi tiempo: una niña casi, pintada por un prerrafaelista. Nada me impide suponer que en ese tiempo Floro encontrase extravagantes y 'comarcanas' las bulliciosas actividades y afirmaciones galleguistas (...).

Victorino Pérez Prieto (1988:186) fa un breu perfil de López Cuevillas i diu, recollint-ho d'Otero, que era de família tradicionalista i molt religiosa. Tenia un caràcter metòdic, era aficionat a la bona societat, a vestir elegantment i a les lletres, aristòcrata i egoista com els de la seva generació.

Armando Fernández Mazas (1989:101-102), malgrat considerar -al meu parer erròniament- que alguns paràgrafs (els referits al socialisme) de *Dos nosos tempos* expressarien cert progressisme per part de López Cuevillas, n'ha escrit una semblança no gaire laudatòria:

Se dedica afanosa y exclusivamente a sus estudios en este reducido y limitado campo de la cultura del pasado, arrastrando a esta tarea a la 'mocedá galleguista' entre la que contaba con numerosos discípulos.

La dictadura franquista hauria limitat les seves aficions cap a la prehistòria gallega i el seu galleguisme.

Comprendemos que, como director de la sección de Prehistoria del Seminario de Estudios Galegos, se dedicase con ardor y afán a sus actividades de estudio, observaciones, excavaciones, publicaciones, etc. Lo que no comprendemos es que una Organización político-social-cultural, llámese Irmandade Nacionalista, Partido Galleguista o Partido Nacionalista Galego emplee casi todo el espacio de sus publicaciones, la mayor parte de sus actividades y que la casi totalidad de sus componentes sean arrastrados al estudio de la 'Edade do ferro na Galiza', a la cultura dolménica, al descubrimiento y excavaciones de mámoas² y castros, etc. Parecía que solamente ese limitadísimo campo de la investigación era lo importante. Olvidaban, daban la espalda a la vida actual y a todo el resto de la historia y de la cultura. Así vivieron ignorando el presente y cuando tuvieron que enfrentarse con él y tomar resoluciones políticas, el Partido, la Organización era ineficaz y se romplía naturalmente. Aun hoy (...) vemos repetirse el mismo fenómeno en organizaciones más o menos galleguistas (...). Y de estos (...) catastróficos resultados son responsables en su mayor parte los galleguistas históricos y entre ellos Florentino López Cuevillas (ibidem).

² Mámoa és la forma gallega tradicional per a referir-se a un dolmen (paraula aquesta, recordem-ho, d'origen bretó).

3.1.2 Sobre les lectures de López Cuevillas

En el text *Dos nosos tempos*, López Cuevillas esmenta alguns escriptors relativament recents per aquell moment, com Whitman, Verhaeren i Marinetti. És a dir, escriptors que se situaven en una estètica del futur, tot i que des de llocs i temps diferents. López Cuevillas sembla marcar distàncies en relació als gustos estètics del seu temps de 'torre d'ivori': decadentisme, simbolisme, nophilatisme. També esmenta Jaurès i Bülow com a escriptors on abeuraren, un cop decebuts pel nacionalisme de fira adoptat pels grans pensadors europeus.

Victorino Pérez Prieto (1988:187) ens diu que López Cuevillas llegia Thiers, Nietzsche, els parnassians i decadentistes francesos, els modernistes i els romàntics. Salvador Lorenzana (1964:104) deia que López Cuevillas "chegou (...) á pre-historia despois de estudar as antiguedades romás -partindo dos mestos volumes de Mommsen-, e de ter lidos ós historiadores clásicos".

Otero Pedrayo, en el pròleg a l'edició del llibre d'articles de López Cuevillas *Cosas de Orense* (1969:10), ens diu que era

esprito afeito ás longas ondas vibradoiras da sensibilidade europea entre a analítica encobridora de inxel temura de Eça de Queiroz ós xardís de fadares roseiras envolveitas en escuras boiñas de D'Annunzio (...). Tácito, Plutarco, Montesquieu, Saint Simon, axudaron á finura do seu criticismo exercitado no arte, na vida, na historia. Por elo escollía a Stendhal, leendo a goliños e con Montaigne tiña conversaciós como un bon e epicureo señor de pazo con boa biblioteca e ilustrísima bodega (...). Comprácenos descobrir na formación e senso dialéítico de Cuevillas non pouco do módulo intelectual de seu tío D. Xulio Cuevillas (...). Poñamos dende 'René' á morte de Balzac (...) a conversa na tertulia de Voltaire e con perfeito xogo dunha doita polémica co cardeal De Polignac (...). Cuevillas locía en prestixiosos xogos de raciocinio sin criticismo, diante do profesor de R. Sanxurxo no mito, e o impresionismo filosófico de Vicente Risco, entón na crista da ola inicial de marea nova e dina de atención (...).

3.2 Alfonso Daniel Rodríguez Castelao

[Rianxo 1886-Buenos Aires 1950]. Sens dubte, juntament amb Rosalía de Castro, el galleg més conegut i admirat arreu. Fill d'un modest patró de pesca que emigrà a l'Argentina i d'una mestressa de casa. Amb deu anys marxà amb la seva mare a l'Argentina per reunir-se amb el seu pare. El 1900 la família retornà a Galícia, amb els diners obtinguts per la venda de la *pulperia* (una mena de basar) que havien obert a la Pampa.

El noi Castelao havia de posar-se al corrent en els estudis i en tres anys obtingué el batxillerat. Aleshores començà a estudiar medicina a Santiago de Compostel·la, on fou conegut en els ambients de gresca estudiantil. El 1912, amb la carrera ja acabada, contragué matrimoni amb Virginio Pereira, i el mateix any començà a col·laborar com a caricaturista en el diari madrileny *El Sol*. Dos anys abans ho havia fet en un diari local de Rianxo. El 1915 entrà com a funcionari en el Cos d'Estadística a Pontevedra. El 1919 obtingué, a més, plaça com a professor de dibuix. Començaren els seus problemes amb la vista, possiblement motivats -segons alguns- per una malaltia venèria.

En la dècada dels deu participà en diverses exposicions pictòriques, obtenint cert ressò, però la fama l'assolí com a caricaturista -possiblement, amb Bagaria, el millor de l'Espanya de preguerra- i com a dibuixant, amb els seus àlbums *Nós*, *Cousas da vida*, *Cincoenta homes por dez reás*, *Dibujos de negros*, *Atila en Galicia* i *Galicia mártir*.

El primer contacte de Risco amb Castelao tingué lloc el 1912, quan assistí a la primera conferència del rianxo, sobre la caricatura. Risco publicà a *El Barbero Municipal* de Rianxo (febrer de 1912) l'article "La conferencia de Castelao" (Paz Andrade 1986:77).

Castelao fou l'únic membre del grup *Nós* que, durant la seva estada a Madrid -per fer el doctorat en Medicina, que no acabà, entre 1909 i 1910-, es vinculà als cercles gallegos (Centro Galego, revista *Galicia*). La seva estada madrilenya no li resultà fructífera, especialment per trobar-se sol, circumstància que li hauria deixat l'empremta de la crisi personal (Durán 1979:38).

Com a escriptor no deixà una obra gaire extensa però sí de profund impacte en la renovació de la narrativa gallega, especialment per la incorporació de l'humor (*Un ollón de vidro. Memorias dun esquelete*). El seu llibre de viatge i assaig *Díario 1921* donà una dimensió nova a la llengua literària gallega. Amb *Cousas* va saber fer-li el diagnòstic, amb un humor no exempt d'amargor, a la situació del seu país. Com a investigador cal esmentar els seus llibres sobre creus de terme *As cruces de pedra na Bretaña* i *As cruces de pedra na Galiza*. Com a assagista, *Sempre en Galiza*, esdevingué -un pèl exageradament potser- la bíblia del nacionalisme galleg. Finalment, com a escenògraf, va escriure i representar (a Buenos Aires) *Os vellos non deben de namorarse*.

També va excel·lir en la política, amb un ferm i sincer compromís amb Galícia i les seves gents. Provinent de posicions anticaciquils, formà part d'*Acción Gallega* des de 1912 quan, de retorn de Madrid, esdevingué el capdavanter del maurisme local a Rianxo (Durán 1979:109). Anys després col·laborà amb Porteiro Garea en la fundació de les Irmandades da Fala a Santiago. El 1919 Castelao retrobà Losada Diéguez, traslladat a petició pròpia a l'institut de Pontevedra (Paz-Andrade 1986:87).

Si bé al llarg dels anys vint restà en un relatiu segon pla davant el protagonisme del tandem Risco-Losada Diéguez, amb la fi de la dictadura primo-riverista i de la monarquia, Castelao emergí -juntament amb Alexandre Bóveda- al capdavanter del Partido Galeguista, fundat de forma unitària a les acaballes de 1931. En les eleccions d'aquell any havia estat elegit diputat per Pontevedra. Durant el 'bienni negre' fou desterrat ('trasllat forçós' com a funcionari) a Extremadura. El febrer de 1936 el Partido Galeguista formà part del Front Popular, la qual cosa significà la separació de diversos gallegistes conservadors. Castelao sortí elegit diputat i de seguida començà la campanya a favor de l'estatut d'autonomia, refrendat el juny d'aquell any. Mentre Castelao era a Madrid per presentar-ne els resultats, esclatà la guerra civil.

Fou així com es veié exilat. Ja mai no tornaria a Galícia. Restà en zona republicana fins el final de la guerra, llevat d'un viatge a la Unió Soviètica. S'exilià a Amèrica, on esdevingué el cap del nacionalisme galleg. Anà primer a Nova York i a Cuba, per a establir-se definitivament a Buenos Aires. Residí durant una temporada

a París com a representant gallec en el govern republicà en l'exili. De retorn a l'Argentina, el 1950 morí a Buenos Aires a conseqüència d'un càncer. Ben aviat fou considerat el principal mite del nacionalisme gallec antifranquista.

Abans hem vist com era Ourense en els anys en què Otero Pedrayo, Risco i López Cuevillas començaven la seva trajectòria. Però, com era la Pontevedra d'aquells anys? Ho explicava Otero Pedrayo (1986:38) en la conferència sobre la seva amistat amb Castelao:

(...) Pontevedra saben Uds. [sic] a tradición de cultura, de finura, de señorío que houbo sempre en Pontevedra xa dende tempos moi anteriores pro sobre todo esta cousa gracirosa, pequeniña de Pontevedra, esta cousa de mar que se vai retirando (...). (...) pro había un prurito de nono acentuar na sociedade de Pontevedra, na pequena sociedade de Pontevedra, incluso na literaria, en certos salóns literarios que recibían libros de Madrid constantemente, até de París, que imitaba incluso a maneira de falar dos decadentes de París (...) na época derradeira de Verlaine, sin chegar á grandeza da decadencia de Verlaine (...).

3.2.1 Castelao vist pels altres

Tenint en compte la dimensió de Castelao com a home de la cultura i de la política gallegues, esmentar tot allò que se n'ha dit ompliria un volum. No cal dir que les opinions sobre Castelao són dignes d'un procés de beatificació. Mirarem, doncs, de dir allò que resulti més significatiu a efectes del tema que estudiem.

Otero Pedrayo, en la seva conferència *A miña amizade con Castelao*, deia:

(...) Naquela época levábase moito o modernismo, levábase moito unha interpretación particular da mitoloxía e Castelao foi moitas veces modernista, tiña que selo, hai pinturas de Castelao en que están representados acusados [sic] estos rasgos, unha especie de [sic], unha mixtura de pre-rafaelismo e renacemento. Había moito de pre-rafaelismo e incluso nas modas das mulleres polo ano [190]5, polo ano [190]7, cecás polo ano [190]9, nas modas das mulleres, das mulleres ciudadáns imitación de Madrid; más ou menos tamén había moitos elementos do rafaelismo [sic] e do romanticismo, de maneira que estos, claro, eran obxeto da crítica terrible de Castelao, porque Castelao se ensañou con estas xentes, cos absentistas, é decir os señores dos pazos que tendo os seus mañícos [sic], as súas casas no medio [sic] que parece que ven sendo o exemplo (...), os abandonan en poder dos administradores (Otero 1986:26-27).

Eu tardara en conocer a Castelao, eu realmente non coñocín a Castelao até sendo homes, sabía dil, admiraba os seus dibuxos e me parece que falei con il unha vez en Madrid, e posiblemente non lle fun simpático, porque eu tiña un tipo demasiado señorito, sobre todo cun[s] bigotes grandes (...); acontece que un día, eu iba moi a Toledo (...) e un día atopei a Castelao diante do cadro do [Enterro do] Conde de Orgaz, e xa nos fixemos amigos para sempre (op. cit. 42).

Curiosament, Otero Pedrayo no esmenta Castelao en la seva llarga conversa amb Víctor F. Freixanes per a *Unha ducia de galegos*. En canvi, sí l'esmentava, i generalosament, en l'entrevista que li feu Maribel Outeiriño, el 1975:

Castelao era un espírito xenial, creador de mitos. O mesmo tempo conocedor profundo da realidade galega. Coma nadie. Era estricto, metódico. Cando escribia unha novela collía cen cuartillas. Numerábaas todas e ponfase a escribir capítulo por capítulo. Era un home extraordinariamente práctico, profundamente conocedor da alma galega.

Basilio Losada (1970:243-244), en la seva ressenya al llibre de Luís Seone, *Castelao artista*, advertia:

Fora de Galicia, o nome de Castelao non se conoce. E dentro de Galicia corremos o perigo de caer nunha beatería feita de palabras valeiras, un lindeiro de tópicos insalvables. Penso por exemplo no que ainda hai pouco decía Blanco Amor dunha 'probable mitificación que pode dare unha desinteligente e pouco agradecida administración do seu herdo. Hai que defendelo, incruso dentro de nós, desta posible desviación que nos levaría a caere nun culto estantío'. Falaba Blanco Amor do remoque de 'biblia galega' que algúns véñenlle dando con desafortunada teimosía ao Sempre en Galiza (...).

Per a Domingo García-Sabell (1970:1), si Rosalia era la reacció gallega davant els problemes existencials, Castelao era la reacció davant els problemes vitals i concrets de Galícia. Si Rosalía es preguntava moltes coses, Castelao no preguntava res, només mostrava la realitat.

(...) E si algo se pregunta non é tanto pra obter unha resposta canto pra facemos ver -sempre facernos ver- deica qué punto a nosa indixencia de pobo escuro purra polas inquisiciós que son, en si mesmas, unha vergonza coleitiva (ibidem).

(...) ¿qué é Galicia pra Castelao? (...) Pois é unha coleitividade humá natural con características propias -idioma, costumes, cultura, psicoloxía, historia, etc.- que, por múltiples razós, estaba (...) afogándose na sua propia sustancia. Un pobo que se atopaba en trance de asfixia: centralismo, caciquismo (...), estreitura económica, abaixamento da lingua (...), ignorancia, probeza, etc. (op. cit. 14).

(...) ¿de ónde arrinca a adicación constante de Castelao ó seu pobo? (...) o arte con misión coleitiva de Castelao, (...) arrinca da súa propia conciencia moral. Castelao sentíase identificado coa súa xente -mesmo cando a denostaba. Castelao víxase a si mesmo como un artista con proxección popular (op. cit. 15).

Castelao no podía escapar d'una 'conversió' i, en conseqüència, d'un tractament gairebé messiànic, com el que feu X. M. López Nogueira (1975:64):

Nos seus comenzaos, Castelao semella estar un pouco alienado pola circunstancia. Estuda na Universidade, vacila, titubea, ignora o seu destino (...). Non entra nas raigañas do seu pobo hasta pasados algunos anos. Pero ao se atopar con Galicia, Castelao atópase a si mesmo (...). Cando o seu corpo ainda mozo perde acuidade visual, cando descobre a súa física imperfección, olla cara si, olla pra o interior, e axiña, moi axiña, descobre a Galicia. Non hai outro Castelao xa (...) comprende que Galicia é a súa misión. Galicia é o seu ser. Galicia é o seu destino.

Per neutralitzar amb el rigor necessari aquesta imatge tòpica i beatificada de Castelao, J.A. Durán va escriure *El primer Castelao*. En el pròleg a la segona edició (1979:12), reflexionava sobre l'impacte causat per la primera edició set anys abans. De l'impacte causat tant en els nacionalistes -pel que significava descanonització- com en els 'amistòcrates'. Un impacte incòmode fins i tot per als qui havien estat veritables amics de Castelao, tot plegat, malgrat el risc de satisfer, altrament, els antigalleguistes, voltors a l'aguait per a ficar becarrada en els "galleguistas señoritos" o en els "progresistas de comunión diaria".

I de la mateixa manera que critica tots els qui s'havien apoderat de la figura de Castelao, ho fa dels qui retenen (o retenien) amagats documents que haurien de ser de domini públic (entès això referit a l'àmbit dels investigadors). Retenidors, molts d'ells mitòlegs, "caciquillos que operan por el reino de la cultura (gallega), que

ponen la altura del personaje a la bajura de sus 'buenas conciencias'" (Durán 1979:15).

Aquesta reclamació de la veritable dimensió de Castelao, sense secrets de beata, també la reclamava Xavier Costa Clavell (1986:25-26, autocitant-se d'un article publicat a *La Vanguardia* l'octubre de 1982) per a la possible causa de l'afecció oftalmològica que patí, que insinuava podia tenir origen en una malaltia venèria adquirida en la seva joventut:

(...) *¿por qué no decir claramente la verdad y empeñarse, por el contrario, en mantener con anacrónica pudibundez un secreto de tal Indole, que, a la postre, no dejará de redundar en perjuicio de la auténtica personalidad de Castelao?*
(...) *A las figuras de la talla de Castelao no hay que envolverlas en un niño manto de artificial santidad, sino desnudarlas.*

Valentín Paz-Andrade (1986:323) ha fixat en trenta anys el període de maduresa de Castelao, amb sincronies parcials: vint com a artista plàstic (1920-1940), deu com a escriptor (1925-1935) i vint com a polític (1930-1950). El seu talent literari seria una mena de motlle del seu talent plàstic.

3.2.2 L'ideari de Castelao

A diferència de Risco, Otero Pedrayo i López Cuevillas, per raons d'origen familiar, Castelao no tenia com a eix de la seva vida la restauració de la fidalguia rural com a classe dirigent, esdevinguda classe nacional. Si bé tingué força coincidències polítiques i estètiques amb aquells, les seves motivacions i els seus objectius polítics eren diferents, cosa que, a la llarga, motivà que -en algun cas- se situessin en camps polítics també diferents, de la mateixa manera que les conseqüències també foren diferents: marxar a l'exili per a Castelao i passar -millor o pitjor, però passar a la fi- els anys del franquisme a la pròpia terra per als altres.

Això ha motivat que Castelao hagi estat vist com el 'progressista' mentre que Risco, Otero i López Cuevillas hagin estat qualificats com a 'conservadors'. Si aquesta consideració no va, al meu parer, gaire errada en termes generals, cal matissar què havia de progressista en el pensament estètic de Castelao. Si més no, en el Castelao anterior al desterrament extremeny i a l'entrada del Partido Galeguista en el Front Popular, que és el Castelao que ens interessa aquí.

Altres diferències entre Castelao i el grup ourensà foren la seva dimensió pública -fou conegit abans i millor Castelao- i el fet de ser el primer de viatjar per Europa, el 1921. Val a dir, i ho comprovarem en analitzar *Diario 1921*, que aquesta experiència no resultà determinant -almenys no ho fou de forma significativa- de cara a la dimensió europeista del grup i de la pròpia revista *Nós*, ans al contrari.

La percepció que Castelao tenia dels sectors populars era molt més directa que la dels ourensans. Malgrat trobar-se instal·lat en la petita burgesia vilatana, no podia desempallegar-se tan fàcilment dels seus orígens familiars i obviar els contactes a Rianxo, diferents dels tractes de "señoritos de pazo" que tenien Risco, Otero i López Cuevillas. En canvi, no resultaria gaire diferent en temes morals: no aniria gaire lluny del Risco escandalitzat pels banyistes berlinesos el Castelao que rondinava pels nus que trobà a París.

Provinent del maurisme anticaciquil i de l'agrarisme social (i no de l'agrarisme socialcatòlic i tradicionalista), ingressà en les Irmandades da Fala pel missatge democràtic, regeneracionista i republicanitzant dels seus primers promotores (Beramendi 1986:208).

De tota manera, Castelao ja tenia consolidat el seu criteri estètic i ideològic cap al 1916. Aquest pensament no el canvià fins a la seva mort: "(...) en lo político, nacionalismo gallego; en lo social, lo que podemos llamar populismo de izquierdas" (Durán 1979:46). De fet, no variaria la seva base costumista en la caricatura i únicament la transformà cap a una preocupació social, és a dir, en agafar, anys després, la realitat i projectar-la en una mena de mirall concav (ibidem). Paradoxalment, la seva voluntat de manifestar un entorn de poble amb les seves caricatures, servint-se però de vehicles urbans (els diaris), produeix un contrast que no fa sinó menystenir l'ambient rural. Malgrat considerar la maldat intrínseca de la ciutat, mai no poguè sortir d'aquesta trampa (op. cit 40).

Ernesto González Seoane i Dolores Vilavedra, en el pròleg a la seva edició de *Retrincos. Un ollo de vidro* (1994:15-16), afirmen que

a influencia de Risco, a grande autoridade teórica das Irmandades e a amizade de Castelao con Antón Villar Ponte, explican a presencia de certos elementos tradicionalistas no seu ideario, e explican tamén que na escisión das Irmandades que se produce na Asamblea de Monforte de 1922, Castelao se une ó grupo ourensán, convencido de que defendía un nacionalismo más radical có posibilismo político dos da Coruña³.

En relació a l'estètica de Castelao, i seguit Siro ("O artista e o humorista"), González Seoane i Vilavedra (op. cit. 19) donen per fet que Castelao utilitzà les tècniques de l'expressionisme a partir de 1936 per dibuixar les imatges de la guerra: "O expresionismo que agromara en Europa a partir de 1910, foi un xeito de profundizar artisticamente no home e nas súas sensacións, contestando a visión superficial e un tanto idílica que do mundo ofrecera o impresionismo". Potser val la pena d'avançar que Castelao discrepà de l'expressionisme alemany quan en veié obres en el seu viatge a Alemanya.

A més de les opinions expressades en el *Diario 1921*, que ja veurem, Castelao resumí el seu parer sobre els corrents artístics del seu moment en una nota manuscrita, preparatòria d'una conferència "Sobor do arte e o nacionalismo" (Museo de Pontevedra, ms. 8707-4 1-27, sense data: >1922?). Les seves reflexions sobre els diversos corrents estètics eren aquestes:

³ Aquesta afirmació sobre un suposat major radicalisme del nacionalisme dels ourensans confront el possibilisme del grup corunyès, no veig d'on l'han pogut treure. En canvi, no podem oblidar la influència de Losada Diéguez, pont entre Ourense i Pontevedra, i l'estreta relació de Castelao amb Risco per la revista *Nós*. Serien anteriors les coincidències entre ells a la suposada tria ideològica de Castelao entre uns i altres.

(...) En Madrid facían futurismo como se fosen italiáns. Facían cubismo como se fosen os franceses, expresionismo como alemáns, etc. Soio hubo inquedanza en Cataluña, Euskadi i Galiza (...).

Futurismo. Todo en movimiento. Teima da velocidade: o raio [?] que anda en automóvil (...) o italiano atópase cun norteamericán que ven de volta (...)

O cubismo. Orde e disciplina. Crasicismo e romanticismo (...)

+ Reacciones contra el pasado.⁴

Futurismo=Italia=Historia, Museos-Progreso. Velocidad-quietud

Cubismo=París=Anarquía, Galerías-Método Geometría-impresionismo

Expresionismo=Alemania=Técnica, Escuelas=Espíritu

Primitivismo-plasticismo

Arte ruso=Poesía+música+danza=Teatro Arte popular

Nacionalismo-europeísmo

+España=No hubo arte único. Variedad

+Lenguas hispanas=Imposición oficial=silencio mudez. Portugal

+Renacimientos regionales=Verdaguer=Curros=Gabriel y Galán=Medina

(...)

+Apego a la Naturaleza. Pararrayos, ciclista.

+¿Arte revolucionario o artistas revolucionarios?

(...)

El Arte no debe ser impopular como la ciencia=Einstein

(...)

+La Guerra=sólo artistas revolucionarios

+Arte viejo e ideas nuevas=El arte nuevo no era revolucionario

En un altre manuscrit, "Visión de un aldeano gallego en 1931" (Museo de Pontevedra, ms. 8707-13 1-8; <1939?>), Castelao escrivia, a propòsit de la relació entre els corrents artístics i la idea d'una estètica nacional:

Podríamos ilustrar esta noción [las obras que resisten el examen de los siglos llevan siempre el cuño de una nacionalidad] con ejemplos magníficos; pero aun refiriéndonos al movimiento renovador del Arte, iniciado simultáneamente en los países cultos, se nota un sometimiento a la individualidad étnica. ¿Reacciones contra el pasado? No hay duda; pero aun de este modo se aseguran las diferenciaciones. Veamos, por ejemplo, cómo reaccionaron los países europeos y cómo cayeron en lo más tradicional. En Italia el futurismo significaba un anhelo de progreso material cuando el presente vivía aplastado por una larga y gloriosa historia del arte. En París el cubismo significaba un deseo de método y de disciplina al ver agotadas las posibilidades del anarquismo artístico de los últimos tiempos. En Alemania el expresionismo significaba un retorno a la espiritualidad al percatarse de que la misma ciencia, originariamente espiritual, iba en camino de convertirse en servidora de la técnica. El arte ruso, en fin, tan popular y tan nuevo, significaba un renacimiento de la cultura propia, en contra de las culturas extrañas (...)

(...) hace veinte años el grito de guerra lanzado por los artistas de vanguardia era éste: ¡Lejos de la Naturaleza! El grito se inició en Alemania, en donde por huir de la Naturaleza se cayó en la esclavitud [de les lleis] (...)

Dijo García Lorca -y yo lo certifico- que fuera del arte negro no queda en Estados Unidos más que mecánica y automatismo (...).

A veces lo único que nos enseña un pueblo es lo que aprendemos de boca de los aldeanos ignorantes, pues todo lo que suelen decir las personas instruidas de ese pueblo ya estamos cansados de oírla en todos los pueblos, como lo que nos dan de comer en sus Hoteles ya lo hemos gustado en todos los grandes y estúpidos Hoteles del mundo. ¡Maldito cosmopolitismo!

4

Observem que ara escriu en castellà.

Per a Xosé Ramón Pena (1996:78), contràriament a allò que deia Risco⁵, será Castelao

a quien veremos absolutamente decidido en favor dunha arte comprometida coa realidade social, unha arte que sexa verdadeiramente nacional e popular (...). A través do seu Diario 1921, o rianxeiro defíñese en máis dunha ocasión abertamente crítico con respecto á vanguarda. Admirador do modelo ruso, Castelao aspira a unha arte dirixida ao pobo, unha arte verdadeiramente enxebre.

Pena encerta en la malaltia però no en diagnostica les causes. Si Castelao es manifestava contrari a les avantguardes no era, fonamentalment, per populista -que també- i antielitista sinó perquè els prejudicis l'impedien d'entendre-les. D'igual manera, el 'model rus' que agradava a Castelao - i això resultarà claríssim en analitzar *Diario 1921*-, era el preavantguardista, bona part d'ell obra d'exilats russos a París després de la revolució de 1917, malgrat el fet que els *Ballets Russes* de Diaghilev es relacionessin amb alguns avantguardistes.

També ha considerat (op. cit. 28) que hi hauria una estreta relació entre la proclamació de la 'sobirania estética de Galicia' (acordada en l'assemblea de Lugo de 1918) i la qualificació de Ramón Cabanillas com a 'poeta nacional', veritable 'poeta orgànic del nacionalisme', 'poeta de la raça' (op. cit. 32). Això responia a la necessitat d'una nova estètica per al nacionalisme emergent enfront d'un regionalisme caduc i de la seva estètica, obviament, també caduca (op. cit. 33).

Alguns crítics han analitzat les propostes de Castelao en relació a la necessitat d'aquesta 'estètica nacional' que he esmentat. Seria el cas de Salvador Lorenzana i el seu article "*Un arte, unha ética e un estilo*", publicat al *Grial* núm. 47:

(...) Nunca fou un daqueles temperamentos de 'artífices' que no polimento gastan afáns que poderían ser creadores, vidas chinesas adicadas a laborar mil figuriñas nun dente de elefante. Alloeo por xeito de ser ás teorías de decadencia que foron a deshumanización do arte e o puro eclecticismo. O trunfador revelouse dende o comezo con estas características: as dun daqueles que, nados pra deseñar i escribir, reciben como feitos os deseños e as frases i entréganos vivos, perturbadores, axeitados, pra ilustrar non unha escola, un cenáculo, senón o sentir dunha época, de todo un pobo (...). Si ben o miramos, o mensaxe de Castelao é, de certo xeito, paternal (Lorenzana 1975:38).

⁵

Suposo que X. R. Pena deu referir-se a *Preludio a toda estética futura*.

3.2.3 Castelao com a lector i escriptor

En comparació amb el grup ourensà, Castelao no tingué tant de volum de lectures. Podem conèixer-li els gustos en matèria literària gràcies a la seva biblioteca, conservada intacta des de 1936, ja que en els seus escrits a penes en féu esment. J. A. Durán (1979:66-67) ha estudiat amb cert detall els llibres que Castelao tenia i les lectures que li serviren de formació. La seva biblioteca li resultà la millor de les universitats, una biblioteca -a diferència dels altres membres de Nós- feta pràcticament des del no res.

Lee francés y, desde muy pronto, recibe revistas francesas, mas de poco le vale, ya que apenas si cuenta con intermediarios informativos. Se vivía condicionado, pues, en gran medida, por las traducciones y por la no muy rutilante producción editorial. La distribución era, además, muy lenta: un lector ágil podía dar cuenta de la mayor parte de esta producción, pero muy rara vez podía con ello leer una obra, tan sólo algunos de sus fragmentos. El eclecticismo culturalista de la encerrona que se cieme sobre lectores atados a este estilo de colonialismo cultural que variaba de escuelas y de autores (...). El autodidactismo ambiental creaba, pues, una escuela de eclécticos culturalistas.

Las lecturas son fundamentalmente literarias, aunque la literatura estaba cargada de mensaje 'extraliterario': contiene una fuerte carga ideológica y costumbrista. Castelao, al igual que otros jóvenes de su edad, leyó a Edgar A. Poe y a Eça de Queiroz, se vio enzarzado, como todo el mundo, en la disputa acerca de los ismos franceses. Ganivet adelanta una influencia 'regeneracionista' que Azorín no iguala en hondura (...). Al hombre de la caricatura ha de importarle mucho el modernismo, pero el ambiente general es aún naturalista: Clarín y la Pardo Bazán.

De la 'Generación del 98', ja aleshores dispersa, només Valle-Inclán és present en Castelao. Més Nietzsche i Schopenhauer que Kant, Hegel o Marx (op. cit. 95). De tota manera, Castelao no deixava de ser membre "de una familia católica, conservadora y monárquica y colaborador de un semanario conservador", imbuido en el pensamiento de Maeztu [regeneracionisme] y en la ideología de Murguía [regionalisme]" i el seu acostament al món gallec és per tradicionalisme militant. Llegí els anomenats 'preursors' (Rosalía, Curros, Lamas Carvajal, Añón, Murguía) i escriptors contemporanis seus, com Lugrís Freire, Aydillo, Basilio Álvarez, Antón del Olmet (op. cit. 71).

També sabem algunes dades de la seva formació intel·lectual. Paz-Andrade (1986:110), comentant les relacions de Castelao amb Portugal, ha dit que l'agost de 1919, el professor lisboeta José de Figueiredo, que havia viatjat a Galícia uns mesos abans per documentar el políptic de São Vicente, li havia proposat a

Castelao algunes il·lustracions per a obres d'escriptors portuguesos. Castelao li va escriure el setembre de 1919, carta en què deia que, de literatura portuguesa, només havia llegit els sonets d'Antero de Quental i Os Simples de Guerra Junqueiro. Paz- Andrade (1986:111 n22) diu que

entre os homes de letras portugueses que más relación tuvieron con Castelao, compre lembrar a Joaquim e João Teixeira de Pascoaes, Leonardo Coimbra, Hernán Cidade, Eugénio de Castro, M. Rodrigues Lapa, Jaime Cortesao, Mendes Correia, Alfredo P. Guisado, António Ferro, Santos Junior (...). Entre os do Brasil, Guilherme de Almeida.

Per a Castelao l'àmbit on era més factible aplicar una estètica nacional modernitzadora era la literatura. Així ho expressava en una carta a Manuel Antonio (1979:182), de principis de juliol de 1922: "(...) Eu penso que na literatura é onde se pode facer. Aínda non se fixo novela. Eu pensei en escribir...".

Per a Dolores Vilavedra i Ernesto González Seoane (in Castelao:1994:22)

(...) Este tipo de estructuras sinxelas⁶, tan vencelladas ás formas propias da literatura oral ou folclórica, están na base de toda a narrativa de Castelao e son, en gran parte, responsables da súa dimensión popular. O propio Castelao tiña moi claro o tipo de literatura que quería facer, a qué público quería chegar e era consciente de que 'desviados d'a terra por non querer ser miñocas faguémonos monas, e ós nosos paisanos que teñen un arte seu fitámoslos dende a nosa maximada outura cultural sen reparar que iles viven e que teñen un Arte qu'é eispresión do sentido d'a súa vida' (...).

En aquest sentit entenia per enxebrismo la voluntat d'una cultura gallega: "É decir, arte popular, si; primitivismo pseudoenxebrista e ruralizante, non" (ibidem). Més aviat, aquesta negativa hauria de referir-se al pseudofolclorisme, sense oblidar que escriure per als 'abregos' -el públic lector en seria un altre- no deixava de ser populisme idealitzant i estèril.

D'altra banda, i sense que el personatge Rañolas d'*Os dous de sempre* tingués una relació isotòpica -és a dir, autobiogràfica- amb Castelao, aquest li atorgà un perfil que, en algunes coses, coincidiria amb ell. Entre els elements d'aquest perfil, escriu Castelao (1994:253) que Rañolas: "Agás Pedro, non contaba con más compañeiros que un canciño e aqueles dous libros que para el non tiñan remate: 'A conquista do pan', de Kropotkin⁷, e 'As ruinas de Palmira', de Volney⁸".

⁶ Fan referència a *Retrincos*.

⁷ Piotr Aleksejevitx Kropotkin, príncep Kropotkin [Moscou 1842 - Dmitrov, Moscou 1921]. Participà amb els bakuninistes de l'AIT a favor de l'anarco-collectivisme, com a pas previ a l'anarco-comunisme. Entre d'altres llibres, escriví *La conquête du pain* (1892).

⁸ Constantin François Chassebeuf, comte de Volney [Craon 1757-Paris 1820]. Escriptor, filòsof i investigador, donà suport, com a girondí, a la Revolució francesa. Viatjà pel Pròxim Orient. Escriví, entre d'altres obres, *Les ruines, ou méditations sur les révoltes des empires* (1790), traduïda a l'espanyol com *Las ruinas de Palmira*.

És de suposar que Castelao hauria llegit aquests llibres encara que no consten en l'inventari de la seva biblioteca. Aparentment, aquestes dues obres no tindrien gaire en comú, però coneixent el perfil dels autors, veiem que ambdós tenien un origen aristocràtic, estudiaren disciplines científiques i, malgrat el seu origen, feren costat a opcions revolucionàries en el seu temps. Aquest perfil resultaria, d'alguna manera, oposat a l'aristocràtic tradicionalista de la resta del grup *Nós*.

Castelao aprofità el seu viatge per Europa per adquirir una considerable quantitat de llibres, fonamentalment d'art, encara que no tants com hauria volgut. Estretors monetàries i dificultats amb els idiomes, sobretot amb l'alemany, limitaren les seves adquisicions. Alguns dels llibres adquirits a París li foren d'utilitat per a posteriors conferències i per als articles que publicà a *Nós* sobre cubisme. En el seu *Diario 1921* (Castelao 1977:248) escrivia el 25 de setembre:

(...) Se chego a pasar aquí os nove meses de pensión saíra sabendo alemán e tería bos libros onde aprender cousas que verdadeiramente non se atopan nos libros modernos franceses. ¡Hai que ver a cantidade de libros que se ven nos escaparates das librerías sobor do Arte tanto vello como moderno! E logo a baratura...

La major part d'aquests llibres han estat conservats a causa de la incautació que se li practicà a Castelao per part dels sublevats el 1936. Passaren a la Biblioteca del Museo de Pontevedra, on foren catalogats primer per Fernández Villamil -amb molta cura-. Posteriorment, i sense modificar el criteri de la primera catalogació, Mercedes Alsina Gómez-Ulla ha publicat el *Catálogo de la Biblioteca de Castelao*.

Si bé el contingut d'una biblioteca particular pot dur-nos a conclusions esbiaixades -no sempre llegim allò que tenim ni tenim allò que llegim-, no hi ha dubte que, amb aquestes reserves, pot fornir-nos molta informació sobre els gustos, preferències i relacions del seu propietari. En el cas de la biblioteca de Castelao hi ha una circumstància que la fa, d'alguna manera, diferent de les biblioteques dels altres membres de *Nós*, especialment de la d'Otero Pedrayo, l'única conservada integralment. Aquesta circumstància fou la finalització traumàtica de la que hauria estat la seva natural ampliació.

Com sigui que estem comparant les lectures dels membres del grup *Nós* amb un temps i un espai concrets, del coneixement de les seves biblioteques podem

treure conclusions certament importants -per bé que no definitives- tant en relació al que hi havia com -per exclusió- del que hi mancava, sobretot quan les mancances són genèriques i no puntuals. A l'objecte del present reball ens interessen uns llibres concrets. Així, podem rastrejar amb certa facilitat els catàlegs, llibres i fulletons que Castelao va dur del seu viatge europeu. Aquests llibres serien els següents (per ordre de catalogació), sense exhaustivitat i centrant-nos en els que farien referència a la pintura d'aquells primers anys del segle⁹:

- 034. Cohn-Wiener, Ernst. *Willy Jaeckel*. Leipzig, 1920
- 037. Coquot, Gustave. *Cubistes, futuristes, passatistes*. Paris, s.a.
- 046. Delaunay, R. *Album de làmines amb text d'Apollinaire*. Paris, s.a.
- 061. Fechter, Paul. *Der Expressionismus*. Munic, 1920
- 082 Gleizes, Albert. *Du Cubisme et des moyens de le comprendre*. Paris, 1921
- 105. Lansberger, Franz. *Impressionismus und Expressionismus*. Leipzig, 1920
- 107. Justi, Ludwig. *Neue Kunst. Expressionisten in der National-Galerie*. Berlin, 1921
- 116. Mondrian, F. *Le neo Plasticisme*. Paris, 1920
- 133. Raynal, Maurice. *Quelques intentions du Cubisme*. Paris, 1919
- 134. Raynal, Maurice. *Les maîtres du Cubisme. Pablo Picasso*. Paris, s.a.
- 135. Raynal, Maurice. *Georges Braque*. Roma, 1921
- 138. Rosenberg, Leonce. *Cubisme et Empirisme*. Paris, 1921
- 158. Schwarz, Karl. *Hugo Krayn*. Leipzig, 1919
- 178. Wolfradt, Willi. *Georges Grosz*. Leipzig, 1921

Entre els catàlegs hi els de les exposicions a París d'art polonès (24), art belga (25), l'anual de Belles Arts (26), dels artistes independents (31), d'artistes russos (52), Bonnard (53), Dada-Max Ernst (55), Pierre de Matheu (57), Mathurin Méhent (58), Ortiz Echagüe (59), Ángel Zárraga (63).

També podem saber quins llibres portuguesos tenia¹⁰. Són de temàtica i gèneres diversos:

- 233. Machado, Bernardim. *O Militarismo*, 1927
- 234. Machado, Bernardim. *Projecto de Constituição ditatorial*, s.d.
- 337. de Castro, João. *Rainha Santa. Elegia*. 1920
- 379. Figueiredo, Manuel. *A margem de o piedoso e o desejado de Carlos Malheiro Dias*. 1929
- 380. Figueiredo, Manuel. *O mar*, s.d.
- 381. Figueiredo, Manuel. *Oração da Raça*, 1928
- 382. Figueiredo, Manuel. *Infanta*. 1921

⁹ Obvi l'editorial per raons d'espai i per no fer feixuga la llista.

¹⁰ En el catàleg figuren agrupats juntament amb els gal·lics.

418. Lopes Vieira, Afonso. *Os versos de...*, s.d.
433. Nobre, António. *Só*, 1931
460. Pereira Cardoso, António. *Sonetos*, 1920
463. Pires de Lima, J. A. *Fora da Aula*, 1929
464. Pires de Lima, J. A. *Relatório de uma viagem a França, Bélgica e Alemanha*, 1933
619. Pires de Lima, J. A. *Lei biogenética fundamental*, 1932
473. Queiroz, Carlos. *Desaparecido*, 1935
503. Teixeira de Pascoaes. *Obras Completas*, s.d.
515. Teixeira de Pascoaes. *Maráños*, 1920
505. Ayres Torres. *Inquietação*, 1925
571. de la Cerda, Aarão. *Crónicas de arte* vol. II, 1917
606. Conde d'Aurora. *A Imprensa ao serviço do Reinado social do Coração de Jesus*, 1930
607. Conde d'Aurora. *O Estado e as Missões. Pas[s]ado. Presente. Futuro*, 1931
622. de Castro Pires, Fernando. *Para uma nova consciência nacional*, 1934

En aquest apartat de llibres gallegos i portuguesos, curiosament, també apareixen catalogats *Revista teosófica e de Ciencias psíquicas* (258, Lisboa, s.d., núm. 9-10) i *Beethoven filósofo* (512, 1915) de Mario Roso de Luna. Si en el cas de la revista és comprensible per ser portuguesa, què hi fa un llibre del dirigent teosòfic catalogat com a llibre galleg? A més està dedicat per l'autor a Castelao, la qual cosa ens permet de suposar alguna relació entre ells, potser en paral·lel o com a conseqüència de la que Roso de Luna mantenya amb Risco, López Cuevillas i Rodríguez Sanjurjo. Més aviat m'inclino per una relació pontevedresa (recordem la lògia Marco Aurelio), encara que Castelao enllot fa el més mínim esment -si més no jo no n'he trobat cap- a la teosofia ni a Roso de Luna.

Així com l'apartat de llibres d'art resulta relativament complet, el grup de llibres portuguesos resulta força limitat si ens referim a obres de qualitat. Són llibres coetanis, d'entre 1920 i 1935 principalment, alguns de temàtica religiosa gairebé integrista, mentre que de literatura pròpiament dita, a penes hi ha mitja dotzena d'obres de cert nivell.

Aquesta pàgina és en blanc intencionadament

3.3 RAMÓN OTERO PEDRAYO

[Ourense 1888-1976]. Fill únic d'una família amb antecedents en la fidalguia gallega. El seu pare metge, de pensament liberal, amb una ressenyable activitat política a la diputació provincial. Ambient familiar, doncs, liberal i culte. La família Otero Pedrayo passava llargues temporades, especialment a l'estiu, a Trasalba, a una casa del segle XVIII coenguda com Cimadevila.

Després d'una infantesa amb alguns problemes de salut, el 1898 començà el batxillerat a l'institut, on coincidiria amb els seus amics Risco i López Cuevillas. Quan Otero Pedrayo tenia quinze anys morí el seu pare, circumstància que l'affectà considerablement, en especial en la relació que des d'aleshores mantindria amb la seva mare.

D'aquest període, Otero Pedrayo ens ha deixat els seus records- força coincidents- en diversos llocs: a l'opuscle *Historia de un neno*; en un resum inèdit de l'any 1935, publicat anys després per Filgueira Valverde; en l'entrevista que li féu Maribel Outeiriño el 1975 per a *La Región*. Records que podem resumir en una infantesa de salut feble i en les temporades de banys a Vigo.

Del període juvenil d'Otero Pedrayo, Carlos Baliñas, en el seu magnífic article '*Otero Pedrayo, intelectual*', gairebé no esmentat per ningú, considera que

(...) hai indicios de que Otero Pedrayo adolescente se fixo cuestión moi agudamente do sentido da vida deso quedarlalle unha gravedade no xeito de encarar os asuntos decisivos nos que se xoga o Ben ou o Mal (...). Así mentras por fora (...) busca e acada o éxito social (...), por dentro dubida, sofre, sinte o valeiro de non ter un sitio seu, no que acougar e xa non volver a cuestionalo" (Baliñas 1980:32).

Per a l'anàlisi d'aquesta etapa en la vida d'Otero -una joventut allargada gairebé ad libitum-, molts crítics han pres com a base els seus relats autobiogràfics, especialment les novel·les, considerant-los absolutament verídics. Això ha provocat una absoluta sacralització, acrítica, de l'Otero Pedrayo intel·lectual i de l'Otero Pedrayo persona, d'un Otero Pedrayo mitificat contra el qual ens advertia García-Sabell.

□ Otero Pedrayo a Madrid

La visió que en la crítica literària gallega ha quedat de l'estada d'Otero a Madrid també és la que el propi Otero ens ha fornit amb els seus textos, principalment amb *Lembranzas do meu vivir i Arredor de si*. Carlos Casares, el primer en fer una biografia d'Otero Pedrayo, ha utilitzat moltes cites -fins aleshores inèdites- del primer text. Tanmateix, per esbosar la trajectòria oteriana com a estudiant a Madrid, aquí no les emprarem, malgrat que puguin ser verídiques i fins i tot verificables. Unicament ens serviran com a crosses genèriques.

Otero Pedrayo arribà a Madrid el 1905 per a estudiar a la universitat. Ben aviat començà a freqüentar les tertúlies de diversos cafès, especialment l'Universal, on coincidia amb estudiants gallegos i canaris. En aquest cafè va conèixer Primitivo Rodríguez Sanjurjo, ourensà com Otero, personatge -com ja hem dit- molt posat en sabers exòtics i misteriosos, en mites i literatures orientals, amic d'altres modernistes, entre ells Alejandro Sawa, immortalitzat per Valle-Inclán com a Max Estrella a *Luces de Bohemia*, i ridiculitzat per Baroja com a Rafael Villasús a *El árbol de la ciencia* (Casares 1981:39-40).

En front d'una universitat rònega i carrinclona, Otero Pedrayo va practicar un criticisme esmolat, distant, molt de bohèmia esnob i de dilettantisme de tertúlia de cafè. Només un dels professors que tingué resultava excepcional enmig la mediocritat docent universitària, don Andrés Ovejero Bustamante, personatge ruskinià, molt influït pels simbolistes i modernistes, com Émile Verhaeren o Rubén Darío (op. cit. 41). Segons Quintana i Valcárcel (1988:18), Otero fou un estudiant despreocupat.

Otero Pedrayo trobà en la institució de l'Ateneo, mitificat per les converses juvenils amb el seu pare, l'oasi formatiu que no li era la universitat. A la seva biblioteca llegí, sobretot, els clàssics, llibres de Filosofia, d'Història, de Geografia, de Literatura, especialment francesa del segle XIX: prossistes romàntics (Stendhal, Balzac, Chateaubriand) i poetes simbolistes (Baudelaire, Verlaine).

Així ho recordava en l'entrevista que li féu Maribel Outeiriño el 1975:

(...) o primeiro que fixen foi facerme socio do Ateneo. Habrá moitos ateneistas, pero como eu [sic per coma mí], poucos (...). Lein moi e coñocín a moita xente (...). Cando terminei anduvén por Ourense e por Madrid. Lin moitos libros: 'La face de la terre' de Sues[s], catro tomos de morfoloxía

terrestre. Levoume un ano enteiro lèlo. Eran unha maravilla. Foi un dos libros que más influiu [sic] en mim. Pero non tiña ambición ningunha.

Però Otero no era un disciplinat lector de biblioteca, a la qual només dedicava les darreres hores del vespre. La seva principal activitat era l'exercici del senyoretisme intel·lectual tot fent passejades o a les tertúlies dels cafès Lyon d'Or¹¹, Cocodrilo, Gato Negro, Maison Dorée, Universal. Elegant, sempre vestit a la moda, amb una bona posició econòmica, fester i alegre, desamoïnat i lliurat al plaer de la conversa i de l'amistat (op. cit. 48). I a les nits freqüentador de les professionals del sexe, circumstància que ningú no esmenta, llevat del propi Otero Pedrayo (*Lembranzas do meu vivir*, pàgs. 95 i 115). No seria, doncs, l'estudiant inconformista que Fernández del Riego (1988:40) i tants d'altres hi han volgut veure.

Carlos Baliñas (1991:41) ha trencat la visió idílica de l'estada madrilena d'Otero Pedrayo, visió forjada per aquest, i ha dit que a Madrid només anava, entre 1905 i 1912, a preparar els exàmens de la carrera. Però freqüentava les tertúlies dels cafès, de la bohèmia, de la poesia modernista. Tornà a la capital d'Espanya entre 1912 i 1919 per a preparar oposicions, amb llargues (i podem suposar que indolents) estades a Ourense. Un "Otero cosmopolita, de vida despreocupada, que goza infindamente das novedades e modas literarias".

Otero, señorito de aldea, bo mozo e gustoso de campar, disfrutou amplamente all da ledicia dunha mocedade de provinciano rico que non precisa, coma outros, azacanearse por 'colocarse' axiña para saír da pobreza (op. cit. 42).

Pels articles de *La Centuria* podem imaginar un Otero Pedrayo amb "certo dandysmo, que presume de non tomar nada en serio e estar de volta de case todo". Període aquest que, posteriorment, li semblaria buit i poc profitós, i que ell mateix hauria descrit a manera d'autoretrat l'any 1928:

Etemos estudiantes sen obxecto preciso, viven sempre na curiosidade da adolescencia. Non lle piden aos libros nin sona nin proveito. Hainos de tal xeito puros que despois de seguir tódolos cursos non queren o título para se non sentir demarcados (...). Percorrendo os catálogos crian cada día os praceres para o día seguinte, e cando as urxencias do vivir lles obrigan a [a]doitar unha profesión, fano con vergonza e a dor da independencia perdida (...). Tamén eu, ao decorrer de moitos anos, fun catecúmeno da sua eirxa ceibe, solta, espallada por tódalas latitudes. Aínda o son o maior tempo que poido (cito per Baliñas 1991:42; no esmenta la font oteriana, segurament un dels inèdits zelosamente custodiats per Domingo García-Sabell).

¹¹ Dels cafès que duien aquest nom (Au Lyon d'or), escrivia Pío Baroja a les seves memòries, que es deien així per una adaptació fina -i posterior imitació- de la fonètica tradicional de quan eren fondes humils, "au lit on dort", 'al llit on hom dorm'.

El retorn a Ourense

El juliol de 1911 Otero Pedrayo tornà definitivament a Ourense, on participà en la vida social local. El 1914, alguns 'inquiets' com Risco, Otero Pedrayo i López Cuevillas, i altres personatges de rellevància local, com Losada Diéguez, Marcelo Macías i Julio Alonso Cuevillas, fundaren l'Ateneo d'Ourense. Otero en fou tresorer; Risco, director de la secció de literatura; López Cuevillas, bibliotecari (Quintana i Valcárcel 1988:19). Aquests anys que van des del retorn de Madrid fins a la col·laboració amb Risco en l'aventura de *La Centuria*, ens poden donar algunes claus del comportament futur d'Otero Pedrayo.

Otero hauria descobert durant la seva estada a Madrid que, malgrat el seu senyorisme de províncies, no podia treure's del damunt la seva galleguitat, per mínima que fos. Si a Ourense resultava un dandy, a Madrid no deixava de ser un ourensà. Amb el retorn tornava a ser un 'señorito' que a més havia estat a Madrid. Però la seva situació familiar havia canviat. Els recursos que, anys abans, li havien patit els estudis i la vida de bohèmia regalada a Madrid, ja no podien mantenir-lo a Ourense. Amb vint-i-set anys havia de pensar en guanyar-se les garrofes pel seu compte i, mateix que havien hagut de fer Risco i López Cuevillas, passà a viure d'un sou oficial. I començà com a professor de Geografia d'institut, primer a Burgos i Santander -on conegué la qui seria la seva dona- i després a Ourense. Restaven definitivament enterrats els temps aquells en què als pazos tot era fartura. Aquesta, i no pas cap altra, era la realitat d'Otero Pedrayo. I fou contra això que es rebel·là.

Segons Quintana i Valcárcel (1988:21), malgrat la participació d'Otero Pedrayo en la candidatura galleguista que féu costat a Cambó el 1918, "*o seu protagonismo dentro das Irmandades (...) non é demasiado relevante antes de 1929-1930*".

La resta d'una vida

A l'objecte del present treball no ens interessa gaire la resta de la vida d'Otero Pedrayo. Tanmateix, n'indicarem algunes fites: 1931, elecció com a diputat a les Corts Constituents; 1936, suspensió en la seva càtedra a l'Institut; 1948, reposició a la càtedra; 1950, catedràtic de Geografia per oposició a la Universitat de Santiago¹²; 1958, jubilació com a catedràtic.

Redreçant-nos al seu retorn a Ourense, Ramón Otero Pedrayo signà una mena de crida -adreçada clarament als seus amics- al compromís amb el nacionalisme, en l'article "Acción Regionalista", publicat el 13 de gener de 1918 en el diari ourensà *La Región*:

Queremos dedicar unas líneas a esos hombres, que afortunadamente abundan en Galicia, independientes por su inteligencia, por su carácter o por su posición, que no se meten en nada que huela a política o sencillamente a acción colectiva, que se limitan a ser espectadores escépticos y cáusticos. Los más fuertes -espiritualmente- repugnan a solidarizarse en agrupaciones porque creen deslucir la tarea de labrarse una personalidad original o alterar la elegante pereza de su ingenio o de su pose. Hombres de forje excepcional [sic] u hombres de gesto, no tienen derecho para permanecer encerrados en sus torres de marfil, indiferentes a las creaciones que la vida desenvuelve en torno a ellos. Convengamos en que nada hay más comprometedor que un ismo dentro de las corrientes representaciones políticas y sociales; parece significar una doctrina cerrada, absoluta, completa, tal que toda la vida de un hombre se identifique con su credo (...). Nosotros esperamos que todos los que por elegancia moral están ausentes de la vida política, sientan el llamamiento de la buena tierra que los sustenta.

En aquesta mena d'*appel au combat* nacionalista, trobem que -si més no verbalment- Otero Pedrayo semblava disposat a renunciar a l'elegant mandra dels qui no volien comprometre's amb cap projecte de dimensió col·lectiva. Encara qualificava de regionalisme aquest projecte i l'única exigència que feia era reclamar que acceptessin la crida de la bona terra, sense més consideracions trascendentalistes o essencialistes. Una crida adreçada directament i explícita als seus amics 'individualistes'.

Carlos Baliñas (1991:41) ha definit molt encertadament Otero Pedrayo:

Este nen fillo de médico, por moito que lle gustasen a aldea e as xentes do rus, ao cabo pertencia a outra clase social, no seu caso á pequena burguesía de profesionais liberais. Na casa falábase castelán (...).

¹² En l'entrevista que li féu Maribel Outeiriño hi ha un error o una confusió (de la periodista? de don Ramón?) entre la reincorporació a la càtedra de l'Institut l'any 1948 -Otero reivindicava que la reposició havia de fer-se sense que ell hagués de demanar-ho- i l'oposició guanyada a la Universitat el 1950.

Armando Fernández Mazas (1989:82) ha fet un retrat d'Otero Pedrayo que el situa força pel damunt de la resta del grup:

Dotado de magníficas cualidades humanas e intelectuales. Entre las primeras la cordialidad, generosidad, franqueza, simpatía, lealtad, consecuencia... y entre las segundas: elocuencia, facilidad expresiva, excelente memoria, fina sensibilidad, inteligencia (...). Formación romántica, católica y galleguismo liberal-republicano.

Actiu participant en la propaganda galleguista i republicana en els dos darrers anys de la dictadura (1929-1930),

Consecuencia de esa intensa campaña política, Otero Pedrayo es elegido Diputado a las Cortes Constituyentes de la República. Los demás compañeros de Otero no participaron tan activamente en la campaña política. Seguían muy ocupados en la busca de las prehistóricas raíces de Galicia, en sus estudios de Arqueología y Etnografía (ibidem).

3.3.1 Una vocació autobiogràfica

Domingo García-Sabell (1976:131) advertia per a l'acostament a l'obra d'Otero Pedrayo:

Penso que hai que apresurarse a centrar a figura e a obra de don Ramón Otero Pedrayo. Don Ramón é un símbolo e está ben que o sexa. Pro é probable, é seguro, que axiña intente facerse dele un mito. E os mitos sempre corren o risco de sufrir serias deformacións (...).

(...) Acontece así que o eséxeta, o crítico e o historiador dan por válida unha obxetividade falsa, fabricada, artificial e sin forza demostrativa. Unha realidade para beatos.

Aquest avvertiment no és sobre en absolut. Si és un lloc comú en la crítica fer dels homes del grup *Nós* la gènesi d'una idea de Galícia, amb Ramón Otero Pedrayo hom ha fet la plasmació de la pròpia Galícia. Rellegint Otero Pedrayo, amb aquesta lectura mitològica contra la qual advertia García-Sabell, Galícia no resulta ser la que és sinó la que imaginà, dibuixà i verbalitzà Otero Pedrayo. I aquesta Galícia la tenim imaginada en el temps i en l'espai amb la novel·la històrica i amb la geografia. Però Otero Pedrayo també ens dibuixà una altra Galícia, la Galícia intel·lectual que ell i els seus companys de *Nós* van protagonitzar. I l'eina per a forjar aquesta Galícia intel·lectual i europea han estat, en gran mesura, els textos autobiogràfics d'Otero Pedrayo.

D'aquests textos, *Arredor de sí* és el que més impacte ha causat ja des del mateix moment de la seva publicació. Per ordre cronològic és el tercer text autobiogràfic dels membres del grup *Nós* en aparèixer. Formalment, és una novel·la autobiogràfica, és a dir, és un text amb una part de ficció volguda per l'autor. Tanmateix, des de la seva publicació aquesta novel·la fou acollida com a veritable text autobiogràfic, però no solament en una dimensió individual de l'autor, sinó extensible a tota l'anomenada 'Xeración Nós'.

Per tant, per escometre la seva anàlisi i en la mesura que la 'recepció' n'ha modificat la textualitat, tractarem el text com si fos autobiogràfic, com si veritablement fos la 'biografía espiritual' de la gent de *Nós*. En aquesta anàlisi no ens interessa tant la peripècia biològica d'Otero com la seva peripècia intel·lectual. I *Arredor de sí* és la novel·lació d'una peripècia intel·lectual. Però no ens limitarem a treure l'entrellat d'*Arredor de sí* en tant que text singular, sinó que el compararem amb d'altres textos autobiogràfics i semiautobiogràfics d'Otero Pedrayo, molt espe-

cialment amb el veritable text de memòria individual d'Otero Pedrayo, *Lembranzas do meu vivir*, redactat amb posterioritat a *Arredor de sí* i parcialment èdit. Els altres textos que tindrem presents seran *Devalar*, *Adolescencia*, *Os camiños da vida* i *Historia dun neno*.

Otero Pedrayo confessava a Víctor F. Freixanes:

(...) tiven certa vocación biográfica, certa vocación de testigo. Pero as cousas chegaron a min ao traveso do meu pai e das historias que me contaba a miña aboa más que polo meu coñecemento direito. Pense vostede que o meu pai tiña vivido moi activamente a política da segunda mitade do século XIX, cando todo andaba xa a se trastocar. Era a calda dos maiorazgos, do gran poder da Eirexa, dos mosteiros, e a chegada dunha nova sociedade más liberal que falaba da democracia, o sufraxio universal e esas cousas. (...) a miña aboa contábame as historias tristeiras de agunla dos pazos, a aldea antiga, os vellos tempos dos señores e das casas grandes onde todo era fartura... e contábamo nun galego antigo e fermosísimo que falaba (Freixanes 1982:20-21).

Teño algunas notas, algúns escritos da miña nenez e da miña adolescencia perdidos polos caixóns, nalgúnhas carpetas... Ás veces volvo sobor deles, mais penso que esto das memorias é cousa que non rematamos nunca, que sempre estará a medio facer, ata que morramos (op. cit. 37).

Malgrat aquestes reserves, Otero bastí un veritable cicle autobiogràfic, si bé la disposició editorial n'és difícil pel que fa a alguns dels textos editats (*Adolescencia*), per a alguns inèdits (*Lembranzas do meu vivir*, *Al filo del río*) i molt més per a altres textos que s'han perdut, com *Del Noviciado al Ateneo* (Carballo Calero 1977:136; Casares 1988:22).

(...) Nas novelas de Otero hai moito material semiautobiográfico. Véxase especialmente *Adolescencia* (Buenos Aires, 1944), *Arredor de sí* (A Cruña, 1930). Unha novela inédita e perdida, *Del Noviciado al Ateneo*, servía de ponte entre as citadas (...). Os camiños da vida é unha crónica familiar (...). Tanta importancia como o autobiográfico e o familiar ten na obra de Otero, pois, o local, que está estreitamente ligado co familiar e autobiográfico. Outro libro que, inda que non é dende logo unha autobiografía, interesa pra coñecer o ambiente dos anos de estudiante universitario de Otero, é *O libro dos amigos* (Buenos Aires, 1953) (Carballo Calero 1958:43 n6).

Francisco Bobillo (1981:26) també es refereix als textos autobiogràfics d'Otero Pedrayo:

Pero antes que Risco iniciase el autoanálisis de su período exótico, lo habían hecho ya otros dos compañeros suyos en múltiples tareas intelectuales y políticas, amigos personales y paisanos de nacimiento: Florentino L. Cuevillas y R. Otero Pedrayo. Los tres serían, además, los componentes más destacados del 'cenáculo orrensano'.

Francisco Fernández del Riego també s'ha referit a la tendència d'Otero Pedrayo pels textos autobiogràfics i ha analitzat el cicle autobiogràfic oterià:

(...) nas súas lembranzas de adolescencia e mocidade (...) aparecen frecuentes alusións a libros autobiográficos de Chateaubriand e Tolstoi (Lorenzana 1976:174).

(...) a propensión autobiográfica en Otero Pedrayo, refléxase en moitas das súas obras. Xa se acusa en Escrito na néboa (...) saída do prelo en 1927. Pero foi en Arredor de sí (...) onde retratou a evolución da propia personalidade. Ven ser un testemuño de vivencias moi íntimas, non só del, sinón de toda a súa xeneración. Poderfase decir que se trata dunha novela- espello (...) (1988:65).

Noutro libro moi posterior, publicado en 1944, evocou o ambiente ourensán de entre séculos, e autobiografía[u]se tamén. Falo de Adolescencia (...) (op. cit. 66).

Devalar, novela editada no 1935, é [auto]biografía tamén. Alonga, en certo xeito, os retratos dos tipos que redescobren Galicia. Pero agora non son os mozos da xeneración do autor, senón os continuadores, os retratados (op. cit. 69).

En una ressenya publicada en el número 52 de *Grial*, ressenya en què no ve indicada la data ni tampoc si abans fou publicada en algun lloc, Vicente Risco feia extensiú el caràcter autobiogràfic -encara que parcialment- a l'obra d'Otero Pedrayo *O señorito da Reboraina*¹³. De pas, podem saber quins atributs intel·lectuals l'autor li atorgava:

Este libro de agora ten como idea inicial unha biografía: a de Don Xoán Manuel Pereira, que quezáis non fose un grande home, pero foi un gran señor, e sobre todo un fidalgo que viviu unha vida pintoresca de política e de aventuras, na que non falla a nota exótica. Pero como Otero Pedrayo, inda que con un grande respeito polo clásico, e un ortodoxo de certos aspeitos dominantes do moderno, que cita a Kierkegaard e admira a Valéry, e no fondo un romántico inevitable, decidiuse por nomear a biografía de don Xosé Manuel Pereira de tal xeito que case resulta unha novela de aventuras.

(...) Don Ramón conserva todos estes datos [de Xoán Manuel Pereira] e outros más da súa vida, reconstrúeos, detállos, describeos, convírtelo ao dato un relato vivo, admirativo ou irónico, según o caso, enlázalo, desenvólveos e insúflalle vida tal que nos fai sentir as fantásticas aventuras do fabuloso personaxe en toda a súa histórica realidade (Risco 1976:262-263).

En relació a la sinceritat d'Otero Pedrayo, Carballo Calero (1977:137) comentava la càrrega erudita de les obres autobiogràfics d'Otero Pedrayo:

Cando escribla aos seus más queridos amigos as más íntimas cartas ¿estaba forzando antinaturalmente a súa dicción? Cando descrebe nas suas memorias [Lembranzas do meu vivir] a morte do seu pai ¿non está producindo espontaneamente?

13

Vigo, Galaxia, 1960.

3.3.3 Les lectures d'Otero Pedrayo

Els llibres no eren estranys a la casa dels Otero Pedrayo. El seu pare tenia una acceptable biblioteca, amb llibres de medicina en francès (Dulin Blondue 1987: 259). Otero Pedrayo fou un gran lector. Un lector d'obres literàries de tots els temps, amb especial predilecció pels clàssics grecs i llatins, medievals, espanyols del Segle d'Or, del barroc i, sobretot, del romanticisme i el simbolisme. La biblioteca que s'ha conservat al pazo de Trasalba n'és mostra. Si més no de la seva lletra-feridura. Un llibre, per damunt de tots, planà al llarg de la vida d'Otero Pedrayo, des de la seva adolescència fins just el moment de la mort: les *Memòries d'ultratomba*, de Chateaubriand. Aquesta obra autobiogràfica del gran romàtic bretó tingué una doble influència en Otero Pedrayo: estètica i vital. Otero esdevingué un romàtic i un home de l'antic règim, ambdues facetes de forma anacrònica però alhora necessària per a la literatura gallega.

En nombroses ocasions es referí a l'obra de Chateaubriand. Així ho feia en parlar d'*As cruces de pedra na Bretaña*, de Castelao:

(...) Eu leín aquel libro [de Castelao] con verdadeira emoción, con lágrimas nos ollos, porque eu por circunstancias da miña nenez, os primeiros autores que leín referlanse a Bretaña antes que a Galiza, i eu de neno sabía de memoria, áinda hoxe o sei, o primeiro libros das memorias de ultratumba de Chateaubriand, que fala de Bretaña (Otero 1986:42).

Una obra desvetlladora no només d'una vocació estètica sinó també d'una actitud vital, com palesa la dedicatòria escrita per Otero Pedrayo en l'exemplar -la versió espanyola de Tomás García Luna, de 1848, que hi havia a Trasalba- que regalà a la Casa-museu de Rosalía de Castro. Una dedicatòria -sorprendentment escrita en castellà- que no escapa de la dimensió autobiogràfica (in Baliñas 1991:138-139).

"Las varias vicisitudes de mi vida se han confundido (...) unas con otras (...). Mi juventud y mi vejez se tocan: el paso de mis años de madurez sobre los días de mi edad juvenil: los rayos de sol de mi vida se cruzan y se confunden desde el oriente hasta el oeste (...): mi cuna tiene algo de mi tumba y mi tumba algo de mi cuna. Mis padecimientos se han tornado placeres y mis placeres, padecimientos; de suerte que al acabar de leer estas Memorias no acierto a decir si son fruto de la juventud o de la ancianidad (...)".

Ramón Piñeiro (1958:197) ha assenyalat la importància de la formació d'Otero Pedrayo per a la seva carrera com a escriptor:

(...) Disposi de adequirir na sua mocedade unha fonda cultura histórica, unha requintada cultura literaria e unha rica experiéncia vital, D. Ramón limitouse durante moitos anos a ser un grande e animoso 'parolador'. A cultura tíñao

levado a un elegante escepticismo intelectual, inda que sen efectos pesimistas no seu espírito gracias ó gran humor vital que o defendía.

Ricardo Carballo Calero (1958:28) també ha analitzat les lectures d'Otero Pedrayo. Els autors citats per Risco a Nós, os *inadaptados*, autors simbolistes francesos principalment, no haurien estat matèria de lectura preferent per a Otero:

Iste debéu de leer moito a autores franceses anteriores aos que cita Risco. Debéu de leer moito aos románticos, e a pegada do romanticismo é más forte na obra de [Otero] Pedrayo que a pegada do simbolismo. Ise intre en que o romanticismo transformase en simbolismo representado, por exemplo, por Gerard de Nerval (...) e cícais o clima habitual da formación xuvenil de Otero Pedrayo (...). Otero ama a Chateaubriand e isto é chave fundamental pra a espíricación de Otero (...). O romanticismo cristián é denominador común aos dous.

Cristina Pedrosa (1972:100) considera que "as lecturas xuvenís [d'Otero] ponenlos en relación viva con Europa".

Fernández del Riego ha analitzat l'Otero lector i traductor, amb una particular visió de l'autosuficiència lectora de l'escriptor ourensà:

(...) Gostaba sobre todo da literatura francesa (...). Stendhal, Balzac, Proust e Chateaubriand (...) os simbolistas, en especial Verlaine e Baudelaire; e fora deles, Rilke. Sentia devoción polos poemas latinos da Edade Media, e unha moi especial polo Amadís. Antre os filósofos, Platón e Bergson (...). Zugou o romanticismo na natureza que en Trasalba arrolou dende neno. Pero tamén nas súas leituras: As memorias de ultratumba de Chateaubriand, e os poetas alemanes e mais os ingleses (...); no propio Leconte de l'Isle (...). Como traductor trouxo (...) á nosa fala páxinas de Goethe e por primeira vez nunha lingua ibérica, anacos do Ulises de James Joyce (Lorenzana 1976:147).

Otero Pedrayo (...) en troque de sepultar ou agachar os libros, aireounos e vivificounos xenerosamente. Lía tódalas obras das que falaba. Ainda que, claro está, non necesitara apurar moitas delas integralmente. A súa pericia de rastreador, mesmo o propio don adiviñatorio, encamiñabano por vieiros de seu (Fernández del Riego 1988:11).

I sobre les preferències literàries d'Otero, Fernández del Riego ha escrit, repetint el mateix que acabem de veure:

Desde os días da súa formación inicial, Otero Pedrayo gostou, sobre todo, da literatura francesa. Na liña das súas lecturas distingüía a Stendhal, a Balzac, a Proust, e moi en especial a Chateaubriand, como novelistas. En poesía sentiu devoción polos simbolistas, en particular Verlaine e Baudelaire. Pero a sua curiosidade intelectual abrangueu mundos más amplos (...) os poemas de Rilke, a obra doutros escritores ingleses, alemanes e portugueses dos que deixou rexistro en varios dos seus libros (op. cit. 99).

I també esmenta Flaubert, Leconte de l'Isle, Barbey d'Aurevilly, Tristan Corbière, L. Brontë, Tennyson, Thompson, Thomas Gray, Macpherson, Madame de Staél, Lamartine, Victor Hugo (op. cit. 100). Segons Fernández del Riego, Otero comparava el romanticisme de Thierry o dels Grimm, i admirava Turguèniev.

Un article sense signar aparegut a *Grial* núm. 52 (1976:274) recollia un text de Risco, publicat el 1926 a la revista bonaerense *Céltiga* amb el títol "As prosas de Otero Pedrayo".

Na casa de Trasalba e na casa de Ourense xa non hai onde meter os libros. Como os estantes xa están cheos, hai cámaras reservadas (...). Hainos en latín, en grego, en gallego, en castelán, en catalán, en alemán, en italián, en francés i en anglés. Aínda ten un ou dous en vasco.

Comentant *Fra Verner*, obra escrita per Otero Pedrayo el 1934, Álvaro Cunqueiro (1976:236) deixava clara l'admiració que l'escriptor ourensà tenia pel moment de trànsit entre el segle XVIII (Neoclassicisme) i el Romanticisme. Recollia -sense donar-ne més dades- un record d'Otero, de quan era nen, quan havia llegit moltes vegades

*un artigo curto, mistura de admiración e piedade encol de Zacharias Werner na vella revista europeizante El Museo de las familias. Despois atopei a mesma figura e uns fragmentos dos seus dramas no sonado libro De l'Allemagne, de Mad. de Stael [sic]. Eu non soupen apena más. Nas historias literarias, é apena Werner un nome entre dúas datas*¹⁴.

Xesús González Gómez (1987:28) ha fet un recull dels escriptors coneguts per Otero a partir de revistes franceses i del crític Marichalar, i dels qui hauria fet algun comentari a *Nós*: Aimiel [sic], Rilke, Conrad, Gide, Berdaiev, Stefan George, Malraux, Joyce, Proust, Faulkner, Rousseau, Diderot, Mistral, Joseph Roth, Aldous Huxley, Alfred Döblin, Max Brod, Bergson, Paul Morand, Leon Daudet, Paul Valéry, Charles Péguy, Thomas Hardy, Baudelaire, André Maurois, Liam O'Flaherty. Lectures, fonamentalment, coetànies o posteriors a l'aparició de *Nós*. González Gómez diu que els comentaris que Otero hauria fet de Faulkner es referirien a *Sanctuary* (1931), "a única novela de Faulkner traducida ao español [com 'Santuario'] antes do 36 e publicada por Espasa Calpe". Aquesta observació, de ser certa, indicaria -al meu parer- les limitacions d'Otero Pedrayo envers la llengua anglesa, circumstància que, com veurem, és de capital importància en el tema de la traducció dels fragments de *l'Ulysses* de Joyce.

També recull (op. cit. 29) comentaris d'Otero respecte de Malraux e "Os conqueridores", de Döblin ("un escritor no que Risco, Mitteleuropa, só vía vicio e comunismo") i Wang-Loun [sic per *Die drei Sprünge des Wang-Lun*]; de Joseph Roth i *Radetzkymarsch*; de Daudet i *Le voyage de Shakespeare*; de Péguy i Eve; de

¹⁴ Zacharias Werner [Königsberg 1768-Viena 1823] ve recollit en l'EUI *Espasa-Calpe* amb una entrada de poc més d'una columna, i en la *Gran Encyclopédia Catalana* amb una de catorze línies. Hauria estat, doncs, alguna cosa més que un 'nome entre dues datas'. Es relacionà, entre d'altres, amb E. T. A. Hoffmann i Goethe.

Curtius i *Essai sur la France*; de Papini sobre Dante; de Gobineau; de Huxley i *Voyage d'un exceptique*; de B. Constant i *Diario íntimo*; de Paul Morand, autor d'excellents llibres de viatges. De tots, únicament Ernst R. Curtius¹⁵ hauria tingut una rellevant influència en Otero, "polo seu catolicismo, polo seu conservadurismo, polo seu nacionalismo". I acaba comparant l'Otero Pedrayo de Trasalba amb el Thomas Hardy tancat a Wessex per a crear la seva obra. Però Otero Pedrayo "abriuse en Compostela ao seu povo e lle entrega (entrega-nos) a sua obra, ainda virxe (...)" . Otero resultava "moderno na Galiza, desde a Galiza e para a Galiza, e en galego" (op. cit. 31).

Pedro Gómez Antón (1980:35) cita unes paraules del propi Otero Pedrayo, dites el març de 1975, referides a les seves lectures juvenils:

(...) O rapaz que era eu, moi sensitivo, que leia a Chateaubriand e leia a Lamartine. Moitas veces, lendo a Chateaubriand, a grande man do meu pai que eu veneraba (...) se posaba en min e me decía: si, si, estas lendo a Chateaubriand, gran escritor, moi presumido, pero nos trouxo cen mil fillos de S. Luis.

La base de l'humanisme d'Otero estaria en Plató, en el Renaixement, Kant, Novalis, Krause, Schleirmacher, Chauteaubriand (*El geni del cristianisme*), Lamartine, Victor Hugo (*Contemplacions*) (op. cit. 77).

Casares (1981:45), segurament recollint-ho de *Lembranzas do meu vivir*, ha esmentat algunes de les lectures que a Madrid impactaren Otero Pedrayo: el pròleg de Taine sobre els orígens de la França contemporània; la *Histoire de l'art dans l'antiquité*, de George Perrot¹⁶; la *Römische Geschichte* de Mommsen¹⁷, possiblement en versió espanyola; *Le siècle de Louis XIV* i *Précis du siècle de Louis XV*, de Voltaire; la versió francesa, titulada *La Face de la Terre*, de *Das Antlitz der Erde* ['La Cara de la Terra'] del geòleg austriac Eduard Suess¹⁸, de qui prendria les descripcions geogràfiques metafòriques. Pel que fa a literatura, a Madrid hauria llegit els clàssics del Segle d'Or castellà i Unamuno, Ganivet, Navarro Ledesma, Azorín, Baroja, Antonio Machado, entre els seus contemporanis. Alguna cosa de Ruskin, la *Histoire de la littérature anglaise* de Taine, i diversos filòsofs com Kant, Pascal o Spinoza (op. cit. 46).

¹⁵ [Thaun (Alsàcia) 1886-Roma 1956].

¹⁶ "Historia del Arte Antiguo de Perot" (Casares 1981:45).

¹⁷ "Historia de Roma de Monnisen" (Casares 1981:45).

¹⁸ Tots els qui han escrit de les lectures d'Otero a Madrid han repetit la cita d'Otero en la que posava el títol en francès i escrivia 'Sues' com a cognom del geògraf. Ningú ha esmentat la condició d'austriac de Suess. Fins i tot, Quintana i Valcárcel (1988:19) fan de Suess "un xeògrafo francés".

Carlos Casares (1988:29) ha destacat, com Piñeiro, la importància de les lectures d'Otero Pedrayo en la seva formació com a escriptor:

Como narrador, Otero é un dos creadores da moderna prosa narrativa galega, que con el chega a acada-la súa plena madurez. Atravesada polas lecturas que deixan nela o pouso dunha modernidade formal ata entón descoñecida pola novela escrita en galego, beneficiase tamén da boa formación literaria do autor, que trasvaza á súa obra escrita a importante bagaxe adquirida durante moitos anos de longo peregrinar por outras literaturas.

Antón Baamonde (1987:14) ha escrit d'Otero Pedrayo, qualificant-lo com "o sentimental de Trasalba", de les seves preferències en matèria de lectures i del context espiritual del grup Nós. I ho ha fet amb un cert to de refregit, sense discriminari ni en el temps ni en la importància dels autors llegits:

Se un se demanda (...) por esta última cuestión [el context espiritual] non lle resulta difícil contestarse a si próprio acerca da encrucillada ideal (...) en que sería posibel localizar a D. Ramón: aquela que partindo da revolta modernista [!!!] contra o positivismo se afirma na paixón polo Romanticismo orixinario. O interés por Bergson e Nietzsche, pola Neosofía e Baudelaire¹⁹, por Huyssman [sic] e Rimbaud viraría, pois, cara o entusiasmo por Chateaubriand e Zacarias Werner, por Mme. Staël [sic, recurrència per Staël] e por Rousseau e, sobre todo, naturalmente, por aquela figura que tan grandes analogías garda con el: Goethe²⁰.

Fernández del Riego (1988:99-101) ha recordat els escriptors que foren presents en la vida d'Otero Pedrayo: Stendhal, Balzac, Proust, Chateaubriand, Verlaine, Baudelaire, Plató, Bergson, Rilke, diversos escriptors anglesos, alemanys i portuguesos que no esmenta, Goethe, Flaubert, Leconte de l'Isle, Barbey d'Aurevilly, Tristan Corbière, Synge, L. Brönte, Tennyson, Thompson, T. Gray, MacPherson, Madame de Staël ("señora Staël"), Lamartine, Hugo. Alguns d'aquests escriptors els citava en converses, cosa que -suposo- resultaria una llauna per als seus contetulís, encara que Fernández del Riego no ho veu així: "*Enchíame de pasmo a sorprendente memoria, a sobresaltante erudición citando como quen non quere a cousa, no monólogo improvisado, obras e datas da literatura europea dos séculos dezaoito e dezanove*".

Per a Xosé Ramón Quintana i Marcos Valcárcel (1988:17), el nen Ramón Otero, cap als deu anys, "le libros de aventuras, moito Xulio Verne, libros de fantasmas e castelos, de historia e as Memorias de Ultratumba do seu sempre ben amado vizconde de Chateaubriand". I com a lectures de pubertat, cap als dotze anys, recullen *A Virxe do Cristal*, de Curros, e *Queixumes dos pinos*, de Pondal. Ja

¹⁹ Què haurà entès per 'Neosofía' com per a relacionar aquest qualificatiu -aplicat per Risco a *La Centuria*- amb Baudelaire?

²⁰ Sincerament, no sé quines analogies hi hauria entre Goethe i Otero Pedrayo.

a Madrid, les seves lectures haurien estat Voltaire, Taine, Baudelaire, Verlaine, Chateaubriand, Dickens, Balzac, Stendhal, els clàssics espanyols i els autors de la Generació del 98, amb admiració per Rubén Darío i els germans Machado (op. cit. 18-19).

Otero Pedrayo hauria estat un lector impenitent, segons Quintana i Valcárcel (op. cit. 159), especialment quan, de Madrid estant, prengué contacte amb la cultura europea. Lector preferentment francòfil, coneixia els clàssics grecollatins, els romàntics, els realistes, els simbolistes, els modernistes, fins als seus coetanis com Döblin o Faulkner. Els escriptors que més l'influïren haurien estat Chateaubriand, Balzac, Stendhal i Baudelaire (op. cit. 160).

Cuestión distinta é non tanto a enumeración cuantitativa senón a análise das posibles influencias intelectuais e literarias na sua obra; pero este, por desgracia, é un aspecto praticamente virxe, xa que Otero apenas ten sido estudiado co rigor e a profundidade que require un autor tan rico e complexo, no que, sen dúbida, a intertextualidade xoga un papel decisivo (ibidem).

Richard Cardwell (1990:22-23) ha analitzat el coneixement que Otero Pedrayo hauria tingut de la literatura, la història i la cultura irlandeses. Considera que en aquest tema també apareixeiria, el mirall de les obsessions, aquesta vegada a la cerca d'una Galícia semblant a l'illa verda. Entre aquestes obsessions hi hauria la de la llengua, recepció en front l'anglès adoptat per les classes dirigents irlandeses.

Ramiro Fonte (1993:42-44) ha estudiat els poetes d'Otero:

(...) Moitos son os poetas invocados por Otero. Pero quizéramos asegurar que os más deles pertencen a esa tradición da modernidade que inaugurou o Romantismo e na que o noso autor está absolutamente involucrado (...). Chateaubriand -a quien une o cristianismo e esa mesma fascinación polo pasado-, Hoffman -mezcla de ensorecedor e funcionario-, Jean Paul [Fort?], Schlegel²¹, Zacharias Werner -que exemplifica as moitas conversións dos románticos de primeira fila ó catolicismo-, Hugo Foscolo, Leopardi, Byron ou, incluso, os románticos españoles, xa afastados das ponlas principais dos Romantismos europeos, pero non por iso, como o demostra Rosalía ou o propio Pondal, menos atraídos pola luz das súas lámpadas.

Claudio Rodríguez Fer (1990:49-53) també ha tractat els autors, artistes i personatges citats per Otero Pedrayo en el poema "O quinqué de petróleo": Titus Lucreci Carus ("nas praias do ponto de Lucrecio"), John Duns Scott ("Sotil Scoto", i 'Sotil' per Doctor Subtilis), Balzac, Walter Scott, Offenbach, Kepler, Berlioz, Rousseau, Anthero [de Quental], Edgar Allan Poe ("brile pra Edgardo no basalto frío"), René (Chateaubriand), Mefisto (per Goethe), Duque de Rivas ("Faro de

²¹

Suposo que deu referir-se a Friedrich Schlegel [Hannover 1772-Dresde 1829].

Malta... duque pirata"; també per "The Corsair" de Byron, el "Chant des pirates" de Fontan o la "Canción del pirata" d'Espronceda), Leopardi ("pastor errante de Asia").

Deixem de banda aquelles lectures considerades 'generacionals' i que veurem en parlar de la formació del grup que faria Nós. Per a conèixer més al detall les lectures formatives -és a dir, anteriors al període *La Centuria-Nós-* d'Otero, cal anar a la seva biblioteca, encara que sense ser exhaustius i amb les reserves necessàries per a saber quins llibres tenia abans de 1920 i de 1936. Davant la gran quantitat de llibres que arribà a tenir, cal aplicar-hi algun criteri selectiu.

D'altra banda, en l'erudició -gairebé obsessiva- present en els seus escrits autobiogràfics també podem trobar força informació sobre les lectures d'Otero Pedrayo en el seu període formatiu. En general, aquests textos resulten una mena d'àlbums d'erudició, sostinguts per una mínima trama argumental. Fins i tot alguns textos en els no 'explica' la seva biografia intel·lectual, ho són de manera implícita per la xarxa erudita que Otero hi va posar.

Aquest seria el cas, per exemple, d'un text en castellà i gallec, inacabat i parcialment inèdit, *La sonrisa de Daniel* (Arquivo Otero, Fundación Penzol, carpeta 48-1). En aquest manuscrit, de què hi ha dues versions, signades ambdues amb els pseudònims de Tristán de Monterroso i Luis de Seba, esmenta Amaro Proença, Raul Brandao, Teixeira de Pascoaes, Baudelaire, entre d'altres. Com a Ramón Otero i el títol de 'O sorrir de Daniel' el publicà a Nós núm. 139-144 (juni a desembre de 1935).

Un altre exemple podria ser *Fra Verner*. El propi Otero Pedrayo deia en la introducció del seu *Fra Verner* (Nós, 1934), que hauria llegit sobre Zacharias Wernwe a la "vella revista europeizante El Museo de las Familias"²². Després hauria trobat el personatge a *De l'Allemagne* de Madame Staël. Hi són presents Goethe, Hölderlin, Schelling, Hegel, Kant, Hoffmann, Fuchte, Schlegel, Mozart, Voltaire, Rousseau, Chateaubriand, Madame Staël, Stendhal. La novel·la vindria a ser una mena de 'catàleg' de referents culturals i ideològics que, en Otero, són *indisociables* de la seva concepció de Galícia: catolicisme, europeïtat, retrobament amb la pròpia identitat (Quintana i Valcárcel 1988:180).

²²

Que abans hem vist citada per Fernández del Riego, sense esmentar-ne la font.

Les lectures, o millor dit, allò que deia o insinuava que havia llegit, han anat conformant una automàscara, juntament amb un seguit d'altres elements. Automàscara que ha estat creguda i reproduïda inalterablement, encara que també hi ha hagut qui, com Carlos Baliñas (1991:27-28) s'ha resistit a empathar-se-la perquè sí. Resistència que feia extensiva a la imatge d'altres membres del grup Nós:

(...) Por aquilo de que el mesmo se autodefinía coma 'unha pantasma do século XIX' ou 'o derradeiro señorito da aldea' inzou o de ter sido, antes que cousa algúnhha, un romántico. Ese cliché resultaba cómodo e daba ocasión para enrestar anécdotas, verdadeiras ou ben atopadas (...).

Estano presentando coma si tivera sido un nacionalista ou, polo menos, antes que nada un home público, un político e un ideólogo político que, ademáis, foi escritor, xeógrafo, profesor, erudito. De tres causas, me parece, deriva este enfoque, para mi, inaceptable:

1. (...) aos membros da chamada Xeración Nós ou das Irmandades da Fala (...), a todos eles nolos están presentando coma unha reproducción ou variantes de Castelao: Castelao en menor formato ou variantes del ou mesmo anti-Castelaos (no caso de Vicente Risco).

2. (...) os estudiosos de Otero, ou son eles mesmos nacionalistas ou historiadores que se sitúan e contan dende esa posición. Por privilexiaren esta posición esquecen que (...) dos oitenta e oito anos que viviu, Otero apenas si tivo actividade política durante uns cinco ou seis (...).

3. Porque se adopta tal punto de vista, esquécese (...) que escribeu en castelán, e non pouco (...).

3.3.4 Otero Pedrayo, escriptor

Otero Pedrayo és, sens dubte, una figura fonamental de la literatura gallega. Sense entrar en els detalls de la seva vessant d'escriptor, sí crec necessari recollir algunes dades d'allò que ha estat escrit en aquest sentit, si més no per a contrastar-ho amb l'anàlisi que fem dels seus textos autobiogràfics, de les seves col·laboracions a *Nós* i, en definitiva, de la seva visió de Galícia.

Un article sense signar publicat en *Grial* núm. 52 (1976:275) es referia a unes paraules escrites per Risco en la revista *Céltiga* de Buenos Aires (1926) sobre la mandra creativa d'Otero Pedrayo: "(...) fose no tempo do modernismo, fose no tempo do galeguismo, Otero Pedrayo escribía pouco. Pra lle sacar un artigo pra 'Nós', custaba barro e fariña".

Carballo Calero (1958:27) ha assenyalat que el romanticisme d'Otero Pedrayo no era pessimista, malgrat els versos de Gerard de Nerval ("je suis le ténebreux -le veuf-, l'inconsolé...") donats com a resposta a la pregunta 'què és vostè, don Ramón?' En Otero Pedrayo, diu Carballo Calero, "non vexo nin ren de tenebroso e negro. Mais ben algo de néboa. Isa néboa que moitos creen consustancial co espírito de Galicia (...)" . Equànim en les seves anàlisis, ha posat el dit a la nafra en parlar d'Otero Pedrayo, dels seus llibres i del pas del temps:

A decadencia de Otero Pedrayo comezou coa liberalización da prensa²³. A medida que se fa podendo facer a guerra por escrito, os escritos de Otero Pedrayo semellaban pouco belixerantes no seu esteticismo culterano, no seu humorismo momo, no seu pangaleguismo conciliador (Carballo Calero 1977:138).

Otero Pedrayo responia a Eliseo Alonso en una entrevista publicada pel diari *El Mundo* de Buenos Aires l'any 1959 (in Cardeñoso 1979:58).

E.A.- ¿Cuándo nació usted a la literatura?

R.O.P.- Tarde. En 1925. Antes era un voluptuoso, disperso, apasionado de las letras. Me llamó el movimiento integral de restauración gallega. Concretamente, Antonio Losada Diéguez (...).

E.A.- ¿Qué acontecimiento, lectura o hecho emotivo cree que ha despertado su vocación?

R.O.P.- El mismo movimiento, de minorías sobre un profundo sentido sin contorno pedía la expresión literaria. Era necesario informar en gallego el espíritu europeo, superar lo pintoresco y anecdótico. Cada uno se ejercitó en las armas posibles. Sin duda existía una vocación literaria: nació, tal vez, en la adolescencia. Esperó mucho tiempo a ser desvelada. Entonces me pareció la literatura un cauce sencillo (...).

E.A.- ¿Recuerda su primera emoción?

²³

Suposo que deu de referir-se a la Llei de Premsa de 1962, coneguda com a Llei Fraga.

R.O.P.- (...) *Las despedidas de Tolsoy en sus 'Recuerdos de niñez y juventud', las páginas de Chateaubriand en sus primeros capítulos de las 'Memorias de Ultartumba' casaban muy bien el 'tono' con el sentimiento de la huida de los bellos días (...).*

E.A.- Una última pregunta, ¿qué desearía que dijese de usted dentro de cien años?

R.O.P.- Que hice lo posible para no desmerecer de la generación de Castelao, Losada y Villar Ponte.

Resulta curiosa aquesta darrera observació: Otero se sentia partícep de la generació de Castelao, Losada i Villar Ponte i no esmenta Risco ni López Cuevillas.

Per a Román Raña (1987:37), des de la "feraz xenealoxia do romantismo", l'obra literària d'Otero Pedrayo hauria pres dues direccions:

cando penetra na dócil nomenclatura do pasado surxen do texto evocacións tan minudentes e efusivas que (...) os mitos (...) deixan de ser símbolos livrescos para humanizárense (...); cando a sua atención se centra no presente emanen os cenáculos silvestres, o agro galego, o prestixio primixénio das pedras e dos lugares, a vida camponesa, a Terra como totalidade (...).

Segons Carballo Calero (1958:30), Otero Pedrayo no va crear una escola literària, un estil a seguir, un corrent, sinó que va ser una enorme individualitat que ocuparia l'espai d'una escola, d'un corrent estètic, una individualitat amatent a la literatura del seu temps:

(...) Otero fixo un sostido esforzo pra crear unha novela galega (...). Edifica a miúdo a súa literatura sobre unha previa plataforma cultural. Nil é natural i espontáneo todo ise aparello de alusións literarias que marea ao probe intelectual de aséptica cultural racionada, ao tanto cicáis das derradeiras novedades ou norteamericás, ou alemás, coas orellas alongadas en receptiva actitude pra recoller o derradeiro berrido da moda literaria (...).

Resulta obvi que Otero Pedrayo no pogués crear escola: si ell mateix resultava anacrònic, com l'havia de seguir algú (forçosament un autor més jove) que no volgués limitar-se a fer simple mimetisme i a més restar fora del seu temps? D'altra banda, ningú no ha analizat el paper d'Otero Pedrayo. Si acceptem l'affirmació feta per Baliñas (1991:33), respecte a que Otero Pedrayo hauria estat plenament conscient de que la Història era imparable, l'escriptor de Trasalba hauria utilitzat l'espai literari, l'espai ficcional, per a construir-se un món pel qual no passés el temps, una Galícia ucrònica, que ell oferia als lectors com a ideal a conservar ni que fos conceptualment (d'aquí el caràcter instrumental de la narrativa oteriana). Una ucrònia que Baliñas (op. cit. 35) ha comparat amb la literatura nord-americana que evocava les grans cases sudistes en què el temps, de tant com s'hi demorava, semblava que no passés, comparança que fa extensiva en relació a l'harmonia amb els *labregos*. Uns *labregos* que serien víctimes, podríem dir, de la 'síndrome de l'Oncle Tom' aplicada tòpicament en la literatura -i en la seva extensió cinematogràfica- sobre els

esclaus negres del cotó. Amb tot, Otero s'hauria trobat, en la literatura gallega (en gallec) de preguerra, amb el silenci dels més, amb l'aplaudiment dels pocs fidels, "porque producía pasmo; además tampoco había daquella moitos escritores e ningún coma él" (Baliñas 1991:66). Otero mai s'hauria plantejat la dimensió professional com a escriptor -de la mateixa manera que defensava l'economia domèstica del pazo i no volia vendre els arbres per a fusta- sinó que "escribiría por lecer, sen coidarse de modas nin de ser 'actual'" (op. cit. 39).

Carballo Calero destaca la intuïció de l'Otero crític literari. Els escriptors que li haurien interessat serien Nietzsche, Ibsen, Hamsun, Malraux, Hardy, O'Flaherty, Maurois, Mistral, Goethe, Rosalía, Pondal, Castelao. No seria Otero un crític aficionat al detallisme tècnic sinó més aviat tendent a la crítica sintètica, que situa l'autor en el seu ambient i en el marc general de la seva obra (Carballo Calero 1958:40).

Per a Pérez-Prieto (1988:56-57), apologeta dels homes de Nós, Otero Pedrayo fou la gran figura de la seva generació i un dels creadors de la prosa gallega, esdevenint-ne un veritable clàssic, tot i les seves limitacions com a escriptor (començà a escriure als trenta anys i dedicà bona part del seu temps a l'afany cultural i ideològic).

Otero Pedrayo, i amb això tanquem aquesta petita incursió en la seva dimensió com a autor literari, situà les seves novel·les al servei d'un espai -l'àmbit rural gallec- i d'un temps definitivament passat. Encara que algunes tinguin acció urbana, l'espai focalitzat és rural, és un pazo. Les novel·les rurals d'Otero Pedrayo resultaven 'modernes' a Galícia i en gallec en tant que novel·les però no perquè fossin rurals i fidalgues. En tant que rurals, les novel·les d'Otero Pedrayo ja neixien amb la data de caducitat passada. Sembla com si de res haguessin servit les suposades antenes orientades cap a Europa, on la renovació narrativa passava, entre d'altres marcs, pel conflicte home-ciutat (Kafka, Joyce, Musil, Roth).

Un altre element que també resulta lloc comú per a la crítica és el de la modernitat (en tant que actualitzadora) de la prosa oteriana. Estarem d'acord que modernitza sempre molt més la prosa que la poesia, especialment si es tracta de llengües encara magmàtiques, pràcticament àgrafes. En aquest sentit, la prosa d'Otero Pedrayo jugà un paper determinant en el cas de la llengua gallega però no

en funció d'ella mateixa sinó en funció dels altres. Sense aprofundir-hi massa, esmentem dues dades:

1. Si en lloc d'haver escrit en gallego hagués fet en castellà, Otero Pedrayo resultaria no ja un romàntic tardà sinó simplement un escriptor fora del seu temps, anacrònic, i la seva obra, pel que fa a l'estil i als temes, objecte susceptible de naftalinització.
2. La seva prosa, en el fons, resulta prescindible per a la literatura gallega, si més no com a factor dinamitzador. I la prova més clara la tenim en Castelao i en Dieste. Castelao publicà el seu relat *Un ollón de vidro* uns anys abans que Otero iniciés la seva trajectòria d'escriptor; per la seva banda, Rafael Dieste, de la generació següent a Otero, publicà els seus contes *Dos arquivos do trasno* el 1926, dos anys abans que Otero donés a la imprenta la seva primera obra, *Os camiños da vida*. Aquest recull de contes, posteriorment ampliat, és un model de prosa clara, de qualitat, de fàcil accés al lector, d'arrelament enxebre i plenament vigent setanta anys després. Possiblement, uns altres camins ben diferents hauria pogut seguir la narrativa gallega si el model hagués estat Dieste i no pas el de la canonització oteriana, proclamada per l'organicisme nacionalista.

3.3.5 Les coordenades intel·lectuals d'Otero Pedrayo

Una tendència força freqüent en la crítica gallega ha estat la d'unificar els criteris intel·lectuals dels membres del grup ourensà, tant pel que fa al període anterior a l'aparició de *Nós* com en relació als anys de publicació de la revista. Tanmateix, hi havia diferències de matís importants entre Otero Pedrayo, Castelao, Risco i López Cuevillas. Diferències de génesi i projecció intel·lectual, que no ideològica, que resultaren molt més clares en el període posterior a *Nós* i no solament per l'impacte de la guerra civil i de la dictadura.

Si la diferència fonamental entre Risco i Otero Pedrayo era la seva diferent valoració del segle XIX, una altra era la visió que tenien de França, visió no separable de la condició anterior. Otero Pedrayo era francesista en gairebé tots els sentits, a diferència de Risco i de Castelao. Aquest, si més no, coneixia França per haver estat a París el 1921. Podem estar d'acord o no amb les seves opinions però Castelao coneixia França de primera mà.

En canvi, Otero Pedrayo admirava França des de la simple experiència literària, admirava França des de la idealització adquirida a través de la història i de la literatura. Aquesta idealització, forjada fonamentalment a Madrid, tenia una dimensió abstracta, purament individual i íntima, fins el moment en què la ubicà en relació a Galícia. Aleshores fou quan Galícia, la Galícia d'Otero, començà a prendre una projecció europea en el temps i en l'espai, un temps i un espai que eren els d'Otero.

Però aquesta dimensió del temps que tenia Otero no era resultat de l'atzar sinó d'una profunda angoixa personal, que hauria intentat de solucionar en la seva projecció política i intel·lectual. Per a Domingo García-Sabell, l'eix de la personalitat d'Otero Pedrayo era el temps i el tractament literari que en féu:

O tempo, purrador e apreixador. O tempo, nos seus presentes asoballdantes, de cote repetidos e de cote renovados. O tempo, do que ele, D. Ramón, tan estimado, fuxe con arrepio. Pois iste é un home que, ante todo, posou na terra. I eisí hai que entendelo. Eisí, como algo posto verticalmente diante de nós, e que, de tal forma, pretende permanecer invariábel (García-Sabell 1958:16).

(..) o tempo contado no seu desenrollo, xurde como soerguido en feixes, como aillado en tramos, como un percorrer sen acougo que en vez de andar, estivera ante nós nun dinamismo estrañamente quedo. Ou o que é o mesmo,

como si o pasado, sempre viva e fascinante presencia, fose unha aitualidade en eisistencia lábil, co xordo perigo de esvaecer enriba das costas (op. cit. 17).

Domingo García-Sabell també ha deixat escrit (1976:137) que Otero Pedrayo estaria pres en una angoixa amagada, constant i perseguidora, estretament vinculada a la seva manera de viure. Per a Otero el temps tindria dues qualitats radicalmente inquietants:

-La irreversibilitat dels temps i de la mort, compensada per la creença religiosa en una altra vida perdurable. La tragèdia davant la mort -i a això podria no ser aliena la mort del seu pare- no seguia les vies de lluita dialèctica dura i estèril de la generació europea coetània d'Otero Pedrayo (op. cit. 138).

-La pressió que el temps -passat, present i futur- exerceix damunt nostre. Sempre tenim el present com a una càrrega que arrossega el passat i que ens porta constantment al futur (op. cit. 139).

Segons García-Sabell, Otero era permanentista, volia que totes les coses conservessin el seu valor: "O conservadurismo vital de don Ramón oculta no seu seo a conciencia universal de escorregar dos agoras sucesivos (...). Sería (...) miope abondo o que enfocase o seu permanentismo como postura reaccionaria". Otero voldria deturar el seu present-pressionant personal, i no tant l'evolució social i de Galícia. De la mateixa manera, es produeix el recurs d'evocar el passat: cridant-lo esdevé present (op. cit. 140-141).

Aquesta tensió del temps en Otero ha estat també tractada per Salvador Lorenzana (1976:174), per a qui en la tensió entre pretèrit i avenir, Otero sempre s'hauria situat a favor del passat, encara que sense una actitud oposada al futur:

(...) a sua melancolia nunca se asañou nese masoquismo da desgracia, típico de outros dous autores românticos moi leídos e louvados por el (o Chateaubriand de Memorias de Além-Coba, o Murguía de Los Precursores) nen tampouco nese más común odium praesentis de tantos vellos (...) que consideran xa malo o novo soio por novo (op. cit. 176).

Per a Ramón Piñeiro (1958:198), tres haurien estat els elements que forjaren la personalitat intel·lectual d'Otero Pedrayo: la cortesia fidalga del segle XVIII, la sensibilitat romàntica del segle XIX i la formació cultural europea del segle XX.

Segons Xavier Costa Clavell (in Cardeñoso 1979:91), Arredor de sí té importància, a més de per la creació del protagonista com a paradigma, per l'escisió entre realitat idesig, la qual cosa fa

que don Ramón adopte un especial matiz de romántica nostalgia de un mundo que intuye que se va perdiendo irremisiblemente y que él intenta aprehender y fijar en vano.

Un Otero Pedrayo somiador i galleg que

quisiera que Galicia (...) resucitase en su dorada versión medieval, allá, por ejemplo, por el siglo XIII, cuando el pueblo gallego vivía libre y, al parecer, feliz, construyendo, más o menos lúdicamente, su diferenciada personalidad.

Aquesta és, al meu parer, una de les poques anàlisis lúcides que, sobre Otero Pedrayo i la recreació d'un *tempo antico*, han estat fetes. Costa Clavell no cau en la trampa de l'elogi, que ha dut a molts a acceptar la proposta oteriana de fixar, ni que fos en la ficció literària, un temps definitivament ultrapassat. I no només no cau en el parany sinó que assenyala la mentida d'un temps i d'un país idílic que mai no hauria existit i que mai no podrà existir.

Quintana i Valcárcel (1988:43) han expressat que és difícil de precisar

o grado real da participación de Otero Pedrayo dos riscos que se predicen como xeralizables para todo o grupo ourensán (...). (...) o propio Risco eclipsou ós demais membros do cenáculo durante esta fase. O que si parece claro é que Otero, en contraste coa vitalidade do seu amigo [Risco], debeu levar un papel más pasivo no grupo, más receptivo que creativo; os seus únicos escritos desta época son douis breves textos de carácter autobiográfico publicados en La Centuria que, se ben pouco expresivos, para solucionala asunto, sí apuntan algún elemento: un desacougo existencial pola súa inadaptación ó mundo circundante. Por outra parte, Otero debeu asumir moi escasamente a práctica teosófica e a procura do exótico e o oriental (...).

I en relació al seu pensament, han afirmat que Otero Pedrayo s'hauria situat contra el racionalisme il·lustrat, el positivisme, el marxisme i les teories freudianes de l'home i la cultura (op. cit. 54). Un pensament format en una cruïlla intel·lectual de revolta modernista contra el positivisme i afirmació per la passió del romanticisme originari.

O marxismo ven ser, segundo Otero, a máxima e derradeira expresión da razón positivista e mecánica (...). Influenciado (...) polas análisis de Nicolas Berdiaev de quen o seu libro traducido ó castelán, El cristianismo y el problema del comunismo chegou a ter dúas ediciones ata 1936 (op. cit. 55).

Una crítica aquesta contra el marxisme en tant que doctrina uniformitzadora i proletaritzadora dels camperols i de la vida tradicional. Una antipatia que també arribava a Freud i al laïcisme, contra els quals oposava filòsofs com Kierkegaard, Plató, Spinoza, Hegel, Bergson (*Les deux sources de la morale et de la religion*, 1932), Vico, Herder, Péguy i Chateaubriand.

Contrastando co seu posicionamento ideolóxico, desde un punto de vista cultural, literario e estético, Otero Pedrayo non tiña (...) un pechamento férreo e estreitamente puritano; estaba abierto ás novedades da cultura (op. cit. 56).

D'altra banda, Otero Pedrayo tindria necessitat d'una altra *modernitat* que conciliés tradició i progrés. Això significava no tancar-se sinó relacionar-se amb l'exterior però des d'una posició de fermesa espiritual (op. cit. 75). Tot i una certa acceptació del progrés industrial (a la costa gallega), el capitalisme harmoniós amb la tradició no seria un *capitalisme de rostre humà* sinó que, mateix que els esdevenia a Risco i a Losada Diéguez, no passaria de ser un *fisiocratisme* idealitzant, ruralista al cap i a la fi.

Carlos Baliñas (1991:137), per la seva banda, es preguntava si hi hauria un Otero Pedrayo barroc i un Otero Pedrayo romàntic. En relació a aquest, ha dit que el romanticisme de Chateaubriand podria haver passat a Otero Pedrayo, el romanticisme fatídic, del mal fat. Romanticisme que no implicaria una ideologia concreta (n'hi hauria de revolucionari i de conservador) sinó més aviat una sensibilitat, incompatible -en qualsevol cas- amb el positivisme.

3.3.6 La Galícia d'Otero Pedrayo

Ja hem vist que l'interès d'Otero -segons la seva confessió- envers Galícia en els anys en què fou a Madrid era limitat, a penes assistí una vegada al Centro Gallego i per una conferència. Tampoc no seria més gran l'interès en els estudiants gallegos companys de tertúlia al Café Universal. Al final de la seva vida, Otero Pedrayo havia oblidat -o si més no atemperat- el fenomen de la 'conversió' al galleguisme, i això és el que responia a Maribel Outeiriño el 1975:

Entón foi cando empezou o galeguismo, pouco más ou menos no ano 1910. Empezou un galeguismo organizado. Había un galeguismo xa algo difuso, i eu era galeguista. Leia moito a Murguía, [Lamas] Carvajal e Pondal. Recordo que estaba no Ateneo de Madrid cando se recibiu a noticia da morte de Pondal. Morreu moi vello.

Notícies aquestes que no apareixen, ni tan sols insinuades, ni a *Lembranzas do meu vivir* ni a *Arredor de sí*.

¿Com era la Galícia que Otero es va construir mentalment per a tornar-hi? O, dit d'una altra manera, ¿com era la Galícia que el va retenir a Ourense, un cop convençut Otero que fora d'Ourense no tenia la seva vida? Fonamentalment, era una Galícia amb unes dimensions espacial i temporal anacrònicament coincidents. Una Galícia que no era, necessàriament, la mateixa que havien bastit els altres companys de grup, tot i que els objectius poguessin ser coincidents.

En la formació d'aquesta Galícia a retornar (o a restar més còmodament) fou decisiva, i el propi Otero Pedrayo ho confessava, la influència de Chateaubriand, de qui Otero era lector des de nen. En el romanticisme catòlic i antijacobi del vescomte bretó, Otero Pedrayo trobà la matriu per bastir el seu propi món. Però Chateaubriand tenia una dimensió europea -inclus en el moment del seu exili a Alemanya per reialista- de qual Otero no gaudia. I la dimensió europea de la Galícia enyorada i idealitzada per Otero era l'excusa per evitar que la simple 'resistència de pazo' esdevingués estèril.

I el celtisme -per nòrdic i catòlic- era la via cap a l'europeïtat. I en això coincidia amb Chateaubriand '-celta' en tant que bretó- i amb els seus companys de grup, especialment amb Risco i amb els romàntics gallegos que els havien precedit, especialment Murguía. Otero oposaria un celtisme cristiana, el de Chateaubriand, al celtisme deschristianitzat i laic d'un altre bretó, el de Voltaire (Pérez Prieto 1988:73).

Però potser val la pena aturar-nos un moment en la personalitat de Chateaubriand, cosa que ens pot facilitar entendre per què influí tant en Otero Pedrayo. Jesús García Tolsá escriu en el pròleg a *Memorias de ultratumba* (Chateaubriand 1964:7), que el vescomte bretó fou un home fronterer en el temps, a cavall d'un món, aparentment consolidat, que queia, i un altre que emergia. La raó l'impulsava cap al nou món (i d'aquí la importància del seu viatge a Amèrica) però la fe el vinculava al vell (op. cit. 8).

El caràcter amoral de Chateaubriand en el Romanticisme francès ve donat per diverses marques: exaltació del jo, exaltació a favor d'un ideal perfeccionat que hom no troba, valoració positiva de l'Edat Mitjana i menyspreu del classicisme (op. cit. 9). Ja abans de la Revolució de 1789, Chateaubriand preferia una Bretanya que desapareixia que la cort de París. En el moment de l'esclat revolucionari, l'Església era l'única institució que resistia davant les tribolacions revolucionàries (cf. *El geni del cristianisme*).

L'admiració d'Otero envers Chateaubriand podria venir, a més de la seva condició de catòlic i de petit aristòcrata reialista de províncies, per haver estat una mena de llevadora del segle XIX: superació dels períodes revolucionaris, republicà i imperial; present en els llocs on França anava dissenyant la nova Europa del segle XIX: Espanya (restauració absolutista), Roma, etc.; i, a més i per damunt de tot això, per la seva condició de forjador de la literatura romàntica a França.

Carballo Calero (1977:134) ha afirmat que, per a Otero Pedrayo, l'única Galícia europea era la Galícia enxebre. Possiblement, i això no ho ha assenyalat gairebé cap crític en relació als membres del grup Nós, perquè la Galícia moderna que emergia tenia una dimensió espanyola i, per tant, tot acostament a Europa es faria a través d'intermediaris. En realitat, i això és el que han callat els crítics, la intermediació espanyola era l'excusa per a neutralitzar la modernització imparable de Galícia. I per a bastir aquesta excusa, calia una trama intel·lectual.

Per a Domingo García-Sabell (1976:133)

don Ramón atopou a Galicia descentrada de si mesma, desnortada, desfeita. E quixo pescudar nas causas. ¿Por qué Galicia estaba fora de portas? ¿Por qué? O mestre ourensán vai dar con motivos históricos. E entón esos motivos, esos valores, tomáronse en valores explicativos (...).

I Otero dissenyà una trama intel·lectual, possiblement la més completa -que no objectiva- de Galícia que ningú mai no hagi forjat. El galleguisme d'Otero seria la

seva via de reintegració a Europa. Una Galícia i una Europa que, a ulls d'Otero, tindrien unes característiques comunes:

Otero non é uninxenuo mozo que cre os seus tempos chamados a reparar os milenarios vicios de creación. Otero ten un sentido histórico da vida. Non propugna ruptura algunha co pasado (...). Hai una evidente simpatía para a vida galega do antigo réxime. A Galicia rural daquela, cos seus pazos, os seus mosteiros e as súas aldeas; cos seus fidalgos, cos seus cregos e os seus labregos, non é presentada como unha abominación (Carballo Calero 1977:135).

Toda a obra de Otero é unha revelación de Galicia. Mais esta revelación non é manifesta para quem non se sitúa (...) nas coordenadas propostas polo autor (...). Non hai versión de Galicia más completa que a de Otero Pedrayo (...). Nada galego é alleo a Otero Pedrayo (op. cit. 137).

Carballo Calero (in Cardeñoso 1979:75-76) també ha analitzat l'europeisme oterià, és a dir la profunda imbricació de Galícia en Europa que Otero sempre considerà:

(...) ¿Pódese decir realmente de Otero que fora un nacionalista? (...) Como na táboa de Porfirio, todo xénero tómase especie dentro dun xénero superior, así en Otero, a nación galega era parte de outra nación (...) e, a diversos niveis, a nación galega podía considerarse ensanchada ate os límites da nación europea, ou a nación cristiana (...).

O galeguismo de Otero era un reintegracionismo en Europa.

Ramón Piñeiro (in Cardeñoso 1979:167-168) ha escrit que, per a Otero Pedrayo, el país no era format només pel paisatge i la llengua. També el poble en formava part però no un poble limitat als pescadors i als camperols sinó que hi incloïa també el 'senyors de la terra'.

A sua visión da Galicia social non estaba polarizada ideoloxicamente, nin siquera eticamente, senón que englobaba unha realidade conxunta aos señores dos pazos e mais aos campesiños que se agrupaban nos lugares.

La visió que Otero Pedrayo tenia de Galícia era formada pel paisatge, la realitat social de senyors i camperols, la llengua, el cristianisme, i Santiago i Trasalba com a símbols de la Galícia urbana i rural, respectivament (op. cit. 168), dicotomia aquesta que ens apareixerà clarament a *Escrito na néboa*.

Casares (1981:87) ha considerat que, en la narrativa d'Otero Pedrayo, el tema central és Galícia:

A Galicia ideal de Otero, e esto non deixa de ser unha paradoxa [entre] un home (...), esencialmente un liberal, e a Galicia anterior ao liberalismo. Non obstante, a paradoxa redúcese se pensamos que ademais de ser un liberal, Otero foi tamén un romántico, tardío e atípico.

Per això, la seva Galícia era la que no havia estat alterada encara per les comunicacions i pel comerç. Amb una ideología conservadora, que no reaccionaria,

que s'identificava amb la Galícia anterior a la revolució del segle XIX, que ni que fos evolució vegetativa -és a dir, incruenta- resultava igualment revolucionària.

Otero Pedrayo personificava aquesta sintonia en els fidalgos, la comunió harmònica amb el poble i el camperols.

A esta clase, a decadencia da cal describe con realismo e sin piedade, faina Otero depositaria dunha misión que realmente nunca cumpliu: conducir o desenrolo de Galicia, actuar como clase dirigente na transformación da Galicia feudal.

D'aquesta deserçió s'haurien aprofitat els comerciants arribats de fora. Entre fidalgos i comerciants, Otero optà clarament pels primers, i ho féu perquè eren gallegos (Casares 1981:89).

A aquesta aparent contradicció observada per Carlos Casares entre l'ideal de l'antic règim i el pensament liberal d'Otero, Mario Dónega, en la carta-pròleg a la biografia d'Otero escrita per Casares (op. cit. 15), observava el

mal casamento que poden facer unha visión dezaoidesca de Galicia, fidalga e señoril, cun liberalismo decimonónico. Unha paradoxa, dis ti; unha antinomía, coida Rodrigues Lapa [cf. 1958]. Eu diría un conflicto sentimental.

Segons Dónega, el liberalisme d'Otero era d'índole moral i no un "liberalismo económico, mercachifle, de compraventa e reventa con ánimo de lucro".

L'altra cara de la moneda del món irreal -des del Modernisme- de la fidalgua i del carlisme i el tradicionalisme gallegos, era Valle Inclán. No seria aliè a això l'atac que, possiblement induïts per Risco²⁴, li dedicaren Manuel Antonio i Álvaro Cebreiro en el manifest *¡Más allá!*. Fernández del Riego (1988:105) ha comentat el que pensava Otero Pedrayo respecte de Valle Inclán:

Para Otero Pedrayo, Valle-Inclán vivió siempre nun pazo imaxinario; un vivir con pasión [sic] acesa e bárbara, poucas veces trasposta en poentes de melancolla sobre xardíns de lembranza (...). ¿qué como alentou Galicia en Valle-Inclán? Para o escritor de Vilanova de Arousa non existía a burguesía e a clase media. O campesiño era a paisaxe (...).

En definitiva, i això no ho reconeix Fernández del Riego, el mateix que li succeïa a Otero Pedrayo. La voluntat de (re)fidalguització d'Otero Pedrayo no resultaria gaire diferent de l'exercida per Valle Inclán. Per a José Carlos Mainer (1987:45) aquesta estratagema en el dramaturg arousà tenia com a objectiu assolir un món virtual -el dels senyors dels pazos- que ja havia desaparegut.

¿Pero era posible una alianza entre los inexistentes antiguos señores y un campesino confundido entre los siervos de la gleba, cuando Galicia re-

²⁴ Aquesta inducció tindria motivacions que ultrapassarien la simple oposició galleguisme-espanyolisme, que ara no vénen al cas.

gistraba los primeros conatos de solidaridad rural en los años inmediatamente posteriores a 1906? (op. cit. 46).

Aquesta aliança impossible -diu Mainer- només podia ser lícita si serfs i senyors s'encarnaven en nostàlgics modernistes, en l'estètica prerafaelita neomedievalitzant, volgudament anacronitzant, i anticapitalista.

I si en la recreació d'una Galícia somiada el temps era un factor important, el paisatge -millor dit, la qualificació del paisatge-, era un altre element configurador del somni oterià. Segons Álvaro Cunqueiro (in Cardeñoso 1979:93), malgrat que Otero Pedrayo fou un bon lector de Goethe, el fet que l'escriptor ourensà utilitzés qualificatius per al paisatge, a l'igual que l'autor alemany, no poden ser considerades aquestes lectures com a una influència:

O que pasa é que don Ramón, como Goethe, tiña a vocación de levar unha paisaxe a un estado da alma ou da mente. Unha paisaxe é por si mesma un exemplo de nobleza, de dignidade, de poder físico, e tamén si de melancolla, de soledade.

Segons Carlos Baliñas (1991:20)

o que a el lle interesaba era Galicia, o seu pasado, a aldea galega, a sua supervivencia futura (...). (...) con Vicente Risco, 'con quien tanto quería', non vía a Galicia dende categorías político-administrativas (...). A Galicia da que el falaba era unha terra mesmo na acepción física da verba; unha Galicia visual, odorante, sonora, faginante, sabedeira (...).

Per a Otero la tradició era passat i futur, seguint sant Pau (*tenete traditiones*) defensava el que era tradicional -per simple immobilisme històric, val a dir- a Galícia: família, parròquia, organització social i economia agrària, tot embolcallat per la religiositat. D'aquí la crítica oteriana no només al socialisme i al comunisme sinó també a l'Economia com a motor de la Història (op. cit. 58), és a dir al Materialisme dialèctic.

Però el catolicisme, com a element consubstancial de l'ideal social que volia per a Galícia, no era un catolicisme dogmàtic i ultramuntà sinó de base evangèlica i humanista, que li permetia d'estar obert als nous corrents estètics i literaris (ibidem). Fou anys després, amb la radicalització laicista de la Segona República, quan Otero es tancà en el catolicisme, de forma que la religió passà a tenir un nivell central en la cosmovisió oteriana, circumstància que tingué com a conseqüència un distanciament dels factors de modernitat.

3.3.7 Ensaio histórico sobre a cultura galega

Otero Pedrayo sintetitzà la seva visió del temps i de l'espai ideal de Galícia, de les coordenades històriques de temps i d'espai que caldria reconstruir per a una nova Galícia. I Otero les situà en una dimensió europea, en aquells períodes en què Galícia fou plenament europea. Aquesta síntesi és *Ensaio histórico sobre a cultura galega*, publicat primer en castellà l'any 1933, i no aparegué en galleg fins el 1982. Sobre la gènesi d'aquesta obra, Carlos Casares (1981:133 n10) diu que a l'arxiu d'Otero Pedrayo es conserven notes en galleg per a la redacció de l'obra, hipotèticament feta en aquesta llengua. Tanmateix no n'hi ha rastre -i això que Otero ho guardava tot- de cap manuscrit en galleg. Penso que això no té la més mínima importància, atès que l'obra era un encàrrec fet per Ánxel Casal per a la col·lecció 'Biblioteca Básica de Estudios Gallegos' que publicava a Madrid la CIAP. Els textos d'aquesta col·lecció eren en castellà per la voluntat de l'editor de donar a conèixer la problemàtica gallega als lectors espanyols i hispanoamericans. En tot cas, la circumstància que sí resulta criticable -i que Casares no esmenta, potser per haver-ne estat l'editor- és la de donar el text en galleg com fet per Otero, quan és obvi que ha estat traduït de l'edició en castellà de 1933.

Carlos Baliñas (1991:232) ha assenyalat que fins i tot s'ha produït la paradoxa de tenir dues versions d'una part de l'*Ensaio histórico...*, concretament del capítol "As águias do Imperio i-a Barca Apostólica". Una de les versions seria la feta pel traductor anònim del text editat per Galaxia, i l'altra la feta pel propi Otero Pedrayo, publicada en el número 79 de *Nós*, de juliol de 1930. Tanmateix, aquesta 'cohabitació' textual és perfectament lògica, entre altres raons perquè ambdós textos tenen algunes diferències (frases, adjetius), de més i de menys, tant en un com en l'altre text. I, encara més, Otero encapçalava la seva versió a *Nós* amb una nota al peu que deia "*Esquema d'un libro en preparación*", per la qual cosa el text definitiu -el castellà- podria haver tingut variacions.

Aquest text no ha estat gaire estudiat per la crítica gallega, tant per la circumstància d'haver estat publicat a Madrid -per la qual cosa hauria tingut una circulació relativament restringida a Galícia- com per haver-ho estat en castellà, la

qual cosa impedia que, formalment, formés part del corpus literari gallec, sobretot per als crítics puristes i primmirats.

En la situació general de les cultures i la seva evolució, Otero Pedrayo cita Spengler però amb cert escepticisme, sense prendre'n partit (Otero:1982:12). Sobre el determinisme geogràfic, es mostra favorable al "concepto de círculo cultural de Frobenius" (op. cit. 13)²⁵. Ja centrat en els orígens de la cultura gallega, des del primer moment Otero no dubta en atribuir-li una dimensió europea i una qualitat superior en l'àmbit peninsular: "*Non dubidaremos ir busca-la súa orixe a un europeismo superior. Se comparamos Galicia coas outras terras peninsulares, veremos que nada debe nin ás xentes nin ás culturas do Sur. Escapou á semitización. Non foi ibérica nin árabe*" (op. cit. 15).

Aquest concepte el prengué, probablement, de Risco i la seva proposta de dividir la península en *Afroiberia* i *Euriberia* (les raons, no arbitràries, d'aquesta divisió les veurem després). El celtisme d'Otero, en general, tenia una base romàntica i no etnicista per exclusió. Tanmateix, aquesta vegada cau en el parany de la mitificació original amb l'objectiu de convertir en 'cultura gallega' totes les cultures que s'han desenvolupat en el N.O. peninsular.

A continuació Otero situa el 'fons ètnic' gallec, un fons celta que es pogué sobreposar a la romanització (op. cit. 20). Un fons que Otero coneixia, en bona part, dels estudis etnogràfics de Risco i arqueològics de López Cuevillas (op. cit. 25). A aquest fons cèltic, Otero afegeix la tradició celta de l'Edat Mitjana, la de Wolfram von Eschenbach, i del Simbolisme, amb Richard Wagner (op. cit. 32).

Per a Pérez Prieto (1988:86), l'interès d'Otero Pedrayo pels tres períodes daurats de Galícia (cèltic, romànic i barroc) tindria la seva explicació: el moment celta representaria "a conexión simpática coa natureza que senten os galegos", el moment romànic "o cristianismo pre-reflexivo, non racionalitzado e fondamente enraizado no pobo", mentres que el barroc "representa a exaltación da vida; un cristianismo vital e natural".

²⁵ Leo Frobenius (1873-1938). Etnòleg alemany, profund coneixedor de les cultures africans, teoritzà que les cultures són ens autònoms amb un cicle vital: infantesa, maduresa i senectud. La diferència amb Oswald Spengler (1880-1936), que també defensava un esquema semblant, era que aquest provenia de la història de la filosofia i considerava que la fi d'una cultura era esdevenir civilització.

Segons Quintana i Valcárcel (1988:207), *Ensaio histórico...* hauria estat el principal intent per a situar un balanç de la cultura gallega en una dimensió universal.

L'essentialisme celta provoca en Otero errors històrics considerables, com confondre la desaparició de la llengua còrnica (del grup celto-britònic) el 1778 amb "un dialecto céltico de Escocia [que] morreu, precisamente, polos anos de 1700, na boca dunha velliña" (Otero 1982:39). Otero Pedrayo havia sentit campanes però no sabia de quin campanar.

Un dels eixos de l'assaig és la capacitat gallega d'assimilar allò que li venia de fora i no considerant que Galícia en resultés absorbida. Seria el cas de la llatinització, que per a Otero seria la Galícia celta expressant-se en llatí, i així "*non debe decirse (...) Galicia absorbida pola arte barroca, senón o xenio artístico de Galicia expresándose en barroco*" (op. cit. 40).

Otero atribueix la penetració del llatí a Galícia a la seva condició de llengua eclesiàstica i no tant com a llengua de l'Imperi: "(...) comparemo-la súa sorte coa de Irlanda, coa de Escocia, Gales e Cornualles. Nestas terras non lexislou o tribunal do Pretor" (ibidem). Amb aquestes paraules resta palès que la 'cultura cèltica' d'Otero era bastant d'anar per casa (o si més, voluntàriament despullada de rigor), plena de tòpics i sense la més mínima precisió històrica. Recordem que no som davant un text didàctic o d'agitació nacionalista, com els que va escriure Risco i en què podia fer de més i de menys, sinó davant un text destinat a un públic espanyol, mitjanament culte pel cap baix, susceptible de simpatitzar amb la cultura gallega. Amb les paraules d'Otero, aquesta restava bastant mal parada.

L'error històric d'Otero torna a ser considerable, molt més greu que l'anterior referit al còrnic. Que hi hagué celtes conquerits i romanitzats ho sap qualsevol estudiant de secundària: els gals -popularitzats entre el jovent per les aventures d'Astèrix- no n'eran altra cosa. Però n'hi ha més. Com podia ignorar un home tan posat en Història que els romans conqueriren el sud i el centre de la Gran Bretanya, una zona poblada per tribus celto-britòniques? Com podia ignorar que al nord aquest territori restava defensat, per l'anomenat 'mur d'Adrià', dels escots i dels pictes? Un error, voluntari o no, que el du a fer extensiva la cultura druídica -pròpia només dels gals- a tots els pobles celtes (op. cit. 41). Error que repeteix més

endavant, donant la volta als arguments històrics: "Pouco importa que non haxa testimonios exactos sobre os druidas galegos, mais ninguén tampouco non negará a existencia do druidismo en Galicia" (op. cit. 64).

Arribats al primer personatge històric que té una relació i influència directes amb Galícia (amb el territori del N.O. peninsular), Priscilià, Otero en fa una lectura absolutament interessada: "(...) Non foi un home illado, un erudit, nin un assimilador (...). Foi do seu tempo e ainda mais profundamente do seu pobo (...). Aristocrata polo sangue, descendente dunha gran familia, xefe de clan, poderoso señor de terras e cabezas de gando" (op. cit. 63). I paral·lelisme per paral·lelisme, "pensando na figura poderosa e melancólica -¿por qué non romántica?- do decapitado de Tréveris, recordamos outro grande degolado: Pero Pardo de Cela, o Mariscal" (op. cit. 77).

Aquest paral·lelisme no resulta gratuit. Otero situa Priscilià com a un dirigent natural de la terra, un aristòcrata, amagant -òbviament- que no coneixem el seu lloc d'origen i, a més, la seva condició religiosa. Pardo de Cela també era un noble, el darrer que plantà resistència a la reina Isabel de Castella. Amb Priscilià moria -segons Otero- la primera edat daurada de Galícia, la dels celtes; amb Pardo de Cela²⁶, decapitat a Mondoñedo el 1483, moria la segona edat daurada gallega, la medieval.

Pérez Prieto (988:78) considera que l'interès d'Otero Pedrayo per Priscilià vindria motivat per representar un exemple de síncresi entre celtisme i cristianisme, malgrat la seva heretgia gnòstica. Tanmateix, recull de López Caneda ("Prisciliano,

²⁶ Pedro Pardo de Cela fou un dels principals nobles gallecs del segle XV. Serví sota les banderes dels reis castellans Juan II i Enric IV, arribant a la dignitat de mariscal que debia de pertànyer-li per la casa de Saavedra, en què era hereditària. Per matrimoni emparentà amb la casa de Lemos, la principal de la noblesa gallega. Després d'haver derrotat els Irmandiños -que li destruïren gairebé tots els seus castells, entre ells la famosa A Frouseira-, s'enfrontà a l'Església a la mort del bisbe de Mondoñedo, Pedro Enríquez de Castro, a causa de les possessions eclesiàstiques. El 1470 s'enfrontà a la segona revolta irmandiña en adherir-s'hi el comú de Viveiro, vila de la qual era batlle per nomenament reial. Vençuts novament els irmandiños, la reina Isabel de Castella envia tropes per a posar fi als abusos de Pardo de Cela i altres nobles gallecs. Subornats alguns dels seus criats, fou encalçat fins a ser arrestat i condemnat a mort, pena que fou executada a la plaça de Mondoñedo el 7 de desembre de 1483.

La historiografia nacionalista mai no ha volgut veure en Pardo de Cela -i en la resta de la noblesa gallega del segle XV- uns opressors del poble, com tampoc no ha admès que la intervenció reial hauria estat acollida favorablement per les gents de les viles i del camp. En la reivindicació nacionalista de la figura de Pardo de Cela, com a darrera resistència gallega contra els castellans, ha influit la consagració com a màrtir que en féu Ramón Cabanillas amb el seu poema *O Mariscal: ¡Camiño de ferraduras / que levas a Mondoñedo! / ¡Nova rúa da amargura! / ¡Ou vereda da inxusticia / pola que rube ó martirio / o Redentor de Galiza! (...) Camiño de ferradura (...) leva con paz e sosego / ao soñador dunha patria / ao novo Cristo Galego*".

su pensamiento y su problema histórico", *Cuadernos de estudios gallegos*, 1966, 163) la manca de consistència que tindria aquesta suposada connexió amb la religiositat celta, tant en allò que es refereix al panteó com en les comparacions druídiques. En Otero Pedrayo, el mite d'arrel romàntica i el símbol se situaven per damunt dels criteris científic i teològic.

En el període posterior a la romanització, Otero no considera positivament els sueus ni que Galícia sigui dita poèticament Suèvia, malgrat creessin el 'primer estat galleg' i que "*non se pode negar (...) un desconegido fondo étnico de orixe sueva*" (op. cit. 83). Aquest rebuig d'Otero estaria motivat en l'arianisme dels sueus, circumstància que els oposaria al priscilianisme (cristianisme sincrètic) dels nadius. A més, els censura la seva manca d'integració i justifica la resistència dels 'gallecs' davant la presència d'invasors. I Otero ho fa -malgrat la seva condició de geògraf- menyspreant la important aportació germànica a la toponímia, la patronímica i l'onomàstica gallegues. D'aquest període, Otero només salva Sant Martí Dumiense, conversor de les gents del N.O. peninsular al cristianisme no herètic.

Galícia no fou ocupada pels musulmans, segons Otero (op. cit. 161). Aquesta afirmació, ja feta abans en parlar dels orígens de la cultura gallega, també és un error històric important. Fins al 866 no restaren en poder dels cristians els territoris situats al nord del Miño i no fou fins al 912 que la *Gallæcia* històrica -la limitada al sud pel riu Douro- esdevingué plenament cristiana. Encara entre el 977 i el 1002 Al-mansur féu una ràzzia fins a Compostel·la (*Atlas de Galicia*:1982:92).

Per a Otero Pedrayo, l'Alta Edat Mitjana comença a Galícia amb el bisbe Pedro de Mesonzo (a qui hom li atribueix el *Salve Regina*), prelat de Compostel·la quan l'atac d'Al-mansur, i que donaria pas a l'esplendor romànica, presidida per un altre bisbe excepcional, Xelmírez (op. cit. 101). La importància d'aquest moment per a Galícia no rau, segons Otero Pedrayo, en la connexió estètica europea -semblant al moment prellatí- sinó en la reafirmació de la personalitat de Galícia "*frente ó Sur musulmán e frente ó Norte normando*" (op. cit. 119).

El terme 'romànic' no acabava de fer-li el pes a Otero Pedrayo, tot i que hi veia l'avantatge de les "*súas formas román, romanesque e astra romántico e romance*" (op. cit. 121). El període romànic és, segons Otero, un dels moments

històrics que expliquen Galícia, juntament amb els períodes celta, barroc i romàntic. Xelmírez féu allò que no pogué assolir l'únic rei galleg, Garcia. Tenia al seu costat la reforma de Cluny i el moment de la primera croada, és a dir la primera empresa paneuropea des de l'Imperi Romà²⁷ (op. cit. 123).

Posats a escombrar cap a casa, Otero Pedrayo no dubtava a afirmar que

un cantar de primavera significa a chamada poesía galaico-portuguesa (...). Neste punto coma noutrous é importante a comparación destes dous termos: Irlanda, Galicia. A 'verde esmeralda do mar de prata' de James Joyce formulase praticamente entre literaturas: en gaélico, en latín e en ingle. Galicia tivo tamén as súas tres literaturas: a céltica, a latina e a española [en el momento del barroc] (...) a significación do castelán pero non é equivalente á do inglés en Irlanda (op. cit. 146-147).

Barreja ucrònica a la cerca del simple mimetisme amb Irlanda. Quina era la '*literatura céltica*' de Galícia? I quina era la '*literatura latina*'? L'expressada en llatí medieval o l'expressada, des del segle XII, en una llengua neollatina? Otero Pedrayo no ens ho aclareix això. I posats a justificar, Otero no té recança en dir:

En Galicia a Reconquista dispersou en gran parte a materia épica, os héroes galegos reducirronse a un esforzo continental de defensa contra África, e así a insularidade continental de Castela monopolizou a xesta española (...). A épica galega foi más de vida ca de cantar anque abunden os elementos épicos na poesía galega (op. cit. 146).

Però, a manca d'èpica, el moment romànic coincideix amb l'esplendor dels cançoners medievals, el profà i el marià d'Alfons el Savi (op. cit. 156). Otero Pedrayo emparenta, per comparació, els cantars satírics dels trobadors, amb l'èpica irlandesa:

É lugar común a afirmación de que sexa a sátira producto da decadencia. Abunda na epopeia irlandesa e se os trovadores non alcanzaron o imperio de terror dos vates de Erín porque o cristianismo implantara a súa xerarquia de potencia, eran temidos e as súas armas manexadas por reis e principes (op. cit. 158).

El moment romànic és el de la Carrera de Sant Jaume²⁸, de Carlemany i la llegenda de la seva peregrinació a Compostel·la. En definitiva, el segon gran moment de plena sintonia de Galícia amb Europa (op. cit. 166), especialment amb Borgonya i Lorena, sense el qual resulta impossible d'entendre el geni i l'art

²⁷ ~1065-~1140. Primer arquebisbe de Santiago de Compostel·la, afavorí l'entrada de Cluny a les terres gallegues. Maldà per la primacia episcopal hispànica, sense aconseguir-ho, però assolint a canvi la independència de Toledo. Donà un fort impuls a les peregrinacions europees a Compostel·la. Organitzà la defensa contra els atacs normands i la seva política l'enfrontà sovint amb la noblesa.

²⁸ Utilizo la forma tradicional catalana i no una catalanització de la formes gallegues *Camiño de Santiago* o *Camiño francés*.

compostel·lans (Lorenzana 1976:156). Un 'moment' al qual Otero Pedrayo dedica setanta vuit pàgines.

El tòpic de la decadència gallega del segle XV no era tal per a Otero Pedrayo. Si abans havia parlat de la figura de Macías o Namorado i de Rodríguez do Padrón (protagonista de la novel·la *As palmas de Herbón* que escriuria Martíño Dumbría, personatge principal de *Devalar*, i de qui, anys més tard, Otero faria protagonista de *Las palmas del convento*), aquest segle fou, per a Otero Pedrayo, el de les grans famílies gallegues. El segle del seu poder i el de la desaparició traumàtica de llur darrera esperança, el mariscal Pardo de Cela, que donaria pas a la imposició dels Reis Catòlics i de la Casa d'Àustria, causants de la decadència de les viles marineres gallegues que comerciaven amb l'Europa del nord (op. cit. 181).

I amb l'arribada d'argent americà, Galícia participà de l'impuls arquitectònic que es produueix en el moment del barroc, comú a tot Europa (op. cit. 197). Un moment que acaba, a França, amb la revolució de 1789 i que, a Galícia, veu com els majordoms substitueixen els senyors absents dels pazos. Un moment que, abans d'acabar, havia donat esperances de futur a Galícia (op. cit. 201), amb fenòmens com la construcció de la ciutat de Ferrol o l'alt forn de Sargadelos, o amb l'empenta d'alguns arquebisbes com Raxoi o Malvar (op. cit. 203).

El barroc a Galícia seria esplendorós per idèntiques raons: "Abondou unha iniciación para que Galicia deixase o seu espírito nesta arquitectura, pintoresca, trágica e musical". Una esplendor que no podia ser altament, ja que el caràcter dels gallecs quan viuen i quan treballen la ceràmica, els teixits, la fusta d'un jou, són barrocs, com el paisatge (op. cit. 208). Però el barroc gallec és ben diferent de l'estil jesuïtic:

O barroco é en Galicia algo forte, masculino, étnico, poderosamente abierto a tódalas suxerencias. É, ademais, a válvula do xenio galego que contido nos marcos da España de costas e Europa, puxo na pedra tódolos seus recordos e esperanzas.

Un barroc que, amb l'ús del granit, resulta absolutament diferent del barroc espanyol (op. cit. 213). La Compostel·la romànica reüix amb el barroc (op. cit. 216). Un moment, aquest del barroc, que també emparenta Galícia amb Europa amb intel·lectuals com el pare Feijoo o frai Martín Sarmiento. Un moment, tot plegat, que acaba amb la guerra de 1808 (op. cit. 219).

Arribats al segle XIX, per a Otero Pedrayo Galícia sabé estar a l'alçada de les circumstàncies. I això seria així malgrat l'aparença externa a què podia induir el provincialisme superficial i totes les opinions posteriors. Els liberals s'alçaren contra l'ocupació francesa, formaren la Xunta de Galicia, suprimiren la Inquisició, i mobilitzaren diversos sectors socials en contra dels francesos. Un valor que no seria aplicable als carlins gallegos perque

sufriron a equivocación inicial de non defender unha personalidade histórica [a diferència de bascos i catalans]. Por iso os nosos lexitimistas de hoxe, se os hai, non son merecentes do respeto que a pesar de todo cabe ter polos de Vergara ou Azpeitia (...). Nas cidades a burguesía foi unanimemente liberal e tampouco a aristocracia non se sentiu lexitimista (...).

El carlisme estètic de Valle-Inclán i el carlisme tardanament regionalista de Vázquez Mella no serien sinó manifestacions individuals i sense trascendència històrica (op. cit. 227).

Otero Pedrayo lamenta, tanmateix, el fracàs de la revolució de 1837 i la tràgica conseqüència de la desamortització en la ruïna de monestirs, arxius i biblioteques monacals. A Galícia poc li haurien d'importar els embolics polítics del regnat d'Isabel II (op. cit. 228). Otero fa abstracció de l'impacte desamortitzador esdevingut a la resta d'Espanya, com si només hagués tingut un resultat negatiu i només hagués estat a Galícia.

I a aquesta injerència política s'afegí la injerència econòmica de comerciants castellans i dels catalans que arriben i "traen o seu alegre dinamismo ós pequenos portos galegos". Tot plegat, la ruptura de

a ferrosa harmonía do setecentos entre o pazo e a aldea (...); a vida galega é exteriormente provinciana e triste (...). Só hai un momento de franca vitalidade: a curta revolución galega de 1846 (...). As descargas dos fusilamentos de Carral ó tempo de mataren en flor a vida dun puñado de héroes cabaleirescos, cortaron por tempo indefinido as posibilidades dunha reivindicación galega (op. cit. 230).

Tanmateix, anys després es va produir el Renaixement de la llengua gallega com a llengua literària amb Rosalía, Curros i Pondal, autors assimilables a d'altres autors europeus del moment (op. cit. 236).

En el moment en què Otero Pedrayo va escriure el seu assaig, considerava que hi havia dues maneres de veure Galícia. Una, la representada per Valle-Inclán,

señor dunha das más ilustres torres de marfil de principio do século, lanzado logo a bucear no más colorista, dramático e grotesco da vida española. Valle-Inclán coñeceu o tremer de orixes e a gloria barroca dunha Galicia finamente percibida (...).

L'altra visió, més recent,

concéntrase no forte labor -científico, arqueológico principalmente- do 'Seminario de Estudios Galegos' de Santiago que ten unha bibliografía que ostenta o más conseguido tono moderno. O credo cívico (...) exáltase nas 'Ir- mandades da Fala' (op. cit. 245).

I cita les dues generacions del moment. La més madura (Cabanillas, Noriega, Risco, Villar Ponte, López Cuevillas, Castelao) i la dels nous (Bouza Brey, els germans de las Casas, Filgueira, Manuel Antonio i Amado Carballo ("eles evocan a inquietude moderna nos seus más finos matices"), sense oblidar Euxenio Montes i Rafael Dieste, "indiscutibles xefes dunha mocedade, que quizais cando escribo estas liñas, xa dese un paso formidable" (op. cit. 246).

La justificació de la sintonia europea de Galicia en el segle XIX, la faria Otero Pedrayo en la mesura que fou el segle del romanticisme i de la resistència de la fidalguia dels pazos, supervivent al nou règim, coetània de la decadència dels monestirs. L'altre element que justificaria el segle XIX gallec, per a Otero, seria el Rexurdimento.

Aquesta és la visió històrica que Otero Pedrayo fabricà. Tant se val la manca de rigor científic, la falsedad expressa o la reconducció interessada: tot era al servei de la reafirmació cultural gallega en el marc d'una instància europea superior de la qual formaria part. Tan evident resulta aquesta circumstància que no ha pogut ser obviada per Pérez Prieto (1988:77), exègeta del grup Nós, que, malgrat considerar l'*'Ensaio histórico...* "un prodixio de análise e síntese", no pot passar per alt que "*adolece dunha falta de rigor ensaístic que ás veces resulta perigosa e inexacta*".

Salvador Lorenzana (1976:154) interpreta aquesta manca de dades i de fets concrets dient que

(...) Otero Pedrayo adonouse da corrente central da nosa cultura, da sua significación fonda, da sua alma invisible (...), o senso eterno da cultura galega manifestada século por século nos seus símbolos estemos fundamentais. (...) a musa que inspira o ensaio pedralsta [sic] se non confunde enxamáis coa musa da historia erudita e fríxida, que opera sobre do pasado ao xeito que o disector sobre dun corpo morto (...). De tal xeito, a obra descóbrese como un panorama -o primeiro- das grandes configuracions culturais do espírito galego no seu desenvolvemento histórico. (...) Otero Pedrayo (...) foi o único que chegou a unha interpretación unitaria e coerente da nosa terra e do seu espírito.

Tanmateix, el pitjor ha estat, com hem vist, la canonització que se n'ha fet com a explicació dels antecedents de la Galícia moderna. Paradoxalment (en tant que obra seva), Otero Pedrayo no féu d'aquesta obra un reguitzell d'erudició. Això li hauria permès una interpretació molt més lliure -entenguem-nos, més manipulable-

de la Història i de la història de la cultura gallega. Vaja, no seria aquest el llibre que jo posaria com a referència bibliogràfica general sobre cultura gallega, per a estudiants de secundària o d'universitat.

3.4 VICENTE RISCO

Vicente Martínez-Risco e Agüero [Ourense 1884-1963]. La seva família paterna era originària de La Manxa i duia temps establerta a Galícia, a on havien arribat com a administradors de la casa d'Alba. El seu avi havia estat un advocat liberal i el seu pare fou funcionari de la Diputació²⁹. La seva mare era d'origen malagueny i tenia ascendència bordelesa. Per una àvia materna, era familiar de López Cuevillas (Casares 1981:17).

Amb tota certesa i malgrat tot allò que hom li pugui retreure, ha estat un dels principals pensadors gallegos contemporanis. És probable que, sense ell, els galleguismes polític i cultural haguessin existit igualment, però és absolutament cert que la manera en què foren formulats i duts a la pràctica és responsabilitat, per bé i per mal, de Risco. Un pensador que ha estat considerat des de l'ortodòxia, és a dir, com a dissenyador de l'ortodòxia del nacionalisme galleg, quan sempre es mogué en la més pura de les heterodòxies. Això fa que acostar-se a la seva figura, al seu pensament i a la seva obra requereixi certes dosis d'escepticisme, d'imaginació i una absoluta -en la mesura del possible- manca de prejudicis. I, en general, la crítica no ha observat aquestes precaucions.

Hem d'entendre que Vicente Risco fou un home del seu moment, d'un cert seu moment, i d'una terra que començava a mirar-se a si mateixa per a comparar-se amb altres realitats. Si la manera d'encaixar aquestes coordenades fou la més adient o la més possibilista, és la tasca del present estudi. Aquesta manera girà, sens dubte, al voltant de la figura de Vicente Risco. La complexitat intel·lectual de Risco -potser no tant la seva dimensió humana- ens obligarà a estendre'ns una mica més que en els altres companys de grup i d'aventura. Hi haurà parcel·les importants de la personalitat de Risco que a penes tocarem. No solament aquelles del Risco posterior a l'esclat de la guerra civil sinó d'altres anteriors, com seria el cas del Risco teòric del nacionalisme o del Risco etnògraf. Analitzarem per què va teoritzar sobre el nacionalisme o per què va seguir la disciplina etnogràfica però sense endinsar-nos-en en allò que digué.

²⁹ Carlos Casares diu que d'Hisenda, suposo que traduït pel lloc que va tenir Vicente Risco.

La seva infantesa va estar marcada per una salut feble. Ja en aquesta edat es féu amic del seu veí Ramón Otero Pedrayo. Estudià el batxillerat a l'institut, entre 1894 i 1899 (op. cit. 18). El 1906 es llicencià en Dret per la Universitat de Santiago de Compostel·la. Ben aviat ingressà en la delegació d'Hisenda a Ourense.

Jove menut i elegant, començà a freqüentar la tertúlia de la Comisión Provincial de Monumentos, que presidia mossèn Marcelo Macías, catedràtic de Retòrica i Poètica, i a la qual assistien Xulio López Cuevillas (oncle de Florentino) i Arturo Vázquez Núñez. En aquest cercle cultural conegué Primitivo Rodríguez Sanjurjo, a qui Otero havia conegit a Madrid, qui introduïria Risco en l'afició pels sabers ocults i en la seva afiliació a l'església teosofista de Roso de Luna. Joves burgesos diletants i pseudoautomarginats de la mediocritat social que, deien, presidia la seva ciutat.

El 1910 començà a col·laborar en el diari local *El Miño* amb dos pseudònims, 'Polichinela' i 'Rujú Sahib', amb unes columnes de contingut intranscendent i to irònic. També col·laborà en la revista regional *La Tierra*. Entre 1913 i 1916 estudià a l'Escuela Superior de Magisterio de Madrid, ciutat en què freqüentà algunes tertúlies literàries.

De retorn a Ourense, impulsà la publicació d'una revista modernista, *La Centuria*, que ell batejà com a revista neosòfica, de la qual aparegueren set números entre 1917 i 1918. Animat per Losada Diéguez, i sense renunciar al seu ideari teosofista, s'integrà en les Irmandades da Fala, fundades dos anys abans, i començà a escriure en la seva revista, *A Nosa Terra*. Participà en la campanya electoral de Cambó a Galícia, formà part del seguici que l'anà a rebre a l'estació de Monforte i pronuncià el seu primer discurs públic en galleg. Tanmateix, Risco en seria bastant escèptic i així li ho expressava a Losada Diéguez per carta: "[sense data] A min case me da vergonza por me a repartir discursos de Cambó. Vanse nir de min, dicindo este cree na eficacia d'estas verbas".

El 1920 impulsà la publicació a Ourense de la revista *Nós* (de la qual fou director literari fins al 1936), any en què també publicà el seu primer teòric sobre el nacionalisme. Ben aviat mostrà les seves discrepàncies amb el grup corunyès de les Irmandades, la qual cosa el dugué a encapçalar-ne una escissió, la Irmandade Nazionalista Galega, de la qual fou elegit 'Conselleiro Supremo'.

En la dècada dels vint publicà diverses obres en galleg: *Do caso que lle aconteceu ao Dr. Alveiros*, *Os europeos en Abrantes*, *A Coutada*, *O porco de pé*, *O bufón de El Rei*. El 1930 viatjà a Berlín, Praga i Viena, viatge del qual sortirien algunes cròniques publicades a *Nós* i el llibre *Mitteleuropa*. Aquell any també publicà, en castellà i per a una col·lecció editada a Madrid, *El problema político de Galicia*, possiblement l'únic dels seus textos de temàtica política, mínimament lúcid. Amb la represa de l'activitat política democràtica el 1931, va escriure diversos documents de propaganda del Partido Galeguista. Desencisat per l'orientació republicana del partit, se n'allunyà progressivament. Això tindria també alguna repercusió en l'entorn de la revista *Nós*, on publicà una mena de manifest-balànc generacional, *Nós, os inadaptados*. La separació esdevingué irreversible quan el 1936 el P.G. s'integrà en el Front Popular. Amb l'esclat de la guerra civil, Risco s'arrenglerà al costat de les noves autoritats franquistes, en unes circumstàncies que li valgueren la general consideració, per part dels gallegistes, de desafecte envers Galícia.

A partir d'aleshores s'integrà ideològicament en el nacionalcatolicisme, tant a nivell personal com públic, sense perdre mai, però, un punt d'escepticisme i d'heterodòxia, una heterodòxia que li feia discrepar, a voltes, d'alguns dels dogmes establerts per l'Església. Col·laborà regularment en la prensa local i intentà el triomf intel·lectual novament a Madrid (en els anys quaranta) però fracassà. Escriví algunes novel·les en castellà, una de les quals, *La puerta de paja*, fou finalista en un premi Nadal. La relativa -tot i que mínima- normalització de la vida cultural expressada en galleg propicià que fos reconsiderat. La seva reintegració a la cultura gallegista vingué de la mà de la publicació de *Leria*, recull d'alguns dels escrits anteriors a la guerra. Poc abans de morir, rebé la medalla d'Alfonso X, l'únic profit que tregué del seu compromís de l'any 1936.

3.4.1 Risco vist pels altres

Una personalitat tan complexa com Vicente Risco havia de generar opinions diverses. Paradoxalment, la major part dels crítics l'han valorat positivament, malgrat seguir l'esquema establert per Piñeiro. Abans que a ningú altre, hem d'anar a cercar l'opinió que de Risco tenia el seu millor amic, Otero Pedrayo. Així la hi expressava a Víctor F. Freixanes (1982 28-29):

Risco era un home senlleiro, moi intelixente, pero medoñento e débil tamén, moi fráxil, o que explica moitas das cousas que ocurrión despois, cando a guerra, cando xa non era dono de sí mesmo (...). Xa de novo escomençou a achegarse á doutrina de Buda, que iba moito co seu carácter, e chegou a saber cáseque de memoria un libro moi difícil: O budismo esotérico de Siné [per Sinnett]. Estaba en contacto moi direito cas sociedades budistas que había en España nos primeiros anos do século e todo o que fora oriental ou falara de Oriente, Ceilán, Indochina, o que fora, entusiasmáballe. Poucos saben que o Risco achegou ao catolicismo por primeira vez ao se facer galeguista. Deica entón, Vicente fora sempre un budista, un orientalista, eso sí, do seu xeito, asegún el podía entender aquello nos libros. Co galeguismo descobre Risco ao paísán e ao seu mundo, a relixiosidade da aldea, a inmortalidade da alma, o culto dos mortos, o espírito cristian da existencia. La centuria, por exemplo, suliña aquela primeira etapa súa. Logo, a aparición de Nós, no ano 20, é o cumio dun progresivo achegamento ao galeguismo que se completa na súa Teoría do nacionalismo galego, un libro que foi fundamental pra todos, escrito por aqueles anos.

I a Maribel Outeiriño li deia el 1975:

Vicente Risco tiña un pensamento filosófico e histórico profundo, unha sabiduría estraña que non pudo desenrolar. Vicente Risco nun país civilizado houbese sido catedrático de Historia da Cultura. Foi un caso raro de intelixencia galega.

Per a Armando Ferández Mazas (1989:84), les qualitats personals i intel·lectuals de Risco serien a les antípodes de les d'Otero Pedrayo:

Dotado de una gran curiosidad intelectual y científica, polifacético, versátil, contradictorio, inseguro, vehemente e irreflexivo; exaltado; agudo y chabacano cuando se deja llevar por el impulso de su sentimiento galleguista; reaccionario, confuso, tradicionalista y supersticioso cuando es perturbado su racionalismo por prejuicios y creencias derivados de su sentimiento religioso.

Segons Carballo Calero (1981b:13)

Risco tense definido como fundamentalmente individualista. O seu padrón vital é de orixe romántica-simbolista (ou decadentista). O noso escritor ten asinalado a Des Esseintes como o ideal da sua xeración.

Fou el propi Ricardo Carballo Calero, un membre de la nova generació, qui primer glossà la figura de Risco com a intel·lectual galleguista. Ho féu en la seva semblança publicada, amb el títol de "A xeneración de Risco", en els núms. 131-132 (novembre-desembre de 1934) de la revista *Nós*:

(...) A cultura galega contemporánea é un producto da convivencia de dúas xeneracións (...). Non é frecuente que unha xeneración se estude con fondura

a si mesma. Pol-o que o estudo da xeneración de Risco corresponde facelo aos homes da miña xeneración (...).

Durant, pràcticament, trenta anys el nom de Risco fou absent de la crítica literària i de l'assaig en llengua gallega, amb una única excepció: Fernández del Riego publicà a l'Argentina, el 1944, *Lembranza dun escritor finisecular*. Si bé no aportava res de nou, té el valor de reivindicar Risco en els primers anys de la posguerra -òbviament en una edició de la Galícia exilada- i reivindicar-lo en tota la seva extensió: des del dandisme exotista fins al seu mestratge envers les noves generacions galleguistes.

És cert que bona part d'aquest període correspon a la llarga nit de pedra, com qualificà Celso Emilio Ferreiro als anys més durs del franquisme. Però també ho és que Risco, malgrat la seva tasca a la revista *Nós*, havia estat absolutament retirat de la circulació en els àmbits culturals galleguistes.

I si la recuperació editorial arribà amb *Leria* l'any 1961, la represa de Risco en la crítica es produí amb l'assaig de Ramón Lugrís, *Vicente Risco na cultura galega*, publicat el 1963 però escrit a Londres dos anys abans. És a dir, fou una reivindicació de Risco abans de la seva mort encara que el públic lector no pogués rebre-ho així. El fet que el traspàs es produís el 30 d'abril i que el pròleg de Piñeiro estigui datat el maig, permet suposar que aleshores ja hi havia llum verda per a publicar l'obra de Lugrís i per a la progressiva i definitiva -tot i que amb certa recança- recuperació de la figura de l'escriptor ourensà (utilització *post mortem* que fou contestada per Antón Risco, com veurem).

I si bé l'impacte de l'obra de Lugrís fou important, encara ho fou més el pròleg que hi féu Ramón Piñeiro. És en aquest pròleg d'on arrenca la consideració de la vida intel·lectual de Risco en tres etapes. La intenció de Piñeiro era clara: recuperar tot Risco resultava impossible ja que la seva joventut frívola i dilettant i la seva maduresa ultracatòlica i de submissió al nou ordre franquista -aleshores encara plenament vigent- inclinaven un dels plats de la balança i deixaven sense valor la seva tasca nacionalista. Per tant, salvant aquest període cap a la cultura gallega, hom podia prescindir dels altres. Calia, doncs, una certa exègesi, per mínima que fos: "[La preocupació de Risco fou] vivir conscientemente os problemas do seu pobo e do seu tempo. Ou, mellor ainda, vivir conscientemente os problemas do seu pobo no seu tempo" (Piñeiro in Lugrís 1963:8).

Amb l'avantatge que ens dóna el temps transcorregut des de la publicació d'aquestes paraules, podem aventurar que Risco féu justament el contrari del que deia Piñeiro: Risco hauria viscut els (que per a ell eren) problemes del seu temps en el seu poble.

Un segon criteri canònic que establí Piñeiro en aquest pròleg és el del paper pontifical de Risco en tant que intel·lectual paraorgànic del galleguisme entre 1920 i 1935, criteri en què no anava gens errat:

Dentro do grupo, Vicente Risco tivo un papel singular (...) un dos grandes creadores da prosa literaria galega (...) o verdadeiro creador da nosa etnografía (...) a súa función de 'guieiro', de orientador intelectual, de supremo definidor. A mente aguda e crara do Risco establecía as verdás ouxetivas, valedeiras pra todos e por todos aceptadas (op. cit. 10-11).

(...) Foi, nada menos, o Mestre da conciencia galega, pois que il soupo erguela, mellor que ninguén, do plano do sentimento ó da crara doutrina de aición (op. cit. 13).

El tercer criteri que establí Piñeiro, i que a penes ha estat rebutjat, és el de les tres etapes vitals i intel·lectuals de Vicente Risco, tres etapes que haurien tingut com a fites intermèdies els anys 1918 i 1936.

Na primeira época -teosofismo, exotismo, orientalismo, decadentismo, etc.-, domina a xuvenil vanidade egolátrica do Risco inadaptado. Na segunda época -encontro de si mesmo na identificación coa súa terra e co seu pobo-, domina a afervoada fe solidaria, a xenerosa entrega espritoal do Risco galeguista. Na terceira época -despavorida percura dunha 'salvación' individual-, domina o terror incurábel producido no seu ánimo pola guerra, renovado cada dia e cada hora polo arreugizo dos mil medos cativos que o abouraban arreo e que foron parar nun medo tremendo e teímoso: o medo á morte (...). Na primeira etapa, a personalidade de Risco ainda non acadara a súa plenitude; na terceira, esa plenitude afroxou, merada por un medo radical. Resulta craro, xa que logo, que o Risco más xenuino é o da segunda etapa. Foi, nefecto, a partir do ano [19]18 cando se atopou a si mesmo (...), nunha entrega libre, consciente (...) dono de si, xa liberado da tiranía egolátrica (op. cit. 12-13).

El problema de Piñeiro no seria tant definir les etapes sinó justificar-ne els trànsits. El primer cap al galleguisme era fàcil: conversió, trobar-se amb ell mateix, lliurament solidari i generós. El problema venia a l'hora de qualificar el camí contrari. No podia parlar de defecció conscient ja que aleshores, per una simple raó ètica, l'etapa 'bona' restava contaminada. Calia aleshores trobar un argument capaç de sobreposar-se a la fermesa ideològica i al compromís de Risco: un element extern i molt poderós. I Piñeiro el trobà en la por, en la por a morir a mans dels sublevats com havien mort els seus amics Ánxel Casal o Alexandre Bóveda, com havien mort centenars, milers, de gallegos galleguistes o d'esquerres, en els primers dies de la sublevació militar de juliol de 1936. La por, una reacció humana

irrefutable i absolutament creïble en una persona com Risco, era la causa que l'havia mogut a actuar de forma diferent a com ho feren companys seus com Otero Pedrayo. Finalment, el galleguisme de Risco restava salvat, és a dir aprofitable, gràcies a l'obtenció de la coartada moral.

Si en el lloc corresponent afirmo que la publicació de *Nós, os inadaptados* no la podem separar de l'evolució i del desencís de Risco, no està de més recollir la reflexió de José Carlos Mainer (1987:181) sobre la necessitat de distingir els 'feliços vint' (descobriment optimista de les avantguardes, de la recuperació econòmica) dels 'foscos trenta', moment en què la realitat, després del daltabaix financer de 1929, tornà a aparèixer crument.

A partir d'aquí, gairebé ningú ha tingut interès o coratge per desmentir l'esquema de Piñeiro. A propòsit del pròleg, Antón Risco (1978:67) ha dit, i crec que amb força raó, que és

el lamentable dictamen de alguien que sólo llegó a conocerlo [a Risco] muy de lejos (...), Ramón Piñeiro. Sólo por defender una mediocre posición política personal, Piñeiro publicó aquel lamentable prólogo al libro de Lugris (...), y en el más inoportuno momento, pues fue redactado pocos meses después de su fallecimiento. No creo que le haya resultado muy rentable.

També poc després de la mort de Risco es produí una agra discussió en les pàgines de *Faro de Vigo* entre José Luís Varela i Francisco Fernández del Riego. Cada un d'ells s'autoatorgava el paper, com si diguéssim, de marmessor intel·lectual -i a l'ensems de virtual hereu- de Risco. El primer, des de la coincidència a Ourense en els anys de la posguerra quan, amb l'aixopluc d'Acció Catòlica, publicà la revista *Posío*; el segon, des dels seus anys de treball i confidències en el nacionalisme, quan Fernández del Riego era el principal dirigent de la Mocidade Galeguista en els anys immediatament anteriors a la guerra civil. Aquesta disputa no era sinó una conseqüència de la tesi, clarament enverinada, de Ramón Piñeiro. Per dir-ho sintèticament, José Luís Varela s'inscriuria en un galleguisme hispànic i Francisco Fernández del Riego en un galleguisme nacionalista.

El dia 7 d'octubre de 1964, i amb el seu pseudònim habitual de Salvador Lorenzana, Fernández del Riego rebatia, amb l'article "Vicente Risco e Galicia", les opinions de José Luís Varela expressades en diverses publicacions. Aquestes opinions es resumien, seguint la divisió etapista feta per Piñeiro, en donar validesa a la tercera etapa de Risco i en considerar que havia renunciat de forma conscient

al nacionalisme el 1935. I així ho hauria expressat Varela en una entrevista feta per Faro de Vigo per a la secció "*El momento cultural gallego*", unes setmanes abans. Fernández del Riego, basant-se en cartes que Risco li havia adreçat, defensava que aquest hauria mantingut camuflat o hivernat el seu pensament nacionalista, bé per cert desencís pel tomb frontpopulista del Partido Galeguista, bé per les conseqüències de l'alçament militar de 1936 (la tesi piñeirista de la por de Risco).

Aquest article fou contestat per José Luís Varela amb un altre, força llarg, titulat "*Cartas de Risco sobre Galicia*", publicat per Faro de Vigo el 21 d'octubre. Es reafirmava en la validesa de la 'tercera etapa' de Risco, en tant que període autònom i enriquidor. Però també apareixia una crítica contra el pretès monopoli exercit per l'Editorial Galaxia en relació a la cultura i la literatura gallegues. En definitiva, es troaven en oposició dues concepcions de Galícia (la hispànica i la nacionalista) i cadascuna cercava l'aval pòstum de Risco.

Possiblement, només aquest fet bastaria per entendre la importància de l'heterodox pensador ourensà. Crec, però, que tant José Luís Varela com Francisco Fernández del Riego s'equivocaven i per les mateixes raons, encara que, aparentment, fossin oposades: tot i que acceptem convencionalment la tesi de les tres etapes, cada una d'elles hauria tingut validesa per ella mateixa i haurien tingut un fil conductor, si bé no ha resultat evident a tothom.

Francisco Bobillo (1981:129), sense acabar de negar aquesta tesi de les etapes, s'ha inclinat per aquest fil conductor:

Ese hilo estaría formado por las constantes filosóficas que, al margen de la posición de Risco con respecto al problema nacional, constituye el substrato ideológico sobre el cual se asientan sus reacciones intelectuales ante uno u otro problema.

En aquest sentit, ressalta la importància dels períodes de transició (de desembre de 1917 a finals de 1918, i entre 1931 i 1936). Discrepa de les condicionants insinuades per Piñeiro per a les etapes primera (egolatria) i tercera (por) de Risco, i es pregunta si la segona etapa, la 'genuïna', no podria estar també condicionada per una moda o per una ambició de poder (op. cit. 131). Alguns dels elements que Bobillo (op. cit. 192) considera com a condicionants per als canvis de Risco serien la seva edat (trenta tres anys) en el moment del seu pas al nacionalisme, així com les dificultats de mantenir les posicions estètiques anteriors, més en una ciutat com Ourense i en un entorn social com el seu. Només seria anys més tard, quan de nou

situat en els marges, tornaria a reflexionar sobre els seus canvis vitals recollits a *Nós, os inadaptados*.

Hi ha hagut qui s'ha limitat a apogetitzar l'etapa galleguista de Risco. Però també hi hagut qui -seguint les indicacions de Piñeiro- ha burxat en les ferides de les seves etapes 'dolentes', comparant Risco amb les integritats moral i nacional de Castelao o d'Otero Pedrayo. Això és el que ha fet Pérez Prieto quan, malgrat considerar interrelacionades les tres etapes, no té dubtes per a assenyalar que la millor fou la de 'plenitud' (Pérez Prieto 1988:126):

É sen dúbida un dos más senlleiros persoeiros da súa xeración, pero moi distinto a Don Ramón; a sua memoria desgraciadamente non evoca nos galegos o 'vencello de unidade' que evoca a figura de Otero Pedrayo. Risco foi a cabeza pensante, o ideólogo do movemento; recoñecido nalgún tempo como mestre e guieiro indisutrible³⁰, (...) converteuse logo nun home criticado e reducido ó silencio polos seus mesmos discípulos (op. cit. 119).

Ramiro Fonte (1993:103), en canvi, no comparteix la tesi de les tres etapes de Risco: "A entrada de Risco ó galeguismo non supón unha fenda nin unha ruptura coa estética e cos intereses da súa etapa de formación". Hi hauria un element comú en la trajectòria vital de Risco. Les seves teòriques ruptures cara a l'exterior no serien sinó diferents manifestacions d'un allunyament elitista i heterodox de la majoria: inadaptació, galleguisme, obscurantisme (op. cit. 104).

Basilio Losada (1995:321) també ha negat la divisió en etapes definida per Piñeiro:

(...) Penso que o que define a Risco non é unha persoalidade escindida en tres etapas, senón todo o contrario, unha persoalidade profundamente coherente todo ó longo da sua vida, cunha nódoa básica de ideas e de sentimientos que só superficialmente foron variando e adaptando formulacións que nunha visión superficial parecen contradictorias (...).

Unha negativa que feia extensiva a la idea de Lugrís sobre el 'retorn' de Risco a Galicia:

É discutible a idea de Lugrís de que Risco chega a integrarse en Galicia non nun pulo de xenerosidade, senón coa canseira dunha viaxe estéril, insatisfeita das súas descobertas, canso de se-lo inadaptado, o individualista, o malcontento (...). Toda descoberta, toda aventura que supón deixar o establecido (...) procede desta canseira da viaxe inútil (...). Pero Risco (...) descubriu realmente que todo o que andivo buscando en universos alleos estaba allí, ó seu pé, onda el.

La recuperació de la figura de Risco la reivindicava el propi Piñeiro en el pròleg a l'obra de Lugrís (1963:8). Una recuperació que, ben aviat, fou imitada. Si el primer número de *Grial* (en el tercer trimestre de 1963) ja incorporava dos textos de

³⁰

No fa sinó repetir les paraules de Ramón Piñeiro en el pròleg de l'obra de Lugrís.

Risco, el número 2, del quart trimestre del mateix any, duia la ressenya de l'obra de Lugrís. L'article, sense signar, duia per títol "Un ensaio sobre Risco" i es referia a l'escriptor ourensà en aquests termes:

A empresa do rexurdimento cultural galego, fixose, gracias ó Risco, pensamento consciente, doutrina artellada. O seu influxo espiritual foi profundo e decisivo (...). O que [Lugrís] se propón é estudar o 'pensamento' do autor de 'Lería' (sense autor [Fernández del Riego?] 1963:223).

Xosé Luís Franco Grande també ressenyà l'obra de Lugrís, valorant-la positivament perque donava llum sobre Risco i el seu moment per a Galícia, en el número 3 de la revista *Grial* (1964:127). Seguia a Piñeiro en la consideració pontifical de Risco però amb una lectura molt ajustada a la realitat:

Su condición de inadaptado, a la cual jamás renunció Risco, creaba en él una predisposición al totalitarismo: a conformar el mundo, su mundo gallego, a su propia ideología. Intérprete de la cultura gallega, reeducador del pueblo, árbitro espiritual: he ahí la vocación de Risco.

Poc a poc els crítics i estudiosos de la literatura gallega van recuperant per al públic els escrits de Risco, fins i tot -potser com a contrapès al nacionalisme cultural- els pertanyents al període prenacionalista. Salvador Lorenzana escribia de Risco en l'article 'A xeneración 'Nós' na cultura galega', publicat en *Grial* número 7:

Vicente Risco é o ideólogo do grupo e pon ó seu servicio unha técnica moderna (...). Os seus estudos encol do celtismo son dun interés certo. A sonada 'Introducción [sic, per 'Preludio'] a toda estética futura', un reflexo da súa rebeldía antiacadémica... (Lorenzana 1965:81).

Amb articles com aquest no solament es normalitzava la figura de Risco en totes les seves dimensions, sinó que es posaven les bases per a una certa sacralització, que impediria qualsevol possible revisionisme durant molts anys. Perque ni els estudis sobre el celtisme de Risco són d'interès ni era l'antiacademicisme l'eix de "Preludio...". Però, dient que sí, l'autor voldria destacar el caràcter rebel, modern, de la generació de Risco. Són exègesis claríssimes destinades a la finalitat suprema 'de la causa'.

La publicació de *Lería*, l'any 1961, no havia pogut tenir el ressò necessari en no existir cap publicació que l'anàlitzés i la publicités. Per això, quan l'any 1970 en va sortir al carrer una segona edició, aparegueren a *Grial* diverses ressenyes. En la recuperació de Risco es produïa allò que, en llenguatge marxista, es coneix com a 'salt qualitatiu'. El públic -el limitat públic lector en galleg- no tenia només noves referències dictades per aquells que havien conegit Risco. A més, ara tenia al seu abast textos fonamentals per a acostar-se (que potser no vol dir entendre'l) al pen-

sament de Risco, com Nós, os *inadaptados*, *Do futurismo e mais do karma*, *Dédalus en Compostela* o *A Coutada*. Textos que encara arribaven descontextualitzats -inclus sense dates de la publicació original-, la qual cosa només provocava en el lector que la sensació de 'raresa' de Risco resultés encara superior.

Com *Leria* ve a ser una mena de ventall risquìà, els ressenyadors tenien l'avinentesa de poder estendre's més sobre el seu autor. I així escrivia Salvador Lorenzana al número 28 de *Grial* (1970:497):

Vicente Risco, de volta xa de tantas teses, escéptico xa co mundo dos derradeiros tempos, mantivo, porén, a súa fe primitiva no que nos é peculiar e xenuino (...).

Alguén dixo que Risco non é un artista puro, sinón un escritor didáctico que se sirve de formas literarias pra predicar as súas doutriñas. Inda que o seu dominio da expresión é completo, poucas veces fai mera literatura. Risco é un intelectual típico, pero ben entendido que coloca o espírito porriba, non só da materia, sinón do talento. É decir que valora o irracional da vida porriba do puramente intelectual, cando esa irracionalidade non é simple causalidade mecánica, sinón expresión orixinaria dun pulo vital que nos abre vías intuitivas de superior coñecemento (...).

[Risco té] un pensamento e un estilo que se basean nunha curiosidade universal e nun afán -discutíbel- por encaixar no seu gongo as cousas e as ideas que o escritor coida desgontadas. Craro é que a súa apetencia de sereno equilibrio non debe confundirese cunha inclinación ao clásico e académico. Risco non semella sentir prexucios contra do existencialismo, o psicoanálise, as tendencias sociás do noso tempo... Parécenos que non ataca por apaixonamento ideolóxico aquello que a sua mente non considera deseñábel; sinón que, aceitando a súa existencia e describindoa, non a admite porque a súa razón e o seu corazón llo impiden.

Tot plegat, retòrica genèrica, potser l'única permesa per la censura del moment. La llàstima és que quan l'autor de la ressenya es decideix a entrar en matèria (existencialisme, psicoanàlisi, tendències socials), l'estocada li surt torçada.

Xosé Manuel Beiras (1968:166) també glossà la figura de Risco, aprofitant la reedició de *Leria*, en el seu article "Vicente Risco e nós. Notas para unha leitura", publicat en el número 20 de *Grial*:

Agudo. Requintado. Curiosidade insaciábel. Sensibilidade de estrema finura. Rigor analítico (=Aristocracia do espírito). Tímido. Orgulloso, non coa vaidade común senón co arrullo do home de valer. Distante, un chisco distante. O aquel egolátrico de que fala Piñeiro. Irónico, decote; ás veces, moitas, sarcástico (...).

Risco, unha podente cabeza nunha personalidade humán complexa e aristada, capás de acobillar unha teimosa e apaixoadamente enerxía baixo a códea dunha frialdade mol. Unha personalidade capás de suscitar as más afervoadas lealtades e as más extremas antipatías.

Coido que hai dúas notas desconcertantes, pra o leitor pouco avisado, na personalidade de Risco que traslocen nas súas sobras. Unha é a rotundidade dos seus xulcios e das súas tomas de posición; outra é o seu permanente senso da ironía. As dúas teñen sido, coido eu, fontes farturentas de aitudes trabucadas e reaicións pouco sereas ante a súa obra (...).

Molto dos que len a Risco e se alporizan, en realidade non entenden a segunda lingoaxe tan propia do falar dos galegos, que desconcerta ós alleos e que Risco (...) adoitaba empregar a cotío.

Beiras (op. cit. 167) acceptava la tesi etapista definida per Piñeiro. D'acord amb això, considerava la primera evasió com

de mocedade. No referente cultural, na curiosidade polo exótico -é decir, polo que nos caí de lonxe e non prantexa problemas éticos de toma de posición inmediata. Esta etapa dura deica 1918. Dela tirara o Risco dos únicos proveitos: o exercicio da súa agudeza intelectual e mais a formación do etnógrafo.

Malgrat el llibre de Lugrís i el próleg de Piñeiro, Pérez Prieto (1988:125) considera, sense trencar l'esquema analític general, que cal fer algunes precisions, encara que sense acabar d'entendre -o entenent-les a la inversa- les constants intel·lectuals de Risco.

En primeiro lugar, (...) hai que decir que na mesma obra de Risco, en conxunto atoparnos igual cúmulo de contradiccións que na súa vida. E ainda máis, tras dos moitos estudos feitos desde comenzaos dos oitenta, fomos descubrindo unhas constantes en toda a obra de Risco que nos axudan a comprender un pouco máis a súa vida contradictoria e as súas afirmacións tan enfrentadas.

Francisco Bobillo (1981:127) ha expressat la seves reserves davant l'estudi de Ramón Lugrís -tot i qualificar-lo de valuós- i el próleg de Ramón Piñeiro. Aquestes reserves les basava en l'acceptació acrítica d'allò que Risco va escriure d'ell mateix i per l'apriorisme nacionalista de Lugrís i de Piñeiro, elements que haurien motivat la repetició del clixé de les tres etapes i la consideració de la segona com a genuïna. De la mateixa manera, però per causes diferents, Bobillo (op. cit. 129) considera parciais els treballs de José Luís Varela i d'Antón Risco,

trabajos motivados (...) por un peculiar sentido de lo que debe ser el afecto o la lealtad a la memoria de una persona y que consiste en ocultar lo evidente o negar, sin más argumentos que la simple negación, testimonios de toda solvencia y perfectamente documentados.

Els qui han seguit la tesi piñeirista de les etapes risquianes, han hagut d'acceptar el suposat abandonament del galleguisme, bé per l'argument de la por (actitud passiva), bé per la defecció (actitud activa). Per aquesta darrera opció s'inclinà Beiras (1968:183) encara que sense censurar obertament l'acció de Risco:

Vicente Risco tería rematado a súa obra, o seu paso polo mundo, coa pureza dun arco románico, se tivera mantido rexia a liña ética que mantiveron, de xeitos ben diferentes pro tan comúns no esencial, un Castelao, un Otero Pedrayo ou un Bóveda naqueles mesmos intres (...). [Però] se as vítimas das súas más reprobables aitudes perdoaron, nós non somos quen pra non facéremos o propio. Enxuicialo, compre, pois é xa parte da nosa historia. Nin esquecer nin silenciar. Comprender, espicar e respetar ó Risco home e ó Risco obra.

En la mesura que no comparteixo la tesi etapista, considero que no hi hauria hagut tal 'defeció', tot i reconèixer que l'actitud de Beiras resultava generosa i gens revengista, a diferència de la proposta de Piñeiro.

Un dels pocs crítics que ha analitzat la figura de Risco amb cert desapassionament ha estat Ramiro Fonte. En el seu article "Teoria do heterodoxo galego" (Fonte 1993:102), considera que Risco resulta imprescindible per a entendre la cultura gallega entre 1917 i 1936. Tanmateix, només tenim llum sobre una part de Risco i a

outra parte, quizás a más orixinal e irreducible, permanece nun lugar, nunha zona de tebras, esa palabra que nos permite acceder ó mundo dos más importantes heterodoxos que ten producido a Galicia do século XX (...). Risco é un inimigo das ideas claves que crearon a Europa moderna. O progreso e a razón, emblemas dos herdeiros da Ilustración, e dos liberais do XIX son para Risco perigosas herexías que hai que combatir.

Segons José Luís Varela (1995:255), Risco

(...) tenía un alma itinerante y metafísica. Como un romántico vienes, al que Schubert acompañó con unas deshincientes páginas de piano, parecía contestar a la pregunta de donde se halla la felicidad con un desconsolado 'donde te hallas tú'. Risco decía, sin más circunloquios, que Orense era 'o cù do mundo'.

Filgueira Valverde (1995:21) -que pogué estudiar la correspondència entre Mario Roso de Luna³¹ i Vicente Risco, conservada a l'Archivo Roso de Luna, de Badajoz- ha considerat que, en el 'canvi' de Risco, hauria influït la ruptura produïda entre ambdós. Risco li anuncià per carta l'acabament de *Las Tinieblas de Occidente*. El teosofista extremeny li replicà amb el llibre *Por las grutas y selvas del Indostán*, d'Helena Blavatsky, contra l'ús del gallec. Risco, al seu torn, li respongué defensant la llengua gallega. Per a Filgueira Valverde aquesta circumstància hauria suposat, segurament, la ruptura entre Risco i Roso de Luna.

Aquesta ruptura, si tenim present la reacció de Roso de Luna, podem suposar que respondria a l'anunci o a la tramesa d'algún text en gallec. Amb tota certesa es tractaria de la *Teoria do nazionalismo galego*, el primer text escrit en gallec per Risco i publicat a *A Nosa Terra*. A risc de ser especulatiu, si hagués estat aquest el text enviat, restaria absolutament demostrada la base teosofista del nacionalisme risquià. Qui millor que Roso de Luna per a enviar-l'hi? Aseveració que la resposta de Roso de Luna confirmaria: no li retreuria que fos un text nacionalista (no deixava de ser una teoria) sinó que estés escrit en gallec (ruptura en la pràctica de la unitat idiomàtica espanyola). La ruptura hauria estat, segons Filgueira Valverde (1995:21)

³¹

[Logrosán 1872-Madrid 1931].

de Roso de Luna confirmaria: no li retreuria que fos un text nacionalista (no deixava de ser una teoria) sinó que estés escrit en galleg (ruptura en la pràctica de la unitat idiomàtica espanyola). La ruptura hauria estat, segons Filgueira Valverde (1995:21)

un símbolo dunha nova actitude á que tanto debería Galicia. Era a quebra cun pasado recente onde houbera un desvío das realidades galegas a prol do cosmopolitismo; era un reencontro semellante ó do protagonista de 'Arredor de si'; pero, asemade, a renuncia ó brillante porvir que podía abrille, desde a 'villa y corte', o cultivo do castelán. O orixinal de 'Las Tinieblas de Occidente' quedaba arrombado. Ia nacel-lo 'Nós'.

Filgueira Valverde ens ha fornit d'una informació molt important però no s'ha pogut substraure al tòpic: si Risco trencà amb Roso de Luna no hauria estat per discrepàncies teosòfiques sinó idiomàtiques, nacionalistes. Risco restava com a teosofista galleg (i galleguista?) i Roso de Luna com a teosofista espanyol (i espanyolista). I de cap manera hi hauria semblança amb la trajectòria i 'conversió' d'Adrián Solovio, com veurem. I, menys encara, una renúncia a un 'brillante porvir' a Madrid com a escriptor en castellà; ans al contrari, a l'igual que Otero, Risco hauria fracassat a Madrid (com hauria de fracassar als anys quaranta), circumstància que fou exposada per Amado Carballo.

De tota manera, la ruptura entre Risco i Roso de Luna no hauria estat del tot definitiva o absoluta, si més no per part del segon. Altrament, no s'explica que el teosofista extremeny escrivís el 1924, en el seu llibre *Por el reino encantado de Maya* (cito per l'edició de 1988:11): "*El mundo es sólo apariencia*", ha escrito nuestro amigo Vicente Risco en notable artículo: *tal es la primera verdad estética*". I a continuació reproduceix un llarg fragment del segon apartat de *"Preludio a toda estética futura"*, fins a "*(...) puede descubrir cien verdades en su camino*"³².

A la pregunta de ¿qui era Risco? Basilio Losada (1995:323) respon que

diría eu que un burgués tímidо de provincias que se ve en crise, un burgués culto, non un don Cidonio. Risco é un home afeito a manexar datos culturais con artes de sofista, un dominador da palabra que se siente moi porriba daquelas xentes do seu redor que teñen máis cartos ca el, más poder do que el ten, más presencia activa nos ámbitos heráldicos dos burgueses: no casino, na Administración.

I al poder i al diners, Risco oposà la seva intel·ligència i el seu saber (les cultures llunyanes i exòtiques, el seu suposat coneixement del sànscrit i dels jeroglífics egipcis, les filosofies orientals), enfront la conformitat dels *filisteus* en una província que a penes comptava a Madrid.

³² L'edició feta per Edicomunicación s.a. diu que reproduceix la primera edició feta per Editorial Pueyo. Tanmateix, en cap moment s'indica què les paraules eren de Risco, la qual cosa confon el lector, que pot creure que eren de Roso de Luna. Tampoc no n'indica la font.

3.4.2 La formació del Risco intel·lectual

Dels membres del grup *Nós*, Risco és qui presenta un perfil intel·lectual més complex. Si globalment compartia les mateixes fonts que Otero Pedrayo i López Cuevillas, Risco hi afegia un elemental diferencial i decisiu: el pensament i la pràctica teosofistes. D'altra banda, fou l'únic que teoritzà el seu ideari i els seus neguits intel·lectuals. Fou un intel·lectual insòlit en el marc gallec (i també en l'espanyol) però homologable amb un sector de l'Europa que patí la crisi de la primera guerra mundial i de la desorientació que hi seguí.

Segons Francisco Bobillo (1981:25), la formació intel·lectual de Risco caldia inscriure-la en el context de la crisi que vivia Espanya en començar el segle, quan diversos sectors promogueren una voluntat regeneracionista. Les causes de la crisi europea, que venia a afegir-se a la crisi espanyola, per a uns estava en la pròpia arrel de la civilització europea (com Spengler); per a d'altres, amb una concepció tradicionalista del món, la decadència venia motivada per l'industrialisme i el progrés, que destruïen els costums i modes de conducta i organització social pels quals expressaven la seva nostàlgia. Dues foren les principals actituds davant d'aquesta crisi:

(...) una, la toma de postura, el deseo de intervención y la predicación del regeneracionismo; otra, el refugio en el arte y las vanguardias estéticas; el exotismo como evasión" (ibidem).

Per a Jose Carlos Mainer (1975:117), en el context dels moviments d'avantguarda (rupturista o conservadora),

Risco encarnó un tercer nivel de angustia: el de ser un intelectual en la época de entreguerras cuando tantas síntesis brillantes, tantos historicismos falaces, tantos diagnósticos de la modernidad transpiraban el temor de un futuro que acabó arrojando a buena parte de la intelligentsia pequeño-burguesa en los brazos propicios del fascismo, como inconsciente vanguardia ideológica de la crisis inflacionista que sacudió los cimientos capitalistas (...) en 1929.

Per a Salvador Lorenzana (1979:58), Risco hauria adquirit les seves orientacions en matèria històrica en la tertúlia de la Comisión Provincial de Monumentos. La seva formació etnogràfica hauria tingut una base bibliogràfica portuguesa i, ja molt més tard, alemanya. I pel que fa a la literatura

a formación do escritor ourensán iniciouse no 'modernismo'. Despois derivou cara o movemento 'saudosista' de Teixeira de Pascoaes e Leonardo Coimbra. Mais tarde assimilou o 'surrealismo'. Porén, sin se entregar de cheo aos métodos surrealistas, pudo decir que moitos dos seus escritos -mesmo novelas- foron producto case exclusivo dunha especie de 'escritura automática'.

Em sembla sorprenent aquesta consideració del surrealisme com a part de la formació de Risco. I em sorprén perque, d'haver-ne estat informat, estic segur que ho hagués fet saber, si més no, a través de la revista *Nós*. I el fet que Risco no era al corrent del surrealisme no és ja perque no l'esmenta enllloc -per molt 'automàtica' que pogués ser la seva escriptura: la d'Otero, sense correccions de repàs, també ho seria, vist així- sinó que, a més, a *Nós* cità alguns surrealistes catalans -com Dalí, Foix, Gasch- sense dir que eren surrealistes, senyal que no ho sabia. No dic que després de 1936 hagués pogut llegir sobre surrealisme, però abans d'aquesta data crec que no.

En qualsevol cas, no sembla una trajectòria intel·lectual lògica passar de l'antiantguardisme saudosista a la darrera i més onírica de les avantguardes, el surrealisme. Llevat, repeixejo, de descobriment tardà, posterior en qualsevol cas al període que estudiem. Una recuperació del surrealisme semblant -i sorprenent per l'edat de Risco- a la Juan Eduardo Cirlot i el grup català *Dau al Set*, que es veuria confirmada per alguns quaderns inèdits trobats per Xosé María de Castro (malgrat una lectura avantguardista interessada). Segons Xosé Manuel Beiras (1968:166) "está ó día, atento á derradeira novedade, á curiosidade más abaladiza". Per a Francisco Bobillo (1981:85), en la formació intel·lectual de Risco fou important el període que passà a Madrid fins el 1917:

Toda la compleja gama de influencias culturales que durante su estancia madrileña habían gravitado sobre la amplia curiosidad risquiana, se manifiestan, con mayor número de facetas, en la opaca, plana y mediocre vida intelectual provincial. Como era lógico, desde los primeros momentos, Risco fue considerado extravagante. Y él, complacido en dicha catalogación, procuraba responder a ella con buena parte de su comportamiento y actitudes. Pero su caracterización como 'raro' había comenzado antes de ir a Madrid.

Aquesta circumstància també la citava Otero en "*Lembranza do mestre Vicente Risco*" (1969:266-270).

Salvador Lorenzana (1979:57) ha vist de manera gens crítica l'acostament de Risco a les cultures exòtiques:

(...) Bogaba, con arte e respeito, polas sirtes e arquipélagos do lusco-fusco da ciencia e da maxia, do humorismo e amor ao 'raro', dos saberes orientais e da teosofia. Era o tempo da súa pelerinaxe intelectual por culturas lonxanas, zugando nas relixións da India, nas filosofías malditas dos lokayata; estudando as declinacións e conxugacións sánscritas, ou o alfabeto devanagari. Esta pelerinaxe súa por universos exóticos e polo mundo cultural europeo de fin de século, na precura do inédito que o salvase da vulgaridade, deu remate coa sorprendente descuberta de Galicia.

Pérez Prieto (1988:120) considera, potser de manera bastant simplista, que l'assistència de Risco a la Comisión Provincial de Monumentos fou la via per a entrar "*en contacto con Nietzsche, os decadentistas franceses e ingleses, os románticos, o orientalismo e o ocultismo, ... todas elas formas irrationais de pensamento que opoñer ó racionalismo imperante no seu tempo*", afegint que la lectura de *L'Anticrist* de Nietzsche podria haver motivat l'acostament de Risco al budisme (op. cit. 121 n8).

Segons Xosé María de Castro (1993:13), durant el temps que Risco estudià a Madrid tingué com a professor a Ortega y Gasset, i establí contacte amb el krausisme i amb el regeneracionisme de la Institución Libre de Enseñanza. Aquesta afirmació, que he sentit a de Castro sostenir diverses vegades, no l'he vista reflectida en els escrits risquians. No dic que en Risco no hagués quedat una empremta regeneracionista però sempre es manifestà oposat a l'àmbit de la Institución Libre de Enseñanza, a Ortega y Gasset, a la Junta de Ampliación de Estudios... fins que va fruir-ne d'una beca per anar a Alemanya.

Comentant les lectures que Risco esmentava a *Nós, os inadaptados*, Xosé María de Castro (op. cit. 13-14) expressa la seva sorpresa per l'absència de lectures gallegues:

Sen lugar a dúbidas o que más chama a atención é a total ausencia de autores galegos. ¿Canto e qué tiña lido Risco de historia e literatura galega cando abraza a causa do galeguismo? (...). Vicente Risco, ó igual que a meirande parte dos compoñentes da Xeneración Nós, cando abraza a causa do galeguismo ten moi pouca idea do que en Galicia e arredor de Galicia se tiña escrivido (...). (...) neste descoñecemento está a base da carga anovadora e orixinal do movemento Nós.

En la mesura que l'anàlisi de Xosé María de Castro neix, al meu parer, vi-ciada, les conclusions també n'han de sortir. Oblida -o ignora- que Risco, Otero Pedrayo i López Cuevillas consideraven que el nacionalisme, el despertar de Galícia, neixia amb ells. D'altra banda, estèticament ni Rosalía ni Curros ni Pondal interessaven a Risco abans de 1918. La resta d'escriptors en gallec els resultarien mediocres i impropis dels sensibles i dels elegits. Precisament, aquesta circumstància, és a dir la manca de llast, els hauria permès de formular el seu nacionalisme de manera novedosa, diagnòstic que sembla encertar Xosé María de Castro, encara que per raons diferents a les meves.

Manuel Outeiriño (1993:82 n14) ha apuntat, a propòsit del vitalisme i de les idees polítiques i estètiques de Risco, dues fonts encara no investigades: Ralph Waldo Emerson³³ (i el concepte d'ànima col·lectiva o *over soul*) i els assagistes victorians. En aquest sentit remet a *Las tinieblas de Occidente* (Risco 1990:121-123), encara que en aquest text no he trobat cap referència ni a Emerson ni als assagistes victorians.

Un dels pocs intel·lectuals gallegos que, al meu parer, han entès que la formació teosofista de Risco fou decisiva en la seva vida ha estat, paradoxalment en principi, Xosé Filgueira Valverde. En la seva conferència en el Congreso Vicente Risco, que l'inaugurava, manifestava que l'orientalisme era un dels elements estèticistes dels simbolistes i dels modernistes, cercadors de tot allò que fos diferent, rar, preciós, allunyat en la distància i en el temps.

Para o Risco do segundo decenio do noso século, Oriente non era unha escenería más ou unha máscara poética, era unha ideoloxía redentora da decadencia da cultura occidental (Filgueira 1995:14).

Risco hauria arribat a la teosofia de la mà de Roso de Luna, i a l'occultisme per Rodríguez Sanjurjo. Risco hauria estat un dels animadors de la fundació d'un temple budista a Ourense, per iniciativa d'un 'Grupo Buddista Independiente Amritanagar'. Aquest cenacle era una colla esnob, fins i tot en els vestits, on no hi mancaria el càñem indi per a completar aquell Orient fictici (op. cit. 15).

Una font de força interès per saber quin fou el procés formatiu de Risco i quines lectures feia, la tenim en el seu epistolari amb el seu cosí Sebastián Martínez-Risco, més tard president de la Real Academia Gallega. El desembre de 1916, Risco escrivia al seu cosí i, a una petició concreta, aquest li responia que

(...) tío Marcelo [Marcelo Macías?] dice que no tiene nada de Rosalía. Don Benito no quiere desprenderse de lo que tiene. Te mando (...) un ejemplar de Follas novas (*la mejor de Rosalía*) que he comprado para ti (...). Te mando también unas traducciones de Las [sic] Serres chaudes de Maeterlinck; léelos, busca su espíritu, y satúrate del ensueño que emanan (...) los libros del Único que queda en esta desgraciada y moribunda Europa. Y si estudias el alemán, pido al cielo que nunca jamás te sirva para leer a Kant. Amén (...). Que sea un éxito tu disertación sobre Rosalía, cuyo canto es el acento verdadero de Galicia, y la anunciación de la poesía moderna (cito per Freixeiro 1993:107).

Sense poder fer-ne categoria, algun interès hauria hagut de despertar Rosalía de Castro en Risco com per fer-ne una dissertació a Madrid, segurament induïda per terceres persones. Tanmateix, vindria a confirmar el desinterès vers la

³³ [Boston, 1803-Concord, 1882]. En les referències que n'he consultat, no he trobat cap esment al concepte d'ànima col·lectiva.

literatura gallega el fet de no tenir un exemplar de *Follas novas*. A més dels escriptors que Risco esmentava a *Nós*, os *inadaptados* i a diversos articles periodístics, cal també rastrejar en altres textos. Així, a *Mitteleuropa* (Risco 1930:181; [Nós, 81]; 1984:25), deia a propòsit de la xemeneia de l'hotel d'Hendaia, que era com "a vella cheminea francesa das novelas a cheminea que non sei porque citan sempre Dumas³⁴, Sué³⁵ e Ponson du Terrail³⁶ (...)".

Comentant de l'hotel que ocupà en arribar a París, un tant rònec, deia que es trobava "co po incrustado a forza de pasar anos no sitio, algo digno das más fedentas páginas de Zola e de Huysmanns" (op. cit. 22; Nós, 83; op. cit. 45). Si bé resultaria comprensible l'actitud de Risco envers Zola -mai no el citava com a lectura 'generacional'-, sorprèn, fins a cert punt, que parli de 'pàgines pudentes' referint-se a Huysmanns, tant com l'havia llegit i admirat.

Però no estaria de més fer un repàs del que escrivia Risco en les seves col·laboracions en el diari liberal d'Ourense (Casares 1981:71) *El Miño*³⁷, ja en la seva primera maduresa, on també col·laborava López Cuevillas. Malgrat que el contingut dels seus articles sigui, en general, intranscendent, hi podem rastrejar algunes de les influències que aleshores rebria.

Articles signats com a 'Rujú Sahib', "Filosofía arbitraria":

27 de febrer de 1910. "España y los españoles"

Comentava del futurisme i la necessitat de que Espanya es modernitzés i s'europeitzés, però es preguntava què es construiria damunt les ruïnes del vell edifici, i ho feia definint-se com a un dels "*futuristas de Filadelfia*", és a dir dels teosofistes. I afegia: (...) queremos la europeización de España. Queremos destruir las viejas cosas, que son obstáculos porque sabemos que en España no hay nada autóctono que deba conservarse (...).

6 de març de 1910. "España y el futurismo"

Continuació de l'article anterior. En definir-se com a futurista ho feia considerant-se com a "*los que miramos hacia adelante, hacia un porvenir de fraternidad y humanismo*". Resulta clar la seva base teosofista però expressada en un ton optimista, diferent del pessimisme que palesaria anys més tard. Insistia novament, ateses "*los hábitos colectivos de nuestro pueblo, obstáculos que se oponen a nuestra misión*", en que "*combatimos todo lo autóctono, todo lo antiguo*".

A propòsit d'aquesta obligació, esmentava "*el ilustre filósofo Eloy Luis André [que] me hablo en cierta ocasión*"³⁸. En la inducció a la necessitat de fer política i d'europeitzar el país, André coincidiria amb Ramiro de Maeztu.

³⁴ Risco no dóna cap dada per saber si es referia a Alexandre Dumas [Villers-Couterets 1802-Puys 1870] o al seu fill d'igual nom [París 1824-Marty-le-Roy 1895].

³⁵ [Paris 1804-Anneçy 1857].

³⁶ [Montmaur 1829-Bordeus 1871]. Entre d'altres obres, va escriure les de l'heroi d'aventures Rocambole.

³⁷ Només resta sencera una col·lecció d'aquest diari, a mans privades (les que custodiava la biblioteca de l'Institut d'Ourense resultaren destruïdes en l'incendi esdevingut a finals de la dècada dels vint). He pogut consultar els articles de Risco gràcies a l'amabilitat de Marcos Valcárcel.

20 de març de 1910. "La mentira de Nietzsche"

Sembla distanciar-se de "cuando hace algunos años, leía yo libros de aquel Anticristo, perturbador y demente, que se llamó Federico Nietzsche", cuando l'abandonament que li causaren el dugueren a caure "en la impiedad de hacerme nietzscheano". Rebutjava el filòsof alemany, "verdadero corruptor de la juventud; es la suya una literatura malsana y venenosa (...)".

10 d'abril de 1910. "El alma de Castilla"

Nunca ha tenido Castilla tantos poetas que cantasen sus alabanzas como hoy (...).

Pero, en suma ¿qué nos dicen los cantores de Castilla? Pueden resumirse todas sus manifestaciones en lo siguiente: 'Castilla es tierra de héroes y de santos' (...).

Los héroes castellanos son de dos clases: los que defendieron a España de toda influencia civilizadora o combatieron fuera de España la civilización (...) y los conquistadores del Nuevo Mundo. Ni unos ni otros son acreedores a nuestra admiración: los primeros porque encaman la resistencia contra el progreso³⁹; y los segundos porque, si bien civilizaron a América, llevan en si lo odioso de la guerra de conquista.

Quedan los santos (...) todos cristianos. Ahora bien nuestro cristianismo tiene dos características: la intransigencia y el misticismo.

(...) Castilla sólo ha producido una cosa buena: la Mística; aparte de la tendencia congénita de la raza a la ética estoica, su más noble valor moral.

Tomando del estoicismo la resignación, la constancia en el trabajo, y del misticismo la tendencia al verdadero ideal cristiano de espiritualismo y fraternidad, es como puede Castilla acercarse al futurismo, a nuestra doctrina de elevación espiritual de amor universal, de humanismo, de paz...⁴⁰

17 d'abril de 1910. "La certeza"

Esmentava Krause.

7 de juny de 1910

Després de citar Nietzsche i la proclamació que féu "como suprema fórmula de moral la última especulación de la Maha-Vidya", Risco considerava que El momento es oportuno para sembrar en Europa la semilla del Oriente. De los países de la luz nunca puede dejar de venir una verdad; hoy el adeptado búdico se extiende, sobre todo en Alemania e Inglaterra; brahmanista[s] y teósofos hacen activa propaganda; quizá se aproxima el Renacimiento ario-indo, profetizado por Schopenhauer. La Palabra de Oriente va a sonar: estad atentos.

Articles signats com a 'Polichinela', "De mi retablo".

6 de febrer de 1910. "Fruslerías"

Criticava agrament Rostand i la seva obra Chantecler. També satiritzava Valle Inclán que aspirava a ser diputat carlí, creyendo vivir en los tiempos en que el Marqués de Bradomín llevaba aun sobre sus hombros la capa de Almaviva, y en su cabeza el yelmo de Mambrino (...).

18 de febrer de 1910. "Fruslerías sangrientas"

Citava Tomás de Quincey.

22 de febrer de 1910. "Fruslerías fantásticas"

Citava "El Robo del elefante blanco" de Mark Twain" [sic per Twain].

³⁸

Filòsof de qui no he trobat cap referència. No seria, doncs, tan 'ilustre'.

³⁹ Resulta curiós que, només vuit anys després, Risco actuaria com aquests 'herois castellans', refractaris a qualsevol influència externa que signifiqués progrés.

⁴⁰

Resulta clar que està parlant com a teosofista.

26 de febrer de 1910. "D'Anuncio [sic], aviador"

Era este un glorioso poeta, un maravilloso príncipe del País del Ensueño. Y presentaba al mundo sus exquisitas ensueñaciones ataviadas con el ropaje joyante de un lenguaje brillador y suntuoso; porque era maestro en el arte de cincelar el estilo y engastarle valiosas presas de palabras escogidas, lucientes y sonoras. Así salieron de su noble pluma El Triunfo de la Muerte, La Gioconda, El Poema paradisiaco (...). Se apasionó por el lujo y su vida fue teatral y fastuosa. La prensa europea pregón a los cuatro vientos, su vida íntima y sus costumbres; dijeron que escribía a la luz de perfumados cirios, y dormía sobre almohadones de púrpura; se supo el número de sus trajes, de sus corbatas, de sus calcetines (...).

Un día, acompañado de un aviador francés, se sentó en un aparato que lo elevó en los aires, y descendió ebrio de entusiasmo. Desde entonces continuó descendiendo (...).

Gabriel[le] d'An[n]unzio empezó teniendo las alas de un arcángel, y ahora que las ha perdido, se conforma con unas tristes alas mecánicas (...).

2 de març de 1910. "Estreno de 'Casandra'"

Citava Galdós, "el único verdadero cantor de las glorias nacionales, el maestro que más sabiamente ha explorado el alma española (...)".

18 de març de 1910. "Versos de Rubén Darío"

No he leído el nuevo libro que el gran poeta americano acaba de publicar; pero, a juzgar por lo que la prensa de Madrid reproduce, en él volveremos a hallar el exquisito y helénico erotismo, que con intenso aroma de encendidas rosas, nos ofrece el maestro en Proyas profanas, en Los cisnes y en El canto errante. Rubén Darío no ha evolucionado; algo más sutil, algo más viejo, se nos muestra su espíritu en las últimas poesías (...).

Nada ha variado Rubén Darío. Pero ¿por qué no toman su ejemplo los poetas españoles, a quienes con tristeza, vemos retroceder de día en día, llevados por la desidia y el agotamiento, hacia un ñoño y vacío casticismo? (...).

23 de març de 1910. "Valle Inclán en el teatro"

Cuento de Abril, estrenado en la Comedia [de Madrid], ha sido un verdadero triunfo del gran maestro, del insigne autor de Flor de santidad y de Romance de Lobos. Es también un triunfo del Teatro poético, por el que, tiempo ha, clamaba Benavente (...).

(...) Días de gloria son para las letras españolas, los del triunfo de Benavente con el Teatro de los niños, y el de Valle Inclán con su último éxito (...).

29 de març de 1910. "La Réjane y la Tarnowska"

Citava D'Annunzio.

1 d'abril de 1910. "La aviación en España"

Manifestava el seu neguit per certes visions futuristes
(...) colosales ciudades geométricas unidas por un incesante rodar de máquinas, de atrevidos puentes de hierro, elegantísimos, de fábricas ruidosas aplicades a
una España digna de ser magníficamente cantada por Stuart Merrill⁴¹ (...) y habitada por una innumerable fraternidad de hombres fuertes, trabajadores y libres...

2 d'abril de 1910. "La muerte de Juan Moréas"

Lamentava la poca atenció de la premsa a l'iniciador del simbolisme, sobretot en comparació a l'espai que dedicaven "al gran camelo de Chantecleer" de Rostand. Només uns pocs (Rubén Darío, Gómez Carrillo, Diez Canedo) s'havien ocupat de la seva obra, juntament amb Paul Adam i "Gustavo Kan" [sic]. A la lloança a Moréas, oposava el seu rebuig a "cierto abominable libro de Max Nordau"⁴².

⁴¹ Stuart Merrill [Hempstead 1863-Versalles 1915]. Poeta francès d'origen nord-americà. Des del simbolisme assoli un estil propi força original.

⁴² [Pest 1849-París 1923]. Escriptor austriac, fill d'un rabí nacionalitzat a Prússia. Defensor dels drets dels jueus, denuncià els pogroms a Rússia. Presidí el Congrés de Sionistes. Va escriure diverses obres de contingut filosòfic així com novel·les, contes i obres teatrals.

3 d'abril de 1910 "El enemigo"

Verlaine le llamó Monsieur Prud'homme; Remy de Gourmont, Celui qui ne comprend pas; Baudelaire simplement burgués; Unamuno, bárbaro. Se le ha denominado también microcéfalos, cretino, filisteo...

(...) Este interesante personaje es según los casos estadista, magistrado, académico, ingeniero, catedrático, rentista.

A primera vista parece completamente inofensivo; pero pensad bien en lo que ha hecho; el arrojó al fuego los libros de D. Quijote, sostuvo que el Greco estaba loco, dejó morir Verlaine en su hospital, se burló de Oscar Wilde, silbó a Wagner, dictó un libro a Max Nordau, despreció a Dante Gabriel Rossetti, injurió a Ruskin y ahogó el movimiento decadentista.

Una mujer, Rachilde (...), que fue satánica por rebeldía ha escrito: 'Son necesarios esos, los convencidos de nacimiento, para que se enmiende o reviente la Bestia Burgesa, cuya grasa rezumante concluye por untarnos a todos'.

23 d'abril de 1910

Citava Schopenhauer, Victor Cousin⁴³ i Nietzsche.

28 d'abril de 1910

Citava Rubén Darío i criticava novament el Chantecler de Rostand i la moda que generava.

4 de maig de 1910. "El cocodrilo"

Cita les Cartas de Inglaterra d'Eça de Queirós, i Riedyard [sic per Rudyard] Kipling.

10 de maig de 1910. "Fruslerías alegóricas"

Comentava l'estrena a Bilbao de Chantecler de Rostand, "con un estruendoso pateo".

11 de maig de 1910. "Criminalogía".

Citava "Tomas de Quincey, el autor de El asesinato considerado como una de las Bellas Artes". L'habilitat dels caixistes del diari seria un tant limitada, atès que en l'article apareixien Bandelaire [per Baudelaire], Lantrencoah [per Lautreamont], autors que Risco citava juntament amb Richepin⁴⁴, Lombroso, Ferri i Marro⁴⁵.

3 de juny de 1910. "La estatuta de Julio Verne"

(...) Entre literatos no se da gran importancia al admirable arte de Julio Verne, y se considera su obra como de un género infantil, y más de entretenimiento y amenidad, que como grande y definitiva.

(...) lo que lo coloca en la primera línea entre los ingenios universales, es el haber sido el creador de un género nuevo, de una subdivisión de ese gran arte moderno, que el divino Poe descubrió, y cuyos más ilustres representantes son Julio Verne y Jorge Walls [sic per Herbert George Wells] (...).

⁴³ [París 1792-Cannes 1867]. Polític, orador i filòsof. Ocupà la presidència de diverses institucions polítiques i culturals. Com a filòsof fou l'iniciador de l'escola eclèctica, contrària al sensualisme de Locke. Fou criticat per Taine que el qualificà d'arcaïc.

⁴⁴ Suposo que deuria referir-se a Jean Richepin [Medea, Algèria 1849-París 1926]. Fou poeta, novel·lista i dramaturg.

⁴⁵ Cesare Lombroso [Verona 1835-Torí 1909]. Antropòleg i criminòleg. Impulsor de la criminologia positivista, investigà les causes de diverses malalties, com la pelagra. Excel·lí també com a psiquiatra hospitalari.

Enrico Ferri [San Benedetto 1856-Roma 1929]. Publicista i criminòleg italià, fundador amb Lombroso de l'Escola de Criminologia d'Itàlia. Militant socialista radical, dirigí el diari Avanti.

Antonio Marro [1838-1913]. Metge alienista italià, fou director del manicomio de Torí. Discrepava de les teories de Lambroso.

4 de juny de 1910. "Nuevas fruslerías"

(...) un respetable señor [P]Rudhomme (no sabemos si es el mismo que retrató Verlaine).

10 de juny de 1910. "El colmo del Chanteclerismo".

Com a continuació a la seva dèria contra l'obra de Rostand, criticava la moda que havia generat:

(...) bastones Chantecler, paraguas Chantecler, sombreros Chantecler, corbatas Chantecler, abanicos Chantecler, imperdibles, dulces, dijes, pastas, etc., todo Chantecler.

Pero lo más sorprendente, la mayor exageración de la nota, la última creación del Chanteclerismo, apareció en Orense, ayer, en el Paseo de la Alameda. Me refiero a la muiñeira Chantecler que ejecutó la banda municipal (...).

¿Por qué no se la dedica el autor a Rostand? (...)

14 de juny de 1910. "Serio e importante"

Citava Carlyle i Maeterlinck.

24 de juny de 1910. "Del enda [sic] Venetia"

Por la sagrada calva de D'An[n]unzio, que esta vez nos toca a nosotros ser los admirados!

Los futuristas italianos van más allá de lo estupefaciente, en un delirio que ofusca la serenidad, atributo el más importante del espíritu moderno.

Este futurismo industrial y militarista es inconcebible para nosotros los pobres de espíritu. Ese manifiesto lanzado desde el campanile de Venecia es capaz de hacer temblar las gafas del propio Stuart Merrill (...).

Después de todo, ese mundo futuro, paraíso de los bárbaros, no está tan alejado del actual. Los futuros dominadores del mundo según los futuristas, no serán muy distintos de nuestros agiostistas⁴⁶, trutsmen [per trustmen], generales, etc.

Así pues los futuristas italianos no se proponen nada nuevo; viéndolo a ser románticos del cartón piedra, que por sus gestos descompasados, sus golpes teatrales, sus palabrotas, resultan completamente shocking.

(...) cuando creímos que el futurismo consistía en acabar con la guerra, con la tiranía capitalista, con el grosero industrialismo, nos salen ellos con que el porvenir presenciará la apoteosis de las máquinas, de los cañones, del salto, la carrera y el puñetazo.

Casi estoy por jurar que Max Nordau, no sospechó que de nuestra desgracia de edad del celuloide pudiera surgir tan nunca vista demencia.

9 de juliol de 1910. "Un rato con Rabelais"

Risco reflexionava sobre el seu estat anàmic intel·lectual:

(...) Es la época de los deceimientos y el cronista se abandona a una tristeza sin causa. He aquí a Polichinela atacado de la enfermedad del siglo (...) libertémonos poco a poco del nihilismo a que nos conduce tanta lectura moderna (...).

El cronista va a dejar de leer libros (...) siempre alejado de todo filisteísmo. Y está seguro de que si así lo cumple, no dejará de premiarlo la sonrisa burlona y bondadosa del gran Anatolio France.

30 de juliol de 1910. "El Apóstol"

Citava Maeterlinck.

14 d'agost de 1910. "Orense desde fuera"

El señor [Jaime] Solá [de Vida Gallega] ha visto Orense (...) y su visión resulta tan fantástica como la que de España tuvieron Gautier, Marinée [sic per Merimé] y Alejandro Dumas (...).

(...) Al cronista (...) le es penoso recordar al Orense de hace seis ocho años, cuando en poco se diferenciaba la ciudad de las Burgas, del pueblo gris de Rusiñol (...).

⁴⁶

Per 'agiostistas'. Podem entendre que aquest terme equivaldría a 'especuladors'. L'agiotaatge o pràctica de l'àgio és l'obtenció de guanys per l'alt preu a què arriben determinats bens sotmesos a fortes i imprevisibles fluctuacions, especialment quan tercieres personnes en resulten afectades.

16 d'agost de 1910. "Un rato de crítica"

(...) Ya sé que también viene ahora de Francia la tendencia inicial, que proclama ex cathedra Gómez Carrillo: después del espléndido florecimiento espiritual del simbolismo y el decadentismo, la eterna rutina recobra su imperio, y disfrazada de arte social unas veces, otras descaradamente tradicionalista, esto es: atávica, se ocupa con ahínco en hacer volver grupas a los más gallardos cabalgadores del moderno Pegaso (...).

31 d'agost de 1910. "Aviación y estética"

(...) Desearía saber lo que sobre este asunto piensa el Sar Peladan, el autorizado intérprete de Leonardo de Vinci (...).

Ayer he leído en Le Figaro (...).

¿A quién anuncian estos hombres alados? Quizá ese mundo industrial todo fábricas y cuarteles, con que sueñan los futuristas italianos (...).

4 de setembre de 1910. "El buque fantasma"

Esmentava "el divino Poé" [sic] i les Aventuras de Arturo Gordon Pym.

Por algo el buque fantasma hirió la sensibilidad de aquellos sublimes espíritus que los hombres llamaron Edgardo Poé y Ricardo Wagner [sic].

17 de setembre de 1910. "La verdadera vida"

Citava una frase d'Ibsen.

23 de setembre de 1910. "¿Será verdad?"

Esmentava Maeterlinck.

6 de novembre de 1910. "Los sistemáticos"

(...) ¿Es verdaderamente sincero Maeztu? Federico Nietzsche, que aunque loco, y quizá por esto mismo era un gran talento, y que en el arte de conocer a los hombres tuvo un maestro (Schopenhauer), dice en El Crepúsculo de los Dioses (...).

3 de desembre de 1910. "Sobre una caricatura del 'Heraldo'"

(...) Nunca envidié más la pluma del exquisito Jean Lorrain⁴⁷ (...).

15 de desembre de 1910. "Monomanía religiosa"

(...) El indigno muerto William James⁴⁸ dejó demostrado en un libro que nunca será olvidado, que el espíritu humano tiene en la necesidad religiosa uno de sus más fuertes estímulos.

27 de desembre de 1910. "En la tumba del santo"

He asistido en espíritu al entierro de Tolstoy. Era una revelación del alma rusa. ¡Oh, esos rusos! Son tipos extraños, de alucinados, de soñadores, violentos tipos trágicos (...).

Censurava l'autocratisme tzarista contra el poble rus

Ved como la sagrada alma de Oriente se alberga bajo esas frentes obstinadas i assenyalava la feliç arribada de Tolstoi,

un sabio y un santo y les habla llanamente, dulcemente, como un hermano (...). Nunca les enseñó cosas malas, no les predicó una moral arbitraria y sin trabas (...).

5 de març de 1911. "Sobre un soneto"

Citava un vers de Baudelaire: "Je hais les mouvements qui déplacent les lignes".

⁴⁷ Pseudònim de Paul Duval [Fécamp 1856-París 1906]. A més de diverses novel·les d'estil malaltis, fou autor de diversos glossaris de dialecte normand.

⁴⁸ [Nova York 1842-Choconia, New Hampshire 1910]. Psicòleg i filòsof, fou pioner en els estudis de psicologia. El llibre al què Risco deuria de referir-se seria *The Principles of Psychology* (1890).

7 de març de 1911. "El danzante simbólico"

Esmentava

un maravilloso libro italiano que se titula 'Bertoldo, Bertoldino y Cacaseno'⁴⁹.

12 de març de 1911. "El Unanimismo"

(...) ¿Qué de nuevo trae el Unanimismo? Mr. Romains⁵⁰, uno de los confeos de la escuela, dice que el unanimismo es la expresión directa de la vida unánime (...); admiradores de Racine aspiran a un puro clasicismo, y rechazan el arte de los románticos y de los parnasianos así como la técnica de orfebres de los simbolistas. Ellos siguen a Watt [sic per Walt] Whitman, a Rimbaud, a Kipling [sic]... No han publicado ningún manifiesto ni se han presentado con estrépito, ni han cantado de antemano su triunfo. Son silenciosos y esto les hace simpáticos.

(...) Todavía está vivo Peladan; todavía es patente la influencia de Verlaine; hay en Juan de Royère⁵¹ que predica el neosimbolismo y el genio insuperable de Maeterlinck triunfa en todas partes. El unanimismo no prevalecerá como tendencia literaria; pero cumplirá su misión de hacer renacer el entusiasmo.

Para esto cualquier cosa era buena: hasta los disparates de Marinetti; pero es mejor el unanimismo, que ha producido obras como 'L'Armée dans la Ville'⁵² y 'L'Epreuve' de Georges Duhamel⁵³, cuyo asunto, por lo menos, indica, una sabia orientación estética de sus autores (...).

22 de març de 1911. "Una excéntrica"

Escrivint d'una tal Claudina, deia que tenia un espíritu formado en la libertad y en la lectura de las mayores atrocidades: Willy, Gourmont, Lorrain, Rachilde (...).

28 de març de 1911. "Más sobre el Unanimismo"

(...) Se me había ocurrido hacer una crítica del Unanimismo, pero para ello me sería preciso exponer siquiera sucintamente mis doctrinas estéticas, lo que no quiero hacer en modo alguno, pues como a cada cual, me importa estar a bien con mis vecinos (...).

Pero no puedo hablar del Unanimismo, sino bien o mal, y no quiero ni lo uno [ni lo] otro. No me gusta. La unanimidad que yo veo es la de la vida universal dirigida indefinidamente, según un ritmo interno, hacia su sucesiva nihilización.

Pero estas son palabras de difícil asimilación. Es preciso prepararse. Mientras tanto, no hay inconveniente en que leais a Jules Romains, a Cheveniere, a Vildrac, a Gosenx.

18 de juny de 1911. "El homenaje a Parada"

Citava diversos pintors, entre ells a Rusiñol.

⁴⁹ Poema jocós italià del segle XVIII, escrit per pseudopoetes i inspirat en les aventures de Bertoldo i Bertoldino, escriptes per Giulio Cesare della Croce. Camillo Scaligero della Fratta li afegí un tercer personatge, Cacaseno. Aquestes aventures foren recreades per autors posteriors, Goldoni entre ells.

⁵⁰ Jules Romains, pseudònim de Louis Farigoule [Saint-Julien Chapteuil 1885-París 1972]. Poeta, dramaturg i crític. El moviment unanimista començà el 1903 i fou definit per Romains el 1908, amb *La vie unanime*. Risco duia, doncs, cert retard en presentar-ho com a novetat.

⁵¹ Jean de Royère [Aix 1871- ? >1935]. El 1906 fundà *La Phalange*, revista en què col·laboraren, entre d'altres, P. Adam, M. Barrès, A. Gide, E. Verhaeren i J. Moréas. El 1935, en evident anacronisme, seguia conreuant la memòria literària de Baudelaire i Mallarmé.

⁵² De Jules Romain.

⁵³ [París 1884-1966]. Formà part del falansteri de *L'Abbaye* i dels unanimistes, encara que no sen' considerava. No he trobat referenciada l'obra esmentada per Risco.

I com a una altra mostra de les referències erudites de Risco, uns anys després, tenim les que incorporava a *O porco de pé*. Comparava les forces vives amb la "hoste dos Dhyan-Clohan⁵⁴, ou como os Kabiros de Samotracia⁵⁵" (1982:21); Don Celidonio assisteix a un concert d'*As Nubes* ('*Nuages*) de Debussy (op. cit. 24), cita recurrent per al grup Nós; apareix un "*Feminino Buddha* (...). *Resolutora do Problema do Sexo de Freuds e Marañóns* (...)" (op. cit. 25); els Morlocks de Wells (op. cit. 36) i Conan Doyle (op. cit. 37); Marinetti, Freneuse i des Esseintes (op. cit. 46); Paulo Orosio, Kant, Hegel, "factores xeográficos de Ratze⁵⁶, os valores de Windelband⁵⁷" (op. cit. 53); Milton, "o prólogo de Mephistophele" (op. cit. 56); "bulas satánicas de Bodin e de Martín del Río, o das Misas negras" (op. cit. 57); Cardan, Lavater (op. cit. 65); Rückert i d'Ors (op. cit. 87); Guerra Junqueiro (op. cit. 89).

⁵⁴ No n'he trobat cap referència. Suposo que deu pertànyer a la mitologia céltica.

⁵⁵ Conjunt de textos de tema misteriós, escrits en grec i en llatí però d'origen grec, tot i que alguns estudiosos consideren que podrien tenir una procedència no hel·lènica (fenícia). Són coneguts com a 'misteris de Samotràcia', 'kabiros' o 'kabirim'.

⁵⁶ Friedrich Ratzel [Karlsruhe 1844-Ammerland 1904]. Farmacèutic, periodista, escriptor i geògraf. Fou l'introductor de la geografia social.

⁵⁷ Wilhelm Windelband [Potsdam 1848-1915]. Prestigiós historiador de la Filosofia.

3.4.3 L'ideari de Vicente Risco

Les fonts on Risco abeurà per a construir el seu pensament, el seu ideari de l'any 1918, foren diverses. Òbviament, les consideracions que n'han fet els crítics han estat basades en textos anteriors a 1936, fonamentalment els apareguts a *La Centuria* i, sobretot, a *Nós, os inadaptados*. Com aquest text el veurem amb detall més endavant, ja ens referirem aleshores a les lectures que Risco hi esmenta. Ara, i abans d'entrar en l'anàlisi del teosofisme de Risco, recollirem diverses opinions sobre les línies estètiques que conformaren el seu ideari.

Francisco Bobillo (1995:395-396) ha reivindicat la llibertat de pensament de Risco:

(...) estaba en su perfecto derecho cuando defendía unas u otras posiciones doctrinales que consideraba las más adecuadas para lo que entonces se llamaba, con un contenido semántico religioso, 'redención de Galicia'.

Risco deixà relativament clara la seva opinió sobre el romanticisme i ho féu, ja el 1925, en el seu article "*Estudios sobre o romanticismo*" (cito per Risco 1990: 117). A propòsit de les crítiques d'alguns pensadors al segle XIX per romàntic, Risco afirmava que

eses pensadores non reproban o século XIX polo que aquel século ten digno de reprobación, senón precisamente polo contrario. O que fan é desbotaren no século XIX o que se revolve contra o mal espírito do mesmo século XIX (...). Reproban o século XIX por romántico: en realidade, que fan é desbotaren o romantismo (...). [Aquests pensadors eren] "en Francia Charles Maurras, nacionalista de dereita, e en Portugal, a imitación dos nacionalistas franceses, (...) Antonio Sar[djinha] e a falanxe integralista. Euxenio [sic] d'Ors gabábase de ter acabado co romantismo en Cataluña. O mesmo Spengler non é moi amante do romanticismo.

Risco es trobava, en aquest sentit, davant d'una contradicció, d'un dilema. Ell apostava pel romanticisme, en tant que estètica contrària al classicisme, i aquells a qui admirava o havia admirat (Spengler, Maurras, d'Ors) s'inclinaven per aquest. L'opció romanticista la feia Risco (op. cit. 120) pel "senso medieval da vida por oposición ó senso helénico -a liberdade por oposición á regla- o natural por oposición ó xeométrico".

L'anticlassicisme risquià prenia expressió en un romanticisme medievalista i celtista, un romanticisme que neixia "na Biblia, nos Upanishad da India e nos Eddas escandinavos. Deste xeito, o romanticismo é oriental, é nórdico e é cristián". És a dir,

les "religiōns espiritualistas (...) que descubriron na alma do home esa enorme arela [que] ten a sua realidade noutro lado, no alén da vida" (op. cit. 121).

Per a Risco (*ibidem*), escriptors com Tancredo de Viksau⁵⁸, Goethe, Schiller, Lessing, Herder, considerats pels alemanys com a clàssics, haurien passat per romàntics en els països de parla llatina, on "dominaba o más intolerante clasicismo, coas súas unidades, senequismo, *Epistola ad Pisones e demás parvadas (...)*". Els veritables romàntics serien uns altres: Novalis, Ludwig⁵⁹, Guillerme e Fradique [sic per August Wilhelm i Friedrich] Schlegel, Zacarias Werner, Uhland, Hoffman, Schleiermacher, Goerres Baader⁶⁰.

Xosé Manuel Beiras (1968:164) considerava que tots els elements que conformaren el segle XIX (romanticisme com a nou classicisme, parlamentarisme, capitalisme i socialisme, l'eclosió de les nacionalitats, les teories econòmiques) entraren en crisi amb l'arribada del segle XX (societat de masses, revolució socialista, fi del colonialisme, dictadures de signe divers). Aquests elements són els que fan de Risco un 'inadaptat' perque "(...) Vicente Martínez Risco Agüero é un intelectual, e ós intelectuais correspóndelles pasar polo trance da inadaptación, cando viven situacions semellantes á peripecia de Risco". Aquesta anàlisi és tòpicament marxista i, més per tòpica que per marxista, resulta una explicació molt banal, massa fàcil, davant la relativa complexitat del cosmos de Risco. Per a Xosé Manuel Beiras (op. cit. 169),

(...) o 'romantismo' de Risco non ten outro sentido que o dun antipositivismo, e [n]oxe estamos en condicōes de apreciar o contido fecundo dessa postura, pois que na epistemología das ciencias se está de volta das demás e das desviaciones ás que tiña chegado o positivismo naquela sazón (...). [És] unha alerta contra a deshumanización da ciencia (...) e contra o fetichismo dos rigorismos formais, encoiros e vacuos (...). Non afasta o rigor metodológico (...).

Antón Risco, filló de Vicente Risco, ha dedicat un opuscule al pensament del seu pare:

De formación positivista, racionalista, liberal, Risco fue abriendose poco a poco, ya en su juventud, a otros modos de pensar más oscuros e ignotos, influido poderosamente por la lectura de Nietzsche, de Bergson, de Unamuno, así como por el prestigio orientalizante y ocultista que se mantenía a principio de siglo (A. Risco 1978:9).

Segons Francisco Bobillo (1981:86), les influències esotèriques (Sar Péladan) i teosofistes (Roso de Luna) en Risco eren conseqüència de la influència de

⁵⁸ No he trobat (o no he sabut trobar) cap referència d'aquest escriptor.

⁵⁹ Suposo que deu de referir-se a Otto Ludwig [Eisfeld 1813-Dresden 1865].

⁶⁰ Deu de fer referència a Hans Joseph von Görres [Coblença, 1776-Munic, 1848].

Nietzsche en la seva joventut. A Madrid incorporà al seu bagatge el simbolisme i el futurisme. L'individualisme de Risco tindria les seves arrels en el neoromanticisme del segle XX, herència de les lectures d'Ibsen, Dostoievski, Tolstoy i Verlaine. Pío Baroja també se'n feia ressò a *Desde la última vuelta del camino*, quan cita el místic Estanislau de Guaita, deixeble d'Eliphas Levi, renovador, en paraules de Sar Péladan, de l'Orde dels Rosacreus.

Segons Ricardo Carballo Calero (1981b:21)

(...) Semellaba-nos que o Risco dos tempos de Nós loitaba sobre todo por soerguer o galego, asoballado pola presión da cultura centralista. Mais agora, a interpretación auténtica é que se trataba de defender 'o noso espírito'... das alancadas do materialismo. Así, a oposición Galiza-Castela non resulta axeitada para comprender a estrutura dinámica desta versión do pensamento risquiano (...).

A vocación (...) de Risco é sempre a herexía, a reacción, a discrepancia, a oposición, a inadaptación (...).

Per a Victorino Pérez Prieto (1988:133-134), els eixos estètics del pensament de Risco serien:

•Romanticisme *sui generis*:

espiritualismo (coma oposición ó positivismo, ó materialismo e á razón en xeral) e unha certa rebeldía frente ás normas e ós cánones estéticos; entusiasmo polo medievo, predominio do sentimento frente á reflexión, gusto pola épica cabaleiresca; tendencia ó sobrenatural, o exótico e o misterioso, idealismo, mitoloxía popular (...) senrazón, rexeitamento da ciencia (...) negación da civilización mediterránea (intelectualista) e defensa da 'civilización atlántica' (atlantismo e celtismo románticos).

•Tradicionalisme:

Froito do rexeitamento do positivismo e do espírito da Ilustración. Tradicionalismo a pesares das súas proclamas vanguardistas e futuristas (...) aspecto positivo na valoración da historia, etnografía, filoloxía (...) das tradicións orientais e da antigüidade.

•Crítica de la raó i de la modernitat:

en tanto decadencia, que o conduce á exaltación do irracionalismo e misticismo (...) continuas referencias á decadencia occidental (...), pesimismo moral (...).

•Historicisme

pero non un historicismo positivista e empirista, senón un historicismo máxico que no tanto de chegar a un pensamento obxectivo prefire a recreación do pasado en función dos seus intereses inmediatos (...). O más grave na historización de Risco sería a 'mentira metodolóxica' e a 'mentira estética', -que apunta F. Bobillo- nunha confusión de mito a realidade.

•Espiritualisme i religiositat.

Si bé, en línies generals, aquests serien els eixos del pensament risquià, Pérez Prieto els contempla des d'una perspectiva temporal actual, especialmente pel que fa a la predilección de Risco per les antigues civilizaciones. Al marge d'això, també hem

d'assenyalar el seu error en considerar una suposada rebel·lia estètica anticanònica i unes "proclamas vanguardistas e futuristas".

Basilio Losada ha reflexionat sobre les idees estètiques de Risco:

(...) Risco é un conservador, intelectual rigoroso que esculca no mundo que arrodea os síntomas de podremia e morte cunhas mecánicas de pensamento nas que se conxugan o horror e maila admiración. Como diante o diaño, Risco síntese abraiado cando (...) dá cun cadre cubista ou co baratillo surrealista de Dali. Dá a impresión de que todo aquelo que el rexeta, ten forza dabolón para fascinalo como os ollos de serpe (Losada 1993:66).

Risco supón, en maior grao que calquera outro intelectual galego do seu tempo, e poida que cun valor paradigmático, a mentalidade da dereita civilizada, da burguesía liberal do seu tempo, consciente da crise dunha época que vián como remate dun proceso secular de perda de valores (Losada 1995:321).

Unha crisi que també percebrien els moviments d'avantguarda, que voldrien veure reflectides en l'art les transformacions socials i tecnològiques del seu temps. Una crisi que resultava del trencament del monolitisme positivista-racionalista: la teoria de la relatividad d'Einstein, que trencava les coordenades d'espai i de temps de Newton i la realitat cartesiana; la ruptura de la unitat cos-pensament a partir de les formulacions de Freud; la ruptura del *yo* [literari] a partir de Pessoa, a qui Risco, amb tota probabilitat, no hauria coneugut (ibídem).

Francisco Sampedro (1993:69) ha assenyalat la important influència de Nietzsche en el pensament de Risco. Aquest hauria pres del filòsof alemany l'aristocratisme radical i l'ideologema del ressentiment. És a partir d'aquí que s'explicaria el caïnisme de la ciutat i la indústria contra el camp, el mercat contra el feudalisme, els 'filisteus' contra l'espiritu. L'oposició risquiana a la modernitat tindria arrels nietzscheanes.

Per a Manuel Outeiriño (1993:79) el valor de Risco no estaria tant en la seva dimensió com a escriptor -que en té- sinó pels

xéneros literarios que 'inaugurou' ou das correntes literarias e xomallísticas que 'introduciu' (...) na literatura galega (...) deixou estradas en moitas publicacións unha chea de bos exercicios de 'modernismo' ou 'modernidade' literaria.

Sabem molt del pensament i de l'ideari estètic de Risco gràcies a la correspondència conservada de Manuel Antonio, qui va demanar-li consell en diverses ocasions. I a diferència de Nós, os *inadaptados* que és un text diferit, per aquesta correspondència sabem què pensava Risco en el present d'expressar-ho. Manuel Antonio i Rafael Dieste varen escriure a Castelao, rianxer com ells, perquè fes seguir una carta seva a Risco, "ese tolo que encerra en si unha esperanza pr'a

Galicia e pr'ó Atlántico" (Manuel Antonio 1979:50). En aquesta carta li demanen uns aclariments a una conferència pronunciada per Risco a Compostel·la. Castelao els dóna notícia de que ha fet seguir la carta i de la voluntat del jovent i del nacionalisme (op. cit. 51). Risco els respon (op. cit. 53) i, entre d'altres coses, els diu que "*a civilización mediterránea viveu dos autores gregos i latinos (crasicismo) e dos esquirtores cristianos (romanticismo)*", i els remet al seu text inèdit de *Las tinieblas de Occidente*". I continua:

Nós agora non queremos faguer unha síntese do crasicismo c'o romanticismo, non nos situamos na bisectriz; queremos unha concepción integralmente nova, nin crásica nin romántica. Este novo ideario, en parte, foi xa comenzado a elaborar polos saudosistas portugueses: Teixeira de Pascoaes, Leonardo Coimbra. O noso Porteiro [Garea] tivo adiviñacións xenias tocantes a este punto. Mais hemos ser nós, os novos, os que temos nacido á vida espiritual dempoixas de 1900 os que temos que crear o ideario da nosa futura civilización. Pr'eło temol-a fé e mais a vontade.

Veiem que Risco no diferencia, en el pla intel·lectual, entre un abans i un després al moment de la seva entrada en el galleguisme. Per a ell, els cridats a renovar l'ideari estètic era tasca dels nascuts a la vida intel·lectual després de 1900.

Per a Francisco Bobillo (1981:31), el substrat del *sincretismo culturalista* de Risco és Eugeni d'Ors, especialment el de l'etapa catalana, el "*Xenius da primeira época*", com el qualificà el propi Risco.

Malgrat les discrepàncies que hi hauria entre D'Ors i Risco a propòsit del mediterranisme -discrepàncies que no serien tals sinó una simple diferència en el qualificador del model clàssic cercat-, ambdós abeuraven en les mateixes fonts: en el romanticisme germànic i en els tradicionalistes francesos (Renan, Maurras, Barrés), en els escriptors esotèrics (Sar Péladan, Roso de Luna) i coincidien en el menyspreu d'allò vulgar. Aquestes coincidències no serien tan estranyes si considerem que el pensador català, com apunta Olivia Rodríguez (1993:63), també era teòsof.

El tradicionalisme de Risco, fins i tot quan més proper es troava de les avantguardes i del futurisme, provenia de l'influx romàntic i del rebuig del positivisme i de l'esperit de la Il·lustració. Risco cercava el temps anterior a la Il·lustració per a projectar-lo cap al futur com a superació del segle XIX, del 'segle estúpid' que acabaven de deixar (Bobillo 1981:145). Encara que es reivindiqués neòsof -com a isotòpic del *noucentisme* dorsià- i rebutgés el segle XIX, l'esperit

d'aquest segle (el romanticisme, les teories nacionalistes, la filosofia de Nietzsche) era present, i ben present, en Risco (op. cit. 133).

La curiosidad risquiana, mantenida primordialmente en esta primera etapa [1918], estaba limitada por sus preferencias ideológicas y, en el caso concreto del marxismo o de cualquier otra doctrina materialista, tal curiosidad quedaba prácticamente anulada. De ahí también -aunque no sólo por esta razón- que parezca un exceso literario decir que, entre las características de Risco, figura el 'rigor analítico' (op. cit. 134).

Però el pensament estètic de Risco tingué dues dimensions, singulares i inseparables, la nacionalista i la individual:

Las creencias, als costumbres, el folklore, los métodos de trabajo y la distribución del hombre en la tierra, la tradición y la familia, todo el conjunto de mores, la lengua, etc. definen esa personalidad singular. Y en Risco su deseo de diferenciación personal, existente desde que en su juventud comenzase a repetir que 'ser diferentes es ser existentes': lo traspasaría a la singularidad grupal. De la torre de marfil individual se pasará a la torre de marfil nacional (Bobillo 1981:81).

Citant Méndez Ferrín ("O irracionalismo de Vicente Risco"), per a Francisco Sampedro (1993:68) hi hauria dos tipus d'irracionalisme: un, el de claveguera, tintat de màgia, esoterisme, el de la teosofia, el de la sutura mitològica; l'altre, un irracionalisme 'd'alçada', el de la filosofia. I seria "deste último do que pretendo matizar o estatuto que adquire en Risco (...)" . I és a partir d'aquesta consideració que desenvolupa el seu article. Llàstima que l'irracionalisme de Risco seria més a prop del primer tipus que no pas del segon...

Per a Olivia Rodríguez (1995:333)

Risco responde ó tipo de intelectual más común da xeración modernista, herdeiro dos artistas decadentes finiseculares, que optou por fuxir do compromiso 'noventayochista' español, ainda que desembocaría co tempo noutro compromiso casticista, como foi o do nacionalismo galego.

Un perfil intel·lectual format a partir de l'obra dels anomenats *Precursors*, fonamentalment romàntics; de les altres cultures de l'àmbit atlàntic, especialment Portugal i Irlanda, sobre els qual proposà la comparació; el passat cultural medieval; l'obra dels artistes coetanis que reflecteixen, conscientment o inconscient, l'ànima gallega en les seves obres, la literatura popular (op. cit. 342).

4. DE LA TEOSOFIA I L'EXOTISME DECADENTISTA A LES AVANTGUARDIES

La teosofia com a una de les bases fonamentals del pensament de Risco, ha estat considerada, generalment, de forma secundària. Els seguidors de la tesi piñerista sobre les tres etapes de Risco han donat per superat el bagatge teosofista -tot i considerar-lo un trampolí, quan no un element de protomodernitat- en el moment d'ingressar en el nacionalisme. Tampoc no hi han aprofundit gaire els qui, contràriament, han considerat el caràcter unitari de la trajectòria risquiana.

Anys després, Otero Pedrayo ho veia en termes laudatoris:

(...) despreciaba a filosofia xermánica i a filosofia como si dixéramos universitaria, i era teósofo e adicouse á India, sabía moiísimo da India, de Oriente (...). Vicente Risco con eso da teosofia chegou a dominar libros moi difíciles, más difíciles que a Crítica da Razón Pura, que esta polo menos ten un fundamento racional, senón por exemplo 'El budismo exótico' [sic], por exemplo a obra dos Veda que son catro temerosos volumens que il soupo destilar na súa alquitara misteriosa (...).

Vicente Risco compuxo un libro que non sabemos onde estará, manuscrito, precioso, de 30 o 40 páxinas cunha reducción da teosofia según os Vedas e toda adornada de dibuxos estudados que llo adicara a Castelao, pra que Castelao aprendera (Otero 1986:45).

(...) Vicente Risco (...) antes de que a alma de Galicia (...) chamara na porta da sua conciencia, (...) era un oriental, era un budista, estaba entregado a ese placer moitas veces atormentado e ascético da filosofia búdica (...). El quería libertarse en Oriente, no Tibet, nas pelerinaxes aquelas dos homes que andaban trinta anos seguidos por chegar ó Tendinó [?] e ver ali ó vello asceta que tiña si, as fontes do nirvana, ese é o fundamento o istmo esotérico [?] tan difícil de comprender e estudiar (Otero 1996:9).

Antón Risco també ha escrit de l'evolució del pensament risquian:

(...) De ahí a súa atracción polo ocultismo, a teosofia, os pensamentos e relixioses [sic] orientaes, os pobos chamados primitivos, como polo pobo paisano do seu país. E así foi como pasou do culto fervente do simbolismo, ao do surrealismo. E a este respeito lémbrome moi ben da activa correspondencia que mantiña co poeta surrealista catalán Juan Eduardo Cirlot¹ (A. Risco 1986:13).

(...) o meu pai amostrouse tan interesado durante toda a súa vida polo hinduísmo, o budismo, o taoísmo, o kabalismo xudeo, a gnosticismo, o hermetismo de orixe persa ou caldeo, os animismos africanos (op. cit. 23).

Veurem en l'apartat 15 la presència a la revista Nós de diversos articles que demostren que Risco, malgrat el seu ingrés en el nacionalisme galleg, no hauria trencat amb la teosofia. Però el propi Risco ho reconeixia en una carta adreçada a Losada Diéguez:

¹ Victoria Cirlot m'ha dit que no conserven cap carta de Risco al seu pare. Caldria consultar l'epistolari de Cirlot, recentment editat, per verificar-ho.

[Maig de 1920]

(...) Xogamos un pouco lixeriramente co Atlantismo, co Celtismo, coa Raza, coa Terra, coa Saudade... Empregamos un pouco estas verbas coma foguetes e non debe ser esí. Sexamos serios, inda con todol-os 'sintomas forzados'... E ti, filósofo auténtico, deixándome pasar a min por tal -que é un escándalo- eu son nada mais (ou nada menos) que teósofo (...).

Remeto al meu treball de curs de doctorat Vicente Risco: *la via provinciana cap a l'harmonia* per a un estudi aprofundit sobre la base teosofista en la configuració del pensament nacionalista de Vicente Risco. Tanmateix, val la pena fer cinc cèntims sobre què fou la teosofia i com influí en el pensament risquiat. L'èxit de la teosofia -mateix que el d'altres corrents esotèrics, místics, ocultistes- a les acabailes del segle XIX responia a les dosis d'espiritualisme per les què maldaven diversos sectors intel·lectuals europeus, desorientats per la ciència racionalista, positivista i materialista. En la mesura que les institucions espiritualistes -com les diverses esglésies cristianes, especialment la catòlica- no podien donar-hi resposta, les mirades giraren cap a les cultures exòtiques i antigues.

La principal d'aquestes organitzacions espiritualistes fou la Societat Teosòfica, fundada per Helena Petrovna Blavatski el 1875 a Nova York. Aquesta dona, d'origen rus i trajectòria misteriosa, sabè recollir el creixent interès per les cultures orientals que era present a Europa des dels romàntics. Amb independència de les fundades sospites de frau que sempre accompanyaren aquesta societat (molt ben estudiades per Peter Washington a *El mandril de la señora Blavatsky*: valgui com a exemple la vida aventureira que s'inventà Charles Webster Leadbeater (op. cit. 120), un dels principals dirigents de la S. T.

L'èxit de la teosofia provenia d'haver sabut sincretitzar els diversos pensaments orientals amb les matrius religioses occidentals. Val a dir que els seguidors de la teosofia no eren budistes *stricto sensu* sinó que seguien un budisme de manual, passat per la trinxadora dels dirigents de la Societat Teosòfica.

4.1 Risco teosofista o la via kàrmica cap a l'alliberament nacional

En aquest apartat exposaré, amb el màxim de síntesi possible², les meves hipòtesis sobre la presència del pensament teosofista al llarg de la vida intel·lectual de Risco, si més no del període comprès entre 1911, any de la seva aparició pública, i 1936, moment de la desaparició de la revista *Nós*.

Pocs han estat els intents de trencar la cotilla canònica de les 'tres etapes' de Risco proclamada per Piñeiro en el pròleg a l'obra de Ramón Lugrís, *Vicente Risco na cultura galega*. Menys encara han estat els acostaments per tal d'esbrinar què hi havia en el Risco pre-nacionalista i què en va quedar en el moment del seu ingrés en les Irmandades da Fala. La consideració de la segona de les etapes com a l'única genuïna en Risco, ha portat a ignorar, inclús a menystenir, el període anterior. En general, ha estat despatxat amb els tòpics del decadentisme, l'exotisme i el teosofisme, encara que sense aturar-se en esbrinar què volia dir aquest darrer.

Carlos Casares (ms. s.d. 41) ha considerat que

O ingreso de Risco nas 'Irmandades' non lle supuxo ter que renunciar ao seu vanguardismo estético, ao que seguiu fiel, anche non sen algunas contradiccións (...). Nem bargantes (...) percura galeguizar en certo xeito o esteticismo (...).

Aquesta continuïtat teosòfica -que Casares anomena impròpiament 'avant-guardisme estètic'- també l'expressava Risco anys més tard en alguns articles sobre Rudolf Steiner i el comte Keyserling apareguts a *Nós*. A més, li escrivia a Losada Diéguez de forma que palesa que no hi hauria hagut trencament:

[9 de juny de 1920] (...) Non é na mente divina onde se da a identidade dos contrarios? -eu, Kadosh Bhramácharin Bodhabikshn Druid Cherchev, diria: abonda con que nós teñamos creado no pensamento a Patria -Terra e Grey-ideal pra que modelandose a materia astral d'ise xeito, ela exista xa no futuro.

Carballo Calero (1981:637) arribà a intuir que, probablement, l'explicació etapista que de Risco féu Piñeiro no era exacta i que, altrament,

toda a vida e a obra de Risco ten un mesmo percorrido e unha mesma dirección, un mesmo encamiñarse no que as circunstancias históricas do seu tempo influiron dun xeito relativo.

Carballo Calero fou el primer en qualificar com a generació, ja a les pàgines de *Nós*, el grup coetani de Risco. Però, com d'altres vegades li esdevingué, en lloc de fer cas a la intuïció, optà per la via més còmoda, i en aquest cas acceptà, finalment, la teoria etapista de Piñeiro.

² Per a una ampliació d'aquest tema remeto al meu treball final dels cursos de Doctorat *Vicente Risco: la via provinciana cap a l'harmonia* (1995).

Un dels pocs intents de destriar què havia estat això del teosofisme de Risco ha estat el d'Olivia Rodriguez en la seva tesi *La obra narrativa de Vicente Risco* (1993). Si bé no arriba a establir una relació causa-efecte entre la teosofia i el nacionalisme de Risco, com a mínim ha aprofundit en les influències teosofistes com a element fonamental en el pensament risquià. I en aquest sentit ha estudiat l'impacte del teòsof austriac d'origen croat Rudolph Steiner en Risco. De manera molt sintètica però molt exacta, Olivia Rodriguez (op. cit. 65) ha definit la teosofia com a corrent irracionalista i anticientífica de reacció enfront el Positivisme científista del segle XIX, corrent que va recórrer a la mitologia comparada entre totes les religions i al sincretisme cristiano-budista.

Aplicava un esquema ternari a la persona (cos, ànima i esperit o *karma*), esquema que Steiner trasplantava a l'estructura social, en contra de l'Estat unitarista i igualador (op. cit. 72): vida econòmica, vida política i vida cultural havien de mantenir un perfecte equilibri, sense supeditacions d'una a les altres. En aquesta teoria social, dos són els punts focalitzats per Olivia Rodriguez en referir-se a Risco: el paper de les èlites i la funció del *karma* social o col·lectiu.

Rudolph Steiner³ pertanyia a la segona generació de teosofistes. Estudià especialment les forces del mal, les 'Forces Obscures' que lluiten contra la Gran Germàndat Blanca dels Mestres. Personificà aquestes forces en Lucifer i Ahriman. El primer dominava la literatura i la filosofia i l'art modern; el segon presidia les ciències i la tecnologia modernes. Representaven la supèrbia i l'esperit del materialisme (Washington 1995:148).

Steiner creia que Goethe havia estat influït pel Rosa-Creu i per altres tradicions ocultistes d'origen renaixentista. Propugnava com a via d'avenç per als europeus, no exactament la teosofia, sinó allò que ell anomenava esoterisme occidental. Prohibí l'actuació a Alemanya de l'Orde de l'Estel d'Orient (OSE), un dels grups d'elegits establert al si de la Societat Teosòfica. Annie Besant cancel·là

³ Segons l'EUI *Espasa Calpe*, seria alemany, nascut a Kraljevic, Hongria, el 1861 i mort a Suïssa el 1925. Segons la *Gran Encyclopédia Catalana*, hauria estat austriac, nascut a Kraljevic, Croàcia, sense especificar el lloc de la seva mort el 1925. Segons l'*Encyclopédia Larousse Catalana*, va néixer el 1861 a Kraljevic, Croàcia, i va morir a Dornach, Suïssa, el 1925. Kraljevic -com tot Croàcia- formava part de l'Imperi Austro-Hongarès en el moment del naixement de Steiner i per aquesta raó en algun lloc figura com a austriac. Era de família germànica i tota la seva formació i activitat posterior tingué lloc a Alemanya.

la secció alemanya i expulsà Steiner de la S.T. Aleshores (1913), Steiner fundà la Societat Antroposòfica, a la què seguirien la majoria de teosofistes alemanys.

El 1923 Steiner visità Penmaenmawr, al País de Gal·les, amb Marie von Sievers. Restaren extasiats davant els amfiteatres sacerditals de les muntanyes, les funcions de les quals va reviure amb clarividència, per a incorporar-les posteriorment a la seva síntesi esotèrica. El mateix s'esdevingué l'any següent a Titangel, amb el país saturat de pluja.

La luz astral le mostró el lugar donde había estado el castillo e incluso le facilitó la visión de Merlin y los caballeros sentados en la Tabla Redonda, cada uno con el apropiado signo del Zodíaco sobre su cabeza. Más adelante, compararía la corte artúrica con los Caballeros del Grial, dando a entender que la Sociedad Antroposófica seguía las huellas de aquéllos (Washington 1995:244).

Steiner defensava la tesi de les relacions kàrmiques que determinen el pas d'una civilització a una altra. Davant la contradicció entre la responsabilitat per les culpes del passat, que hem de redimir, i la salvació que Crist féu dels pecats dels homes, per a Steiner Crist havia intervingut per evitar que les males accions s'anessin acumulant a favor d'Ahriman, la qual cosa no impedia que cada generació hagués de pagar pels pecats dels seus avantpassats (*ibidem*).

Un altre personatge que planà sobre el pensament alternatiu europeu del primer terç del segle XX fou el comte alemany -de l'aristocràcia germànica bàltica- Herman Keyserling⁴. Segons Peter Washington (op. cit. 225), va voler resoldre un dels grans conflictes que es produïen al si del teosofisme: el del límit de les influències del mestre en els deixebles i el punt d'equilibri entre les cultures oriental i occidental, a partir de la necessària renúncia cap a la pròpia personalitat com a primer pas cap a la il·luminació.

Expulsat per la revolució bolxevic de les seves possessions a Estònia, s'establí a Berlín, on contragué matrimoni amb una néta de Bismarck. Fou influït per Goethe, per H.S. Chamberlain i pel filòsof i místic austriac Rudolph Kassner. El seu pensament el podem resumir en dues idees: l'enteniment- percepció del significat existeix més enllà de les paraules i la veritat com a coneixement és subjectiva. Per a Keyserling, aquestes idees podien trobar-se en al filosofia oriental però no en l'occidental, atès que per als orientals té més importància l'expressió que el significat i la veritat com a forma objectiva.

⁴ [Könno, Livònia 1880-Innsbruck 1946].

Compartia amb Yeats la creença en que la teosofia s'equivocava en voler atansar religió i ciència occidental, la veritat de la sabiduria i la veritat del fet objectiu. Segons Keyserling, només hi havia un tipus d'homes capaços de conèixer el significat i la veritat subjectiva: els artistes i els 'filòsofs reis' -en qualificatiu de Plató: aquells la saviesa dels quals els dóna dret a governar els altres (és a dir, l'aristocràcia dels savis).

Amb la fi de la primera guerra mundial, les idees de Keyserling, mateix que les de Steiner, tingueren una àmplia difusió a Alemanya (Washington 1995:227). Tanmateix, després de 1920 el teosofisme i l'esoterisme perderen bona part del prestigi que havien tingut abans de la guerra. El seu idealisme fou trasplantat a diverses organitzacions polítiques, des de la socialdemocràcia i els comunistes fins a l'extrema dreta i al moviment de 'rearmament moral'. La seva decadència tingué la puntilla amb l'arribada dels nazis al poder, quan perseguiren els seguidors de Steiner, per pacifistes, i els de Keyserling, perquè apareixien com a possibles rivals per a encarnar el Destí Alemany (op. cit. 272).

Loís Tobío (1994:235) també ens il·lustra sobre la figura del comte de Keyserling, l'obra del qual conegué quan fou a Alemanya el 1930. Respecte de la vocació de molts alemanys d'arribar al fons de les coses, deia que

(...) o conde Keyserling era tamén destes, tendo fundado unha escola da Sabiduría para dar leccións de filosofía, unha especie de exercicios espirituais, con internado e todo, á xente de diñeiro. Non gozaba o conde de maior estimanza nos medios académicos serios e puros pero, en troques si lle daban en España, no círculo de Ortega, más ca nada, tendo pronunciado aquí varias conferencias e pasado unha tempadiña na Residencia de Estudiantes (...).

El karma ha estat la principal aportació que els teosofistes, prenent-lo del pensament oriental, feren de cara a la diferenciació entre pensament occidental, d'arrel judeocristiana i grecollatina, i el nou pensament que defensaven. Molt en síntesi, seria aquell element present en les persones que no desapareixeria amb la mort física. Consituïria una mena de memòria històrica espiritual, tant en una dimensió individual com en una dimensió col·lectiva. Però això, si bé ens clarifica alguna cosa, resulta limitat si la nostra intuïció ens diu que Risco no abandonà el teosofisme -o les seves conseqüències- en el moment de passar a formar part del nacionalisme galleg organitzat.

L'atracció europea per l'Orient té segles de tradició. Si en l'Edat Mitjana s'establien diverses vies de contacte -des dels àrabs arribats a la Península Ibèrica i Sicília fins als viatges de Marco Polo-, en l'Edat Moderna els viatgers europeus -comerciants, missioners, aventurers, navegants- dugueren al vell continent molt d'allò que havien après. Però l'orientalisme passiu, és a dir d'Europa estant, s'encetà amb el Romanticisme, amb Goethe entre d'altres. Ja no era la cerca del misteri o la troballa d'una alteritat sinó l'exotisme com a via escapista o d'aprofundiment espiritual però sense modificar els paràmetres culturals propis. Els imperialismes europeus, especialment el britànic i el francès, posaren en contacte les èlites d'un i altre continent. Es desfermà aleshores una veritable febre pels orients i, davant la demanda, hi hagué qui n'oferí les dosis necessàries per al consum exotista. I aquest orientalisme en píndoles el proporcionà la teosofia, basant-se en l'ocultisme tradicional europeu, que havia conegit un fort impuls al llarg del segle XVIII, especialment amb els intents de restaurar el Rosa-Creu (Gérin-Ricard 1975: 249).

4.2 La Teosofia

La Teosofia aparegué com a grup organitzat amb Helena Petrovna Blavatsky⁵. Aquesta misteriosa dona russa, de caràcter groller i ambició sense mesura, s'havia casat a setze anys amb un militar de seixanta. Ben aviat abandonà el domicili conjugal. Havent heretat una considerable fortuna, emprengué una vida aventurera que la dugué des de l'Àsia Menor fins a Londres -on s'hi va estar uns cinc anys, freqüentant cercles espiritistes i revolucionaris- abans d'unir-se als carbonaris italians, més tard a Massini i, finalment, a Garibaldi, de qui hauria estat amant. Ferida en una batalla, anà a París on fou atesa per un espiritista maçó. Després de passar per El Caire, arribà als Estats Units on fundà, el 1870, la Societat Teosòfica. Hagué de fugir de diverses ciutats per haver estat denunciada per sengles fraus.

Donà a la Societat Teosòfica un corpus doctrinal que barrejava orientalisme, càbala hebreïca i gnosticisme (Rivière 1975:79). Si bé la seva tasca resultà positiva en alguns aspectes, com la fundació de la universitat de Benarés o la traducció i reedició de nombrosos manuscrits sànscrits, moltes de les seves obres tenen un valor científic, filosòfic o religiós més que dubtós, a causa de la base ocultista en la qual es fonamenten. La Teosofia, constituïda per diverses sectes que tenien en comú el seu rebuig de la raó i de la fe cristiana, pressumia d'estar il·luminada per la divinitat. En tant que corrent filosòfic aspirava al coneixement profund (*sophia*) de la Divinitat (*Theos*), per la qual cosa s'oposava tant a la Teodicea com a la Teologia. Quan no ha pres com a base cap d'aquestes fonts cognoscitives, esdevé vana superstició o morbós misterisme heterodox i conduceix simplement a l'ocultisme, a l'espiritisme i a l'orientació doctrinal.

Darrera de tota la xerrameca mistèrica, espiritualista i esotèrica no hi ha hagut altra cosa que una organització fraudulenta. Els coneixements recollits dels *mahatmes* o mestres de la saviesa indis, no eren més que invenció de Madame Blavatsky. La Gran Lògia Blanca del coneixement era una organització per engalipar burgesos decadents ansiosos d'exotisme, organitzada sota l'esquema del

⁵

[Iekaterinoslav, avui Dniproproetrovs'ke, Ucraïna 1831-Londres 1891]

Rosa-Creu. Amb gran habilitat, Helena Petrovna Blavatsky sabé donar a la Societat Teosòfica una certa seriositat, gràcies sobretot a la participació del grup en un congrés de religions celebrat a Xicago el 1893, quan els teosofistes ja eren comandats per Annie Besant⁶. Aleshores confluí cap al cristianisme esotèric, amb la idea d'un nou messies a la manera gnòstica, és a dir, no el Fill de Déu sinó el Logos, el Christos. Aquest nou messies fou 'descobert' per Leadbeater en la persona d'un jove indi, el conegut Krishnamurti, el qual fou dut a Londres a estudiar. Segons els teosofistes, hauria tingut trenta reencarnacions. Aquest nou messies hauria de tenir els seus dotze apòstols i era cridat a dirigir la nova raça superior, la dels blancs extraeuropeus (australians, neozelandesos, nord-americans), com anteriorment havien dirigit les seves Viasa a l'Àsia, Toth a Egipte, i Buddha a l'Índia. Malgrat deixar admirades a les noietes de la bona societat anglesa, per la profunditat del seu esguard, sempre hagué d'observar una estricta castedat.

La Societat Teosòfica tenia dues categories al seu si: la secció exotèrica i la secció esotèrica. La primera restava reservada o limitada als esperits lliures i independents, popular i barroera, mentre que passaven a la segona els dòcils i submissos, és a dir els iniciats. Tenia unes característiques que l'assimilarien a allò que, actualment, coneixem com a sectes destructives, en la mesura que calia obeir en tot a la directora, veu de la divinitat oculta, amb qui també calia confessar-se. Els rituals teosòfics eren semblants als de la francmaçoneria (i, en conseqüència, amb els de la Rosa-Creu), amb jurament de dur una vida teosòfica (*EUI Espasa Calpe* 1924 vol. 60: 1092). Helena Blavatsky (1968:41 n1) considerava aquestes dues seccions com a sengles escoles budistes: la primera provindria del cervell del cap de la secta, la segona del cor de Gantama Buddha.

Sinnett, en el seu *Budismo esotérico* (1989:9), coincideix amb això a grans trets. Els budismes esotèric i exotèric serien diferents però no estarien aïllats entre si. El primer no pot ser concebut simplement com l'angle superior d'un triangle, un *imperium in imperio*, una escola central en el vòrtex del món budista, sinó que la seva doctrina és, per als sectaris i il·luminats, com la veritat absoluta pel que fa a l'home, la natura i l'origen de l'univers.

⁶ Successora de H. P. Blavatsky com a presidenta de la Societat Teosòfica. La cort del virrei de l'Índia estava al corrent de l'ascendència irlandesa d'Annie Besant i del seu passat radical, amb discursos favorables a la independència d'Irlanda (Washington 1995:112).

Una altra característica de la teosofia era el seu panteisme (Déu és tot i tot és Déu). El teosofisme es reduïa a descriure "minuciosamente y en una fraseología semicientífica, semiocultista y orientalista" (EUI Espasa Calpe 1924 vol. 60:1094) la seva visió del món. L'esperitisme i l'occultisme van estar molt relacionats amb la configuració de la doctrina teosòfica. Molts esoteristes no consideren l'esperitisme dins les ciències ocultes:

Lo que diferencia al espiritismo del ocultismo anterior (...) es la mezcla (...) de lo espiritual y de lo material, de lo científico y de lo místico. Para los espiritistas, nuestro cuerpo está compuesto de tres elementos: el cuerpo físico, el cuerpo mental, el cuerpo astral (Gérin-Ricard 1975:269).

Per a Sinnott (1989:15 i 17), la relació entre secret i esoterisme és intrínseca. Mentre que a Europa la ciència rebutja -negant-ho- tot allò que aparegui com a secret, la ciència esotèrica ha estat guardada com a valuosa herència reservada als creients regularment iniciats en associacions organitzades misteriosament.

A Espanya hi havia locals de la Societat Teosòfica a Barcelona, Madrid, València, Alacant i Pontevedra. La lògia teosòfica d'aquesta ciutat, dita *Marco Aurelio*, es declarà autònoma l'octubre de 1913 (EUI Espasa Calpe 1924 vol. 60:1093). Es publicaven diverses revistes teosofistes: a Barcelona, *El Loto Blanco*; a Madrid, *Hesperia, Aurora, Sophia*; a Valencia, *La Luz del Porvenir*. Aquesta darrera fou ressenyada en el número 7 de *La Centuria* com a "mensuario ecléctico de propaganda espirísta y filosófica. Valencia (...) Hacen allí propaganda el espiritismo, la Sociedad Teosófica y la Iglesia Swedemborgiana (...)".

4.3 El temps trascendent

Els teosofistes prenien els textos de les principals civilitzacions i els passaven per la seva particular coctelera, sense cap discriminació mínimament científica. Així, no distingien la diferent concepció que, en relació al més enllà, tenien els antics egipcis i els indis (hindús i budistes), diferència que sí ha observat Oswald Spengler (1962 vol.1:23): per als antics egipcis, la conservació del cos del difunt (momificació) era una manera de mantenir la memòria històrica, mentre que els indis, contràriament, son ahistorics, no recorden res, i per això creuen el cos dels cadàvers. És per això que els antics egipcis protegien les mòmies per tal de salvar-les de la profanació. I si ho feien no era només per conservar els objectes del difunt de l'eventual expoii de lladres, sinó per evitar la dispersió del *ka*, cosa que provocaria l'anihilament de la personalitat del difunt.

Els teosofistes, especialment els més inclinats cap a l'occultisme, tenien en el *Llibre dels Morts* un text doctrinari bàsic. A més dels elements rituals que descrivia, aquest llibre tenia importància per als teosofistes perquè definia els tres elements que constituïen la personalitat humana: el cos físic, el *ba* i el *ka*. El *ba* era l'ànima, representada per un esparver de cap humà, que se separava del cos en el moment de la mort terrenal i emigrava cap a l'altre món. En canvi, el *ka* o doble del difunt, fruia d'una vida màgica enmig dels seus objectes familiars. El *ka*, segons els antics egipcis, neix amb l'home i conviu amb el *ba* en la vida terrenal en forma de fluïds corporals. Quan el *ka* abandona el cos es produeix la mort terrenal (Gérin-Ricard 1975:13). Aquesta divisió trinària és la base de l'espiritisme modern, divisió que els teosofistes assimilaven a la divisió també trinària dels indis.

Un dels temes que els teosofistes també manlevaren de la saviesa egípcia antiga és el del vel d'*Isis*, que té el seu isotòpic en la mitologia índia en l'anomenat vel de Maia. L'obra més coneguda d'Helena Blavatsky es titula, precisament, *Isis unvoiled* ('*Isis desvelada*'). Aquest vel amaga la realitat de les coses. Com deia Mario Roso de Luna (1988:19), la Mentida robà a la Veritat, en el darrer dia de l'Edat d'or, el seu vestit, aprofitant que dormia. Des de l'aleshores, la Mentida embolcalla la Veritat. Cal treure-li el vel a la Mentida per descobrir la Veritat, cal llevar el vel a *Isis*.

Segons Peter Washington (1995:62)

Isis desvelada es una exposición del ocultismo egipcio y del culto a la Gran Madre. El libro se divide en dos partes, bajo los epígrafes de 'Ciencia' y 'Teología'. La primera parte empieza con una crítica a Hume⁷, Darwin y Huxley, a quienes acusa de haber estrechado el concepto de ciencia, al aplicarla tan solo a las leyes demostrables que rigen el universo material. Luego, Blavatsky arguye que hay otras leyes de la naturaleza que el hombre desconoce, pero que son accesibles a la sabiduría ocultista, y que merecen el nombre de ciencia. La segunda parte es un ensayo de religión comparada y una exposición del budismo como la sabia doctrina donde religión y ciencia se unifican (...).

Aquest manual de budisme i ocultisme, fet a la mida dels esnobs europeus, ben aviat no passà 'la prova del cotó'. Max Muller, professor de sànskrit de la Universitat d'Oxford, posà en dubte la competència documental de l'autora. Un altre crític identificà més de dues mil cites que passaven per originals de Blavatsky i aquesta respongué que aquestes cites eren la prova del seu poder ocult (op. cit. 63). Però no era l'objectiu de madame Blavatsky complaure crítics i erudits sinó fornir carnassa orientalista als aprenents de gurús, molts d'ells lectors de Ruskin, que, en aquells anys, sorgien arreu d'Europa, poc amoïnats de si allò que llegien era fiable i autèntic.

De les idees que els teosofistes manllevaran del pensament indi, la que ocupava una posició central era la del *karma*, un dels tres elements de la personalitat, juntament amb el cos i l'ànima. El *karma*, com a llei de justícia distributiva innexorable, cega i inconscient, distribuiria els éssers humans en cinc races. A la primera pertanyerien els éssers inconsistents com meduses; la segona seria la de color vermellós; la tercera seria la lemúrica, i els seus components serien com a ciclops; la quarta estaria submarinada a l'Atlàntida fa dos-cents mil anys però va donar lloc als xinesos, als japonesos i als indis americans. La cinquena raça, la indo-ària, estaria subdividida en cinc sub-races: a la cinquena d'aquestes pertanyerien els homes més avançats (anglo-saxons, germànics, francesos septentrionals), mentre que la resta d'europeus, inferiors, formarien part de la quarta sub-raça (EUI: 1924 vol 60: 1094)⁸. Aquesta divisió la feia Roso de Luna (1988:66) prenent-la de

⁷ A. O. Hume, fill del parlamentari liberal britànic Joseph Hume, era un omítolleg que vivia a l'Índia.

⁸ Aquesta és la divisió que hem vist abans en parlar del messies gnòstic (Krishnamurti) que proclamava la Societat Teosòfica d'Annie Besant.

Doctrina secreta d'Helena P. Blavatski. Estableix una cronologia a partir del "viejo pueblo ario-hindú, padre y tronco de toda la Quinta Raza humana, sucesora de las primitivas Razas Tercera y Cuarta o lemuriana y atlante". Aquesta Quarta Raça era originària de la Xina, i arribà al seu grau superior amb l'Atlàntida, en el moment en que la Raça Ària aparegué a l'Àsia.

Sinnett (1989:67) parlava de rondes evolutives, en cadascuna de les quals es desenvoluparan fins a set races, amb set sub-races. Actualment estaríem a la cinquena de la quarta ronda (op. cit. 70).

En diverses ocasions Risco esmentà les seves lectures de llibres de Blavatsky i de Sinnett. Alfred Percy Sinnett [Londres 1840-1921] fou periodista a Londres i a Hong Kong. Presidí la Societat Teosòfica. Ell i la seva esposa eren molt aficionats a l'ocultisme, àvids de sessions i manifestacions, una mica esnobs. Convencé els directors del seu diari, el *Pioneer d'Allahabad*, perquè hi col·laborés H. P. Blavatsky, a qui presentava com 'la comtesa'; tanmateix, les ximplerries d'aquesta no foren de grat dels directors del rotatiu i Sinnett fou despatxat (Washington 1995:71).

El segon llibre de Sinnett, *Esoteric Buddhism* (1883)⁹, augmentà les conseqüències de l'anomenat 'escàndol de Kiddle'. La seva aparició enutjà profundament dos dels dirigents seriosos de la Societat Teosòfica, Anna Kingsford i Edward Maitland, que cercaven contrarestar Blavatsky. Aquest llibre volia equiparar la teosofia una interpretació intencionadament selectiva de textos budistes (op. cit. 84). Otero Pedrayo afirmava que Risco fins i tot se'l sabia de memòria

Abans de 1917 Risco havia format part, amb López Cuevillas i Rodríguez Sanjurjo, de la lògia teosòfica *Marco Aurelio de Pontevedra*. Durant la seva estada a Madrid (1914-1917), Risco hauria freqüentat els cercles teosofistes de la capital d'Espanya. Així li ho deia a Rodríguez Sanjurjo en una carta (sense data: 1915?)¹⁰:

Fui dos veces a ver a Roso de Luna. La 1^a su Sra. me dijo que acababa de llegar del Congreso de Zaragoza y estaba durmiendo, que tuviera la bondad de volver una mañana, que lo encontraría en casa con seguridad. Volví y me dijo el portero que había salido de Madrid, pues recibió un telegrama diciendo que estaba muy grave su cuñado.

(...) esta noche iré a la S. T. con objeto de ponerme en relación con el Sr. Calvo para mi acceso a la Biblioteca de la Rama.

En el Ateneo se habla a diario de Teosofía. Manolo oyó decir que se iba a crear, en la sesión de hoy una sección de Teosofía, a lo que se opondrán los

⁹ Probablement hauria llegit la versió espanyola de F. de Montoliu, de 1902.

¹⁰ He pogut disposar d'aquestes cartes gràcies a l'amabilitat de Pepe Bouzas, d'Ourense.

neos. Yo no oí nada; veremos. Ya sabes cual es mi actitud semi-incrédula, y sobre todo precaucional. Tengo mi manera de ver propia.

He empezado a leer á Burnouf¹¹, sobre el Buddhismo, y veo que en la Teosofía todo ó casi todo está tornado de las distintas sectas en que se divide la Iglesia del Norte, que son doctrinas curiosísimas, algunas que adelantaron mucho á la Filosofía moderna.

(...) Me olvidaba decirte que tengo una compañera teosofista, la Sra. Bertrand, de Barcelona. Naturalmente, nos hemos hecho amigos. Se parece bastante á Eva Rodríguez, la del café, la mujer de Eladio López; pero es más gruesa y más alta. No me gusta.

Amb data 7 i 8 de novembre (de 1915?), escrivia a Rodríguez Sanjurjo:

Mi querido Primi: cierro el libro que el Dr. Oldemberg¹² bravo tudesco, escribió sobre el Bhāgavata Buddha, nuestro Mahāguru por los siglos de los siglos ¡óm! ¡sea alabado! (...).

(...) el Domingo por la mañana estuve dos horas con el gran Roso de Luna, quien me hizo una cordial acogida, me habló con entusiasmo de ti y de Pintos (...).

Dice que no tiene tiempo de escribir nada, pues está arreglando cosas de la herencia de su cuñado que le darán labor para 6 meses. También me dijo que no era conveniente, ni para él ni para el Boletín publicar una cosa tendenciosa o aproximadamente teosófica, encareciéndome los disgustos y el dinero que esto le tiene costado. Él no tiene un nombre en la ciencia española por ser teosofista, en la Academia tuvo disgustos con el P. Fita etc. etc. Y lo interesante que se pudiera decir de un anillo gnóstico, sería teosófico.

(...) Me hizo nuestro sabio amigo una impresión excelente: es un hombre de talento, imaginación y sensibilidad exquisitas, verdaderamente un hombre superior. Parece un sabio sacerdote egipcio, ó un erudito neoplatónico, un exégeta de la Kábbala ó de los libros de Paracelso (...).

El Arqueológico tiene cerrada la sala de Oriente por obra; así es que no pude llevar una vara de nardos al Señor Buddha.

(...) Como tengo poco tiempo para todo, no he vuelto a la S. T. Roso está indignado contra las farsas de Aydar. Me dijo 'diga V. á Sanjurjo y á Pintos que sé yo bien que Annie Besant es una farsante' (...).

En una otra carta, datada el 6 de desembre de 1915, Risco li deia a Rodríguez Sanjurjo:

(...) Mi vida es monótona; y de ella solo saco el provecho real de algunas horas de intenso trabajo: estoy ampliando y profundizando mis conocimientos sobre la noble doctrina del Bienaventurado Buddha, sobre el misticismo en general, y leyendo (...).

He ido dos ó tres veces por la S. T. y estoy completamente desilusionado de aquello. No hay más cerebro que el de Doreste que es un hombre muy culto pero maníático y el de Treviño, un sutil mantenedor de la ortodoxia. Nuestra manera de ver está muy alejada de la de aquellos señores, y yo me alegro de la actitud de los de Pontevedra, como que voy á escribir á Pintos, felicitándole, y adhiriéndome.

¹¹ Risco deuria referir-se a Eugène Burnouf [Paris, 1801-1852]. Orientalista, especialitzat en llengües i literatures antigues, especialment sànscrita i persa, donà a conèixer a Europa la llengua sagrada dels budistes. Féu els primers assajos d'interpretació de l'escriptura cuneiforme. El 1844 publicà la traducció del *Bhagavata Purana*, i *Introduction à l'histoire du Bouddhisme indien*, i, quatre anys més tard, la segona part d'aquesta obra, *La Lotus de la Bonne Loi*, traducció de l'obra sànscrita *Saddharma-pundarika*. Burnouf era un eminent científic i no tenia res a veure amb l'orientalisme de manual dels teosofistes.

¹² Herman Oldenberg [Hamburg, 1854-Gotinga, 1920]. Orientalista, autor d'importants treballs sobre el budisme a l'Índia. La cita de Risco no sé a quina obra d'Oldenberg deu de referir-se.

(...) Creo que estamos llamados á grandes cosas, á representar en la Europa actual un movimiento y una fuerza poderosa, que acaso sea vencida -estamos en el Kali-Yuga¹³- pero que ha [de] dejar profunda huella, y una semilla nínfica para lo porvenir. Somos, querido poeta, lo que fué en el siglo IV el Santo emperador Juliano (...). Somos la fuerza del futuro renacimiento, la fuerza del pasado que es el futuro, porque, aunque no lo veamos, esto se ha de hundir como se hundió la Atlántida (...).

Aquestes darreres idees expressades per Risco haurien de tenir gran transcendència. El convenciment d'haver de fer grans coses el duria a intentar fer-les. Un primer intent hauria estat l'aventura de publicar *La Centuria*, revista que recollia les inquietuds teosofistes, en paral·lel a les literàries. Hi van escriure Rodriguez Sanjurjo i Roso de Luna de temes relacionats, d'una o altra manera, amb el teosofisme. I Vicente Risco també, i va fer-ho en el seu assaig *Preludio a toda estética futura*.

Aquest llarg article aparegué dividit entre els set números que de la revista es publicaren. Com indicava en el meu treball *Vicente Risco: la via provinciana cap a l'harmonia* (1995:46), no resultaria especulatiu considerar que la publicació del número 7 de la revista, després de set mesos de publicar-ne el número 6, respongués -entre d'altres raons- a la necessitat de completar l'article. Aquest era més una declaració d'intencions estètiques que un manifest o un assaig crític, una declaració auroral de l'empresa que Risco -potser sense saber-ne de cert cap a on volia encetar. Aquest criteri és, naturalment, contrari al mantingut pels qui, des de l'òptica nacionalista, defensen l'etapisme de Risco. Així, per a Justo G. Beramendi (1981:123), l'article seria una "verdadeira cantiga do ciño deste Risco prenacionalista, esteta e decadente".

El fil conductor de l'article és l'actitud a adoptar, des del seu pensament neosòfic i teosofista, davant els nous corrents estètics del moment, tant en relació a la democratització de les arts com de les avantguardes. I la base de la teorització risquiana apareix en el primer lliurament, amb la frase "*El mundo es solo apariencia; tal es la primera verdad estética*", frase que es una de les tesis centrals del pensament teosofista.

Fernández del Riego (1988:103) ha vist així la pertanyença orgànica de Risco al teosofisme:

¹³ Aquesta idea de la 'Kali-Yuga' (que Risco posa en masculí) l'hauria pres de Blavatsky per a *Las Tinieblas de Occidente*. Aquest període tenebrós hauria començat a la mort de Krishna, el 16 de febrer de 3.102 a.C. Poc tindria a veure, per tant, amb una suposada decadència europea.

(...) Houbo un momento no que formou entre os adeptos da pequena igrexa de Roso de Luna; estudiava a Paracelso, e era profunda a súa adicación a Tagore. Transfigurado en doutor budista, correu en conversas e caricaturas polas tertulias galegas (...).

De l'esoterisme de Risco, Bobillo (1981:154) ha escrit:

El gnóstico Risco pretendía saber más que los otros. La sabiduría no fundada en el racionalismo ni en ninguna metódica labor intelectual, sino recibida a través de la tradición, los influjos y las comunicaciones sobrenaturales: la sabiduría reservada a los iniciados (...).

La teosofía gnóstica, simbólica y sincrética, permitía a Risco adoptar parcialmente cualquier doctrina y congeniarlas todas. De ahí la heterogeneidad de lecturas y aficiones que nos muestra. Su interés por las cosmogonías, el demonio y las querellas maniqueas entre luz y tinieblas, la combinatoria entre religiones [a]sirias, [h]indúes, egipcias y judeocristianas, el hermetismo, la astrología; asimismo tantas otras notas risquianas son también producto de ese gnosticismo poco elaborado, muy de manual y de lugares comunes, que algunos habían difundido en el período que cabalga entre los siglos XIX y XX.

En el segon lliurament de *Preludio a toda estética futura* Risco defensava la naturaleza antisocial que tenien -que havien de tenir- els 'esperits delicats' i exquisits. En la part publicada en el número 3 de *La Centuria*, l'autor expressava la seva preferència per l'art popular davant l'art social:

El siglo pide un arte social (...). El arte social no es el arte del pueblo; el arte del pueblo, verdadero y único arte democrático, es folk-lore, y folk-lore es tradición, la tradición más arcaica y más sagrada.

Aquesta opinió, encara no nacionalista, és l'oposada a la que havia manifestat en un article a *El Miño* (6 de març de 1910), és a dir set anys abans. Només li calia fixar-se en un 'poble' i en una 'tradició', els gallegos, i *ipso facto* esdevindria nacionalista.

Risco escrivia contra l'anonymat del públic i a favor de l'exquisitesa de l'artista davant la mediocritat del públic, opinió que també l'expressava Roso de Luna, amb una particular versió de l'evangeli de Mateu (10-13) i de les paraules de Jesús respecte de les paràboles. Així, el passatge del Nou Testament que diu (cito per la *Vulgata*: 1797, vol. I: 75)

Y llegando los discípulos, le dixerón: ¿por qué les hablas en parábolas? Él les respondió, y dijo: Porque a vosotros os es dado saber los misterios del reyno de los cielos: mas a ellos no les es dado (...). Por eso les hablo por parábolas: porque viendo no ven; y oyendo no oyen, ni entienden.

és reproduït *pro domo sua* per Roso de Luna (1988: 9) de la següent manera:

(...) a vosotros, mis discípulos, os hablo cara a cara, pero a los demás, al vulgo, les hablo por parábolas, para que viendo no vean y oyendo no entiendan... porque no debéis dar los tesoros del Reino del Padre (Significado Esotérico) a los vulgares, a los cerdos (...).

Les paràboles serien, per a Roso de Luna, l'equivalent del vel d'Isis, que cal alçar per a conèixer la veritat, idea que coincidiria amb l'expressada per Sinnott

(1989:10) quan deia, a propòsit dels lectors europeus, que "*con pena apelarà a la sabiduría de la regla sancionada por el tiempo que (...) prohíbe a los iniciados arrojar margaritas a las pueras*".

I tornant a Risco, aquest afirmava la necessitat de treure de dins nostre el cant inèdit que hi duem, de cercar noves maneres de dir coses inaudites, de forma que "*ser diferente es ser existente*". Aquesta frase, que Risco repetiria posteriorment en diverses ocasions, ha estat presa com a bandera de la 'diferència nacional', en una visió inexacta i reduccionista, ja que, per al seu autor, aquest 'ser different' sempre significà sempre ser anti-filisteu, anti-social, contracorrent.

Des de Piñeiro, molts han volgut veure en aquest moment la conversió nacionalista de Risco. Per a Justo G. Beramendi (1981:128), Risco i els seus companys haurien elegit el galleguisme després d'haver desestimat altres opcions polítiques, per viciades, cosa que no s'esdevenia amb les Irmandades da Fala. Risco només hauria hagut de canviar teosofia per catolicisme, civilitzacions orientals per celtisme, budisme per druíisme, l'antic Egipte per l'Atlàntida, l'esperit del geni individual pel *volkgeist*. Visió diferent, obviament, a la mantinguda per Bobillo (1981:14), per a qui l'entrada de Risco en el nacionalisme no fou ni ràmpell juvenil ni maduració adulta.

Potser, tot plegat, la cosa és més senzilla: només cal llegir Risco per veure que no canvia gaire (per no dir res). I ho expressava clarament en la *Teoría do nazionalismo galego*, de 1918: "*No Pronaos do pirmeiro número do noso boletín neosófico, decíamos os mesmos que oxe sómo-los nazionalistas de Ourense*" (Risco 1981:34). Risco es limità a transplantar els esquemes del pensament teosofista (teoria) a l'estructuració d'una teoria nacionalista, política i cultural (pràctica). Una teoria que es basava, i no era casualitat, com veurem, en la conservació del passat (tradició, llengua, arquitectura, restes històriques) i del paisatge, és a dir de l'herència.

Aquesta concepció coincidia amb la que havia definit Mommsen a finals del segle XIX, en certa oposició a les tesis d'Ernest Renan, el qual defensava la necessitat de la voluntat dels ciutadans per a formar una nació (Daniel:1995). Si bé Risco en alguna ocasió cita Renan, qualificant aquesta via filosòfica i històrica com a 'francesa', se situava de manera més clara en les posicions de Mommsen, és a dir,

en la defensa de que la nació existeix amb independència de la voluntat dels seus habitants. La nació estaria, doncs, constituïda per una comunió d'interessos espirituals i materials produïts per la natura. Els models a seguir, per a Risco (1981:47), serien Irlanda i la Polònia de Wronski, Cieskowski i Mickiewicz, impulsors d'un nacionalisme messiànic, dels qui fou alumne Vicenty Lutoslawsky, pensador i escriptor polonès, resident uns anys a Galícia per raó del seu matrimoni amb Sofia Casanova.

Per a Francisco Bobillo (1981:70) la influència del messianisme polonès hauria pogut manifestar-se, entre altres aspectes, en l'elitisme que assumia i defensava Risco (vid. *Nacionalismo galego*, 1934). Encara que la seva expressió més clara fou la vessant organitzativa de la política, no podem separar-la de la vessant cultural:

El entusiasmo manifestado por Risco incluye, junto con una apasionada esperanza, grandes dosis de fanatismo e intolerancia, característica de todo portador de una ideología de cambio revolucionaria, al margen del signo que la misma tenga. La vehemencia con que Risco se aferra a su doctrina es, desde luego, análoga a la manifestada por profetas y miembros de sectas y cultos en donde la religión, como elemento redentor, desempeña el principal papel.

Pero aquest messianisme no espera d'un redemptor individual sinó col·lectiu, una minoria directora pura -moralment, racialment, intel·lectualment-, una minoria que ha de corregir les desviacions dels avantpassats. Aquesta minoria ha d'expiar el pecat dels antecessors, fet¹⁴ que Risco exemplaritzà en *A Coutada* (Bobillo 1981:71). Malgrat mantenir certs lligams personals amb el lloc d'origen familiar (Otero Pedrayo amb Trasalba, Castelao amb Rianxo, Viqueira amb Betanzos), "ellos sentían la mala conciencia por el abandono de sus lugares de origen, por su desruralización". Així ho fan explícit Otero Pedrayo amb *Arredor de sí* i Risco amb *A Coutada*.

Però instal·lats en la seguretat del *yo* individual (la seva dimensió col·lectiva no passaria de ser una suma limitada dels seus *yo*), la creença de ser uns elegits límits, l'orgull i la satisfacció messiànica d'unir passat i futur, els va dur a no tenir "*la habilidad suficiente para interpretar los signos de la modernización*" i confondre'l's "*con los de la Apocalipsis*" (op. 72).

Risco es decantà per la nació com a herència i així ho expressava quan deia que cal transmetre als fills allò que hom rep dels pares, i afegia que "*pode a deca-*

¹⁴ Juntament amb la defensa de la transmissió de l'herència -la terra-, que no deixaria de ser la materialització individual de la transmissió kàrmica.

dencia das culturas ser un feito natural, como a ancianidade dun home ou o outono dun ano, mais as suas formas en cada caso son Kármicas" (op. cit. 32). Aquesta frase ha estat considerada de manera inoqua i, potser, críptica per part dels crítics, si és que ha estat considerada. Tanmateix, ens situa en el moll de la teorització risquiana.

Xosé María de Castro (1993:12-16) ha afirmat que l'originalitat de la seva teoria nacionalista rauria en la seva manca de *background* nacionalista. La manca de bagatge nacionalista li n'hauria estalviat també els prejudicis. Crec que no és així. No nego originalitat a la teorització risquiana però, si resulta original, és, precisament, perque duia a l'esquena prejudicis d'una altra mena, els de la doctrina teosofista. I aquesta originalitat nacionalista consistí en que, mentres altres teòrics del nacionalisme basaven les seves doctrines en la historiografia, en la nostàlgia per un passat esplendorós, en els mites creats o revifats pel romanticisme, en la religió o en la superioritat racial, Risco -i no en coneix cap altre cas- basava el seu pensament en els principis de l'esoterisme oriental, concretament en el *karma*.

Val la pena que reprenguem la definició que abans, en parlar de les font orientals de Risco, hem vist. Però, abans de fer-ho, aturem-nos un moment en veure com entenia l'aplicació d'aquesta principi del pensament oriental a la teoria del nacionalisme: "*(...) suma dos feitos dos nosos devanceiros e dos nosos propios feitos, que levamos, queiramos ou non, coma un pesado fardel enriba do lombo*" (Risco 1981:32). La nació tindria, en conseqüència, l'estructura ternària definida per l'antic pensament indi, amb un comportament idèntic pel que fa a la pervivència del cos astral reencarnat en la raça: un *karma* col·lectiu que governaria el devenir nacional.

Aquest *karma* col·lectiu no tindria una vida separada o autònoma. En aquest sentit, Risco aplicava un principi del pensament ocultista, segons el qual cada objecte de l'univers pertany a un conjunt únic i comparteix amb els restants unes relacions necessàries i intencionals que no són temporals ni espacials (Amadou; citat per Ballester 1975:60). La raó de ser de la nació -és a dir la base de la teoria nacionalista- l'hauria basada Risco -i així ho afirmava (1981:134)- en un versicle del text indi *Rig Veda*: "*Unha idea, ou mellor, un Espírito encarna unha raza e fai nacer*

unha civilización ou cultura, dotada dunha misión histórica que cumplir". Aquesta frase i la font són citades per Justo G. Beramendi però sense adonar-se de què volien significar, potser per creure que es tractava d'un guarniment exòtic i no, com és en realitat, una base doctrinal.

Aquesta 'missió històrica' fou definida per Risco com 'teleologia del nacionalisme': Galícia, en tant que nació, tenia una missió per complir i calia que la complís. Paradoxalment, Oswald Spengler (1962 vol II:185) es manifestava contrari a tota teleologia o causa final, "*el absurdo de los absurdos en la esfera de la ciencia pura (...) una caricatura de la idea del sino*".

D'altra banda, Risco explicitava la necessitat d'un desig per a complir aquesta missió o destinació històrica. Aquest desig ha estat interpretat pels crítics i historiadors com a isotòpic de la voluntat de ser nació que defensava Renan. En realitat, Risco mai no ho considerà així, sinó que prenia aquest concepte de voluntat nacionalista, és a dir de complir la teleologia, de la idea vèdica del Desig. I no era el concepte de Renan perque, per a Risco, Galícia 'ja era una nació': "*unha nacionalidade vive sempre, como realidá espiritual*" (Risco: 1981: 44).

I ho era axiomàticament per geografia i per raça. L'objectiu era crear una civilització gallega, obligació que Galícia tenia per a mantenir el seu equilibri planetari: era un deure envers la Humanitat. I el principal deure que tenia Galícia era la preservació d'allò que la feia diferent: l'enxebrismo, és a dir, els vincles que, associats a la terra i a la raça, formen la nació (Risco 1981:68). I aquesta preservació ("*Podemos ceder en todo, se non é esto: o noso espiritual non debemos consentir que nolo saquen*") calia assegurar-la ja que els drets pertanyen a tota la humanitat. Els vincles serien importants però sense terra i sense raça esdevindrien impossibles, estèrils.

Risco expressava aquestes idees també en el seu text "*Do futurismo e mais do karma*" (cito per Leria, Risco 1990:32), en el què deia oposar-se al futurisme, en la mesura que "*ninguén pode fuxir ó Karma cósmico, nin ó Karma social*". Per a Risco, passat i futur responen a la visió kantiana del temps, per a "*ceibarnos, a unha, do pasatismo e do futurismo, témonos que acoller a unha concepción bergsoniana do tempo coma duración*". Aquesta visió del karma nacional encara l'expressava el 1930, quan va passar pel País Basc, camí de París, i va escriure a

Mitteleuropa (1930:182; 1984:29) de la pureza ètnica dels bascos i del pecat col·lectiu, del pecat social, i remetia a *A Coutada*.

Ramón Lugrís (1963:153) ha interpretat que la tesi, expressada per Risco a *Mitteleuropa*, sobre un nou esquarterament cultural europeu -després del bàltic, el nòrdic i el mediterrani-, donaria sava nova: l'atlàntic. Però aquest no podia donar solucions només a Galícia: "Sería isa moi cativa causa pra Risco. Il sempre percuraba a trascendencia, o valor superior das cousas". L'objectiu seria la renovación cultural europea, i d'aquí el concepte de teleologia nacionalista, objectiu que no coincideix amb la nostra anàlisi. I Risco feia convergir la 'filosofia nacional' portuguesa, el saudisme, amb l'Atlàntic septentrional amb la frontissa gallega, de la mateixa fusta que els lusitans però amb esperit nòrdic (Lugrís 1963:154)..

I la, diguem-ne, curiositat per la teosofia encara la tenia viva en aquell viatge, encara que potser ja a cert distanciament, si més no aparent. Escriu Risco que a París va assistir a una conferència teosofista que havia vist anunciada a la Societat Geogràfica. La donava Stanisles de Guaita, "que dixo as mesmas cousas que din tódolos folletos de propaganda teosófica (...). Merquei por douz francos un Bhagavad Gita, traducción d'Emile Burnouf, que non foi mala feira de todo" (op. cit. 46). O aquest passatge se l'inventà o s'equivocava, ja que De Guaita, poeta i ocultista francès d'origen italià, havia mort el 1897 a l'edat de trenta-sis anys (*EUI Espasa Calpe* 1925 vol. 25:1538), circumstància aquesta que no ha estat observada per cap dels comentaristes de *Mitteleuropa*.

Risco tampoc no oblidava les teoritzacions dels doctrinaris teosofistes (Blavatsky, Sinnett) a propòsit de les races i de les sub-races superiors. En conseqüència, calia col·locar la 'raça gallega' entre els pobles més avançats, i aquest lloc era l'Atlàntic. Però alguns dels pobles que viuen a la riba occidental de l'oceà, especialment els Estats Units, encarnaven com ningú el materialisme i el progrés. D'altres pobles, com els africans, bé estaven colonitzats pels europeus, bé es trobaven en un moment de decadència (cas dels musulmans). L'únic reducte europeu i atlàntic que restava era aquell que no havia estat plenament dominat per la cultura greco-llatina: els pobles celtes, i Galícia podia situar-se com a nexe d'unió entre ells i la vella civilització, l'única capaç de donar un toc nòrdic a la civilització lusitana, massa ibèrica a parer de Risco (op. cit. 73).

A partir d'aquí, situà Galícia com a país nòrdic: geogràficament, ètnicament i espiritualment. Inútil seria cercar el més mínim rigor a aquesta ubicació. És així com Galícia esdevenia plenament europea, segons Risco. I aquest fou l'eix europeista que desenvolupà en *Nós*. La resta de pobles al sud serien assimilables a la quarta sub-raça: afro-semites i inferiors. No debades, com deia a *O sentimento da Terra na raza galega*, de 1920 (cito per Leria: 1961: 19), "a inspiración de Deus (...) foi connosco más artista". A Risco només li restava establir les diferències entre Galicia i la resta de pobles peninsulars. I per a això, traslladà el panteisme budista ("Déu és tot i tot és Déu") al nacionalisme: "La nació és tot i tot és nació", divisa amb la què coincidiria amb Maurras.

Amb l'assumpció del celtisme de base esotèrica, Risco enllaçava amb la mitologia de base romàntica. Tanmateix, hi havia una diferència fonamental: mentre els romàntics, com Murguía o Pondal, bastiren una mitologia com la bastien altres cultures europees, el nacionalisme kàrmic de Risco no tenia paral·lel en el seu temps. Podia coincidir amb altres historicismes irracionalistes en el discurs, en l'aparença, però no en la base teòrica.

Sens dubte, el text on exposava de forma més clara la vinculació que, al seu parer, existia entre celtisme i romanticisme en una dimensió estètica, és "*Estudios sobre o romanticismo*" (1925; cito per Leria, 1990). Definia el romanticisme i el relacionava amb Galícia de la següent manera:

Digamos de primeiras que o romanticismo é tres cousas: a) unha escola ou, mellor, unha tendencia literaria e filosófica; b) unha maneira de enxergar a vida; c) e, más que todo, unha especial disposición do espírito (...).

A raza galega (...) é unha raza de temperamento romántico. Os galegos somos románticos por herencia racial (o sangue celta) e por imposición da terra: terra atlántica de chuva e de brétema, de flora paleártica... (op. cit. 118).

Una vinculació tal que la irracional interpretació risquiana podria dur a creure que el poble gallec hauria estat esperant segles a que li inventessin el Romanticisme. O, altament, Risco n'ignora la vessant contrària, la del Romanticisme del sud, del sol, tan tòpic com el del nord: Byron i Grècia, Dumas, Merimée i *Carmen*, etc.

4.3.1 El trampitán: codi secret esotèrico-nacionalista o senyal infantil?

Risco maldava perquè Losada Diéguez pogués conciliar catolicisme i teosofia. Podem imaginar que, veritablement, resultaven fonamentats els comentaris sobre la 'raresa' de Risco, a la vista de les seves anàlisis i doctrina de base teosofista. Però encara hi havia altres manifestacions -púdicament silenciades per la crítica orgànica- que gairebé freqüen la ratlla de la 'raresa' per a ultrapassar-la i entrar en el terreny de la immaduresa -si no del deliri-. I una d'aquestes manifestacions era el llenguatge *trampitán*, codificació lingüística secreta o críptica, pretesament d'origen oriental. I això i així li escrivia a Losada Diéguez, als trenta-sis anys, tot un catedràtic de l'Escola normal, qui estava cridat a ser el teòric del nacionalisme gallec modern:

[finals de 1920?]

(...) Co-esta vaiche unha C. alfabetica, outra ideográfica e mais unha especie de barallete-sanscrito que se pode emplegar de seu sen otro ausilio. Na 1ª non hay vocás, estas intercalanse a capricho faguendo combinacíos pra despistar. A lingua trampito-sanscrita e moi facile, coma por eixemplo: 'Ya, at Satrapah, Mowgli tanou Maharishi Baggeer bana thalek az Jakala am Bageera xanon ay Kalikatta' & Estilo impersoal.

[novembre de 1920? amb certesa posterior a l'anterior]

(...)

IV. Trampitán. Az Bageera kan cano sanar nada. Mowgli xa kan conta con Bageera nin ay Mandala Sabha arya?... Fora Bageera az Brahma Samaj.

V. Ram sana: nada concreto con kaa...

VI. Samaj de Gangapur S. ben. Sabados pola tarde en casa Mowgli. Case todos.

VII. Manda lista suscritores e señas Alexandre Mon.

VIII. Asunto Aryavasta, conforme co que queiras, mais hai que responder, e hai que ir. Se Viqueira ven Mowgli vai tamén. Non se pode desaproveitar (...).

Risco no indicava quin era l'objectiu d'aquest trampitán: si usar-lo com a llenguatge secret dels nacionalistes (dels teòsofo-nacionalistes) -a la manera dels fenians irlandesos del segle XIX- o com a llenguatge d'iniciació espiritual. Amb tot, sembla el codi d'una unitat de llobetons, els membres més joves de l'escultisme, pres d'*El llibre de la selva* de Rudyard Kipling: Mowgli, Bageera. I resulta fàcil deduir que Risco seria Mowgli i Losada Diéguez, Bageera.

4.4 La visió crítica del celtisme risquà

L'anàlisi de la teoria nacionalista de Risco que hem vist és absolutament no-vedosa, i suposo que no encaixarà amb les crítiques ortodoxes -és a dir, apolo-gètiques- que, encara a aquestes alçades, continuen fent-se. A penes he fet un resum per tal de no desequilibrar massa l'estructura del present treball.

No entraré en el tema de la teoria nacionalista en tant que expressió política o parapolítica, encara que no puc deixar d'esmentar, com a mostra de l'acceptació acrítica que se n'ha fet, allò que -tot i la bona voluntat- va escriure Fernández del Riego (1979:60):

No seu básico opúsculo Teoría do nacionalismo galego propuso a problemática que se desenvolvería posteriormente, durante varios años de intenso e fecundo trabajo. Trataba dun nacionalismo axeitado ao espírito peculiar do noso país. Era de seu, este nacionalismo, unha fórmula política, cultural e social que non precisaba de calificativos.

Anem a veure com ha tractat la crítica el celtisme de Risco, en tant que element determinant per a definir una estètica i una cultura. En força ocasions, les análisis de la crítica són intercanviables per als membres del grup Nós, Risco i Otero Pedrayo especialment.

Aquest tema de les races era un element fonamental en la teoria teosofista, encara més en la seva extensió 'nacional'. La teosofia no es diferenciava, a priori, gaire dels criteris que presidien les investigacions lingüístiques del segle XIX, especialment en la seva base eurocentrista. Tanmateix hi havia un element que les diferenciava: mentre els lingüistes consideraven l'evolució des de l'indoeuropeu i el sànscrit cap a les actuals llengües europees com una circumstància històrica (amb una àmplia anàlisi positivista), els teosofistes hi veien una degradació de la raça dels purs, els aris de llengua sànscrita, pel mestisatge. I en suport de les tesis teosofistes hi havia un ampli ventall de pensadors, des de Rousseau fins a Gobineau, per a qui la pureza de la raça (la pureza 'nacional') era equivalent a força i vigor. Per això les nacions (i els respectius teosofistes els primers) competien en les seves pretensions de pureza étnica i origen ari (Washington 1995:166).

Per a Nicole Dulin Bondu (1987:257), seguint José Luís Varela (*Poesía y restauración cultural de Galicia en el siglo XIX*, Madrid, Gredos, 1958), romanticisme i celtisme coincidien en l'actuació de la raça: llibertat, inclinació a la melanconia i

unió íntima amb la Natura, i exaltació de l'individualisme. I afegeix (op. cit. 287) que "siempre que puede, Otero busca la relación escritor francés-celtismo-escritor gallego". A aquest eix cal afegir, planant pel damunt, l'element del catolicisme:

(...) lo que [per a Otero] hay de cristiano en el celtismo de Chateaubriand, su razonamiento está calcado del que elaboró en 1933 en el *Ensayo para Galicia: el mito celta, la tentación pagana, el druidismo*.

I en aquest sentit recollia allò que va escriure Otero a "Occitania e Atlántida" (Nós, núms. 128-129): "Os celtas son saudosos. Eu non entendo a un celta protestante".

Però aquest romanticisme empel·tat amb celtisme, hauria actuat a manera de neutralitzador del classicisme, eix central de la cultura europea, en decadència segons Risco. Per a Ramón Lugrís (1963:151), contra el classicisme imperant a Europa a principis de segle, Risco hauria oposat l'espiritu individualista romàntics d'alguns artistes que s'hi rebel·laven. "*Risco percibiu a crise cultural europea en dous planos. Un, o das fontes da cultura europea. Outro, a da influencia de Europa nas outras culturas*". Segons Lugrís, les fonts tradicionals de la cultura europea, les del classicisme greco-llatí mediterrani, ja no rajaven; d'altra banda, el desvetllament dels pobles asiàtics era, per Risco, una amenaça per a la cultura europea. Perque les coneixia -diu Lugrís (op. cit. 152)-, temia que ofeguessin la cultura clàssica europea. Tanmateix, aquesta observació de Lugrís era feta una mica aigua passada: Risco feia aquesta reflexió a *Mitteleuropa*, quan el seu projecte culturalnacional ja era pràcticament esgotat.

Per a Victorino Pérez Prieto (1988:149), la idea d'un cert nacionalcatolicisme en Risco (cf. "*Pensamentos encol da fe e mais da cultura*", *Logos*) podria expressar-se en "*toda a paranefalia mitolóxica de Risco sobre o celtismo e o atlantismo, teorías que elaborara moi influido polo seu amigo Teixeira de Pascoaes*".

Xosé Manuel Beiras (1968:169) considerava que

non val a pena (...) perder o tempo en limpar o celtismo dos Precuros e mais do Risco de hipotéticos lixumes racistas, no senso peiorativo. Pra min está claro que, en principio, o 'racismo' de Risco non ten que ver co fascista, co nazi. Posúe outro sentido radicalmente diferente.

Resulta clar que no tornar les passes per lectures com aquesta -lectures d'agafar-se a tot clau que fos possible, per roent que pogués ser, en el moment que es formularen- significa blindar les paraules de Risco. No podem oblidar el component intel·lectual que convergí amb les teories i pràctiques 'd'acció' en el nazisme i en l'organicisme nacionalista. Intel·lectuals com Pound, Evola o Heideg-

ger haurien estat incapços de formar en una esquadra de matons, sens dubte, però que, per activa o per passiva, posaren el seu pensament al servei dels violents. I la seva acció la posaren al servei del que Lukacs ha qualificat com l'assalt a la raó.

Tampoc no podem deixar de banda que la proclamació de la superioritat racial feta pels nazis, entroncava amb algunes de les tesis sobre la primacia indo-ària i romàntico-simbolista: si per als alemanys era el germanisme, per a alguns atlàntics era el celtisme¹⁵. D'altra banda, no hi ha -ja no n'hi havia el 1968- cap sentit 'mejoratiu' del terme racisme. El trist és que els nazis alemanys podien d'alguna manera -i lluny de mi cap mena de justificació- creure's la seva pretesa superioritat per la potència cultural i econòmica d'Alemanya; en canvi, les argumentacions risquianes respecte de la septentrionalitat de Galícia o la 'rossedat' dels nens gallecs (cf. *Teoría do nacionalismo galego*, 1920; cito per Risco 1981:58) que els faria superiors resulten, senzillament, patètiques.

Antón Figueroa (1996:93-94) ha recollit d'una carta de Risco a Philéas Lebesgue, datada el 20 d'abril de 1920:

O Celtismo ten sido o tema favorito de todos os regionalistas e nacionalistas galegos. N'el está a nosa diferencia étnica dos outros pobos hispânicos. Tense esaxerado moito n'este senso. Os historiadores galegos (Verea Aguilar, Murguía, Saralegui, etc.) teñen atribuido ós celtas todas as nosas antigüidades prehistóricas. Houbo tamén quien as combatiu: Don Celso García de la Riega (...) nun libro pouco serio titulado Galicia primitiva (...) un capítulo titulado: 'Ni celtas, ni suevos'...

O certo é que o celtismo de Galicia áchase afirmado non somentes polas referencias dos historiadores antigos (Strabon, Plínio, Ptolomeo, Pomponio Mela, etc.) senón pola arqueoloxía, pola tradición, polo folk-lore, pola psicoloxía do noso pobo, i até pola disgracia que pesariba de nós... O celtismo síntese; n'el está a nosa soberbia de raza. Os nosos poetas gostan de tomar unha actitude de bardos e de druidas (...).

Tanmateix, en alguna ocasió Risco s'hi manifestà escèptic i així li ho deia a Losada Diéguez en una carta datada solament un mes després:

[maig de 1920]

(...) Mais que é o que o Celtismo leva dentro? Que significa a Raza? Cal é a posibilidade do Atlantismo? En que se traduz todo esto falando en prata?... Nin ti, nin eu, nin Viqueira, nin Teixeira, nin o Leonardo [Coimbra], nin Xenius sabemos nada. Será que non compre sabelo? Será que non compre que nos deamos conta do que imos faguer?

¹⁵ No debades el símbol dels moviments neonazis tipus 'Ordre Nou' és la creu celta. Tampoc podem oblidar la trajectòria de la societat secreta nazi *Thule*, estretament vinculada a les creences esotèriques i mitològiques. Avui en dia, l'esoterisme és una de les vies de penetració de les sectes neonazis (*Nueva Acrópolis*). D'altra banda, el mitologisme celtista francès s'arrenglera en el *Front National* lepenista.

4.5 Risco i les avantguardes

D'una o altra manera, Risco es relacionà amb els corrents estètics que anaren apareixent a Europa i a la resta d'Espanya entre 1907 i 1930. Si bé la seva actitud receptiva fou la mateixa al llarg d'aquest període, hi hauria una diferència important pel que fa a l'amplificació d'allò que anava coneixent, a partir del moment que disposa d'un vehicle adient com fou la revista *Nós*. Per tant, per raons metodològiques intentarem diferenciar -si bé no sempre serà possible- l'opinió que tenia de les avantguardes estètiques abans d'encetar l'aventura de *Nós*, és a dir quan en tenia una recepció de dimensió individual, de *petit comitè* com a molt, de la que tenia quan ell mateix era protagonista o publicitador -patriòticament obligat- d'aquests corrents, i ho expressava en la revista *Nós*.

Per a Xosé Ramón Pena (1996:15) resulta difícil delimitar què podem entendre per avantguarda estètica. Tanmateix, en marca unes pautes definitòries: un petit grup, agosarat, que planteja una negativa al corrent majoritari del seu moment, amb una oposició nou versus vell, aventura versus ordre, amb voluntat (seguint la idea d'Elio Pagliarini) de ser aital avantguarda (op. cit. 17), que mateix ultrapassaria els límits estètics per esdevenir una nova praxi vital (op. cit. 18).

Els diversos 'ismes' que, en un moment o altre, han aparegut, sempre han volgut una llibertat en relació a la cotilla del seu present però, implícitament, duien també l'autoritarisme del dogma de la novetat i de constituir una nova tradició.

Per a Joaquim Molas (1983:15) els moviments d'avantguarda han estat una de les aventures més apassionants del segle XX. Foren l'expressió d'una societat que s'articulà en una filosofia del progrés i un sistema de vida, que saltà pels aires quan necessità d'ajustar-se de forma catastròfica amb la primera guerra mundial. Una aventura artística i moral que dividí el món de la cultura en dos blocs antagònics: els qui, com els retòrics, cercaven una reelaboració de les formes tradicionals, i els qui, com els avantguardistes que com a tal se'n reclamaven, la plantejaren com a un acte de subversió. Una subversió que féu objecte artístic dels senyals identitaris de la societat que s'inscrivien (la velocitat, la màquina, el risc) però que, en palesar a on podien dur (la guerra, la destrucció massiva) i en restar esmicolats, es trobà al davant una selva inexplorada: la follia, els somnis, l'absurd.

Juan Manuel Bonet, en la introducció al seu *Diccionario de las vanguardias en España* (1995:13), reconeix la dificultat de definir el concepte d'avantguarda, i més si fem referència a Espanya, on molts fugien a la primera de canvi en saber què era això de la modernitat. Dos eren, fonamentalment, els pols de referència per a les avantguardes espanyoles: Barcelona i l'eix Sevilla-Madrid. De les avantguardes catalanes, José Carlos Mainer (1987:285) ha dit que

en los años 20, el vanguardismo catalán era una destacada provincia de la internacional europea de las novedades, contaba con un público fiel y hasta reclamaba mayor espacio vital..., a costa, precisamente, de aquel clasicismo noucentista que había sellado el pacto de la burguesía ilustrada y los poetas-funcionarios de la Mancomunitat.

Però les manifestacions extremistes foren efímeres i, ben aviat, passaren a conviure amb postures més moderades, com la de la revista *Mirador*. Amb la tasca modernitzadora de la Generalitat republicana (com a expressió de la petita burgesia il·lustrada, un cop fracassat el projecte de la gran burgesia), les novetats foren integrades institucionalment i aprofitades en l'esmentada modernització. Aquestes novetats arribaren amb l'ADLAN i el GATCPAC. L'altre pol de referència de les avantguardes espanyoles estava, a més de Madrid, a Andalusia (*Grecia* a Sevilla, *Gallo* a Granada, *Litoral* a Málaga), a La Coruña (*Alfar*) i a Saragossa (*Noreste*).

4.5.1 Les relacions entre Risco i els corrents d'avantguarda

Anant a la relació de Risco amb aquests corrents, segons Francisco Bobillo (1981:30)

Risco, persona con una amplia curiosidad intelectual y estética, intenta en algunas ocasiones coherenciar sus posiciones políticas y sus criterios estéticos. En otras, por el contrario, concede una primacía absoluta a una de ambas inquietudes (...). A él llegaban toda suerte de nuevos 'ismos' con su inmadurez ideológica e informal. Asumía algunas de sus características y las defendía con tal pasión que puede producir la impresión de que comulgue por entero con dicha tendencia. Lo que era simple moda literaria se pro-pugnaba como 'valor absoluto' y tal proceder se repetía una y otra vez con la nueva moda. Ese incesante desfilar de movimientos culturales, desde que comenzaron las críticas y los abandonos del modernismo, genera una confusión sin precedentes. La rapidez con que los 'ismos' se suceden, la doble o triple 'militancia' de buena parte de los componentes de cada uno de ellos, hace extremadamente difícil una caracterización ideológica e incluso cronológica. Desde la 'gente nueva' hasta el surrealismo aparecen, sobreponiéndose, multitud de movimientos culturales y estéticos. A cuál o cuáles perteneció Risco es una pregunta que tiene todo un abanico de respuestas. Una sola, cualquiera que fuera, será siempre insuficiente.

A això no seria aliena la limitació política en el temps de la dictadura i una reconducció consegüent cap a la literatura (cf. Guillermo de Torres o Cansinos Assens).

Armando Fernández Mazas, que oposava el grup dels galleguistes al dels avantguardistes, referint-se als intel·lectuals ourensans de finals dels anys deu i començaments dels vint, ha dit que

leyendo 'Alfar' se da uno cuenta de la importancia que para la renovación del arte gallego tuvieron (...) dos vanguardistas coruñeses [Francisco Miguel i Luis Huici¹⁶]. En una época (1920) en que solamente Barcelona estaba en contacto con París, sede de las vanguardias europeas, y los artistas y literatos de Madrid vivían y trabajaban ajenos al acontecer y desarrollo de las nuevas artes, es La Coruña la que pone en circulación la mejor revista de Arte y Literatura de vanguardia en España.

Però conèixer un esdeveniment no implica participar-hi o estar-hi d'accord. I si la pretesa rebel·lia de Risco no hauria passat de simple mimetisme, en qualsevol cas poc durà: l'antiacademicisme ('de pose') de *La Centuria* passà definitivament quan, només tretze anys després, Risco pronunciava el seu discurs d'ingrés en la Real Academia Gallega.

Ha estat consideració genèrica que Risco era plenament al corrent dels esdeveniments literaris europeus. A això no han pogut substraure's crítics tan rigurosos com Xosé Ramón Pena, quan -a propòsit de l'article de Risco "Arte Nova" (*A Nosa Terra*, 114)- diu que

¹⁶ Morts violentament i cruel pels feixistes el juliol de 1936.

ao longo de toda a sua disertación, Risco demostra, unha vez máis, o seu perfecto coñecemento e a súa posta ao día do acontecer cultural europeo e mundial (Pena 1996:74).

Sí que situa, al meu parer amb encert, l'actitud de Risco davant les avantguardes:

(...) se manifesta ben visíbel aquilo que xa repetimos verbo dos posicionamentos de Risco diante das vanguardas e que aparece sinceramente expresado na carta a Manuel Antonio: a necesidade de apoiarlas, de asimilalas e de (re)conducilas cara a unha expresión más enxebre e nacional (op. cit. 75).

Segons Pena (op. cit. 76), la tasca de Risco envers la publicitat de les avantguardes fou limitada:

(...) o autor ourensán realiza un traballo certo de espallamento e de información acerca das novas tendencias; non obstante, nunca vai máis aló. En primeiro lugar, temos que tales noticias teñen un carácter esporádico, aparecen aquí e acolá sen un plano de conxunto. Doutra parte, non rexistramos por parte de Risco ningunha reflexión teórica de fondo arredor deses mesmos movementos que contribúe a divulgar.

També considera (op. cit. 11), a propòsit de les relacions entre Risco i les avantguardes que

(...) restan por precisar outras cuestiós de non menos interese. Tal acontece, por exemplo, coas relacións que se estableceron entre os vanguardistas¹⁷ e mais os membros da Xeración Nós -os cales se ben teoricamente se mobilizan a favor da vanguarda, en realidade (...) non podían compartir moito algúns dos radicais postulados

de *¡Más alá!* o de les seves conseqüències.

Tanmateix, no n'estudia les raons de Risco. Seria, en realitat, aquesta actitud de Risco un reflex d'autodefensa? L'assumpció de les avantguardes, la faría per evitar que aquestes el superessin? Hi hauria, amb tot, una forta tensió entre els pressupòsits de les avantguardes i la necessitat que Nós tenia per a no caure en l'antiruralisme (cf. l'antipairalisme dels simbolistes-modenistes catalans). Més aviat sembla com si volgués una assimilació a petites dosis per part del jovent (Montes, Manuel Antonio) però sense que es produís cap fractura en l'anomenada 'estètica nacional'.

Pena (op. cit. 103) esmenta l'article d'A. M. Casas "Los nuevos críticos de Galicia. Luis Amado Carballo", publicat a *La Gaceta Literaria* (núm. 17, 1927), i considera que la voluntat de Risco era

presentar a cultura galega como un todo continuado, no que as xeracións se suceden harmonicamente dentro dunha común estrada. Na súa opinión, da que se trata é de proxectar o movemento cultural-político desde a súa esencia, a un tempo, tradicionalista e futurista.

¹⁷ Xosé Ramón Pena no detalla si es refereix als avantguardistes gallegos, als espanyols o a tots en general.

Una modernitat, ni que fos passiva, que no aniria gaire més lluny i, pocs anys després, en sentit contrari, quan escrivia *Mitteleuropa*. Una modernitat definitivament esgotada amb la plasmació d'una nova generació de la què Risco, segons Pena (op. cit. 77), hauria dit¹⁸ que "a súa obra vén ser unha simbiose da última modernidade coa capacidade por entender o espírito dos cancioneiros". Una generació, aquesta de Bouza-Brey i Amado Carballo, que formaria un eix de neopopularisme amb la 'Generación del 27' castellana (Alberti, García Lorca) i un sector de les avantguardes post-simbolistes catalanes (Garcés, Foix).

El Risco de *La Centuria* tindria coincidències de neòfit amb el futurisme de Marinetti. Però mentre a Europa les avantguardes s'orientaren cap a les esquerres i s'oposaven a la guerra,

en Italia y en España las posiciones de las vanguardias estéticas encontraban sus posiciones revolucionarias en la aventura de D'Annunzio en Fiume o en los primeros grupos jon[s]istas, 'Acción Española' o 'La Gaceta Literaria' (Bobillo 1981:32).

Risco hauria entrat en contacte a Madrid amb els cercles d'avantguarda reunits al voltant de Ramón Gómez de la Serna i Guillermo de Torre (Pena 1996:88). De fet, amb l'únic corrent d'avantguarda amb el que Risco tingué contacte directe i actiu fou l'ultraisme. José Carlos Mainer (1987:207) ha definit aquest moviment com a "secreción natural de los estertores modernistas, teñido de plebeyismo radical (...)" . I ha afegit que la liquidació definitiva del segle XIX fou feta, sovint,

por los menos 'modernos' en su instrumental literario: antiguos modernistas, bohemios recalcitrantes, poetillas provincianas -y la tentación de un cierto tradicionalismo cultural 'modernizado' por las herramientas artísticas (...).

Antón Risco (1978:13) ha escrit que el seu pare mantingué relacions literàries amb els principals capdavanters de l'ultraisme:

Con Borges compartió la guerrilla ultraista de flashes, cohetes y bengalas, pero sobre todo combatió en ella al lado de algún gallego como Eugenio Montes. Y desde su Orense recóndito (...) intercambiaba publicaciones incendiarias con acróbatas como Vicente Huidobro y Guillermo de Torre y con dinamiteros como Ramón Gómez de la Serna.

No tinc perque dubtar de la paraula i del record d'Antón Risco -amic meu d'altra banda- però em sembla una lectura curulla d'optimisme. No era això el que Risco li deia a Manuel Antonio en una carta (15 d'octubre de 1920) ni tampoc el que podem deduir de la manca de referències aparegudes a Nós. L'aparició d'un text de

¹⁸'Da Galicia renascente', *A Nosa Terra* núms. 252 i 253 (setembre i octubre de 1928).

Cansinos Assens -encara no seria el Cansinos Assens ultraista- a *La Centuria* no passaria d'anècdota.

Xosé Ramón Pena (1996:43), seguit Givone, considera que el modernisme, el simbolisme, el parnassianisme, el saudosisme i mateix el decadentisme, foren precedents de l'evolució avantguardista.

Xosé María de Castro ha escrit un article sobre el moment de trànsit de Risco al galleguisme, "A maina, pensada, segura, segura e xeitosa aterraxe de Vicente Risco no nacionalismo galego". Aquest article, a més de constituir una exègesi desmesurada, conté errors importants de crítica i d'història literària. En relació a les relacions de Risco amb els cercles d'avantguarda espanyols, no fa sinó repetir allò que hem vist en paraules d'Antón Risco:

Sabemos que mantíña correspondencia co gran poeta Salvat Papasseit (redactor do manifesto futurista catalán); que coñecía a Gómez de la Serna e formaba parte da súa tertulia no madrileño café Pombo, a Cansino[s] Assens e a Guillermo de Torre. Todas estas amizades vanse seguir mantendo e van permitir a Vicente Risco non soamente estar ó tanto dos últimos movementos estéticos, senón tamén colaborar nalgún deles, coma o Ultraísmo" (de Castro 1993:13).

O l'anàlisi és voluntàriament esbiaixada¹⁹ o Xosé María de Castro ha mirat molt pel damunt l'obra de Risco. No sé d'on ha tret que Risco va mantenir correspondència amb Salvat-Papasseit -en la correspondència editada d'aquest no hi ha cap carta ni referència a Risco- ni, menys encara, com pot afirmar-ho amb aquest "sabemos". Si Risco va saber alguna cosa d'aquest poeta català -i ho veurem amb més detall en estudiar les crítiques literàries de Nós- fou a través de Tomàs Garcés, poeta català no precisament d'avantguarda rupturista. D'altra banda, de Castro no ens dóna cap indici d'una relació mínimament estreta amb els ultraistes madrilenys un cop retornat Risco a Ourense.

El 1961, Risco revisava el seu text *Nós, os inadaptados*, és a dir, la reflexió sobre el seu període anterior a 1918. Però reflexionava sobre el moment de redacció de l'assaig, amb una clara confusió cronològica: "*Cando eu escribín o que ven logo, era cando os movementos 'de vanguardia', nos que andabamos metidos*

¹⁹ Malgrat l'amistat que m'uneix amb Xosé María de Castro, sovint hem discrepat en aquestes qüestions. La darrera, i en la mesura que és pública (expressada en el curs *As vanguardas artísticas: a súa presencia en Galicia*, Santiago de Compostel·la, novembre de 1996), la recullo aquí. Fa referència a uns quaderns inèdits de Risco, redactats en els primers anys cinquanta. Diverses anotacions sobre els moviments d'avantguarda dels anys vint que hi apareixen, han dut a Xosé María de Castro a afirmar, per enèssima vegada, el coneixement que Risco en tenia. Home, trenta anys després...

(...)" És a dir, confònia, voluntàriament o involuntària, el moment de referència, fins el 1918, amb el moment de redacció, 1933 (Risco 1990:37). Però, a més d'aquesta circumstància, també val la pena veure com considerava, més de quaranta anys després, els moviments d'avantguarda: "(...) *movimentos que aquí interpretaban os más, trabucadamente, en senso optimista*". És a dir, anys després Risco recuperava la consideració d'haver pertangut a les avantguardes però no d'haver compartir el seu pretès optimisme.

Si bé Risco estava al corrent -relativament- de les avantguardes, s'hi manifestava en contra, en la mesura que les avantguardes no deixaven de ser moviments estètics modernitzadors, per antitradicionals, i necessàriament urbans en la seva gènesi i divulgació. Però Risco es troava davant una gran contradicció: volia oposar el 'nou saber' del segle XX al 'nefast' segle XIX, positivista, racionalista i burgès. Encara que fos per mimetisme, havia de tenir presents els nous corrents que anunciaven la modernitat, i si bé no redactà cap manifest a la manera de com ho feien els moviments d'avantguarda, sí que fou autor de dos textos a manera de declaració d'intencions estètiques. Aquests dos textos aparegueren publicats a la revista *La Centuria*.

El primer d'aquests textos, *Pronaos*, era l'editorial inaugural de la revista. Les idees que hi proclamava resulten força ambigües. Expressaven la seva voluntat, aprofitant l'instint aventurer -deia- de la raça, de trencar el ritme habitual de les idees i així superar el segle XIX, prolongat a Galícia com a gairebé enllot. En aquest canvi, la guerra podria esdevenir el bateig de sang necessari per a la regeneració occidental. Rebutjava la condició d'Ourense i deia sentir-se més a prop de Nova York que de Madrid, afirmació no protonacionalista com alguns hi han volgut veure sinó de cerca d'una centralitat pròpia, identificada amb la capital de la raça més avançada (Madrid no deixaria de ser la capital d'Afroiberia, segons Risco).

L'altre text és *Preludio a toda estética futura*, aparegut al llarg dels set números que publicà *La Centuria*. Risco hi reivindicava el gaudi estètic i esteticista, fruit de la sensibilitat artística, davant l'art social que el segle demanava. El títol sembla tenir una clara influència nietzscheana ('Preludi a tota filosofia futura'). Per a Justo G. Beramendi (1981:21), aquest text seria el cant del cigne del Risco pre-nacionalista. Sóc de l'opinió contrària i així ja he expressat (Ferriz i Ventura 1995:52):

aquest *Preludio...* seria justament la proclamació auroral de l'estètica -de la visió estètica- que Risco aportaria al nacionalisme -que no al galleguisme- l'any següent. La reivindicació d'una èlite, mandarinat del gust, torrebúrnia, desconfiada de la vulgaritat i de la incultura col·lectiva del poble a qui deien voler redimir.

Risco es limità, malgrat la seva oposició atàvica, a posar en paper tres poemes en galleg i dos en castellà formalment avantguardistes. A *Tríadas druídicas* (juliol 1919; cito per Bernárdez (1993:94; 1994:36) el text visual és format per tres triangles equilàters. Un dels aspectes de Risco que més ha estat utilitzat per a assegurar la seva modernitat és el dels seus poemes futuristes. Per a Antón Figueroa (1996:35) aquests poemes avantguardistes, "posiblemente non [serien] moi importantes -haberá que ver...- pola súa calidad, pero si importantes como feito de sistema (...)".

Encara que camuflat sota la capa de l'enxebrismo, les propostes de Risco i dels seus companys no serien gaire lluny de les característiques 'menys avantguardistes' de les avantguardes espanyoles, tal com les ha definit José Carlos Mainer en el pròleg a l'assaig de Guillermo Díaz-Plaja, *Vanguardismo y protesta en la España de hace medio siglo* (1975:12-13). Quines són aquestes característiques?

En primer lugar, la deliberada y plena inserción de las innovaciones apostadas en el acervo común de un proyecto de europeización del país que (...) habla cubierto ya algunas etapas muy significativas, desde la irrupción del krausismo hasta la actuación de Ortega y Gasset (...). [La] 'nacionalización' de las propuestas vanguardistas y de la perduración de los ideales reformistas en la más renovada literatura española. Ésa podía ser (...) la segunda y fundamental singularidad del vanguardismo español: su paradójico 'tradicionalismo', su llamativa ausencia de los elementos ahistóricos, de violenta ruptura que cundieron en otros países (...) innovación rigurosa, pero también reinterpretación tradicional; cosmopolitismo pero también alta temperatura nacionalista.

Quan Risco definí els seus paràmetres estètics a *Preludio a toda estética futura*, no qüestionava el futurisme marinettiana però ja el considerava antiquat (Bobillo 1981:90).

Pero en el Risco del 'Preludio...' hay otras influencias que él desea acumular en un presuntuoso y narcisista alarde de erudición, alcanzando un sincrétismo confuso cuya intencionalidad apenas trasciende de los ámbitos de la pura retórica. Defensa del yo y del individualismo y, por tanto, rechazo del 'arte social' y del compromiso. Pero, al tiempo, pasión por el futuro. Decadentismo y acción, naturalismo y simbolismo, todo se entremezcla abusivamente en este escrito, en donde al final de la lectura hay que comenzar a establecer la copiosa enumeración de 'ismos' que Risco cita asumiendo parcialmente casi todos ellos (op. cit. 91).

És a dir, Risco assumia una estètica per al seu temps, o millor dit per al temps que creien que era el seu temps. Encara que no en participés plenament -o fins i tot que en rebutgés algun dels corrents- s'autoexigia conèixer els diferents moviments que emergien arreu d'Europa.

Però allò del que no s'adonava -o no volia adonar-se- és que, quan ell posà els ulls en els moviments d'avantguarda, aquests ja estaven de volta de la ruptura i cercaven, d'una o altra manera, un camí cap a un nou classicisme. Marinetti o Apollinaire, després del desastre de la guerra, cerquen una via més o menys canònica -d'un nou cànon-, després del xarrampió del rupturisme. Risco seguí el camí invers: cercant un nou cànon estètic (l'art individualista i exquisit que desembocaria en un art nacional, *enxebre*), descobreix les avantguardes ja pacificades. Però amb els seus coetanis havia d'aparèixer com a avantguardistes en sintonia amb el seu temps, i d'aquí els intercanvis incendiaris amb acròbates i dinamiters, com els ha definit Antón Risco.

Malgrat l'aparent harmonia que hi hauria hagut entre Risco i els membres de la generació següent, que apostava clarament per l'avantguarda, les diferències de criteri resulten paleses si llegim a Risco. Per a Manuel Outeiriño (1993:81 n13), el poema "*U... ju juu...*" seria una ironia en subtitular-se com a poema futurista, tot i que "*é un exemplo más de como Risco, mais do que fazer experimentos estilísticos, dedicábase a encher baleiros*". I afegeix l'opinió que Risco expressava el 1920 a *A Nosa Terra* respecte d'Euxenio Montes i del retrat que n'hauria fet la revista ultraista Grecia, "*este rapaciño inquedo que quixera traguer para Galiza a un tempo Nova York, Moscou e Montevideo*". Potser pot tenir una part de raó Outeiriño en assenyalar la voluntat de Risco d'omplir forats: si calia tenir poemes futuristes o ultraistes i no hi havia ningú per a fer-ne, ell mateix ho adobava. Aquesta voluntat la veurem molt clara quan analitzem la gènesi del manifest "*Más alá!*".

Carlos López Bernárdez (1994:18) ha cregut veure lèxic futurista i cubista en aquest text, de manera primigènia. En el meu treball amb Carmen Férriz (1995:53) ja manifestava que aquest resultat seria pur mimetisme, especialment perque -a banda de l'antiavantguardisme risquià- futurisme i cubisme (sobretot el cubisme literari posterior a la guerra) se situaven en estètiques i en formes poètiques ben diferents.

La paraula principal en aquest poema és *Terra*, que introduceix els diversos paràgrafs o 'estrofes' nou vegades. Les dues ás *diagonaladas* que creuen l'Atlàntic van de La Coruña a Irlanda i de Vigo a Nova York, un paralelisme entre tradició i modernitat, mateix que la relació *brétema* (boira) i *rañaceos* (gratacels). La concesió al lèxic industrial, 'futurista', hi és present, és cert, però sense fer-ne apologia com exigiria el futurisme. En canvi, Risco no trascendeix el lèxic de la natura, especialment el metereològic. Els dos poemes en castellà, *El anticuario i Bambalinas*, foren publicats a la revista ultraista *Grecia* (desembre de 1919 i juny de 1920).

Carlos López Bernárdez, que ha estudiat i editat els poemes de Risco, considera (1993:83) que

A introducción en Galicia de elementos estéticos vanguardistas ten en Vicente Risco o principal espallador e popularizador. Dentro da multiplicidade de actividades e intereses intelectuais do que foi fundador e director da revista Nós cómpre salientar as súas colaboracións na revista A Nosa Terra, nas que tenta dar a coñecer as novas correntes artísticas, incorporándose el mesmo ás tendencias renovadoras con composicións poéticas de maior ou menor tinte vanguardista.

Em sembla excessiu considerar Risco el principal escampador -i menys encara popularitzador! les avantguardes mai no foren populars- dels nous corrents estètics a Galícia. Volguem o no, no podem oblidar una revista com *Alfar*, veritablement d'avantguarda i en l'avantguarda i la més important de les editades a Galícia. I no per fer, de forma mimètica i intranscendent, uns quants poemes de faiçó futurista volia dir que s'hagués incorporat als nous corrents estètics.

Aquests poemes pretesament d'avantguarda foren publicats a *A Nosa Terra*, i no és per casualitat que no ho fes més tard a *Nós*: resulta clar que en la primera de les revistes, Risco volia palesar una voluntat 'moderna', de fer veure que estava al dia (i, de pas, trencava l'exclusivitat del castellà en les manifestacions d'avantguarda), mentres que, en el marc de *Nós*, no resultarien gaire enxebres.

Alguns d'aquests poemes tenen clars referents. Així, en els "Poemas novos", publicats en el número 77 d'*A Nosa Terra* (gener de 1919), Risco esmentava el futurisme i associava el seu nom amb els de Verlaine, Baudelaire, Eugénio de Castro i Juan Ramón Jiménez, una síncresi estètica un tant peculiar. En els números 85-86 publicà un poema d'estètica simbolista amb pinzellades modernistes. L'agost de 1919, en el número 96, presentava uns poemes d'Eugenio

Montes que, cert temps després, apareixerien, en castellà i lleugerament modificats, a les revistes ultraistes *Grecia* i *Cervantes*. Eren de factura ultraïsta i Risco els emparentava amb el creacionisme de Vicente Huidobro, Cendrars i Reverdy. En el número 97, Risco publicà la traducció d'un poema de Max Jacob. El febrer de 1920, en el número 119 d'*A Nosa Terra*, va publicar el seu "*U... ju juu... poema futurista*", que per a Carlos López Bernárdez (op. cit. 83)

constitúe un recitario de formas poéticas vanguardistas (...). Hai que salientar que este poema é un feito excepcional dentro da obra risquiana e que a pesar do interese que Risco amosa polos fenómenos de vanguarda e a súa divulgación, non deixa de ter un fondo distanciamento e mesmo unha certa ironía no tratar estes temas.

Aquests poemes haurien pogut significar, segons López Bernárdez, un estímul per a joves escriptors com Correa Calderón, Montes, Cebreiro o Manuel Antonio, i anunciaven "*unha ruptura completa e radical coa linguaxe literaria anterior (...) a todos os niveis, principiando polo compoñente material fonolóxico e gráfico-espacial*". L'ús d'aquests recursos, per primer cop en gallec, podrien tenir el seu origen en poemas d'Huidobro, incorporant-hi, però, algunes referències estètiques pròpies de Risco, com l'esment de Galícia i de les seves ciutats, l'atlantisme i algunes connotacions cèltiques (op. cit. 84).

Val a dir que "*U... ju juu*", més que receptari de formes poètiques avantguardistes com ho qualifica López Bernárdez, és un refregit celto-cubista-ultraista. I que els nous poetes a estimular, aleshores ja es buscaven la vida, amb millor o pitjor fortuna. Risco actuaria per pur mimetisme, mateix possiblement que Manuel Antonio, però aquest amb l'avantatge de poder assimilar millor les noves formes i de ser un poeta. Mimetisme el de Risco que resulta clar en la mesura en que el lèxic futurista no estaria en sintonia amb el seu pensament antimaquinista i antiprogrés.

Un dels punts de conflicte entre els corrents d'avantguarda i l'ideari de Risco (i, per extensió, del nacionalisme cultural gallec) era el caràcter cosmopolita dels primers, antitètic amb la cerca d'una via estètica nacional. Això ho expressava clarament Castelao en el seu *Diario 1921*. En el conjunt de la cultura galleguista, l'hegemonia la marcava l'ideari de les Irmandades, per damunt de qualsevol innovació, de qualsevol fervor per allò 'nou', fins i tot en Euxenio Montes (cf. "*Estética da muiñeira*"). Això vindria motivat, segons Xosé Ramón Pena (1996:52), perque

moi novos, con escasas posibilidades de crearen órganos propios de expresión... os vanguardistas, os novecentistas (...) manteñen unha relación de tirapuxa cos maiores: nin se rebelaron abertamente contra eles nin aceptarán sempre, sen más, a simple dependencia. O galeguismo (...) actúa como un antídoto fronte aos excesos do furor iconoclasta.

Possiblement, la definició més clara del que pensava Risco respecte dels moviments d'avantguarda, la tenim expressada en la seva correspondència. Deixem la paraula a Risco, en sengles cartes a Eduardo Blanco Amor i a Manuel Antonio. En una primera que li adreçava a l'escriptor resident a l'Argentina, li donava notícia del moment literari que vivia:

[27 de febrer de 1920]

(...) O Montes leva unha tempada de nugalla boa. Está metido no movimiento ultraísta, do que [Xavier] Bóveda se soparou. O que é pior, me-teume a min. Il veu por min ó nacionalismo, i eu fun ó ultraísmo por il. En Grecia de Sevilla que é a revista dos ultraístas, pubricamos poemas nos que decimos que 'la autoridad ha prohibido el paso por el arco iris', e que 'el sol y la luna, en sus estuches de raso encarnado, parecian dentaduras postizas'. Hoxe recibimos un manifesto futurista co que estou inteiramente conforme na parte construtiva, non na destrutiva.

Os ultraístas comenzañ a meter barullo. Polo d'agora, o millor sigue sendo o propio Montes. Logo, Guillermo de Torre, Pedro Garfias, Gerardo Diego... e paremos de contar. Da poesía creacionista din eu unha pequena espricación na Nosa Terra cando sairon os primeiros poemas do Montes. Eu penso que a estética cubista está chamada a revolucionar a Arte, pro mais ainda do que esto, a dar orixe a unha arte nova ó lado da tradicional. O que propriamente é a llírica fica fora da estética cubista (...) [in Espino-Domarco 1986:31].

En la que adreçava al segon li responia sobre els diversos 'ismes' i sobre la possible adquisició del 'Manifest català futurista'. Risco li deia que demanaria "axiña o manifesto futurista catalán de J. Salvat Papasseit, e mandareillo tan logo como o reciba". En relació a "Preludio a toda estética futura", Risco li comunicava que faria tots els possibles per enviar-li una col·lecció i sobre els 'ismes' li donava la següent bibliografia:

[25 d'octubre de 1920]

Guillaume Apollinaire, Peintres Cubistes. J. Metzinger, Le Cubisme. F. T Marinetti, El Futurismo (trad. castelán de G. Gómez de la Mata y H. Luguero, Semper, Valencia). V. Huidobro, Manifiesto á los poetas hispano-americanos (...).

[Revistes] En París: Litterature, órgao do Arte Negro. Nord-Sud, órgao do Cubismo. Dada, 391, órgao do Dadaísmo (indistintamente sai en Paris, Zurich, Niza²⁰, etc.). Huidobro tiña anunciada Vertical, que se non debeu publicar, senón houbérama mandado.

En Madrid: Grecia, Silva, 28. (Vale ben pouco).

En Roma: Ars Nova, Via E. Quirino Visconti, 11 (int 12)

Libros:

Unanimismo: escriben Xulio Romains (La Vie Unanime, versos). L'Armée dans la Ville (drama). Georges Duhamel, Charles Vildrac. - O unanimismo trata

²⁰ Ignoro d'on havia tret Risco que la revista 391 havia estat editada a Niça. Aquesta revista fou fundada a Barcelona el 1917, on es publicaren els números 1 al 4. A Nova York es publicaren del 5 al 7, aquell mateix any; a Zuric, el número 8; a París, la resta, del 9 al 19, aquest darrer el 1924.

de reemplazal-as emociós individuás, suxetivas, pol-as emociós coleitivas, de grupo²¹.

Cubismo: Guillaume Apollinaire (Alcools, Calligrammes, Les Mamelles de Tiresias, Le Poete assassiné). Max Jacob (Le Cornet à dés, Le Phanérogame, etc.). Pierre Reverdy, Blaise Cendrars, etc. é O reflexo literario do cubismo pictórico, creando as imaxens e construindo o poema com imaxes creadas, como o pintor cubista costruye o cadre.

Creacionismo: é o nome que Vicente Huidobro, poeta chileno, lle deu ó cubismo especial qu'il fai. De Huidobro: Horizon carré, Tour Eiffel, Hallali, Ecuatorial, Poemas árticos.

Neo-imaxinismo: nome que lle dan ó Cubismo en Nort'América. O xefe dos neo-imaxinistas, Ezra Pound. Chaman imaxes novas ás imaxes creadas dos cubistas. Unha esprixación do que é a imaxe creada, dina eu en A NOSA TERRA comentando unhos versos d'Euxenio Montes²².

Ultraísmo: é como chaman en Hespaña ó conxunto de toda-las novas escolas, anque a maioría dos ultraístas sexan cubistas ou creacionistas: Euxenio Montes, Gerardo Diego, Guillermo de Torre, Joaquín de la Escosura... En xeneral, o que se fai en Hespaña d'esto, non val caseque nada.

Futurismo: Marinetti (Le Roi Bombance, etc.), Soffice, Palazeschi, Luccini, etc. Consiste en cantar a velocidade, o esforzo, as máquinas; rechazar todo o pasado, defender a beleza do feo, destruir os Museos, odiar á natureza, etc. Ten as suas derivaciós políticas e vai hoxe moi de capa caída.

Dadaísmo: é unha humorada, unha coña inventada por Francis Picabbiá (sic) e Tristan Tzara (sic). Non se propoñen nada, fan cousas sin pés nin cabeza, divirtense d'ise xeito... Eu penso si se queren coñear dos cubistas, futuristas, etc.... Antr'eles y-os cubistas odiánsenlle a morte.

Eu non son partidario de ningunha d'estas escolas. Fago poemas d'estos 'pour l'Espagne et le Maroc' e mándoos á revista Grecia porque son amigo do Director, Ysaac del Vando-Villar, un rapaz andaluz, de raza xudía, que non entende de nada d'esto, senón que se dedica á compra-venta de antigüedades... Hoxe, os galegos, escribindo no noso idioma, principiamos a nos abrir camiño no mundo, sen necesidá d'andar buscándolle cinco pés ó gato con ismo de ningunha clás. Mais como compre qu'esteamos enterados de todo, que non sexamos alleos ó mundo d'afora, por iso me teño dedicado a espallar isas cousas na nosa Terra. Conte que sempre hemos deprender algo e que debemos estudiar eso, anque cecáis nos interese mais o estudio do noso Folk-lore, do saudosismo portugués, dos haikai xaponeses, da mesma Arte Negra, e moi especialmente as literaturas nórdicas antigas e modernas (Celta y [sic] Escandinava principalmente). E conste tamén que o que os estranxeiros han estimar mais en nós, ha ser o carácter nacional, o galleguismo, o enxebrismo da nosa arte e da nosa literatura, pois iso é o que ha ter novedá pra eles, e o que eles se nós faguemos cousas boas, chegarán a imitar...

Moi ben que queiramos faguer cousas novas -sempre dentro do noso- pro cando as fagamos non sexan com'as fan en Londres, nin en París, nin en

²¹ Risco ja el citava a *El Miño* deu anys abans!! i a sobre ho feia amb retard!!! Jules Romain va escriure l'obra esmentada en la década dels deu i no era l'unanimisme, pròpiament, un corrent d'avantguarda. Duhamel i Vildrac, entre 1908 i 1910, havien formar part, amb Romans, del falansteri d'escriptors coneugut com a 'group de l'Abbaye', per haver-se format a l'abadía de Creteil. Però després d'aquesta experiència s'allunyaren de l'unanimisme, moviment que fou saludat favorablement per Remy de Gourmont, cosa que Risco no esmenta. La informació d'aquest seria, doncs, un tant obsoleta.

²² El moviment poètic anglo-nord-americà encapçalat per Ezra Pound es deia, realment, imaginisme. Pound derivà, el 1916, cap al vorticisme, moviment encetat per P. Lewis, dada que Risco no esmenta. El vorticisme tindria el seu paral·lel plàstic en el suprematisme, tots dos influïts pel futurisme i pel cubisme. La seva definició com a 'nom que donen al cubisme a Nord-amèrica' resulta simple i, en part, erroni, Risco tampoc no esmentava el seu valor principal: la renovació del llenguatge poètic, superador dels corrents victorianistes.

ningures, senón coma nonas haxan feito en ningunha parte de mundo (Manuel Antonio 1979:74 i 76-77).

En una segona carta a Blanco Amor, Risco matisava les seves opinions anteriors:

[1 de juliol de 1922]

(...) levo un tempo arredado das novas escolas. Cando principiou o Ultraísmo, colaborei moitas veces en Grecia de Sevilla, Ultra de Oviedo, etc. Hoxe non teño tempo. Mais ó dal-a miña opinión, teño que faguer referencia ás derradeiras correntes (...). (in Espino-Domarco 1986:34).

Les cites resulten llargues però són tota una declaració d'intencions. Risco demostrava conèixer els moviments d'avantguarda literaris, amb els seus protagonistes i les seves publicacions, encara que hi ha alguns lapses. Seria especular dir si això que deia a Manuel Antonio era tot el que sabia o si li en feia un resum. En qualsevol cas, el nivell de coneixements de Risco no passaria del d'un intel·lectual del seu moment mínimament observador. El que sí resta clar és que, en el fons, Risco es mostrava contrari a aquests corrents, fins i tot als ultraistes, que era amb qui mantenya alguna relació.

L'aposta resulta clara, i el consell pontifical al jove poeta rianxer tenia gairebé la força coercitiva d'un ucase tsarista o d'una declaració pontifícia ex cathedra: podia fer totes les novetats que volgués però sempre dins d'uns límits nostrats, enxebres. Un consell que ja li havia donat mesos abans, concretament en carta de 17 de febrer de 1920, quan li deia que cerqués un estil propi:

O que lle non poderia perdoar seria que buscase, torto ou direito, simplesmente a orixinalidade... Sexa independente d'escolas e de novedades, e siga o seu camiño con sinxeleza (Manuel Antonio 1979:68).

Això ja és sabut per la crítica, tot i que no sempre ho ha tret a la llum. El que potser resulta més destacat és que Manuel Antonio li demanés a Risco el text de *Preludio a toda estética futura*. I destaca perque el jove poeta no palesa sentir una ruptura generacional envers Risco -cosa que resultaria lògica si el considerava com a mestre- ni tampoc una ruptura estèticoc-lingüística: per a Manuel Antonio seria tan vàlid el criteri estètic del Risco de *La Centuria*, expressat en castellà, com el del Risco teoritzador del nacionalisme, que s'expressava en galleg.

Un article sense signatura, publicat a *Grial* (núm. 90, 1985) amb el títol "Cando o escritor Vicente Risco volve ás orixes", comentava aquesta carta de Risco a Manuel Antonio. L'autor de l'article esmentava la frase "*decorativismo do*

"longinquo" i l'impacte que havia causat en el Risco dels pseudònims 'Rujú Sahib' i 'Polichinela', apareguts al diari *El Miño* (1911):

Chegados a este punto, ¿por qué non plantear a hipóteses de un Vicente Risco regresado ás orixes, que convida a Manuel Antonio ao renego dos 'ismos'; á adhesión ao 'carácter nacional'; a unha singular devoción cara ao 'galeguismo, o enxebrismo da nosa arte e da nosa literatura'? O desdén polo cosmopolitismo literario -cubismo, futurismo, creacionismo, ultraísmo: vanguardas- é patente. Risco refuga aos compañeiros de viaxe de aventuras espirituais, xa non amanca preludios e dalle as costas a toda estética futura: (...) Mil novecentos vinte, ano do desdén, fermosea o outono co gaudéamus da revista 'Nós', a firmación groriosa e creadora; pero para a mocedade irada que acodiu a Risco en demanda de inconformismo, non é eso. Meses adiante, o rianxeiro Manuel Antonio tirou á rúa o manifesto 'Más alá'!

Uns anys després, quan Risco viatjà a Alemanya, esmentava una llibreria de París, la Povolovsky. Dels comentaria que en feia, podem treure alguna conclusió de com pensava en relació als corrents nous l'any 1930:

Entón fun pola rue Jacob, e logo pola rue Bonaparte, e parei diante da librería Povolovsky. Tódolos novos coñecen, polo menos de ouvir falar, esta librería. Poucas cousas haberá que teñan o interés e a suxestión que as cristaleiras da librería Povolovsky (...). Toda caste de libros de avanguarda (...). A libraría Povolovsky reconcilia a un coa arte nova. Era cousa de vir dende Ourense soamente para vela, e máis alá, vir cunha camioneta, cargala de libros, e dar volta (Risco 1930 [Nós 83]:223; 1984:50-51).

4.5.2 Manuel Antonio o quan l'avantguarda és a casa

Un aspecte en que no hi ha concordança entre els crítics és el de la relació entre els homes de *Nós* i la generació immediatament posterior, els anomenats *novecentistes* per Carballo Calero o *Xeración de 1925* per Méndez Ferrín. Convé precisar, prèviament, una circumstància -que Xosé Ramón Pena no esmenta- no gaire comuna en la història d'una literatura: l'aparició gairebé simultània de dues generacions literàries. A penes havia transcorregut poc més d'un any dels primers escrits literaris en galleg de Risco (aleshores amb trenta i tants anys), quan Manuel Antonio, Euxenio Montes, Luis Amado Carballo, es donaven a conèixer al públic lector galleg. Mentre que per a Xosé Luís Méndez Ferrín els *novecentistes* no haurien expressat cap hostilitat envers el grup *Nós*, per a Anxo Tarrío, contràriament, els poetes joves haurien volgut trencar amb Risco i companyia (Pena 1996: 43).

Entre 1915 i 1930 l'estètica 'oficial' del nacionalisme era la de Ramón Cabanillas, i no fou fins el final de la dècada dels vint quan es consolidaren els ismes innovadors, especialment els de Manuel Antonio i Luis Amado Carballo (op. cit. 46). A aquesta llarga pervivència no seria aliena la ferma voluntat pontificadora de Risco al llarg de la dècada. "*Un Risco plenamente conscient sempre do seu papel de director, de orientador, de sumo sacerdote, de verdadeiro 'pai da patria'*", que encapçalà l'escissió 'espiritualista' després de l'assemblea de Monforte el 1922. Coincident, per raons diverses, amb Euxenio Montes, Risco passà, aparentment, a liderar els alienats avantguardistes:

Cumpria estar ao dia, mostrarse, chegar o caso, más moderno que ningún. Pero tratábase ao tempo de controlar esa modernidade, ser capaces de ofrecer propostas radicais (...) que redundasen verdadeiramente atractivas para unha mocidade que considera a Risco como o seu verdadeiro mestre orientador (op. cit. 55).

Resulta interessant seguir, ni que sigui per sobre, la trajectòria de l'avantguardista per excel·lència de la literatura gallega: Manuel Antonio. A més de les inquietuts que personalment pogués tenir, en aquesta trajectòria hi fou decisiu el padrinatge de Risco. No ens interessa tant la personalitat literària del poeta de Rianxo com el paper que, en la seva trajectòria, jugava Vicente Risco. Dir

avantguardes i dir formació literària és dir relacions -ni que siguin estrictament nominals- amb altres literatures. Una trajectòria que començà independentment de l'escriptor ourensà, com demostra la carta de Marcial Rodríguez Cebral, de 17 de setembre de 1917, en la què li anunciava a Manuel Antonio l'aparició de la revista setmanal *Suevia*²³.

Els col·laboradors que esmentava eren modernistes gallegos que escrivien en gallec o en castellà, entre els què no hi havia cap dels impulsors de *La Centuria* -ni a la inversa- (Manuel Antonio 1979:18). En carta sense data, però que deuria ser d'aquests temps, Roxelio Pérez va escriure-li a Manuel Antonio: "(...) *Recibín 'Suevia'. C'o tempo poida que sexa unha revistiña que vala algo. Había c'axudalos unha migalliña (...). Non t'esquenzas de seguir mandándome 'Suevia'*" (op. cit. 301).

Com ja hem vist, l'octubre de 1919, Manuel Antonio i Rafael Dieste es posaren en contacte, a través de Castelao, amb Risco, qui els respongué el febrer i l'octubre de 1920. Un mes abans havien escrit a Xermán Romero de Madrid, preguntant-li si coneixia algun poeta ultraista de Grecia (op. cit. 78). Mesos després, Manuel Antonio li escrivia a Victoriano Taibo:

[Maig de 1921]

(...) ¿Que eu son ultraista? N'o creio; mellor dito, non sei. Eu so teño algunas notizas 'via Risco' pero son poucos concretas. En realidade non se pode concretar moito porque o ultraísmo e case indefinible, por ser case acéfalo (op. cit. 115).

Álvaro Cebreiro, coautor més tard amb Manuel Antonio del manifest *Más allá!*, li envià al poeta de Rianxo algunes adreces de revistes pretesament d'avantguarda:

[Desembre de 1921]

(...) La Revista. Corts Catalanes 613-baixos. Barcelona. Poesia-Marinetti. Milán. A Aguia-Renascenza Portuguesa-Porto. A revis[ta] 'España' volta-se a publicar... (op. cit. 142).

Cebreiro -dibuixant i pintor- escrivia novament a Manuel Antonio i li donava la seva opinió sobre el text *Cubisme* de Castelao:

[començaments de 1922]

(...) Eu coido que o cubismo ja perdeu moita importancia. Hoje, non te asustes de esta afirmación, ja nos parece vello. Con todo, foi a única Escola de vanguardia que sostívose [sic] durante a guerra e prevaleceu. Na Galeria do Esforzo Moderno celebráronse cerca de 20 Exposiciós. Castelao estudiou o cubismo algo apresa, mais ja fala ben. Na zona bibliográfica do cubismo destacan duas obras nucleares: Les peintres cubistes; Méditations esthétiques de Guillaume Apollinaire e Du Cubisme, por Albert Gleizes & Jean Metzinger, Edcs. Fiquiere con interesantes reproduções, habendo outros libros como o de

²³ Aquesta revista no ve recollida per Ricardo Carballo Calero a la seva *Historia da literatura galega contemporánea*, ni per Juan M. Bonet en el seu *Diccionario de las vanguardias en España..*

Gustave Coquiot, que coido che enseñei quando estiveches aqui: 'Cubistes, futuristes, pas[s]jeistes' que só ten mérito no aspecto anec-dótico e informativo, ou de Chavenon Philosophie du cubisme, no seu aspecto técnico, e tamén o Du cubisme et des moyens de le comprendre do autor citado Gleizes, La Cible Editions (algúns non os cita Castelao).

Teño diante de mí un artigo sobre as novas modalidades de cubismo por Blas [sic] Cendrars, un dos que hoje defenden con más afoutamento a Arte cubista. La Rose Rouge, nova revista d'avant-garde -como Sis, L'Elan, L'Europe Nouvelle, 391, L'Oeuvre, etc. etc., é a que trae dito artigo (op. cit. 153-154).

Manuel Antonio va escriure a Roxelio [Pérez] i citava:

[Febrero de 1922]

Tí traballa, escreve, tendo en conta que 'la seule erreur possible en art c'est l'imitation; elle attente à la loi du temps que est la Loi' (A. Gleizes et J. Metzinger -Du Cubisme, que estou lendo) (op. cit. 158).

Meses més tard, Manuel Antonio li comentava a Castelao:

[17 de julio de 1922]

En Nós vin os teus escritos, que monopolizan, desde logo, o intrés d'a Revista. Eu sigo-os c'a tención que poucas veces poño n-as cousas. Fai pouco saiu de Madrid (¡por fin!) unha aportación algo rara a ises estudos: a d'o Dr. Lafoura. Vas a aludir a ela? porque no doble caraunter de doctor en Cubismo e licenciado en Medicina é de supor que esteas ben enterado. Eu non puden abrime camiño porque ningún médico pudo dicirmo o que é a esquizofrenia (op. cit. 183).

Manuel Antonio va escriure a Álvaro Cebreiro i li deia:

[Desembre de 1922]

O cubismo non me intresa gran cosa. Eu preguntaba-che aquilo por comenzar dalgún xeito e por saber a tua opinión. Pol-o demais, o noso comento d'Arte a base d'Arte d'o pobo está ben lonxe de todo iso. Un dos libros que citas, 'Du Cubisme', xa fai tempo que o lín. Ysa, os artigos de Castelao e algúns outros, fan todo o que teño lido d'o cubismo. Ademais d'iso, en pintura estou bastante floxo (op. cit. 203).

En carta a Victoriano Taibo, Manuel Antonio escrivia:

[acaballe de 1922]

[il-legible] ou coneces o ultraísmo millor alínda. Pra... versos novos, compre mais conhecer o vello... novo. Conecendo vello cansaremos abondo d'il; e logo virá unha reaución que será todo diferente d'o seu xeito, e será nova. Ista reaución poderá seguir o camiño d'os ultraístas ou de outros calesquera, mais iso non importa. O que importa é que sexa nosa enteiramente; que escrevamos versos escoitándonos a nós tan soio, a nós que somos a terra (ou á Terra que somos nós). Y en consiquenza o Anarquismo é a suprema ley d'Estética. Ser independente, é ser novo. S'algúén di que nos asomellamos ós ultraístas, nós dicímoslle que son os ultraístas quen se asemellan a nós (...).

Libros de versos novos que eu poida che recomendar? Se non conezo nada! Teño unha pequena bibliografía que me dera Risco de libros estranjeiros (en España n'hai nada bó) pero atópome co-a imposibilidade material d'enxarregallos a París, Londres ou New-York. Cando sexa piloto, viaxarei e mercarei. Hai, traducido ó castelán, "El Futurismo" por F.T. Marinetti-Editorial Prometeo- Valencia. Hai a revista 'Grecia' en Madrid, que eu apenas conezo y é órgao d'os ultraístas. Onde coido que hai algo bó é en Cataluña. Penso escrevir un d'estes días a Risco y hei de preguntarlle. Estou agora lendo 'Maráños' de Teixeira de Pascoaes; é unha cousa finísima (op. cit. 205-206).

De les paraules de Manuel Antonio és fàcil deduir que el manifest de Salvat-Papasseit no li hauria arribat. Dels títols que Risco li havia dit, dos anys abans!, li comunica a Cebreiro aquells que pot trobar a Espanya: la traducció de Marinetti, que era de 1912!!; i la revista *Grecia*, que havia deixat de publicar-se a finals de 1920!!! Prou raó tenia Manuel Antonio quan, el juliol de 1922, es queixava a Manolo Méndez -que li havia demanat una col·laboració per a la revista *Alborada*- de que

(...) eu non conezo de 'Alborada' mais números que o primeiro. Eiqui en Rianxo é dificultoso poder estar ó día n-esas cousas; en punto a relacions c'o mundo estamos pouco menos que en situación estraplanetaria (op. cit. 181).

El febrer de 1923 Manuel Antonio demanà a l'Editorial Mundo Latino, de Madrid, el llibre *Hélices* de Guillermo de Torre. En aquest cas, el rianxo sí que es trobava al dia (op. cit. 210). El maig d'aquest mateix any, va escriure a Jaime Quintanilla (administrador de *Céltiga*):

(...) Denantes de que marchase, quería-lle recordar que non se esquecese de me mandar 'Manomètre', os nos. que reciba e os nos. atrasados que teña (op. cit. 217).

El gener de 1924 Cebreiro escrivia a Manuel Antonio i li expressava la seva contrarietat en relació a la poca continuïtat de les revistes culturals gallegues, mentres que "só vive, con muito luxo por certo, Alfar, que é de todas a que menos raçon tén pr'a elo" (op. cit. 231), afirmació certamente sorprenent com sigui que Cebreiro hi col·laborava regularment.

Manuel Antonio responia, l'octubre de 1924, una carta de Ramón Villar Ponte i altres més, sobre la situació de la ING a Rianxo. Hi proposava una doble actuació, clandestina i pública, i, per donar contundència als seus arguments, va escriure: "(...) Ademais compre a guerra pra nos enfortecer n-ela, que é a 'única hixiene d'o mundo', en parolas de Marinetti: 'O que non nos mata, fainos mais fortes', dixo Nietzsche" (op. cit. 239). Home, sempre queda bé citar algun filòsof, encara que sigui Nietzsche, però citar la guerra higiènica marinettiana el 1924...

En carta d'aquell any, Cebreiro li comunicava a Manuel Antonio el contingut del primer número de *Roncel*: articles de Teixeira de Pascoaes, Raul Brandão, Cansinos-Assens, Noriega Varela, López Abente, Gómez de la Serna, Díez-Canedo i J. Casal, entre d'altres (op. cit. 241). Aquesta revista, editada a Lugo sota la direcció de Evaristo Correa Calderón, publicà sis números i publicava textos en castellà i en galleg. També hi col·laboraren en la part literària, entre d'altres, Gómez de la Serna, López-Picó, Jarnés, Alfons Maseras, Pimentel, el propi Manuel

Antonio, Xesús Bal i Guillermo de Torre. En la part gràfica, a més de Cebreiro, publicaren treballs diversos dibuixants i pintors, com Benjamín Palencia, Barradas o Castelao (Bonet:1995:537), l'únic col·laborador de l'entorn de *Nós*. Una revista que, per generació, pertanyia als *novecentistas* -amb algun cluc d'ull als mestres de la generació anterior- dels qui Carballo Calero (1981:692 n2) va dir que "nunca souperon o seu sincretismo idiomático e ideológico". Tot i reconèixer-li certa importància a aquesta revista "*moi bilingüe e moi variegada*" i considerar-la mereixedora d'un estudi específic, mateix que *Alfar*, afirmava que els aitals estudis "non competen á nosa especialidade". Així es despatxa la història de l'única revista d'avantguarda pensada i feta des de Galícia de forma oberta i realista.

L'octubre de 1929 arribà a Manuel Antonio una carta signada per Enrique [Fernández Sendón?] en què li deia:

Supoño que recibirlas un paquete certificado, con duas revistas e o libro de Gerardo Diego (...). Quedaches en mandar algun poema teu, e mail-o libro de [Antonio?] Espina (...). Pero hasme de vir as mans; estou pra recibir un libro de Pedro Garfa (op. cit. 295).

En una carta sense data (principis de 1924?) de Manuel Antonio a Álvaro Cebreiro, el primer s'interessava per *Alfar*:

Recebin fai algum tempo carta tua e mais un Alfar; pero non recebin mais, inda que supoño que dende entón xa se publicou outro nº. Manda-m'o, ho! non sexas así! (...). Manda-me Alfar e todas cantas publicacións interesantes che veñan á man (op. cit. 299).

En una altra carta sense data de Rafael [Dieste] i Roxelio [Pérez] a Manuel Antonio, li deien:

(...) O ouxeto noso será a exaltazón e ranecemento de Galicia, valéndonos dos medios futuristas en canto ó modo de propaganda (sin aeroplanos, ¿eh?), dándolles un acomodamento ó noso xeito (op. cit. 300).

4.6 El manifest *¡Más alá!*

Si Manolo Rivas ha qualificat Galícia com el 'bonsai atlàntic', la literatura gallega també seria una literatura-bonsai. O, potser encara millor, seria una literatura semblant al comportament que, deia Joan Barril, tenim els catalans davant l'oferta gastronòmica d'un restaurant basc, quan la mestressa ens ofereix posar-nos "*de todo*", i nosaltres, amoïnats per l'equilibri gàstrico-financer, li responem que d'acord, "*pero poquito*". La literatura gallega té, doncs, "*poquito pero de todo*". I en aquest menú-degustació literari no hi podia mancar un manifest d'avantguarda. La literatura gallega té el seu manifest avantguardista, *¡Más alá!*, redactat i publicitat per Manuel Antonio i Álvaro Cebreiro. Això seria la resposta que demanava Risco, a les pàgines d'*A Nosa Terra*, quan comentava el manifest "Contra els poetes amb minúscula" de Joan Salvat Papasseit.

No entrarem aquí en l'anàlisi i la repercussió que tingué, perque, a més de escapar-se del tema d'aquest estudi, ja ha estat estudiat per diversos crítics, entre ells i de forma esplèndida, per Xosé Ramón Pena a *Manuel Antonio e a vanguarda*²⁴. Ara ens interessa el procés de gènesi d'aquest manifest no tant pel procés en sinó pel tutelatge que, a certa distància, n'exercí Vicente Risco, tot i que podria haver estat Antón Villar Ponte el responsable intel·lectual, si més no en qualitat d'inductor, potser en un pols relacionat amb els enfrontaments que tenien lloc al si de les Irmandades da Fala. Villar Ponte estaria enfrontat tant al grup de vells que aleshores dirigia *A Nosa Terra* com al culturalisme del grup ourensà (Pena 1996:130-131).

²⁴ La gènesi del manifest vaig estudiar-la, amb Mari Carmen Férriz, en el treball de doctorat *Galicia i Brasil: els manifestos d'avantguarda en unes literatures sense tradició* l'any 1995. És a dir abans de la publicació de l'estudi de Xosé Ramón Pena, per la qual cosa poden produir-se algunes coincidències.

4.6.1 La gènesi

Tot i no considerar-se un revoltari, si de cas una persona una mica avançada, Manuel Antonio (1900-1930) creia que calia fer alguna acció per moure el panorama literari galleg del moment que emergí com a autor, a començaments de la dècada dels vint. A finals de 1921, Manuel Antonio va escriure al dibuixant i pintor corunyès Álvaro Cebreiro i l'informava sobre la proposta o idea de fer un manifest:

O Manifesto? Está en xestación. As cousas que valen teñen que pasar pol-a preñez, coma a xente. (Que escándalo! Estar preñado c'un manifesto!) E tudo vai ben si o parto non resulta o d'os montes (Manuel Antonio 1979:136).

Álvaro Cebreiro li responia uns dies més tard:

A ver si fás o 'Nabifesto'. Sen meter-te con Rosalía á que eu comparo con Cristo. Agora que dirixen 'A Nosa Terra' velloz académicos estarla ben que se publicara. Fai un esforzo (...). Fai o manifesto (op. cit. 137).

Antón Villar Ponte es lamentava, en carta a Manuel Antonio de gener de 1922, de la nova direcció d'*'A Nosa Terra'*, Vaamonde, Lugrís i Carré:

(...) xa verá que dá noxo (...) suman xuntos mais de tres séculos e poden ter biznetos, non sabendo ningún d'eles que é o nazionalismo (...). Pro mire os condanados dos velloz que se non resinan a morrer a tempo (...). Estes velloz que nos odian porque representámol-o espírito novo... Coido, porén, que o seu manifesto non estaría de mais agora. Xente moza, valente, d'avantgarde, compre que xurda. Que xurda e remexa as augas mortas enlixadas pol-os pesos dos poetastros oitocentistas. A unha beira Pondal, o raro, e Rosalía, a precursora, eu non sei... Conque, querido Manoel Antonio, sursum corda e a eles (op. cit. 146).

Per aquelles mateixes dates Álvaro Cebreiro li envià a Manuel Antonio un article de Carré contrari a Villar Ponte i li urgia pel manifest:

Compre agora, como verás, o manifesto. É uma coisa urgente. Se non queres faguelo todo mándame o que queiras e rematareino. Non te metas con Rosalía, a que non é blasfemia comparar con Cristo. Con todolos demás, sí, incluso con Pondal (...). Pregoche polo que mais queiras que fagas o manifesto, pois millor ocasión non pode-se atopar, como esta en que os velloz, como as ameijas quando lles votan limón, escomenzan a remexerse (op. cit. 149).

El 8 de febrer, Manuel Antonio respongué a Cebreiro dient-li que havia deixat durant un temps el tema del manifest i que s'hi posava (op. cit. 150)²⁵.

²⁵ Domingo García Sabell, editor i zelós custodi de la correspondència de Manuel Antonio, col·loca sengles cartes creuades entre el poeta rianxer i el dibuixant corunyès, i que van sense data, com pertanyents a febrer de 1922 (Manuel Antonio 1979:152-153). Aquesta datació és impossible ja que, en la segona, Cebreiro reproduïa part d'un article de Mesta Leis, aparegut a la revista *El Eco de Galicia* de L'Havana, en la qual criticava el contingut del manifest. Aquest article va aparèixer el novembre de 1922 (Pena 1996:144 n66). Xosé Ramón Pena no esmenta aquestes cartes ni la seva errònia ubicació per l'editor, cosa que sí que fa amb d'altres (op. cit. 151 n69 i 157 n71).

El 7 de març, Antón Villar Ponte va escriure a Manuel Antonio uns paràgrafs en una carta del seu germà Ramón. El contingut d'aquests paràgrafs confirmarien no sols el padrinatge d'aquest sinó també una certa complicitat per part del primer:

Lin a carta que lle enviaches ao Cebreiro. Pró débese, ao meu xuicio, sintetizarse moito. Que todo n'él vaya concentrado. Pra que se leia dunha sentada. As cousas asina son as que fan efecto nas xentes. Ademais asina ha ser mais doado imprentalo axiña. Xa falarei c'o Cebreiro encol d'esto, e logo que él faga un esquema, basado no seu, que llo envie pra que vosté ll'engada o que lle pete (op. cit. 161).

Un mes més tard, Antón Villar Ponte va escriure a Manuel Antonio donant-li llum verda per al manifest:

Limos [Cebreiro i ell] e relimol-o manifesto. A min paréceme insuperábel. Coido que non percisa nin más engadegas nin ningunha chatadura. Cando o lere por primeira vez, fora en voz outa, e eu non poido apreciar ben as cousas que leio en voz outa. Agora lino pra min soio²⁶, e atopeino xurdio. Entendo que debe darse á imprenta axiña... (op. cit. 164).

Un mes més tard, el 25 d'abril, Cebreiro escrivia a Manoel Antonio confirmant els termes de la carta d'Antón Villar Ponte i recomanant-li que al manifest no posés cap nom dels qui eren atacats: "é honor para ises señores o que sayan seus nomes en un documento que será histórico" (op. cit. 165-166).

El 30 d'abril, Manuel Antonio escrivia a Risco i li anunciava la imminent aparició del manifest:

Tamén é posibel que deica poucos días saia a 'chamada' (non me atrevo a decir 'manifesto') que él [Cebreiro] e eu facemos á mocedade galega. É unha cousa de moi pouco mérito, pero como compre facer algo n-ese senso e os que puderan facel-o millor que nós non-o fan, alá imos; que a boa intención nos salve (op. cit. 167).

²⁶ És a dir, hauria llegit l'esborrany del manifest amb algú: només amb Cebreiro? amb el seu germà Ramón?

4.6.2 El contingut de */Más alá*

Malgrat que els autors, especialment Manuel Antonio, no es reconeixien de cap corrent d'avantguarda, el propi títol palesa una clara influència ultraïsta: *Más alá* no deixaria de ser la traducció del llatinisme *v/tra*, declaració de voluntat de superar el present. Per a Carballo Calero (1981:698) en el manifest resulten clars la intransigència lingüística i el caràcter 'ultraista formal': calia ser nous però sense dir en quina direcció.

El manifest es divideix en quatre capítols i anava adreçat a la *Mocedade*, amb majúscula, amb cert to mitificador de qui podia canviar les coses. Malgrat aquesta generalització formal, anava adreçat a una minoria polític-literària escollida. L'objecte de l'atac tenia tres referents: els 'vells' de la seva època, els precursors literaris gallegos (Lamas -per error posaren Losada²⁷-, Curros i Pondal) i els gallegos que escrilien en castellà (Valle-Inclán i els seus imitadors).

L'atac contra els 'vells' (Carré, Lugrís i Vaamonde) era conjuntural: políticament -eren la direcció, en aquells moments, d'*A Nosa Terra*- i literàriament -eren i són escriptors prescindibles en el conjunt de la literatura gallega-. Tanmateix, eren el *leit motiv*, el ganxo, que permetia treure el tap del passat. L'atac contra els precursors, tot i les reserves, era obligada en tant que crítica a la tradició, encara que aquesta fos primigènia i, fins a cert punt, 'sagrada' (com Cebreiro havia previngut) i contrastada amb el temps. Calia atacar -com feien els ultraistes- l'immediat anterior, el modernisme, però el poeta modernista galleg per excel·lència, Ramón Cabanillas, era molt proper en el temps i era qui més i millor cantava a Galícia. Per tant, l'atac

²⁷ Tota la crítica ha considerat plausible la versió de que hauria estat un simple error posar-hi Losada enllloc de Lamas [Carvajal] en la segona cita (la de "todas las indecenias e vulgaridades"). Tanmateix sorprèn que, en repassar-ho abans de dur-ho a la imprenta, no se n'hagués adonat, llevat que es tractés d'un lapsus coherent, malgrat el que li escrivia a Cebreiro el 28 de juny, "ten algunas errandas que se me pasaron ó hacer a corrección de probas (v.g. na páxina 4 liña 12 dí Losada en vez de decir Lamas, resultando o premeiro repetido e carregando con todo o peso d'a nosa caraxe cando debía repartir c'o segundo (...)" (Manuel Antonio 1979 171-172). És a dir, que en el subconscient de l'autor material l'associació d'una elà, dues as i una essa en el cognom d'una patum galleguista, tronada, ruralista i vulgar el dugués de Lamas a Losada.

Tot i el que pugui tenir d'especulatiu, si això hagués estat així Manuel Antonio hauria associat Losada Diéguez i el seu 'noxento ruralismo', amb la principal generació a batre, potser per més immediata. Però, fixem-nos-hi, contra Losada també anava el manifest i la seva crítica, a repartir amb Lamas. Tanmateix, dies després de l'aparició del manifest, el 1 de juliol, escrivia a Castelao i l'advertisia de l'errada però referint-se a que "n-a p. 4 l. 9. dí Losada e debe decir Lamas" (op. cit. 175) i li envia salutacions per a Losada Diéguez, a manera de disculpa. I així tornem al principi: quins dels 'Losada' hauria de ser 'Lamas'? haurien funcionat ambdós com a Losada?

obligatori contra els modernistes l'adreçaren contra els modernistes d'origen gallec que escrivien en castellà: Valle-Inclán i els seus imitadors. L'atac era, doncs, per modernistes i per traïció a la llengua (per no escriure en gallec sinó en un mal castellà tofonat de galleguismes).

Formalment, el manifest no resulta subversiu. Està ben estructurat, sense alteracions de tipus tipogràfic, sintàctic o morfològic. Resulta un manifest seriós, de declaració de principis polítics, literaris i nacionals, lluny de collonades *dada*, exabruptes marinettians o frivolitats *ultra*. Els *hiperenxebrismos* que Carballo Calero (1981:699) assenyala com a diferencialismes, no serien tals sinó que respondrien a una distinció purista, mateix que la que a voltes tenien Otero Pedrayo o Risco.

4.6.3 Les reaccions al manifest

Podem suposar que les reaccions foren de signe divers: uns a favor; d'altres en contra; la majoria de la societat gallega culta, d'indiferència. Aquesta ha estat la consideració que, majoritàriament, n'ha fet la crítica. Davant d'algun intent revisionista enfront del qual no es pronuncia (un anunciat treball d'Antón Capelán), Xosé Ramón Pena (1996:142) es pregunta si hom podia esperar altra cosa que allò que s'esdevingué, i si donava per a més coses la repercussió que aleshores tenien la cultura i la literatura gallegues.

Allò que ens interessa és la reacció de Vicente Risco, com a persona, en teoria, més comprensiva amb les avantguardes. Com encertadament assenyala Pena (op. cit. 143), Risco -que ja estava de volta dels -ismes (si és que alguna vegada n'havia fet el viatge d'anada, afegeixo jo)- propugnava un tipus de literatura en la què l'avanguarda, és a dir la ruptura, només seria un element i no precisament el decisiu. Si bé a Risco l'interessava fer costat al manifest, d'altra banda no se n'hauria pres gaire seriosament el contingut. Segurament pel risc, un cop oberta la caixa dels trons, que algun petard pogués fer trontollar la seva trona.

De tota manera, i malgrat l'ambigüitat que hi expressà, Risco aprofità el manifest contra certes tendències post-modernistes i contra els escriptors gallegos en castellà (op. cit. 144). I ho féu en un article publicat a *La Zarpa* (Ourense, 15 de juliol de 1922), en el què qualificava aquests escriptors de *foulardistas* (vaja, com els qui compren l'elegància amb un "foulard, que o hai de seda a 6 ou 8 pesetas a vara en calquera tenda").

Aquest article i el propi manifest foren contestats per Euxenio Montes en tres articles publicats també a *La Zarpa*²⁸. A més d'algún problema de vanitats sobre qui era el cap del jovent intel·lectual galleg -i així li ho deia Castelao a Manuel Antonio en una carta de, probablement, finals de juliol-, Montes considerava que les aventures avantguardistes no estaven fetes per a una literatura tan feble com la gallega, i que tota ruptura havia de fer-se amb un projecte de nou ordre. Manuel Antonio li respongué, també a les pàgines de *La Zarpa*, el 23 d'agost. Però anem a

²⁸ Xosé Ramón Pena (1996:199-200) en dóna les següents dates: 26-VII-1922, 11-VIII-1922 i 25-IX-1992. Només disposo de fotocòpia dels dos primers articles però amb les dates 21 de juliol i 26 de juliol.

veure què deia Euxenio Montes, avantguardista i poeta contrastat, davant els aprenents i el padri alcavot.

Després de saludar amb una mà el "pomposamente rotulado manifesto de arte que Manuel Antonio e Alvaro Cebreiro espallaron á galega curiosidá" (Montes: 1922a), amb l'altra "enfiamos dardos rectificatorios a ise lírico aturuxo, ergueito como un surtidor de bermellas fosforescencias". I el primer dard que Montes llançava, anava contra l'escés d'iconoclàstia, contra la inclusió de Rosalía de Castro entre les víctimes del manifest:

(...) todolos galegos afirmamos que Rosalía non embrutece o noso sentimento (...) Para tumbar, sin vacilación, a Rosalía hay que ter un xenio estético como o xenio matemático dos anteriores [Einstein i Riemann] (...). Non se pode crer na novedá de mozos que de ise xeito boutadean. Cando xa ninguén cultiva esa flor de estudio de pintor seudo-wildeano, intentan iles aclimatala nos nosos eidos patrios. Pol-o menos as boutades de Valle Inclán a quen iles odian -eu sospeito que non é certo- tiñan mais inxenio funámbulo, mais graciosa acrobacia (ibidem).

Comença el segon dels articles recordant aquella màxima de sant Pau, "oportet heresses esse", 'cal que hi hagi heretges', però Montes diu que l'accepta sempre que aquests heretges creïn una nova religiositat (Montes: 1922b). Reconeix que ell també -amb els ultraistes- va voler encetar una nova via estètica però sense haver de trencar amb antigues religiositats, fent la realitat d'*ultra* i no només amollant un "*pirotécnico berro*".

I fa el recorregut de connexió des de l'avantguarda cap a Galícia, amb Can-sinos Assens, Garfia, el propi Risco, fins aterrjar a A Nosa Terra, sota
a sombra garimosa de Antón Villar [amb] versos estrelecentes afrontados a
todolos ventos da europeidá.

Aterratge que frenaren per la

sospeita de que cecais causasen mais mal que ben. Ainda a atmósfera non ofrecía facianas propicias. É probábel, pensabamos, que un súpeto troque de aires, faga peligrar a vitalidá do arborescente renacer galego (ibidem).

Finalment, aventurava que Manuel Antonio i Álvaro Cebreiro entrarien en l'orfeó literari que ja formavan Risco, Cabanillas, Castelao, Villar Ponte, Blanco Torres i Losada Diéguez,

cando nun mañá lumioso reneguen do 'máis alá' (...) Eu sei que cando esto chegue, e se lembren da data de S. Xoán de 1922, han acribillar de reproches suas boutades e inconssecuencias infantís (...). Eu sei que ha de ir na punta do bordón seu curazón antigo axoennllarse o carón de Rosalía que iles dará tremente a beizón pousando sobor de iles seus ollos empañados por todolos doores e todalas ledicias, sua longa sonrisa, cariciante como un salayo (ibidem).

Aquest advertiment en defensa de Rosalía ja ho havia fet Cebreiro, tot i que, finalment, ambdós autors s'inclinaren per la iconoclàstia, com sigui que, pel blanc dels seus atacs, es revindicaven com a seguidors de la tradició literària encetada per l'escriptora de Padrón. En aquest atac no hauria estat aliena, ni que fos per passivitat, l'actitud de Risco, arribat al nacionalisme des del més absolut dels exteriors (cultural i polític), de forma que Rosalía de Castro no formava part del seu bagatge intel·lectual. Risco mai mirà enrere i per això mai no reivindicà ni Rosalía, ni Curros, ni Pondal (llevat de la projecció celtista d'aquest).

Un altre element de la utilització que Risco féu del manifest (Pena 1996:150) seria el de l'alliberament de la cultura i la literatura de la praxi política, idea que l'enfrontava al grup corunyès de les Irmandades. De pas, amb la seva aliança tacticista amb els avantguardistes en castellà, substituïa els gallegos d'expressió literària castellana (Valle Inclán) i s'establia com a cap de pont a Galícia.

La idea literal expressada en *¡Más allá!* casava amb l'ortodòxia risquiana, malgrat la divergència continguda a propòsit del 'ruralisme'. Però Manuel Antonio fou conseqüent amb el seu 'més enllà' i arribà a discrepar, temps més tard, de l'ideal lingüístic de Risco. Si amb el manifest havia tingut un xarrampió jovenívol, amb la seva maduració com a poeta -val a dir, com a un excel·lent poeta- tocà de peus a terra, cosa que Risco no sempre feia. Així, en una carta de 7 de setembre de 1923, Manuel Antonio escrivia a Castelao:

(...) Hai o dereito a crér que o Arte que hoxe o pobo nos ofrece non é o verdadeiro arte d'o pobo; en moitos casos, deica pode estar mediatisado por unha mán de cousas sutís de lonxá relación aparente. Eu non sei si vou dicir unha blasfemia; si é caso, non li'o contes a ninguén: non teño pol-o pobo esa admiración e respeito pechado que teñen todolos nazionalistas e ainda os simplesmentes galeguistas. O pobo fala galego porque non sabe falar castelán e beila a muñeira (cando a beila) porque non sabe beilar o fox-trot. Non é tanto o que pobo o que hai que ter en conta como a raza, e nos somos más 'raza' que o pobo; falamos galego inda que seibamos falar ingrés, beilamos a muñeira inda que seibamos o fox-trot, somos nosos podendo ser alleos. A virtude d'o pobo, xeneralmente, é a virtude d'o presidiario, que non rouba nin mata porque non pode sair d'a cadea; e nós somos homes honrados n'o meio d'a rua (Manuel Antonio 1979:226).

És fàcil suposar que aquest paràgraf no apareix mai referenciat en la crítica literària gallega. Amb una intuïció molt aguda, Manuel Antonio féu un diagnòstic de la veritable situació de la llengua i, a través d'aquesta, una foto sociològica de la Galícia del moment. I a l'únic que li podia fer aquesta confidència -amb temor d'una blasfèmia nacional- era a Castelao.

4.6.4 L'extensió del manifest

Xosé Ramón Pena (1996:142) lamenta que Domingo García-Sabell, editor de la correspondència de Manuel Antonio, no hi hagi subratllat les revistes que Álvaro Cebreiro deia que s'havien ocupat del manifest. En la nota 64 diu que no n'ha trobat cap referència en les revistes esmentades que ha pogut consultar i que una d'elles, concretament *Tableros*, havia deixat de publicar-se uns mesos abans de l'aparició del manifest. Hauria estat, tot plegat, una faronejada de Cebreiro? Resultaria, fins a cert punt, sorprendent fer-li això a un amic, en una carta que, en principi, no tenia perquè ser pública. També sorprèn, d'igual manera, que el manifest no hagués estat enviat a cap revista de Catalunya, menys refractàries potser que d'altres d'Europa o d'Espanya.

Pel que fa a la nul·la receptivitat dels diaris gallecs, Pena es pregunta: "¿é que se podía agardar outra cousa? (...) ¿Daba para más a propia repercusión social do conxunto da cultura e da literatura galega?" Mateix, seguint M. Carmen Ríos Panisse, considera que els propis 'amics' del manifest (Risco) ja li marcaven alguna distància. ¿Què pensar, aleshores, dels 'enemics'? Per a Paz-Andrade (1986:196), el manifest de Manuel Antonio i Álvaro Cebreiro era unha "*proclama de revolta contra o herdo estético dos devanceiros, reducido a un 'exemplo de vontade e patriotismo', mais 'ispido de toda eficacia literaria'*". El manifest *'Máis alá'* no tingué, pràcticament, més repercussió després de la seva publicació i del període immediatament posterior²⁹. Xosé Ramón Pena (op. cit. 10) creu que ha estat

(...) considerado pola grande maioria dos estudiosos e críticos da nosa literatura como o episodio central no que as vanguardas literarias agroman en Galicia (...). O papel anovador e rupturista destas liñas ten sido señalado pola crítica actual e incluso por unha parte importante dos contemporáneos de Manuel Antonio (...). Non obstante (...) coidamos (...) que a actitude, o xome..., as consecuencias dese berro (...) non están ainda suficientemente delimitadas e comprendidas, se cadra, en toda a súa proxección... Desde logo, resulta doado confirmar que '*Máis alá!*' (...) constitúe, en boa medida, o correlato galego doutros múltiples manifestos e proclamas da vanguarda europea e peninsular que lle son coetáneos.

I es pregunta perquè el manifest anava adreçat a la

'Mochedade intelectual da nosa Terra', único grupo, polo visto, no que cumplía confiar á hora de establecer un proxecto moderno e vanguardista (ibidem).

²⁹ Pel seu esperit i pel seu caràcter simbòlic, fou recuperat a finals dels anys cinquanta pel grup Brais Pinto, a manera d'arma poètica contra la que consideraven acomodació del grup Galaxia-Ramón Piñeiro. D'aquesta reivindicació parti la consideració general del manifest com a mostra de la presència a Galícia del fenomen de les avantguardes.

4.7 Una altra avantguarda contra els vells coetanis

Si Risco pontificava sobre les avantguardes amb un peu dins i un altre fora d'elles, Euxenio Montes contrapontificava amb tots dos peus dins però tenint-ne un a Galícia i l'altre a Madrid. Risco ben aviat s'hi referí i ho féu en el número 96 d'*A Nosa Terra*, d'agost de 1919, amb l'article "Xente nosa: Euxenio Montes" i ho profitava per a l'autolloançament col·lectiva:

(...) *Euxenio Montes colabora nas revistas serias de Madrid: Cervantes, Cosmópolis, na revista vasca Idearium, nas revistas atrevidas dos novos: Perseo, Grecia de Sevilla (...). Hai que ter conta que hoxe en día, os galegos somo-los más avanzados nestas cousas de toda a Península, más que os portugueses, más que os catalás, más que os vascos. Os poemas galegos que hoxe publicamos de Euxenio Montes están feitos na escola creacionista fundada polo poeta chileno Vicente Huidobro e polos franceses Cendrá[r]s e Reverdy (...).*

Un any i mig després (principis de 1921), Risco li escrivia a Losada Diéguez i, entre altres coses, li deia de Montes:

(...) O Noguerol fixo moito, deixa feito moito pol-a causa, pro xa sinte a ansia da xubilación. Deixa feito [sic] moitas cousas. Antre elas, creou un mito: o Mito de Montes... Este mito xeneralizouse antr'os nosos d'un xeito tal, que non recibo carta na que se non fale d'il... Y-eu penso que o Montes non existe: o Montes que foi a Santiago non era un ser real: era -agora que xa eres amigo de Xavier Pintos³⁰ (outro mito creado por Castelao), xa cho pudo decir -era un maya, unha forma de pensamento creada por Noguerol, o que á sua vez vaime resultando un kania-rupa (algo imitante ó noso trasno) (...).

Ostracisme aquest al què ha estat condemnat Montes que encara es manté.

Fernández Mazas (1989:47) lamentava que, malgrat el passat falangista de Montes³¹ i una certa recuperació de la seva obra en galleg³²

se mantenga un silencio tan cerrado sobre tan ilustre representante de las letras orensanas (...). Pues bien, en ninguna librería (sólo una) he visto y adquirido un ejemplar [de l'obra en galleg de Montes], y en ningún periódico de Galicia he podido leer el anuncio o crítica de dicha obra. Y se trata de uno de los grandes estilistas de la literatura galaica.

Però no eren només els poetes més combatius els qui, d'una o altra manera, carregaven contra les generacions anteriors. Luís Amado Carballo havia estat, segons X. R. Pena (1996:105), a Madrid entre 1920 i 1922, on conegué els ismes

³⁰ Dedueixo que seria el teòsof pontevedrés de qui Vicente Risco parlava en una carta a Primitivo Rodríguez Sanjurjo l'any 1915.

³¹ No hi entrarem gaire per no ser tema central d'aquest treball però no estaria de més comparar, en algun moment, els escrits teòrics de Risco amb alguns escrits de José Antonio Primo de Rivera. A tall d'exemple, remeto als articles "España: germanos contra bereberes" o "Aristocracia y aristofobia" (in *Papeles póstumos de José Antonio*, edit. Miguel Primo de Rivera y Urquijo. Barcelona, Plaza & Janés, 1995). Si algun lector de les teories nacionalistes risquianes els llegeix, segur que li sonen a *déjà vu*.

³² Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, 1985.

madrilenys (Guillermo de Torre, Vicente Huidobro). Juan Manuel Bonet (1995:48) corregeix els anys de la seva estada madrilenya (1919 i 1920) i afegeix que freqüentà la tertúlia de Pombo.

Entre els membres de la nova generació posterior a Risco no hi hauria hagut homogeneïtat. Aquesta circumstància no seria aliena a la ruptura que patí el nacionalisme gallec el 1922. El grup de Risco, escindit de les Irmandades da Fala com a Irmandade Nazionalista Galega, trobaria via d'expressió en *La Zarpa*, d'Ourense, primer, i en *Rexurdimento*, de Betanzos, més tard. En aquesta aparegueren textos d'Euxenio Montes, Manuel Antonio i Correa Calderón. En canvi, *Nós* no publicà textos de Manuel Antonio ni de Luís Amado Carballo (Pena 1996:90). No hi hauria, doncs, una harmonia literària entre les dues generacions, tot i ser coetànies i haver començat a escriure en gallec gairebé alhora.

Aquesta manca d'harmonia l'exposava Amado Carballo en el seu article "Galicia y sus escritores. Los nuevos y los envejecidos", publicat a *La Concordia*, el 10 de maig de 1924 (cito per Pena 1996:82). Hi retreia, entre d'altres coses, que si Risco i Otero Pedrayo havien tornat a Galícia fou perquè havien fracassat a Madrid,

constituyendo una hermandad de bombos mutuos, en la que no figuró uno de los más grandes poetas gallegos, pues determinadas faenas de señores que llevan ennegrecida el alma con la hiel de su ineptitud, lo impidieron con saña injustificable.

En l'únic retorn que veia sinceritat era en el de Castelao,

que se impuso el sacrificio de renunciar a su ruidoso triunfo en Madrid, para señalar un ejemplo que sólo sirvió para que al lado del prestigio indiscutible medraran pseudo-valores con mezquinas ambiciones³³, la generación que nos precede ya no tiene razón para actuar ni para disfrazarse. Ha pasado ya a la historia con una no muy grata página de servicios prestados a Galicia.

Segons Xosé Ramón Pena (op. cit. 83), tot i que no tenim dades sobre les posicions ideològiques de Luis Amado Carballo, és probable que se situés en el cantó oposat a Risco dins el gallegisme polític. El més important que hauria motivat la polèmica seria, tanmateix,

certa actitude de Risco (...) consistente en aparecer como director, xefe ou protector dos novos, cando, en realidade, o ourensán estivera detrás ou á beira de determinados manexos e intrigas que Amado Carballo denuncia abertamente.

Una crítica que féu extensiva també a Losada Diéguez pel seu oblit dels 'nous' en una conferència ("Sobre una conferencia de Losada Diéguez. Eugenio Montes y la

³³ Sens dubte, es referia a l'acta de diputat provincial de Risco, obtinguda en imposar-se la dictadura de Primo de Rivera.

nueva generación gallega". La Concordia, 21 de maig de 1924; cito per Pena 1996:84):

(...) la vieja generación gallega vive en un ambiente de nebulosidades que hay que purificar a fin de distinguir los cuerpos de las sombras que invadieron la historia del Nacionalismo (...). Hay que depurar y contrariar esos valores mitológicos que hasta ahora pontificaron y que veamos de una vez y claramente cual es la famosa obra de que alardean (...).

Tanmateix, aquesta polarització no ha trascendent per diverses raons. La primera, sens dubte, pel silenci interessat dels crítics i dels historiadors de la literatura gallega. La segona, per la dispersió del propi grup dels *novecentistas*: Amado Carballo i Manuel Antonio moriren prematurament (1928 i 1930, respectivament); Euxenio Montes marxà definitivament a Cádiz -amb contactes amb Madrid, seguint l'estel·la de les avantguardes, encara que derivant cap ideològicament cap a l'extrema dreta espanyolista-; Eduardo Blanco Amor romanía transterrat a l'Argentina; Rafael Dieste, discrepant del nacionalisme aïllacionista de Risco, s'instal·là a Madrid; X. Bóveda i L. Bernárdez marxaren a l'Argentina.

Aquesta diàspora provocà, segons Fernández Mazas (1989:11), "el retramiento y encierro en el capullo de los estudios prehistóricos de los galleguistas". Aquesta circumstància hauria deixat el camp lliure a un important col·lectiu republicà i galleguista, format al voltant de Basilio Álvarez i *La Zarpa*. Des del nacionalisme, hauria de ser, paradoxalment, la generació següent -i coneuguda com del Seminario de Estudios Galegos- a que consagraria el mestratge dels homes de Nós.

5. EL GRUP NÓS

5.1 Entre l'èlite i la dimensió generacional

El grup d'homes que impulsaren la revista *Nós* ha estat qualificat, de forma genèrica, com a *Xeración Nós*. Aquesta consideració estaria basada en el fet que haurien tingut uns antecedents semblants i un mateix procés de conscienciació nacionalista. Aquesta consideració generacional ha estat estesa més enllà del nucli ourensà format per Risco, Otero Pedrayo i López Cuevillas, i de Castelao. Convé, tanmateix, esbrinar si aquest col·lectiu tingué veritablement una condició generacional, és a dir extrapolable en un període concret de temps al conjunt dels intel·lectuals i artistes d'un àmbit -Galícia en aquest cas- i d'una estètica concrets.

Aquesta visió ha estat generalitzada a la resta de gallegistes coetanis de Risco, Otero Pedrayo, López Cuevillas i Castelao, tinguessin o no una intervenció decisiva en la trajectòria de la revista *Nós*. Armando Fernández Mazas (1989:10) ha distingit dos grups entre els intel·lectuals ourensans dels anys vint:

- els gallegistes (entre els quals incloïa Vicente Risco, Otero Pedrayo, Florentino López Cuevillas, Antón Losada, Arturo Noguerol, Alfonso Vázquez Monjardín, [Xosé Ramón e Fernández Ojea] Ben-Cho-Sei), que

se basaban en el 'sentimiento': amor a Galicia, de ahí que les denominemos románticos (...); defienden la cultura atlántica, el celtismo (...); desarrollan sus aspiraciones en el campo regional, nacional (nacionalistas).
- els avantguardistes (Euxenio Montes, Xavier Bóveda, Francisco L. Bernárdez, Cándido Fernández Mazas 'Dichi', Manolo Méndez), basats

en el pensamiento: París, Madrid... Les apellidamos clásicos (...); [defensen la cultura] mediterránea, el helenismo; [desenvolupen les seves aspiracions] en el [camp] europeo y universal (universalistas).

Otero Pedrayo fou l'únic dels seus companys amb possibilitats i voluntat d'opinar públicament de la trajectòria del grup *Nós*. En el discurs pronunciat amb motiu del cinquantenari de la revista (Otero 1996:2) desmentia el mite de la joventut del grup ("os que fixeron *Nós* eran xa homes que pasaban dos trinta anos"). Però, malgrat tenir la seva vida feta, haurien trobat en l'aparició de la revista una missió comuna i satisfactòria:

(...) U[n]s, con remordimento de non haber feito outras cousas, outros adicados con unha especie de dilectantismo mais ou menos bordado de

filosofía, de amor, de ironía e de deslén, ó estudio das novedades literarias e filosóficas que aparecían por España e por Europa.

En la seva entrevista amb Maribel Outeiriño (1975), li deia que una característica comuna al grup hauria estat

o desinterés polas funciós públicas, un desexo pola sociedade o mais perfecta posible, e de por a disposición de España e do mundo as enerxías de Galicia. Non sólo as enerxías económicas, que non nos interesaban gran cousa, sinón as enerxías espirituais, da nosa cultura.

Però també tenim un retrat del grup, de quan eren joves i 'inadaptats', fet per López Cuevillas:

Era en la noche de un domingo de junio del año 1904 (...). Paseaba la gente moza arriba y abajo pero cuatro rapaces, recién salidos o próximos a salir de la Universidad¹, dieron con sus cuerpos en sendas sillas de hierro, de las que entonces se colocaban a los lados del andén central [del passeig de l'Alameda?].

Llevaban, los cuatro rapaces, altos cuellos, rígidos y brillantes, chalecos blancos; zapatos de aguda punta, y unos sombreros de paja, de ala muy corta, que apenas si le[s] entraban en la cabeza, y parecían poseídos de toda la petulancia que suele atacar a las gentes alrededor de los veinte años. Sentados en sus sillas, adoptaban posturas indolentes, fingían no reparar en la existencia de las jovencitas que, trabadas del brazo, cruzaban frente a ellos (...).

(...) sin duda alguna procuraban convencerse a si mismos de su indudable superioridad sobre el vulgo circundante, o impulsados por las lecturas de Eça de Queiroz se identifican con los 'vencidos de la vida', o recordando a Baudelaire se preguntaban si acaso eran sus grandes alas blancas lo que no les dejaba volar.

Ahora que aun más que las músicas sencillas y que las literaturas al alcance de cualquiera, parecían incomodar a los cuatro rapaces de los chalecos las formas aquietadas y pacíficas que afectaba la vida. Según ellos era ridículo el esforzarse en conquistar una posición ramplona, incapaz de proporcionar ningún goce ni ninguna emoción de orden superior, y era mejor mil veces expatriarse, huir a algún rincón del globo donde se pudieran acometer raras y heroicas empresas (López Cuevillas 1969:50).

Dels tres focus del galleguisme immediatament anterior a la guerra civil (Irmandades da Fala, revista Nós i Seminario de Estudos Galegos), per a Ramón Lugrís (1963:8)

o grupo Nós foi o que acadou un influxo máis fondo e máis amplio na configuración da Galicia aitual, porque a obra dos seus integrantes más cualificados (...) constitúe o verdadeiro fundamento da nosa realidade cultural presente.

A aquest 'nucli dur' s'afegiren alguns galleguistes provinents del periodisme regionalista. En la tercera etapa de la revista *O Tío Marcos da Portela*, que publicà cinquanta vuit números fins al 7 de juliol de 1919, hi col·laboraren -entre d'altres- Xavier Prado 'Lameiro', Álvaro María Casas, Ramón Cabanillas, Antón Losada Diéguez i Álvaro Cebreiro. Malgrat les coincidències estètiques i ideològiques amb

¹ El 1904 encara serien estudiants universitaris dels primers cursos com a molt. López Cuevillas tindria divuit anys.

alguns d'ells, per part del nucli ourensà inicial no hi hagué cap reivindicació d'aquest periodisme regionalista.

Ramón Piñeiro, coherent amb el seu criteri de la 'conversió' entre les etapes exotista i galleguista de Risco i dels seus amics, veia així el seu període 'fosc', el període que anaven perduts:

Eran, xa que logo, galegos intelectualmente alienados, como tantos e tantos fillos deste país. Falamos, queda ben claro, de alienación intelectual, pois no plano sentimental, emotivo, todos eles tiñan fondas raíces e fortes vencellos coa sua terra. Sentían e amaban a Galicia como unha realidade familiar pero (...) allea ao horizonte ultra-pirenaico da sua cultura intelectual. Permanecían fieles á terra sentimentalmente e mesmo vitalmente pero intelectualmente eran emigrantes alén dos Pirineos (Piñeiro 1978:9).

Aquesta redempció és gratuïta. Potser Piñeiro donava per determinants els lligams de sang fidalga d'Otero, Risco i López Cuevillas? Què és aquesta alienació transpireneca? No seria pitjor una alienació -emprant el terme de Piñeiro- limitada entre Pedrafita i els Pirineus? D'altra banda, cerquem per on cerquem, no trobarem cap referent a un vincle vital i sentimental amb Galícia que no fos la vida de 'señorito' amb pazo. I en la mateixa línia veia Piñeiro la conversió del grup:

Ao tomaren nas suas mans a responsabilidade de lle dar a configuración inicial ao século XX galego tiñase operado neles unha profunda revolución interior (...). Abríuse diante deles un novo horizonte no que a terra e o tempo constituián unha unidade cultural viva e orixinal, unha unidade que lles permitía contemplar a Europa e contemplar o mundo sin necesidade de alienación intelectual (op. cit. 9-10).

La responsabilitat de configurar el segle XX gallec a mans de quatre persones!! En una línia semblant, Carballo Calero escrivia d'Otero un temps després

Os outros tres compañeros de xeneración (...) tiveron un contacto mais permanente coa realidade galega porque vivian mergullados nela. Con todo, Risco e Cuevillas tamén reaccionaban contra a vulgaridade e a vanidade espiritual do ambiente burgués que os circundaban percurando na cultura europea ou no esoterismo un castelo seguro para se manteren incontaminados. Castelao, en cambio, por estar más vencellado á Galicia popular, encontrou axiña na identificación cos mariñeiros (...) (Carballo Calero in Cardeñoso 1979:165)

Carlos Baliñas, fi analista de l'obra d'Otero Pedrayo (cf. "Otero Pedrayo intelectual": 1978-1984, 1991), no pot evitar de caure en el parany de considerar el grup impulsor de la revista *Nós* com a 'generació Nós', fins i tot abans de l'aparició de la revista:

(...) Achegado ao pobo foi como venceu a Xeneración 'Nós' a tentación do spleen egolátrico -un gusto do exótico mixturado con un chisco de goce narcisista da singularidade -que estuvo a piques de atrever e esterilizar a aquel fato de homes que Vicente Risco definiu, por todos, como 'Nós, os inadaptados' (Baliñas 1976:170).

Otero Pedrayo també li reafirmava a Maribel Outeiriño (1975) els valors generacionals del grup, encara que sense defugir la crítica d'altri.

A conciencia de xeneración fúmola formando casi sin programa. Mire vostede, o grupo galeguista era un grupo exemplar. Nadie aspiraba a nada, nadie cobraba nada. Era unha cousa puramente espiritoal. Pódesenos atacar por moitas cousas (...). A xente ó principio considerábanos tolos, dispois respetounos moito porque estimaban que tiñamos un valor moral e relixioso verdadeiramente extraordinario.

Per a Justo G. Beramendi (1987:60), en el pensament del grup hi havia una idea central, obsessiva: la defensa de la Galícia rural, en tant que dipositària de les essències nacionals. Si en el pla teòric havien d'apel·lar als nacionalismes historicistes del segle XIX, en el terreny de la pràctica la seva defensa de la ruralitat gallega responia a una manera de voler impedir que les idees, els valors i els conflictes moderns envaïssin el país. D'altra banda, aquesta defensa era l'única forma de poder seguir mantenint la seva hegemonia en l'àmbit rural en tant que 'senyors de pazo'.

Una tendència habitual en la crítica gallega ha estat la d'aglutinar gairebé en el mateix paquet al grup -considerat generació- Nós i a les Irmandades da Fala. Així ho reconeixia Ramón Piñeiro (1978:11): "(...) tódolos componentes daquela xeneración perteneceron ás Irmandades e delas recibiron o pulo galeguizador, semella natural a tentación de identificalas, de as considerar sinónimas".

A risc de ser especulatiu, penso que l'aparició de la revista Nós no podem separar-la del conflicte que, al si del galleguisme polític, s'establí entre els nuclis corunyès i ourensà. L'expressió estrictament política -sense perspectiva europea- resultava limitada per al pensament de Risco; la via política -i més encara la política partidària i democràtica- era utilitarista i no finalista per al grup d'Ourense, i només la cultura podia fer que Galícia recuperés el seu destí històric en una dimensió europea. I els membres del grup d'Ourense eren els primers en saber distingir l'acció política de l'acció cultural.

A favor de la tesi generacional hi ha fins i tot qui argumenta un factor circumstancial, com Victorino Pérez Prieto (1988:13):

Os homes da que vén sendo chamada 'Xeración Nós' non apareceron e levaron o seu profético labor de erguer Galicia da súa opresión sociocultural, coma unha cousa casual, que ben podería suceder noutro momento. Apareceron nunha situación histórica concreta, nun contexto sociocultural e sociopolítico determinado: o romanticismo de fin do século XIX e o espertar do nacionalismo cos albores do século XX. Son fillos dunha circunstancia que

condicionou e mesmo foi un elemento capital, senón determinante, da súa andadura espiritual e de toda a súa obra.

En la circumstància de la predestinació del grup també sembla d'acord Ramón Piñeiro (1978:8) en l'article '*Importància decisiva da Xeneración Nós*':

Por imperativo cronolóxico, a xeneración Nós era a chamada a dar o paso do século XIX ao século XX en Galicia (...) estaban destinados a protagonizar a mutación histórica -no noso caso a mutación histórico-cultural- que lle había de dar ao noso século a sua fasquía anovadora (...)

Eles podían decidir o destino do 'Rexurdimento' cultural galego levado a cabo polos Precursores. Podían afianzalo, incorporándoo activamente ao pulo anovador do novo século, ou podían deixalo confinado no XIX, como manifestación peculiar do noso Romanticismo. Podían asumir o esforzo dos Precursores como un herdo fundamental que sinalaba o paso más importante da conciencia galega á percura da sua identidade colectiva, ou podían, pola contra, contemplar aquel esforzo como mero reflexo galego da labarada romántica xeral, como reflexo galego dunha moda literaria europea.

Per a Ramón Piñeiro, els homes de Nós assumiren la tasca dels *Precursores*, en tant que patrimoni comú, i el renovaren:

Sabemos todo esto e admitímoslo sen más, to[t]almente como si se tratara dun feito natural que tiña que ocorrir así e non dun feito histórico que podía ter ocurrido de maneira distinta (ibidem).

Resulta una lectura massa ingènua aquesta de la predestinació. Òbviament, si algun canvi havien de protagonitzar havia de ser el d'ençarar el segle XX, tot i que, com veurem en parlar d'Otero Pedrayo, no resulta tan clar. Com a acotació puntual, que ampliarem en la dimensió europeista de la revista Nós, val a dir que l'aparició del grup que estudiem es produí de manera autònoma en relació a la literatura gallega del segle XIX (i, en canvi, emparentada amb els moviments regeneracionistes espanyol i català). No dic independent o espontània sinó autònoma: ni Risco, ni Otero, ni López Cuevillas reivindicaren Rosalía, Curros o Pondal, si més no en el moment de trànsit al nacionalisme i en el període immediat. Clar que tenien la base del gallec com a llengua literària però, poc abans de la seva suposada conversió, Risco no ho considerava així a les pàgines de *La Centuria*. La projecció dels *Precursores* -escriptors en poesia- havia restat esterilitzada per la literatura costumista i regionalista posterior. Només amb el corrent neopopularista -especialment amb Bouza Brey- la seva herència fou represa.

Una altra característica que ha estat comunament adjudicada als homes que havien de fer Nós és la de la seva rebel·lia. També és Ramón Piñeiro (1978:8) qui ho expressa clarament:

Os homes da xeneración Nós eran fillos do XIX e iniciadores do XX. Mesmo por eso, a rebeldía propia de cada xeneración frente á xeneración anterior neste caso estaba notablemente potenciada pola rebeldía do novo século

frente ao século anterior (...). A espontánea arela anovadora que caracteriza a toda xeneración, no caso destes homes iba intensificarse e ampliarse pola conciencia que tiñan de seren os iniciadores dun novo século, polo seu papel de inauguradores dun novo período histórico, polo sentimento agudo do seu 'novecentismo'.

Bé, si alguna consideració cal que tinguem clara és que Risco, Otero i López Cuevillas no foren uns rebels, ni tan sols estèticament. A més, quina era la 'generación anterior' contra la que, segons Piñeiro, se situaven? Generación gallega o generación española? Podria resultar paradoxal, i a aquestes alçadas és només una hipòtesi, que si haguessin nascut amb voluntat generacional no ho hagués estat contra una altra d'anterior sinó contra una de futura, que amb tota certesa els hauria esborrat del mapa literari i intel·lectual gallec, com semblava exigir Amado Carballo.

D'altra banda, i això resulta molt clar en Risco, ja ho veurem, la seva consciència de protagonitzar un moment històric amoral, ho era per raons ahistoriques, i amb una dimensió futura que no anava pels paràmetres d'allò que entenem per Història mínimament científica, rigurosa i positivista.

Els elements de ruptura que assenyala Piñeiro (1978:8) serien al voltant d'un viramento crítico cara o XIX e a unha percuta teimosa de horizontes novos cara onde camiñar. E nesta percuta de horizontes novos é mesmamente onde se decidía o destino histórico do esforzo cultural realizado polos Precursores.

Fernández del Riego també ha escrit considerant la dimensió generacional del grup Nós, i ho ha fet en el seu llibre sobre Otero, *O señor da Casa Gran de Cima da Vila* (1988:49):

Sabido é que toda xeneración histórica propriamente ditainxírese no ámbito cultural más lato do que foma parte; neste caso o da cultura occidental. As xeneracións nacionais que non concordan co movimiento histórico xeral, resultan simples manifestacións de 'campanario'; ou seña, facies locais de procesos dexenerativos. Porén a que 'Nós' personifica entra de cheo no plano da xeneración histórica. Claro é que non se precisa que toda xeneración chegue á súa plataforma histórica cunha actitude de conquista e creación. Soen darse dous tipos xeneracionais: o que suscita os problemas, e o que os asimila; a xeneración 'creadora' e a 'acumulativa', respectivamente.

Para que se presente realmente o primeiro tipo, o da 'creadora', debe reunir tres condicións: profunda acción externa que suscite nela unha 'crise de anguria'; idoneidade xeral da reacción do corpo social ante a crise; despregue inmediato e efectivo das posibilidades colectivas de acción xeneracional. Pódense definir así as grandes ondaxes da[s] xeneracións senlleiras (...). Os ismos só venen ser un breve momento do dilatado despegue dunha xeneración na Historia.

Quintana i Valcárcel (1988:157) han considerat canònicament la condició generacional del grup:

Xunto a Risco e Cuevillas, Otero forma parte do núcleo denominado Xeración Nós; unha xeración que leva a cabo un considerable e profundo esforzo na creación dunha nova cultura galega, modernizándoa e abrindo a ós horizontes europeos, superando, deste xeito, o estado costumista, folclorizante e ruralista no que rematara reducida a expresión cultural galega. En efecto, ó descobriren Galicia desde unha previa formación intelectual de impronta europea, o seu labor creativo realizarase a partir de tales presupostos, transformando radicalmente a fisonomía cultural de Galicia, á que darán unha configuración de cultura adulta do século XX; velai a súa importancia decisiva.

No é una tasca estritamente culturalista sinó encaminada a la consciència nacionalitària. Una tasca pluridisciplinària, amb especial èmfasi en l'estudi del passat (arqueologia, etnografia, història), amb la voluntat de "construir nacionalmente Galicia desde a cultura" (op. cit. 158).

Pérez Prieto també es pregunta si constituïren una generació, afegint que "a pregunta non é ociosa, en realidade a primeira obxeción póna xa o mesmo Risco no seu paradigmático ensaio Nós, os inadaptados". Naturalment, és fàcil deduir que Pérez Prieto ha utilitzat com a font bibliogràfica el text reeditat a *Leria* -que inclou una justificació de Risco- i no pas l'article original publicat a la revista *Nós*. Com a trets generacionals, Pérez Prieto assenyala els següents: 1) Naixement en la dècada de 1880 i aparició pública al voltant de 1920. Hi inclou Antón Villar Ponte, Xoán Vicente Viqueira i Antón Losada Diéguez. 2) Estaven a un nivell semblant a l'altura dels temps.

Verifican-se, pois, as dúas condicións esenciais que cómpren para ser unha xeración histórica: coetaneidade e mais instalación nun mesmo nivel histórico. Nembargantes neles vanse cumplir, ademais, outros feitos que os configuraron coma grupo. Todos colaborarían noutras empresas culturais e políticas, ademais de Nós, o xornal A Nosa Terra e o Partido Galeguista (Pérez Prieto 1988:28).

I si fins aquí el to era de lloança, aviat passa gairebé a la canonització messiànica: "Como os apóstolos despois de Pentecostés, repartíronse o mundo galego nun compromiso cultural e sociopolítico, cada un ó seu xeito" (op. cit. 29).

El que resulta clar és que tenien vocació de grup i una voluntat cultural que ultrapassava la simple dimensió político-cultural de les Irmandades: per a dur endavant aquest projecte hi havia, segons Salvador Lorenzana (1964:109), dues vies: una, la de recloure's en l'espiritu medieval fronteres endins, i una altra, la veritable:

Asimilar 'galegamente' o alimento histórico ofrecido por Europa, recuar de xeito orixinal todo o que de 'galegamente' aproveitável podía alcontrarse no mundo moderno. E isto foi (...) o que (...) viñeron a preconizar Cuevillas e os homes de grupo xeneracional de que formaba parte.

En un altre article, "A Xeneración 'Nós' na cultura galega", el mateix autor escrivia que, si amb els escriptors del segle XIX (Rosalía, Curros i Pondal) la parla popular gallega prengué una dimensió culta,

cómpre chegar ós tempos da Xeneración Nós pra que o idioma acrete a súa validez como vehículo de expresión e de creación en tódolos eidos da vida cultural.

(...) E os seus componentes simultanearon o amor polas cousas do seu país coa cobiza de horizontes universais (...). Nas esencias autóctonas (...) recollen o pulo para recrear a cultura singularizada. E, toxicamente, a súa tarefa ven calificada por un sino minoritario. Pois non eisiste cultura posibel sin unha minoría escollida que constitúa a su armazón (Lorenzana 1965:75).

Ens apareix un element que el propi grup reivindica: el del seu caràcter minoritari i elitista. Tanmateix, aquesta voluntat reduccionista responia a raons extra-culturals, especialment en el cas de Risco. Resulta obvi que els moviments estètics i intel·lectuals resulten minoritaris en relació al conjunt de la població, inclús en relació als sectors que s'adrecen. Altra cosa és que facin d'aquest elitisme i de la minoritat un senyal d'identitat fundacional, i més encara que, anys després, algú ho justifiqui:

Naturalmente, os membros do grupo consideranse unha 'élite'. Son, nefeito, homes intelixentes, cultos, de delicada sensibilidá artística e moral (...). Coidan que á base das 'élites' é como se ten de despertar a conciencia durmida do país, reconstituída a súa tradición (...).

A xeneración de que falamos quere pra súa terra unha cultura propia, producto da súa alma orixinal. Emporiso refuga toda imitanza, toda importación de ideas feitas, elaboradas, e non acolle máis que a incorporación de cousas alleas de puro procedemento (...). A regaleguización de Galicia chegará polo camiño dun mergullárense nas esencias tradicionás, e polo vencellamento ó mundo europeo (Lorenzana 1965:80).

En el mateix to, Cristina Pedrosa (1972:100), en la ressenya d'*Arredor de si* publicada a *Grial*, repeteix els tòpics de la 'inadaptació' de Risco i de López Cuevillas com a trampolí cap al galleguisme: "*Chegan á alma de Galicia (...) ceibes de todo prexuízo, ceibes de cultura sobreposta que desfiguraba e falseaba a súa terra (...)*". Com veurem en tractar de Risco, potser allò que tenien en excés eren prejudicis i cultura sobreposada.

Els primers interessats en aparèixer com a generació eren ells mateixos, especialment Risco, que volia fer del grup una capçalera elitista, tancada i homogènia, capaç de liderar els canvis que vaticinava. És per això que Risco féu extensiu el plural en *Nós*, os *inadaptados*, i qualificà *Arredor de si* com a novel·la autobiogràfica generacional. Només anys després (1961), quan el seu assaig

autobiogràfic fou reeditat a *Lería*, assumí una part de la seva dimensió individual encara que, globalment, continuà mantenint-li la dimensió col·lectiva:

Cando eu escriblño que ven logo, era cando os movementos 'de vanguardia', nos que andabamos metidos -supoño que, arestora, non será trabucamento o plural-, movementos que aquí interpretaban os más, trabucadamente, en senso optimista (Risco 1961:37).

Aquesta assumpció tardana de la dimensió individual d l'aventura de *Nós* no era retòrica exculpatòria vers els altres sinó l'expressió d'un fet real: durant molt de temps, especialment al principi, Risco elaborà la revista pràcticament en solitari, com veurem amb detall més endavant en parlar de la trajectòria de la revista.

Aquesta primera preocupació per una dimensió col·lectiva, generacional, l'ha expressada molt bé Ramiro Fonte en l'article "Arredor dos inadaptados" (1987:85):

Poucas veces se ten dado, ó longo da historia da nosa literatura contemporánea, preocupación tan esencial como a que os homes de 'Nós' amosaron por definir cal eran os rasgos da súa xeración. Por indagaren no dominio do eu para contrastaren qué características atinxían un pensamento común; qué pulsións ideolóxicas delimitaban un territorio común no que dialogaron, principalmente (...), Vicente Risco e Otero Pedrayo.

Un d'aquests elements d'identitat col·lectiva seria el de la 'inadaptació', "sobre a que o paradigma de uso común e frecuente di que os nosos escritores tiveran a ben en mudar polo 'galeguismo'" (*ibidem*). Una 'inadaptació' comuna a d'altres escriptors i artistes, bohemis, ibèrics, del modernisme:

O que acontece é que Risco, ideólogo moi intelixente, consegue mistificar esa marxinación social ata convertela nun concepto ideolóxico e, más concretamente, nunha actitude intelectual perante a realidade do seu tempo (Fonte 1987:85).

Inadaptat contra i a causa del seu temps, de la 'decadència del seu temps', només superable amb l'individualisme elitista (i tres no són pas gernació), en front la relativitat de les avantguardes i la maledicció de la bohèmia: esperit contra matèria. A contratemps, contracorrent, passaren del postsimbolisme a la fascinació pel Romanticisme, que en Otero restà com a tic anacrònic i passat de moda. En el camí de la 'inadaptació', Otero fou menys vehement que Risco. Aquest estava arrecerat en la seva torre d'ivori exotista però Ramón Otero-Adrián Solovio no va deixar de ser un "escéptico contemplador da escenografía do seu tempo. Otero deixará de ser inadaptado cando dea por cumplida a viaxe intelectual de Adrián Solovio arredor de sí mesmo" (*op. cit.* 86).

Risco, en canvi, seguí, al llarg de tota la seva vida, sent un 'inadaptat'. La inadaptació contra el temps en Otero fou un retorn al Romanticisme, a la

idealització del segle XIX. Otero no va estar a la torre d'ivori sinó en la nostàlgia dels temps passats. I Fonte, finalment, es pregunta si Risco trencà alguna vegada amb la instrumentalització del seu admirat Des Esseintes i si no seguí maldant en la metàfora de la decadència que exigia de la 'inadaptació': en aquell mal de fi de segle (*ibidem*).

El més sorprendent del cas, i això ho veurem més detallat en els textos autobiogràfics, és que la dimensió generacional que Risco, Otero i López Cuevillas s'autoatorgaren cercava les arrels, es justificava, en el passat exotista i dilettant, però es projectava cap a un futur diferent, nacionalista i de retorn a la terra. I en aquest sentit no podem passar per alt la imatge que els altres -especialment aquells a qui volien 'redimir'- rebien d'ells.

Reprendent la distinció entre política i cultura, Francisco Bobillo (1981:63) ha qüestionat la tòpica definició dels membres de les Irmandades com a grup d'intel·lectuals petitburgesos i urbans. I ho fa en la mesura que, a la Galícia dels anys vint la interacció camp-ciutat era molt estreta en les poblacions de certa importància². Bobillo s'estima més qualificar-los d'intel·lectuals rurals, seguint la definició feta per Gramsci a *Gli intellettuali e l'organizzazione della cultura* (Roma, 1971). Però en el mateix sentit, Bobillo apunta (1981:66) que els camperols gallegos veien aquests intel·lectuals amb tots els ets i els uts del poder: hi havia una confusió entre élite intel·lectual i classe dirigent. Aquesta era la dels cacics, mentre que els intel·lectuals eren per als camperols una mena de torrapipes socials.

La confusión entre ambos roles viene motivada en parte por la propia auto-definición de muchos de los componentes de esa élite, entre los cuales los escritos de Risco destacan sobremanera. El crecimiento del nacionalismo (...) ha sido estudiado como una resolución de las crisis de la intelligentsia, pero el nacionalismo no es simplemente un movimiento de la intelligentsia, ni las intelligentsias deben confundirse con los intelectuales (Bobillo:1981:66).

A propòsit de l'autoconsideració de minoria intel·lectual, posseïdora de les claus de l'avenir, que Risco definia en la seva *Teoría do nacionalismo galego* de 1920, Bobillo considera que aquesta autolimitació és força complexa. Aquest auto-tancament en el nombre dels qui tenien una sensibilitat capaç de captar els corrents del seu temps (i Risco ho expressava així de clar en el seu article 'A ideología do nacionalismo posta en esquema', 1931), no era tant fer virtut de la necessitat, com

² I encara avui! A Vigo, per exemple, hi ha obrers industrials que, a les tardes, conreuen les seves terres als barris perifèrics, darrerament incorporats al municipi.

orgullosa respuesta ante la evidencia -no siempre grata- de su exigüidad numérica, sino que constituye una profunda convicción relacionada con la creencia (similar a la manifestada por Pareto, Mosca o Schumpeter) acerca de la incapacidad de las masas para autogobernarse, su escaso deseo de hacerlo y su ignorancia con respecto a lo que verdaderamente les conviene (Bobillo 1981:69).

Sobre la posició que, segons ells mateixos, ocupaven dins del nacionalisme, a l'igual que estèticament, podríem dir que es veien en una situació un tant forçada. Així li ho deia Risco a Blanco Amor, parlant-li de les Irmandades, en una carta data da el 27 de febrer de 1920:

Inda qu'eu sexa das Irmandades, que son coma se di xéramos, a estrema esquerda do galeguismo, non lle digo estas cousas dendo punto de vista estremo esquerdistas, senón dendo centro (in Espino 1986:31).

Penso que no podem parlar, en sentit estricto, de la gent de la revista Nós com a una generació. Els qui la impulsaren, més enllà del projecte comú que era la revista i de la seva amistat des de la infantesa -amb un perfil social semblant-, tenien trajectòries diferents, especialment en la seva projecció futura. Tenien més afinitats per raó sòcio-econòmica i d'amistat, que per afinitats estètiques. Les poques que en tenien resultaven més clares, paradoxalment, en el període de *La Centuria* que en l'etapa de Nós. Un altre element que faria discutible la consideració com a generació del grup Nós seria el fet que, malgrat algunes coincidències amb d'altres arreu de Galícia, només el nucli ourensà tingué un projecte estètic, cultural i ideològic desenvolupat i verbalitzat. Fora d'Ourense, amb l'excepció feta de Castelao, no hi va haver ningú que pogués ser considerat com a 'generació Nós'.

La visió forjada sobre el caràcter compacte del grup Nós, és a dir del nucli central del nacionalisme ourensà, no seria certa del tot. Risco li confessava a Losada Diéguez, en carta del 13 d'octubre de 1919, que no tenia tota la confiança en els dilettants que l'envoltaven:

Eu trabalho mais na casa do que na crase. O que é, é que non pode un con tanta cousa, sin auxiliar. E non hai quen axude. Xa sabe que eiqui, os que s'ocupan de cousas do espírito, son todos dilettantes, e poderemos volver galeguistas a todos, hastr'os fanáticos centralistas, hastr'o Emilio Amor, mais c'os dilettantes non poderemos nunca. O dilettante é inútil pra todo, é incapaz... Eu creio que todolos homes hanse salvar no dia da morte, senón son os dilettantes. Eses son os qu'han ir ó inferno. Aeses nonos pode perdoar Dios. O dilettantismo é a condenación buscada pola man. O dilettante é o réprobo auténtico, o que recibiu o bautismo do Demo, e que leva o seu siñal no lombo, com'as bruxas.

5.2 Els trets forjadors del Grup Nós

Els diversos elements que haurien conformat la dimensió generacional del grup Nós han constituit un altre dels llocs comuns de la crítica gallega, amb major o menor coincidència. Alguns ja els hem anat veient i algun altre sortirà amb detall més endavant. Entre els primers, i en una faceta inicial, hem vist la 'conversió' de l'esterilitat modernista al nacionalisme, la vocació europeista, un origen cultural, social i geogràfic homogeni, posats al servei d'una visió total de Galícia. Aquests elements, diguem-ne, conformadors en la seva gènesi, així com els expressats un cop format el grup en funció de la revista *Nós*, convé tanmateix destriar-los i no limitar-los a posar-los en un sac comú.

Però si la majoria de crítics han definit els elements configuradors d'una generació, també hi han volgut veure unes marques d'originalitat en relació als altres corrents estètics i literaris coetanis a Espanya. Potser aquesta originalitat no seria tal, i així, per a José Carlos Mainer (1987:11), les principals característiques dels moviments estètics apareguts a Espanya entre 1902 i 1931, serien

la tardía pero obsesiva aparición del tema nacionalista; el cariz populista que es esperable en un país de signo acusadamente rural; la reiteración de las ideologías del circuito lector de clases populares (...); la insistencia en la presentación autobiográfica, o cuando menos muy personalizada, de temas y alternativas, etc.

Característiques que, com veiem, coincideixen clarament amb les coordenades del grup Nós, la qual cosa no els faria, en el fons, gaire diferents a la resta de moviments estètics espanyols del seu temps. De tota manera, com ha assenyalat Carlos Baliñas (1991:43)

(...) Otero, como Risco, terían más cultura do que ten sido habitual, antes e agora, entre intelectuales galeguistas. Teñen sido, deica o dí a de hoxe, os únicos escritores que non perderían se fosen traducidos, por teren referentes que podería seguir calquera persoa culta.

En aquesta ocasió sento discrepar de Baliñas. Potser un lector castellà o català actual navegaria per una novel·la d'Otero de referent en referent però la història narrada no li diria absolutament res. Altrament, serien escriptors menys trascendentalistes, posem per cas Dieste o Cunqueiro, els qui restarien immunes al pas del temps.

En el període inicial estudiat per Mainer, tot just després del desastre de 1898, allò que hom debatia no era tant la periclitació d'un règim (el de la

Restauració borbònica) sinó l'enfrontament entre allò vell i allò nou, entre la tradició rural i la industrialització, pugna arribada tardanament a Espanya -potser amb l'excepció de Catalunya- però arribada al cap i a la fi (Mainer 1987:12). Madrid, centre polític i cultural del segle XIX espanyol, apareixia com un lloc caduc en comparança amb Barcelona, Bilbao i Sevilla (op. cit. 24). Galícia, doncs, restava al marge d'aquesta tensió en la mesura que tenia -per activa o per passiva- a Madrid com a mirall però les forces centrífugues de la renovació propiciaren que hi quallés un pol renovador autònom, encara que heterogeni (*Alfar* a La Corunya, *Roncel* a Lugo, *Nós* a Ourense). Aquesta heterogeneïtat estava en les arrels i, en conseqüència, en la seva expressió externa. El grup *Nós*, definit genèricament pel nacionalisme, s'articulà amb un seguit d'ingredients que, per raons òbvies, no podien formar part dels altres focus d'avantguarda apareguts a Galícia.

5.2.1 Les influències

En els textos, més o menys autobiogràfics, que estem estudiant cada autor ha dibuixat les lectures i les influències rebudes fins al moment del seu pas al nacionalisme. Malgrat que aquestes referències no sempre resulten exactes, com veurem (oblits, confusió de dades, maquillatge *ad meliorem* d'algunes lectures), encara hi ha qui les ha volgudes generalitzar i fer-les extensives a tots els membres del grup. En parlar dels protagonistes, veurem amb detall quines foren les respectives influències rebudes, però ara recullo allò que ha dit la crítica en relació a les influències genèriques que conformaren el grup Nós en una dimensió generacional.

En la seva biografia d'Otero Pedrayo, Carlos Casares (1981:53) deia que el simbolisme fou la resposta a l'esgotament de la retòrica del progrés, del positivisme, del realisme i del naturalisme: Verlaine, Rimbaud, Mallarmé, Laforgue, en poesia; Ibsen i Maeterlinck, en teatre; Huysmans en novel·la; Nietzsche, en filosofia; Wagner en música. Hi havia una confluència a París des d'unes perifèries que aportaven una nova estètica que havia de quallar en el Modernisme (espanyol).

El 1916 els modernistes ourensans feren una vetllada cultural per la mort de Rubén Darío. Risco, absent a Madrid, felicità els organitzadors, entre ells Rodríguez Sanjurjo³. Aquestes novetats les trobaven en algunes biblioteques particulars d'Ourense (i després les comentaven en la tertúlia de la Comisión de Monumentos), els propietaris de les quals -Arturo Vázquez Núñez i l'oncle de López Cuevillas, Xulio Alonso Cuevillas- haurien estat els introductors de la literatura simbolista francesa a Ourense (op. cit. 54).

Per a Pérez Prieto (1988:33), feren les seves lectures de forma autodidacta i els seus mestres haurien estat Ruskin, Carlyle, Poe, Baudelaire, Verlaine, Mallarmé, Rimbaud, Laforgue, Huysmans, Remy de Gourmont, Maeterlinck, Ibsen, d'Annunzio, Nietzsche, Ruysbroek, Novalis, Leon Bloy, el Conte de Lautreamont, Omar Khajan i Tagore, entre els estrangers; Eça de Queirós i Eugénio Castro, entre els portuguesos; i Ganivet i Maragall, entre els espanyols contemporanis. Pérez

³ Això ho sabem per una carta de Risco a Rodríguez Sanjurjo en la qual li expressava la seva felicitació per l'acte en memòria de Rubén Darío. He pogut consultar la carta per gentilesa de Pepe Bouzas.

Prieto no fa sinó un refregit de la llista que donava Risco a *Nós*, os *inadaptados* amb algun altre afegitó.

Segons Fernández del Riego (1988:45)

(...) Frecuentaban as leituras de escritores europeos. As predilectas eran francesas, de especial románticas e simbolistas (...). O pequeno grupo (...) estaba dirixido por Vicente Risco e Primitivo R. Sanjurjo. Tódolos seus componentes desexaban que as conversas de café acadasen unha proxección, fóra da limitada [sic] na que se movían (...).

Per a José Carlos Mainer (1987:56), l'estètica del decadentisme, sovint amb considerables dosis d'esoterisme, tenia les seves arrels en Rimbaud (*Une saison en enfer*) i en Lautréamot (*Les chants de Maldoror*), reacció crítica a la Comuna de París.

5.2.2 Celtisme i medievalisme

Nicole Dulin Bondué (1987:13) ha escrit que

los hombre de la Generación 'Nós' han solicitado la Edad Media, cada uno en el campo de sus preferencias literarias. El medievo, tan dadivoso en valores tradicionales, era campo de elección para ilustrar la tarea que se proponían llevar a cabo aquellos 'sacerdotes' de la redención gallega.

Tanmateix, la visió de Dulin Bondué no deixa de ser fortament eurocentrista, o encara millor, cristianocentrista. Així, destaca -amb un clar error històric⁴- l'eix Galícia-França amb la Carrera de Sant Jaume, mentre que la resta d'Espanya "quedaba en sombra, bajo el poder del Islam" (op. cit. 29).

Potser qui fou més conseqüent en aquesta preferència pel medievalisme fou Otero Pedrayo amb el romànic, l'art de Compostel·la, l'art d'un dels moments d'esplendor de Galícia.

Els homes del grup Nós estiraren el medievalisme fins a abastar, pràcticament, tot el període històric de Galícia. I ho feien en una doble direcció: medievalitzant el celtisme i celitzant l'Edat Mitjana, de manera que espai i temps tinguessin una coincidència gairebé mimètica, des dels orígens protohistòrics fins a l'actualitat. En aquesta operació fou un element determinant el recurs de la mitificació de la història o, com precisa més Bobillo (1995:402), la historificació de la llegenda. Aleshores, el passat es configura com a una edat daurada, en la qual els éssers vivien en harmonia i felicitat. Una edat paradísica que hauria acabat per culpa d'una perniciosa influència estrangera i també per culpa dels propis nacionals que s'hi deixaren seduir, interpretació aquesta de clares ressonàncies bíbliques (op. cit. 403).

Però en el cas que ens ocupa, la llegenda historificada, esdevinguda míticamente històrica, no era una llegenda popular sinó pura invenció o apropiació mimètica de llegendes d'altres pobles. Aquest seria el cas de les llegendes irlandeses, galleguitzades fins al punt de considerar els nacionalistes gallecs (autoconsideració) una versió local dels mítics Tuatha de Danaan, com escrivia Risco en l'article "Atlàntida", publicat el 1919 a *A Nosa Terra* (cito per Fernández del Riego 1981:26). Invenció semblant a la que hauria fet en relació a la llegenda del Graal i la seva presència al Cebreiro⁵, i que Ramón Cabanillas hauria poetitzat per

⁴ Bona part de la Península ibèrica ja era cristiana aleshores (segles XI-XII) i les zones islàmiques no eren en l'ombra, en la foscor, ans al contrari.

indicació de Risco, text que forma part d'*A noite estrelecida*⁵. Això podem deduir de la carta que li va escriure a Losada Diéguez, datable el gener de 1922:

(...) Eu fixen o seguinte: comprometin ó Cabanillas pra que me fixera un poema sobre cada unha destas 4 cousas: o Como de Breogán, A Estrela do Apóstolo, A Espada del Rey Artur e a Copa do San Graal, sobre as lendas que eu fixen e que él adomará ó seu xeito. Logo eu escribirei unhos comentarios longos con obxecto de adoptarmos esas lendas e faguer coelas definitivamente o noso ciclo épico relixioso (...)⁷.

¿Com no creure, doncs, com a història, com a la veritable història de Galícia, un cicle fonamental en Manuel Murguía, poetitzat per Cabanillas -el 'poeta da raza'- i pontificat per Risco, i amb el prestigi de la 'matèria de Bretanya'?

Otero Pedrayo no unificà de forma literària la dualitat celtisme-medievalisme, en tant que temporalitat trascendida a un àmbit europeu, ja que *A romería de Xelmírez* no ultrapassaria la dimensió del moment medieval del romànic, el de l'esplendor compostel·là. En canvi, Risco sí que ho hauria fet amb la seva obra de teatre *O bufón d-el rei* (1928). Carballo Calero (1981b:20) ha situat l'acció d'aquesta obra en la tardor medieval,

(...) o tempo do rei Artur; non, por suposto, o tempo en que este rei tería realmente vivido, senón o tempo en que vive o seu grande cronista, Sir Thomas Malory⁸. É a idade media dos Idylls of the King, de Tennyson, cun pouco de prerrafaelismo e algo más de simbolismo. O castelo do inominado rei de Risco parece alzar as suas torres no país onde se alzan as do castelo do rei Arkél, as do castelo do rei Ablamore, os reis de Maeterlinck. O Maeterlinck das pezas verdadeiramente maeterlinckianas (...). Risco cita, claro está, a Maeterlinck entre os escritores preferidos polos membros do grupo que agora chamamos 'Nós', e que no Ourense dos anos vinte eran coñecidos como 'os modernistas' ou 'os intelectuais' (...).

⁵ El port del Cebreiro marcava l'entrada a Galicia en la ruta jacobea. Hi fou erigit un monestir hospital per l'orde dels benedictins que fou vinculat al monestir francès de Saint-Giralt. Ja estava documentat en temps d'Alfonso VI de Lleó i Castella (segona meitat del segle XI).

⁶ Xosé Ramón Pena, en la seva edició de *Na noite estrelecida* (Vigo, Xerais, 1988) no esmenta aquesta suposada inducció de Risco.

⁷ Els subratllats són meus.

⁸ [Newbold Revell 1408-Newgate 1471]. Publicà la primera epopeia en prosa en llengua anglesa, *Morte d'Arthur* (1485), d'enorme influència en l'escriptor anglès Alfred Tennyson [Somersby 1809-Aldworth 1892].

5.2.3 El catolicisme

La vessant religiosa constituí un element d'importància cabdal en Otero Pedrayo, López Cuevillas i Risco, tant en la seva dimensió personal com en la conformació del seu ideari estètic. Haurien participat, de manera més o menys activa, en els corrents espiritualistes finiseculars, i potser d'aquí la pertanyença de Risco, López Cuevillas i Rodríguez Sanjurjo al grup teosofista de Roso de Luna.

En la mesura que el teosofisme no era estrictament budisme sinó una via sincrètica -bastant de manual- entre cristianisme i religions orientals, el pas del primer, de formació en els anys d'infantesa, a les segones no resultaria massa complicat. El camí invers, en el moment de normalització social (ocupació oficial, ingrés en el nacionalisme), els duria a un catolicisme espiritualista, element nuclear del seu credo nacionalista i, en conseqüència, estètic.

Per a Otero Pedrayo, els moments d'esplendor de Galícia eren aquells en els què la religió cristiana (catòlica a partir del segle XVI) havia actuat a manera de matriu estètica i social. Si en el terreny literari el corrent que més influí en Otero fou el Romanticisme, cal acotar aquest al romanticisme cristià (catòlic) de Chateaubriand (Pérez Prieto 1988:73). També hauria rebut la influència de Lamartine (1790-1869), aristòcrata i catòlic, que l'escriptor bretó, però amb una preocupació per la dimensió social de la religió (democràtica i favorable a la dignitat dels pobres). Aquesta preocupació trobaria un paral·lel, segons Pérez Prieto (op. cit. 74), en l'interès d'Otero Pedrayo vers els camperols gallegos. Em sembla una comparació forçada i hagiogràfica ja que, d'existir aquest interès per part d'Otero Pedrayo, no deixaria de ser un interès paternalista de senyor de pazo, a la cerca de la immobilitat harmònica entre els diferents nivells socials.

Altres influències (*ibidem*) que Otero hauria rebut serien les de Novalis (la filosofia com a mística penetrant), Solquer, Krause, Schleirmacher i la de *La agonía del cristianismo*, de Miguel de Unamuno (op. cit. 69). Però la més important fou, a l'igual que en López Cuevillas, la de l'evangelisme (utòpic) rus, és a dir, la manera de viure'l que proposava Tolstoj. Aquest féu un estudi dels quatre evangelis i va refondre'ls (op. cit. 75). *La Confessió* de Tolstoj, escrita el 1882,

condena o ritmo e estilo da vida moderna, así como a su propia ata a conversión (...). Idealista impenitente, coidaba que podía chegar un dia no que

os homes, limpos de malas paixóns, habían vivir como irmáns, realizando o Reino de Deus na terra (Pérez Prieto:1988:76).

Aquesta influència de l'evangelisme rus -que no seria sinó un intent de doctrina social des del cristianisme per a neutralitzar alhora la frivolitat burgesa i el socialisme marxista i el col·lectivism anarquista- arribà, igual que als nostres homes ourensans, a la *Generación del 98*, que "fixeron del un símbolo contra a civilización positivista, tecnificada e cuadriculada que lles ofrecía o século XX occidental" (ibídem). En aquest sentit, no podem separar aquesta influència de l'evangelisme rus amb la reacció antibolxevic manifestada per López Cuevillas a *Dos nosos tempos*.

En el cas de Risco, per a Pérez Prieto (op. cit. 138), no seria tan fàcil la seva coincidència amb Unamuno. Mentre el gallec era tradicionalista, el filòsof basc, més inquiet, hauria abeurat en el modernisme i en la teologia protestant més avançada. Tanmateix, Risco hauria pogut trobar en Unamuno la base irracionalista i mística que li hauria permès el trànsit de retorn des del teosofisme al cristianisme. Però el catolicisme que Risco cercava era del més pur convencionalisme, tridentí i dogmàtic, en la seva obsessió pel pecat i la salvació de les ànimes, la qual cosa el duria a una pràctica beata i reglamentada de la religió: rosaris, novenes, diables arreu (op. cit. 139).

Però el que ni Pérez Prieto ni cap altre crític han dit és que aquesta por al pecat no era d'origen genuïnament catòlic sinó de base teosofista. A la noció de pecat judeo-cristiana venia a afegir-se l'estreta moralitat d'arrel brahmànica sobre la progressió del *karma* (hem d'expiar els pecats dels nostres avantpassats i els nostres descendents hauran d'expiar-ne els nostres). Això també tenia una dimensió col·lectiva (un *karma* nacional) i les societats urbanes eren perversament i intrínsecament pecadores, especialment contra el sisè manament.

No ofereix gaires dubtes considerar que, un cop deixat o afluixat el teosofisme pràctic, el marc que millor li garantia una defensa contra el pecat era l'integrisme catòlic. Lògicament, el seu viatge a Alemanya li produí un xoc moral, que alguns, com Pérez Prieto (op. cit. 140) han volgut veure com a crisi religiosa. La realitat, potser, n'hauria estat una altra: Risco s'enfrontava, per primera vegada, en solitari i en una edat prou madura, a una societat diferent, avançada, més permissiva i que a més era nòrdica (de la cinquena sub-raça de la cinquena raça).

5.2.4 L'ideari polític

Amb independència del seu pensament nacionalista -al meu parer, el nacionalisme no pot ser considerat una ideologia-, diversos crítics han assenyalat que l'ideari polític dels homes de Nós era el liberalisme. García-Sabell (1976:132) ha escrit que:

Si eu agora dixese para definir a don Ramón [Otero Pedrayo] que ele foi galeguista, relixioso e liberal, de seguro que esta triple caracterización, con ser exacta, non descubriría, en absoluto, o ser profundo do mestre ourensán. Pois eso mesmo tamén o foron, dunha maneira ou doutra, Cuevillas e don Vicente Risco, poño por caso. Eles compartían con don Ramón o radical galeguismo, a fe acendrada e a adhesión -en Risco suxeita a determinados avatares biográficos- ao concepto liberal da vida e da política. Veño de decir que todos tres serviron á tríada relixión, autonomismo e liberalismo, dunha maneira ou doutra. Neste dunha maneira ou doutra é onde se esconde a particularidade persoal de cada un, o seu específico, a sua orixinalidade.

Aquest liberalisme, malgrat l'epítet 'd'una o altra manera', resulta inexistent si analitzem els escrits de Risco, i no necessàriament els escrits polítics, o a poc que preguntarem a Ourense els qui conequeren Florentino López Cuevillas. Resulta incoherent qualificar de liberal a qui, com Risco, es manifestà força vegades com a contrari al sistema democràtic parlamentari i, en canvi, favorable al govern elitista i aristocràtic dels savis. Quin liberalisme és el de qui s'autoproclamà 'conseller suprem'?

Per a Carlos Baliñas (1991:33), Otero Pedrayo

sería un liberal de conviccións que, sen embargo, nin conseguiu nin quixo deixar de ser conservador das esencias enxebres. A pesar de se decatar de que a marcha da historia xa o fixera imposible, a ordenación da vida rural conforme ás pautas do Antigo Réxime seguiría parecéndolle o mellor e más fermoso ideal colectivo.

5.2.5 La llengua gallega

El tema de la llengua gallega, en tant que component 'generacional', és un dels aspectes que la crítica no sempre ha sabut o no ha volgut acabar d'aclarir. Abans d'anar al que han dit els propis protagonistes o els seus crítics, podem afirmar que, ni que fos pel contacte amb els camperols dels pazos que freqüentaven o de les rodalies d'Ourense, Risco, Otero Pedrayo i López Cuevillas haurien conegut la llengua gallega a un nivell superior al de simple rudiment de *señorito*. Diferent hauria estat el cas de Castelao, crescut en un ambient gallegoparlant, encara que hagués trencat amb ell en el moment de marxar a l'Argentina amb la seva família.

Abans d'entrar en el nacionalisme, Risco no havia fet a penes cap referència a la llengua gallega. Potser l'única seria la feta a *La Centuria* en una ressenya a *Del solar galaico* del Marquès de Figueroa. Un cop instal·lat en la llengua gallega com a llengua personal i pública, li aconsellava a Blanco Amor que no tingués recança en emprar-la:

[Gener[?] de 1923]

(...) non teña medo á nosa lingoa: lémbrese de cando a Centuria. D'aquela -eu sempre soupen o galego, o galego da cociña e o mais, do café- mais dende moi pequeno, nono volvera falar mais que algunas veces en Madrid. E d'aquela ainda atopabamolo un pouco ridículo (...).

Per a J. A. Durán (1979:90-92), quan els Rodríguez Castelao tornaren d'Amèrica, el jove Alfonso Daniel era un desclassat, fill d'un indià enriquit. Si no havia adquirit a Rianxo un cert domini del castellà, ho hauria fet a l'Argentina, parlant-ho amb força correcció i amb el convenciment que era l'única llengua digna d'ús en la cultura i en les relacions socials.

X. R. Pena ha analitzat la relació entre una llengua A i una llengua B, en una situació diglòssica, quan la segona s'obre a l'exterior i estructura un codi literari. En aquest sentit proposa (Pena 1996:25) que crear una literatura (en llengua) B precisa, amb més urgència que la literatura (en llengua) A, "*referentes válidos no exterior cos cales aplicar un proceso de homologación*".

Seguint el concepte de nacionalisme neotradicionalista que Justo G. Bermúdez ha definit per al grup Nós, Pena considera que:

O presente constitúe un espacio rexeitábel; en consecuencia, prodúcese unha nostalxia do pasado que se traduce, políticamente, na visión dunha Galicia que ha de seguir sendo rural e campesiña, allea ao industrialismo (...)

portadora das esencias eternas (...) como un país de alma romántica (...) ao xeito alemán ou inglés.

D'aquesta manera, qualsevol renovació és vista amb desconfiança. Renovació, no per això aturada, que s'haurà d'enfrontar tant a la literatura A com a l'oficialisme o paraoficialisme de la literatura B (op. cit. 26).

Basilio Losada (1995:325), partint de la idea que Risco volia lluitar contra l'autoestigma d'inferioritat dels gallegos imposta pel *Rexurdimento*, la seva instal·lació en la llengua gallega la feu sense complexos.

Risco non procede d'un ámbito rural, senón da pequena burguesía urbana, e pola súa orixe non-galega, non se sinte marcado por estigma algúun. O galego, que aprendeu, ou alomenos perfeccionou, por decisión libre e non por presión ambiental, é para el unha lingua chea de nobleza e dignidade, e non que explicar porque a elixiu, nin disculparse, nin reivindicalo (...)

Poida que por primeira vez na cultura galega temos un escritor instalado no galego sen complexo de inferioridade ningún (...). Actuou coma se o galego fose unha lingua perfectamente normalizada. Instalouse no galego coa mesma naturalidade que se fose a súa lingua familiar desde a infancia (...). Non se sinte obsesionado polo diferencialismo verbo ó castelán (...). O galego de Risco está pois, mais ca de Otero, na liña dunha lingua normalizada.

Pero la instrumentació de la llengua gallega per part dels homes de Nós -tots de famílies de parla castellana- no seria, al cap i a la fi, una actitud de restaurar la dignitat als seus parlants. Ans al contrari -sobretot per part del Risco doctrinari del nacionalisme- seria un element essencial per a imposar-los, volguessin o no, l'esquema mental dels qui aspiraven a ser-ne salvadors. I així, d'igual manera que Risco exigia "*facerlles deprender, anque seña á forza, anque a letra lles entre con sangue e con bágoas*" (Risco 1981:245-246), Otero Pedrayo no restava enrere quan, aberrantment, defensava "*mellor unha Galicia pobre falando galego que unha Galicia rica usando outra lingua*" (*Morte e Resurrección*, Ourense, 1932; cito per Baliñas 1991:123).

Un dels punts que més discussió crítica ha motivat és el de l'artificiositat o no del lèxic literari oterià. Per a Carlos Baliñas (1991:162)

Ao verse obligados a crea-la prosa culta en galego, os escritores das 'Irmandades' e da 'Xeración Nós' tiñan por forza que metaforizar palabras apañadas direitamente do chan da lingua vulgar que era, ademáis, unha lingua agraria e mariñeira (...). Otero Pedrayo, bo coñecedor das linguas clásicas, emprega a cotío neoloxismos, ás veces conservando case a grafía orixinal latina (...).

Però, malgrat el tòpic, Otero Pedrayo -en tant que principal prosista del grup Nós- no inventà tants termes nous. Més aviat, el que va fer fou sotmetre els cultismes a les lleis de la fonètica popular, amb evidents anacronismes⁹ (op. cit. 168).

⁹ En moltes ocasions, en aquesta acció de passar els cultismes per la fonètica vulgar popular,

5.2.6 La inserció en la literatura en llengua gallega

Com anirem veient en altres apartats del present treball, el grup ourensà començà a escriure en llengua gallega sense tenir present, pràcticament, la literatura feta en aquesta llengua amb anterioritat. Aquesta ruptura amb la tradició no era la típica dels avantguardismes sinó que venia motivada per la seva procedència d'altres àmbits estètics i literaris, expressats en castellà. Una pregunta que pocs crítics s'han fet -potser per considerar-ne òbvia la resposta- és el coneixement que tenien de la llengua gallega en el moment que començaren a emprar-la com a codi literari.

El fet d'utilitzar preferentment la prosa ajudà, sens dubte, a una modernització de la llengua literària. Tanmateix, no utilitzaren una via de prestigi i d'ampliació dels registres lingüístics com seria la de les traduccions de les obres mestres universals, via que actuaria com a locomotora de la modernització en aquelles llengües sense un estàndard literari, ja que resulten especialment maleables. Això ho veieren clarament els modernistes catalans quan impulsaren la Biblioteca Popular L'Avenç, i d'igual manera ho veieren els noucentistes en publicar la col·lecció de clàssics grecs i llatins 'Bernat Metge'. En canvi, potser per dificultats editorials i de mercat però també de concepció ideològica, els homes de *Nós* no intentaren d'encetar aquesta via.

Per a Valentín Paz-Andrade (1986:324), a diferència de Risco i d'Otero, Castelao, a l'igual que Cabanillas, tingueren el galleg com a llengua familiar i del seu entorn. La seva llengua literària aparegué sense contaminacions castellanitzants i, afegeixo jo, sense els excessos hipergalleguistes com a descontaminació anivelladora.

Carlos Baliñas (1978-1980:47) ha analitzat la trascendència de l'inici de la novel·lística gallega, és a dir de la creació d'una prosa culta, continu bateig de paraules, encetada pels homes de *Nós*, encara que no sempre encertessin:

(...) desde que surdeu a editorial *Nós* houbo unha tradición -o que implica tamén unha escola- de novela. O escritor 'galeguista' de aqueles anos ensaiava todo ate por obriga de galeguismo. ¿Pódeselle botar na cara non ter acertado sempre? (...) Ora, el [Otero Pedrayo] traballaba con unha determinada lingua case en estado de patois á que compría soerguer a nivel de alta cultura, e non somentes por anceio de perfección formal, senón por necesidade de, con ela, sorguer un pobo (...).

En una línia semblant situen la seva anàlisi Quintana i Valcárcel (1988:158). Per a ells, amb el *Rexurdimento* la llengua gallega havia passat de llengua àgrafa i popular a llengua literària, mateix d'alta poesia (Rosalía, Curros, Pondal). Però la producció en prosa no havia ultrapassat l'estadi costumista: la llengua reflectia, de forma més o menys alterada, una certa realitat. Amb la generació *Nós* la narrativa gallega es féu moderna. Ja no era la llengua un reflex de la realitat sinó que esdevingué un instrument autònom per construir una nova realitat, la de la ficció literària. La voluntat era constituir una *literatura nacional*: aixecant el nivell de l'idioma també s'aixecava de nivell del poble que el parlava (op. cit. 159).

Nicole Dulin Bondue (1987:130) ha assenyalat la decisiva influència, en la introversió egotista dels homes de *Nós*, de Maurice Barrès, amb la seva moral diletantista del conreu del *jo* (el seu '*culte du moi*' a *Sous l'oeil des barbares*) i el descobriment de la terra natal, la Lorena ocupada pels alemanys després de 1870. I amb l'egotisme i el regionalisme, el passat, els morts i la seva importància.

Siguiendo la exacta trayectoria de Barrès, el grupo [Nós] cambia su actitud pasiva por una actividad social liberadora. Empieza (...) la cruzada de adecuar la tierra que le rodea a su visión para salvar los valores que acaba de descubrir en ella (op. cit. 131 n32).

5.3 De la fidalguia al nacionalisme o de la família a la nació

La trajectòria i el compromís del grup de fidalgos vers el nacionalisme ha estat presentat, generalment, com a un procés original, fruit d'una circumval·lació vital, històrica i estètica. Tanmateix, el seu comportament hauria estat comú amb altres grups de la noblesa europea, sotmesos a unes circumstàncies històriques, socials i econòmiques similars. Unes circumstàncies de 'frontera', de fi d'etapa, que porten a descobrir la font nutrícia, fins aleshores ignorada potser creguts que rajava de manera natural.

5.3.1 La fidalguia gallega o el flascó de les essències

La visió que de la història de la cultura gallega exposà Otero Pedrayo a *Ensaio histórico...* no té sentit sense un nucli social protagonista. Aquest nucli havia estat i havia de ser la fidalguia dels pazos. Si per a Losada Diéguez la fidalguia havia d'esdevenir 'classe nacional', Otero féu d'aquest objectiu una manera de pensar i de viure, una manera de pensar i de viure Galícia. Tota la seva obra ha girat al voltant de la idea de conservar una Galícia harmonitzada, autèntic fòssil viu.

Al llarg de la seva vida reflexionà sobre l'eix binari fidalguia-galleguisme amb "ideas recurrentes: *insatisfacción cultural, decepción diante do mundo circundante, idealización dos tempos idos*" (Villares 1985:85), a l'igual que feren, amb unes o altres paraules, Risco, López Cuevillas i Losada Diéguez. Aquest, actuant a manera de forment; els altres tres, amb reflexions de tall autobiogràfic. Una confluència que es produí en el moment que la fidalguia desapareixia com a classe social, de forma que la relació fidalguia-galleguisme a penes existí perquè a penes podia existir. Aquells fidalgos que ingressaren en el galleguisme, es pregunta Villares, ho feren perquè eren fidalgos o, precisament, perquè deixaven de ser-ho? Però aquesta coincidència no es produí abans de 1918 ni, obviament, després de 1936.

Tanmateix, no podem parlar d'un *nacionalisme fidalgo*, diferenciat d'un nacionalisme burgès i d'un nacionalisme popular, ni per raons sociològiques ni pel fet que una petita fracció de la fidalguia en descomposició entrés en el galleguisme. L'hegemonia sociològica de les Irmandades da Fala era de la burgesia urbana, mitjana i petita (op. cit. 86). Una fidalguia terminal que ja havia estat observada per Curros Enríquez a "*Ermosos seus saídos...*", per Valle-Inclán -paradigma de la grandesa de la decadència-, amb don Juan Manuel Montenegro, i pel Castelao pre-galleguista, amb "*El último hidalgo de gotera*", a la *Ilustración Española y Americana* el 1915 (Durán 1979:109).

Però el grup de fidalgos intel·lectuals que eren els membres de Nós sí que va plantejar unes directrius diferents, molt properes a les dels idearis nacionalistes romàntics. Més concretament, la voluntat de frenar la 'desgalleguització de Galícia' (cal llegir 'desfidalguització de Galícia') i treballar a favor de la recuperació de la consciència, des del camp de la cultura (op. cit. 87).

La condició específica de la fidalguia històrica gallega era la de classe rendista intermediària (entre l'Església, sobretot, i els camperols) i no tant la de l'explotació directa des de la propietat de la terra. Això permeté que molts fidalgos s'establisseren, ja des del segle XVIII, a les ciutats gallegues, lluny de les terres administrades (Durán 1979:88). Amb la ruptura històrica de la Revolució francesa el 1789, les nobleses europees restaren presoneres de la seva pròpia feblesa i de la seva vanitat. Aquesta és la decadència que Otero Pedrayo descriu a *Os camiños da vida*, unha mena de reflexió autobiogràfica de la col·lectivitat fidalga.

E é neste preciso momento do solpór da fidalguia cando, por parte dalgúns dos seus membros, se toma claramente conciencia da ocasión perdida que supuxo a súa evolución histórica e etiqueiteira no canto de se debruzar na conexión coa realidade circundante (Durán 1979:89).

Una realitat circundant que actuava doblement en contra de la fidalguia. No era només aquesta la que desapareixia com a classe social sinó que, paral·lelament, minava la seva funcionalitat -diguem'ho així- en el conjunt de la societat: el camperolat que, en les estructures de l'antic règim, donava sentit d'existir a la fidalguia, ara disminuïa a causa de l'emigració cap a les ciutats i cap a Amèrica. Mentre, la burgesia de les viles -majoritàriament comercial i de professions liberals, i no industrial- no necessitava d'un ampli proletariat per a existir com a tal. L'argument cultural per a donar suport al galleguisme fidalgo fou reforçar el manteniment de la població rural, únic element que justificava l'existència de la fidalguia. Però una població rural no propietària de la terra i que continués pagant els furs: per a la fidalguia, galleguista o no, no existia el concepte de reforma agrària.

Un immobilisme que Otero Pedrayo expressà de forma clara en el seu article "A aldea galega no seu decorrer històrico", publicat a *Grial* núm. 8:

(...) o labrego antigo movíase 'canonicamente'. traballando, camiñando, na casa, no baile. Todos os seus aitos (...) obedecían a régula, e cortesía. E non 'paseaba' nin polo campo da Festa. Sabíanse enteirar (...) cun senso xerárquico. Os 'habaneros', ós mediados do século XIX (...) diron en paseare, entre a crítica e a repuñanza da aldea. Pois nos retábulos non se pasea. Cómprese un papel. O propio de cada un. Nin os épotos quintando ca borracheira esquençan a lei do retábulo (Otero 1965:136).

Però aquests galleguistes de pazo palesarien en els seus textos una doble constatació: una consciència de trencament històric en tant que 'casta' i l'assumpció de responsabilitats sobre l'avenir històric de Galícia, la qual cosa delata el desig de no perdre el protagonisme que els seus avantpassats havien deixat d'exercir (op.

cit. 90). Per això un dels seus trets característics fou l'antimodernitat, especialment referida a les conquestes socials i democràtiques, és a dir urbanes i col·lectives, del segle XIX. Per això es manifestaven favorables a l'irracionalisme i al pensament historicista (res, per tant, de normes d'abast universal d'arrel positivista), en un moment de visió decadent, emparentada amb el saudosisme de Teixeira de Pascoaes (Durán 1979:91).

Les culpes, tanmateix, les repartien entre la inhibició dels fidalgos dels pazos -i per això ells reaccionaven-, la influència forastera arribada a les ciutats i l'organització estatal, artificialment sobreposada a l'estructura natural de l'aldea i la parròquia. Cert és que també recordaven, com feia Otero Pedrayo, que en aquell temps arcàdic també hi havia fams, polls i brutícia, "*mais a fame e a podremia cedían diante o senso mitolóxico e relixioso do mundo. E iste senso e vivencia fixo e mantivo a continuidade da alma galega*" (Otero 1965:141).

5.3.2 De la síndrome Fernández a la síndrome Lampedusa

No sempre estem contents amb alguns aspectes de la nostra personalitat. Hi ha qui s'opera el nas com hi ha qui, de tant en tant, elimina el greix sobreix amb un *lifting*. En un altre terreny, no físic però en una dimensió igualment de la singularitat personal, hi ha qui es fa la cirurgia plàstica en el nom o en els cognoms. Això es produeix quan, per atzars de la petita història domèstica de cadascú, a algú li toca compartir cognom amb centenars de milers, potser milions, de persones.

Ai las, quan la nostra tarja de visita descobreix el gregarisme patronímic de dir-se Martínez, López o Fernández. Més encara quan això es dóna en un entorn social no castellà. Malgrat que a voltes aquests cognoms poden tenir en la nostra família una tradició d'anys i panyos en el lloc on hem nascut, sembla que siguin poc nostrats, poc enxebres en el cas de Galícia.

Què fer quan, dient-nos López o Martínez de primer cognom, considerem que determinades coses, com el progrés tècnic, el socialisme o el sindicalisme, són pròpies de la gent alienada de les ciutats, pròpies dels Brown, Pérez, Müller o Dupont, com ho considerava Florentino López Cuevillas? Doncs eliminar el patronímic vulgar a favor del segon cognom. D'acord que això es produeix de forma espontània per evitar-ne la confusió entre homònims (posem, per exemple, el cas de José Luís López Aranguren, coneut arreu, simplement, per José Luís Aranguren). Però l'eliminació sistemàtica dels patronímics dels homes de Nós no ha estat només cosa d'ells sinó, sobretot, de la crítica.

Una preocupació que Risco -d'origens no gallegos- també participaria, precisament per interès en assolir una certa 'integració nacional', i que podria tenir origen en les idees de Leadbeater, un dels dirigents teosofistes, defensor de l'orgull familiar per atraure la consciència de classe esnob dels tardovictorians (Washington 1995:125).

Otero Pedrayo palesava una preocupació pels orígens familiars. En la ressenya biogràfica que va fer de López Cuevillas (Otero 1980:11), dissecciona les branques que van confluir en el seu amic i company Florentino. Aquestes branques eren els Alonso-Cuevillas i els Álvarez-Seara, "ou dun xeito más eficaz e sinxelo: Cuevillas e Seara". I justifica aquesta apòcope onomàstica: "O elemento menos forte

desaparece na evolución fonética e segue mellor perfilado o forte e menos frecuente (...). 'Alonso', 'Álvarez' xogan a zona de penumbra, de transición, como anelos escuros e indispensables do espectro" (op. cit. 11-12). Allò que no passaria d'anècdota per comoditat oral, en Otero Pedrayo pren dimensió de categoria. I així, més enllà del pseudònim literari, Risco, Cuevillas i Castelao van perdre, per sempre, els respectius Martínez, López i Rodríguez.

Només cal veure l'article d'Otero Pedrayo que amb el títol "*Florentino López Alonso-Cuevillas*" obria el Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos d'Ourense dedicat a l'arqueòleg ourensà (tom XX, 1959-1960). Otero Pedrayo hi comentava sobre les trajectòries familiars dels avantpassats. I surt el tema de la descendència. Lògicament, si bé mai no ho expressaren en públic, tant d'interès en la conservació de l'entorn familiar i de les nissagues, hauria de tenir una especial rellevància en persones que, com Otero Pedrayo i López Cuevillas, eren fills únics. Arribats a certa edat no tenien descendència. I no he trobat cap referència a la circumstància que Otero i López Cuevillas fossin fills únics i que no haguessin tingut descendència.

En relació a la seva infantesa, en les seves biografies (i autobiografies i novel·les autobiogràfiques, en el cas d'Otero) trobem molts dels elements que apareixen en els manuals de Psicologia, com a senyals definidors referits als fills únics: sobreprotecció -i certa permissivitat- per part dels pares, desenvolupament d'una personalitat narcissista, estat malaltís. Risco, si bé tenia un germà, gairebé mai no l'esmenta¹⁰ ni tampoc és una dada que aparegui en les seves biografies. Tenint que el va sobreviure bastant de temps (morí fa pocs anys, m'ha manifestat Antón Risco), és probable que aquest germà li portés uns anys, per la qual cosa, funcionalment seria un fill únic.

Per a H. Lewis i S. Scachler, autors de l'entrada 'fill únic' del *Diccionario de Psicología*, dirigit per Arnold, Eysenck i Meili,

crecer en una situación familiar en la que no existen ni hermanos ni hermanas ha de tener consecuencias para el desarrollo del niño; pero las investigaciones empíricas sobre este tema parece que ofrecen evidencias contradictorias acerca de la inteligencia, trabajo escolar y ciertos rasgos de personalidad. Un descubrimiento bastante seguro parecería ser el de que a los hijos únicos

¹⁰ L'única referència que he trobat del germà de Vicente Risco està en una carta d'aquest a Losada Diéguez. Comentava la marxa financerà de Nós, i la circumstància que el seu germà treballava en el banc que havia concedit un crèdit a la revista, crèdit que estava endarrerit de pagament.

buscan la compañía de otros como apoyo (y particularmente la de otros en situación similar), cuando se sienten desgraciados o en una situación de angustia.

Considerant una causa normal de la filiació única, el cert és que el fill únic concentra l'atenció dels pares¹¹. La manca de referències per als pares (un nou germà que empeny al primogènit a créixer) provoca un endarreriment virtual de l'etapa natal. En el fill podrà provocar una major dependència (gairebé simbiòtica) amb la mare, encara que aquesta circumstància sol ser superada. Acostuma a haver-hi una preocupació per la salut dels fills únics (que esdevé sobreprotecció) i una tendència a evitar el servei militar.

El fet de ser el centre (únic centre) de la conferència familiar (paterna i materna) pot dur el fill únic a jugar un paper exigent, amb tendència a l'evasió fantàstica, l'apatia o la mandra (Hurisman 1982:334-336).

Ídolo intocado e intocable (...) se ve como perdido en medio de docenas de niños. Debe compartir la atención (...), sus juguetes (...), que manchen sus cosas. Otros tantos atentados a una personalidad naturalmente egoista y desconfiada (op. cit. 336).

En la seva integració social, els fills únics soLEN tenir una tendència oposada als projectes que els seus parents havien pensat per a ells (op. cit. 337).

Dues serien les característiques fonamentals dels fills únics: pol d'atenció dels pares i manca de rivalitat en relació als germans. Desenvolupen certes tendències narcissistes. La manca de rivalitat esdevé manca d'aprenentatge per a la derrota, manca de 'compartir' els seus objectes; en definitiva, soLEN tenir una actitud possessiva. La literatura psicoanalítica ha tractat, principalment, l'aïllament, la sobreprotecció, la dependència i la manca de competitivitat. Les tendències edípiques serien només lleugerament superiors en els fills únics que en la resta de persones (Corbella 1990:28-29).

Una explicació semblant ens la donen algunes de les conclusions obtingudes en un estudi fet per estudiants de Psicologia nord-americans (Watson i Biderman 1989):

No tendency at all appeared for only children to be more narcissistic, and a weak, but significant, direct relation ship appeared between the numbers of sibling amb subjects' perceptions of their mothers (...) and their fathers (...) as permissive. These results suggest that narcissism is not a reliable correlate of only-child status and indicate the presence of fewer siblings may be associated with less rather than more of the parental permissiveness to interfere with a maturation of the self.

¹¹ L'orfenesa de López Cuevillas l'exclouria d'aquest cas, encara que hauria tingut l'atenció de la mare i de les ties (Otero 1958;1981:24). Tampoc no podem desestimar l'impacte que provocà en l'Otero adolescent la mort del seu pare.

Algunes d'aquestes característiques les podem trobar de forma clara en els homes de *Nós*, especialment en Otero Pedrayo i López Cuevillas. La sobreprotecció, especialment per la seva condició malaltissa, l'evasió i la no competitivitat, el narcissisme. D'altra banda, cap d'ells no féu enllloc referència al servei militar, encara que Otero Pedrayo i López Cuevillas n'haurien estat exents per la seva condició d'orfes sense germans. La manifestació de narcissisme podria resultar, en canvi, més accentuada en Risco, convençut d'estar cridat a una tasca redemptora (nacionalista o no), narcissisme que s'expressaria en l'elitisme i en el rebuig a la mediocritat social, en la seva 'inadaptació'.

La circumstància de fill únic orfe ha estat observada per Carlos Baliñas (1991:30) quan ha dit que, la mort del seu pare quan Otero Pedrayo tenia setze anys, li deuria produir una actitud adolescent introspectiva, una etapa que hauria reprès literàriament en narracions autobiogràfiques anys després. Aquestes narracions podrien haver tingut, doncs, un cert paper catàrtic, d'iniciació social de qui havia restat ancorat psíquicament en l'adolescència. No debades, Otero Pedrayo projectava la seva circumstància de fill únic i darrer representant de la nissaga- en alguns dels seus protagonistes: Paio Soutelo, Adrián Solovio (fill únic funcional, ja que Xacobe es desentén del pazo i de la continuïtat familiar), Martiño Dumbría, el poeta Rodríguez del Padrón de *Las palmas del convento*.

Però a tot això s'afegeix la circumstància de la seva manca de descendència, circumstància comuna a Otero Pedrayo, Risco i López Cuevillas, fadrins en el moment que decidiren ingressar en el nacionalisme (cap d'ells, per no tenir, no tenia ni xicota). En conseqüència, és lògic que es veiessin com a epígons, com als darrers representants de les seves respectives famílies, els darrers rius que havien de morir en el mar de l'oblit, de la indiferència. Circumstància que Otero Pedrayo hauria projectat en les seves novel·les a manera de lluita contra aquest oblit.

Incapaços, com creuria Risco, no vinculat a la propietat de la terra i d'un pazo, de projectar el seu *karma* familiar (en tant que part del *karma* nacional) cap al seu futur, amb la qual cosa ningú no podria redimir els seus pecats. Possiblement, aquesta perspectiva hauria pogut condicionar el seu retorn a la religió catòlica en la mesura que els seus pecats personals podien ser perdonats per Déu. I d'aquí la

posterior obsessió risquiana pel pecat (a l'obsessió brahmànica s'afegiria la tradició judeocristiana).

Després d'ells, ¿quins estranys passejarien per les seves cases rurals -sobredimensionades a pazos? ¿Qui es beneficiaria de les rendes forals, zelosament transmeses al llarg dels anys? ¿Qui protegeria els camperols, orfes de senyors? I si això sumem la sensació de que el país canviava, que els pazos ja no serien l'eix articulador de la vida rural sinó que aquest paper capdavanter passava a la ciutat i a les gents que l'habitaven, ¿com no entendre el seu encastellament? O, si féssim un joc de paraules, caldia dir-ne el seu 'empazonament'... Si no ho aturaven ells, ja no restaria ningú per a fer-ho. I aleshores projectaren la seva continuïtat personal en el paternalisme cap als camperols. I es posaren a la feina: es feren nacionalistes.

Poques vegades Otero Pedrayo reflexionà públicament sobre la seva condició de fill únic. Una d'elles fou en una entrevista que li féu José Rey Alvite (in Cardeñoso 1979:173). Parlant de la seva infantesa i de la seva joventut deia que "*eu tuven unha nenez solitaria, si se quere triste tamén (...). Fun fillo único, e esa condición leva consigo unha soedade (...)*". Una altra fou quan l'entrevistà Maribel Outeiriño (*La Región*, desembre de 1975): "(...) os *fillos* son a prolongación dos pais. Por eso os *fillos*, *inda que non sexan bos, como di a xente, sempre son fillos*".

Una trajectòria semblant a la de Giuseppe Tomasi di Lampedusa¹², fill únic de Giulio, duc de Palma, i de Beatrice Mastrogiovanni Tasca e Filangeri di Cutó, l'últim descendent d'una noble família siciliana. A una infantesa solitària i vigilada per la mare al palau de Lampedusa, a Palerm, li corresponia a l'estiu la mateixa solitud i vigilància però al palau de Santa Margherita. Aquest palau li serviria de model per a la *Donnafugata* d'*Il gattopardo*¹³. Sense afició per res llevat de la literatura, el príncep passà la joventut. Contragué matrimoni amb una psicoanalista d'origen letó (de l'aristocràcia alemanya de Letònia). A poc a poc anà escrivint l'obra que el faria immortal: la història del noble sicilià Fabrizio, príncep de Salina, i del seu nebot, Tancredi, príncep de Falconeri, en els anys de la lluita per la unificació italiana. En definitiva, un moment que marcava la fi d'una època -la de

¹² [Palerm 1896-Roma 1957].

¹³ Recordem que Otero projectava en les seves novel·les autobiogràfiques la casa de Trasalba, mai la casa a la ciutat d'Ourense. D'altra banda, Quintana i Valcárcel (1988:163) també han observat el paralelisme entre Otero i Lampedusa, fent-ho extensiu a l'obra del mallorquí Llorenç Villalonga.

l'Antic Règim- i el començament d'una altra -la de l'Estat modern- en la qual els prínceps no tindrien altre paper que el purament ornamental. I Tancredi li comunica al seu oncle que està decidit a unir-se a les tropes de Garibaldi, el seu teòric adversari. Fabrizio de Salina li pregunta per què. I el nebot li respon amb la frase 'Si volem que tot segueixi com està, cal que tot canvii'.

I aquesta fou la feina que decidiren de fer Otero Pedrayo, Risco, López Cuevillas i Losada Diéguez: canviar-ho tot perquè la seva vida no es veiés modificada. I quin canvi era aquest? Doncs el que, en aparença, semblava més radical: fer-se nacionalistes. Fer-se nacionalistes significava dissenyar un país a la seva mida, aïllant-lo de tota contaminació moderna (necessàriament externa) i externa (necessàriament moderna), en el què tornessin a prendre els regnes els qui sempre els havien dut: els senyors dels pazos. I ells eren la generació elegida i cridada per la història per dur la tasca endavant. Després cada un d'ells li aplicà l'adjectiu que més li esqueia a la tasca triada (romàntica, kàrmica, arqueològica).

5.3.3 L'elitisme

Una altra idea aportada per Losada Diéguez al grup ourensà fou la de l'elitisme, dels esperits cultivats i superiors, legitimats per a dirigir la societat. Una idea que no era privativa de la fidalguia culturalista gallega sinó que resultava comuna als regeneracionistes, com Ortega y Gasset, per exemple, encara que resultaven força diferents aquest elitisme intel·lectual (la intel·lectualitat sempre ha estat minoria) i l'elitisme dels nostres amics ourensans. Aquest element diferencià aquest grup del sector liberal i progressista de les Irmandades da Fala, especialment del grup corunyès (Villares 1985:92). Una condició d'elegits que els feia sentir-se fora del seu temps, inadaptats per pertànyer a un temps passat. La seva reflexió d'inadaptats no seria una expressió retòrica sinó un fidel reflex del moment de desconcert pel què travessaven (op. cit. 93).

Tanmateix, aquesta assumpció d'una élite necessària (i les élites només se'n consideren tals elles mateixes) pressuposava, necessàriament, una oposició a qualsevol perspectiva democratitzadora i igualitarista. En aquest sentit, hauria tingut especial influència en els homes de Nós el corrent que començà amb la interpretació moralista de Rousseau i que donà com a resultat l'historicisme de Renan (a França), Mazzini (a Itàlia), Ruskin i Carlyle (a Anglaterra), Fichte, Herder i Schleiermacher (a Alemanya). Un corrent pròromàntic i contrari a l'igualitarisme proclamat per la Revolució francesa (Bobillo 1981:72).

Però si Risco posava l'accent en la condició d'elegits en tant que 'homes d'esperit', per a Losada Diéguez i Otero Pedrayo aquesta condició d'élite anava lligada a l'origen fidalgo i a una actitud intrínsecament paternalista. Segons Durán (1972b:44), el fet que els gallegoparlants fossin percebuts com a ignorants, infantils i inferiors pels fidalgos, duria a aquests a "*encargarse de su defensa, santa unión en la que todo notable consciente debía incidir, como el elegido de la fortuna y la cultura consiguiente (...)*".

Aquesta minoria, aquesta élite, s'hauria format, al llarg dels temps, mitjançant uns mecanismes 'darwinians' de 'selecció natural' de la sang, del llinatge. Aquesta circumstància toparia amb l'escolarització, barem de les societats industrialitz-

dorees i igualitzadores -és a dir, amb la democratització social¹⁴-, que neutralitzaria la selecció 'dels millors' (op. cit. 101).

Però aquesta consciència d'elegits ja la tenia Risco abans d'entrar en el gaileguisme organitzat, manlevat entre d'altres, del Sar Péladan. En sengles cartes escrites des de Madrid a Primitivo Rodríguez Sanjurjo¹⁵, que podem datar aproximadament a finals de 1915 (una d'elles du data 6 de desembre d'aquell any), Risco escrivia "(...) también hemos de hacer cosas grandes" i "creo que estamos llamados a grandes cosas, a representar en la Europa actual un movimiento y una fuerza poderosa (...)".

Risco es referia al tema de l'elitisme en una carta a Losada Diéguez, datada el 13 de novembre de 1919. Per a l'Assemblea de Santiago, alguns volien convocar, a més dels nacionalistes de les Irmandades, a diversos membres de grups anticaciquils (en la línia de la oferta de Basilio Álvarez, que hem vist comentada per Castelao).

Eles din que é pra que se nonos tache d'hermetismo y-exclusivismo. O Noguerol opina, e ten razón, que o hermetismo y-o exclusivismo son a nosa única e verdadeira forza. Esa amplitud vai contrás nosas ideias de sindicación masónica.

Frase aquesta darrera que palesaria que l'ingrés de Risco en el nacionalisme seria lluny del tòpic '*pulo de xenerosidade*'. I uns anys més tard mirava de maquillar la seva voluntat de dominar el nacionalisme (en vigílies de l'assemblea de Monforte) i justificava l'individualisme davant Viqueira:

[6 d'abril de 1922]
Conselleiro Supremo
da Irmandade Nazonalista Galega

(...) Primeiramente, porque nas modernas teorias sociaes, o criterio individualista do voto persoal (...) vai perdendo cada día más o creto (...).

Segundamente: porque o noso movemento é realmente un movemento d'élite, d'escol[e]itos, e n-il, polo tanto, a calidade debe contar tanto ou mais do que a cantidade (...).

A propòsit del paper de les èlites en la regeneració cultural, Rodrigues Lapa assenyalava en el seu article d'homenatge pel setantè aniversari d'Otero:

A ideia de comunhão [entre la fidalguia i el poble] que trespassa toda a obra do escritor [Otero], justifica-se perfeitamente. Até aqui o renascer galego tem-se feito de baixo para cima. Quer dizer que são as chamadas elites que, num acto de humildade que honra a inteligência, descem até ao povo e se inspiram no seu nobre exemplo (...) esse povo, apegado à sua tradição de liberdade, não consentiu em vender a sua alma e conservou-se, apesar de tudo, fiel a si mesmo (...). As suas reservas estão, por assim dizer, intactas. O papel das elites é precisamente, com base nelas, ajudar a criar uma Galiza

¹⁴

En aquest sentit, resulten eloquents les reflexions de Risco a *Las tinieblas de Occidente*.

¹⁵

He pogut disposar-ne per amabilitat de José Manuel Bouzas (Ourense).

próspera e ceibe. A origem das élites nao interessa; o que vale é a sua formação, o seu ideal de cultura e o seu propósito regenerador (1958:77).

Per a Nichole Dulin Bondue (1987:123), el grup Nós s'autoconsiderava elitista i com a tal actuà:

Por el momento, el grupo 'Nós', minoría elitista (...) no se dirige al pueblo. Emprende la tarea de ofrecer en su revista (...) la muestra más completa posible de la cultura gallega de su tiempo (...). Pero el grupo 'Nós' es también un asombroso propagador de la cultura europea.

Segons confessava Otero Pedrayo a Víctor F. Freixanes (1982:30), la distinció que feien entre cultura i política, precisava de dos instruments diferenciats. Per a acostar-se als camperols tenien l'organització política¹⁶ i la revista *A Nosa Terra*: "*O da revista era outra cousa. Nós xurdíu co compromiso urxente de atopar un sitio pra o galego na cultura universal*". Conseqüentment, i no podia ser d'altra manera, Nós no podia arribar mai a ser una revista d'abast mitjanament popular.

Per a Salvador Lorenzana (1965:80),

naturalmente, os membros do grupo consideran unha 'elite'. Son, nefeito, homes intelixentes, cultos, de delicada sensibilidá artística e moral (...). Coin dan que a base das 'élites', é como se ten de despertar a conciencia adurmidida do país, reconstituida a súa tradición.

D'aquest article ha discrepat Francisco Bobillo (1981:26), en considerar que Salvador Lorenzana no tingué en compte diversos articles que matisen les consideracions sobre l'etapa exotista, autodidacta i 'antifilistea' dels tres ourensans. Serien alguns articles de Risco apareguts a *El Miño* i el d'Otero Pedrayo a *La Centuria*, "*La confesión de un hombre culto*", articles fets en el moment dels fets i no amb posterioritat, és a dir sense maquillatge, interessat o no.

Xosé Manuel Beiras (1968:168) ha assenyalat que, en el trànsit al nacionalisme, "*pódese sinalar unha nota fundamental que as caracteriza, a promoción do traballo en equipo. O home illado, excéntrico, cai de súpeto na frebe da irmandade no traballo (...)*".

Tanmateix, penso que no seria això tant un senyal de modernitat -que, per les seves conseqüències, ho era- sinó la plasmació de que el grup era l'èlite elegida. Havien de formar, doncs, un grup compacte i tancat.

Un elitisme que Risco enyoraria amb el pas del temps i amb l'organització partidària del galleguisme durant la República, amb l'horitzó del Front Popular, i així

¹⁶ Encara que, potser, oradors galleguistes i camperols no parlessin el mateix galleg. Carlos Casares explica l'anècdota d'un mitin on intervingué Otero Pedrayo. Algú que no hi pogué assistir li preguntà al seu pare, que sí ho va fer, com havia estat Otero. La resposta fou clara: *-Interesante. Que ben fala o alemán este Otero.*

li ho expressava a un jove Fernández del Riego, principal dirigent de les joventuts gallegistes (in Fernández del Riego 1979:64) :

"(...) Aquela fonda irmandade era de cando éramos poucos e (...) non éramos políticos. A política democrática (...) rebaixa necesariamente o tono das cousas. Ademais (...) a cultura rebaixa o seu nivel cando se extende as camadas inferiores; e igual lle acontece ás ideas. O galeguismo foi o que foi namentres se mantivo na élite".

I contra aquesta política partidària, defensava una política integral (de signe totalitari) per a Galícia. Lluny de criticar aquestes paraules, ni que fos per simple convenciment democràtic, les glossava (op. cit. 65):

Desde sempre fora un home de élite. De primeiras xa, cando o seu esnobismo¹⁷ impulába-o a fumar kif, ou a se entregar a meditacions teosóficas. Tamén cando, leitor de tódalas novedades, contribuiu a incorporar a cultura galega ás correntes espirituais europeas. Eran os días nos que andaba a difundir nos ambentes más cultos do país, as modernas literaturas francesa e inglesa, as tendencias simbolistas e os movementos de vanguarda.

Un elitisme que l'hauria dut a considerar la possibilitat de formar una societat semisecreta, un orde de cavallers anomenat *Moi Nobre Orde Galega do Sancto Graal*¹⁸, organitzat a l'estil rosa-creu, circumstància que estaria en la línia de la 'sindicació maçònica' que Risco aplicava al nacionalisme. Malgrat que Antón Risco, potser com a autodefensa distanciadora, considera -i així m'ho ha expressat- que això no passaria de ser "*unha coña do meu pai*", la introducció ahistorica de Galicia i el desenvolupament del reglament, fan que hagi de ser pres amb certa seriositat.

Penso que això no seria estrany al gust pels rituals d'alguns teosofistes, com James Wedgwood, fundador el 1912 del Temple de la Rosa-Creu, una renovació d'aquest corrent. Tenia un ritual força complicat, suposadament inspirat pel comte de Saint-Germain, i els seus membres assistien a les cerimònies vestits amb llargues túniques blanques, capells templers i amb ciris encesos (Washington 1995:142).

No cal analitzar gaire per arribar a la conclusió que aquest elitisme era el camí cap a un fracàs cantat. Si en un moment determinat els nacionalistes negaren la convergència amb els agraristes, també reflexionà a favor de l'apertura Álvaro de las Casas, autor de diverses obres en gallec i fundador de la revista *Alento*. De las

¹⁷ Dient 'esnobisme' volia dir 'dandisme'. Confon, com d'altres, esnobisme i dandisme. La veritat, però, és que Risco era més esnob que dandi.

¹⁸ He pogut tenir accés al manuscrit per amabilitat d'Afonso Vázquez Monxardín. N'he preparat una edició crítica per encàrrec del Centro de Estudios Lingüísticos e Literarios 'Ramón Piñeiro'. Atès que hi apareixen algunes referències publicades en la ressenya a *Nós* d'una revista bretona, podem datar-ho amb posterioritat a 1930.

Casas, amb una actitud pragmàtica, reivindicava el 1930 la col·locació de la bandera gallega, al costat de l'espanyola, al balcó de l'ajuntament ourensà. També encapçalà el boicot republicà i obrer a un mitin de Calvo Sotelo i J.A. Primo de Rivera al Teatro Losada d'Ourense. Dels nacionalistes ourensans escrivia a *Xornadas de Bastián Albor*, el 1931 (cito per Fernández Mazas 1989:21-22):

Non hai un que sinta a política, e queren dirixir un movemento esencialmente políteco. Fracasarán; é terrible, pero fracasarán (...). O autonomismo -hastra os lindeiros que sexan percisos- virá cunha revolución e pra eso é perciso xuntar os esforzos cos obreiros, cos partidos da esquerda, cos caudillos do agrarismo e do proletariado industrial. Estes homes nunca o farán.

¿Com anaven a fer-ho, si Risco li confessava a Losada Diéguez, en una carta de maig (Dia de Corpus) de 1921, el seu odi als obrers?

(...) Xa sabes qu'eu son radicalmente antisocialista, e que me repunan os obreiros. Mais non quero que o meu pensar esposto libremente poda perxudicar de ningún xeito á causa nazonalista. É unha opinión particular miña, pode estar trabucado (...). Hai que soparal-os dos labregos pro hai qu'ir coa careta, senón, iles adiantanse, pillannos pola man e perdeuse todo (...).

Resulta clar que Risco, malgrat la seva retòrica, era conscient que els camperols ni eren seus ni eren dels seus. Recomanava astúcia ja que si els obrers atreien els camperols i aquests se'llos unien, el nacionalisme -el seu nacionalisme- perdria sentit. Parafrasejant l'anàlisi marxista dels capitalistes, necessitats del seu antagonista, el proletariat, ¿podem entendre uns fidalgos sense camperols?

5.3.4 Idealització del passat i de la terra

La idealització del passat i la insatisfacció en el seu present van dur el grup Nós a veure la seva realitat amb una valoració positiva del món agrari i una incomprendió, quan no clara clara hostilitat, envers el món urbà i industrial. Aquesta preferència per l'entorn rural va dur Risco a definir un 'patriotisme vegetal', molt semblant al 'panteisme còsmic' d'Otero Pedrayo. En la vida agrària hauria de basar-se l'economia gallega i els camperols eren vistos com a dipositaris de les essències nacionalitàries: llengua, costums, folklore (Villares 1985:94). Això significà incorporar un feixuc llast de ruralisme que esterilitzava, en bona mesura, la voluntat d'europeitzar la cultura gallega. I el llast no era tant en els homes de Nós com en els referents amb els què, per homologia i mimetisme, volien comparar-se.

Evidentment, tota l'argumentació antiburgesa, antifilisteia, que desplegaven no era més que retòrica sota la qual bullia la defensa d'uns interessos personals, d'uns interessos de classe. I això sovint no ha estat vist de manera clara, fins i tot ni per part dels analistes més intuïtius i racionals. Sí que ho ha vist amb encert Ramón Villares (op. cit. 95) quan parla de la por a que la 'consciència fidalga', en tant que columna social del país, fos substituïda per la consciència del botiguer, del comerciant burgès (sovint d'origen foraster). Una consciència aquesta que trencava els costums econòmics, especialment per l'obligació de 'comprar cada dia' productes que trencaven l'economia autàrquica del pazo.

Una relació que, aparentment, ens podria aparèixer estranya és la que s'establia entre fidalguia i cultura, més encara amb cultura nacionalista. Manuel Rodrigues Lapa, en el seu article d'homenatge "A ideia da comunhão em Otero Pedrayo", expressava la grata sorpresa que havia tingut en llegir *Contos do camiño e da rúa*, de 1932. El professor portuguès palesava la seva estranyesa davant d'aquesta relació entre fidalguia i cultura quan deia que

todos os contos, excepto dois, são de ambiente aristocrático e parecem traduzir no seu autor uma como que saudade dos tempos que passaram (...). Em que medida um mimoso da fortuna e da cultura como é Otero, vergonha fidalga exercendo um senhorio patriarcal nos domínios de Trasalba, pode representar os interesses, o sentido da cultura dum povo como o galego? (Rodrigues Lapa 1958:73).

Seria demasiada ingenuidade acreditar que um espírito superiormente culto como Otero considerasse a tomada da consciência da Galiza como

dependendo exclusivamente da intervenção activa das classes aristocráticas. Uma classe que se desacreditou e encheu de taras ao longo dos séculos não poderia por si só exercer uma acção eficaz. O que ele pretende é demostrar que essa classe, na pessoa de alguns dos seus elementos, ainda tem uma oportunidade de salvação: elevar-se pelo estudo e dedicar-se inteiramente à grandeza e felicidade da Terra (op. cit. 76).

Paradoxalment (o potser no tant), ha estat des del camp del tradicionalisme carlí des d'on millor s'ha clarificat la relació entre tradició i cultura. Francisco Elías de Tejada, destacat intel·lectual carlí durant la dictadura franquista, escrivia, també en el llibre d'homenatge a Otero Pedrayo pel seu setantè aniversari, l'article "*Ramón Otero Pedrayo y el tradicionalismo cultural gallego*". Lògicament, defensava la recuperació de la tradició com a element identitari del conjunt espanyol:

La generación del 98 entre nosotros fue (...) positivista para el pensamiento político (...). El retorno a la historia y la sustitución de la nación [en el sentit liberal] por la tradición vino de novedad traída por la Revista de Occidente en el afán de europeizarnos, cuando sus hombres caían en la miopía de ir a buscar fuera lo que dentro poseíamos (...).

Lo peor fue que en esa hora de tránsito desde el positivismo al historicismo cobraran vigor político los movimientos culturales nacidos de la nostalgia romántica en determinados pueblos nuestros (Elías de Tejada 1958:174).

A Catalunya, Valentí Almirall i després la Lliga projectaren la tendència positivista. Al País Basc, Sabino Arana volgué unir catolicisme i positivisme. A Galícia, el romanticisme (la segona onada del darrer terç del XIX) apuntava clarament cap al positivisme. Tanmateix,

la resurrección política de Galicia vendría a tener lugar más tarde, pasada ya la hora positivista, y estará impregnada de la sustitución de la nación por la tradición vigente en el curso general de la filosofía.

Haber sido lo bastante sensible para entender el giro de las temáticas filosóficas, haberlas trasladado al pensamiento político y haber procurado aplicarlas a Galicia fue el magno mérito de Ramón Otero Pedrayo (op. cit. 175).

Per a Elías de Tejada, Otero Pedrayo hauria estat per a Galícia allò que Menéndez y Pelayo fou per a Espanya:

(...) don Ramón es el máximo tradicionalista español que haya en Galicia, precisamente porque es, quizás sin darse cabal cuenta de ello, el mayor tradicionalista gallego, que la mejor manera de insertarse en las Españas un gallego no es la de castellanizarse sino la de cultivar cada día el huerto patrio (op. cit. 176).

En Otero Pedrayo hi havia un enyor per l'Antic Règim, per una primigènia 'Edat d'or' (Otero no faria sinó assenyalar-ne les anteriors en comparació amb el seu present) organitzada socialment amb una harmonia natural: pagesia, clergat regular i petita noblesa (fidalgua).

Moi claramente, en Otero Pedrayo, ó igual que Risco, sobre todo, Losada Diéguez, hai a conciencia de pertencer a unha concreta clase social que funde as súas raíces no Antigo Réxime e que se encontra en franco retroceso desde

as décadas finais do século XIX: a fidalguía rural. Pola sua orixe social, se ben familiarmente instalado na pequena burguesía urbana, non estaba desvencellado da fidalguía rural (...) como prestixio de formar parte dunha casta espiritualmente superior (Carlos Baliñas 1991: 67).

La major integració econòmica de Galícia en el conjunt espanyol, amn el trànsit cap al segle XX, provocà que la petita noblesa rural perdés el seu paper dirigent. És el que Otero definia com la pèrdua de la 'vida del pazo', alienada quan els seus habitants en deserten i marxen a la ciutat. Otero actuava

como unha hiperconsciencia crítica verbo da clase, ó sinalar que o único camiño para recobra-lo antigo esplendor era asumir uns postulados galeguistas e, desde eles, volver recupera-lo papel rector na sociedade galega; un papel rector que non tería a súa orixe na prevalencia rendista, senón nunha natural superioridade moral e espiritual (op. cit. 69-70).

Només un grup reduït de fidalgos, que havien perdut la seva posició, entraren en el galleguisme (el nostre grup), els qui tenien una "visión fidalga do mundo", és a dir una concepció aristocratitzant dels homes i de la cultura basada en la seva (suposada) superioritat natural i intel·lectual. Fidalgos protonacionalistes que Otero col·loca en les seves narracions: el Xácome de *Vidas non paralelas*, els Adrián i Paio Soutelo d'*Os camiños da vida*, l'Adrián Solovio d'*Arredor de sí*. No són anècdota o recurs literari sinó un reflex, sublimat literàriament, d'una idea central del pensament d'Otero (enfortida en el moment d'esdevenir ell mateix, a la mort del seu pare, el fidalgo): la necessitat que Galícia fos dirigida per una èlite, paternal i amb autoritat i magisteri alhora. Sense aquesta èlite el poble, que no té autonomia pròpia, no pot funcionar (op. cit. 72).

La idealització del passat venia motivada, en el cas d'Otero Pedrayo, per la melangia que oposava a la irreversibilitat del temps. Una melangia que es presentitzava amb el recurs autobiogràfic:

¿De onde lle remaneceu este xeito animico? Agás dos factores do seu temperamento persoal, ten de pensarse que acordou nunha época na que a sensibilidade media ainda se alimentaba do romanticismo serodio; nas suas lembranzas de adolescencia e mocidade -un título moi de entón e moi del-apareceron frecuentes alusións a libros autobiográficos de Chateaubriand e Tolstoi. Cando logo na leira das 'tertulias' de Madrid coñeza as derradeiras novedades (Azorín, os simbolistas franceses), estas viñan a ser un renacemento romántico, se as comparamos coa época intermedia (a do 'Realismo').

(...) como escritor, vaino vivir todo como lembranza: lembranza da súa adolescencia no plano persoal, lembranza da século XIX -principialmente- no plano colectivo (...).

En el terreny personal, Otero oblidà, gairebé de forma completa, els seus anys d'infantesa i els seus anys d'activitat política i cultural pública, és a dir els anys de Nós. Un motiu podria ser el fet que, en aquesta darrera etapa, malgrat la seva

dimensió històrica en el marc de la cultura gallega, l'experiència viscuda en aquells anys no hauria donat peu a la projecció 'generacional' (és a dir, a la 'conversió'). Corroboraaria aquesta hipòtesi el fet que Risco, quan reflexionà sobre el seu passat, també pontejà -és a dir, féu una mena de *by-pass*- el període Nós.

El trauma de la guerra civil i el franquisme haurien accentuat la tendència al pretèrit (a refugiar-s'hi) per part d'Otero Pedrayo, en la mesura que desapareixia el present (i no diguem ja el futur) per a Galícia, encara que això no signifiqués negar les noves generacions. Sempre tindria una justificació, d'acord amb la seva frase "*estar nas orixes é estar no futuro*" (*El Pueblo Gallego*, 21 d'abril de 1929; cito per Baliñas 1991:176).

5.3.5 Centrifugació i esgotament

Si la pretesa harmonia regnant al voltant del grup *Nós* aviat començà a mostrar esquerdes (discrepàncies de Manuel Antonio i Amado Carballo envers Risco, resposta d'Euxenio Montes al manifest *¡Más allá!*), el propi desgast i la polarització política que suposà l'arribada de la República provocaren una reacció centrífuga cap als extrems.

En el cas del nacionalisme gallec es produí una forta acceleració del component polític, exigit per les circumstàncies i per la perspectiva d'un estatut d'autonomia. Les reticències de les forces de dreta provocaren que el galleguisme polític s'orientés progressivament cap a les forces d'esquerra. Paradoxalment, personatges de la literatura espanyola que tenien una concepció semblant -encara que situada en diferent marc nacional- de la història i de la societat a la dels dirigents galleguistes, se situaren en posicions -si més no aparentment- diferents: més extremistes els espanyols, més moderats els gallecs.

Aquest hauria estat el cas de la revista *Acción Española*, fundada per Ramiro de Maeztu a imatge i semblança mimètica del grup de Maurras. Tenia influències dels integralistes portuguesos (Pequito Rebelo), dels feixistes italians, a més d'altres corrents, com el del jove protofeixisme espanyol (Montes, Primo de Rivera, Giménez Caballero, Sánchez Mazas). Curiosament, des de plataformes culturals com *La Gaceta Literaria*, mantenía bones relacions amb les avantguardes dels anys trenta (el grup de la Residencia de Estudiantes madrilenya, Dalí, Buñuel, García Lorca)¹⁹. Això no impedia que els homes d'*Acción Española* defensessin la restauració de la monarquia dels Reis Catòlics i dels Àustries (Mainer 1987:330-331). En definitiva, el retorn a l'ideal de l'esplendor passat, circumstància que, conceptualment, no diferiria gaire de la vocació medievalitzant dels homes de *Nós*, ja definitivament abandonats els coquetejos avantguardistes.

Les discrepancies entre els homes de *Nós* i els de la generació següent, ja ho hem dit, han estat pùdicament ignorades pels crítics, que han situat, a uns i a altres, de forma genèric en els grups d'avantguarda. I aquesta qüestió, que podria haver estat certa d'alguna manera en el moment d'aparició de *Nós*, ha estat allar-

¹⁹ I, en apparent paradoxa, amb Francesc Cambó: aquest finançà, a través del concurs de Joan Estelrich, l'exposició de llibres catalans a Madrid que, formalment, organitzà *La Gaceta Literaria*

gassada fins al moment de l'extinció física del grup, el 1936. Aquesta impressió, artificial sense dubte, venia donada, a més d'una voluntat subjectiva per part dels crítics, per fites pretesament objectives com la publicació de *Nós*, os *inadaptados*, sense tenir en compte la seva focalització en el període anterior a 1920.

Per això, pocs han estat els qui han gosat situar el moment en el qual s'esgotà -si és que algun cop existí- la càrrega avantguardista del grup *Nós* i la seva condició de grup capdavanter. En aquest sentit, Xosé Ramón Pena (1996:87) ha recordat un article d'A. M. Casas, aparegut a *El Pueblo Gallego* de Vigo, el 20 de juny de 1928, amb el títol de "*Prisma. Los poetas nuevos de Galicia*". Els poetes que l'autor reconeixia com de la seva generació serien Amado Carballo, Montes, Manuel Antonio, Otero Espasandín, Denys Fernández, Bouza Brey, Carballeira, Bal [e Gay], Vidal Martínez, Díaz de Herrera, Mosteiro, Blanco Amor i Sigüenza..

De seguida fou contestat per Víctor Casas en *A Nosa Terra* (núm. 250), retreient-li que inclogués poetes prescindibles (només en salvava Amado, Carballo, Blanco Amor i Manuel Antonio) mentre que oblidava Ramón Cabanillas, Victoriano Taibo o Gonzalo López Abente.

També a *El Pueblo Gallego* aparegué un altre article, l'any següent (cito per Pena 1996:39), sense signar. L'articulista considerava com a 'vells' Eladio Rodríguez González, López Abente, Noriega Varela, Taibo i Cabanillas, i com a 'nous' Bouza Brey, Carballeira²⁰, Augusto María Casas, Otero Espasandín i Manuel Antonio.

En relació a Cabanillas, fou Augusto María Casas qui incidi més en que la seva lírica era "absolutamente vella, pasada de moda e falta de calidad". Per a Casas, el poeta de Cambados no hauria estat el primer dels nous sinó el darrer dels 'precursors', opinió matisada després i en franca discordància amb els 'pontífex' del moment, és a dir Risco i Otero Pedrayo (op. cit. 40).

De tota manera, per a Xosé Ramón Pena (op. cit. 41), la lírica de Cabanillas no podia tenir continuïtat conforme els anys vint anaren avançant. Tanmateix, allò que Pena no diu són les veritables raons per les què els homes de *Nós* entro-

²⁰ Desconeix qui podria haver estat aquest Carballeira, que ja hem esmentat abans. Carballo Calero, en la seva *Historia da Literatura galega contemporánea*, no recull cap Carballeira (ni tan sols com a segon cognom posterior a un patronímic).

nitzaren Cabanillas com a '*poeta de la raza*'. Al meu parer, i sense entrar en massa detalls que no són del cas, tres haurien estat aquestes raons.

La primera, estrictament formal, era la manca de poetes en el grup (les poesies de Risco serien simple anècdota mimètica) i per això havien d'integrar el més il·lustre dels veterans (Cabanillas) i els més joves (Montes, Manuel Antonio), com a indicatiu de futur. La segona era una motivació estètica: Cabanillas representava, d'alguna manera, la inclusió del lèxic i dels temes modernistes en la literatura gallega, lèxic i temes que eren, en el fons, els dels homes de *Nós*, especialment Risco. Val a dir que, en la seva època prenacionalista, aquells joves exquisits i 'inadaptats' ignoraren absolutament Cabanillas. I la tercera raó era la necessitat de connectar amb la tradició literària gallega, amb la millor tradició tradició literària gallega, i només Cabanillas estava a l'alçada de Rosalía, Curros i Pondal.

Això fou així, sobretot, després que l'"operació Noriega" el 1920, amb *Doermo*, no donés els fruits esperats. Cabanillas era l'únic dels escriptors anteriors al grup, un cop descartat Noriega Varela, capaç de ser oposat a la carrincloneria dels qui aleshores dominaven la literatura gallega, els mateixos que en aquells moments (1921) dirigien *A Nosa Terra* i contra els qui es féu el manifest *¡Más allá!*.

Però el fet que, a començaments dels anys vint, el grup *Nós* venerés Ramón Cabanillas, després d'haver-ho fet amb Noriega, seria un síntoma -malgrat la instrumentalització- de l'encarcarament i l'immobilisme que el col·lectiu duria de forma congènita. Per això, un cop gastada la primera pòlvora, apareixia als ulls de la jove generació del moment com a un grup sense possibilitat de liderar la renovació, ni que fos vegetativa, de la literatura gallega.

5.3.6 L'ideari estètic

Carlos Casares (1976:184) no acabava d'estar plenament d'acord amb la visió tòpica basada en *Nós*, os *inadaptados* de Risco. Les coincidències generacionals -malgrat la posterior assumpció individual manifestada el 1961 a *Leria*- que esmentava Risco serien menys en Otero Pedrayo:

(...) [unha] difusa sensibilidade europea post-simbolista, que penetrou en España de man dos modernistas cataláns primeiro e na compaña de Rubén Darío unha miga más tarde. Esta sensibilidade casaba ben coa dos mozos que a principios de século buscaban polos camiños da literatura de corte espiritualista unha táboa onde salvarse do naufraxio en que afogaban os melhores espíritos da España 'boba' da Restauración.

Una de les vies d'escapament serien les activitats de la 'bona societat' -malgrat l'implícit filisteisme que suposava-, entesa com l'adaptació a un entorn burgès dels costums heretats de la fidalguia. Una altra via hauria estat la lectura, especialment dels modernistes (op. cit. 185-186).

De les lectures generacionals del grup ourensà, considera (op. cit. 187) que Vicente Risco

Parece, nembargantes, que esaxera (...) ao conceder unha importancia básica ao que esas leituras supuxeron na configuración definitiva da personalidade dos homes de Nós (...). En primeiro lugar, e por poñer un exemplo, Primitivo R. Sanjurjo (...) non ingresou no galeguismo. E dos que ingresaron, Florentino L. Cuevillas (...), moi semellante ao Risco daquela época (...), abandonou axiña o esteticismo literario para perderse nos matos fondos do estudio da prehistoria galega, ao revés do autor da Teoria do nazionalismo galego, cuio ingreso nas 'Irmandades da Fala' e no galeguismo non supuxo unha renuncia total á singular personalidade que se labrara á sombra do espiritualismo post-simbolista (...).

Sento discrepar parcialment de Carlos Casares. És cert que no hi hauria una relació causa-efecte entre les lectures parnassianes, modernistes i decadentistes, i la militància nacionalista: Rodríguez Sanjurjo no ingressà en les Irmandades però els germans Villar Ponte no eren el prototipus de lector de Verlaine. Risco s'incorporà al nacionalisme amb el bagatge de la seva estètica post-simbolista, fet que condicionà fortament el nacionalisme cultural galleg.

A condena do século XX, do positivismo científista e da técnica foi unha das constantes do espiritoalismo saído do esteticismo finisecular, e nela coinciden tanto Risco como Otero, anque o primeiro faino desde o romanticismo post-simbolista e o segundo desde o romanticismo pre-simbolista (...). Cecais neste matiz estea a diferencia. Otero parte do Romanticismo e chega á súa fase final: o esteticismo decadentista. Risco, en troques, arrinca deste derradeiro e por el aproximase ao Romanticismo. Para o primeiro, o Romanticismo é o seu medio espiritual. Para o segundo, un obxeto de estudio: a pescuda das orixens (Casares 1976:191).

El punt de coincidència és fet de materials diferents. I les conseqüències també ho serien: "(...) o carácter lúdico e accidental que tivo para Risco a etapa anterior á sua incorporación ás 'Irmandades', foi en Otero crisis dolorosa e íntima", només superada amb la identificació amb Galícia (*ibidem*).

Al meu parer, Casares encerta quan intueix la malaltia però no els seus orígens. Si en Risco la crítica al materialisme i al positivisme era 'noucentista', és a dir, contrària al segle XIX, en Otero operava a la inversa, era 'vuitcentista', és a dir contrària al segle XX. Però per a elaborar la seva estètica, la seva visió del món, Otero no féu el camí de progressió romàntica fins al decadentisme sinó que situava ambdues estètiques en paral·lel: les lectures que li permetien ubicar un espai a partir d'un temps passat -el Romanticisme i l'antic règim, coetanis a Galícia per la perdurabilitat del darrer- i les lectures del seu temps (o de moda en el seu temps personal), és a dir, els decadentistes, el romanticisme simbolista i, secundàriament, el modernisme.

La crítica al segle XIX no seria comuna al grup que faria Nós sinó privativa de Risco i, en menor mesura, de López Cuevillas. Otero Pedrayo, altament, era plenament vuitcentista. Entre les crítiques que, en general, es feien al segle XIX hi havia l'anti-romanticisme, crítica formulada pels pensadors francesos reaccionaris, com Charles Maurras i Pierre Lasserre, a causa del germen dels valors individualistes i sentimentaloides que generava. Aquest anti-romanticisme fou adoptat per part de la proto-avantguarda espanyola, per influència del marinettisme, adopció que emergiria més tard en el feixisme dels anys trenta (Mainer 1987:177). Paradoxalment -si més no de primeres-, aquest menyspreu pels valors del segle XIX també fou adoptat pels sectors regeneracionistes i progressistes (Ortega y Gasset, d'Ors), fonamentalment pel dogmatisme del positivisme (*op. cit.* 178).

Sense esmentar explícitament els homes de Nós ni, segurament, sense referir-se de forma més o menys directa, Díaz-Plaja (1975:63) recull unes paraules seves escrites el 1928 amb el títol de '*La crisis del dandismo*':

(...) Se achaca a la moderna juventud una ausencia de espiritualidad. Quizá. Pero no olvidemos que en las generaciones pretéritas, la espiritualidad solía ser una 'pose' de moda llevada al último extremo de la cursilería: por ejemplo, el romanticismo trasnochado de los horteras de fin de siglo (...).

Tot aquest bagatge estètic no hauria calgut que l'abandonessin en ingressar en el nacionalisme, segons Justo G. Beramendi (1981b:32), com si haguessin de resultar incompatibles o més diferents²¹:

(..) E compre repetir (...) que unha das razóns, se cadra a de máis peso, foi xustamente que a sua entrada nas Irmandades non supuña, como suporía a entrada en calquer outra formación política do momento, a renuncia traumática ao 'novecentismo' filosófico, senón somente a sua adapatación (...). Abondará trocar a teosofía polo catolicismo, as civilizacións orientais polos celtas, o budismo polo druidismo, o perdido e misterioso Exipto pola non menos perdida e misteriosa Atlántida, e o Espírito do xenio individual polo Volkgeist colectivo, Oriente por Occidente.

Potser les coses no haguessin estat fàcils (o tan complicades, anem a saber) com les imaginades per Justo G. Beramendi. Potser no n'hi havia prou en canviar el lot teosofista pel lot celtista si nos ens parem a analitzar el paper que jugaven l'un i l'altre. I, si eren isotòpics, tenir la valentia científica de reconèixer que tant vàlid s o tant falsos resultaven com a base per a construir una teoria nacionalista.

²¹ Aquesta mena de justificació respon, com en tantes altres ocasions, a la visió que, del nacionalisme d'aquells anys, es té des del nacionalisme actual.

5.3.7 Destinació redemptora

El moment d'aparició del grup Nós no ha estat vist per la crítica, en general, com a la conseqüència d'un seguit de factors personals, històrics i culturals, tant externs com interns a Galícia. Ans al contrari, molts crítics han acceptat i refermat el caràcter gairebé messiànic, providencial, que els propis membres del grup s'havien otorgat. En aquest sentit, en els homes de Nós hauria tingut una influència decisiva el cristianisme trascendentalista, tant el catolicisme mítico-nacional polonès com l'evangelisme rus.

Aquesta destinació redemptora també seria present en l'impuls de la revista Nós. Aquesta empresa no podem separar-la de l'aparició d'altres revistes gallegues publicades extraterritorialment (Madrid, Amèrica), des de la influència de les Irmandades da Fala. Seria el cas d'*As Roladas*, impulsada per Ramón Cabanillas durant la seva estada madrilenya el 1922. De manera ingènua, potser, reflectia una voluntat educativa i regeneradora, la mateixa voluntat que Nós.

Ellos se autoconsideraban como profetas de la 'nueva era' que estaban convencidos iba a llegar. Anunciaban sus características y preparaban al pueblo para que comprendiera y asimilara las mismas: ese advenimiento del reino de Dios sobre la tierra gallega necesitaba de su labor de heraldos mesiánicos que, disponiendo de las claves de la sociedad del mañana, fueran capaces de convencer a los demás de sus excelencias. Risco fue el más consciente de este rol que representaban y reivindicaría la importancia del mismo (Bobillo 1981:62).

Si Risco ja havia manifestat la seva certesa en una alta destinació en carta a Primitivo Rodríguez Sanjurjo, enviada des de Madrid amb data 6 de desembre de 1913, que ja he citada: "(...) Creo que estamos llamados á grandes cosas, á representar en la Europa actual un movimiento y una fuerza poderosa (...)" . Aquesta certesa prengué cos en el moment d'ingressar en el nacionalisme. L'aparició i expansió del nacionalisme galleg, paral·lel a un fenomen semblant en d'altres països europeus després de la primera guerra mundial, es produí: "Primero, vinculando a un futuro idílico el pasado legendario convenientemente mitificado", la qual cosa determinaria la faiçó de l'especificitat del grup (Bobillo 1981:80).

A continuación se asigna la misión redentorista a esa comunidad definida ya como nación. Y, por último, se reivindica la función iniciativa, sacerdotal y mesiánica de esos adelantados en la idea y la misión. Definir la ideología y dirigir la acción, tal era la tarea. Pero siendo tan similar a la de cualquier político destacado y, por tanto, vulgar y 'filisteo', había que dotarla de esas notas religiosas diferenciadoras. Así quedaba elevada una función y un rol, a

menudo burocrático, demagógico y nada atractivo, a la alta consideración de redención salvadora con una misión providencial (op. cit. 81).

Per a la concreció d'aquesta voluntat redemptora, la contribució de Risco tindria la seva base en la teosofia i en el nacionalisme místic polonès. Sobre la seva possible convergència i harmonització amb el catolicisme, així li escrivia a Losada Diéguez el 6 de novembre de 1918:

(...) A ver si pode pór d'acordo coas suas creencias católicas a espranza teosófica na reencarnación, como fan os nazionalistas polacos, y-eis! podemos agardar pra nos ver outra vez xuntos na futura libre Galicia alá pro ano 2009...

En definitiva, com ho ha definit molt encertadament Carlos Baliñas (1991:111) referint-se a Otero Pedrayo, "*o seu soño dunha Galicia redimida por unha fidalguía 'neopaternalista' (...)"*.

5.3.8 El paisatge, desvelador identitari

El paisatge no deixa de ser una invenció urbana. El paisatge és la forma que tenim la gent de ciutat de percebre allò que ens resulta diferent respecte del nostre entorn habitual (i en la pintura europea és així des del segle XV, amb Massaccio i els prerenaixentistes italians, com Mantegna, Carpaccio o Ghirlandaio).

El concepte de paisatge va associat, indefectiblement, al concepte de bellesa. El paisatge és però, necessàriament, l'hem de qualificar. En canvi, per a un pagès l'entorn que l'envolta, el seu *skyline* local i ancestral, simplement és. Per això, els homes de Nós, per molt que aspiressin a la resurrecció de l'harmonia social de l'entorn rural, per molt que es reivindiquessin com a homes de pazo -especialment Otero Pedrayo-, no podien evitar la seva visió d'homes de ciutat. I quan posaren els seus ulls en els entorns dels pazos, no veieren els homes i les dones que hi treballaven durament (l'etnografia de Risco sembla la d'un país fantasmagòric: només cases, eines i llegendes), no hi veieren els nens a penes escolaritzats, no hi veieren l'alimentació de supervivència (ah! la "*fartura nos pazos*"). No, ells hi descobriren el paisatge, amb una visió certament panteista, en el qual els homes anaven passant, devenint, com les figures d'un pessebre barroc. En canvi, el paisatge restava -havia de restar-ne- inalterat. Salvador Lorenzana ha escrit del paisatge en L. Cuevillas i en Otero Pedrayo:

(...) A paisaxe de Galicia ten sido, pra il [López Cuevillas] alfar do pasado e do presente (...) o fundamento da súa Galicia ideal (...). Cuevillas gozouse de cote cunha Galicia orixinaria i enxebre. A Galicia prehistórica e protohistórica foi, pra il, o manantío da historia galega (Lorenzana 1964:107)

O mundo revelador xeográfico-paisaxístico que descobrimos en moitos textos de Otero Pedrayo, foi deseñado por el ao se reintegrar á cultura nutricia; ao voltar ás esencias da terra natal nun regreso prometido a si mesmo, como quen volve a recoller un froito que se atopa en sazón (Lorenzana 1976:151).

Per a López Cuevillas el paisatge seria bressol de la Història. Otero Pedrayo, potser prenen-lo de Bergson (Baliñas 1991:208), li donaria ànima, amb les serralades, els rius, les comarques, però sense l'ànima de la gent, perquè la gent feia malbé el paisatge. Otero Pedrayo hauria construït la seva literatura amb la "presencia constante da paisaxe como força telúrica e da historia como alicerce do presente (...) Galicia, a historia, a xeografía, a cultura occidental (...)" (op. cit. 171).

5.4 La relació Galicia-Europa

En el próleg a *Leria*, escrit el 1961, Risco (1990:7) deia que

nestes mesmos escritos coido que se pode observar a cobiza de pór o pensamento galego en comunicación coas correntes do mundo, co intento de vivir o noso tempo ó noso xeito. O cal supón que non é tampouco mala intención.

Segons Carlos Baliñas (1978-1980:90), "polos anos vinte, Otero Pedrayo -igual que Losada Diéguez e Vicente Risco- estaban nunha das ondas de máis vangarda: o que poderíamos chamar 'pensamento Volk' (do Volkstum, 'pobo')...", malgrat la utilització -degradant-la- que després en feren el nazisme i el feixisme.

Per a Francisco Fernández del Riego (1988:9), "(...) Otero Pedrayo tentou facer de Galicia un país de Europa. Galeguismo e europeísmo foron sempre norte que perseguiu o escritor (...)" I fent-ho extensiu al grup Nós, deia (op. cit. 59) que

As atraccións que despertaron as tendencias que representaban, eran -desde o cerne autóctono- europeas en boa parte. O aprecio de Europa, manifesto na súa actitude ideolóxica e creadora, conxugábase co propósito de revitalizar os valores peculiares do país natal. Tentaban ser universais, pero a partir do arraizamento na historia espiritual de Galicia. Sentíanse europeus, mais tamén continuadores dunha tradición.

Per a Nicole Dulin Bondu (1987:21-22), el període de la Xeración Nós

(...) consolida los factores autóctonos, 'enxebres', del movimiento renovador precedente. Ahonda en los descubrimientos realizados en el siglo XIX, en cuanto a concepto de nación, lleva a cabo científicamente una investigación etnográfica y literaria a la vez que se libera, como si de una ganga se tratase, de los elementos folklóricos, costumbristas, propios del romanticismo, que envolvían el despertar de la conciencia gallega, para erigirse espléndidamente en un movimiento de renacimiento regional en el que prima un alto nivel cultural y literario, equiparable a las esferas europeas más selectas (...).

La Generación 'Nós' ha logrado alzar el nivel de su producto cultural hasta una calidad europea, sin por ello perder la lozanía y el sello de su región, ésta es su proeza.

És innegable, i així ho anem veient al llarg del present treball, la dimensió europeista de la revista Nós i -a nivell particular- dels homes que la feren. Tanmateix, i com a precisió a les paraules de Dulin Bondu, val a dir que no és que es desfessin dels elements folklòrics sino, més aviat, que mai no els arribaren a interessar. Com veurem en analitzar la faceta etnogràfica de Risco, aquesta tasca -tot i la seva importància- reduïa el que era tradició viva a simple codificació erudita.

L'europeisme de les revistes gallegues, a l'igual que les madrilenyes -el cas català seria un altre tema-, tenia la seva base

(...) porque están al frente de ellas grandes europeistas (...). Ortega y Gasset (...) introdujo y difundió las ideas filosóficas alemanas pero fue también vehículo, a través de la revista²², de las nuevas ideas estéticas francesas. Risco y Otero, otros dos grandes europeizadores del noroeste de España por no citar

más que a los orensanos, guardan asombrosas coincidencias con Ortega y Gasset. Otero está profundamente imbuido de ideas filosóficas alemanas, y Risco vivió la estructura alemana, aunque su beca fuera de etnografía (Dulin Bondue 1987:591).

Crec que, per molta tolerància i generositat que hi posem, Risco -i no diguem Otero- es trobava lluny, com a pensador, d'Ortega y Gasset. És cert que aquest influí en Risco, quan aquest el tingué de professor a Madrid. Xosé María de Castro considera -segons m'ha manifestat en diverses ocasions- que Vicente Risco estava fortament influït -tot i que ho dissimulés- per la Institución Libre de Enseñanza. Crec que el coneixement que tindrien Risco i Otero de la filosofia alemanya -tot i ser important- no hauria tingut la profunditat que Dulin Bondue pretén.

En nom d'aquesta equiparació europeista, compara (op. cit. 598) les revistes *Grecia*, *Revista de Occidente* i *La Gaceta Literaria* amb les revistes gallegues *Nós* i, sobretot, *Alfar i Roncel*: "(...) son las orientaciones imperantes, en realidad, en todas las publicaciones europeas importantes, orientaciones que corresponden a un espíritu de euforia cosmopolita". Si en *Alfar i Roncel* sí que podem trobar una simonia amb el moment, en el cas de *Nós* ja resulta més difícil. Aquesta diferenciació ha estat vista així per Dulin Bondue (*ibidem*):

'Nós', la importantísima revista orensana, se aparta un tanto de esta casi exclusiva información poética y vanguardista (...). Sus redactores, en elenco cerradamente gallego, aseguran una apertura europea más clásica.

Carballo Calero (1977:138) ha vist aquesta voluntat d'universalitzar Galícia i la galleguitat des d'un punt de vista força original:

(...) o nacionalismo oteriano é realmente un transnacionalismo, o seu galeguismo é un transgaleguismo, xa que, efectivamente, ser galego é un xeito de ser universal. Cabería unha crítica ao galeguismo da xeración *Nós* desde as trincheiras dun nacionalismo galego diferencialista. Cabería sostener que nos homes de *Nós* continuou operando o cosmopolitismo dos homes de La Centuria. Cabería sostener que o galego é para eles un punto de partida para chegar ao universal. Semellante crítica cicáis sería assumidas por eles propios, porque ¿non está expresada esa mesma doutrina en Arredor de si? ¿E non se decía no programa do Partido Galeguista, 'Galicia, célula de universalidade'? A obra de Otero ¿non é plasmación literaria dese principio?

Aquesta aguda reflexió de Carballo Calero dóna per a formular una hipòtesi de treball. El pas, més o menys perllongat, per Madrid d'Otero Pedrayo, Risco i López Cuevillas (el cas de Castelao seria diferent) a penes hi va deixar empremta: la conferència de Risco sobre Tagore, el 1913, quan aquest fou guardonat amb el premi Nobel. Res més. Molta tertúlia, molt d'Ateneu, molta biblioteca, però no van escriure ni mitja plana. Retornats i establerts a Ourense, Madrid era un parèntesi,

en definitiva, d'un fracàs intel·lectual. Resultava clar que mai no podrien ser algú a la capital d'Espanya (recordem l'affirmació de Luís Amado Carballo). Només restava exercir de franctirador des de la perifèria, ofici aquest que gairebé mai resulta agraiat a tenor del comportament de la intel·lectualitat del centre.

Seria aleshores quan un seguit de factors interns i externs -alguns força decisius- els haurien dut a una determinació: canviar ser, com es diu en castellà, *cola de león* per esdevenir *cabeza de ratón*. És a dir, guanyar una centralitat pròpia, que encara no era nacionalista ni tan sols galleguista però sí feta des d'Ourense. Una centralitat pròpia que suposava connectar amb la literatura europea que coneixien, sense intermediaris o amb els menys possibles. I ho feren amb un primer intent amb *La Centuria* (només cal llegir el 'Pronaos' del seu primer número) per a quallar, definitivament, amb el seu ingrés en el nacionalisme i amb la publicació de la revista *Nós*. Si volien conquerir una dimensió internacional, podien fer-ho des de la peculiaritat, marcant-ne ells el *tempo*, lliures de la cotilla madrilenya, les mires de la qual les més de les vegades, aleshores, a penes ultrapassava el Guadarrama.

Centrant-se en Vicente Risco, Salvador Lorenzana (1979:59) ha escrit que "coñecedor dos correntes intelectuais en boga, significouse como home dunha cultura esencialmente literaria (...), estaba imbuido das ideas europeas contemporáneas (...)" . I per a confirmar-ho, afirma que tenia contactes, entre d'altres, amb Philéas Lebesgue, Teixeira de Pascoaes, Vicente Huidobro, Hrand Nazariantz, Malespina [sic, per Malespine] i Guido Batelli²³.

Aquesta voluntat europeista dels homes de *Nós*, abans d'encetar l'aventura de la seva publicació, s'orientava principalment -amb el comú denominador de l'atlantisme- cap a Portugal i cap a França. Per a Nicole Dulin Bondu (1987:30-31), la reconstrucció gallega duta pels homes de *Nós* implicava ideologies d'altri, fermament connectades amb Europa. Peça fonamental en serien la influència literària francesa i la idea de l'atlantisme, aquest com a substitut del classicisme mediterraneista, que consideraven caduc. Amb la formulació de l'atlantisme com a superador del celtisme romàntic,

el sector intelectual de la nación gallega encuentra por fin su auténtica senda, sale del marasmo en que se encontraba -detalladamente expuesto por Vicente Risco en su ensayo 'Nós, os inadaptados'-, abandona su estabilidad negativa,

²³ Més endavant veurem la veritable dimensió de Philéas Lebesgue, especialment a la llum del treball d'Antón Figueroa *Lecturas alleas*. Ni de Nazariantz ni de Batelli he trobat cap referència.

naciendo a la esperanza, al proyectar la gran civilización atlántica estrechamente insertada en el panteísmo.

Portugal, d'altra banda, era el referent immediat, concret, tangible, consanguini, capaç d'homologar la cultura gallega. Otero Pedrayo, en la seva entrevista amb Maribel Outeiriño (*La Región*, 1975), explicava que

conseguimos a simpatía de Portugal. A liña do Miño era unha liña de antipatía. Nós, cos viaxes a Braga e Porto, e por o [sic] norte, chegamos a ter a simpatía dos intelectuales do norte e formamos a unidade tan grande que hoxe existe. A nosa maior [sic] satisfacción foi cando fumos reconocidos polo grande poeta Teixeira de Pascoaes, o poeta más grande deste siglo en lenguas romances. Amou a Galicia extraordinariamente.

També en les seves declaracions a Víctor F. Freixanes (1982:30) parlava extensament del que significà Portugal per als homes de Nós:

Portugal (...) ofrecíanos unhas posibilidades de comunicación e enriquecimiento que ainda non se teñen aproveitado como se debiera. A traveso dos contatos cas xentes e os intelectuais da outra banda do Miño, sobor de todo de Oporto [sic] e un pouco tamén de Coimbra, fomos os primeiros en nos decatar (e facer que os outros se decataran tamén) de que a nosa cultura non remata na raia da fronteira, que as terras da outra banda eran o mesmo que esto: había (hai) unhas vivencias, un xeito de ver as cousas, un pasado común. Coido que son moi sismas as cousas que unen aos dous pobos (o galego e mais o portugués) e moi poucas as que os afastan.

Vicente Risco (1971:227) deixà escrit en l'article "Teixeira de Pascoaes na súa época" (1961), publicat a *Grial* núm. 32, que la primera notícia del poeta de la saudade la trobà en un article de *Mercure de France*, a l'Ateneu de Madrid:

Ocupábase allí de letras portuguesas o gran políglota autodidacto Philéas Lebesgue. Allí atopei a primeira noticia do 'Saudosismo', iniciado polo poeta Teixeira de Pascoaes e definido polo filósofo Leonardo Coimbra. Como as letras universais semellaban afectadas de certo marasmo, conclusa a época que na España se chamou 'modernista' e como algúns poetas portugueses ofrecían certas espranzas, procurei, sin éxito, enteirarme a fondo do Saudosismo.

L'interès per Portugal, per tant, s'hauria despertat en Risco més per la via del saudosismo, en tant que estètica i pensament, que per una aproximació identitària. En la seva plasmació posterior hauria tingut una línia federalista ibérica. D'altra banda, l'interès per Irlanda vindria donat pel caràcter religiós i 'no mecanicista' de la seva lluita nacional (Quintana i Valcárcel 1988:102).

En general, la crítica ha volgut veure en els homes de Nós els primers que donaren una dimensió europeista a la cultura gallega. Tanmateix, haurien estat alguns dels qui col·laboraren a *A Nosa Terra* i que no ho feren a Nós, com Evaristo Correa Calderón, qui abans i millor hauria donat una informació de l'actualitat literària europea, amb coherència i sense escarafalls. Així el 1918 publicava a la secció 'Páginas estranjeiras. Os raros i os novos', la traducció gallega de frag-

ments d'Oscar Wilde, Omar Al-Khaiam, Paul Verlaine, Giovanni Pascoli, R. Tagore i Joan Maragall. De manera semblant, en el número 128 (1920) de la revista de les Irmandades citava una llarga llista d'escriptors de tots els temps: Plató, Homer, Esquil ('Skilo'), Ossian, Shakespeare, Wlde, Emerson, Rosetti, Sterne, Carlyle, Kalidasa, Tagore, Goethe, Schopenhauer, Sch[!]egel, Kant, Dante, D'Annunzio, Pascoli, Papini, Tolstoi, Dostoievski, Andreiev, Maeterlinck, Rodenbach, Hugo, Rachilde, Renard, Verlaine, Leconte de l'Isle, Villiers de l'Isle Adam, Mallarmé, Jammes, Eça de Queirós, Guerra Junqueiro, António Nobre, Antero de Quental, Teixeira de Pascoaes, Lopez Vieira, Correia de Oliveira, Pondal, Rosalía, Cabanillas, Ibsen, Kierkegaard, Larra, Bécquer, Ganivet, Maragall, Baroja, Diego Ruiz, Unamuno, Rodó, Ortega y Gasset, J. R. Jiménez, Antonio Machado, Azorín, Pérez de Ayala, Xenius, Miró.

Però aquesta llista no tenia cap vocació de vanitat erudita -com podem trobar en Otero Pedrayo- sinó una clara voluntat:

Temos de dare á literatura galega d'oxe, un senso novo e actual. Nos debemos tratar de conquerir tamén qu'a lingua galega sexa elástica e dútil, pra cincelar n-ela as novas Formas, as novas Ideias (...). A Literatura e o arte han de ter unha estética actual pra ser eternos.

Unha reflexió que mai no trobarem en cap text dels nostres amics de Nós.

5.4.1 La dimensió europeista de Nós

Des del moment d'ingressar en el galleguisme, els homes que havien de fundar Nós proclamaren la necessitat de dotar-se d'una projecció europeista. Eren diverses les vies intel·lectuals per a assolir aquesta dimensió (el romanticisme, la teosofia, el mimetisme decadentista) però era un objectiu comú a Risco, Otero Pedrayo, López Cuevillas i Castelao. No era, però, un europeisme cosmopolita ans al contrari, volia partir de la pròpia tradició per fer-la esdevenir universal, i així ho assenyalava Ramón Piñeiro (1958:187)²⁴:

(...) a síntese siñificativa do ideal da xeneración: categorización cultural do enxebre, elevación da espritoalidade galega do plano da vulgaridade cotián ó plano do trascendente, da universalidade (...).

Francisco Bobillo (1981:108) també ha analitzat la recepció dels corrents culturals europeus per part dels homes de Nós:

Las corrientes culturales europeas eran 'galleguizadas' al tiempo que lo específico de Galicia se 'europeizaba'. Pero la función de Nós tiene una característica que la diferencia todavía más de cualquier otra del universo cultural español o europeo de la época, muy propicio a la edición de revistas culturales el estudio y difusión de la lengua gallega.

Castelao era qui, malgrat el seu ideari a favor d'una 'estètica nacional', més sintonia, i més homologable, tenia amb els corrents europeus del seu temps, especialment en el terreny de les arts plàstiques (Losada 1970:244). En aquest equilibri entre tradició -de la que voluntàriament no volien treure els peus- i europeisme, hi havia un element fonamental per a ells, el de l'originalitat confrontada al mimetisme que significava el cosmopolitisme. Aquesta oposició no seria, possiblement, sinó la trasllació de la dialèctica dandisme-esnobisme en el pla individual a un estadi col·lectiu, nacional.

Segons Ramiro Fonte (1993:104), Risco tenia un perfil intel·lectual freqüent a l'Europa d'entreguerres. Els pertanyents a aquesta manera de pensar i de fer, s'havien trobat situats davant la crisi de la intel·lectualitat de començaments de segle. Uns intel·lectuals que veieren en la guerra una via de regeneració (com Marinetti) però que després baixaren als inferns del pessimisme. Un pessimisme que conduïa a una consideració, genèrica, de decadència europea (com Spengler, Toynbee, Ortega), de clara arrel schopenhaueriana.

²⁴ Paraules que, literalment, afusellava Salvador Lorenzana en el seu article "Galicia na obra de Cuevillas" (1964:103).

Tanmateix, hi ha hagut qui, potser de bona fe, en algun moment ho ha vist de forma més trascendent. Podria ser el cas de Piñeiro (1978:10) quan afirmava que

Descubriron que Galicia era unha unidade orixinal dentro do conxunto cultural europeo e non mero espello provincián das ideas vixentes en París, en Munich, en Londres, en Berlín. Galicia tiña que vivir creadoramente o seu propio tempo histórico, tiña que expresar culturalmente a sua propia, a sua xenuina personalidade comunal. Tiña que pasar do mimetismo á creación orixinal.

Aquesta voluntat de trencar amb qualsevol temptació cosmopolita, vista favorablemente per la crítica nacionalista, amagava i amaga un risc que, no per manca d'evidència, podria resultar força perillós: la negació de la galleguitat a qualsevol experiència artística que no s'ajustés al rigor canònic de l'estètica nacional. D'altra banda, qualificar de provincianisme fer el mateix que es feia a París o a Berlín, palesa una certat limitació de mires.

Segons Paz-Andrade (1986:173)

A publicación de 'Nós' representou o esforzo de más alento, rexistrado no proceso cultural galego da época. Supuxo a primeira avanzada de achego a Europa, sin pasar polas capelas de Madrid. Inzóu a nosa Terra de ares novos, con xeito solvente de reconstitución e rehabilitación, para reconducir cara o futuro, o noso patrimonio espiritual.

Per la seva banda, Fernández del Riego (1988:51) també ha deixat escrit de la dimensió europea del grup Nós:

(...) As atraccións que despertaron as tendencias que representaban, eran -desde o cerne autóctono- europeas en boa parte. O aprecio de Europa, manifesto na súa actitude ideolóxica e creadora, conxugábase co propósito de revitalizar os valores peculiares do país natal. Tentaban ser universais, pero a partir do arraizamento na historia espiritual de Galicia. Sentíanse europeos, mais tamén continuadores dunha tradición (...).

Xosé Ramón Pena (1996:80) considera, penso que molt encertadament, que *é xa un lugar común na nosa historiografía afirmar que é mérito fundamental da Xeración Nós a modernización da cultura galega e mais o achegamento a Europa. Cremos que (...) faise necesario matizar tales consideracións.*

Malgrat l'interès per allò que s'esdevenia més enllà dels Pirineus, malgrat els viatges (reals o imaginaris), *"a renovación foi moito más moderada do que ás veces se supón e, desde logo, ben lonxe de propiciar as experiencias más ousadas"*.

A les lletres gallegues hi ha una absència total de dadaistes, de futuristes, de cubistes i de su(pe)rrealistes. Els restants 'ismes' (hilozoistes, neotrobadoristes) estarien més a prop del compromís que de la ruptura. *"En fin (...) a célebre vocación por Europa non significou nunca que as portas estivesen abertas de par en par senón, polo contrario, que as fiestras permanecesen más ben entreabertas"* (ibidem).

En definitiva, una voluntat de sobirania estética i política que no hagués de pagar peatge a Madrid i que enllacés amb Europa, una Europa que ja era a Galícia des de sempre, com considerava Risco de manera immanent o de la manera que Otero Pedrayo ho veia en *Arredor de sí* (Pena 1996:81).

Tanmateix, considero que la lectura de la dimensió europeista del grup Nós no podem fer-la de manera tan simple. D'acord amb els idearis que hem vist que tenien Risco o Otero Pedrayo, les raons que els impulsaven a cercar la connexió europea eran diferents. I, d'una o altra manera, ho explicitaren en els seus escrits. En el cas de Risco, hi hauria una doble via d'acostament: l'herència de l'estètica decadentista (modernisme post-simbolista, filosofia del pessimisme, historicisme mitòman) i el pensament teosofista, que proclamava la superioritat indo-ària, metabolitzada en celtisme post-romàtic per Risco. Otero Pedrayo, per la seva banda, considerava la personalitat europea de Galícia com si d'un Guadiana es tractava: personalitat latent que emergia en els moments d'esplendor (celta, romànic, barroc). Latent però inseparable, com va escriure en l'article "Presenza de Europa", publicat a *El Pueblo Gallego*, el 19 de març de 1929 (cito per Quintana i Valcárcel 1988:51): "*Galicia non pode vivir sen Europa; precisa de alentarse directamente na atmósfera occidental, nas súas formas superiores e inmorrentes.*"

Però una cosa tenien en comú, si més no de forma retòrica, Risco, Otero Pedrayo, López Cuevillas i Castelao: la seva superba ignorància de l'Europa del sud i la seva oposició, en termes generals, a l'Europa de les ciutats (és a dir, a l'Europa burgesa i proletària, de les diversions i del plaer). Maldava per una Europa antiurbana de base catòlica, en el qual tindria cabuda necessària la Galícia catòlica. I molt clar ho expressava Otero Pedrayo, en l'article "No dia de Santiago", publicat el juliol de 1925 a *A Nosa Terra* -cito per Quintana-Valcárcel (1988:49)-, en el què feia un panegíric de Compostel·la, la més enxebre i universal de les ciutats gallegues, "*a diferencia das cosmópoles modernas creadas polo diñeiro e o pracer*".

L'única Europa que els interessava, i això ho anirem veient en comentar la literatura de la qué donaven notícia, era aquella Europa que poguessin assimilar a la seva idea de Galícia. En definitiva, i així ho palesava Castelao en el seu *Diario 1921*, no es tractava d'europeitzar Galícia sinó de circumscriure Europa al motlle gallec -un motlle catòlic, no ho oblidem- que havien dibuixat. I d'aquí la consideració

del cristianisme com a despertador de les nacionalitats, especialment dels pobles cèltics, cara a una Terra Promesa (Quintana i Valcárcel 1988:51).

Actitud que, amb el desenvolupament del galleguisme, els duria a una certa autosuficiència, com la que expressava Otero Pedrayo a *Morte e Resurrección*, el 1932 (cito per Baliñas 1991:18): "*Europa non tén para nós nada que nos deprender. Somos Europa, traballamos no cerne europeo*". Cita que ha estat magníficament contestada per Baliñas (op. cit. 124): "*non sabe un se dicir que peca o autor de grandilocuencia ou que pecamos os lectores de non ser dignos del. Ao mellor pasa algo das duas cosas (...) ¿Ridículo? ¿Heroico?*".

La centrifugació europeista dels homes de Nós i, per extensió, del nacionalisme que defensaven, no podem separar-la de la corresponent centripetació del component hispànic que arrossegaven. Convé no oblidar que no eren antiespanyols -dit això amb relativitat- per ser nacionalistes sinó que n'havien esdevingut per l'amenaça modernitzadora provinent de Madrid (com li succeí a Risco en relació a la República). Situats en la seva nova centralitat, deixaven de ser perifèrics espanyols i aspiraven a ser-ho europeus. El maig de 1923 (ja suspesa la publicació de Nós) Risco publicava a *A Nosa Terra* una autodefinició desmarcant-se de l'hispanisme defensat per la revista de l'integralisme portuguès, *Nação portuguesa*, el director de la qual, António Sardinha, tot just acabava de morir:

(...) un dos amigos d'alén-Miño don quen outrora crucei algunas cartas, pra nos comunicarmos ardiementos ideales, embora o tempo un dia e outro fose amostrando o arredados qu'estabamos no noso pensar (...)

L'hispanisme de Sardinha no era sinó la unió iberista entre Espanya i Portugal, idea a què Risco s'oposava. I, per comparació amb Sardinha, s'autodefinia:

Cant'a min, galego do século XX, católico como Sardinha, coma il tradicionalista, coma il revolucionario, anque estas duas cousas d'un xeito moi diferente ao seu, se quixerá restaural-o espírito hispánico d'outros tempos, pensaria non no século clásico e imperialista [el XVI], senón nos séculos gloriosos da Edade Media, na Hespaña europea e cristiana das liberdades comunás e dos reinos independentes metidos todos na empresa común de reconquerir e oucidentalizar o territorio.

5.5 La conversió com a mitologema generacional

El tema de la 'conversió' del grup és un altre dels llocs comuns presents en la crítica literària. El curiós del cas és que la gènesi d'aquesta idea tingué lloc anys després del moment en el qual, teòricament, hauria esdevingut. L'únic text que reflexionava en aquell mateix moment és *Dos nosos tempos* de López Cuevillas però enllloc parla clarament de 'conversió' (i menys encara, de manera, explícita, de nacionalisme). El tema de la conversió, de la caiguda del cavall davant Damasc, fou bastit una desena d'anys després de l'ingrés en el nacionalisme i definitivament articulat per la crítica a partir de l'esquema piñeirista sobre les teòriques etapes risquianes.

5.5.1 L'autoanàlisi de la conversió

Si en parlar d'alguns dels diversos aspectes del grup Nós hem emprat la paraula tòpic, en fer-ho de la 'conversió', del retorn profitós a la Terra i a la consciència de la Terra, no resultaria forassenyat parlar-ne de mitologema creador d'una mitologia restrictiva, en el sentit durandià del terme. La 'conversió', creada i protomitificada pels mateixos membres ourensans del grup Nós -Risco, Otero Pedrayo i López Cuevillas- i cristal·litzada com a mitema per l'etapisme risquià definit per Piñeiro. És a partir d'aquí quan es considera la 'conversió' dels membres de Nós com una mena d'epifania nacional-cultural. I contra els mites i les epifanies és molt difícil de lluitar perquè els mites, més encara quan tenen una projecció messiànica, van per davant de la història i la legitimèn (Durand 1993:33).

Però les trajectòries cap a la conversió -és a dir el 'viatge', per l'exotisme en el cas de Risco, per la inhibició i l'alienació en el tàndem Otero-Solovio o pel 'señoritisme' amable i elegant de López Cuevillas- no feien sinó reproduir un altre mite: el del viatge iniciàtic, introspectiu i d'autodescobriment. El mite odisseic, en definitiva, però amb una diferència fonamental, ja que en Ulisses -en l'Ulisses homèric- allò que importa és el viatge, i el retorn a Itaca és un final, un tancament del cicle. Un viatge a través del temps i de l'espai, és a dir, un viatge físic, paral·lel al viatge interior, al viatge introspectiu.

En canvi, els viatges cap a la Itaca gallega de la conversió, han estat vistos com a viatges psíquics, en els quals les dimensions físiques resultaven triviales, com el temps, quan no senzillament inexistent, com l'espai. El recurs de la trasllació física -el descobriment de La Corunya i Compostel·la de Solobio, el periple madrileny i europeu de Solovio, l'estada madrilenya de Risco, el viatge de Castelao, el retorn d'Eladio a la Coutada- és, simplement, un simbolisme il·lustrador. Les respectives Itaques dels nostres amics de Nós -Ourense per a Risco (el qual, a manca de pazo pairal, s'inventa A Coutada), Trasalba per a Otero-Solovio (i Seara de Trasouto per a l'Adrián Soutelo d'*Os camiños da vida*), Pontevedra-Rianxo per a Castelao (que, ja convers, es reafirma de retorn d'Europa)- no eren estacions de destinació, com la Itaca d'Ulisses, ans al contrari, de partença.

Una part de les confessions d'Otero Pedrayo a Freixanes (1982:22) les ha recollides Carlos Baliñas, considerant-les molt semblants a les que posava en boca d'Adrián Solovio:

(...) Os meus anos de Madrid e en xeral os meus anos fora de Galicia foron naquel tempo unha búxeda sen acougo. Todo me gostaba, estaba moi ben, pero non conquería a identificación que arelaba. ¿Quen era eu? Hai quen non entende nin entenderá nunca este sentimento, pero pra moitos de nós era unha verdadeira traxedia o non ser de ningures. Madrid, Toledo, Burgos, Paris, Berlin²⁵... pasaban os anos, pasaban os gobiernos e non atopaba acougo en ningún sistema. ¡Canto nos costou descobrir a nosa Terra dando voltas polo universo e os libros! (...) Fixenme moi culto, pero non me servía de ren porque non lle atopaba un senso ao que sabía (Freixanes 1982: 22-23).

'¿Quen era eu?', 'non conquería a identificación que arelaba', 'non atopaba nada que me enhera o valeiro do peto'. 'De cando en cando voltaba cheo de preocupacións dilettantes á miña terra de Trasalba e ¿qué atopaba allí? Unha Galicia campesiña e asoballada, xentes ignorantes, esquecidas de todos no seu curruncho, namentres eu andaba detrás da verdade dos libros (...)'

(Baliñas 1978-1980:32)

I acabava dient que això era

Verdade dos libros versus verdade da xentiña real. Universalismo versus algo ainda sen nome para el (...) que logo vai ser o 'galeguismo'.

Anys després, López Cuevillas (1969:52) reflexionava sobre aquell temps:

Desde el 1904 al 1947 van cuarenta y tres años, y el muchacho de la negra y planchada melena ha tenido ocasión de ver fluir la historia a toda prisa y (...) es casi seguro que sus opiniones personales hayan cambiado en más de un aspecto.

I no podia oblidar el component estètic que cohesionava el grup:

Tocabla la banda en aquel momento la sinfonía de 'Poeta y Aldeano', y uno de ellos [dels quatre nois] protestó airado de aquella musiquilla de organillo, ensalzó después a Wagner y, para terminar, lanzó al aire, como un cohete, el nombre de Debussy. De la música se pasó a la literatura, se hizo disección del parnasianismo y del simbolismo, alguien recitó en francés un poema de Moreas; dijo otro unas estrofas de Remy de Gourmont y un tercero comentó la original personalidad de Sar Péladan y enseguida se habló de la última novela de Rachilde y se lanzaron anatemas sobre las espesas y crasas almas burguesas, incapaces de gustar otros manjares literarios que una novela de Pereda o unos versos de Campoamor.

Són fàcilment identificables Rodríguez Sanjurjo com qui protestava per la música, Risco com qui parlava de Sar Péladan, Otero podria haver parlat de la novel·la de Rachilde i ja, definitivament, hauria estat el propi López Cuevillas qui recités el poema de Moréas.

²⁵ Resulta sorprendent l'apropiació d'aquestes ciutats: en el pla temporal (el viatge europeu de Castelao fou després de la 'conversió') i en el pla personal (Otero només viatjà per Europa quan féu el seu viatge al mar del Nord).

5.5.2 La reflexió literària sobre la conversió

Però aquesta circumstància no podien pas saber-la en el moment immediat de la 'conversió'. Aleshores encara tenien l'escepticisme dins seu (allò de López Cuevillas a *Dos nosos tempos*: "e así estamos e así estou..."). Només el pas del temps, és a dir la continuïtat, podia confirmar si la 'conversió' hauria estat tal. I per això les diferències de discurs entre *Arredor de sí* i *Nós, os inadaptados*.

Escrits amb una diferència de tres anys, són textos que miren el passat -i, en conseqüència, el present i el futur- de manera diferent. Mentre que el text oterià encara és ple de l'optimisme post-conversió, la reflexió risquiana es produueix en el moment que l'optimisme ha donat pas, definitivament, al cansament i a l'escepticisme. Tot i retratar el mateix tram vital, el període preconversional, per a Otero aquest li servia com a trampolí necessari per al salt de la conversió, com a demonstració d'allò que calia no fer o, si de cas, passar, per arribar a la veritat i a la plenitud. És a dir, una visió negativa *a posteriori*.

En canvi, Risco s'atura justament abans del salt, de forma que resalta el període preconversional de forma subconscientment positiva. Allò que feren, allò que llegiren, allò que pensaren, no era fatalment necessari sinó feliçment necessari per a poder assumir el període següent. Si per a Risco l'estètica del decadent era gairebé imprescindible i no calia trencar amb ella, ans al contrari, en el moment d'entrar en el nacionalisme, Otero només va poder afirmar-se plenament quan, a l'igual que Solovio, va poder abandonar la frivolitat decadentista i projectar-se amb l'impuls del trampolí del romanticisme. I Otero hauria utilitzat l'escriptura d'*Arredor de si* d'una forma catàrquica (per sortir de la presó psíquica de l'adolescència, com ja hem dit), situació ben diferent a les circumstàncies en les quals Risco va escriure *Nós, os inadaptados*.

Tanmateix, tant Risco com Otero feren de l'individualisme el respectiu *leit motiv*, malgrat el guarniment del plural solidari. Un individualisme que, malgrat haver estat d'egocentrisme per Risco (1933:122;1980:65), no era sinó expressió romàntica. I en la seva reflexió a *Nós, os inadaptados* considerava que el paradigma de la conversió era l'expressat per Otero Pedrayo a *Arredor de sí*.

Però en aquesta obra, l'autor no fa de la 'conversió' una circumstància espontània o inspirada, sinó conseqüència d'una reflexió apriorística del protagonista: "non, a culpa está en mi. Téñome que refacer (...). Sería un pequeño catedrático de Filosofía nun Instituto de provincia" (Otero 1994:70). D'alguna manera, posava en Adrián Solovio una voluntat de fugir d'una mena de contradestí: la docència grisa i mediocre en un centre de províncies. Tanmateix, i aquí rau el maniqueisme del 'galleguisme redemptor', contra aquest fatalisme professional i intel·lectual es podria combatre amb independència de ser o no ser galleguista.

Si Otero Pedrayo literaturitzà la 'conversió', el retorn a la Terra, en les seves novel·les de reconstrucció autobiogràfica, Risco ho féu, amb una dimensió general, no ja simplement generacional, en el seu text *A Coutada*. Per a Antón Risco (1981:66), i en relació a l'estructura d'aquesta narració,

(...) consiste la novela en el diálogo de un matrimonio, sin el menor comentario de los personajes por parte de una tercera persona, ni frases introductorias, ni intervención alguna de un posible narrador (...): el marido se convierte (...) en el narrador general básico, en primera persona (homodiegetico), para contarnos las incidencias de su visita reciente a la finca A Coutada y comentar y discutir y autoanalizarse. Sólo que de vez en cuando (...) es interrumpido por su destinatario inmediato (...). Otras veces, en cambio actuará frente a éste de manera provocadora o de revulsivo (...).

La experiencia narrada (...) se refiere a su visita a la finca que un tío suyo le ha dejado en herencia. Ahora bien, el entusiasmo que ha despertado en él semejante viaje aquella tierra tan ligada a su pasado, ¿es consecuencia, en realidad, de la nostalgia de su propia infancia, de la saudade de su personal paraiso perdido? (...) El marido (...) se expresa en un gallego muy cuidado, rico y sobrio a la vez, de un lirismo intenso, pero noble y logrado (...).

Naturalment, *A Coutada* no era un text neutre, asèptic, sinó clarament inductor, didàctic. Quina intenció tenia Risco en escriure'l? Per a Antón Risco (*ibidem*)

Eladio, desajustado, inadaptado en la sociedad urbana y moderna en que le ha tocado vivir hasta ahora, siente con fuerza, gracias a su reciente visita a la Coutada por la que ha correteado en su infancia, la llamada del campo, que es a su vez la de sus raíces, y anhela, pues, hacerse campesino para redimirse y cumplirse íntegramente como hombre, fiel a la tradición de su raza a la ley de la herencia. Por lo cual se trata de una iniciativa individual que pretende erigirse en modelo colectivo. Aquí reside, precisamente, el didactismo de la obra (...). (...) el padre de Eladio abandonó la aldea por la ciudad para arruinarse en ella, pensando en varios negocios (...). Es lo que Eladio pretende corregir con su enmienda, volviendo a sus orígenes (...). Eladio (...) se llama asimismo 'literatoide' y 'filosofastro'.

Si bé la descripció de l'estructura textual d'Antón Risco és formalment correcta, convé matisar-la. Així, el primer diàleg de la parella no és asèptic sinó que el marit vol (ha de) convèncer la seva dona d'anar a viure a *A Coutada*. Una finca

que té una dimensió arcàdica infantil i un entorn idílic però sense oblidar la nota erudita:

(...) viñen deitado [en un carro] enriba da herba, que cheiraba igual que cando eu tiña dez anos, e abalaba lene o meu corpo, e as primeiras estrelas emprincipiaban a escintilar tremendo como bágoas (...) en col [sic] dos meus ollos. A dozura andábame nas entrañas, estragando nelas, coma cando un escoita unha sonata de Beethoven (Risco 1961:89).

També cal matisar això que 'el marido se expresa en un gallego muy cuidado'. Més que acurat, a voltes resulta insòlit, com el d'aquestes frases: "(...) a criada estava munguindo a vaca, e ouvíase o isócrono ruido do leite caendo na canada" (op. cit. 90). I Risco, molt subtilment, va bastint el perfil del marit, d'Eladio. El perfil d'un home intel·lectual però que, per haver de viure a la ciutat, ha abandonat les lletres, amb una metàfora funerària.

(...) O que antes dixecheis do carro de herba que te abalaba lichelo no Mr. de Phocas²⁶: o outro do sabor dos acios da videira, tiráchelo de Colette Willy²⁷ (op. cit. 92).

(...) Non escribes versos, mais soñalos.

-¡Nin os leo!

-É certo. Cravaches en caixóns de tabaco os libros dos escritores franceses, dos poetas galegos e dos filósofos alemanes. Sotarraches en cadaleitos de pino toda a literatura. Agora non abres más que os apuntes da Academia Reus²⁸ (...). Predicar, prediquei ben. Rosalía²⁹ me perdoe (op. cit. 93).

Paradoxalment, la via per al retorn a les lletres és abandonar la ciutat i anar a A Coutada. Eladio havia de continuar la trajectòria del seu oncle, el seu darrer habitant, el perfil del qual també és acuradament dissenyat per Risco, un perfil que no se sembla en absolut amb la idea comuna que podem tenir d'un fidalgo de pazo (o d'un senyor de masia important):

(...) Meu tío... aquel santo varón... Aínda o estou vendo, derradeiro dunha castimonia ilustre, cos bigotes brancos e os ollos gacios, vestido de pana, coas chancas verán e inverno, co chapeu que nos tiraba da testa más que para se deitar... E sabía tódolos entronques, tódalas executorias, a crónica toda da súa caste. Era un fidalgo verdadeiro... E o pobre, traballando toda a vida, el podaba, el enxertaba, el axudaba a botarle e remendaba as cancelas, limpaba os paseos da horta, la á feira (...) (op. cit. 91-92).

(...) viviu coma viviran seus maiores, fixo o que eles fixeran (...). Era agudo e tiña letras, e endexamais precisou más libros cós libros vellos da biblioteca da Coutada: Teoloxía, Nobiliarios, Leis derogadas, Ciencia esquecida, Filosofía

²⁶ No he trobat cap referència d'aquest Mr. de Phocas.

²⁷ Sidonie-Gabrielle Colette [Saint-Sauver-en-Puisaye 1873-Paris 1954]. Novel·lista francesa, casada molt jove amb l'escriptor Willy (Henry Gautier-Villars), de qui se separà el 1906. Entre les seves obres, la sèrie de *Claudine* (1900-1907), *Chéri* (1920), *La maison de Claudine* (1923), *Le blé en herbe* (1923), *Sido* (1930), *Gigi* (1944). En segones noces es casà amb Henry de Jouvenal.

²⁸ Suposo que deuria de tractar-se d'apunts de comptabilitat, comerç i dret.

²⁹ Es refereix a Rosalía de Castro.

sen vixencia, literatura sen voga... Se cadra, el tiraba daqueles libros o mesmo gusto que nós das derradeiras novedades de París... (op. cit. 95).

Tot això Eladio ho sabia malgrat haver estat a A Coutada una vegada, quan tenia deu anys!! I, a continuació, Risco ens dibuixa el perfil del protagonista, en realitat una mena d'*alter ego* del propi Risco.

(...) o mesmo gusto que nós das derradeiras novedades de París (...). Pola contra, aquí me tes a min; empríncipei a ler ós dez anos, estudei para avogado, mordeume o verme da literatura, quedei sen cadela, empregoume un amigo de meu pai na Deputación, publiquei nos xornais contos e versos que todos xuntos non valen ren, arremedei a todos sen superar nin tan sequera igualar a ninguén, sen atinar tampouco a expresar o meu sentir, sen producir obra de talento, non cobrei endexamais... ata que renunciei a todo... (op. cit. 95).

El pare d'Eladio era tot el contrari del seu germà, l'oncle del pazo:

(...) Meu pai era moi gastador, tiña a loucura dos negocios e todo lle saía mal, e a cabeza tampouco andaba moi segura. Era, como moitos no seu tempo, unha vítima do ideal industrial; que a industria tamén foi moi ideal. A industria ten feito moitos más tolos que a poesía. Hai quen pensa que pensar en negocios é o asisado e o san, e resulta que é o que guinda con más xente en Conxo³⁰... (op. cit. 97).

Una volta més en aquest cargol de moralina didàctica: la indústria, els negocis, són intrínsecament dolents, perversos, a l'igual que les dones de costums lleugers, ja que provoquen la perdició dels homes: malalties i la ruïna de les famílies. Satanització que Risco fa extensiva al diners líquid, tot el contrari que posseir la terra i treballar-la:

(...) A terra procurada pola man, non che hai cousa que dea tanto (...). Ter terra e vivir na vila moi recreado, non che é xeito. ¿Mais vén dela, e que? Os cartos logo se van da man (op. cit. 98).

I després de descriure detalladament el pazo, la cirera de guarniment és l'anacronisme següent:

Se na Coutada tes todo canto precises (...); se enfermas, na biblioteca les a Hipócrates, Galeno e Dioscórides, e no xardín e na horta, hai cadros adicados ás plantas medicinais, e ainda hai na casa drogas e untos que preparaba outro tío vello que eu non acordei: frai Alberte, monxe exclaustrado de San Clodio, do que hai tamén un manuscrito de moi fsima ciencia... (op. cit. 98).

Pomades d'un monjo exclaustrat de la desamortització, el 1920!!! Serien fòssils...

I de nou el diàleg entre el matrimoni, amb una fórmula que recorda fàcilment el ritual de renúncia a Satanás que pronuncien els padrins en el bateig dels seus fillols. Minia li pregunta a Eladio:

-¿Quéreste meter alá?
 -Quero.
 -¿Queres deixar todo, renuncias ás oposicions, á carreira?
 -Quero. As oposicions: aquello foi a gran renunciación... (op. cit. 99).

Renúncia que Eladio diu haver materialitzat en la xemeneia d'A Coutada:

A odiada ciencia xurídica, que asoballou os melhores anos da miña mocidade (...). (...) Mais agora atopei o camiño da liberdade: queimarei tódolos códigos na lareira grande da Coutada: pola cheminea de cantería, (...) fuxirá o seu fume mouro, como un fato de bruxas escorrentadas polo canto do galo que anuncia o alvorexar dun novo día. ¡Símbolo e premonición do ceibamento da terra, de labrego redimido das leis inicuas que a vila lle impón! (ibidem).

Aquesta crema dels codis legislatius és un símbol de l'harmonia rural: en la bona entesa entre senyors i entre aquests i camperols, les lleis són soberres. Són un invent frívola de la vila, de la fricció entre els homes (visió que també l'expressava Otero Pedrayo en el relat "O coto de Ushna", de Os camiños da vida, quan la noia irlandesa li aconsella al jove fidalgo que no es faci advocat; curiosament, tant Risco com Otero havien estudiat la carrera de Dret).

Risco no oblidava el component redemptor, semàanticament religiós, que palesa clarament la influència de l'evangelisme rus:

-[Eladio] (...) Espidas as nosas almas de carantoñas e adubios, chegarán más preto unha da outra, misturaránse en éxtase más estreito e más puro. Ha ser a nosa volta ó Paraíso, purgador do pecado orixinal da nosa caste, rebelde á lei de Deus.

-[Minia] ¿Por que rebelde á lei de Deus?

-Deus mandounos gañar o pan co suor do rostro.

-Ben, traballando, claro está, e nós traballamos...

-Xa sabes o que di Tositoi, o que antes del dixo Bondaref, o labrego Bondaref o Gran Precursor: todo se pode mercar neste mundo se non é o pan (...). Os nosos pais trabucaron o camiño dos nosos avós, arredáronse da terra, fuxiron da aldea e viñeron á vila comer o pan mercado. Desobederon o mandato de Deus. Cómpre voltar á terra, cómpre voltar á obediencia da lei (op. cit. 102).

I aquest suposat pecat no tindria una dimensió individual sinó col·lectiva, en la línia del karma nacional, que ja hem vist, i que tindria un càstig diví:

-Tes razón, Eladio (...) hai outros pecados, que quizais non o sexan en cada un (...). Pecados dos pobos, das razas, das sociedades, pecados que tamén ofenden a Deus, e que el castiga coas guerras, coas calamidades, coas revolucións (op. cit. op. cit. 103).

I aquesta mena de reciclatge que suposaria el retorn a A Coutada es fa extensiu als fills de la parella:

-[Minia] Ben. Ti e mais eu; mais, ¿e os pequenos? ¿Pensas cal vai ser o seu porvir?

-[Eladio] Claro que si. Os nosos fillos serán labregos, coma nós.

-¿Pensas logo que tes dereito a dispór ó teu xeito do seu porvir?

-Penso que debo restituir á terra o esforzo que lle foi roubado (op. cit. 104).

Un retorn que significaria guanyar la felicitat i la justícia a costa de la llibertat i la instrucció:

-Os nosos fillos levarán a educación que leven os fillos dos outros paisanos (...). Cómpre que deixemos aquí tódolos prexuizos vilegos, que nos deamos á terra en corpo e alma (...). O Eladio ha casar na aldea. A Felisa ha casar cun

labrego. Coma eles han comer, coma eles han vestir e han ter os mesmos divertimentos e os mesmos traballos. Nin más deben saber, nin más deben cobizar (op. cit. 104-105).

La dona continua sense veure gaire clar aquest futur, com si ells haguessin d'assumir la culpa col·lectiva. El marit li ho confirma:

-Semella, Eladio, que queres tomar sobre de nós a a nosa caste os pecados todos de cantos arrenegaron do traballo e do amor da terra; semella que imos ser nós os redentores sós desa culpa...

-¡E se o foramos! ¡Se fosemos a caste escolleita do vieiro novo, outra raza de Israel! (op. cit. 105).

I apareix amb més claredat la idea heretada del teosofisme sobre la permanència de la terra i l'accidentalitat de la presència humana, només important com a continuació generacional:

-(...) Os homes pasan, uns atrás dos outros, e a terra queda... A terra vive sempre. ¿Que son os setenta anos que un de nós pode vivir? En troques, enriba das terras da Coutada rolaron séculos e séculos, xeneración tras de xeneracións. ¿A cantas deron mantenxa aquelas terras? (...) Antes que os Bermúdez fundaran allí solar -Don Pedro Bermúdez de Parga e Gayoso, no século XVI³¹- ¿por cantos outros non terian pasado aquelas terras? (op. cit. 106).

Un retorn als orígens familiars en paral·lel a un retorn històric col·lectiu:

(...) ¿Non tes reparado en que os paisanos fan as cousas sempre a modo e sen presa? deprenderon na gran escola; así traballaban tamén os pobos antigos, que traballaban pra a eternidade, coma os exípcios, que ergueron montañas de pedra tales, que recén feitas se deberon incorporar á terra de tal xeito, que deberon semellar construidas polas forzas oroxénicas. Nós, os modernos, perdido o senso da terra, non sabemos traballar para a eternidade, construimos para as esixencias do día e adeus... (ibidem).

Eladio diu el què creu que pensarien la resta d'aquest retorn:

-¿Qué diría tu pai desta túa conversión?

-Chamaríame tolo, como mo han chamar moitos, ainda algúns que no meu caso terían feito igual que eu fago, ainda moitos que por dentro han ter envexa de min a pesar deles non o poder facer... (...) anque o recoñezan, non o han dicir, non o han querer confesar. Han dicir, pola contra: ¡Que tolo! Deixar a vila, ¡deixar a carreira! Irse meter na aldea, ¡pra adocenarse! (op. cit. 107).

I apareix, per boca d'Eladio, el Risco autoritari:

(...) Confesa ti que eso era o que pensabas cando hai un instante me falabas dos nosos fillos. ¡Confésame que ainda agora te non resolves a velos convertidos nuns badocos! Confesa que ti pensas que facerse badoco é adocenarse... (op. cit. 108).

Tot plegat, una mitificació de la conversió agronacionalista, inversemblant pel que fa al tema i als diàlegs, i en absolut qüestionada -i això sí que fa pudor de socarrir- per la crítica literària.

Ramón Lugrís (1963:38-39) ha vist com a coherent en Risco la inclusió en un text literari del concepte de relació filial entre raça i terra (si de cas, seria a la

³¹ Aquesta acotació resulta absolutament inversemblant en un diàleg de parella (llevat, tal vegada, d'un diàleg tan tronat com el que mantenen els protagonistes risquians).

inversa: un text vesteix el concepte): "O protagonista, Eladio, é a encarnación do povo galego, desvencellado do espírito da terra". En relació a les paraules d'Eladio sobre l'oblit de la terra per part dels seus antecessors, Lugrís considera que "*ise pecado era trascendente; referíase ao pecado colectivo do povo galego*". Aquest retorn a la terra no seria sorprenent en un Risco que tenia "*isa terma de voltar ás fontes primeiras da cultura galega*", fruit del seu peregrinatge per cultures exòtiques (op. cit. 40).

5.5.3 El viatge europeu com a conversió

Ja veurem que, dels textos autobiogràfics -o pretesament autobiogràfics- analitzats, dos eren fruit de viatges per Europa: *Diario 1921*, de Alfonso D. Castelao, i *Mitteleuropa*, de Vicente Risco. Si la dimensió europea del galleguisme del grup *Nós* era, d'alguna manera, un axioma, la concreció d'aquesta dimensió europeista passava per viatjar. Però dels quatre personatges que estudiem, només els dos esmentats el pogueren realitzar, encara que, en el cas de Risco, fos en plena maduresa, als quaranta i escaig d'anys. És a dir, el viatge per Europa era més un *desideratum* generacional que no pas una realitat.

Tanmateix, d'una o altra manera, tots quatre viatjaren per Europa: si amb les cròniques que Castelao publicà en els primers números de *Nós* tots els qui hi participaven també havien 'viatjat', el mateix s'esdevingué amb el viatge de Risco el 1930 i amb les cròniques aparegudes a la revista fins el 1935. I també en aquest tema, la crítica ha fet una lectura extensiva cap a la uniformitat generacional dels membres de *Nós*. La importància del viatge no rau en l'anada sinó, paradoxalment, en la tornada, o com diu Nicole Dulin Bondu (1987:196) a propòsit de *Os dous de sempre i d'Arredor de sí*, en el "retorno constructivo a la Tierra".

Però aquest 'retorn profitós' no calia que fos físic. Si ja resulten un tòpic els 'viatges mentals' de Risco per les cultures antigues i exòtiques, i el seu retorn, hauria continuat viatjant amb el pensament en direcció a l'Europa celta, a una Europa que, malgrat tot, no deixava de resultar igualment antiga i exòtica i, igualment, només present sobre el paper. I aquest viatge virtual ha estat vist així per Nicole Dulin Bondu (1987:128):

El grupo busca buenos modelos, patrones fiables para una remodelación adecuada de su tierra (...). 'Nós' mira hacia el Norte, huye del Sur o por lo menos del Centro (...).

Deducimos unas cuantas funciones de Europa para los orensanos. La primera de ellas el apadrinamiento de Galicia por Europa, que le da amorosamente su espaldarazo (...).

Un dels qui viatjaren a Europa, i amb profit sens dubte, fou Xohán Vicente Viqueira. Si els germans Villar Ponte havien tingut menys contacte amb Europa que Risco, Otero Pedrayo i López Cuevillas, en canvi Viqueira viatjà i estudià a París, Berlín, Londres, Leipzig i Hamburg. Segons Piñeiro (1978:10-11), Viqueira hauria assimilat la cultura europea, la qual cosa l'hauria dut a "sentirse galego e sentir má-

goa do atraso de Galicia. Quer decir: Viqueira assimilaba a cultura europea como gallego". Això és cert i té el seu valor -Viqueira fou un personatge fonamental en les Irmandades, que no en l'entorn de Nós-, però també és cert que, en cap moment, féu d'aquest viatge una circumstància vital trascendent.

Aquesta sublimació del viatge ha estat expressada per Salvador Lorenzana (1976:147) en parlar d'Otero Pedrayo:

Dende a primeira mocedade sentiu a vocación da viaxe. Pelengrinou polos camiños e cidades de Castela. Andivo as rutas do Mar do Norte a bordo dun barco de càrrega. Percorreu moitos países de Europa.

La realitat és ben diferent. Si de vegades ha funcionat l'assimilació d'Otero Pedrayo envers Adrián Solovio, el protagonista d'*Arredor de sí*, aquesta assimilació també ha estat fet en sentit contrari, és a dir, atribuint a Otero Pedrayo circumstàncies que pertanyien a la ficcionalitat d'Adrián Solovio. El mecanisme per a aquesta, diguem-ne, falsificació és ben senzill: si el protagonista d'*Arredor de sí* és l'*alter ego* autobiogràfic d'Otero Pedrayo, és a dir, si allò que aquest va fer es projectava en Adrián Solovio, per la mateixa regla de tres tot allò que constituïa el perfil explícit d'aquest, hauria estat implícit prèviament en Otero Pedrayo. Per tant, si aquest feia viatjar per Europa a Adrián Solovio, senyal -autobiogràfic- que Otero havia fet un viatge semblant. Però si a voltes resulta difícil verificar si Otero Pedrayo hauria d'haver fet una lectura en les mateixes condicions que li atribuïa a Adrián Solovio, el viatge europeu, en canvi, sí que el podem verificar.

I la realitat és que Otero Pedrayo no viatjà per Europa com ha afirmat Salvador Lorenzana. I de la veritable importància del viatge europeu d'Otero Pedrayo valguí només com a mostra el fet que Carlos Casares no l'esmenta en la seva biografia de l'escriptor de Trasalba. Quintana i Valcárcel (1988:17-18) esmenten, recollint-ho del propi Otero, els seus viatges els anys 1901, pel País Basc, i 1905, "ó Mar do Norte, con escalas en Southampton, Brest e Rotterdam, en companya dun seu tío". Poca Europa, doncs, la percebuda en aquests viatges.

García-Sabell (1958:16) ha tocat el tema del viatge encara que confrontant la fita europea amb la destinació forçada de l'emigració que tants i tants gallecs han tingut:

(...) resulta ben significativo que D. Ramón non fixera, na sua xuventude, o viaxe da emigración. É un dos poucos -entre tanto insines alonxados- que non se arredou de Galicia. Na diáspora galega ele foi somente o camiñador polos eidos culturales de Europa. E disa

sorte, emigrou sin moverse, emigrou pra dentro, no tempo, en profundidade e cas raíces, como os arbres (...).

Desconec a qui es referia García-Sabell quan parlava d' "insines alonxados". El cert és que ni López Cuevillas ni Otero Pedrayo viatjaren mai per Europa, ni de joves ni de grans.

Baliñas (1991:124) ha vist de manera diferent aquest tema del viatge com a conversió: "O regreso á Terra dende o cosmopolitismo señoriteiro, tema común aos componentes do grupo Nós".

Otero Pedrayo (1994:58) posava en Adrián Solovio, gairebé des del primer moment, l'afany de fugir de la mediocritat, i la via de sortida era Europa: "*¡Quen lle dera, ó día seguinte, cruzar nun rápido as fartas campías da Francia, Garonne, Blois, Amboise, Chenonceaux!*". Un viatge que servia perquè Otero Pedrayo desplegués, a l'igual que un paó reial faria amb la cua, el ventall de l'erudició (Otero 1994:138-145).

Otero Pedrayo hauria fet extensiva la 'conversió' i la trajectòria iniciàtica, fins i tot a un dels protagonistes d'*'Os camiños da vida'*, concretament l'Adrián Soutelo del relat "O coto de Ushna", inclòs en la tercera part, "O estudante" (Otero 1995:263 e segs.). Aquesta circumstància ha estat analitzada per Carlos Baliñas (1978-1980: 39) amb força escepticisme, per no dir oberta incredulitat:

¿Como nunha novela histórica se imaxina unha inverosímil estancia dun estudiante galego en Irlanda para contactar cos nacionalistas irlandeses e, con tal ocasión, se da solta a unhareste de ensoños de revolución romántica? (...) Se inverosímil resulta o viaxe de Adrián a Irlanda daquela, más ainda que a irlandesa amada apareza de súpito, anos despois, en Compostela ¡de monxa! (ibidem n8).

Entre els elements de la 'conversió' no podia mancar l'element religiós, i així, per a Victorino Pérez Prieto (1988:210), el viatge de Castelao per França, Bèlgica i Alemanya "... será unha viaxe que afianzará as súas opcións e significará un momento importante na súa evolución relixiosa". Ja veurem, tanmateix, el relatiu impacte d'aquest tema en la personalitat de Castelao, ateses les circumstàncies en les quals es produí la seva -pretesa- crisi religiosa.

5.5.4 La 'conversió' vista per la crítica

Ja he assenyalat les coordenades en les quals la crítica s'ha basat per a analitzar aquest esdeveniment en la trajectòria dels membres del grup Nós.

Ramón Piñeiro, amb la seva definició 'etapista' de la trajectòria de Risco, fou el primer en marcar la fita de la 'conversió' com a punt de divisòria i arrancada de l'etapa galleguista. I en reblava el clau amb el seu article "*Importancia decisiva da Xeneración Nós*", publicat en el número 59 de *Grial*.

A espontánea arela anovadora que caracteriza a toda a xeneración nova, no caso destes homes iba intensificarse e ampliarse pola conciencia que tiñan de seren os iniciadores dun novo século, polo seu papel de inau- guradores dun novo período histórico, polo sentimento agudo do seu 'novecentismo' (Piñeiro 1978:8).

Com a elements de ruptura assenyala el

(...) viramento crítico cara o XIX e a unha percura teimosa de horizontes novos cara onde camiñar. E nesta percura de horizontes novos é mesmamente onde se decide a destino histórico do esforzo cultural realizado polos Precursors (ibidem).

I en relació als orígens intel·lectuals dels homes de Nós, també diferencia la reorientació del seu bagatge cultural:

Pola sua formación intelectual eran fillos do seu tempo, mais non eran fillos da sua terra. O herdo cultural do XIX, dentro do qual [sic] naceron e frente ao qual [sic] iban reaccionar, non era do XIX galego. Era o herdo cultural do XIX europeo. E a sua reacción anovadora seguiría, como é natural, as correntes anovadoras igualmente europeas (...). A sua óptica intelectual permitíalles a visión de Galicia desde as correntes culturais dominantes en Europa, mais non lles permitía a visión de Europa desde Galicia (op. cit. 9).

Les visions a posteriori porten a aquests anàlisis deformades. Malauradament, d'haver tingut només el bagatge del segle XIX gallec, els homes de Nós difícilment haurien superat el regionalisme, com no el superaven els escriptors en gallec fins el 1920 (tal vegada amb l'excepció de Ramón Cabanillas), els de la seva generació anterior. Però, a més, en l'anàlisi de Piñeiro hi ha un altre error inicial: el posicionament 'nacional' dels homes de Nós abans d'esdevenir-ne tals. Si haguessin llegit Rosalía de Castro, Curros o Pondal amb la mateixa passió que, posem per cas, el Sar Péladan o Chateaubriand, segurament no els hauria calgut 'conversió' al nacionalisme, tot i que potser no hi haurien arribat. D'altra banda, cal haver llegit els antecessors per ser un 'escriptor de la seva terra'? Aquest oblit, quan no menysteniment, pels anomenats per Piñeiro *Precursors*, ¿no seria, precisament,

senyal d'una percepció -en els anys deu- d'una certa obsolescència, de veure'sls com a patums cobertes de pols?

Ramón Piñeiro (in Cardeñoso 1979:166), a propòsit d'Otero Pedrayo i *Arredor de si*, ha dit que

Otero Pedrayo, que se incorporou con plena entrega espiritual, experimentou tamén unha especie de crise, de cambio interior. O seu escepticismo elegante (...) tivo que dar paso a unha nova fe, a un novo ideal. Foi como dar esa volta 'Arredor de si' que el novelaría más tarde como unha especie de biografía espiritual do grupo.

Per a Piñeiro, la crisi intel·lectual en Otero s'hauria produït en la seva estada a Madrid, que hauria ocultat "as suas raíces más profundas", formades "no ambiente cósmico e no mundo campesiño de Trasalba". El retorn a Galicia i l'encontre amb el galleguisme haurien tancat el cercle, donant-li una identitat i una visió del món. Otero, tanmateix, no s'hauria allunyat mai del tot de la Galícia tradicional, segons Piñeiro, gràcies als seus contactes continuats amb Trasalba: "(...) pero, agora, ese mundo cobraba o seu significado na conciencia de Otero. Nel fundiuse a formación intelectual europea coa Galicia tradicional" (op. cit. 167).

Ramón Lugrís (1963:35) expressava la seva discrepància envers Couceiro Freijomil (*O Idioma Gallego*, Barcelona, 1935) a propòsit de que la incorporació de Risco al galleguisme hagués estat conseqüència de la campanya de Cambó a Galícia: "*É posibel que tal circunstancia influira na evolución de Risco, mais non coidamos que tivera un carácter fundamental. A evolución de Risco foi moito más radial do que Couceiro supuña*". Segons Lugrís (op. cit. 128), aquest cop molt encertat al meu parer, en el pensament de Risco només des de la minoria tindria sentit la teoria nacionalista. I seria lògic ja que Risco, que hauria defugit de qualsevol contacte envilidor amb la massa, "*escollera o nacionalismo -inda despreciando o camiño da introversión (...) - porque tiña a posibilidade de conformar o mundo á súa visión*".

Per a Nicole Dulin Bondu (1987:130), "*aquellos insatisfechos de la vida se fugaron hacia las aldeas y hacia el monte, en busca de una naturaleza no profanada por la sociedad enemiga*".

Ramiro Fonte (1993:103) ha considerat, altament, que el concepte de 'conversió' fou forjat pels propis homes de Nós, i que, tal vegada, caldria esbrinar què significava per a Risco i per a Otero Pedrayo.

Pérez Prieto (1988:35) no ha qüestionat, ans al contrari, l'automitificació de la conversió:

A resposta que asumen coma más valida é a que dá Otero na súa novela Arredor de si, in sensu estrictu [sic] só a autobiografía espiritual do autor, pero que expresa tamén unha tese válida para a andadura do resto do grupo. Otero non ten reparo en decir que son as vivencias da a súa xeración.

I recull unes paraules de Torres Queiruga en relació a la suposada conversió religiosa de Risco, en paral·lel a la conversió galleguista (op. cit. 138 n54):

(...) se volta houbo, nin foi de moi longa ausencia... nin hai indicios de que más alá da práctica e do exotismo épatant, conmovense os alicerces da súa concepción da fe.

Pérez Prieto ha centrat el seu estudi en la religiositat dels membres del grup Nós i la relació que hauria tingut amb el seu desvetllament nacionalista. Comentant la conversió catòlico-nacionalista de Risco vista per Otero (op. cit. 140) no abandona els tòpics. Tanmateix, involuntàriament, ens en dóna alguna pista. Potser a Risco, més que 'descobrir' o 'redescobrir' el catolicisme pel nacionalisme, no li hauria esdevingut a l'inrevés? És a dir, ¿no hauria estat el catolicisme (retrobat) la via espiritualista necessària per 'descobrir' Galícia, de manera isotòpica a com el budisme actua en relació a les cultures asiàtiques?

Salvador Lorenzana ha mantingut, potser com pocs, la consideració de la 'conversió'. Escrivint d'Otero Pedrayo, ha escrit (Lorenzana 1976:150) que

(...) aboca ao total reintegro ás esencias da súa terra (...). Preguntábase daquela que é o que somos, que é Galicia, que é ser galego (...). O mapa de Fontán foi simbolicamente a promesa de lealtade á súa terra, do seu despóis, no que implica a súa segura posesión (...).

I referint-se a Risco (Fernández del Riego 1988:103):

Despois veu o namoro e entrega de Risco á terra nai. Convertido polo amor e a dór das xeneracións, expresouse nas breves páxinas de A Coutada en intimismo e verdade, moi raras veces acadada na lingua galega (...).

Carlos Baliñas (1976:171), malgrat l'aguedesa de les seves anàlisis, també accepta la 'conversió' i diu això en parlar d'Otero Pedrayo :

Cando, ao atinxir a maioria de edade como intelectual, decidiu (...) achegarse á sua terra, non viña dafora. Nacera nunha familia xa instalada na burguesía urbá, pero aínda non desvencellada da fidalguía rural á que pertenecían os seus anteriores (...).

Algunes anàlisis, clarament exegètiques, no han considerat la 'conversió' dels membres del grup Nós com a un acte més o menys conscient o voluntari, sinó a una destinació gairebé messiànica, és a dir inevitable i necesària. Seria el cas de Xulio Francisco Ogando, les opinions dels qual mereixen, en qualsevol cas, el respecte de l'edat i la convivència d'anys amb Risco i Otero Pedrayo, però sense que

això hagi de suposar haver-les d'acceptar sense més. Així ho ha escrit (Ogando 1976:239):

(...) don Ramón sentiu a chamada da súa Terra, foi sempre fidel a este amor (...). Todo home nace para cumplir un destino providente. E o destino primordial e trascendente de don Ramón foi dentro da galeguideade o de ser vencello, forte e tenro, de unidade entre todos os homes da nosa estirpe. Deus derramou na súa persoa dotes e cualidades (...). As regalías que don Ramón recibéu a mancheas do Creador non foron usufructuadas polo seu destinatario, pois fixonos delas xenerosa donación comunal (...).

Francisco Bobillo (1981:134) ha destacat la intuïció de Ramón Lugrís en relació al fet que la 'conversió' de Risco va estar motivada més per la seva pròpia conveniència que no pas per una mutació religiosa, espiritual. I ha comparat les reflexions que Risco havia fet d'ell mateix amb les que abans havien fet López Cuevillas i Otero Pedrayo. Bobillo apunta que a *Dos nosos tempos*

hay un menor nivel de mitificación y autocoplacencia, e indica como una de las causas principales del paso a la participación política no sólo la guerra europea sino, principalmente, el resultado y la amenaza de la revolución rusa.

Carlos Baliñas (1991:45) ha analitzat aquest període de 'conversió' de forma planera però amb molta intuïció i detall. Compara aquesta 'conversió' amb la d'Abraham, els profetes, sant Pau, sant Agustí, Luter, "todos los conversos que, nun intre, rachan coa súa instalación cómoda no ambiente para se illaren e camiñar contra vento". I es pregunta: "¿Cando escoitou o mozo ourensán [Otero] a voz que chama 'Érguete e sal...?'".

Aquest grup hauria canviat *La Centuria* per les Irmandades, el castellà pel galleg, la torre d'ivori pel compromís, el culturalisme de l'Ateneo (ourensà) per l'acció política a favor de la gent rural. Otero hauria actuat de propagandista polític a les eleccions de 1918. Però ben aviat tornà a Madrid, fins al 1921, a preparar oposicions, període durant el qual no participà en cap activitat galleguista.

Se ainda hoxe pasma o tono de suficiencia e convicción con que ese intelectuais choutaron ao público, moito más tiña que sorprender daquela. O idioma galego estaba reducida a un patois; os labregos e mariñeiros eran, na súa maioría, xente rude, analfabeta, que, por suposto, non acababa de tomar en serio a aqueles señoritos de carreira (...) que non falaban castelán coma os outros da súa clase e querían parecerse a eles, únicamente que sen pisar o terrón nin enlixarse as maus (ibidem).

Risco esmentà l'obra d'Otero Pedrayo Arredor de sí però, en canvi, no digué res de l'article de López Cuevillas. Aquesta circumstància ha dut a Bobillo (op. cit. 135) a afirmar que

en el cambio de actitud del cenáculo ourensano y, en concreto, de Risco con respecto a la política en general y al galleguismo en particular, influyeron

también factores materiales y prosaicos y no fue exclusivamente una 'súbita conversión' de la que estaba ausente todo interés personal (...).

Així, en poc temps, Risco passà del menyspreu per la política a la reafirmació com a 'conselleiro supremo', encara que dissimulada (per obligació del destí) sota una aureola de messianisme.

En aquesta mena de justificació per haver de complir allò que el destí li (els) tenia reservat, Risco no dubtava en autoconsiderar-se com a home *pneumàtic* (és a dir, com a home provinent del *pneuma* o buf diví³²), després d'haver estat *hílic* i haver estat purificat. "Pero el Risco pneumático, en posesión de la ciencia suprema, podía variar el dogma a su antojo. El 'puro' lo 'purifica' todo. Todo le es permitido" (Bobillo 1981:154).

Ramón Lugrís (1963:38-39) ha vist com a coherent en Risco la inclusió en un text literari del concepte de relació filial entre raça i terra (si de cas, seria a la inversa: un text vesteix el concepte): "O protagonista, Eladio, é a encarnación do povo galego, desvencellado do espírito da terra". En relació a les paraules d'Eladio sobre l'oblit de la terra per part dels seus antecessors, Lugrís considera que "ise pecado era trascendente; referíase ao pecado colectivo do povo galego". Aquest retorn a la terra no seria sorprenent en un Risco que tenia "isa terma de voltar ás fontes primeiras da cultura galega", fruit del seu peregrinatge per cultures exòtiques (op. cit. 40).

³² Aquesta divisió dels homes entre *pneumàtics*, *hílics* i *psíquics* la féu Valentí, un gnòstic hispano-romà l'any 136 d.C, a partir de la gnosi egípcia. Aquesta divisió, com altres tesis dels gnòstics, foren incorporades pels teosofistes al seu bagatge.

5.6 Una divisió 'generacional' del treball

A més de la feina particular -professional- i de les respectives tasques literàries, els membres del grup *Nós* es dedicaren a l'estudi de la prehistòria (López Cuevillas), l'etnologia (Risco) i la geografia (Otero Pedrayo). Xaquín Lorenzo (1957:135) ho ha vist d'aquesta manera, força comuna amb la resta dels crítics:

Anos atrás, naquil Ourense pequeno e garimoso que ainda algúns lembran, xuntáronse tres homes, rapazotes entón, e que un día hablan de ser tres lumiares da nosa cultura: Ramón Otero Pedrayo, Vicente Risco e Florentino López Cuevillas. Analizaron os nosos estudos e atoparon que había en Galicia tres cencias esquenidas que compria vitalizar: a Xeografía, a Etnografía e a Prehistoria. Repartíronas entre iles (...).

Aquesta divisió i aquesta dedicació no serien casuals. En el cercle ourensà hi hauria hagut alguns antecedents pel que fa a l'arqueologia, com serien algunes excavacions que, pel seu compte, va fer Losada Diéguez, i algun article de Rodríguez Sanjurjo aparegut a *La Centuria* (encara que en aquest cas la consideració de la Venus de Milo com a una Proserpina estaria més a prop de la divagació estètica que d'un treball científic).

Aquesta dedicació a l'arqueologia no tenia motivació casual. A més de les seves conseqüències en tant que disciplina científica, l'arqueologia era una de les tasques que desenvolupava la Societat Teosòfica. Normalment, els estudis arqueològics tenen com a finalitat il·lustrar la Història. Són (o han de ser) una pràctica clarament positivista per conèixer el funcionament d'una civilització, d'una determinada etapa històrica en un determinat lloc. Tanmateix, en el cas de Florentino López Cuevillas, més enllà dels resultats beneficiosos per al salvament del patrimoni prehistòric, la pràctica de l'arqueologia tenia una altra finalitat: demostrar la real existència d'un passat celta a Galícia, d'unes arrels anteriors a la romanització que haurien donat personalitat pròpia al país. Descobrir el passat era l'única manera d'assegurar la transmissió futura de l'ànima de la terra, d'acord amb la teoria de la teleologia nacional.

Els primers articles sobre la història dels celtes apareguts a *Nós* foran de Vicente Risco, amb la sèrie 'Galizia céltiga', però sense entrar a fons en l'arqueologia i limitant-se a escriure una mitologia historitzada d'aquests pobles. El número 9 de la revista, corresponent a gener de 1922, encetava una 'Sección Arqueolóxica' signada per Florentino López Cuevillas. En el preàmbul, l'autor exposava els ob-

jectius d'aquest apartat de la revista: conèixer com era Galícia des de la guerra càntrabra [segle II a.C.] fins a la invasió sueva.

Es feia ressó de la poca informació que sobre Galícia, un dels extrems de l'Imperi, donaren els historiadors romans. També recollia alguns estudis fets fins aleshores:

En epigraffa tense traballado moito e ben; Sarmiento, Ceán, Barros e nos nosos tempos Vázquez Núñez y-o gran Marcelo Macías, transcribiron, interpretaron e traduciron moitas e moi interesantes lápidas.

O trazado das vías está ben determinado n-os estudeos de Saavedra, Blázquez e Sanjurjo (...).

Però això no era prou per a López Cuevillas:

(...) falta o principal, falta preguntar á terra os seus segredos, falta remover a arcilla dos aluvíos yo sábrelo das montañas (...)

per a la qual cosa caldria un diner que no sempre s'hi dedicava.

E así as cousas non cabe ós aficionados a ista clas d'estudios mais qu'un recurso: o de prauticar esproraciós preliminares, o de fixar d'unha maneira certa o lugar dos yacimentos [sic] históricos pra qu'outros mais afortunados terminen o labor comenzado (...).

Aquest apartat va aparèixer regularment al llarg de la trajectòria de Nós. Amb la fundació del Seminario de Estudos Galegos, López Cuevillas encapçalà la seva secció arqueològica.

Otero Pedrayo, per la seva banda, es dedicà a la matèria que ensenyava des de la seva càtedra a l'institut: la geografia. Tanmateix no participà a la revista Nós amb articles o treballs sobre aquest tema. En el període que estudiem, publicà diverses obres, en castellà i en galleg: *Guía de Galicia* (Madrid, 1926), *Síntese xeográfica de Galicia* (La Corunya, 1926), *Problemas de xeografía galega. Notas encol das formas da poboación galega* (La Corunya, 1927), *Problemas y paisajes geográficos de Galicia* (Madrid, 1928), *Treinta y tres lecciones de geografía general* (La Corunya, 1929).

Fixem-nos que publicà cinc obres de geografia en quatre anys, entre 1926 i 1929, i no fou fins el 1943 quan n'aparegué la següent, una *Guía de Santiago de Compostela*. I cal fixar-se també en que no fou fins sis anys després d'aparèixer la revista Nós quan Otero Pedrayo publicà la primera de les seves obres. En conseqüència, cal posar alguna que altra reserva a la dedicació oteriana a la geografia, en tant que aportació fonamental a la cultura gallega del primer terç del nostre segle (com és lloc comú en la crítica).

La parcel·la de què es responsabilitzà Vicente Risco fou l'etnografia. Quedaven enrere aquelles paraules escrites a *El Miño* sobre la necessitat de fer miques tota tradició autòctona. I des del primer número de *Nós*, Risco hi publicà articles sobre l'etnografia gallega. En el número inaugural apareixia, a manera de text preparatori, l'article "O sentimento da terra na raza galega", i en el segon número ja començava la secció gairebé fixa "*Archivo [sic] filolóxico e etnográfico de Galizia*". Començava advertint o avisant que

Nas páxinas de Nos darase tino e acollida preferente ás investigaciós etnográficas, filolóxicas e folk-lóricas e toda clás d'estudios que se proponan o millor coñecemento do pobo galego.

I enumerava fins a dinou epígrafs, numerats en xifres romanes, a les quals es remetien els diversos articles que anessin publicant. Anys més tard, el 1933, aquestes matèries convergiren en un treball multidisciplinari, *Terra de Melide*, en el marc del Seminario de Estudos Galegos.

Dues observacions cal fer a la dedicació a aquestes disciplines. Ja he assenyalat abans que la dedicació no era casual, menys encara providencial. Tampoc no seria cert, de la mateixa manera, que abans que la gent de *Nós* ningú no n'hagués fet res. Sí que hi havia treballs i treballs importants però ni estaven fets en galleg ni, menys encara, estaven fets des de l'òptica nacionalista. Circumstàncies que resultaven absolutament lògiques: la llengua gallega no havia ultrapassat pràcticament el líindar de llengua literària poètica i la defensa organitzada de la identitat només havia arribat al nivell del regionalisme.

Com a mostra dels treballs fets anteriorment citem, en el camp de l'arqueologia i la prehistòria, els de J. Villamil (o Villa-Amil) y Castro (*Antigüedades prehistóricas y célticas de Galicia*, Lugo, 1873), Barros Silvelo (*Antigüedades de Galicia*, La Corunya, 1875), L. de Saralegui (*Estudios sobre la época céltica de Galicia*, Ferrol, 1894; *Los monumentos megalíticos de España*, 1918), Vázquez Núñez (*Las mámoas. Boletín de la C.P. de M.*, Ourense 1901), S. de la Iglesia (*Catálogo de la sección de protohistoria gallega de la colección de S. de la Iglesia*, 1907), A. Martínez Salazar (*Sobre apertura de mámoas en el siglo XVIII*, B.A.C. 1909-1910), F. Gil y Casal (*Apuntes arqueológicos*, B.A.H. 1916), M. Amor Meilán (*Historia de la provincia de Lugo. Edad protohistórica*, Lugo, 1918), R. Sobrino (*Insulturas galaicas prerromanas*, Ultreya, Santiago, 1919).

Per què la sensació de buit que deien tenir els homes de Nós abans que ells? Senzillament perquè les obres esmentades -i d'altres que han quedat fora del fitxer per no fer-ho feixuc- no estaven fetes des de la visió del particularisme galleg (en tant que antitàtic a altres cultures prehistòriques) ni tenien cap altra intenció trascendentalista més enllà de la simplement científica.

En relació a la geografia podem dir una cosa semblant. Sens dubte, la visió geogràfica oteriana envers Galícia, en tant que entitat pròpia, ha estat important de cara al desenvolupament autònom d'aquesta disciplina en l'àmbit galleg. Però no en fou Otero, ni de bon tros, l'inaugurador. Recordem, simplement, el mapa de Fontán, totemicitzat pel propi Otero. Un treball cartogràfic de tan alta qualitat honra el país on s'ha fet, sens dubte. Però no oblidem, entre altres, les obres del Licenciado Molina (*Descripción del Reyno de Galicia*, Mondoñedo, 1550), de Cesáreo Rivera (*Guía de Galicia*, 1884) o de López Asensio (*Galicia, en les Monografías de España*).

I pel que fa a l'etnografia, val a dir que com a disciplina autònoma és relativament moderna. De fet, després de l'interès dels romàntics pel folklore, no fou fins el 1900, aproximadament, quan assolí un desenvolupament considerable i un veritable nivell científic. I fou així especialment en aquelles zones en les quals, per les raons que fos, es produïa un xoc entre la tradició pròpia i una cultura aliena.

Naturalment, Risco, Otero Pedrayo i López Cuevillas es dedicarien a aquestes disciplines en la mesura que eren capaços de fer-ho, encara que fos després d'un esforç -en qualsevol cas, admirable- per a assolir-ne prou nivell. Però no podem amagar que hi havia una segona intenció, més enllà de l'estudi *per se* d'aquestes matèries. I, a risc de simplificar, penso que hi podem veure la concepció teosofista en la base d'aquesta tria i dedicació. Recordem els tres elements que, segons aquest corrent i la seva interpretació risquiana, conformaven una nació: la terra, la raça i la voluntat. A aquests elements bàsics els accompanyaven altres manifestacions que feien que, a igualtat de factors, hi pogués haver unes marques de distinció nacional: llengua, costums, dret consuetudinari, folklore.

En conseqüència, la geografia estudiaria el marc inamobible en el qual s'instal·laren els primers homes (la raça) de manera que ells i els seus descendents, de manera interactiva amb la terra (el paisatge), donarien lloc al poble (proto)nacional.

L'arqueologia, per la seva banda, cercaria la presència més antiga possible d'aquests homes en aquesta terra: com més antiga fos la seva presència, més antiga seria la nació, més propera dels nuclis inicials. L'etnografia tancaria el cercle, en estar estretament relacionada amb les anteriors disciplines. De la interacció entre el medi (clima, orografia, hidrografia, conreus) i la mà de l'home resultaria la cultura material popular (cases, eines, vestits, art, alimentació, manifestacions religioses), i en la mesura que fos possible establir una línia de continuïtat entre l'arqueologia i l'etnografia, trobaríem el grau de pureza racial, nacional, del poble en qüestió en front els agents externs.

I si bé en la geografia i en l'arqueologia caben -com en tot- interpretacions subjectives (per idealistes), el seu marge és relativament estret, com sigui que requereixen d'altres dosis de positivisme (llevat d'inventar-nos muntanyes o ruïnes). En canvi, en l'etnografia (que, al cap i a la fi, estudia la psicologia col·lectiva), el punt de vista és fonamental, i així resultarien força diferents els objectius de Vicente Risco i els del coneut etnògraf i folklorista català Joan Amades. Aquest, en la introducció al seu *Costumari Català* (1950; facsímil 1982, vol. I, IX), deia que

Ens semblà que la tasca més convenient i més immediata (...) era la de recollir i anotar tot allò que la nostra gent feia impulsada per la tradició secular, per tal de reunir-ho en un llibre que recordés als nostres fills allò que feien els nostres avis (...); el que feien els nostres pares, i que nosaltres en part hem practicat; i allò que fa la nostra generació en trànsit de desaparèixer en un demà immediat, i que ja no arribaran a fer els que vindran darrera nostre (...).

És a dir, el *Costumari* actuaria a manera de receptacle de la memòria popular en uns temps de ràpides transformacions socials, culturals i econòmiques, amb plena consciència, per part de l'etnògraf, de la condició fugissera dels costums de les actuals generacions. En canvi, a Risco el movia la voluntat de fixar els costums com a manera de no perdre'ls. Però, a diferència del que deia Amades, per al pensador gallec no seria el pas del temps l'element alterador sinó les influències exteriors. Calia fer els costums perdurables en el temps i en el seu espai, única manera de donar compliment a la teleologia nacional i al destí còsmic de Galícia i els gallegcs.

Però a més hi hauria un altre element que condicionaria la tasca de Risco, possiblement sense que aquest en fos conscient. En el xoc entre la cultura moderna, preferentment urbana, i la cultura tradicional, bàsicament rural, la primera

era l'única que duia implícita una càrrega de prestigi envers els sectors socials que hegemonitzaven la cultura oficial. Calia, en conseqüència, dignificar la tradició de manera que pogués actuar d'element diferenciador en front el cosmopolitisme uniformitzador que venia de l'exterior.

I fou en aquest moment quan, paral·lelament, es produí l'esclat de les avantguardes artístiques, voluntàriament cosmopolites, transnacionals. Què fer aleshores quan existia la voluntat de trencar amb uns models caducs si aquests no existien? Doncs inventar-se, més o menys artificialment, una tradició que actués com a alternativa per a la voluntat de ruptura avantguardista, i a l'ensems com a antídot del cosmopolitisme.

I en aquest sentit tenim el cas paradigmàtic de dos àmbits, propers lingüísticament encara que físicament separats, sense una tradició literària que destruir però amb gent inquieta de cara a assolir una nova estètica, és a dir un nou cànón, però amb clares especificitats pròpies, 'nacionals': Galícia i el Brasil³³.

En aquest enorme i plural país americà, a principis del segle XX convivien tots els corrents literaris europeus del darrer quart del segle XIX. Però ho feien en una situació mimètica i de clar esgotament. El sotrac que suposà la guerra mundial, especialment el desplaçament del centre de gravetat mundial d'Europa a Amèrica, tingué un important impacte en la intel·lectualitat brasilera: l'aspiració a l'autonomia cultural després d'anys de seguidisme vers les cultures europees (especialment la francesa i la portuguesa), la sensació de canvi que experimentava la burgesia -i amb ella els seus intel·lectuals- a les ciutats en creixement gràcies a la indústria, l'exportació i l'arribada d'immigració europea.

El problema estava en trobar el punt de diferència, la palanca que permetés deixar el llast cultural europeu. I aquest punt el trobaren en allò més propi que hi havia al Brasil: en els indígenes. Els corrents rupturistes europeus foren assimilats en una matriu presa de l'autenticitat brasilera. I així, el factor que diferenciava un rupturista brasiler d'un d'europeu era el llevat indígena que el primer incorporava a la seva estètica.

³³ Remeto al meu treball *Galicia i Brasil: els manifestos d'avantguarda en unes literatures sense tradició*, fet conjuntament amb Mari Carmen Férriz, per al curs de doctorat (Universitat de Barcelona, 1994-1995).

I en aquesta recuperació cal destacar la figura de Mário de Andrade. Defensava que el *Modernismo* (denominació que prengueren les avantguardes al Brasil) activava el compromís amb el present ja que nodrir-se del passat era aliè a l'essència brasilera. Calia descobrir el Brasil i la seva realitat cultural, amb un doble objectiu: actualitzar la *intelligentsia* artística i estabilitzar una consciència creadora nacional. I tot això amb un enorme avantatge en relació als europeus: no els calia deixar l'*academicisme* a la cerca del primitivisme (d'un primitivisme llunyà); ells, els barsilers, ja el tenien a casa i els era propi.

Lògicament, hi havia dues maneres d'atansar-se a l'*indigenisme*: l'anecdòtica, la de l'*exotisme* superficial, i la aprofundidora. Resulta clar que la primera seria diletant, mentre que la segona podia resultar fructífera. I Mário de Andrade recorregué el Brasil de nord a sud i d'est a oest, estudiant els pobles indígenes i els seus costums, amb una codificació que no era sinó que etnografia nacional. Síncresi de les seves troballes i dels corrents d'avantguarda fou la seva novel·la *Macunaíma* (1926), protagonitzada per un anti-heroi, semblant als anti-herois europeus del moment (l'home sense atributs musilià) i semblant igualment als anti-herois indígenes (l'home tribal no té atributs per a l'europeu de les ciutats).

Però hi hauria importants diferències (més subjectives que objectives) entre Vicente Risco i Mário de Andrade: aquest mai no volgué 'vendre' la necessitat del retorn a la selva, al medi rural, mentre que per al gallec -per a qui, en el fons, els *labregos enxebres* no deixaven de ser una mena d'*indis* sense plomalls- aspirava a que tothom esdevingués un indígena com cal (cf. *A Coutada*). Per això, si l'*etnografia* era per a Mário de Andrade una tasca utilitària, amb un valor afegit en si mateixa pel simple fet d'exercir-la, per a Risco ocupava una posició axial, determinant per al futur identitari de Galícia, una veritable i necessària codificació de l'essència nacional gallega. I, per extensió, idèntic paper jugaven la prehistòria i l'*arqueologia*, i la geografia.

ELS TEXTOS AUTOBIOGRÀFICS DEL GRUP NÓS

Per a José Carlos Mainer (1987:70), en l'entorn d'una Espanya en crisi (l'Espanya dual: l'oficial i la real), recòrrer a l'autobiografia esdevingué un intent d'explicació-expiació col·lectiva, quan no un mecanisme per al desdoblament crític del 'jo' entre voluntarisme i abúlia.

Segons Salvador Lorenzana (1976:149)

na xeneración [Nós] compre considerar, sobre todo, a célula primeira do cenáculo ourensán, compartillada por Risco, Otero Pedrayo e Cuevillas. Todos tres fixeron, en diversos escritos, unha como a xeito de autoconfesión na que se pode percurar a historia que, como homes e como grupo, protagonizaron. En Nós, os inadaptados de Risco, en Dos nosos tempos de Cuevillas e en Arredor de si de Otero Pedrayo, atópase a declaración que os autores fixeron da súa entrega ao país natal, despóis de moitas voltas e reviravoltas por horizontes alleos.

Algunes de les idees expressades per del Prado et alia (1994) tindrien una clara aplicació als textos autobiogràfics (i a les seves intencions) dels homes de Nós. Així, en el cas d'Otero Pedrayo, podem recordar que, de les confessions romàntiques, deien (op. cit. 18) que tenen una considerable dosi de falsetat des del punt de vista de l'autobiografia i la pràctica analítica de la història. Aquesta falsetat tindria el seu origen en la disjuntiva que se li presentava al Romanticisme entre la dimensió individual del jo ('l'escriptor com a "auto-heroi") i la necessitat d'un retorn a un espai atàvic col·lectiu, personificat en l'Edat Mitjana (religió, misteri). Aquesta dimensió col·lectiva seria cercada com a neutralització de la solitud del jo (op. cit. 43).

Chateaubriand seria l'escriptor paradigmàtic del primer Romanticisme que es confessà, fruit de les vivències de l'exili posterior a la Revolució i que, fins el 1820, posà en contacte els francesos amb els romanticismes alemany i anglès (op. cit. 44). I si l'escriptor bretó té aquest paper de paradigma és per la seva especial circumstància de 'darrer testimoni del feudalisme', com ell mateix confessava (op. cit. 139):

El gran momento ontológico de Chateaubriand se construye siempre en el cruce de estas dos constantes: el futuro que no existe, utópico incluso cuando se tiene perspectiva de evolución, el pasado que sigue sin existir, fúnebre (op. cit. 138).

Una altra idea que també li seria d'aplicació a Otero Pedrayo, en la mesura que fou l'únic que 'reconstruí' una trajectòria generacional, és el de la confessió

com a catarsi: amb l'escriptura d'una *vita nuova*, és a dir, amb la recreació d'un ésser, apareix un 'home nou', purificat (op. cit. 90). Aquesta recreació pot trascendir la simple dimensió individual amb l'objectiu d'assolir una dimensió col·lectiva. Aleshores es produeix una metonímia de l'escriptura com a substituta de la Història, però sense oblidar que l'escriptura és el *yo*: eliminació del passat de manera que el *yo* esdevé present. En definitiva, el *yo* (projectat) esdevé metonímia de la Història. Això es produeix quan l'escriptura de les memòries té una voluntat trascendentitzadora: el *yo* davant la pàtria i la humanitat (com li esdevé a Chateaubriand i com -per mimetisme?- li esdevé a Otero Pedrayo), circumstància diferent al d'unes memòries domèstiques, en les què el *yo* es projecta només en funció dels altres, dels 'nostres' altres (com seria el cas de Proust) (op. cit. 149-151).

Aquesta metonímia de la Història explicaria que la narració dels esdeveniments, que constituïrien la matèria central de l'obra, es fes en funció de l'evolució del protagonista-autor-narrador. És a dir, els fets no succeeixen per ells mateixos sinó que li passen al protagonista i en funció del protagonista (op. 253).

Hi ha un altre element que resultaria comú als homes de *Nós* i que, singularitzant-los (autosingularització), els faria sentir-se diferents de la resta, circumstància que els hauria dut a la projecció literària dels respectius *yo*, de forma que els unificarien en una projecció literària col·lectiva, en una projecció del *nós*. Aquest procés estaria mogut pel que del Prado et alia (op. cit. 206) han qualificat d'apories. En la projecció de l'ésser en-allò-que-és com en-allò-que-pot-ser, apareixen un seguit d'apories que són les que configuren la consciència individual enfront l'espècie, la història i el cosmos:

La emergencia de estas aporías viene dada o encuentra su desarrollo en lo que hemos llamado el incidente -no un acontecimiento único, sino un planteamiento existencial, consciente o no- afecta el devenir ontológico de la conciencia individual.

En el cas dels homes de *Nós*, aquest 'incident' seria el seu ingrés, la seva 'conversió', al nacionalisme. Aquesta és la circumstància desencadenant -encara que formalment pugui aparèixer com a objectiu, com a fita- de les seves reflexions sobre el *yo* (col·lectivitzat en *nós*) en els textos de López Cuevillas, Otero i Risco. Paral·lelament, els homes de *Nós* podrien haver tingut un dels mòbils que condueixen a l'exercici autobiogràfic, com seria l'apologia, és a dir, el desig de justificar davant la posteritat comportaments concrets o idees predeterminades. En aquest

sentit resulta força il·lustrativa la frase de Carlos Baliñas (1991:212) a propòsit d'alguns dels temes tractats per Ramón Otero en les seves obres, concretament en *Arredor de si*: "(...) algúns fan a autobiografía do Grupo Nós, visto desde a sua persoal vivencia".

Els textos que analitzarem en aquest apartat són, com ja ha estat indicat a la presentació, *Dos nosos tempos*, de Florentino López Cuevillas; *Diario 1921*, de Daniel R. Castelao; *Arredor de sí i Lembranzas do meu vivir*, de Ramón Otero Pedrayo; *Mitteleuropa i Nós, os inadaptados*, de Vicente Risco. També analitzarem, si bé parcialment, altres textos que tenen una dimensió o projecció -precisament- autobiogràfica: *Escrito na néboa*, *Devalar*, *Os camiños da vida*, *Vidas non paralelas* i *Adolescencia*, d'Otero Pedrayo; *A coutada*, de Risco; *Os dous de sempre*, de Castelao.

Aquests textos són força heterogenis entre si: llibres de viatges (*Diario 1921* i *Mitteleuropa*), una novel·la autobiogràfica (*Arredor de si*), confessions de vida intel·lectual (*Dos nosos tempos* i *Nós, os inadaptados*), de reconstrucció idealitzada (*Escrito na néboa* i *Vidas non paralelas*) i de vida biològica (*Lembranzas do meu vivir*); a més considerarem uns altres tres textos d'Otero Pedrayo: *Devalar*, *A historia de un neno* i *Adolescencia*, els quals, si bé no estan focalitzats en el tema que estudiem, sí que ens poden il·lustrar sobre els recursos autobio- gràfics emprats per l'autor.

També les intencions resulten diverses, com veurem, sobretot perquè la seva gènesi tampoc no fou homogènia en el temps. Tenen, però, alguns elements comuns més o menys explícits: són textos referits a l'experiència intel·lectual individual i col·lectiva, i tenen la presència, implícita o explícita, del retorn espiritual a Galícia, a una Galícia de futur ideal i idealitzada.

A més del seu contingut intrínsec, aquests textos tenen un altre valor a considerar: són els primers -i durant molts anys gairebé els únics- exercicis per a fer una 'literatura de la memòria' en llengua gallega. Des de la seva aparició, aquests textos han estat rebuts d'una manera acrítica, amb una acceptació fil per randa d'allò que deien. Fins i tot, ningú no s'ha aturat a analitzar els motius o les raons que van provocar la seva redacció en un o altre moment (llevat, obviament, dels llibres de viatges). Estudiarem cada text separadament i per ordre cronològic,

analitzant-ne els motius i el moment de la seva gènesi respectiva, amb un repàs previ de la recepció que van tenir en el temps de la seva aparició i amb posterioritat.

Per a Salvador Lorenzana (1965:78), si a *Arredor de sí, Dos nosos tempos i Nós, os inadaptados*

pódese seguir a liña formativa de grupo (...), o camiño de reintegro xa emprincipiaran a presentilo denantes de se vencellar ó labor de pescuda e creación no propio idioma. Descóbrese o reflexo diste presentir nos traballos que aparecen en 'La Centuria' (...).

Sense dubte, és portar la lectura autobiogràfica i la 'conversió' a tal punt, que permet fins i tot validar, com a protogaleguisme, la revista modernista editada per Risco, és a dir, ser més piñeirista que Piñeiro. Aquesta serà una constant en l'anàlisi dels textos que estudiarem. Així, segons Carballo Calero (in Cardeñoso 1979:41), "Os camiños da vida, Arredor de si e Devalar, constitúen a epopeia da sociedade galega nun período decisivo da sua historia".

Carlos Paulo Martínez Pereiro (1987:83) ha dit, partint de l'obra d'Otero Pedrayo, que

Arredor de si ten-se visto, con razón, como a novela da evolución dos integrantes do Grupo Nós e ten-se ligado aos ensaios que, co mesmo tema, fixeron Florentino [López] Cuevillas (Dos nosos tempos) e Vicente Risco (Nós, os inadaptados). É por tanto unha novela que amostra a topografía das almas dun grupo de intelectuais (que como grupo con incidencia social nace das primeiras décadas deste século) que, como o protagonista (...) Adrián, seguen o seu camiño a través do marco cultural alleo en que subsisten, valorizándoo ao percorre-lo (...). Son individuos que aderen aos principios mistificadores criados por unha sociedade que os abocou ao egocentrismo, a seren vencidos da vida por estaren condicionados a un relacionamento social de cuño individualista. Son, en resumo, seres desintegrados a causa da sua dolorosa relación co mundo.

Tenim l'altra visió tòpica encunyada acríticament per la crítica: la del grup incomprès pel seu entorn social, contra el qual calia alçar-se intel·lectualment.

6. FLORENTINO LÓPEZ CUEVILLAS: DOS NOSOS TEMPOS

6.1 Una reflexió auroral?

Aquest article fou publicat en el número 1 de la revista *Nós*, l'octubre de 1920. El 1980 fou reeditat com a annex de la biografia que de López Cuevillas havia escrit Otero Pedrayo, i, el 1982, en el volum *Prosas galegas*. La seva línia axial és explicar les raons que conduïren el grup fundador de *Nós* a prendre un compromís polític, social i cultural. El text és relativament breu i fou el primer publicat en galleg per López Cuevillas. Resulta força compacte i s'hi condensen diversos conceptes i criteris que no sempre han estat ben interpretats per la crítica. A continuació anirem veient amb detall aquests elements (cito per *Nós* i per *Prosas galegas*):

- Estètica contra cultura positivista i política occidental:

A mais forte característica da maneira literaria que se chamou decadentismo, simbolismo, nephelibatismo¹ (...) foi un alongamento despectivo de tódalas orientações políticas, sociais ou científicas da nosa civilización occidental (1920:12; 1982:47).

- Contra la burgesia:

Para nós, as invencions dos irmáns Wright e de Marconi, as cuestións internacionais, o socialismo e o sindicalismo, eran cousas de xente burguesa, no sentido antiliterario que nós dabamos a esta verba, boas para que a elas atendesen Brown, Pérez, Müller ou Dupont; quere dicir, o vulgo máis ou menos ilustrado dos enxeñeiros, os catedráticos e os académicos (1920:12; 1982:47).

- Situats en la torre d'ivori, autistes socials:

E namentres que nós, entocados nas nossas torres de marfín, ben acochados no himatión dos gregos, no albornoz dos árabes, ou nas túnicas de Oriente, vivimos pensando no que xa pasou, camiñaba á beira nosa a procesión das blusas, as chaquetas e os uniformes; e nós deixábámola pasar, sen facer un mal guiño nin botarle unha ollada (1920:12; 1982:48).

- Simpatia continguda pel progrés (als Estats Units):

Non embargantes, ó chega-la segunda década do século que corre, cando comenzaron a zoar no aire os primeiros avions, e a bruaren na terra os motores dos automóviles, cando os cinematógrafos e as revistas deron en reproduci-los 'rañaceos' e en falaren da intensidade industrial dos Estados Unidos (...), algúns de nós botamos sobre aquel país mozo, de vida forte e nova, un ollar de simpatía. Pero non pasamos de ai, a pesar de Whitman, de Verhaeren, de Marinetti, non chegamos a pousar a un lado as vestes de Oriente para vestirmo-la chaqueta, e seguimos envoltos nas nosas soñ-

¹ Aquest terme, com a tal, no l'he trobat enllloc. Únicament, se m'acut d'emparentar-lo amb un neologisme inventat per Rabelais, nefelibat/-ta (o nephelibat), del grec *nephelē*, 'núvol', i *bates*, 'que camina', i referit a un poble imaginari que camina pels núvols (EUI Espasa Calpe, vol. XXXVIII pàg. 41). Ignoro en quin sentit ho aplicaria López Cuevillas ('estar als núvols?'). En canvi, sembla que si que ho tindrien molt clar aquells qui, en escriure de López Cuevillas, l'han repetit tal qual, com qui diu Romanticisme.

cíons, vendo sin ver cómo pasaban as guerras e as revoltas, e preguntando, cando o barullo no mundo chegaba a nós más forte que a cotío, quen era ese Jaurès² ou que quería Bülow³ (1920: 12; 1982:48).

• El sotrac de la guerra i la consegüent decepció intel·lectual:

E así estábamos cando estalou a guerra no 1914. Dende os primeiros instantes, os berros de anguria foron tan doridos, tan bárbara a matanza, tan cheo o horror o cadro dunha Europa tola coa tolice do sangue e da morte que nós, os despectivos, os alleos á actualidade, os refuxiados nos nosos tempos, tivemos queollar arredor noso e vimos ós que foron os nosos ídolos, os homes cumes da Francia, da Inglaterra e da Alemaña, aldraxarse escudados nun patriotismo de feira; vimos como caían catedrais, pazos e castelos, e vimos como no fondo das trincheiras ficaban atuados os soños de internacionalismo e de paz (1920:13; 1982:49).

• La revolución social:

E despois, cando a loita semellaba acabar, aló na longana [sic] Rusia, que nós admirábamos tanto, pola súa literatura, o seu orientalismo e o seu cristianismo evanxélico, xurdiu cunha ameaza a pantasma da revolución social.

Nós, como case todo o mundo, mirábamo-las ideas marxistas como unha cousa de realización longana, que chegaría a ocorrer aló despois de moitos anos, de séculos quizais, desenvolvéndose unha evolución calma e sereia, soamente interrompida polas violencias das folgas, ou as resistencias das clases industriais aos avances absorbentes dos Estados. As orientacións pacíficas dos partidos obreiros da Europa occidental e central, a mesma intervención cada día máis activa dos seus xefes nos gobiernos, dábannos de reito a pensalo (1920:13; 1982:49).

• Més por a la vulgaritat que al socialisme:

Ninguén contaba con Rusia, nación atrasada, pouco culta, non disposta tan sequera para un modesto réxime democrático; e foi a Rusia a que, botando por terra os tópicos evolucionistas, choutou dun pulo dende o zarismo a Lenin, e, entre o pasmo e o medo de tódolos capitalistas do mundo, instaurou e afianzou un réxime socialista (1920:13; 1982:49-50).

• Por a l'actuació revolucionària dels incults:

E foi entón cando nós, coma os demás, tivémola conciencia dun perigo que ameazaba non soamente as nosas ideas de libertade pública, senón a nosa libertade individual; pois un comunismo estatista ó xeito ruso, que bote por terra as fortes torres dos donos da industria e dos donos da terra, non é de supor que faga moito aprecio das nosas pobres torres de marfil (1920:13; 1982:50).

• La reacció:

E diante do espectáculo dunha Moscovia co traballo obligatorio nas fábricas, coa ciencia oficial levada ós últimos extremos, cun teatro e cunha arte socials, pousámolo himatión dos gregos, o albornoz dos árabes e as túnicas de Oriente, e vestindo a chaqueta dimos en ollar aficadamente arredor de nós, e así estamos e así estou (1920: 13; 1982:50).

² Jean Jaurès [Castres 1858-París 1914]. Fundador del partit socialista francès (1901), defensava un socialisme ètic i rebutjava la dictadura del proletariat. Fou assassinat per un exaltat nacionalista per la seva oposició a la guerra amb Alemanya.

³ Suposo que deu fer referència al polític alemany Bernhard Heinrich Karl von Bülow [Klein-Flottbeck 1849-Roma 1929], secretari d'affers estrangers i canceller.

• Comportament després de la reacció:

Mais, como hai tan pouco tempo que eu vivo co pensamento no tempo e nos feitos de hoxe, todo o que vos diga deles ten que carecer de sabencia e de método. Viaxeiro nun país novo, sen 'cicerone' e sen 'Baedeker', as miñas impresións, faltas de gravedade e de preparación, han ter soamente a sínxeza das impresións dun neno (1920:13; 1982:50).

• La guerra, causa principal del desastre:

Eu teño comparado á gran guerra con este bacilo de gripe, pois coma el escitou, fixo medrar e deu virulencia ás pasións ruíns que dormexaban nos homes e mais nas sociedades.

E así, a guerra desatou o imperialismo cego que armou ás nacións a unhas contra das outras, espertou as cobizas dos comerciantes, as avaricias dos banqueiros, a残酷za dos acaparadores, e lanzou a moitos homes á traición e ó patíbulo (1920: 13; 1982: 51).

• Conseqüències de la guerra:

Á sombra da guerra, os soldados primeiro, os negociantes e os revolucionarios despois, trastornaron a economía do mundo e trouxeron a fame para os pobres e a riqueza para os logreiros. Os hábitos guerreiros, tan louvados polas clases altas, deron violencia e força ás organizacións obreiras e agudizaron o perigo comunista. Gracias á 'bendita guerra' como lle chamaban os panxermanistas, gracias á 'nobre guerra' de que falaban os escritores patrioteiros e militarizantes, Europa está feita un lamazal de sangue e de esterco, e é sabido que nestes lamazais é onde xerminan as sementes das revolucións (1920:13; 1982:51).

• Contra el conformisme dels rics:

E non se diga o que para tranquiliza-la sua conciencia din os ricos. Que nunca a xente tanto se divertiu, que nunca o diñeiro correu máis de abondo, que nunca a vida foi más brillante e atractiva. Porque estas épocas nas que o mundo treme convulsionado foron sempre como as mazás do Xordán, doutras por fóra e podres por dentro. Máis brillantes cás nosas foron as festas de Windsor e de Versailles, e Carlos I e Luis XVI morreron no patíbulo (1920:13; 1982:51-52).

• Com caldria reaccionar davant la revolució?:

E se chegassen os negros días da revolta como xa chegaron para Rusia, ¿quen sostendrá valentemente os vellos principios e as vellas ideas?, ¿quen saberá morrer por elas coa morte fidalga e fermosa que ennobrece as derrotas e empresta luz de sol, polas institucións que desaparecen para sempre? Eu penso que ningúén. Perecerá algúm banqueiro ó pé da súa caixa, ou algúm acaparador envolto nos seus sacos de fariña; pero morrer na campía, cara ó sol, coa espada dos cabaleiros na man, como morreron os 'gentilhomes' de Quiberon ou os coraceiros de Maraton Moor, eu case aseguro que non morrerá ningúén (1920:13; 1982:52).

• Canvi dels temps:

Son outros os tempos, outros os homes e moi distintas as ideas. Amais de que, da-la vida pola fe xurada a un Deus, ou defendendo a sagrada testa dun rei absoluto, é moi diferente que caer peleando polos intereses dunha Federación ou dun Trust, ou defendendo as persoas de Millerand⁴ ou de Lloyd George⁵, que nada teñen de sagradas (1920:13; 1982:52).

⁴ Alexandre Millerand [Paris 1859-Versalles 1943]. Polític francès, ocupà diverses carteras ministerials. Provincent del partit radical de Clemenceau, evolucionà cap al socialisme independent per a passar, posteriormente, a fundar el dretà Bloc Nacional, amb el qual fou primer ministro i presidente de la República (1920-1924).

⁵ David Lloyd George [Manchester 1863-Llanystumdw 1945]. Diputat del partit liberal i

• Confiança en el futur:

Eu creo no triunfo do socialismo, porque creo que a sociedade humana é un organismo vivo, suxeito a leis biolóxicas, parecidas ás que rexen o desenvolvemento dunha planta ou dunha besta. Quero dicir con isto que, do mesmo xeito que cando vemos botóns nunha roseira supomos que de ali van saír rosas, ó ver que unha idea calquera vai conquerindo as conciencias e facéndose un lugar nos espíritos, hai que supor que a realización daquela idea é cuestión de tempo nada máis. Pensar outra cousa sería pensar que a natureza fai tonterías e, polo de agora, a natureza conservou sempre a súa seriedade (1920:13; 1982:52-53).

• Contra la democratització social i l'estatisme:

E hoxe todo é socialismo. Haino nos gobernos que gravan a renta, as transmisións e o capital; haino nos patróns que piden a intervención do Estado nos seus conflictos cos obreiros; haino nos labregos que queren ve-las súas terras liberadas de cargas polo mandado dunha lei; haino ainda na testa do rentista gordo e satisfeito da súa vida e da súa renda, cando ó ler que os obreiros piden esta cousa ou a outra, di, entre medoñento e compadecido: 'Hal que convir en que esta xente algunas veces ten razón' (1920:13; 1982: 53).

• Disgust amb el moment viscut:

Eu creo, polo tanto, que dentro duns anos a Europa enteira ha ser un campo de experimentación de sociedades futuras; e creo tamén que, para o desenvolvemento da humanidade, esta ha ser unha cousa útil e boa, do mesmo xeito que é boa que os nenos boten os dentes ou que os paxaros muden a pluma. O que non impide que neses interesantes períodos das súas vidas, o paxaro non cante e o neno berre adoecido de dores.

Por iso ten pouco de agradable nacer nunha destas épocas en que o mundo cambia de pluma ou de dentes (1920:13; 1982:53).

A diferència de la reflexió que, anys després faria Risco i que tenia una motivació interna, aquest text de López Cuevillas situa diverses causes externes com a trampolí o palanca per al 'pas a l'acció' del seu grup. Una d'aquestes raons hauria estat la guerra mundial, però no únicament en tant que tragèdia humana sinó per l'actitud palesada per aquells a qui tenien per mestres. I entre aquests, sens dubte, podem incloure els dirigents teosofistes, que abandonaren la teòrica fraternitat política i el suposat universalisme religiós a favor del xovinisme més estret, de forma que cada bändol 'nacional' defensava que Déu era al seu costat contra les Forces Obscures -com ho feia Steiner- i a favor de la missió espiritual del poble alemany al món (Washington 1995:104).

defensor de la identitat gal·lesa, fou ministre (1915 i 1916), i primer minstre (1916-1922). Impulsà algunes reformes socials i reconegué l'Estat Lliure d'Irlanda. Curiosament, quan els homes de Nós eren encara 'homes de La Centuria' i li feren l'horòscop, el consideraven simplement com a primer ministre britànic, sense cap esment al seu gal·lesisme.

6.2 Recepció de *Dos nosos tempos*

Francisco Bobillo (1981:26) ha assenyalat la circumstància que Florentino López Cuevillas, primer, i Ramón Otero Pedrayo, després, s'avançaren a Vicente Risco en l'autoanàlisi del seu període exòtic o pregalleguista encara que sense analitzar-ne les raons ni les possibles diferències entre uns i altres.

Salvador Lorenzana escrivia a *Grial* (1964:103) que

o seu tempo, consciente da decadencia en que se mergullaba, estaba esencializado -en xeral- por unha fonda nota de pesimismo (...). Tencionábase o goce esotérico dos escollidos, unha revelación mística (...). Antre istes homes figura Florentino L. Cuevillas (...). Son os tempos -di- do decadentismo, simbolismo, ou nephelibetismo⁶ (...). Son os días do modernismo. O mundo irreal do modernismo, coas súas estilizaciones prerrafaelistas, os seus abarrocamentos de coor e de sonido, os seus temas onde o ensonio misterioso i esotérico enlaza cun realismo morboso.

I també a *Grial* (Lorenzana 1965:78) deia que a *Dos nosos tempos* poden seguir la línia formativa del grup que fundaria la revista *Nós*. En èssim lloc comú sobre la 'conversió' i la posterior trajectòria del grup. Justo G. Beramendi (1981b:32) ha analitzat *Dos nosos tempos* i ha considerat que aquest responia a la reacció posterior a la guerra de 1914-1918 i, sobretot, a la revolució bolxevic. Aquests haurien estat les causes "de que saisen da torre de almasí en que estaban pechados para entrar na política e más concretamente no nacionalismo galego".

María Xosé Fernández Jiménez, en el seu article "Lendo as 'Prosas galegas' de Cuevillas" (1971:492), descriu els diversos capítols de l'obra, fent esment del ton pessimista de López Cuevillas envers la desgalleguització del país. En relació a la prosa i al seu lèxic, la qualifica de refinada tant estèticament com literària, com la d'Otero Pedrayo, i amb vocació didàctica, com la de Risco. Aquesta anàlisi és clarament aposteriorística, influïda pels textos dels companys de López Cuevillas.

Xosé María de Castro (1993:20), sense discrepar de Beramendi, ha posat l'èmfasi en l'edat que tenien en el moment del 'trànsit' i ha dit que

encontraremos con que a adolescencia dos membros do cenáculo ourensán foi rota pola chamada da historia, isto é, o mundo do eruditismo provinciano, da aspiración das novas classes medias a unha cultura de raíz aristocrática, marcadamente elitista, converxen historicamente cos dous acontecementos iniciais da primeira década do século: a Primeira Guerra Mundial e a Revolución Bolchevique (Castro 1993:20).

Només cal rellegrir el text de López Cuevillas per adonar-nos que les coses no eren com les han volgut veure Beramendi i Castro. En primer lloc, una precisió històrica:

⁶

Repeteix el text de López Cuevillas però alterant el nom *nephelibatismo*.

els esdeveniments esmentats succeïren en la segona dècada del segle XX. En segon lloc, parlar d'adolescència quan López Cuevillas escriu *Dos nosos tempos*, és forçar una mica l'edat dels membres del 'cenacle ourensà': tots ja havien ultrapassat aleshores els trenta anys. En tercer lloc, un altre argument erroni, i això és comú a diversos crítics i historiadors d'esquerra (nacionalista) -com Justo G. Beramendi-, és el de situar en una raó de classe -la reacció davant la revolució bolxevic- el canvi d'orientació i el comportament posterior dels membres del 'cenacle ourensà'. El més sorprenent -en aparença- és que en el text de López Cuevillas no hi ha cap referència, ni la més mínima, al nacionalisme, ni tampoc no es lamenta d'una suposada desgalleguització. I a propòsit de la sortida de la torre d'ivori, potser no haurien fet altra cosa que canviar de torre o, tal vegada millor, només l'haurien pintada d'un altre color.

Una altra lectura -que globalment no contradiu les anteriors- és la que n'ha fet Manuel Forcadela (1993:18-19):

(...) O inicio da vida intelectual risquiana e tamén dos outros membros da xeración Nós forxouse a partir dun doa grandes movementos do século: a revolución bolchevique de 1917. (...) desde o Cenáculo ourensán, o grupo más influente da xeración Nós, sempre se considerou o comunismo como un perigo que, caso de ser levado á práctica en Galicia, suporía a devacle [sic] definitiva dos valores nacionais do país.

Penso que la interpretació de Manuel Forcadela és, justament, la inversa a la real. En primer lloc, quins eren els 'valors nacionals' gallegos que considerava el cenacle ourensà, cercle no precisamente nacionalista? En segon lloc, el perill comunista es trobava força allunyat de Galícia, un país sense a penes proletariat ni burgesia.

López Cuevillas no ens ho diu així. Possiblement, en el fons hi havia un problema de classe. Però era un problema de burgesos vergonyants que no volien admetre que n'eran de burgesos -i per això es refugiaven en el passat aristocràtic-, però el seu raonament primer té una clara motivació estètica: la col·lectivització i l'art social impedeixen l'individualisme i l'estètica de la torre d'ivori. I això ja ho expressava Risco a les pàgines de *La Centuria*, en el seu article "*Preludio a toda estética futura*", abans que esclatés la revolució soviètica. Si ja els resultava vulgar el gust de la burgesia filistea, tot i que la freqüentessin a Madrid i a Ourense, ¡com de vulgar hauria de resultar el gust estètic dels obrers socialistes, igualment filisteus com els burgesos però, a més, incults!.

Els elements que López Cuevillas defensa en el seu text són, fonamentalment, l'exquisitesa estètica, en perill per l'accelerada democratització provocada per la guerra, i la defensa d'uns valors espirituals en el si de la societat, els representats per la noblesa de la terra i de la sang. Elements, en definitiva, que defensaran els altres companys de López Cuevillas, amb paraules més o menys semblants encara que arrebossades de retòrica nacionalista.

Però n'hi ha alguns altres, aparentment secundaris, que ens il·lustren de manera clara la prioritat d'aquests altres eixos de pensament principals. Ben aviat marca llur antifilisteisme, quan considera que les coses del progrés eren bones per als Brown, els Müller, els Dupont, els Pérez. I ho deien ells, que eren López o Martínez però que ho amagaven amb Cuevillas o Risco. Antifilisteisme que els duia a ignorar la processó de bruses, jaquetes i uniformes que passava pel seu costat.

El col·lectiu compacte no resultaria tal pel que fa a la seva admiració pels Estats Units. López Cuevillas diu que només "*algúns de nós*" tindrien simpatia per aquell país. En canvi, a propòsit de les idees marxistes, aquest col·lectiu es fa extensiu, quan diu que "*nós, como case todo o mundo*" les veien com una cosa llunyanana, d'igual manera que "*nós, como os demás*" veieren el perill que significava el comunisme estatista rus ("*Rusia, nación atrasada, pouco culta*") significava per a la llibertat pública i individual. Un perill que comportava el "*trabajo obligatorio nas fábricas*" i un teatre i un art socials.

Però López Cuevillas desconfiava de la defensa que, en front la revolució, podrien fer els burgesos, enfortits per l'especulació provocada per la guerra. Una defensa que, en tot cas, no seria noble, limitada a les seves riqueses efímeres, molt lluny de la mort per causes veritablement dignes, com morir per la fe o per la fidelitat a un rei, com havien mort els reialistes anglesos a la batalla de Longmarston Moore (i no 'Maraton Moore', com deia López Cuevillas) a mans de les tropes d'Oliver Cromwell, o els reialistes francesos a la localitat bretona de Quiberon, malgrat la covardia del duc d'Artois, en la guerra de la Vendée.

Ei pessimisme de López Cuevillas no és un pessimisme 'nacional', com hi han volgut veure la majoria de crítics, sinó antiestatista i antidemocratitzador. López Cuevillas es lamenta que tothom vulgui la intervenció estatal, fins i tot els "*labregos que queren ve-las súas terras liberadas de cargas*". Una voluntat intervencionista

comuna a burgesos, rendistes, obrers i camperols, i que l'Estat s'afanyava a aplicar. I és d'això del que López Cuevillas es lamenta (suposo que per l'alliberament de càrregues, és a dir per la pèrdua de les rendes que la seva família, com els Otero o els Martínez-Risco, percebia).

La importància d'aquest text no rau només en el seu valor de text auto-reflexiu primigeni, que el té, sinó en el seu paper d'editorial 'generacional' de la revista *Nós*. No seria casual la seva publicació en el primer número de la revista ourensana. Si Risco va escriure l'editorial, diguem-ne, oficial, referit a la revista en si, aquest text de López Cuevillas donava les motivacions que els havien dut a prendre una opció ideològico-estètica.

Aquesta decisió seria, d'alguna manera, paral·lela a *l'appel à l'ordre* d'Apollinaire quan, un cop acabada la guerra, deixà de banda la inutilitat de les aventures frívoles de les avantguardes. En el cas de López Cuevillas i els seus companys, el trànsit hauria estat des de l'evasionisme del modernisme a la idea d'un nou país, camí pel que viatjava, encara viatger novell, sense cicerone i sense guia. Llàstima que més aviat semblava un viatge de turisme.

7. ALFONSO D. RODRIGUEZ CASTELAO: DIARIO 1921

La redacció d'aquest text podria respondre a diverses motivacions. Una, purament utilitària, seria la de servir-li d'ampli guió per als informes que, cada mes, havia d'enviar a la Junta de Ampliación de Estudios de qui era becari. Una altra, més artística, seria la de recollir les seves impressions, tant de cara al seu futur com per a satisfer les expectatives creades per la primera sortida a l'estrange d'un membre de la revista *Nós*. I, ja com a darrera, li serviria de company de viatge i de refugi, com tot diari més o menys íntim suposa.

Ja en el primer número de *Nós*, l'octubre de 1920, s'anunciava el viatge:

Castelao deixará logo a Terra por algún tempo. Vai pensionado¹ a se perfeccionare nos procedementos artísticos y.-estudiará a augaforte, o grabado e a litografía. Posiblemente percorrerá Francia, Inglaterra y os Países Baixos. Voltará armado de novas armas pr'afirmare d'un xeito ainda mais definitivo a sua arte sempre enxebre e sempre nova. E por onde queira qu'il vaya amostrará a todos a poderosa vitalidade do xenio galego.

I en el número 3 de *Nós* (desembre de 1920), s'anunciava que Castelao ja havia marxat:

Tamén Castelao, marchou pra Madrid, de paso pra Europa. Nós recibirá de cote novas súas. Vai cheo d'ansias d'estudo e de traballo. Voltará áinda mais acceso no amore á sua Terra, y-armado de novas armas pra lle dar eterna gloria. E non s'ha sentir por aló moi lonxe d'ela.

Un mes després de la seva marxa a París, Castelao encara no hauria escrit als seus companys. Així li ho diria Risco a Losada Diéguez en una carta en què expressava certs retrets envers aquest viatge (per enveja?):

[25 de febrer de 1921] (...) ¿Sabes do Castelao? Eu ainda non tiven d'il nova ningunha, que sera d'il? Estamos condanados á dispersión cando debían confluir os nosos esforzos. Por iste tempo ninguén debía pensar en sair da Terra; cumprimos todos eiqui. Xa vira o tempo en que se poda ir buscar cousas fora. Hoxe todos eiqui, senón, os tempos nin son chegados² nin chegarán endexamais.

Un parell de setmanes després, Risco li deia a Losada Diéguez que ja tenia noves de Castelao (per com ho diu Risco, sembla que Castelao hauria escrit a Losada Diéguez i aquest li ho hauria dit a Risco):

[10 de març de 1921] (...) O Castelao escribiume tamén desde París 7 plegos. Cousa interesantísima. Convertiuse, di il, ó catolicismo en Nôtre Dame... Vai ás conferencias de Coresma, y-ás reunións lexitimistas³... Mira ti por onde lle

¹ La nota noi diu per qui, suposo que intencionadament. La Junta de Ampliación de Estudios tenia vinculacions amb la Institución Libre de Enseñanza, criticada per Risco a penes uns pocs anys abans a *Las tinieblas de Occidente*.

² Parafraseja un vers d'*Os pinos*, poema de Pondal esdevingut la lletra de l'himne galleg.

³ No seria pròpiament dels monàrquics legitimistes sinó dels monarquistes (absolutistes) d'*Action Française*. Castelao (1977:70) ho recull el dia 24 de febrer: "Pola noite fun, coma moitas

deu! Non está mal, pro cala isto por si ll non gusta que se sepa.- Aborina da Venus de Milo⁴, e da Victoria de Samotracia⁵ di que si a puxeran na proa d'unha trirreme, a trirreme andaría sin vela nem remo, pola forza aada da Victoria. Di cousas estupendas sobre da pintura francesa: xuizos certeiros, esquemátecos, sen repara. É un tio. Só leendo se pode un dar idea (...).

I Risco, en les seves cartes a Losada Diéguez, no feia cap referència Castelao fins al retorn d'aquest:

[setembre-octubre 1921?] (...) A novela de Castelao moi ben. Agora compreh que principie a espranar [sic, per explanar] todas as cousas que ten qu'espranar do seu viaxe. As suas opiniós -a verba impresiós está xa sin cretontocantes a todo o que vin y-observou: artes, países, costumes, escolas e movementos intelectuás, politecos, sociás, etc etc., deixando o seu espírito en plena liberdade. Débeslle lembrar as cousas estupendas que dicia nas suas cartas e mais a superioridade e aristocracia espiritual con que todo o xuzgaba y-espuña (...).

Veiem com es manté l'apriorisme, el prejudici defensiu sobre allò que Castelao anava a trobar arreu d'Europa. I, de pas, tenim una dada d'interès per a la història de la marxa de la revista. Segons recull Castelao en el seu diari (1977:29), arribà a París el 26 de gener de 1921. En canvi, era el número de desembre de l'any anterior el que anunciava que ja havia marxat. Seria bastant probable, doncs, que el número de desembre hagués aparegut, com a molt d'hora, a finals de gener.

En els primers dies d'octubre, Castelao tornà d'Alemanya però a Nós no sortí la notícia fins al número de desembre:

A volta de Castelao

Xa volvemos ter na casa ó Castelao. Castelao, a quien o boletín Nós debe astr'o nome que leva, é tan noso, qu'estamos dispensados de toda loubanza.

Castelao estivo en París, percorreu os Países Baixos y-a Alemaña. Non se senteu inferior a nada; todo o viu e deprendeuno todo. A sua podente orixinalidade erguese xurdia ó s'enfrentar cos homes e coas obras da Grand'Europa. Ollou a vida de nazós cultas, que non por seren pequenas s'averen a renunciar a si mesmas; entón, as suas arelas de reconstrucción da Nazonalidade galega atoparon sólido basamento confortadore, n-unha ansia universal qu'onde queira s'apalpaba. Castelao falou cos bávaros e mais cos flamengos, e se galego foi, voltou mais galego.

Castelao enrenguentou con novos recursos a sua mestrenza técnica, e concibeu proyectos novos d'outas realizaciós artísticas, d'un estrevemento xenial. Pensando de cote na nosa terra, e no moito que n-ela compre faguer, Castelao estudou noite e dia y-estudou ben. Trai o tempo aproveitado: todo pra nosa Galiza.

outras veces, ó local da 'acción francesa', asociación de estudiantes realistas".

⁴ Castelao ho expressava així en el *Diario* 1921 (Castelao 1977:37): [3 de febrer] "... Hoxe tiven ocasión de admirar a Venus de Milo; pero nona ademirei. Fai xa muito tempo que lle din o bico de despedida. A probe está feita un fregaduxo. Ten berrugas e carafunchos na cara. Ten o coiro como dunha gitana que endexamais se lavase. É grandona, sosona, porcona, comellona, grasenta, etc. Quen queira conservala ilusión que non a vexa (...)".

⁵ Així ho veia Castelao a *Diario* 1921 (1977:38): "A 'Victoire alée de Samothrake' (...) cada dia que a vexo góstame más. Está na proa dun barco e mesmamente parece que o barco andaría soio con ela, sin velas, nem motor nem nada. Tal forza ten".

Namentres estivo fóra, prohibiuños terminantemente que nin tan xiquera falásemos d'il. As suas cartas cheas d'intrés polas suas fondas ouservaciós y-os seus xuízos orixinás asombrosamente atinados, viñan dende xá condenadas a seren silenciadas. Agora, xa é outro cantar.

Agora, Nós principiará a recoller canto il escriba encol das cousas vistas, sentidas y-estudadas, no seu froitoso viaxe, outa enseña pras novas xeneraciós galegas, encarregadas, pola vontade de Deus, de seren as forxadoras da futura Galiza ceibe e criadora, enxebre y-europea: a Galicia incorporada, sen intermediarios importunos e costosos a comunidade da cultura das nazós do Norte d'Europa (...).

Tota una declaració de principis, inequívocament escrita per Vicente Risco, mateix que si el rei Dom Sebastião hagués tornat, finalment, a Portugal.

La revista *Nós* publicà alguns fragments del diari -amb algunes variacions- en els números 10 (abril de 1922), 13 (novembre de 1922), 16 (febrer de 1923) i 18 (juliol de 1923). A més d'aquests fragments, la principal aportació a la revista que Castelao feu del seu viatge europeu foren ser els articles sobre cubisme, apareguts en els números 11 (juny de 1922) i 12 (agost de 1922).

El detall que resulta sorprendent és aquesta suposada negativa de Castelao a que *Nós* publiqués res de relatiu al seu viatge i, fins i tot, a que no en parlessin. Malgrat les "cartas cheas d'intrés polas suas fondas ouservaciós y-os seus xuízos orixinás asombrosamente atinados", enllot he vist referència a aquestes cartes. És més, en el seu diari Castelao no comenta en cap moment que hagués escrit a Risco o a ningú altre de Galícia, llevat de la seva dona. ¿Estem davant d'una mentida pietosa -altra volta la necessitat feta virtut- de Risco en no poder publicar durant un any les notícies que "decote" havia de rebre *Nós*? ¿Tal vegada les notícies -poques o moltes- que Castelao els fornia no servien per al galleguisme cultural, objectiu central de la revista *Nós*?

Els fragments que del diari de viatge *Nós* publicà feien referència a ciutats i obres d'art, en una versió no sempre coincident amb el text editat el 1977. Aquests fragments responien, sobretot, a allò que els lectors de *Nós* esperaven -o el seu director creia que esperaven-, obviant lògicament qualsevol referència personal.

La redacció del diari, podem deduir-ho, resulta força regular. Està organitzat cronològicament per dies encara que hi ha alguns salts, motivats tant pel volum de visites fetes per Castelao (alguns dies no tindria temps ni esma d'escriure) com per la situació depressiva que a voltes patia. Filgueira Valverde (in Castelao 1977:11) ha fet una detallada descripció física del quadern utilitzat per al manuscrit:

(...) un 'Libro Mayor', en folio, de papel de barba, con lombo e puntas de pergameo. Das trescentas páxinas numeradas, enchéu duascientas vinte co

escrito, e más con dibuxos, casi sempre feitos en papel aparte e pegados logo, con recortes e postales.

Un tema que cal tenir present quan ens trobem davant d'un text autobiogràfic és de la suposada sinceritat de l'autor. Tot i les observacions que abans hem vist en relació a aquest tema, no està de més que ho treiem de forma concreta, sobretot perquè fins ara el text de Castelao ha estat acceptat sense a penes discussió. El propi Castelao confessa -ens confessa? es confessa?- el 17 de març (op. cit. 86): "Ando polo Louvre copiando algunas cousas na seición de Escultura. Se digo a verdade (¿porqué [sic] non a teño de decir a mi mesmo?) xa me cansa moito a pintura do Louvre".

Malgrat haver estat totalment inèdit fins el 1977, diversos crítics i escriptors en parlaren abans d'aquesta data, segurament basant-se en els fragments publicats a *Nós*. Otero Pedrayo, en la seva conferència "A miña amizade con Castelao" (1986:43) deia, tot comentant la relació entre Castelao i París:

(...) transeunte sempre pola sorte de París, hab[er]la que componer un libro ou un ensaio (...) sobre Castelao en París. A Castelao gustáballe París, sobre todo pola pintura (...), gustáballe polos impresionistas e por moitos pintores, coñecía moi ben os museos e coñecía maravillosamente a parte antiga (...).

Un punt de vista diferent és el de Nicole Dulin Bondue (1987:158-159 i 164), quan compara les visions que de París tingueren Castelao el 1921 i Risco el 1933: el museu Guimet, documentat en religions orientals, les seves estades en hotels, les seves impressions (per a tots dos negatives) sobre el trànsit i la Torre Eiffel, l'impacte de Notre Dame. Tant per a Castelao com per a Risco, París era en decadència. Nicole Dulin Bondue considera que la impressió que Castelao treié de París (la d'una ciutat falsa per artificial, immoral i corrupta a causa del progrés i la civilització) eren fruit del seu "*ostracismo mental*".

Per contra, també resulta diferent l'anàlisi -no cal dir que hagiogràfic- que fa Pérez Prieto (1988:226) de la visió que París produí en Castelao:

(..) non son expresións dun 'provinciano' que non andou polo mundo e queda abraiado ante o que descobre; más ben coido que son a interpretación dun home de gran delicadeza espiritual (...). Por iso fala do 'Progreso que foxe da Perfección', non coma unha declaración reaccionaria e antiprogresista, senón coma a denuncia dun pseudoprogreso que é más ben decadente.

Lois Vázquez va dedicar-hi un article, "O Paris de Castelao no 'Diario 1921'", publicat en el número 59 de *Grial*:

Non hai dúbida de que fai falla unha gran sensibilidade, e capacidade de intuición, pra meterse de cheo no espírito dunha cidade en pouco tempo. Os artistas teñen este gran privilexio. Eles poden faguer unha escolma, na súa

alma, das cousas boas, fondas e belidas, e refugar as demáis. As primeiras impresións son case sempre as definitivas (...).

(...) verbo da megápolis parisina, os seus edificios, a súa xente, a maneira de vivir, a certa superficialidade drento da modernidade de París, a Castelao abondáronlle cinco meses pra ver craro (...).

Castelao vai a París pra ollar os museos, pero non pode menos de fixarse tamén na xente que enche as rúas, no xeito de traballar, de faguer farras, de vivir a súa relixión, etc. e vai tomando notas. A mistura das cousas boas e das menos boas é patente (Vázquez 1977:78).

Castelao deixà escrites les seves impressions contràries a la gran ciutat, la seva incapacitat de viure-hi si havia de fer-ho algun dia, per superficial i antihu-mana, a més d'amoral. D'aquesta valoració diu Vázquez (op. cit. 83) que

hai unha aitude moral, humanística e de bon senso nestes xuicios, que hoxe asemellan moi rigorosos, dado o cariz que tomaron as manifestacións do chamado 'destape' hoxendía.

Vázquez no deixa de banda l'estat d'ànims de Castelao, la seva morriña:

(...) fonduras da alma, fusionada coa alma galaica: do sentimento familiar -de pai e de home- que está sempre a fror de alma. Aparece eiquí un Castelao humán, galego, relixioso e cunha sensibilidade de artista ver-dadeiro. Moitos galegos sentiranse pintados nestes trazos tan cheos de humanidade que soio se comprenden cando non se pretende faguer literatura, senón escribir, coma quen di, unhas confesións da propia intimidade (op. cit. 86).

En el pròleg a l'edició de *Diario 1921*, Filgueira Valverde destaca la qualitat literària de l'obra, la riquesa de la llengua gallega emprada, tot i escriure per a si mateix, a penes tres mesos després de l'aparició de *Nós*, veritable intent de modernització. Importa allò que hi diu però també com ho diu, sense precedents en la literatura gallega. Filgueira Valverde considera que, tant si som propers com si no a les opinions de Castelao, cal tenir-les en compte per la seva franquesa, per la profunditat de les idees i per l'embolcall amb que les vestí (in Castelao 1977:12).

Estic en absolut acord amb aquestes paraules de Filgueira Valverde. El contingut intrínsec de *Diario 1921* trascendeix la informació que ens proporciona. És, sens dubte un text auroral, fundacional, en la literatura gallega i ho és per diversos motius: la prosa literària a penes tenia tradició; és alhora el primer text autobiogràfic -entès en tant que memòria de la vida d'algú- escrit en llengua gallega; a més, és el primer assaig sobre art en aquesta llengua; i, per rematar-ho, amb aquest diari algú expressa per primera vegada en llengua gallega les impressions d'un viatge per Europa. El curiós del cas és que els coetanis no saberen adonar-se'n, potser de tan evident com els resultava que tot fos auroral.

7.1 El contingut de *Diario 1921*

El diari del viatge per Europa de Castelao està dividit, en opinió de Filgueira Valverde (in Castelao 1977:11), d'una manera simfònica, de tres temps: "*En París*", "*Nos Païses Baixos*" i "*Na Alemaña*"⁶; allegro, andante, scherzo, amb un brevíssim final. El començament de cada un d'aquests apartats va il·lustrat amb un auto-retrat

L'anàlisi de les reflexions de Castelao la farem agrupant els diversos temes. Potser així tindrem una millor perspectiva del què pensava i del què sentia en aquells llargs mesos arreu d'Europa. Les opinions de Castelao, tant les de caràcter estètic com les d'observació dels fets quotidians, foren acceptades sense cap mena de recança pels seus companys de la revista *Nós*, com sigui que les consideraven obtingudes de primera mà per algú de més expert que ells. Per tant, la importància d'analitzar les opinions de Castelao no rau tant en si hi estem d'acord o no, sinó en l'impacte que causaren a Galícia i, més concretament, a Ourense.

⁶

De gener a juny, de juny a agost i d'agost a octubre, respectivament.

7.1.1 Sobre els nus

Des del primer moment, Castelao palesa una actitud contrària al nu en pintura i en escultura (i, en conseqüència, podem deduir que en els altres ordres de la vida). De la visita a l'exposició dels '*Artistes indépendants*', en el Grand Palais dels Camps Elysis⁷, diu:

[30 de gener] *Un dos primeiros casos que viron os meus ollos foi unha muller encoira (o procedimento era enteiramente 'passéiste') coas pernas abertas e sentada nunha cadeira (tiña medias brancas). A pelexa dista muller era de couro de tambor. Tiña pintados todos los pelos. As tetas gordas tiñan o pezón e as veiras do pezón da cõr do chocolate. E un ventre grande -que non era hidropesía- confirmaba o título de 'La femme enceinte'. Era unha cousa tan arrepiante e tan inmoral que me fixo decir: -Velahí o retrato da nai do autor* (Castelao 1977:32).

Recull la seva visita al Musée de Luxembourg:

[16 de febrer] (...) ó entrar e ó salir [sic] teño que faguelo por antre aqueles mármores e bronzes que componen a grande escultura moderna francesa. Eu chámolle a iso 'O Cimenterio de Bos-Aires' e ¡coidadiño que están ben feitas as condanadiñas esculturas! Eu penso que a escultura debía de renovarse esquecendo o desnudo ou falseándoo pra sere un elemento de arquitectura (op. cit. 57).

Just una setmana després visità una exposició al saló de 'Bernheim de jeune', d'artistes alsacians:

[23 de febrer] *Eu coidei atopar uns artistas con personalidade e axiña me decelei que non. Son mulleres encoiras, pintadas ó xeito novo. Eu suponho que na Alsacia non andan as mulleres encoiras; iso somente en París* (op. cit. 69).

Al dia següent visità la Galerie de Boëtie i descriu les obres exposades:

[24 de febrer] *Tribout un cadro inmenso con duas mulleres encoiras (...). Fóra do devandito non me pudo lembrar de nada. O río Sena e os encoiros de muller con todos los pelos; velahí as musas* (op. cit. 70).

[17 de juny] *Verdadeiramente isto de que o cumio da Beleza sexa unha muller encoira, iso de que somente a fermosura dunha muller ou dun traxe de muller poida sere obxeto dino de pintarse, non pode admitirse* (op. cit. 161).

Recull les seves impressions d'una festa, d'un ball, organitzat pels artistes de París:

[10 de juny] *Ante deron un baile os artistas de París, un baile de traxes, onde fixamente o mellor traxe había de ser non levar ningún. Polos bulevards pasaron en carros e tanto os homes como as mulleres ían cuase en coiros. Duas mulleres somente tapaban as suas partes cunhas gasas. ¿Qué é eso? (...). É noxento, é verdadeiramente afrentoso ver tanta decadencia; é idiota intentar disculpala coa verba do Arte* (op. cit. 152).

En una línia molt semblant, trobem el comentari de Castelao sobre els cabarets de París i de Berlin:

⁷ Setmanes més tard s'assabentà que l'exposició oficial (*Salon de 1921*) començava el mes de maig (Castelao 1977:1277).

[14 de febrer] *Eu tiñalle medo a París (...). Eu non coñezo París ainda, o París dos cabarés, dos cabarés onde gastan os cartos os americanos, os americanos españoles⁸ que mercan postales* (op. cit. 55).

[10 de juny] (...) *Con iles puden decatarme do pouco que dependen de París os que veñen aquí sen un desexo noble, sen unha cultura verdadeira. Estiven nos cabarets de Montmartre, nos cabarets das grandes cocotas, nos teatros onde se amostran mulleres encoiras. ¿Pra qué decir máis? Estiven, pola bondade de Camilo [Pereira], nos sitios onde se gastan os cartos. Agora xa coñezo París e declaro que me dá más noxo que denantes de coñecelo todo enteiro. Téñolle unha grande xenreira ós bulevares e nestes días non saln diles* (op. cit. 152).

[7 de setembre] *Onte estiven nun cabaret de Berlín. ¡Qué diferencia dos de París! Neste Cabaret cántase e canto se canta son cousas boas, principalmente lieders alemáns e tamén cantigas rusas* (op. cit 268).

⁸ És a dir, els burgesos hispanoamericans, sobretot argentins.

7.1.2 De les dones de París

En general, Castelao no fa en el diari gaires observacions de la gent dels llocs que visità. Algunes de les escasses referències en aquest sentit són fetes a les dones de París:

[21 de febrer] Reparei que as mulleres de París xa teñen os beizos moi gordos e algunas xa mesmamente parece que teñen outros beizos pequenos a nacer. Se París segue así chegará a ter unha caste de mulleres con dous beizos. 'A función crea o órgao' (op. cit. 65).

[1 de juny] Hoxe, nunha das improvisacións que me saen cando nos xuntamos algúns amigos pra rexoubar, dixen unha cousa ben divertida: 'As mulleres de París van ficando pouco a pouco sen peitos e chegarán a seren como os homes, pois como as más destas mulleres non tiveron fillos...' (op. cit. 151-152).

[10 d'agost] Deixo ó marxe ise dibuixo de muller encoira que é a media duns cantos dibuixos que fixen de esculturas modernas. Ise pode sere o tipo de modelo eleixido polos artistas de hoxe (op. cit. 233).

7.1.3 Sobre la gran ciutat

Com assenyalava Lois Vázquez, Castelao no sabé pair una ciutat com París. Cal reconèixer-li, en tant que disculpa a favor de Castelao que, per molt Madrid que hi hagués entremig, saltar de la Pontevedra de 1921 a París, al París de qualsevol època, és com fer el triple salt mortal sense xarxa. Més encara si, visceralment, un hom té vocació de no sortir anímicament de la petita vila. Així, és de totes totes impossible pair una metròpoli. Les seves impressions quan, en no tenir altra cosa a fer, ha de veure, si us plau per força, la ciutat, les escrivia així en el seu diari:

[7 de febrer] *Pechados os Museos o luns déixoo pra ouservala vida de París. Non teño cartos e non entro más que nos sitios onde non hai que pagar.*

Hoxe soupen que estamos no antroido⁹, que hoxe é luns e que onte foi domingo... En París polo que se ve non hai antroido. ¡Cánto me lembro das filloas e das orellas!

Eu non vou descubrir París e por iso calarei canto meus ollos viron hoxe; mais o meu sentimento afincase más na crencia de que para a civilización non fai falla tanta podredume espiritual, tanta perdición, tanto amor que non é amor, tanto bico de namorados na rua.

(...) ¡Ai! *Eu non vivirla en París, non por sere París senón por sere unha grande cidade* (op. cit. 46)

[21 de febrer] (...) *Neste burgo estamos afastados do París que eu coñecía; eidí a vida é tranquila, anque chea de amoralidade. Eu penso que se todo o mundo fose París e anque París fose o 'Barrio Latino', a humanidade esgotárase nunha ducia de anos. ¡É triste esta vida! ¡É moito más triste que os que a viven non se decatan da súa tristura!* (op. cit. 54).

[11 de març] *Cada día que fuxo parécmeme más grande París. Isto non se remata de ver. En Madrid satúrase un de canto all hai en 15 días; eidí fai falla a vida dun home. ¡E o que ainda non vin!* (op. cit. 80).

[1 d'abril] (...) *Istes que están sempre metidos nos burgos son loubados coma cousa estraordinaria namentres que os que viven nunha aldea, son censurados; e pergunto eu ¿a vida no burgo dunha cibdade é más grande que nunha aldea? Pintar a praza de tal ou a rua de cal, a cocota tal ou o borracho cal ¿pode sere más interesante para o Arte que pintar a mesma Natureza?* (op. cit. 99).

[20 d'abril] *Da vida de París... ¡non sei qué decir! Se a civilización, se o progreso pode traer tanta inmoralidade eu prefiro que non chegue endexamás á nosa Terra* (op. cit.).

De les ciutats belgues a penes fa comentaris negatius en tant que metròpolis, possiblement perquè les seves dimensions no eren les de París, i a Castelao li resultaven més amidades:

[25 de juliol] *Bruxas é moito millor que París. A min se me desen París vendíao; Bruxas gardábaa* (op. cit. 219).

⁹

Antroido és el nom que en galleg rep Carnestoltes.

Però la primera impressió que Castelao va rebre de Bèlgica fou clarament negativa o, potser millor, desconcertant:

[22 de juny] ¡Xa estou en Bélgica! Cando o tren corria por istas terras era hora de xantar e polos carreiros dun paisaxe amañado con arbres que foxen do sul, as formiguiñas do traballo acarreteaban paleñas ó seu formigueiro... Bélgica non será terra de bestas, pero cicáis tampouco de homes: é terra de formigas. Toda Bélgica (...) é un xardín: un xardín cheo de fábricas... (...) A natureza está martirizada e non é libre como na miña Terra. O carauter ruralista dos flamengos morreu de tal maneira no que vin que o mesmo campo está orgaizado cibdadán. Iste espectáculo doume unha fonda pena, a min que son tan ruralista e ate penso que se a cibdade ten de eisistir compre ruralizada (...). No campo esta Deus e nas cidades o demo, pensei eu; pero hoxe vin que o campo pode orgaizarse ó xeito da cibdade, matando o pintoresco, afogando toda a poesía do paisaxe, tapando coa obra do home a Deus que aparece na natureza (op. cit. 171 i 173)..

Ja a Berlín comenta a propòsit de l'arquitectura 'moderna':

[20 d'agost] Nunha das principaes ruas vin una gran casa moderna á veira de outras casas de estilo alemán e non desentona nin fai feo. Eu chamo moderno a ese estilo que consiste na ausencia de todo estilo. Unha casa inmensa que consiste nunha parede con ventanas sen ningún adorno nin moldura nin nada. ¿Isto é unha casa cubista? ¡Qué vai sere! (op. cit. 245).

Quan ha de marxar de Berlín cap a Munic, escriu, a manera de balanç, les seves impressions sobre la capital alemanya. En coneixer Baviera, s'adona que és una terra diferent de Berlín i de Prússia, fins i tot en temes político-administratius (consolat bavarès a Berlín, segells de correus) o en la seva aristocràcia. Segons la impressió irònica de Castelao, a Berlín s'inventaren els militars per manca d'aristocràcia, i així poder tenir gent de categoría. La seva visió de Munic li modifíca l'opinió que tenia de Berlín:

[15 de setembre] (...) Teño xa ganas de chegar alá pois sospeito que ha sere a cibdade que más me intrese (op. cit. 277).

[19 de setembre] Berlín gustoume, por algunas cousas, más que París. ¡O que ten de mellor París a min non me intresa! (...). Munich estame gostando e paréceme a min que ista é a cibdade tipo que eu maxinaba como aceptabel (...). Agora de lonxe e dende Munich empezo a non atopalo tan ben [a Berlín], e dende logo ese ambiente imperialista, militarista, prusiano éme desagra- dábel (op. cit. 280).

[26 de setembre] Aquilo [l'Oktoberfest] é, en moita meirande, unha das nosas festas cheas de tiovivos, tendas de churros e teatro de monifates. Eu vivía reparando na semellanza que hai entre iste tipo e o noso (...). Pois ben; hoxe escoitei os noso mesmos aturuxos jos mesmos! Pasei unha boa noite. Non, os prusianos son diferentes os de eiquí e Munich paréceme a cibdade que eu soñaba polo ruralismo que hai nela (op. cit. 303).

Aquesta empatia galaico-bavaresa ja l'havia fet notar, irònicament, el periodista gallec Julio Camba, en els seus articles com a corresponsal a Alemanya en la dècada dels deu. Per a Camba, Baviera era com Galícia, "verde, húmeda y

católica". Una empatia que arriba fins a Manuel Fraga, l'actual president de la Xunta de Galicia, per a qui Baviera és el model on emmirallar-se. Tornant a les impressions de Castelao, resta clar que el seu antiurbanisme no resultaria gaire llunyà del ruralisme de pazo dels seus companys de Nós. Munich li semblà la ciutat somiada, precisament, pel seu ruralisme.

En paral·lel a allò que li semblaren les ciutats, Castelao recull l'impacte que li provocaren algunes de les manifestacions que els són inherents, com serien els casos de la Torre Eiffel a París, del progrés i de la industrialització:

[6 de febrer] *Vin a 'Tour Eiffel' que me pareceu unha grua, moi grande, feita por un inxeniero nemigo do Arte* (op. cit. 45).

[14 de febrer] *Eu non coñezo o París dos cabarés (...) onde gastan os cartos (...) os americanos españoles que mercan postales, postales de torre Eiffel que fala do Progreso, do Progreso que foxe da Perfección* (op. cit. 55).

[22 de juny] *Cando en París rubín á Tour Eiffel penséi, ollando en conxunto aquila enorme cibdade, no traballo que representa aquila orgaización e penséi tamén que aquil esforzo de tantos miles de homes (...) é un traballo de formigas ou de abellas que por instinto fan un formigueiro ou unha colmena. O meu ruralismo naquil entón [escriu això a Bèlgica] moqueouse dos homes civilizados que se gaban dunha obra que nos asemella ós animaliños que por instinto obedecen cegamente a leises que iles descoñecen.*

[...] *As ideas do século pasado maniféstanse tamén no campo latino de Bélxica, onde as xentes coidarán ainda de fixo que a Tour Eiffel é un moimento. A Tour Eiffel é un moimento feito por inxeniero* (op. cit. 171 i 173-174).

A la vista del port d'Anvers, és a dir d'un dels principals ports d'Europa, Castelao no semblava venir d'una població de ribera:

[2 d'agost] *Din unha volta polo porto que me deixou pasmadiño de todo e que me fixo pensar no que podía sere Vigo se nós non fósemos españoles (...). O porto está cheo de grúas, ralles, almacéns, palos, chimeneas, ruídos de cadeas e de todo iso que constitúe o que a mi paréçeme a tolería industrial ou comercial. Todo iso non sirve más que pra faguer ricos e probes, borrachos e prostitutas, e no terreo do arte non dá más que pra faguer augasfortes de trampa* (op. cit. 229).

Aquesta visió, que podria semblar-nos primària però susceptible d'evolució amb els anys, no hauria canviat gaire temps després per a Castelao, quan escrivia, el 1937, a *Sempre en Galiza* (Castelao 1974:134)

Vexo o tráfecho d-un gran porto pesqueiro -o más importante de Europa-. Vexo cangar barcos con peras urracas e mazáns tabardillas (...). Vexo a miña Terra como unha soia cibdade, a cibdade-xardín más fermosa do mundo, a cibdade ideal para os homes que queiran vivir a carón da Natureza.

7.2 Un viatge amb recursos migrats

Abans ha sortit un element que podria haver estat clau en les impressions de viatge de Castelao: la limitació dels seus recursos econòmics. Com recull Filgueira Valverde (in Castelao 1977:10), la pensió d'estudis que tenia Castelao era de 425 pessetes mensuals, amb un descompte del 12%. A més, havia de fer front també a les despeses de la seva casa pontevedresa, on vivien la dona i el fill. Per això, un amic de Castelao gestionà que li seguissin abonant els havers com a funcionari. El cert és que, en diversos passatges del seu diari, Castelao es lamenta per anar curt de butxaca, en alguna ocasió en situació veritablement escurada:

[31 de gener] *Eu non me queimei, pero por pouco deixo all [als boulevards] todolos meus cartiños. Unha cea (...) pra regalalo meu bandulliño ¡trinta francos pra cear nun restaurant probe!* (op. cit. 35).

[6 de febrer] *Hoxe domingo fun a unha chea de sitios a pé, por mor de non gastar diñeiro e non saber os trámites que debía tomar* (op. cit. 45).

[7 de febrer] (...) *Non teño cartos e non entro máis que nos sitios onde non hai que pagar* (op. cit. 46)

[7 de març] (...) *coma eu non teño cartos nin humor pra gastalos e polo mesmo non quero salir deste barrio non sei más do que sabía e polo mesmo nada que decir da vida de París* (op. cit. 76).

[20 de juny, parlant dels artistes russos] *Sinto moito non ter cartos pra mercar cantas obras tiñan all á venda (...). A miña probeza nestes días non me permiteu senón mercar un catálogo de 3 francos habéndoos de 25 con reproduccións en cores e artículos literarios eispliando o novo arte ruso* (op. cit. 161-162).

[26 de juliol] *Isto está infestado de ingleses (...). Bruxas vive dos estranxeiros e Castelao tivo que faguer como os ingleses: gastar moitos cartos* (op. cit. 219).

[28 d'agost] *Como cuase non teño cartos e teño moi medo a que non os reciba mañán, hoxe non fun ó restaurant; merquei pan, queixo e peras (todo por 6 marcos) e xantei no gran parque, sentadillo á sombra. E non comín mal. Teño medo que me quede ainda sin estas comidas; pero ¡qué lle imos faguer! Compre afacerse a todo* (op. cit. 257).

[30 d'agost] *Non quero escribir as tristezas que pasei nestes días... comendo pan e queixo. Cando tiña diñeiro non me importaba, por exemplo, o mal estado do meu traxe, pero sen diñeiro todo me dá noxo. Non fun ós museos porque costa cartos e paseino case sempre deitado na cama. Pero agora estou contento: recibín un cheque e mañán, se Deus quér, serei feliz* (op. cit. 258).

7.3 Les companyies al llarg del viatge

Malgrat allò que, contentament, afirmava Nós sobre tota la gent que havia conegit, el cert és que Castelao va estar molt sol al llarg del seu viatge. Molt sol amb ell mateix, potser només amb la companyia permanent del seu diari i el record dels seus i de la seva terra. Poques són les referències a relacions amb altres persones que recull en el seu diari. Malgrat alguna insinuació feta molt a la lleugera per Risco, a Castelao li resultà impossible contactar amb Philéas Lebesgue, el 'corresponsal' de Nós a França. I li resultà impossible, entenc, per dues raons fonamentals: la primera, per les limitacions econòmiques que Castelao tenia i que li limitaven de viatjar, malgrat la proximitat del País de Bray a París; la segona, i potser més determinant, perquè Castelao no tenia les seves dades (en el diari no fa les més mínima referència a Lebesgue). Castelao no coneixia gairebé ningú a París.

[20 de febrer, a Choisy-le-Roi] Invitados por un rapaz francés¹⁰ fomos a Choisy-le Roi, un pobo que está preto de París. Aquilo mesmamente parecía o xeito de anunciar un específico calquera (...). A entrada, para más, custaba doulos francos (op. cit. 64).

[18 de març] Hoxe estando dibuxando unha estatua exigüa atopéame con Miranda e con el visitamos o Museo [del Louvre]. Como Miranda foi, ou é ainda Cónsul en Lisboa, leveíno diante do cadro 'L'homme au verre de vin' e díxome que, efectivamente, parecía de Nuno Gonçalves (op. cit. 36).

[31 de març] Onte á noite ceéi na casa de Manolo Quiroga e ceóu connosco o gran escultor ruso Aronson¹¹. Iste escultor, que foi amigo de Tolstoy, e que ten ideias comunistas, fai unhas cousas dunha delicadeza e dunha finura verdadeiramente encantadora (...). Manolo Quiroga é galego, ben galego, pero ten Galicia alá na súa subconsciencia (op. cit. 90).

[20 d'abril] O meu amigo [Ánxel] Vegue y Goldoni, con quén tomo café todas as noites... (op. cit. 108).

[10 de maig] Chegou a París Claudio Losada e tiven que servirlle de cicerone. Como Claudio é moi amante da pintura con il ando polos Museos e de pasada vou repasando tanto xa teño visto (op. cit. 127).

[10 de juny] Nestes días [entre el 2 i el 10 de juny] pouco vin que me poidese intresar. Chegou a París Camilo [Pereira] coa sua dona e douis matrimonios más. Acompanheinos sempre e, como sempre, sómentes querían ver o París

¹⁰ No diu a qui es refereix aquest plural ni qui era aquest "rapaz francés" ni com l'havia conegit. Pel motiu de la visita a Choisy-le Roi -una conferència sobre els miracles de Lorda- podria tenir relació amb l'Institut Catholique i les conferències cristianes a les què Castelao assistia per a sentir parlar francès (Castelao 1975:55).

¹¹ Naum Aronson fou un escultor rus, establert a París, amb certa fama en les dècades dels deu i dels vint. Fou autor d'un estudi per a un bust del novel·lista català Narcís Oller. No he trobat cap referència posterior a la que figura en la EUI Espasa vol. 6.

dos americanos do sul, o París onde non se atopa ningún francés [el dels cabarets] (op. cit. 151).

[2 d'agost] (...) Pola noite saímos uns cantos amigos polas rúas que están perto do porto [d'Anvers] (op. cit. 229).

[19 d'agost] Eiquí [Berlín] non fala francés ninguén e cando pergunto se falan español óllanme cunha sonrisa coma se lles perguntese se falaban chino. En troques eiquí todo o mundo fala inglés. Eu pásoas ben negras pra faguerme entender; pero estou nunha boa habitación, comín, ceéi, toméi café, merquei un dicionario e unha guía de Berlín e todo isto sen falar (op. cit. 244).

[20 d'agost] Estounas pasando negras con isto de non saber alemán. Eiquí todos saben inglés, pero francés ou castelán non o sabe ninguén. Polo que o sinto moito é por non poder ler libros alemáns que me poderan orientar respeito ás intencións do arte novo eiquí. Os escaparates das librerías están cheos de cousas que supoño interesantes (op. cit. 245).

[21 d'agost] Sigo sin entenderme con ninguén (op. cit. 246).

[22 d'agost] Xa non sinto a necesidade de falar; estou afeito a eisplicarme por señas e coido que co tempo chegaríame a perfeccionar tanto que xa non precisaría da fala (ibidem).

[23 d'agost] Nunha cervecería tiven unha longa conversa cun alemán que non falaba nin verba de francés nin de castelán; ficamos tan amigos mañán volveremos a ver e il enseñaramo alemán e eu castelán a il (op. cit. 248).

[4 de setembre] Nun comercio de tabaco onde falan francés coñecín hoxe a un xornalista italián, dunha grande intelixencia femenina. Fixémonos moi amigos e falamos de todo (op. cit. 264).

[25 de setembre] Hoxe coñecín a un periodista sueco que estivo en España e falamos moito de todo. Il é socialista que comprende o rexionalismo e que coida que o arte é moi importante... ¡Cicais! (op. cit. 265).

[15 de setembre] Até mañán non pudo sair de Berlín, por ir acompañado dun español que tamén quer ir a Munich (...). Eiquí en Berlín, por exemplo, non vin ningunha esposición particular, cousa que me ten un pouco pasmado; e non é que eu non me entere por descoñecer o idioma senón que non as hai; pois teño xa amigos que me enteran de todo (...). O que me amola moito é non falar alemán pra enterarme de todo, pra chegar ó mesmo carrozo dista xente (op. cit. 277).

Hem pogut veure que Castelao fa poques referències a relacions amb altres persones, especialment del país. Bé que per raó idiomàtica podria trobar-se limitat a Flandes i a Alemanya, sorprèn que a penes esmenta relacions amb gent de París. De la limitació de recursos econòmics i de la solitud es derivaria un quadre personal que manifesta, amb força sinceritat, situacions d'enyor i de certa depressió, que a voltes li fan interrompre la redacció del diari:

[28 de gener] Estou canso coma un raposo (...). Teño unha grande morriña pola Terra e pola familia. ¡Miña muller e meu neníño! (op. cit. 31).

[13 de febrer] Non teño novas da miña dona e non me atopo contento (op. cit. 52)

[14 de febrer] Hoxe, luns, farteime de dormir e de pensar deitado na cama. Tiven carta da miña dona i estou contento e triste ó mesmo tempo (op. cit. 54).

[9 de març] Non pudo alexarme hoxe da casa porque estou mal da barriga. Pasei o día deitado no leito lendo (op. cit. 77).

[14 de març] Doime a cabeza de non faguer nada. Non sain da casa (op. cit. 84).

[31 de març] Dendo o día 25 que non escribo as miñas impresións. Colleume unha preguiza tremenda, unha tristura infinita. Unha pequena cousa altérame de todo. Eu non sei; estou nun momento de crisis. Fai días recibín un telegrama da miña dona perguntándome porqué non escribo. Eu nunca lle escribín tanto á miña dona i ela endexamáis me escribíu menos. Fai hoxe máis de 15 días que non recibín carta sua. Isto tenme bastante disgustado e penso que somente será isa a causa da miña morriña. Iso e ademáis os arbres que están botando as follas e que me lembran a primaveira [sic] na miña Terra. ¡Ai, aquiles gomos verdes e aquiles botóns de ouro que nascen nas leiras! (op. cit. 90).

[10 d'abril] Xa me entrou a perguiza de escribir tódolos días o meu xornal! (op. cit. 100).

[1 de maig] (...) Hoxe vin marchar de París ós Marescots de Pontevedra i entroume unha gran morriña. Para mais é domingo e os domingo parécenme tristes. Hoxe esta miña habitación ten as paredes tristes que me poñen medo. Iste viaxe polo mundo é de moita comenencia; pero... ¡é moi tempo sen ver ós meus! (op. cit. 126).

[18 de maig] Hoxe teño un disgusto que non pudo con il. Recibín carta da miña dona dicíndome que o meu rapaz está enfermo. Telegrafieille e ainda non tiven resposta. Se me fenden o corazón téñoo negro por dentro. ¡Qué miseria somos!

Estou farto de París e xa estou farto de canto se ve eiqui. ¡Cantas ganas teño de marcharme xa á beira da miña dona e do meu rapaciño! Se non o fago é pola consideración de que cicáis poida pesarme más tarde e porque compre sere un pouco máis valente... ¡Canto daría eu por saber que o meu rapaciño xa está ben! (op. cit. 138).

[20 de maig] Por fin xa recibín cartas e telegrama da miña dona e xa estou un pouco tranquilo anque ainda teño un peso enriba da alma (ibidem).

[27 de maig] Marchouse Claudio [Losada] i entroume unha grande pena e más ainda porque notei que estou enflaquecendo moi e teño medo, un medo que me asombra... Confío en Deus e coido que chegarei á miña Terra cabo dos meses cheo de alegria pra traballar e chegar a sere o que soño. Penso que son o más galego de tódolos galegos (...). Non escribo máis. Estou canso; estou triste e teño unhas ganas moi grandes de pensar deitado na cama (op. cit. 149).

[10 de juny] No tempo que levo en París non sentín o más pequeno desexo de pintar; é decir, non atopei nada que me despertase o desexo de producir o ambiente parisien, a vida que eiquí se fai, as mesmas persoas non me intresan como modelos. ¿É que eu pudo pintar unha cocota das que van ás carreiras de cabalos ou ós cabarets? ¿É que eu debo pinta unha muller cuio principal mérito consiste en levar un traxe á moda? Non e non (op. cit. 152- 153).

[25 de juliol] (...) A moriña nosa que fai sofrir ós inconsentes e desesperar ós conscientes, porque non hai nada como a nosa Terra. ¡Nada! ¿sabedes, burgueses flamengos? porque todo canto hai eiquí podiamolo ter nós, e nós temos o que eiquí non haberá endexamáis (op. cit. 219).

[5 de setembre] Xa fai días que non filosofo nada. Hoxe vou a pensar escribindo, que ven a ser a maneira de comprobar o estado do meu espírito (op. cit. 265).

[22 de setembre] Xa fai tempo que non reciba carta da miña dona e xa necesito saber algo dos meus (op. cit. 291).

[28 de setembre] Hoxe recibín carta da casa i estou contento (op. cit. 305).

Amb el panorama que hem vist de la situació personal de Castelao (soledat, limitacions econòmiques, dificultats idiomàtiques a Alemanya, manca de sintonia amb París e Berlín), podem afirmar que l'experiència del nostre viatger era molt lluny de l'optimisme de Nós i de molts dels qui després n'han parlat i escrit.

Un element que acabem de veure, i que no surt reflectit, si més no de forma tan clara, en altres passatges del diari, és el tractament que fa de la seva dona i del seu fill. Sense entrar ara en si hi havia alguna mena de conflicte conjugal entre el matrimoni, el que resulta més sorprendent és que mai s'hi refereix pel seu nom. Això em porta a formular la hipòtesi que el diari de viatge de Castelao, fins i tot en aquells passatges més personals, no estava concebut com a un diari íntim sinó com text a publicar en algun moment i en alguna manera.

Podríem entendre un tractament binari, públic en les coses externes i privat en allò que fos personal, individual. Però no és així, la qual cosa podria insinuar-nos que la sinceritat que a voltes mostra, no ho seria en la seva totalitat. Fins i tot en un moment (el 7 de febrer, op. cit. 65), diu que calla allò que els seus ulls veieren el dia anterior però que expressa el que sent.

7.4 La crisi religiosa de Castelao

Un tema al què s'han referit diversos crítics i estudiosos ha estat el de la dimensió religiosa continguda en el *Diario* 1921 i, més concretament, la crisi religiosa experimentada per Castelao. Visità la catedral de Notre Dame tot just arribat a París i un cop instal·lat a l'hotel. Hi tornà el dia 31 de gener i, en veure la façana reconstruïda després dels estralls de 1789, diu que exclamà: "*¡¡Canto mellor o noso Pórtico da Gloria!!*" (op. cit. 35). En diversos dies torna a referir-se a la catedral de París i als seus sentiments religiosos:

[14 de febrer] *Cada dia que escorrega por min fai medrar o meu amor á Terra; cada dia que morre déixame un repouso de outra moralidade. Non sei como foi; pero o fado levoume primeiramente a Notre Dame, o fado levoume á sociedade dos estudiantes realistas, o fado levoume ó 'Institut Catholique' e o fado puxo nas miñas mans, primeiro que ningún xornal, o periódico 'La vie sociales' [sic] órgao dos 'syndicats chrétiens'. Polas noites vou ás conferencias (somentes por ouvir falar francés) e sempre son conferencias fondamente cristianas. Sería cousa de contar que eu viñese a París pra que en min rexurdise aquila fé relixiosa que eu tiña cando era rapaz. Sempre fun jiso si! fondamente relixioso porque sempre coidei que a eisistencia de Deus era necesaria...; mais, agora, eiquí en París, adequirín a seguridade de que Deus eisiste e, o que é ainda más grave, que tamén eisiste o demo* (op. cit. 54-55).

Continua escrivint els motius que l'impulsaven a anar a Notre Dame: compartir la fe amb creients de debò i no, com a Galícia, amb gent que anava a missa per figurar. Diu que la llum de Notre Dame li recordava la seva terra, i la música de l'orgue l'emocionà: "(...) eu non agardaba aquilo e rompín a chorar coma se fose un neno". I confessa com sentí vergonya per la feblesa d'emocionar-se sentint una marxa militar durant un acte amb el general Pilduski, president i futur dictador de Polònia. En canvi, l'emoció per la música a Notre Dame el feu sentir-se digne de ser home i per això plorà.

El curiós del cas és que, a continuació d'aquesta reflexió religiosa, Castelao diu que encara no coneix el París dels cabarets. Podria haver-hi alguna relació entre una cosa i l'altra? Cercaria Castelao algun tipus d'autodefensa davant la temptació que podria tenir un home sol, lluny de casa, a París, la 'ciutat del pecat'? Això ens ho podria fer pensar l'affirmació de Castelao sobre l'existència del diòni. En la resta del diari, Castelao fa poques referències de temàtica religiosa, i les que en fa estan relacionades amb visites a catedrals, com les de Brussel·les i Colònia.

Pérez Prieto (1988:224-225) tracta amb cert detall aquest passatge del diari de Castelao. I ho fa de la mateixa manera que a la resta de l'obra:

¡Que fermosa, sínxela e fonda confesión de fe! O sentimento relixioso xorde espontáneo e libre. ¿Un sentimento reprimido anos atrás? (...) ¿Foi algo pasaxeiro? En principio non debeu ser algo sen importancia, cando o comentou cos seus amigos ó voltar á Terra (...).

Però també tenim les targetes postals que Castelao envià a la seva mare a Rianxo. Totes són de temàtica relixiosa, concretament de catedrais, llevat d'algunes de les que envià des de Berlín, per ser protestant la seva catedral, tot i que finalment n'envià una¹². Resulta sorprendent que la postal de París l'enviés en el viatge de retorn i no quan la llarga temporada que s'hi està.

[sense data] *Dende Colonia (Alemania) mándolle unha das mellores catedrales do mundo. Ista catedral é tan imponente que dentro d'ela un sentimento de respeito e de veneración fai rezar ó mais descreido. Eu rezei [sic] pol-a saludiña de todolos meus¹³. Mil apertas para todos do seu fillo Daniel.*

[sense data, des de Bruges] *Outra forte aperta con outra catedral. Estou moi ben de saudiña e moi contento por istas terras cheas de obras de arte. Os flamencos todos lle son católicos e mellors cristianos qu'os d'all. Daniel.*

[22 d'agost, postal de Bruges] *Estoy en Berlin e como aquí mandan os protestantes non teño unha catedral para mandarlle pero mándolle un confesonario de Bruxas que trouxen conmigo. ¡Eses sí que son confesionarios e nonos de Rianxo! Se Luis se vise nun deles... Moitas apertas para todos. Daniel.*

[25 d'agost] *Moitas apertiñas para todos. Estou ben e contento. A primeiros do mes que ven salirei [sic] para Munich. Daniel. Berlin, 25 agosto (mes de Nosa Señora) 1921.*

[26 d'agost?] *Hoxe mándolle un cadro do pintor italiano Rafael, qu'está no Museo de Berlin. Eu supoño que con estas postales que lle mando á vostede xa se contentarán todos, pois non teño tempo para mais.*

[sense data, des de Berlín] *Hoxe mándolle outra catedral: non lle ten mais defeuto que o de ser protestante, pero por estas terras non lle hay de outras. Sigo ben de saludiña [sic], gracias a Dios. O día 10 salirei [sic] pra Munich e dispois pillarei o camiño da nosa Terra. Moitas apretas a todos. Daniel.*

[Munich, 26 de noviembre] *Esta catedral é católica e non com'a outra que lle mandei dende Berlin. Esto é bonito bonito de verdade e a xente é tan semellante a nós que hastra botan aturuxos. Moitas apretas. Daniel.*

[Paris, 28 d'octubre] *Esta Catedral de París é unha que lle falta na colección e non m'esquencin [sic] de mercala ó pasar por eiqui. Dígalle á papá que lle levo unha cousa boa. Moitas apretas do seu fillo Daniel.*

¹² Les postals són custodiades al Museo de Pontevedra, Dipòsit Castelao, caixa 2, reg. 8707-29-2-11. No totes van datades i el tema gràfic no sempre correspon al lloc des d'on les envià.

¹³ Aquesta darrera frase la reproduceix en el *Diario 1921* en escriure de la catedral de Colònia (Castelao:1977:242).

6.2.5 La recepció de les noves estètiques

Amb el viatge de Castelao per París, els Països Baixos i Alemanya, la cultura gallega expressada en llengua gallega i amb vocació galleguista, treié el nas per Europa per primera vegada. Si bé això era possible gràcies a un ajut oficial espanyol, en teoria s'obria una porta per conèixer allò que s'esdevenia en alguns dels principals punts d'inquietud artística del continent.

Tanmateix, tant el propi Castelao com els seus companys de Nós tenien al damunt un seguit de prejudicis que, des del començament, esterilitzaven en gran mesura el viatge. Evidentment, ni Castelao *in situ* ni Risco a distància, tenien l'obligació d'acceptar les noves estètiques que anaven sorgint arreu d'Europa, especialment aquelles que significaven una ruptura avantguardista. Però ells proclamaven estar à *la page* dels més moderns corrents estètics per a, al cap i a la fi, rebutjar-los en tant que contraris a la tradició, i no pas com a contraris al classicisme o a qualsevol altre cànon estètic. És cert que no caigueren -i si ho feren, ho fou en comptades ocasions- en el parany provincial del mimetisme. Però, d'entrada, ja tenien inoculat l'antídot a qualsevol estètica que no s'ajustés a la tradició. Al llarg del seu diari de viatge, Castelao comenta -a més de les obres clàssiques- les expressions plàstiques d'avantguarda que trobà, sovint sense entendre-les en absolut. De forma genèrica, va dir sobre aquestes:

[22 de febrer] *Por terceira vez fun ó Salón dos Artistas Independentes, por terceira vez gastei doux francos pra ver más de tres mil cousas. ¿O mundo está tolo? ¿O mundo está de parto? ¿O mundo vólvese neno? ¡Eu que sei! (...) agora atópome cuns artistas que pechan os ollos á tradición pra pensar que así chegarán primeiro a un fermoso futuro... Eu vou tendo moita desconfianza das revolucións... feitas por homes de gran cibdade* (Castelao 1977:65).

[25 de febrer] *Eu quero ser un home da miña terra e do meu tempo e polo mesmo intrésanme todalas cousas novas pra saber coma é o Arte distes tempos; pero por desgracia o Arte novo rifa de tal xeito coa tradición -soio por rifar- que prefiro ficar á veira da maoría conservadora, anque ben sabe Deus que o meu espírito está ben aber-to a todalas revolucións (...).*

En troques, velahlí está ise cadre de Brueghel. ¿Poderían Boccioni, Carrá, Russolo, Bala, Severini, Picasso, Braque, Derain, Metzinger, Delaunay, Valensi, Russel, Wright, Vlaminck, etc., todos iles xuntos, faguer unha obra de arte coma isa? Non falo xa de Picabia e os seus, por non tomalos en consideración (op. cit. 73).

[8 de març] *Hoxe estiven na 'Exposición dos artistas decoradores'. Non presentan más que cousas de arte aplicado (...). All hai dormitorios, comedores, muebles [sic], etc., etc. Dende logo agora podo xa decir que eu*

tiña razón cando afirmaba que as tolerías novas sirven para a decoración e que polo mesmo non poden constituir un arte grande (op. cit. 76).

[10 de març] (...) Nesa mesma exposición vin cousas meigas de certo (...). Eiquí ben se ve que as escolas todas de hoxe sirven pra orientar o bo gosto; anque eu chego a dubidar se isto non pasará como pasou aquil arte modernista que hoxe nos dai tanto noxo (op. cit. 79).

[31 de maig] William Agnet = Un pintor que pinta o paraiso, o infemo, o camiño da cruz, a noite, etc. Coadros grandes e de moita cōr. Simbolismos que cheiran a ocultismo realizados ó xeito novo, íse xeito novo que é a mestura de cubismo, futurismo, sincronismo e expresionismo. Algunhas cousas son verdadeiras armoñías de cōr; pero non hai xenialidade nos símbolos (op. cit. 150).

[20 d'agost] Estiven un momentiño na 'National galerie' onde non hai más que cousas modernas, pero do más moderno que pode haber en pintura e escultura (op. cit. 245).

[25 d'agost, Nationalgalerie Neue] (...) primeiramente direi que, aínda non admitindo más que en parte estas escolas, compre confesar que sen saber porqué pódese pasar ben a gosto todo o día niste Museo e non se pode pasar unha hora sen fatiga na 'National galerie' que non contén más que obras modernas, pero equilibradas. All están os impresionistas moi ben representados, logo puntillistas; Cézanne con tres cadros, Van Gogh con tres salas, cubistas, futuristas, sincronistas, expresionistas... Todo canto siñifica novedade está allí ben representado (op. cit. 253).

[5 de setembre] Coma toda idea orixen de feito histórico foi denantes sentimento inesplícabel, pero non ineispresable pra o arte, pódese decir que cicáis o movemento artístico de hoxe non sexa más que a eispresión dun novo sentimento que chegará a ser idea e logo feito histórico. Non é o arte novo consecuencia das ideas novas, disas ideas dos homes que se chaman civilizados sen seren más que homes cultos (...). As artes sen verbas son as que somente poden eispresar o espírito novo (...). O arte novo eisiste como eisiste tamén un novo espírito, o que pasa é que todo o mundo por perguiza mental ou anquiosamento da intelixencia prefire a continuación da decadencia greco-latina (op. cit. 265).

(...) Sabemos que é preciso recomenzar unha nova tradición esquecendo precisamente a civilización que estamos rematando de vivir. Contra o naturalismo, preséntase o eispressionismo, por exemplo (...). O que dende logo non xurdirá serán as ideas dos avanzados do século pasado, senón ideas contrarias, e digo isto porque cando un espírito avanzado quer falar de arte a mi chéirame a podre. Un espírito novo ten de ser futurista e non pasantista [sic] nin presentista (op. cit. 266).

[9 de setembre, National galerie] Nas salas do arte novo é onde se atopa a meirande cantidade de obras; pero eu coído que non todo é novo senón que tamén hai cousas decadentes (...).

Verdadeiramente un espírito ateigado de civilización non saberá distinguir moitas veces o que é futurista do que só é decadentista, e deiquí nasce que á veira de cousas certamente novas haxa cousas decadentes. Os espíritos conservadores refugan todalas innovacións, pero vanas aceptando cando se fan vellos; por iso istos espíritos conservadores son entes ridículos que levan a alma como o corpo vestidos á moda que acaba de pasar (...).

Eu téñome por un espírito futurista, anque até o de agora como pintor non fixese nada novo, e coma futurista falo. anque non sexan más que disparates escribirei canto penso¹⁴ (...).

O Jazz-Band trunfa nos salóns de baile. Hoxe é preferibel bailar ó son dun cornetín que dun piano (...). Un espirto futurista non atopará elementos de esperanza en nada que sexa aceptado polas mulleres que toman champán, poño por comparanza. E hai un arte novo que é consecuencia do Jazz-Band. Un arte de decadencia avanza sostido polos cartos dos novos ricos; e o arte sensual da cõr pola cõr; da música pola danza, un arte que se comprende moi ben cando un está bebido, cando un tomou unha copa de más (...). Verdadeiramente eu non sei distinguir o que pode ser producto da decadencia ou o que obedece ó sentimento de renovación. Somente sei que o meu espirto está ateigado de desexos de revolución no arte e que dándome noxo todo canto sexa decadente, sinto dediante do arte chamado novo sentimientos contrarios, de simpatías moitas veces e de antipatía as más (op. cit. 270-271).

Castelao es manifesta més contrari que favorable a determinades manifestacions artístiques que tenien una dimensió popular diferent a l'art dels museus i de les sales de concert: totes aquelles que, segons el rianxer, derivaven del jazz. I la seva oposició no ho és tant per raons estètiques intrínseques sinó per raons de moralitat: seria l'art que acceptarien les dones que beuen xampany, un art només comprensible en estat d'embriaguesa. Però també expressa la seva perplexitat, quan no oposició, per l'art nou en general, en la mesura que vol trencar amb la tradició i per resultar incapaz, a ulls de Castelao, de superar la qualitat de la pintura clàssica, d'un Brueghel, per exemple. Aquestes prevencions es veuen encara de forma més concreta quan Castelao analitza els nous corrents estètics d'aquell moment.

¹⁴ Com veurem després en analitzar les opinions que a Castelao li mereixien els futuristes italians, confessava que, per ser gallec, no podia ser futurista (Castelao 1977:34).

7.5.1 Impressionisme

Castelao tingué oportunitat de veure força obres d'aquest corrent, tant a París com a Bèlgica i a Alemanya. Si bé no podem considerar-lo coetani de Castelao, la seva influència en els moviments d'avantguarda posteriors el feia determinant per a l'opinió que Castelao se'n formà en el seu viatge. Al llarg del diari hi ha abundoses referències als pintors impressionistes, especialment a Cézanne i a Van Gogh. Algunes de les opinions, en general favorables, que expressà Castelao són aquestes:

[13 de febrer, Museu del Louvre] (...) Nunha sala dos impresionistas atopei o que de certo me gustou da pintura francesa. Din que Corot, Daubigny, o estudio do arte xaponés e a influencia de Turner fixeron nacer ó impresionismo. ¿Qué más me dá? O que me importa é que somente me gostaron os impresionistas e que somentes illes podrán enseñarme algo do que eu vin de prender a París.

Claude Monet cos seus cadros que representan a Catedral de Rouen (...) ben demostra o estudio feito por iste artista e o convencimento seu de poder conseguir más efectos descompondo as cores.

Edgar Degas é admirabel como dibuxante e como còrsta e ainda como artista, anque o seu ambiente fose tan artificial (...). Edgar Degas é un artista; non é somente un pintor.

Cezanne ten unhas naturas mortas que ben din a influencia que exerceron nas tolerias novas (chámolle tolerias e non parvadas) (...). O seu célebre cadre 'Les Jouers de cartes' ten un dibuxo inocente que ben poidera ser intencionado. Un dibuxo amarelado e perfeutamente novo, quero decir tolo.

(...) Eduardo Manet ten unha bailarina española... Non sei que decir (...) (Castelao 1977:52-56).

[16 de febrer, Museu de Luxemburg] (...) Monet ten 'La gare de St. Lazare' ben coñecido e admirado.

Pissarro non me gusta. Ten pouca còr.

Van Gogh ten somente 'La guinguette' e sinto non poder fitar más cousas diste artista pra decatarme ben do seu arte (...) (op. cit. 57).

[17 de febrer, Museu de Luxemburg] August Renoir ten o cadre 'Le moulin de la Galette' onde resume todo, todo o mellor que fixo (...). 'Le balcon' de Eduardo Manet, tan coñecido, non me gusta nadiña (...). H. de Toulouse-Lautrec ten un estudio de muller sobor dun cartón ordinario. Cézanne ten o 'Cour de village' menos interesante que 'La maison du Pendu' do Louvre (...). Pissarro gostoume hoxe máis co seu cadre 'Potager' (...) (op. cit. 56-61).

[14 de maig, Salon de 1921] Iste sonado¹⁵ artista [Matisse] non me gusta nada. Cicás sirva para faguer ilustracións (op. cit. 134).

[17 de maig, Galeria Berheim le jeune] (...) Henri Matisse é tido hoxe en París por un dos artistas de máis talento; (...) hoxe pinta dun xeito enteramente tolo e non se sabe nin se pode supor cales son as súas intencións intelectuaes (...) (op. cit. 137).

[28 de maig] *Paul Cézanne está de moda. Todo o mundo cita a Cézanne como pai da pintura moderna. Eu non sei; cecáis sexa certo. Pero se a pintura moderna pode eisplicarse por Paul Cézanne (1849-906), Cézanne pode eisplicarse por Paul Guigou (1834-1874). Iste artista ten no Louvre dos cadros (...). Istas duas obras son tan pais da pintura moderna como as de Cézanne, anque nelas non se ve tanta tolería, como eu lle chamo (op. cit. 150).*

[10 de setembre, Nationalgalerie Neue] (...) *Van Gogh ten catro salas (...). Indiscutíbelmente iste pintor ten un xeito de pintar moitas veces aceptable e a súa cór sempre resulta interesante (...) Ten algúns paisaxes moi fermosos, anque dende logo toda ista grande obra somente se pode calificar de interesante (op. cit. 272).*

[20 de setembre, Kunstanstellung o Saló dels independents, Munic] *Sofrín unha decepción; bastantes cadros moi ben instalados, pero de pouco intrés; a maoría son repeticións de cousas que teño vistas reproducidas na revista Inngend. [Esmenta Leo. Seb. Humer, "mais que puntillista é escenografista", Else Winterfeld, "impresionismo pra carteles malos de películas italianas", Hoffman, Karl Wittek] (op. cit. 283).*

[25 de setembre, Stadtsgalerie, Munic] *[Cézanne i Van Gogh] trunfan á veira dos outros [Manet, Renoir, Pissarro, Toulouse-Lautrec, Guillaumin]. Dispois veñen Gauguin, Weisgerber, Maria Gaspar-Filsen, Purmann, Matisse, Edward Munch, W. Röster, Karl Kaspar, Becker Gundahl. Niste museo non teñen cabida ainda pra os novos; i entroques son admitidos con honores de mestres non somentes os impresionistas senón os neo-impresionistas. Mellor sería formar un Museo con carauter provisional onde estivesen representadas todas as manifestacións modernas do arte, dende os impresionistas (os impresionistas cecáis non teñan máis que un valor provisional). Nisto gustóume máis a 'Neue Nationalgalerie' de Berlín (op. cit. 300).*

7.5.2 Cubisme

[30 de gener] Ós Dadaistes non os entendin, nin ós 'cubistes', anque istes teñen sempre a nova cõr pra regalia dos ollos. ¿Cando saberei algo de cubismo? ¡Agardemos! (Castelao 1977:33).

[4 de febrer] Ós cubistas e ós dadaistas nonos entendo e penso que nonos entenderei (op. cit. 39).

[24 de febrer] Cando viña de volta para a casa entrei nunha tenda onde vendían cadros cubistas e co aquel de mercar un folleto de 2 francos sobre do arte novo, estiven falando coa dona da tenda e perguntándolle en que consistía o cubismo. Fixenme o parvo e a probe muller quería eispricarme aquilo (...). ¡Ai! polo visto marcharei de Paris sen entender o cubismo (op. cit. 69).

[2 de març] Estou estudiando cun folleto que merquei titulado 'Cubisme et tradition' as intencións dos artistas cubistas (op. cit. 74).

[7 de març] Pasei o día na cama lendo i escribindo. Ando cos cubistas ás voltas (op. cit. 76).

[14 de març] Matei o luns durmindo até o mediodía, dispois púxeme a lér e traducir uns folletos sobre cubismo, cuia doutrina é verdadeiramente interessante (op. cit. 84).

[15 de març] Fun tamén á exposición de Laboureur. Iste artista presenta unha chea de dibuxos e grabados cheos de influencias cubistas. Non sei que decir deles, eu comprendinos anque algúns eran xa cubistas de todo. Sufro sempre unha grande desilusión cando dispois de lér a doutrina cubista vexo calquera obra dista escola, i é que a pintura... non se presta a divagacións filosóficas nin científicas (op. cit. 85).

[31 de març] Escribín a carta mensual á Xunta. Nela ocúpome de duas cousas primeiramente. A exposición dos humoristas e o Cubismo. Da exposición dos humoristas falo mal e do Cubismo digo que me é simpática a intención intelectual (op. cit. 90).

(...) A [exposición] de Picasso = Todolos cadros son cubistas e xa moi coñecidos por haberen aparecido reproducidos en revistas. Cada vez que vexo algo cubista éntreme unha grande tristeza porque eu estou enterado da doutrina que me gusta moito, e cando vexo as obras caime a alma ós pés. O espírito occidental quér voltar ó seu estilo; pero o cubismo ainda non é, anque se transforme, o que debe renovar o Arte (...). Con todo eu penso que Picasso é un farsante, ¿qué terá que ver Picasso, catalán, co espírito occidental? Díñ moitos que Picasso é sinceiro [sic] e eu coidéi que o era porque creín que Picasso dibuxaba moi ben e pintaba moi ben cando quería. Puden ver unha chea de dibuxos de Picasso, dibuxos que non son cubismo (por certo un deles era un aldeán galego imaxinado por un madrileño); pois ben, a min pareceume que Picasso é un home de gosto refinado se se quer, pero que non se namorou das artes todas e que o mesmo fala de música que dibuxa catro parvadas de bo gosto. Alegrariáme de estar trabucado pero eu teño a Picasso nada más que por un amateur do arte (op. cit. 96).

[10 d'abril] Vin un cadro cubista de l'Hote representando un arlequín. Foi a primeira cousa cubista que me gustou (op. cit. 1977: 107).

[26 d'abril] Coma sempre que se vai eiquí a unha exposición nótase a influencia dos cubistas (...). 'O Cubismo é unha filosofía'. Así lle dixen á Xunta o

mes pasado (...). Ben; pero o cubismo coma notación pictural ainda non é tan perfeito que se poida admitir oficialmente. As exposicións oficiais (...) non debían admitir as tolerías (op. cit. 118).

[12 de maig] *Verdadeiramente até o cubismo (sómente admito o cubismo como filosofía) os artistas franceses non chegaron á alma das cousas (os cubistas non pasan do esqueleto)* (op. cit. 129-130).

[20 de maig] (...) Os cubistas falan, é certo, diso [del *métier*, a propósit d'*Ingres*], cicás por dar ó cubismo apariencias de causa seria; pero Picasso, que deixa o cubismo, é quen imita a *Ingres* (op. cit. 141).

[21 de maig] *Acabo de ver anunciada unha exposición de Picasso¹⁶ e polo visto as obras que presenta son todas de nova época. Estou desexando velas pra saber pola derradeira quén é Picasso como artista e o que sabe como pintor* (op. cit. 142).

[24 de maig] *A Esposición Picasso!... Eu non sei qué decir nin que pensar. Non pode dubidarse que Picasso fixo coincidir a sua exposición coa de *Ingres* pra que comparase o que teñen de semellante, pero ainda hai más diferencia entre as obras de *Ingres* e as do derradeiro Picasso que entre a 'Odalísque couchée' e ese deseño da invitación. Picasso espón cousas de todas épocas e hai unha delas datada o ano 1905 pertencente á colección de M. Gompel que é unha cousa boa, anque chea de influencias francesas; son dous arlequíns, un alto e outro pequeno, que teñen un can; as caras dos arlequíns están cheas de fame e lembran moi ben as expresións das bailarinas de Edgar Degas; en cores grises non hai nada feito e todo está indicado ben ó xeito impresionista; as cores dos pantalóns dos arlequíns están apagadas. Iste cadro é bo; pero é unha de tantas cousas boas da época impresionista e téinicamente non pode darlle creto á Picasso de coñecer o *métier*. Os cadros cubistas de Picasso son pra volver tolo a calquer americano do sul; pero unha persoa ben orgaizada espiritualmente e cunha tradición pesando enriba da sua raza, non pode tomalo en serio anque vexa que esa clás de pintura non sexa enteiramente inútil.*

A maoría dos cadros que presenta son cubistas: algúns do primeiro xeito e os más do segundo (op. cit. 146).

Compre decir que Braque e Picasso son os pais do chamado cubismo; pero logo apareceron Metzinger, Léger, Le Fauconnier, Delaunay e Gleizes con novas reglas pra cooperar a iso que algún profesional chama seriamente 'traballo xeolóxico': ó primeiro cubicaban e o nome era axeitado; pero agora o nome de cubismo non lles ven ben, pois como di un dos cubistas: 'cubicar é determinar los volumes dos corpos e o volume é o corpo considerado nas suas tres dimensións; pero nós queremos animar a superficie respetando as suas dimensións naturaes'. (...) Os cubistas agora prescinden da terceira dimensión (...). Todo o devandito é pra deixar fixado que mellor lle cobra o nome de plenismo que o de cubismo (op. cit. 147).

[17 de juny] (...) *Asi como Picasso na sua época cubista resulta incomprendible e na derradeira resulta un extravagante fracasado, Lhote [sic] colleu do cubismo da primeira época o xeito de cubicar e da segunda...* (op. cit. 160).

A Alemanya, Castelao comentava de dos pintores cubistes locals, l'obra dels quals li semblá

dun cubismo comprensible e moi agradavel. Feininger non é un trampón e dendo logo os seus cadros, da primeira formada cubista, están traballados

¹⁶ Exposición inaugurada el 3 de maig, la qual cosa insinuaria que Castelao no era gaire al corrent dels esdeveniments artísticos de París.

cunha gran fé no procedimento, e un espirto ecuánime e ceibe de preocupacions ten que confessar dediante destes cadros que sinte o placer estético. Franz Marc ten, pra min, o cadre de meirande intrés que hai neste Museo [la Nationalgalerie de Berlin] (...). Ten moito de cubismo e moito de futurismo (op. cit. 272- 273).

Veiem que els criteris de Castelao en relació als cubistes de primera fila eren força diferents que respecte de dos cubistes alemanys desconeguts. Des del primer moment, expressava el seu escepticisme davant la pintura cubista, si bé reconeixia que li mancaven dades per a entendre-la. Comprà una guia sobre cubisme i, malgrat això, seguia mostrant-s'hi contrari. Quan ja duia quatre mesos a París, la seva actitud en front el cubisme seguia sent no ja escèptica sinó de clar menyspreu ("Braque e Picasso son os pais do chamado cubismo"). Castelao seguia negant-se a acceptar que el 1921, agradés o no agradés (que no tenia perque agradar a tothom), el Cubisme era un corrent estètic absolutament consolidat en pintura i en literatura. Tractar-lo de "chamado" i posar-lo en cursiva, no era sinó palesar-hi una oposició absoluta.

Especialment dura era la seva opinió respecte Picasso. Però l'opinió contrària de Castelao no era fruit només de la comparació i d'una discrepància en el criteri estètic sinó, sobretot, del prejudici nacionalista. Castelao deia que s'alegraria d'estar equivocat però considerava que Picasso era un *amateur* de l'art. Picasso un *amateur* al París de 1921! Però el prejudici nacionalista apareix clarament quan Castelao qualificava Picasso de farsant perque, sent català com era, ¿què tenia a veure amb l'esperit occidental? És a dir, Castelao li retreia a Picasso que posés el seu talent a favor d'un corrent estètic francès i no d'una estètica catalana, que hauria de ser tradicional i no sotmesa als corrents moderns de ruptura amb la tradició. Aquesta fou una crítica que feu extensiva als pintors espanyols presents a París.

Les referències a pintors cubistes, en el *Diario 1921*, són relativament poques, tot i la importància que aquest corrent tingué a París en la segona dècada del segle. En els números 11 i 12 de la revista *Nós* (juny i agost de 1922) publicà l'article *Cubismo*. La bibliografia que esmentava hauria estat adquirida a París i era gairebé tota del anys 1920 i 1921. Només hi ha una cita d'un llibre de 1914, de Gustave Coquiot. Si seguim l'inventari de la biblioteca personal de Castelao, no trobem cap títol dedicat al cubisme anterior a aquests anys, és a dir que hagués estat en el seu poder abans de viatjar a París.

En aquest article, Castelao deia que

Picasso sigue evolucionando; ten unha estraordinaria virtuosidade; il iñora todo e asimila todo; é o tout savoir sans avoir appris. A y-alma de Picasso progresavaito sin ningún fin determinado, deixando facer ó fado sin chamar por il (Castelao 1922a:5).

Considerava que Picasso era un imitador: del Greco per al període blau, de l'art africà per al període rosa (que Castelao anomena "roxo") i, en aquell moment, d'Ingres (sense intuir, en cap moment, que el pintor malagueny encetava una etapa classicista). Segons Castelao, Picasso tindria un conflicte intern:

(...) a forza do verdadeiro respeta as debilidades do ausurdo, e cicas pola debilidade da sua intelixencia desacougada e perspicaz perdeu dende fai tempo a fe ausoluta nos dogmas sempiternos do arte (...).

A l'hora de donar una definició de cubisme, Castelao manifestava que resultava difícil per com era de canviant, i que prescindia de quant havia après, per a donar només opinions d'altri. Se situava -racialment- com a celta i, en conseqüència, oposat al canon greco-llatí. Per això, quan hom deia que el cubisme trencava amb la tradició, Castelao preguntava que amb quina, si amb la greco-llatina o amb la medieval.

El cubisme no seria sinó la necessitat que tenia la pintura francesa de cercar una nova disciplina, deia Castelao (1922b:7), però amb un valor universal que prenbia a cada país una forma diferent segons les seves necessitats. Malgrat tota la teoria que incorporava en l'article i la veu que donava als cubistes, Castelao seguia expressant el seu escepticisme davant el cubisme fins el final.

7.5.3 Futurisme

En relació a aquest corrent d'avantguarda, Castelao expressava un escepticisme semblant al palesat davant el Cubisme, si bé en algun moment ell mateix es defineix com a futurista (*sui generis*, clar). Castelao sembla conèixer força bé les teories del Futurisme i alguns dels seus principals artistes, especialment italians.

[30 de gener] Deixo pra o remate [de la crònica de la visita al Grand Palais] o falar dos 'futuristes'. Neste salón vin catro ou cinco cousas futuristas. Unha delas era verdadeiramente admirabel. Eu non farei futurismo por mil razóns; pero comprendo que o futurismo é unha causa ben fundamentada. Un cadro que vin representaba un paisaxe visto dende un automóvil (...). As liñas forzadas que falou Boccioni están representadas polos radios, que nos fan viaxar nun automóvil¹⁷.

Primeiramente compre decir que rífan cos 'postimpressionistes', 'syntheistes' e 'cubistes' de Francia guiados polos mestres Picasso, Braque, Derain, Metzinger, Le Fauconnier [sic, suposo que errata d'imprenta], Gleizes, Léger, L'Hote, etc. por estaren empeñados en pintar o inmóvil e todos los estados estáticos da natureza o que, pra iles, revela unha especie de academicismo disfrazado (Castelao 1977:33).

A continuació, Castelao citava el manifest futurista de 1911 presentat a París per Marinetti, Boccioni, Carrá, Russolo, Balla i Severini. En aquest manifest els futuristes prenien partit en contra del nu femení en pintura.

Os futuristas queren unha renovación, son revolucionarios e polo mesmo son fortes, teñen fe nos tempos que preveu Losada Diéguez na sua teoría trascendente da velocidade¹⁸. Eu non quero ises tempos e non son futurista, pois sendo galego teño de ser antifuturista (...). Con todo os futuristas non son uns parvos; parvos son os que se ríen a cachón dedicante dos seus cadros (op. cit. 33-34).

A simple vista podria sorprendre la simpatia que expressa Castelao vers els futuristes, tot i deixar clar que ell no podria ser-ho. D'acord amb la proposta que, implícitament, va fent en totes les seves observacions, aquesta simpatia podria estar motivada en el fet que els futuristes que esmenta eren italians. És a dir, configurarien un intent de crear una estètica nacional pròpia, en la qual Galícia no tenia perquè inspirar-se ja que Itàlia i Galícia eren diferents 'racialment'. I, a més, Castelao es desmarcava dels temps anunciats pels futuristes, uns temps vinculats a les ciutats, a la velocitat i a la dinàmica, en les antípodes de l'harmonia rural, atemporal. No per això Castelao deixaria de reivindicar-se com a home de futur, d'un altre futur però.

¹⁷

Fa referència al quadre *Expression de l'auto sur la route*, d'Henry Valensi.

¹⁸

Publicada a *Nós*, núm. 2, novembre de 1920.

7.5.4 Els pintors sincronistes

Fonamentalment foren dos pintors nord-americans, S. MacDonald Wright i Morgan Russell, que anaren a França, on entraren en contacte amb el grup de Montparnasse. Feren una pintura abstracta, amb connexions amb l'orfisme. El sincronisme no fou, pròpiament, un corrent estètic. Tanmateix, Castelao el considerava com a tal.

[4 de febrer] *Por más que busquei non puden atopar os cadros de Morgan Russel[] (yankee) que espón allí [Exposició dels 'Artistes independents' al Gran Palais] e que me interesaba moito por sere o pai da pintura 'synchroniste'. Qué lle ímos faguer (...). A escola 'synchroniste' está representada por dous xóvenes pintores norteamericanos¹⁹: Morgan Russell e Macdonald Wright (...). O 'synchronisme' non pode confundirse co 'orfismo' anque teñan un grande parecido 'c'était prendre un tigre pour [sic] un zèbre, sous pretexe que tous deux ont un pélage rayé' (op. cit. 39-40).*

[22 de febrer] *Por fin hoxe puden fitar os cadros de Morgan-Russel[], pai da escola sincronista e.. aquilo non responde ás ideas do seu manifesto²⁰ (...). ¿E iso chámase sincronismo? (...) eu nin vin 'sincronismo', nin 'sinfonías', nin pintura. ¡Merda! ¡Perdín unha nova ilusión!* (op. cit. 66).

[12 de juny] *Estiven na exposición de François Kupka (...). O que esperaba ver nos chamados sincronistas atopei nas obras diste artista, que é un 'peintre orphiste'.*

Compre decir que Morgan Russel[] e S. Macdonald Wright na exposición da sua teoría sobre da escola sincronista (...) protestan de que algún crítico hoube confundido o sincronismo co orfismo pola semellanza entre os cadros orfistas e un sincronista que aparecen no Salón dos independentes de 1913.

(...) Non está demais [sic] decir que non entendín nin migalla o manifesto sincronista e moito menos ainda depois de ver algúns cadros disa escola. En troques eu sentín algunha emoción dediante das obras de Kupka (...). A min amólanme ises xogos xeométricos dos cubistas, esa friaxe intencionada (op. cit. 153-154).

¹⁹ Això de "xóvenes pintores" era relatiu: Russell Morgan tenia la mateixa edat que Castelao, trenta-cinc anys.

²⁰ Del què citava fragments els dies 4 i 5 de febrer.

7.5.5 Dada

En els seus primers dies d'estada a París, Castelao confessava -ja ho hem vist en parlar del Cubisme- que no entenia els cubistes ni els dadaistes. Això ho escrivia el 30 de gener de 1921, i el 4 de febrer, hi insistia, confessant que dubtava d'arribar a entendre'ls. Tanmateix, uns dies després s'encarà amb els dadaistes i, malgrat el seu escepticisme, reproduí en el seu diari alguns dibuixos de Picabia i de Donas. Això va escriure:

[22 de febrer] *¿Qué é iso do dadaismo? Por se algunha vez viñera ás miñas mans algún manifesto dista escola²¹, pra que poidese comprehendelo, velai van doux dibuixos copiados. Ise Picabia, mulato cubano, pensionado polo Goberno de Cuba pra estudiar a pintura en Europa, foi (según me dixo un escritor paisano seu e chamado Zamora), sempre un mallísimo pintor e cando xa il mesmo chegou a comprender que non tiña facultades de pintor, creou a escola Dada, que ven a sere o primeiro sonido articulado que ceiban pola boca os meniños* (Castelao 1977:66).

[13 de juny] Xa sei que é o dadaismo. O dadaismo non é nada; o dadaismo é faguer nada con nada i é peor que nada porque é parvo e nun povo onde haxa un pouco de hixiene espiritual os dadaístas serían mallados a paus. O dadaismo é decir ¡merda! nunha comida de persoas decentes. Imposíbel sería nun país ben dirixido espón un cadro titulado 'Meu irmán o crego, miña irmán a doce puta' e, sen embargo, eu vin cos ollos da cara un cadro así titulado (...). Ganas me dan de non escribir nada sobor diso que queren chamar arte; pero eu vin aísl pra miralo todo e cumple a miña obliga. O dadaísmo ten eisistencia en Paris i estou seguro que haberá moitos que o tomen en serio.

'Dada est incolore, inodore, sans saveur'. Así di Philippe Soupault un dos dadás más siñificados. 'Il faut être parfaitement imbecil' aconsella outro dada, cousa que compe moito pra pensar que o dadaismo é algo.

Estiven en duas exposicións dadaistas, na de Marx Ernst e no Salón Dadá (Exposición internacional). Da primeira non direi nin migalla; perdeu todo interés (!) dediante da segunda (...). Teñen anunciada unha festa dadaista na que dez persoas leerán un manifesto de Picabia.

O dadaismo non é nada; pero podría ser unha bulra das novas escolas (...). Eu coido que Picabia ténlle envidia a Picasso; pero Picasso pegou primeiro e... velahl. Si os artistas 'passeistes' tivesen verdadeiro talento podrían matar as novas tendencias: abundaba que puxesen en xogo a sua intelixencia e que inventasen novas doutrinas e que logo espusexen en cadros tollos (op. cit. 157-158).

²¹

Dir-li 'escola' a Dada!...

7.5.6 Expressionisme

Abans d'arribar a Berlín, Castelao a penes va escriure res sobre aquest corrent:

[19 d'agost] Ó chegar a Berlín o primeiro que viron os meus ollos foi un cartel cun dibuxo igual ó que deixo eiquí á veira. ¿Qué é iso? ¿Iso é o expresionismo? O cartel é verdadeiramente cousa nova pra min. O que representa non o sei, pero isto ten eispresión; é como a proa dunha góndola de Venecia²².

Eu coido que o expresionismo non é máis que o que eu chamaba caricatura arbitraria. Verdadeiramente faguer do arte unha especie de xeometria é matar o xenio (op. cit. 243).

[22 d'agost] (...) Hoxe merquei uns folletos e perguntei ó libreiro se tiña algo sobor do expresionismo e díxome que mañán me buscaría un libro sobor diso; pergunteille, ademáis, se iso do expresionismo é algo bo e serio, e respondeume que era unha tolería anque o libro que me había vender era moi interesante. Todo iso sen falar. Coido que non se me pode pedir máis intelixencia (op. cit. 246).

[1 de setembre] Na rua de Postdam vin hoxe unha casa de arte novo e non hai semellante en París. As cousas que vin de pintura non me chocaron moito; pero as de escultura gostáronme moito e compre decir que son do más avanzado que pode haber. Dende logo son expresionistas e coido que a escultura somentes se pode salvar da insignificancia se camiña por iste novo carreiro (op. cit. 260).

[10 de setembre] (...) Otto Müller dous desnudos... cincos expresionistas. Oscar Kokoschka un grande cadro que parece pintado con macarróns esmagados enriba da tela, macarróns teñidos... (op. cit. 273).

[22 de setembre] No mesmo 'Glaspalast' abreuse unha exposición dos artistas de avant-garde 'Neue-Secession', que así é como se chama o grupo dos mais avanzados.

Comentava algunas esculturas de Wilhelm Lehmbruck i obres de Max Beckmann ("se tivésemos que clasificalo eu diría que é un artista ruso"), Davringhausen, George Grosz ("son duas caricaturas pola intención, e pola pintura un dibuixo lineal de máquinas"), Paul Klee,

*o meu rapaz fai dibuixos mellores. Eu non sei porque unha persoa maior ha pintar como pintan os nenos (...). ¿Voltar á infancia? Ben; pero compre que se mexe un na cama como fan os nenos...*²³

Martin Lanterburg, Walter Teutsch (op. cit. 289-291).

També sobre el grup 'Secession' escriu el 23 de setembre. Esmentava Eduard Baudrexel, Julius Hüther, Josef Kühn, Theo Scharf, Carl Schwalbach, Sepp Frank, Franz von Stuck. De l'apartat 'Frerekunstamstellung' ('Exposició lliure')

²² És un dibuix tot negre que recorda la silueta del cap del monstre del llac Ness o una proa de vaixell víking.

²³ Aquesta afirmació palesaria el nivell de prejudicis i desconeixement de l'actualitat de la pintura europea de Castelao. No esmentava en absolut el domini del color per part de Klee ni la circumstància que, aquell mateix any, fou convidat a impartir classes a la Bauhaus de Weimar.

comentava de Friedrich Gernbeck, Ernst Lothar Hoffmann, Hermann Mühlen, Eduard Muencke i Willi Schmid, l'únic que li semblava interessant (op. cit. 298-299).

[22 de setembre] (...) Deixo pegada á veira a reproducción dun dos cadros expostos ['Familie', de Willi Schmid]. Coido que ise é un cadro ben representativo da pintura moderna que xa se pode ademirir (...).

(...) Pra min a maoría das obras modernas de pintura son unha demonstración de que pra os artistas que as fixeron morreron os corpos opacos e xa non fican más que os dobles das cousas. En todo o moderno nótase sempre a influencia de Cézanne e de Van Gogh (op. cit. 288-289).

[24 de setembre] (...) Na seición de arte decorativo trunfan as vidrieiras expressionistas, como tiñan que trunfar sendo o expres[s]ionismus equivalente ó primitivismus. Queiran ou non, falen disto ou non falen, o arte novo non é máis que a evolución natural do xénero moderno de caricatura que comenzou en Munich na revista 'Simplicissimus' (...). No mesmo fato dos da avant-garde ainda pesa moito a decadencia greco-latina (op. cit. 299).

[27 de setembre] (...) Polo que lín e vin pódese decir que o orixe do expressionismus en Alemania obedece ó seguinte: Influencias de Cézanne, Van Gogh, Gauguin e Picasso, que foron destructores; exemplo dos primitivos ou arcaicos que favorecen unha especulación intelectual (...); o arte eisótico de África e Oceanía esencialmente expresivo; aislamento das nacionalidades durante a guerra que os obligou a enfrentarse co seu espírito, coas suas aspiracións eternas (op. cit. 305).

Respecte d'uns comentaris sobre diverses obres expressionistes, Castelao escrivia el 21 de setembre confessant les seves preferències i els criteris que hi tenia. Emetia la seva opinió en tant en quant "son un artista e non un crítico" (op. cit. 287). I així diu que no hi trobà

nada pasado como ainda se ve en Paris á veira das cousas da toleria montmartroise; ese arte de boudoir non existe en Munich. Os cadros naturistas son dunha interpretación apretada da realidade que imitan (...); logo veñen os naturistas-impressionistas sempre ricos en color, sempre valentes na pincelada e poucas veces se pode ver ese procedimento de tanteo piolloso que se chama puntillismo (...). A pintura nova do grupo que se chama 'Secession' sempre amosta unha gran honradez no esforzo de renovar o arte. Os uns e os outros aqui non están alonxados da Natureza. Isto só xa mo fixo simpático (ibidem).

7.5.7 El mirall de l'art rus

De la pintura moderna vista per Castelao, la que més favorablement l'impartà, fou la pintura russa preavanguardista, amb un molt particular criteri de les causes que motivaren la revolució bolxevic de 1917 i el futur que si obria:

[20 de juny] Teño unha grande alegria por non haberme ido a Bélgica sen ver a exposición das obras duns cantos artistas rusos. Sinto moito non ter cartos pra mercar cantas obras tiñan allá vendas, e darmo conta de cómo naceu o novo arte ruso, xa que descoñecendo o ambiente ruso e a verdade de canto allí houbo e hai, non puedo decatarme ben do valor intencional e polo mesmo artístico dise arte (...).

Por vellas leituras de novelas rusas e polo que un foi pescudando nos xornaes eu vou a supoñer o que pasa en Rusia pra esplicar o arte ruso que tanto me deixou admirado. Parece que os intelectuaes rusos educados nas naciós cultas da Europa cando chegaban ó seu país atopaban un ambiente contrario á sua cultura -cousa que cicás sexa debido a que Rusia non é de Europa senón de Asia-. Dirixirse ó pobo ruso, enorme na sua ignorancia como na sua forza, era perder o tempo e fixose a revolución sanguinenta contra os de enriba. O pobo ruso sigue sendo invencible, sigue sendo más forte que a cultura dos intelectuaes que o dirixen e polo trunfo do pobo sobor da cultura estranxeira xurdirá unha civilización rusa (...). O arte ruso é como a política: futurista de verdade. O trunfo do arte ruso será o trunfo do nacionalismo. Velahí polo que eu estou contento (...).

¿Qué caráuter ten o arte ruso? Non ten un; ten moitos. É o individualismo, o nacionalismo e o futurismo (...). Por iso sendo todos rusos son ó mesmo tempo diferentes (...).

Non todos son bós. Hainos engaiolados polo cubismo e algúns non teñen más preocupación que as descomposicións dos tonos (Castelao 1977:161 i 163-165).

Per a Castelao els millors eren²⁴ Leon Bakst, Alexandre Benois, Eugène Chiriaeff, Nathalie Gontcharova, Alexandre Jacovleff ("o clásico"), Nicolas Remisoff, Nicolas Roerich ("é un panteísta"), Wassili Schoukhaieff ("como unha mesturanza de xaponés e flamengo"), Soudeikine ("é o moderno") i Dmitry Stelletzky ("é o barroco") (op. cit. 165-166)²⁵.

També causaren un fort impacte en Castelao els cors ucraïnesos i el Teatre del Rat-penat de Moscou, dirigit per Nikita Balieff²⁶:

[11 d'abril] Estiven no Teatro dos 'Champs Elysées' pra ouvir os coros ucranianos. Estes coros cantan, sen orquesta, cousas enteramente populares pero amañados por artistas do país (...). Compre, pois, transformar un pouco os nosos coros cando xa leven algúns anos de recoller e cantar sen adobos a nosa música e logo pensar en amostrala ó mundo pra faguer universal e mais

²⁴ Els reproduexo en la seva correspondencia transcripció francesa, tal com els va escriure Castelao al seu diari.

²⁵ Leon Nicolajevic Bakst [Sant Petersburg 1866-Paris 1924] i Alexandre Nicolajevic Benois [Sant Petersburg 1870-Paris 1960] formaren part del grup que feu la revista *Mir Iskustva* (1898-1904). Natalja Gontcharova [Moscou 1885-Paris 1934], pintora inscrita en el cubisme.

²⁶ No he trobat cap referència d'aquest teatre ni de Balieff. Potser perquè, com deia Castelao, "o teatro onde traballan istes rusos é pequeníño".

da humanidade a nosa Galicia que cada dia que fuxe parécmeme más grande en posibilidades (op. cit. 103).

Tamén fun ó Teatro Femina. Dende que estou en París non fixen más que pensar en ir a ese teatro; pero por falla de cartos non fun até agora (...). Alá, denantes do bolcheviquismo, o teatro do Morcego dirixido por Nikita Balieff era unha das curiosidades artísticas e teatrales de Moscou. Do seo do Teatro do Arte xurdeu o Teatro do Morcego (Chauve-Souris) (...) (op. cit. 105).

(...) Iste teatro é o que ocupa todos meus pensamentos, tanto que penso faguer algo disto na primeira ocasión alá na nosa Terra (...). Deixo apuntadas isas cousas que se me ocurrieron. Do noso folklore sairán cousas a milleiros (op. cit. 106-107).

Alguns d'aquests artistes col·laboraren, unint la riquesa oriental i barroca amb la tradició popular russa, en les coreografies dels *Ballets russes*, companyia de dansa fundada el 1909 per Sergei Diaghilev²⁷: entre d'altres, Benois dissenyà *Pétrouchka*, de Stravinskij (1911); Bakst, *Sheherezade* (1909) i *Daphnis et Cholè*, de Ravel (1916); Gontxarova, *Le coq d'or*, de Rimskj-Korsakov (1914). Aquests artistes introduïren en escena la imatgeria russa, popular i culta, amb una síntesi entre fonts populars i moviments d'avanguarda.

Si la qualitat dels ballarins era important (especialment Nijinskij) i també ho era la de l'escenògraf, Diaghilev, una part fonamental del gran èxit dels *Ballets Russes* fou la renovació escènica, des dels vestits de ball fins als decorats. I, en aquesta renovació, Leon Bakst fou un personatge determinant. La seva influència no es limità als ballets sinó que trascendí als mobles, la moda, l'interiorisme, de París. Amb Bakst l'Orient triomfava al cor de l'Europa occidental, un Orient policrom i alhora amb gust pel detall i la pompa, la precisió per damunt de la vaguetat, amb preferència per la simplicitat i la qualitat, donant importància a allò més mínim i delicat.

La companyia que amb el títol de *Le Ballet russe* es presentà a París el 1909, estava fundada i dirigida per Sergei Diaghilev, un amant de les arts molt ric, i Mikhaïl Fokin, un ballarí influenciat per la renovació d'Isadora Duncan, encara que amb voluntat de tornar a la primigènia tradició del ballet. Un dels aspectes que renovà Diaghilev fou també el de la música, bé adoptant obres ja conegudes, bé encarregant-ne de noves a propòsit (Stravinskij, Falla, Debussy). És a dir, músics que se situaven en els corrents més innovadors. Un dels músics que col·laborà amb

²⁷ Novgorod 1878-Venècia 1929. Fou director dels teatres imperials russos per decisió del príncep Volkonsky. La renovació que hi feu fou considerada massa estrangeritzant, per la qual cosa decidí dur a Europa les novetats russes. Així, el 1908 dugué a París l'òpera *Boris Godunov*, de Mussorgskij, i *Psikovitajna*, de Romskj-Korsakov, per a presentar l'any següent els *Ballets russes*.

els *Ballets russes* fou Erik Satie²⁸, musicant textos del Sar Péladan i de Cocteau per al ballet *Parade* (1917), la decoració del qual Diaghilev encarregà a Pablo Ruiz Picasso. Aquest també dissenyà les escenografies de *Pulcinella* (1920), *Cuadro Flamenco* (1921) i *Mercure* (1924)²⁹.

Una segona renovació arribà amb Nijinski com a primer ballarí, autor de passos insòlits com la virtual suspensió a l'aire, durant uns segons, de l'executant. Els *Ballets russes* eren la mostra del sector més dinàmic de l'art rus, aquell que podia i necessitava posar les seves energies renovadores (encara no avantguardistes, formalment) amb els sectors més receptius de l'Europa occidental. I aquesta feliç simbiosi fou possible durant una quinzena llarga d'anys, amb el parèntesi obligat de la seva absència de París a causa de la guerra, temps en què els *Ballets russes* es traslladaren a Espanya.

I, cosa curiosa, un esdeveniment tant important, tan 'rus', fou ignorat absolutament per Castelao durant la seva estada a París, segurament per les seves dificultats econòmiques. Tanmateix no en feia cap esment. Llàstima! Els ballets russos conquerint París durant anys i anys amb els espectacles més avançats i Castelao havent-se de conformar amb el teatret del Rat-penat i els cors ucraïnesos....

Però la causa d'aquesta prevenció podria haver estat una altra. En una carta a Manuel Antonio, després de felicitar-lo pel manifest, li expressava la seva obsessió per l'art rus, del qual -deia- ja havia començat a saber dintingir allò que era decadent d'allò que era nou i de futur. I entre l'art decadent situava els ballets russos.

[juliol de 1922] (...) Os balets rusos, por exemplo, ó entraren en España³⁰ introduciron a moda da pederastia y é que ninguén soupo oír nos balets o que tiñan de forte e todolos puntos febles déronse ós vicios raros³¹ e os espíritus animales non gorenaron o arte dos balets. E así en todo (in Manuel Antonio 1979:189).

Les opinions que Castelao expressava en les seves cartas a Manuel Antonio no s'apartaven gaire del que havia escrit en el seu diari de viatge. Però aquesta

²⁸ [Honfleur 1866-París 1925]. L'Institut Valencià d'Art Modern organitzà una exposició sobre ell l'octubre de 1996.

²⁹ El Museu Picasso de Barcelona ha organitzat recentment (novembre de 1996 i febrer de 1997) una exposició sobre aquestes escenografies amb el títol *Picasso i el teatre*.

³⁰ Durant la guerra mundial feren una gira per Espanya.

³¹ Diaghilev i Nijinski foren amants.

admiració envers els russos també tenia els seus límits i així li escrivia una carta en què li confessava

[~juliol-agost 1922] xa estou un pouco canso da estupidez dos paisanos rusos nas súas novelas. Ista estupidez é o eixo de todo. Acabo de lér tres contos do escritor Lazarevich, que é de Serbia, e o xenio eslavo sempre é o mesmo. Nós non temos a estupidez como carauterística (in Manuel Antonio 1979:193).

Amb les dades que Castelao ens proporciona en el seu *Diario 1921* i en la seva correspondència amb el seu paísà de Rianxo, podem saber amb força detall quins eren els artistes russos que coneixia i, de la mateixa manera, quins no. Així, dels principals artistes d'avantguarda, només esmentava la pintora Natalia Gontxarova -vinculada al grup que col·laborava amb Diaghilev- ignorant artistes tan importants en l'art europeu del segle XX com Kandinsky, Malevitx, Tatlin o Chagall. Aquests artistes que ja eren coneguts a l'Europa occidental abans de la Revolució. Cridats a Rússia pels dirigents bolxevics, foren promocionats arreu d'Europa per iniciativa del célebre Comissari del Poble per a l'Educació, A. Lunatxarskij, com a vehicle de propaganda de la nova Rússia soviètica.

7.6 Per una estètica nacional

La darrera reflexió de Castelao sobre els artistes russos que hem esmentat, els cantants ucraïnesos i el Teatre del Rat-penat moscovita, ens mostren les preferències estètiques de Castelao i el seu (no) coneixement real de les avantguardes europees, amb independència que li fossin grates o no.

Al llarg del seu diari, Castelao expressava la seva admiració per la pintura dels segles XV i XVI que veia als museus, especialment flamenca i alemanya. No era una simple admiració històrica, lògica en qualsevol observador mínimament format i sensible, sinó que era una admiració de pintor envers allò que considerava que havia de ser pres com a model, com a paradigma. Per contra, i llevat d'alguna excepció, la seva actitud era d'escepticisme -quan no d'obert rebuig- envers els nous corrents apareguts en el trànsit dels segles XIX i XX.

Però aquestes preferències i aquestes crítiques negatives no responien només a un criteri personal, d'altra banda perfectament lícit. Castelao tenia en la seva maleta de viatge un farcellet de prejudicis respecte de l'origen geogràfic dels artistes. Ho hem vist quan parlava de Picasso i com d'incomprendible li resultava a Castelao que aquest pintor, en tant que català, es vinculés a un corrent estètic d'abast europeu occidental (per francès). Per a Castelao, Picasso hauria d'haver pintat d'una altra manera, 'a la catalana'. Braque sí que podia ser cubista, perquè era francès, però Picasso, català, no.

Aquest criteri a favor d'una estreta vinculació entre el país d'origen i una determinada manera de pintar, és a dir d'una estètica nacional, i en contra del cosmopolitisme, l'expressava en diversos moments del seu diari:

[22 de febrer] Das tolerias novas teño unha grande escama. Marinetti, italiano; Picasso, catalán; Russel[II], yankee; Picabia, cubano. Velahl os pais do futurismo, do cubismo, do sincronismo e do dadaismo. O futurismo é o úneco que ten fundamento e Marinetti, italiano, fixoo nascer en Italia³²; as outras escolas nasceron en París de pais estranxeiros e de xentes que non poderían darse a coñecer doutro xeito nesta grande cibdade. Se eu tivere vagar e viñera a Paris a trunfar e non soupera faguer pintura, axiña fagueriame pai dunha escola (Castelao 1977:66-67).

³² Castelao ignorava, o volia ignorar, que els primers manifestos futuristes foren publicats a París i en francès. Oblidava, en canvi, l'expressionisme, segurament el corrent d'avantguarda més identificat -per reacció- amb el seu país d'origen, en aquest cas l'Alemanya militaritzada per l'imperi prussià i l'Alemanya en crisi després de la derrota i l'armistici de 1918.

[12 de març] (...) Estiven na Exposición de Arte belga, orgaizada polo Ministerio de Ciencias [sic] e Artes de Bélgica e que comprende Pintura, Grabado, Escultura, Medallas, Arte decorativo e Arte aplicado.

En xeral parecúme unha cousa mala, moi mala e peor que iso sen personalidade nacional, pois por ningures aparecía unha diferenciación das cousas que se ven a cotío en París (op. cit. 82).

[26 d'abril, Exposició dels Artistes independents] Nista exposición expoñen algúns españoles: Beltrán, Castelucho, Ferrer, García Benito, Ortiz de Zárate, Rusiñol, Isern, e Valentín Zubiaurre. De todos istos artistas o úñeco que se presentou cunha obra diferente é Zubiaurre; os demáis veñen tan afrancesados que as suas obras perdense como o zucré na auga do mar. Os artistas españoles cando veñen a París non traen a sua habitual maneira senón que a modifícan pra semellar con iso más parisinos; velahí unha mostra do concepto que ten España da universalidade. Querendo faguerse universaes fanse cosmopolitas, que ven a ser o contrario (...). 'O Arte non ten fronteiras': velahí unha frase que non queren entender as bestias. O arte non ten fronteiras porque unha obra de arte é sempre unha obra de arte en calquera pobo; pero iso querer decir que o nacionalismo non é contrario ó universalismo (...). E agora quero deixar eiquí escrita unha cousa. As xentes de España pensan que pra seren universaes teñen que deixar de seren españoles de espírito e ós que faguemos arte nacional (eu son nacionalista galego) pidennos que matemos o espírito rexional e que sexamos españoles; e agora pergunto eu: se coidades que iso de que o arte non ten fronteiras querer decir que comprender cosmopolitas ¿porqué [sic] non pedides que matemos o espírito español? Pois se o arte español pode sair de España tamén pode sair o galego, o vasco, o catalán... Cando se sinten españoles son estúpidos e cando se sinten universalistas tamén (op. cit. 118).

[30 d'abril] Escribín á Xunta dicindolle canto vin nestes tres meses de pensión e anunciando que marcho a Bélgica (...). Tamén lle falaba de que o nacionalismo do arte non rifa co universalismo (op. cit. 122).

[23 de maig, Exposició de miniatures perses] Verdadeiramente non sei como os artistas ilustradores de eiquí de París non fan cousas mellores tendo onde... ¡Que mal rouban os condenados tendo tanto onde meter man non somente en dibuxos e pinturas antigas senón nas cerámicas! E falo así referíndome ós artistas de París que como non teñen unha terra todo teñen de dependelo... nos libros. Eu coido que todo artista pra faguer algo bó ten de ser fillo d'algúnha terra (op. cit. 145).

[31 de maig] Mathurin Méheut = Velahí un artista ben intresante e ben traballador; non tén más defeuto que o de non pertencer a ningunha terra, anque se lle noten certas preferencias por Bretaña³³ (op. cit. 151).

[23 de setembre] Os artistas do grupo chamado 'Künstler-Genossenschaft' (Asociación de artistas) son os tradicionistas, anque a maoria son modernísimos, querer decir que ningún diles [Beckert, Kolb, Liebermann, Ritter, Uhl] é o que se di académico (op. cit. 297).

Conforme Castelao anava avançant en el seu diari, és a dir en el seu viatge i anava veient obres de diversos estils, expressava amb més fermesa el seu rebuig

³³ Castelao no hauria tingut tota la informació necessària. L'EUI Espasa Calpe (apèndix 7 1932, 286) diu: *Meheut, Mathurin (...). Estudió en la Escuela de Bellas Artes de Rennes, entre 1900 y 1903. Meheut, que es bretón, de nacimiento, es incomparable intérprete de la Bretaña y del mar (...).* O sigui que terra tenia.

envers els nous corrents i es reafirmava en la seva preferència, al marge de les grans obres de la pintura europea dels segles passats, per l'art popular.

[24 de setembre] (...) *¿Porqué [sic] a Pintura é o Arte dos intelectuaes? Pois simplemente pola liña, pois a cõr é música e a Música cecáis non teña nada que ver co intelectuo. A Música é pra todos; a Pintura é tan impopular como as Cencias. Pódese decir que a Música de cámara non é popular i eu respondería que coñezo moitas bestas que comprenden esa música; abonda acostumar a orella como se acostuma o paladar ós amargos. E logo ainda é discutíbel se é mellor a música impopular que a popular namentres que é indiscutíbel a superioridade da pintura impopular sobre da popular, pola razón de que a Pintura faise con talento* (op. cit. 299).

[30 de setembre] (...) *En pasando da Edade Media non hai más que unha apariencia; o arte moderno non é más que unha imitación de cousas macizas feita con tona de cebola (...). Non; compre esquecer todo canto sexa moderno. Eu queimaria canto hai de arte sen espírito pra que endexamais servise de exemplo pernicioso (...).*

Non, compre sere futurista e pra iso temos que atopar en nós o que temos de eterno. Cando se chega a iso atoparemos en nós a verdadeira Humanidade (...). Nin que decir tan que o sentido disa verba einscluye o chamado internacionalismo, que tamén é outra verba mal empregada a eiro por ises que ainda siguen chamándose avanzados sen permiso de ninguén (op. cit. 306-307).

Castelao oposava a les paralules Humanitat, Progrés, Fraternitat, Cultura, Llibertat -"dispois de darlle a istas verbas o seu verdadeiro sentido"- unes altres "que non se prestan a tanta mistificación (...). Tradición, Perfeución, Civilización" (op. cit. 307). També reflexionava sobre el que havia vist i com influïria en el futur, tant en la seva dimensió artística personal com en relació a Galícia.

[10 de maig] *Fun ó teatro da 'Chauve-Souris' e agora poñen cousas novas que me suxeriron tamén outras cousas pra o teatro de arte galego. Por exemplo nun cadro pintado con moitas figuras (algo caricaturesco e de moita cõr até recurrir a influencias cubistas e futuristas) e no sitio das caras faise un buraco polo que asomaran as caras groseiramente pintadas que cantaran cousas populares; un cadro para calquera coro galego* (op. cit. 127).

[9 de setembre] *En moitas cousas expresionistas nascidas do arte salvaxe³⁴ atopo unha grande simpatía, cicáis porque do salvaxe colieron a inocencia; pero hai outras que me son antipáticas, cicáis porque do salvaxe colieron o que tiña de bestial. Cando apareza o constructor que tanto agardamos os espíritos futuristas, cicáis ó eisplicar o arte novo aparezan novas ideas tamén políticas e filosóficas do mesmo xeito que cando se quer coller unha cereixa veñen unha chea delas penduradas. Eu teño a seguridad (o meu instinto non pode trabucarse) que o futuro darános a razón en Galicia a Vicente Risco e más a mi, e non polo que fixemos senón polo que faceremos [sic] se Deus nos dá vida e saúde [sic]* (op. cit. 271-272).

[27 de setembre] *En todas estas exposicións que vin hoxe non dependín nada novo. Non sei que influxo van tendo sobre de mi as cousas do arte novo, o caso é que cando vexo unha exposición e non atopo mostras disa tranquilidade de hoxe todo me parece aburrido e fallo de interés. Pra salir contentos é preciso ou ben ollar as obras dos primitivos ou dos novos. Os primitivos teñen toda a miña admiración; os novos fanme cabilar. Hai*

³⁴

Deu de referir-se a l'art primitivista i a les influències extraeuropees (Àfrica, Oceania).

momentos en que penso se non estaré cheo de decadencia pra non admirar cos ollos o que acepto coa intelixencia. ¿Porqué [sic] acepto as intencións intelectuaes dos novos e logo as obras firen desagradablemente os meus ollos? (...) se nós, homes modernos, adequirísemos concencia do arte que corresponde ós tempos que vivimos ¿ise arte sería o que fan os novos? ¡Cicáis! (...) Eu compoñía un paisaxe, eu buscaba un asunto, eu era un simbolista... e agora ¿qué farei?

(...) eu deixarei que a Natureza entre dentro de min pra que logo salla [sic] ela soia, como poida e por onde poida. ¿Seré futurista, cubista, espresionista, orfista? Non; serei outra cousa que ainda non sei o que será (op. cit. 304).

[30 de setembre] *Eu non estou moi conforme con iso que din algúns novos de que o arte novo sexa somente pra unha minoría (...). Eu coido que o Arte debe sere do pobo e pra o pobo. O que pasa é o pobo ten deprendido xa unha chea de cousas contrarias ó seu propio gusto (...). Pois ben; compre que o arte sexa popular, quérerse decir conforme ó gosto do pobo e non ó parecer do pobo (o parecer que teñen hoxe). O que se precisa é cambiar o gosto da xente de buen gusto pra que o pobo troque o seu parecer i entón o arte novo será popular, quero decir o arte de mañán, o que eu coido que virá por voltar os ollos á Edade Media (...) (op. cit. 308).*

Se houbesa un aldeán que non estivese pervertido polo contauto coa xente da cibdade, eu consultaría con el as miñas obras; isto que non se podería faguer para o arte de onte coido que será comenente faguelo pra o arte de mañán (op. cit. 311).

[10 d'octubre] *Eu non quixera sere coma isas señoras de Compostela que por non quereren andar á moda andan sempre vestidas á moda que acaba de pasar. Eu quixera chegar á miña Terra empapado dun espírito novo e dun xeito novo de pintar: dun espírito novo no senso do tempo e dun xeito novo nun senso da téinica. Mais eu teño que confesar que salirei [sic] de eiquí tal como vin e sen deprender nada. O que olléi de xeito novo xa o presenta e ainda un pouco mellorado (falo de novo que me gusta, pois vin moito que non presenta porque eu son un home cordo gracias a Deus) (op. cit. 313).*

Castelao, amb aquestes paraules, ens il·lustra de forma claríssima sobre el seu pensament. Aquest paràgraf del 10 d'octubre palesa una superba autosuficiència: haver estat nou mesos per Europa a l'aguait de què hi havia de nou i poder tornar a casa immaculat i amb la conclusió que, allò de bo que hi podia trobar, ja ho havia imaginat, i que la resta no valia la pena. D'altra banda, expressa de forma claríssima el seu idealisme populista: calia restaurar el gust del poble vers l'únic art que val la pena, l'art popular. Castelao volia procedir a una descontaminació estètica del poble galleg de tot contacte alienant i embrutidor, és a dir dels contactes que venien de la ciutat. En això coincidiria amb Vicente Risco encara que per vies filosòficament distintes. I Castelao sabia quin era el veritable gust i parer que el poble havia de tenir. I deia saber-ho des de la demagògia o des de la ingenuïtat. Des de l'affirmació de voler consultar la seva obra amb algun camperol que hagués estat a recer de qualsevol influència, com si el gust -com qualsevol sentit- fos innat i no pas fruit d'una instrucció, per elemental que fos. Ignorant o

volent ignorar -és a dir, amagant- que Galícia, si és el que és, ho ha estat gràcies als contactes històrics, entre molts altres els dels primers celtes, els romans i els sueus, o la Carrera de Sant Jaume.

A Europa havia vist tot allò que, malgrat ser nou o dir-se nou, resultava inconvenient per a aquesta neteja estètica del poble. I a més tornava a casa amb les seves conviccions més afermades. A manera de balanç, així s'expressava en marxar de París, de Bèlgica i d'Alemanya:

[20 de juny] *Deprendín moito en Paris sen perder unha migalla tan siquera das miñas ideas. O esquelete do meu arte ganará moito con iste viaxe* (op. cit. 165).

[16 d'agost] *Gocéi moito en Bélxica, comin ben e por poucos cartos. Deprendín bastante ¿qué más podía querer? A arte flamenga, sobor de todo, fixose moi simpática polo seu ruralismo* (op. cit. 238).

[1 d'octubre] *Velahí que se chegou o primeiro día do derradeiro mes de pensión e iso obligeame a faguer algunas reflexións. ¿E que dependín moito? Non; do meu arte non dependín nada novo e canto levo visto dos artistas contemporáneos non me pareceu superior ó que eu podo faguer. ¿É que me sirve de algo todo iste tempo pasado no estranxeiro? ¡Ai, iso sí! Eiqui, en Europa, canto vin, canto observéi, canto paséi trocoume nun home más forte de pensamento, más seguro nas miñas afirmacións e as miñas negacións de artista enraizado na Terra e no espírito. Verdadeiramente eu precisaba un ano en Alemaña e outro en Inglaterra, pra marchar depois a Galicia e non voltar a sair dela; necesitaba, sobor de todo, deprender a língua alemana pra saber dispóns dende a miña Terra todo canto pasa no mundo. O francés non sirve nada más que pra saber, de mala manera, o que pasa en París* (op. cit. 311).

En realitat, un lamentable balanç després de nou mesos per l'Europa més dinàmica. No és així com li ho semblava a Castelao, ans al contrari. Se sentia cofoi d'haver resistit la temptació de les "tolerías novas" i de tornar a casa igual a com havia marxat. I encara reclamava sengles estades d'un any a Alemanya i a Anglaterra per tornar de nou amb la virginitat estètica intacta i refermada.

També a manera de balanç i amb la calma que dóna el pas del temps, escrivia a Manuel Antonio -és la carta en què el felicitava pel manifest- i li expressava el seu convenciment de la necessitat d'una estètica nacional que restaurés, a partir del primitivisme basat en la Gràcia i no en la Bellesa, la tradició trencada:

[juliol de 1922] (...) Canto mirei no estranxeiro non me convenceu. Algo da escola 'expresionista' alemana e nada mais. Nós temos que crear unha escola galega, cousa que non rifa co individualismo, ou se qués [sic], que cada artista crée un xeito enteiramente novo de Arte galego.

També li expressava l'impacte que l'art rus li havia produït i li preguntava:

(...) ¿Liches moitas cousas rusas? Xa non falo de Tolstoi, Dostoiewsky, etc. falo do humorista trágico Chejov, do humorista ledo Averchenko, de Kuprin, Andreiev e o mesmo Gorki, etc. Pois ben: ¿ollaches as diferencias entre a literatura rusa co seu cheiro humán e a francesa, española, etc.? (...) Hoxe

hay que andar con moito tento pra xuzgar ós rusos, pois canto coñecemos hoxe non é xustamente o que hoxe se produce en Rusia; denantes era o arte revolucionario, hoxe pode ser o arte conservador. Sexa como queira toda Europa está invadida de arte ruso, dende os balets até os productos artísticos feitos polos artesáns.

Eu agora teño a obsesión de Rusia, e xa cheguei a diferenciar aquilo que é decadente (que é o que máis agrada á Europa decadente) e o que é certamente novo e futurista (...) (in Manuel Antonio 1979:181-183).

En una altra carta, escrita uns dies després, li repetía la seva admiració envers l'art rus i defensava novament la necessitat d'una estètica gallega, de la mateixa manera que ho havia fet en el seu diari. També considerava els nous corrents estètics des de la vessant nacional d'origen, mostrant-s'hi contrari:

(...) O libro de Tolstoi sobre do Arte é a condanación de todo arte que non sexa popular e cada dia vai tomando mais importancia ese libro (...). O arte ruso é o mellor pra mi pol-o que ten de popular en oposición ó arte francés, italiano, etc. Mais con todo eu coido que pode haber ainda cousas mellores que as dos rusos (...).

Eu quero dicir que nós debemos faguer cousas absolutamente orixinaes, sintéticas, como as que fai o pobo. Nada de faguer ángulos opostos pol-o vértice. Fagamos cousas tan xustas e definitivas como son os vértices.

(...) Namorado como estou dos rusos eu coido que nós debemos ir máis alá. Dende logo o espírito novo (sentimento que será idea e depois feito histórico), iniciador da nova época de creacións, como foi o do outo Exipto e a Edade Media; digo que o espírito novo surdeu malamente en Italia co futurismo, en Francia co cubismo y-en Alemaña co expresionismo. Fixate ben que o Arte ruso -o novo- chámase así: 'Arte ruso', y-eu din en chamarille arte folklórico. Coido que Rusia en Arte (...) é a terra que nos intresa. Eu coido estar d'abondo enterado dos novos movementos artísticos e digoche que sómentes Rusia debe intersarnos (...).

Temos que andar con moito tino respeuto ó ruralismo, pois o noso ruralismo é o que fixo tanto temos, que o que é cibadanismo non fixo mais que mal (...). Non sei se coidas que eu son enemigo de todo tanto sexa francés; non, eu son nemigo de París, do París de hoxe (...) (in Manuel Antonio 1979:190-191).

Amb l'avantatge que em dóna el distanciament en el temps i en l'espai, podem concloure que el primer contacte directe entre la intel·lectualitat galleguista i la cultura europea del seu moment, se saldà, i potser un símil boxístic ho definiria bé, amb una mena d'auto-K.O. Castelao anà a Europa amb una armilla blindada que li preservés el seu ideari i la seva estètica, una careta antigàs -no fos que respirés modernor- i amb un sac de prejudicis, individuals i col·lectius, que, pel contrast amb els corrents d'avanguarda, es veieren reforçats de retorn a casa.

En la seva projecció col·lectiva, aquella que mesos després havia d'expressar-se a través de Nós, el viatxe de Castelao fou força estéril en ell mateix i esterilitzà que algú altre s'animés a emprendre el camí d'Europa. Castelao ja havia vist i havia pontificat que aquest camí només tenia sentit per a recorrer-lo de tor-

nada, cap a casa. Malaguanyada pensió de la Junta d'Ampliació d'Estudis, els teòrics fruits de la qual ja eren secs abans de començar la collita.

En la seva dimensió individual, i en això el diari ens il·lustra sobre la personalitat de Castelao, el viatge li provocà una sotragada en la seva personalitat, l'única defensa contra la qual hauria estat la cerca del bàlsam de la religió. Una personalitat no del tot segura per a emprendre un viatge d'aquestes característiques i en aquelles condicions (nou mesos en pràctica soledat). Un viatge que ja els primers dies, quan encara no havia arribat el pitjor -el cansament, les dificultats econòmiques-, provocava en Castelao un estat pre-depressiu per l'allunyament dels seus i de la seva terra. Un estat que amb el pas del temps s'agreujaria cap a situacions d'amarg pessimisme. Llegint *Diario 1921* ningú no diria que el seu autor era un humorista, circumstància aquesta -la de la absència gairebé absoluta d'humor en el diari de Castelao- que no he trobat recollida en cap lloc. Per no haver, no hi ha tan sols el recurs de la ironia, incorporada en alguna ocasió per Risco en la seva crònica *Mitteleuropa*.

6.2.7 El viatge de Castelao vist per la crítica gallega

Diversos han estat els autors que, en acostar-se a analitzar l'obra dels homes de Nós, han parat esment en el viatge de Castelao a París, Bèlgica i Alemanya. En general, com veurem, hi ha hagut una recepció acrítica dels fragments del seu diari publicats en la revista ourensana. Amb la publicació completa del diari no hi ha hagut cap variació significativa.

J. Núñez Búa, en el seu article "Vida e paixón de Castelao", inclòs en l'edició facsímil del número 474 d'*A Nosa Terra*, dedicat a Castelao i publicat a Buenos Aires el 1950 (i publicat separadament el 1986), escrivia:

(...) Froito da súa xeira, xa de volta, foron varias conferencias e unha longa crónica, *Do meu diario*, publicada en Nós (1922)³⁵, na que deixou ben acusadas as súas dotes de fino observador, de catador agudo das novas expresións artísticas, de profundo humorista (...)³⁶. As súas viaxes sempre tiveron un fito. Fíxooas con inquedanza de descoberta, non pra ver por ver; non andivo aboiado pol-as ruas das grandes cidades a papar moscas como un turista calisquera. Coñecía a emozón de meterse polos camiños que sempre levan a algures a quén os tripa con devozón de pelegrín. Onde quer que fose tivo de cote os ollos da comparanza ben abertos. Mirou París e Berlín, Bruselas e Munich, pensando nas nosas pequenas cidades (Núñez Búa 1986:32).

Antonio Fraguas (1977:71) considera que Castelao "non cree entender os 'Dadaistes' nin os 'Cubistes' e a mi parécmeme que foi o gran entendedor pois sinala que os 'cubistas teñen sempre a nova côr pra regalía dos ollos'".

Otero Pedrayo, en el seu article "Castelao", publicat a *Grial* núm. XX sembla oblidar, en part, allò que el propi Castelao confessava de París: "(...) A carta de París, que il amou como poucos, Castelao en París ten que ser un dos futuros estudos, cando pase o tempo..." (Otero 1975:3).

Paz Andrade, en el seu magnífic llibre *Castelao na luz e na sombra* (1975: 107), escrivia del viatge de Castelao i no podia evitar-ne el panegíric:

O Munich da primeira postguerra era o más sorprendente e restalante viveiro de caricaturistas e dibuxantes. París vivía o apoxeo do 'art nouveau'. Os dous foron fitos que polarizaron as mellorres arelas da sua primeira salda (...). Estudou o 'ballet' ruso³⁷ nas más auténticas versións (...), os movementos da moderna pintura na súa fonte. Nas crónicas '*Do meu diario*', que publicou a revista Nós, escuma as reaccións e xuízos do artista diante daquela

³⁵ Val a dir que fins el 1977 els crítics no pogueren disposar del text complet de *Diario 1921* i que havien de guiar-se pels articles de *Nós*.

³⁶ Ja he assenyalat que no hi ha humor en cap passatge del diari, ans al contrari una visió amarga de l'experiència.

³⁷ Segurament confon el Teatre rus del Rat-penat amb els *Ballets russes*, dels quals Castelao no feu cap esment al seu diari.

deslumeante mar de formes e coores, diante daquel estremecido mudamento das ideas creadoras do arte (...).

Do seu primeiro voo por Europa, trouxera moita más colleita que a recollida nos artigos 'Do meu diario'. Trouxera a tentación de compoñer pra o teatro.

Un articulista anònim (Fernández del Riego?) ressenyà a *Grial* núm. 47 (1975:128) dues conferències de Castelao, de 1932, en les què aquest no expressava la més mínima discrepància envers els criteris exposats en el seu *Diario 1921* i els articles del viatge publicats a Nós:

Castelao adicou a súa primeira conferencia ao estudo das actuais³⁸ tendencias artísticas. O novo espírito no arte tiduábase a sua dissertación do día 21. Fondo conocedor das novas roitas do arte europeo, Castelao soupo recoller nesta dissertación chea de ouxetividade as súas experiencias de pensionado, os seus largos [sic] viaxe por Europa, a súa verdadeira penetración coas tendencias de hoxe, e os seus estudos encol do desenvolvemento do arte novo. Comenzó, pois, trazando un breve esquema do desenrollo das ideas estéticas no decorrer dos séculos pra situar o momento actual como punto de decadencia espiritual, remate dunha época e principio dun novo estadio creacional.

Despois entró no estudo de catro manifestacións características do novo espírito no arte europeu: o futurismo, nado en Italia, o cubismo, netamente parisien, o expresionismo alemán, o arte ruso.

(...) O 'remate' da conferencia foi ao mesmo tempo un inquérito das fontes nacionais das diversas modalidades do arte novo, unha apelación aos artistas pra unha volta á Natureza, e un canto espranzado das posibilidades da nosa terra.

Inma i Manuel García Sendón, en el pròleg a la seva edició d'*Arredor de si* (Otero 1994:11) fan referència a la influència de Nikita Balief en Castelao:

(...) modernización deste xénero consonte as novas correntes do teatro europeo -Castelao tentaos convencer para elaborar un 'teatro de arte', impressionado polas representacións do teatro ruso de Nikita Balief que vira en París en 1921- (...).³⁹

Nicole Dulin Bondue també s'ha fet ressò del pas de Castelao per la capital francesa, encara que de forma bastant simplista. A Castelao només li hauria estat grat l'impressionisme, mentre que el cubisme no li agradà (Bondu 1987:167). Esmenta l'impacte en Castelao del Teatre Rus i dels cors ucraïnesos (op. cit. 169), així com la crítica de Castelao envers la pèrdua 'nacional' dels artistes espanyols quan anaven a París (op. cit. 171). Sobre l'humorisme, segons Dulin Bondue (op. cit. 201) Castelao portà de París diverses revistes humorístiques, encara que no trobà l'humor en la capital francesa de 1921. "L'humorisme francès, nascut d'un

³⁸ Aquesta referència temporal (*actuais* de quan? 1932?) i d'altres em fan sospitar que l'article hauria estat redactat poc de temps després que Castelao pronunciés les conferències, que hauria estat guardat més de quaranta anys i que fou publicat sense a penes revisions. Això em duu a pensar que l'autor podria haver estat Fernández del Riego (cf. 1990:60). De tota manera, Castelao aniria a pinyó fix: parlar el 1932 de futurisme i de cubisme com a 'nou esperit de l'art europeu'...

³⁹ Estic convençut, i ho lamento, que els García Sendón no tenen ni la més remota idea de qui era Nikita Balief i magnifiquen les paraules de Castelao.

sentiment tràgic de la vida, havia degenerat en una despreocupada paròdia de la vida alegre de París" (op. cit. 202).

També recull el fàstic que li causà el nu en pintura, davant el qual Castelao trobà recolzament en els futuristes (op. cit. 180), tot i semblar-li revolucionaris i que ell, com a galleg, no podia ser-ho (op. cit. 182 n39). Segons Nicole Dulin Bondue, Castelao hi oposaria la decència regional, prenent Alsàcia com a exemple i la dona com a pilar del matriarcat rural i no l'objecte de plaer dels parisencs (op. cit. 181).

Aquesta visió d'un Castelao 'regional-feminista' resulta molt allunyada del paper que, en el seu ideal, otorgava a la dona gallega, no precisament un exemple de progressisme i d'igualtat, malgrat l'opinió de Carballo Calero. El pensament de Castelao respecte d'aquest tema el podem trobar en *Sempre en Galiza*, en un paràgraf escrit el 1937 (Castelao 1974:133-134). Un ideal, aquest de Castelao, no gaire llunyà del que expressava Risco, el 'traïdor' Vicente Risco de l'article "Aldea nuestra", publicat a *Misión* aquell mateix any. Això escrivia Castelao:

Eu vexo á nosa Terra ceibe de vezos rutinarios, de pleitos cátivos e de cobizas ruíns.

Vexo aos homes no traballo e ás mulleres no fogar. Vexo aos nenos, loiros e bonitos, a comeren pan de trigo con mel e manteiga. Vexo aos mozos, intelixentes e sabidos, enrequentando antergas costumes. Vexo as mozas garidas levando cestas de liño ás fábricas de fiar, como denantes levaban o grao ó muliño. E véxoas dispois a teceren lenzos insuperables (...).

Salvador Lorenzana, en el seu article "A xeneración 'Nós' na cultura galega" (1965:82), es refereix al viatge de Castelao amb un to simplement descriptiu, gens crític, amb assimilació de les paraules dels homes de Nós.

Respecte de la crisi religiosa de Castelao en les seves visites a Notre Dame de París, J. A. Durán (1979:16) considera que seria d'índole anticlerical, tot i generar-li una certa dimensió metafísica de cerca personal de la religió. En aquest sentit, esmenta un dibuix en què es veu una monja amb el ventre carregat de monstres, que no apareix publicat en l'edició de *Diario* 1921 de 1977. La creba ideològica de Castelao seria considerable si tenim en compte que als diaris de Castelao tenia accés la seva dona, Virginia. Si en aquestes condicions de no intimitat apareix la crisi religiosa, significa que trascendia la pura dimensió íntima i de practicant tebi.

Filgueira Valverde escrivia en el número 5 de la revista *Encrucillada* (1977: 10), que "ao longo de todo o 'Diario' é perenne a preocupación pola amoralidade

das xentes, polo refugamento dos valores do Ben e da Xusticia (...). Pois sempre antepuxo os valores éticos aos do adianto i o desenrolo material".

Carlos Casares (1981:138), en la seva biografia d'Otero Pedrayo, també es refereix al viatge de Castelao

Cando Castelao, (...) despois do decisivo viaxe europeo de 1921, no que entre outras cousas descubriu o teatro e o ballet ruso de Nikita Balieff...

i també confon el teatrí de Balieff amb els ballets de Diaghilev.

Xavier Costa Clavell és un dels pocs crítics que discrepa d'alguna de les opinions de Castelao recollides en el *Diario 1921*:

En este libro, que tiene las características de un diario clásico, Castelao recoge sus impresiones sobre los museos que visita, las obras de arte que contempla (...). La mayoría de las veces las consideraciones de Castelao están llenas de agudeza y muestran su sutil sensibilidad ante el hecho creacional, aunque otras veces -como, por ejemplo, cuando habla de Rembrandt o de Picasso- lo que dice sea difícil de asumir por estar lleno de gratuitos prejuicios personales (Costa 1986:80).

El Diario 1921 es un libro lleno de interés, que acoge, en síntesis, muchos proyectos e ideas que, años después, Castelao iría materializando en su obra. El viaje por Europa tiene una gran importancia en el devenir artístico del rianxeiro, ya que potenció su sensibilidad plástica y le permitió ajustarla a ese aire de modernidad que se advina en lo mejor de su obra gráfica (op. cit. 81).

7.8 Marques autobiogràfiques en l'obra de Castelao

A diferència dels altres membres del grup Nós, Castelao va escriure primer un text autobiogràfic, el diari del seu viatge europeu de 1921, i després projectà les seves diverses experiències en la seva obra narrativa. Valentín Paz-Andrade ha estudiat aquesta circumstància en el seu article "A fonte autobiográfica na narrativa de Castelao", publicat a *Grial* número 71. Per a Paz-Andrade (1981:2-3), el Castelao literari es projecta des del Catelao artista plàstic, des del Castelao humorista, en una dimensió semblant a les de Julio Camba, Eça de Queirós, Chesterton, Shaw o Joyce.

En l'expressió literària de Castelao trobaríem marques autobiogràfiques. Bona part dels seus relats de *Retrincos* i de *Cousas* "foron arrincados ao retábulo da vida cotidián de Rianxo ou a sua bisbarra, compartida de neno ou de mozo, no radio social propio, polo autor" (op. cit. 5). També podríem trobar marques autobiogràfiques en la novel·la *Os dous de sempre*, en els recorreguts francès de Rañolas i argentí de Pedro, semblants als fets per Castelao (op. cit. 8).

En la seva obra *Castelao na luz e na sombra*, Paz-Andrade toca de nou el tema de les marques autobiogràfiques en la narrativa de Castelao: "(...) A calificación de estampas animadas, autobiográficas ou circunvididas, puderase ler pol-a mais axeitada" (Paz-Andrade 1986:328). De *Retrincos* escriu:

(...) Os cinco contos son autobiográficos. Os dous primeiros con sucedido pampeiro, refletante dos anos do tránsito á puberdade. O terceiro e o quinto con esceario de Rianxo, e o ante-derradeiro en Pontevedra.

A vividura do autor, escolmada en anacos con liña argumental propia, proyecta sua linaxe literaria. Non precisamente cinguida á realidade humana e temporal, senón volta a forzar polo artista (op. cit. 331).

Paz-Andrade no solament considera aquests contes com formalment autobiogràfics sinó, a més, verídics. Aquesta darrera circumstància podria resultar, al meu parer, més discutible, encara que sense excloure'n la seva certesa. En canvi, formalment, emprar l'estructura autobiogràfica (narració en primera persona, en passat, sobre fets viscuts) no deixaria de ser un recurs retòric, d'humilitat per a guanyar al lector (*captatio benevolentia*).

J. A. Durán adverteix sobre la inexactitud de la màscara aldeana i humil creada per Castelao amb els seus relats autobiogràfics, especialment aquells referits a la seva infantesa i la seva relació amb la llengua gallega:

"Fui a la escuela muchas veces descalzo, con un pedazo de pan de maíz en el bolsillo. Por eso tiene para mí el gallego esa nostalgia deliciosa que me recuerda el tiempo feliz de la infancia (...) el viejo idioma que supieron guardar como oro nuestros trabajadores gallegos que son de mi sangre y de mi carne" (citat per J.A. Durán a "Historia parlamentaria: la lengua hablada a debate en las Cortes Constituyentes", Chan núm. 28, 1970).

"Por iso pra min ten o galego unha saudade moma que me lembra o tempo lonxano e feliz da miña crianza, quizaves más feliz pra min que son aldeán" (Castelao, "Arte e galeguismo", 1919; cito per Durán 1979:86 n134).

Per a Durán, "Castelao no era 'aldeano' sino 'vilego' y además de una villa-puerto" (op. cit. 87). A Amèrica, Castelao hauria tingut nostàlgia, enyor del *quiero y no puedo vilego; también (...) de agua bendita, sacristía, confesorio, siendo este detalle de una importancia nunca señalada, puesto que su pasado de monaguillo de la parroquial rianxeira lo guardó celosamente como el mayor de los secretos* (op. cit. 89).

Ernesto González i Dolores Vilavedra, en el seu pròleg a *Retrincos. Un olla de vidro*, consideren els contes de la primera obra com a clarament autobiogràfics:

Cómpre subliñar que os Retrincos foron compostos en momentos e lugares (...) moi dispares, o que potencia a súa interpretación autobiográfica, xa suixerida no 'Limiar', e testemuña o carácter fragmentario que o propio título do libro adianta (in Castelao 1994:25).

Però, malgrat les marques autobiogràfiques,

Castelao non resiste a tentación de forzar ó máximo o xogo irónico co lector e remata o seu 'Limiar' suixerindo-la validez dunha lectura non referencial (op. cit. 66).

7.9 Els altres París de Castelao

Castelao visità París per segona vegada quan viatjà a Lorda [Lourdes] i a Bretanya. Però de la primera visita treié prou influència com per a projectar-la en algunes de les seves obres literàries. Segons Nicole Dulin Bondue (1987:189), trobaríem a París els antecedents del conte *Un olla de vidre*, concretament en la visió del quadre de Kikodze⁴⁰ "La fête en Géorgie" i en una visita a un osteologista.

Aquesta hipòtesi de l'osteologista també la formulen Ernesto González i Dolores Vilavedra en el seu pròleg a l'edició de *Retrincos. Un olla de vidre* (in Castelao 1994:26 n29),

se non fose porque este texto xa fora lido como conferencia e publicado en 1920. ¿É posible que Castelao 'maxinara' o esquelete birolllo e que fose dar con el uns meses despóis nunha casoupa de París? ¿Ou o Diario contén partes 'inventadas'? ¿Pretendía así o autor dotar de verosimilitude ás súas obras?

Considero que no podem respondre afirmativament a aquestes preguntes. Convé no oblidar que Castelao havia fet la carrera de Medicina i que ja hauria vist alguns esquelets a la facultat. Un osteologista li hauria cridat l'atenció potser per ser una dedicació comercial no existent a Galícia. I li hauria cridat l'atenció en tant que escriptor, ja que havia fet d'un esquelet el protagonista del seu primer relat literari. No crec, doncs, en l'explicació de la versemblança del conte i del diari en l'afer aquest de l'esquelet.

Una clara projecció de la ciutat de París, visitada per Castelao els anys 1921 i 1930, aquesta vegada amb la seva esposa, la trobem en la novel·la *Os dous de sempre*. El seu protagonista, Rañolas, fa un recorregut per París i per Lorda molt semblant al fet per Castelao. Aquest va escriure una carta a Otero Pedrayo en la què li explicava la seva visió de la capital francesa (cito per "Oito cartas de Castelao", *Grial* núm. 47, 1975, 88):

París está o mesmo de sempre. Da mágoa ver pasar homes e mulleres que non voltaremos a ver endexamaias. Agora mesmo temos diante de nós a unha rapaza con tres xaponeses, a dúas intelectuáes de anteollos que matan o tempo a fumar, a más de catro parellas de namorados... ¿Qué é todo esto? ¿Drama, traxedia, comedia, sainete? Dá ganas de achegarse a perguntarles o que son e o que queren ser (...). Tod'o contrario do que me ocurre en Pontevedra, onde eu adiviño o que as xentes pensan.

⁴⁰

No he trobat cap referència d'aquest pintor. Dedueixo que seria georgià.

Seguint l'estructura formal d'*Os dous de sempre*, resulta relativament fàcil localitzar determinats aspectes de França, concretament del santuari de Lourdes i de París, coneguts personalment per Castelao. Del centre de pelegrinatge marià, l'autor-Castelao expressava una opinió contrària als *souvenirs*, força *kitsch*, que hom hi venia: "Na tenda do baratilleiro vén dese canto inventou a industria para matar o arte" (Castelao 1970:54). Una opinió que feia extensiva al materialisme de la venda ja que el propietari de les parades de *souvenirs* "é un xudeu burgués, descreido e inmoral" (op. cit. 55).

A *Os dous de sempre* apareixen força referències de París, algunes d'elles galleguitzades per Castelao: *Peirán [Quai] de Voltaire, Ponte Neuf [sic]*, monument eqüestre d'Enric IV, Vert Galant, *Peirán Mégisserie*, plaça de Chatelet (op. cit. 131); *Peiráns de la Cité, Jardí de Notre Dame, Ponte de San Lois* (op. cit. 136); Quartier Latin, Pont Saint Michel, museu de Cluny (op. cit. 141); Conservatoire des Arts et Métiers (op. cit. 143); Boulevard Saint Michel (op. cit. 148). D'aquestes referències, només el museu de Cluny apareix a *Diario* 1921 (Castelao 1975:38, 77 i 87). En canvi, hi ha una referència a *Os dous de sempre* (Castelao 1970:136) copiada gairebé de manera literal del *Diario* 1921 (Castelao 1975:29), la del Restaurant "L'ami" i el seu rètol: "Quoique l'on dise ['dire' a *Diario* 1921], quoique l'on fasse on est mieux ici".

Per a Valentín Paz Andrade, a *Os dous de sempre* els elements autobiogràfics resten més diluïts que no pas a *Retrincos*, tot i que resulten clarament identificables: l'estada a París, el viatge a l'Argentina, l'ambient en aquest país. Però els ambients que Castelao (re)crea serien diferents als dels seus companys de Nós, uns ambients més urbans, més en la línia de la seva preocupació social (Paz Andrade 1986:333).

8. RAMÓN OTERO PEDRAYO

Otero Pedrayo fou, entre els seus companys, qui més clarament expressà una voluntat d'exercici autobiogràfic. Fou l'únic que va escriure sobre alguns aspectes de la seva vida i no només sobre el pas, la 'conversió', al galleguisme. Si bé hi ha medis i objectius comuns, Otero Pedrayo ha escrit -de manera novel·lada, ficcional, cal no oblidar-ho- de la seva infantesa, de l'adolescència, del seu pas per la universitat de Madrid, sobre els temps passats i el seu entorn familiar. Com ja he apuntat, a més d'un exercici literari i d'una voluntat didàctica, instrumental a favor del galleguisme -més que vers el nacionalisme-, l'escriptura autobiogràfica novel·lada hauria tingut, en Otero, un doble paper: reconstrucció del seu perfil, de cara a l'exterior, i funció catàrtica, d'iniciació social i abandonament de l'adolescència, de cara al seu interior.

A més fou, dels membres del grup Nós, qui també més exercità la lectura de textos autobiogràfics i valgui, com a dada paradigmàtica, que si Otero hagués hagut de triar un llibre entre els que llegí al llarg de la seva vida, amb tota certesa hauria escollit les *Memòries d'Ultratomba* del vescomte de Chateaubriand. Aquesta obra condensava les constants literàries i vitals oterianes: memòria, temps antic i de trànsit, romanticisme catòlic, petita noblesa i regionalisme.

Això hauria influït en Otero en el sentit que ha assenyalat Anna Caballé (1995:96) en relació als relats autobiogràfics vuitcentistes (i, entre els espanyols, cita Pardo Bazán, Blanco White, Zorrilla, Castelar, Mesonero Romanos): concedien una gran importància al món de la lectura i al desvetllar de la vocació literària, en relació inversament proporcional a la seva existència personal (sentiments, estat d'ànim). Aquest serà l'esquema que trobarem en la novel·la autobiogràfica paradigmàtica de Ramón Otero Pedrayo: *Arredor de sí*.

Álvaro Cunqueiro (in Cardeñoso 1979:95) ha assenyalat que la peça teatral d'Otero Pedrayo *O fidalgo e a noite* podria tenir un caràcter autobiogràfic:

Os diálogos son os que puideran ser -os que sin dúbida tivo-, don Ramón cos seus libros, coa adega, co xardín, coa palleira, coa noite, co vento, coas carballeiras, co laio lonxano do mar... Nos diálogos está o balance que o fidalgo fai da sua vida: inutilidade dela, inutilidade das leituras e das filosofías.

Otero Pedrayo hauria abusat de la ficcionalitat fent-la passar per realitat. Un abús, de clara voluntat doctrinal, que ha dut Carlos Baliñas (1978-1980:39-40) a preguntar-se en relació a *Os camiños da vida*:

(...) ¿Como nunha novela se imaxina unha inverosímil estancia dun estudiante galego en Irlanda para contactar cos nacionalistas irlandeses, con tal ocasión, se dá solta a unha riste de ensoños de revolución romántica? (...).

O autor era un historiador de càtedra (...) comprometido no movemento galeguista, o cal significa que organizaba o pretérito como quen escribe política retrospectiva (...). Desde o punto da facticidade histórica pode resultar pouco verosímil ese contacto en París dun intelectual galego con 'medios nacionalistas' irlandeses (...). Outro xuicio merece todo se se ve desde a coherencia dos símbolos. O galeguista dos anos vinte que acaba de ser testigo por empatía da independización doutro país 'celta', (...) quiere vencella-los doulos movementos nacionalistas.

Baliñas (1991:142) també ha assenyalat que el tòpic líric de la malenconia esdevé

fuxida inevitable do tempo, recuperación do pretérito mediante a lembranza. A actualidade que o paso do tempo lle quitou ao pretérito, devolveralla o escritor na medida do posible mediante a palabra. De ahí o carácter autobiográfico de tantos dos seus escritos. O que quizais lle dispensou de redactar unha autobiografía, a pesares de tela comenzado polo menos unha vez (...)¹.

Filgueira Valverde (1978-1980) ha recollit, amb el títol "Unha confesión autobiográfica" un text del propi Otero, escrit el 1935 a petició de Valverde, destinat a una antologia de lírica gallega que pensava editar. És escrit en tercera persona, com si no tingués un caràcter autobiogràfic sinó simplement -i sintèticament- biogràfic. Val la pena esmentar-ne alguns dels fragments en el quals descobrirem facetes que ningú esmenta i d'altres (com el 'viatge europeu') que no tenen la trascendència que molts hi han volgut veure:

(...) Dous tíos cregos do abó maderno [sic]: un monxe de Oseira, outro portacanda do Cardeal Quevedo.

Pai idealista de mozo, logo escéitico, morto aos 94 anos [ha de ser 54] cando o fillo único remataba o Bachillerato.

Entre els records d'infantesa

Incompatibilidade aislata ca escola. Cregos mestres na casa. Moito mimo. Medo aos mortos, ás arañas, aos señores graves, ao tren. Saúde cativa, pescoco carafunchoso.

També citava el 'vals de las olas' a la casa de banys Soto de Vigo i les primeres lectures:

(...) Un viaxe arredor do mundo pra nenos, un viaxe a India moi bo, perdido, emozante pol' estilo de Jacolliot, os 'Misterios de Adulfo', cousa témpora de fantasmas, castelos, moederos falsos, de Ana Radcliffe (...), colección de 'Sucesos' e 'Museo de familias', 'Hist^a de Sampiero de bastelica', 'Huida de un

¹ No sé si deu fer referència a *Lembranzas do meu vivir*. M'inclino a pensar que sí, ja que Baliñas va poder accedir al manuscrit 'inexistent' (i ara veurem per què) custodiad per Domingo García-Sabell, segons confessava a l'inici de *Descubrindo a Otero Pedrayo*.

francés prisionero en Inglaterra (...), primeiro libro das 'Memorias de Ultra-tumba' todo adeprendido de memoria, 'Diablo Mundo' e moito Xulio Verne.

Del temps del batxillerat

(...) longos paseos, primeiros contactos cas letras galegas: a 'Virxe de Crista[]]', e todo Curros, ao rematar 'Os queixumes' [de Pondal]. Coñecidos Carvaxal, Xohan da Coba, Parada Justel (...). Política, repubricán altivo nos tres derradeiros anos, cantar a 'Marsellesa', folletos de Melquiades [Álvarez?].

(...) Viales: 1902: Donostia (...), Biarritz e Bayona. No viaxe torres de Burgos (...).

1903: A Cruña (...). Emozón galega. 28 Maio 1904. + do pai (...).

Maio 1905: Sant-Yago (...) mes ledizoso e ardente. Melancolia e paixón de ánimo despois. Viale ao mar do Norte por idea de un [sic] tío para sandar os ánimos. Cargo 'Neptuno' Cap. D. Giao Machin. Southampton, Brest, visión de St. Maló, Huel, Rotterdam, apenas alguma saída fora dos peirao, tempo doce e mollado, moitos xornaes de roita iniciados. Saudade mariñeira, ou de torreiro de Faro, algo de poetas malditos (...). Precisión de voltare por tren desde Rotterdam por cartas da casa. Viale longo, leendo as 'Froles do mal'. Lediza da vendima en Sta. Crus d'Arrabaldo.

1905-1912: Universidade de Madrid. Estudos mal levados, rebeldía a Facultade (...) Ateneo e Café Universal con tertulia literaria. Canarios e galegos. Imposible fixar datas e direcions. Mistura de escepticismo radical e de fe nena. Noites de cinismo prostibulario con vagas xustificacions literarias. Moita leitura, moito pasear: Madrid coñecido deica os entrefollos (...).

1912[19]19: A mesma vida. Oposicions. Moitas amizades. Señorito da Carrera de S. Xerónimo e Recoletos. Estrenos. Ateneo. Vagos amores. Door de non ter atopado a vocación. Concenza conformista co fracaso da vida. Todo isto anda en 'Arredor de si' o mesmo que a descuberta de Galiza.

Aquesta pàgina és en blanc intencionadament

8.1 Lembranzas do meu vivir

Només he pogut analitzar la segona part del text de memòries personals no novel·lades *Lembranzas do meu vivir* (manuscrit custodiat al Fons Otero de la Fundació Penzol), titulada "Os tempos da Universidade 1904-1912". D'aquesta segona part només han estat publicats uns fragments a la revista *Grial* núm. 52. La primera part d'aquestes memòries, referida a la infantesa i adolescència d'Otero Pedrayo, estarien a mans del president de la Real Academia Galega, Domingo García-Sabell, qui les hauria rebut en custòdia del propi Otero Pedrayo. Així m'ho comunicà telefònicament Carlos Casares -invitant-me que les hi demanés- i m'ho confirmà personalment don Francisco Fernández del Riego².

Amb data 7 de març de 1996 vaig sol·licitar-li a don Domingo García-Sabell informació respecte d'aquesta part del manuscrit oterià. En carta de 15 de març em respongué en els següents termes: "*Acuso recibo da súa atenta de 7 dos correntes, na que me pedía unha copia do orixinal de Otero Pedrayo 'Lembranzas do meu vivir'. Sinto moi non poder atendelo xa que eu non tiven nunca ese orixinal. Nin siquera teño coñecemento de que exista (...)*".

Sorprèn aquesta negativa com sigui que una part del manuscrit havia estat publicat com ja hem dit, i amb el títol de "*Lembranzas do meu vivir*". Aquesta pràctica de guardar-se les coses com una garsa i fer de *perro del hortelano*, també ha estat motiu d'una queixa contra García-Sabell per part de Xosé Ramón Pena (1996: 128 n52), en relació a la impossibilitat d'accendir als originals de la correspondència de Manuel Antonio i a uns suposats materials inèdits que tindria el president de la Real Academia Galega.

Una crítica semblant, encara que sense identificar-ne nominalment l'acusat, la feia Carlos Baliñas a propòsit de les *Obras selectas* d'Otero Pedrayo, de les quals només havien aparegut dos volums dels cinc previstos:

Entre as causas estivo o desánimo ao ver que algún historiador da literatura -polo demais ilustre e benemerito- seica pensaba que por ter el a propiedade académica da literatura, tamén tiña a propiedade dos literatos.

Així, doncs, ens limitarem al manuscrit custodiat en la Fundació Penzol, que he pogut consultar gràcies a l'amabilitat de don Francisco Fernández del Riego.

² Que n'hi ha dues parts ho sabem, a banda d'aquestes referències, perquè Otero va encapçalar el manuscrit conservat a la Fundació Penzol amb II.

Aquest manuscrit està format per cent quaranta pàgines, numerades, la darrera de les quals és en blanc. És un text inacabat, sense cap reflexió a manera de resum o cloenda, ni marca de final o de continuïtat en una tercera part. En aquest text trobem força informació sobre les lectures d'Otero a Madrid i les reflexions que en feia. Davant d'aquesta informació haurem de tenir les lògiques reserves que aconsella el temps transcorregut entre els esdeveniments i la seva redacció, posterior amb tota certesa a 1939 i que podem situar en la dècada dels cinquanta, per diverses dades textuais que ens permeten de situar la seva gènesi, amb gairebé tota seguretat, en les dates indicades.

(...) o Sr. Iglesias, púxome en relación cun socio, graduado en dereito que me presentou con outro firmante (...). Era o letrado D. Laureano Peláez, de Verín, [que] co tempo [fou] político e diputado da 'Ceda'... (Otero sd:32).

Tempos adiante tivo a amizade de Manuel Martínez Risco (...). O xeneral xa polo tempo da República li tivo seu pasamento... (op. cit. 89).

Que no seria escrit abans de la data que he aventurat ens ho confirmaria Otero quan qualifica la seva amistat amb Rodríguez Sanjurjo com a una de les més fon- des "do meu longo vivir".

Otero redactà aquest manuscrit sense correccions posteriors o, si més no, sense repassar i esmenar alguna circumstància repetida o alguns punts deixats en blanc per un oblit immediat: "(...) Gostaba da EN BLANC de Heine" (op. cit. 127); "(...) no vran de 190[?] aconteceron..." (op. cit. 137). Un altre tema seria el de la accentuació gràfica o el de la contracció de preposició i article indefinit, temes en què no entrarem.

Algunes reflexions estan fetes clarament a posteriori del present narratiu, és a dir en el present de l'escriptura, com quan compara (op. cit. 65) el Madrid que conegué d'estudiant amb la Lisboa pombalina, ciutat a la qual Otero no aniria sinó fins uns anys després d'haver estat a Madrid. Al llarg del text també hi ha algunes reflexions sobre el propi text:

Poden iren ordeandose, cando quizais menos encantados parezan, outros itinerarios do Madrid do meu tempo como camiños no decorrer de unha paisaxe so espallada, traballosamente, como entre neboeiras, nistas 'Lembranzas'. Deixaron sen agasallo en min algumas calles e acordes urbáns... (op. cit. 81).

Si quixerá escribire un libro sobre Madrid (...): Unha noite (...) despois do derradeiro bock de cerveza crara de Pilsen que entón nos achegaba a 'Mittel Europe' boteime... (op. cit. 82).

(...) Mais quero nistas 'Lembranzas' camiñar sooo, e da pe, ainda que acenen por min dende douradas carrozas de solpores pousados (op. cit. 111).

Aquesta darrera frase ens porta a una dimensió diferent: la individualitat de l'experiència, reflectida també en el "meu" del títol. Ens trobariem lluny del camí iniciàtic 'generacional' d'*Arredor de sí*. De manera semblant, no hi hauria cap vocació redemptora en el retorn a la terra, plantejat gairebé al final de l'experiència madrilenya:

(...) Pero compre voltare á Galiza. Os líqués da solaina de Trasalba³ e os xiros das colleitas. Ainda non principiaban meuz [sic] rezoados e votivos pelerinaxes galegos. No vran de 190 [sic] aconteceron moitas cousas no noso pequeno lar de nai e fillo ainda enloitados... (Otero sd:137).

El manuscrit s'ordena en set capítols: 'O pasamento do meu pai', 'Madrid', 'Rolda de amigos e mestres', 'Dia e Noite de Madrid', 'Memorias do Ateneo', 'Ideas, libros, tertulias, vagares' i 'Toledo'. Possiblement, Otero no tenia voluntat de publicar el text, o almenys de no fer-ho en vida. Per això l'hauria dividit en sengles lots que deixà en custòdia a García-Sabell i a Fernández del Riego. Aquest comportament potser li permeté un considerable grau de sinceritat a l'hora d'escriure'l. Tal vegada no hi deia tota la veritat però allò que hi deia sí que seria cert. És difícil aventurar fins a quin punt podria Otero Pedrayo intuir que la separació dels dos lots faria impossible el seu estudi -no diguem ja la seva publicació completa- un cop passats vint anys de la seva mort.

A efectes d'una millor comparació analitzarem primer *Lembranzas do meu vivir* i després *Arredor de sí*, ambdós textos referits al mateix període. Així, a la vista de la (pressumible) major veracitat del primer, tindrem més elements d'anàlisi per al segon.

³ Aquesta figura, els líquens recollits a Trasalba, apareix amb força a la novel·la *Adolescencia*.

8.1.1 Les lectures i la galleguitat d'Otero a *Lembranzas do meu vivir*

Diverses són les referències a lectures que ens dóna Otero en el seu text *Lembranzas do meu vivir*.

Nas canções de Petrarca, no Tasso, no 'Diablo Mundo' (Otero sd:1).

Pouco cansei os libros. Choutaba da 'Nosa Señora de París' (...) ós 'Enigmas do Universo' de Haeckel⁴ ou á letra de soante e mesturado castelán de trigo na eira de Mariana (...). Houbera sido de abondo un capído de Hegel, quizais alguns tratados de Goethe (...) o berce de mil augas de Pannie⁵ (op. cit. 8).

(...) Dábame envexa lendo en Louis Figuier⁶ novedás de grandes doutores (op. cit. 9).

(...) o bon Polo y Peirabón (op. cit. 10).

Non foron a frase de Chateaubriand crebada en salouco como foulá, nin o alén que chama no Fausto meus soios mestres no alentar romántico..

(...) Tiña a 'Flora' francesa de Bouvier⁷. Un libro bo, honrado, intimista (op. cit. 11).

(...) O autor fixo a versión, unha das versiós castelás da Atlántida de Verdaguer (op. cit. 12)

(...) Mais era unha ledicia o Fitzmaurice Kelly⁸. Empregábamos os estudiantes a primeira edición española por Bonilla cun prólogo de Menéndez Pelayo (...). 'Vida' de Cervantes por Navarro Ledesma (op. cit. 13).

(...) Sabía moi ben, con senso e fondura a poesía francesa dende o simbolismo. Madride, gracias a Alexandre Sawa, tivo moi boas versiós de Verlaine (op. cit. 34).

(...) Lin dos primeiros de Baroja 'Camiño de perfección' (op. cit. 38).

(...) Non hai tempo nin home privado dun ensaio de dialéctica escolástica ou hegeliana, e dun noviciado no mundo e preciso ensiño de Villon (op. cit. 39).

⁴ Amb les notes que vénen a continuació no vull pecar de pedant. Tanmateix, penso que cal il·lustrar, ni que tan sols sigui a manera de carta de navegació meva, l'erudició que Otero Pedrayo acumulava en aquest text. No incloc nota d'aquells escriptors o intel·lectuals no espanyols que em semblen prou coneguts (Petrarca, Tasso, Villon, etc.). D'altres són citats en altres punts del treball.

En parlar de Haeckel suposo que devia referir-se a Ernest Haeckel [Potsdam 1834-Jena 1919]. Biòleg alemany, seguidor de Darwin i defensor del monisme, via per a reconciliar ciència i religió. La seva obra principal fou traduïda al castellà (per José Litrán) amb el títol de *Los enigmas del universo*.

⁵ Pannier, Karl [Dessau 1854-? >1933?]. Literat i jurisconsult, autor de diversos treballs crítics sobre literats alemanys.

⁶ [Montpellier 1819-París 1894]. Naturalista i escriptor. Ja no serien gaire novetat les que deia llegir en aquells anys. Figuier havia mort deu anys abans.

⁷ No he trobat cap Bouvier botànic. L'únic que he trobat proper fou Louis Eugène Bouvier [Saint Laurent, Jura, 1856-? >1933], naturalista francès, autor de diversos estudis sobre fauna marina.

⁸ Fitzmaurice Kelly, Jack [? 1857-Sydenham 1923]. Literat i hispanista anglès.

(...) Soio as chuvias ventureiras de moderna información, os ardentes entusiasmos, a crítica viva, das leuciós de Ovejero Bustamante franqueaban ó mundo as portas da Faculdade pechada (...) teorías antigas e modernas naquiles días do triunfo de Verhaeren, e Rubén na Poesía, prestixio do simbolismo (...). 'As sete lámpadas' e 'As pedras de Venecia' ruskinianos (...). Gostaba dun simbolismo envolto no neoplatonismo e as artes, do mesmo signo, no oxival, e no barroco alemán (...). Abrazábase a Ruskin, oxival, racionalista e inzado de presencias bíblicas (...) un recordo de Ninkelman⁹ (op. cit. 49).

Manuel Núñez de Arenas (...) sabía moi ben a historia do teatro moderno en cuia crítica fora sobre Haupmann¹⁰ ou Maeterlinck (op. cit. 51).

(...) No Ateneo afundíame no Javisse¹¹, na fermosa e apaixonada historia de 'Cen Anno' de César Cantú¹², no Thiers¹³... (op. cit. 59).

Daquila eran precisas pro Doutorado en Filosofía e Letras cinco asignaturas aprobadas dinantes da tesis. Con gosto e un espírito de rexoube concorrín á cátedra de Literaturas neolatinas de Sánchez Moguel. Esplicaba aquil curso Mistral e a poesía dos felibres (...). No setembro tiven a millor qualificación cos 'Lusiadas' (...). Hai libros xeitosos, finos (...). Co de barón de Shack¹⁴ de Poesía e Arte dos Árabes en España (op. cit. 60-61).

(...) O precepto da craridade romana, do esquema e chave neoclásica brilaba e acenaba de lonxe como na ialma atreboada dos románticos a Lección de Blairs¹⁵, de Boileau¹⁶ ou de Luzán (op. cit. 67).

(...) Algunas noites atopábamos sempre discutindo de Benedetto Croce e de Ruskin a D. Andrés Ovejero e D. Antonio Jaén (op. cit. 72).

(...) Entón, pra min, na barba de Ruskin albexaban divinidades de Carmagno (op. cit. 75).

Unha tardíña lendo quezáis o vello e xentil Maspero¹⁷ ou o prólogo de H. Taine á sua historia da literatura inglesa (...). Taine escritor coñecido de máis pola miña xeneración (op. cit. 91).

⁹ No n'he trobat cap referència.

¹⁰ Hauptmann, Gerhart [Obersalzbrunn 1862-Agnetendorf 1946]. Autor de drames socials protagonitzats pel poble. Fou Premi Nobel el 1912.

¹¹ No n'he trobat cap referència.

¹² Storia de 100 [centi] anni. Cesare Cantù [Brivio 1804-Milà 1895]). Polític, historiador i literat, és especialment conegut per la seva Storia Universale (1833-1846).

¹³ Thiers, Louis Adolphe [Marsella 1797-Saint-Germain-en-Laye 1877]. Polític i historiador, presidí dues vegades el consell de ministres. Oposat al cop d'estat de 1851, fou desterrat. Anys després negocià la pau amb Prússia i dirigi la repressió contra la Comuna de París. Va escriure Histoire de la Revolution Française (1823-1827) i Histoire du Consolat et de l'Empire (1845-1862).

¹⁴ No n'he trobat cap referència.

¹⁵ No n'he trobat cap referència.

¹⁶ Boileau-Despréaux, Nicolas [Paris 1636-1711]. Pel favor del rei fou nomenat hisriògraf reial i membre de l' Acadèmia. Fou el creador de la crítica literària a França amb les seves Satires i Epîtres.

¹⁷ Gaston Maspéro [Paris 1846-1914]. Egiptòleg i professor al Collège de France, dirigi importants excavacions a Egipte. Va escriure obres divulgatives sobre la seva especialitat, clares i amb bon estil.

(...) E no seu lume no meu fogar maxino meu respeito e votiva emoción (...) un volume de Curtius ou de Moussem [sic, per Mommsen], da Historia do Arte Antigo de Perrot e Chiper¹⁸ (...) os grandes prólogos das orixes da França contemporánea de Taine, a 'Face de la Terre' de Suess na versión francesa (op. cit. 93).

(...) deixábame levar no fino ar escéptico dos xornaes [sic] de Henry Beyle [Stendhal] (...). Páxinas que hoxe nos fan rir pola inocencia da estética (...). A 'Cartuja' valeume pra me fortecer no especulativo xornaleiro dos homes e das cousas... chegando de Ourense e da escola de don Marcelo onde no arte medieval facía lei Viollet-le-Duc foi Ruskin un desvelamento de calmas absentes (op. cit. 95).

(...) a procurar nos paralelos de Elsineur [sic] e Edimburgo (...). O albatros quezais de Baudelaire (...). Eu sempre pousei a porta, riseira ou baixamente salaiante dun prostíbulo co cebado sentimento da queda do anxo do meu tempo romántico. Queimei un tras outro no leito dunha roxiña de corpo labrego ainda novamente lavado, os poemas das Flores do Mal na versión chea de nordesñas castelás e sol nas salinas de Alicante de Marquina. Foi unha especie de ofrenda (op. cit. 95).

Nun leito de prostíbulo lin decramando as 'Flores do mal' na sonada versión de Eduardo Marquina. Naquis poemas resolveronse pra min enigmas do meu vivir e de noites de Madride (op. cit. 115).

(...) Algunhas veces percorría Rosalía no Ateneo. Por allí andaba D. Joaquín Freyre de Andrade, xoven, moi ben fateado, con sombreiros mercados na mesma Viena... De all viña e de París. Asistía ás tertulias da Pardo Bazán (op. cit. 99).

(...) soio all vin as obras de Dn Horacio Bentabol¹⁹. A carón do Homero alemán de Voss²⁰ descobriase un método contra a 'tiña' dos castaños (op. cit. 104).

(...) Cun formalismo case litúrxico [Primitivo Rodríguez Sanjurjo] chegábase a algúns libros como a soleira dun 'Lucus' ou de unha máxica espelunca: Villiers de l'Isle Adam, Beaudelaire [sic], os textos wagnerianos ilustrados por Racan, os grandes archivos [sic] e diccionarios clásicos (op. cit. 105).

(...) Cando coñecin [El Greco], penso ter sido poucas tempadas despois a 'Guerra e Paz' pensei si quezais Tolstoi fora guiado nas descricions de Austerlitz e sobre todo da Moscova e Borotino por algun cadre de historia (...)

E xa óptica e método de Edgard [sic] Poe (...).

Penso nun tempo de ser o 'Camiño de perfección' de Baroja un dos libros más pedidos no Ateneo. Outro o 'Diario' de Amiel (op. cit. 112).

(...) libro de Guyau²¹ por aquil tempo moi citado (op. cit. 113).

¹⁸ Jerôme Charles Chipiez [Ecully 1835-Paris? 191-?]. Arquitecte i historiador de l'art, redactà *L'Histoire de l'art das l'antiquité*, juntament amb George Perrot [Villeneuve-Saint-George 1832-Paris 1914].

¹⁹ Enginyer de mines i periodista sevillà [1854-1928], autor de diverses obres sobre hidrografia.

²⁰ Amb tota certesa devia de referir-se a Johann Henrich Voss [Sommersdorf bei Waren 1751-Heidelberg 1826]. Poeta i filòleg, és conegut sobretot per les seves traduccions del grec, entre elles la de l'*Odissea*, esdevinguda veritable patrimoni nacional alemany.

²¹ Per la caligrafia sembla que hi digui 'Guyau'. Suposo que Otero devia de referir-se al filòsof francès Jean Marie Guyau [1854-1888], autor de diverses i interessants obres, algunes de les quals van ser traduïdes al castellà en el temps que narra Otero.

(...) Xa lla a 'Azorín' ó tempo do que Navarro Ledesma... (op. cit. 121).

(...) Maurice Barrés era nome moi acreditado en escultura de caraiteres. Foi tempo de desalento. Andaban as almas perdidas (...). E inventaronse artes pra lles donar forza. Artes de elyptica [sic] moral. Barrés coidou ou figuraou coidar ser aquelloutrado en febres de amor e erdeu polos fumes do antro toledán. Os desterrados de espirto andan esculcando doux xéneros de prousas [sic]: o misterio antigo, mais vello do que Constantino e os grandes imperantes cabalgadores (...) e o ben alodias da sua xinea se xurde en raigaña de castelo de orgoleza. Chateaubriand, Gobineau²², Barrés, Rilke. Son os que maxinan seren fillos da soedade. Na descendencia do vizconde fica en Barrés o privilexio doa rtista. Laboura xentil de urna como estrofa de Ronsard. Da forma á luz e apaña con ilusión de forma á iauga da chuvia. Pro en Chateaubriand a entrana mesma dinantes da feitura ó penedo de rara calidade. Nil poden as vagas de Bretaña (...). Gobineau soio pode alentarse nun pasado de orgoleza inventariado pola Heráldica (...). No Barrés toledán queimanse sándalos e perfumes de camerino (op. cit. 123-124).

(...) Ibamos calados os amigos, como si unha abdicación heroica se impuxera ou discutiamos de Valle Inclán, de 'Azorín', do 'Orfeo' de Salomón Reinach²³ (op. cit. 125).

Gostaba da EN BLANC²⁴ de Heine... (op. cit. 127).

(...) Non coñecin endexamais moi ben ós bufos. Pro sospeito e agardo nelles as sombras e as luces do grande teatro europeo. Na vida de Rossini escribe Stendhal un capíddoo ledicioso [sic] e de aceda teima, obra prima de intelectualismo, case nalgús pasaxes co áspro razoar 'dilettanti' do 'Rouge et Noir' sobre o 'Barbero' (op. cit. 131).

En el fragment publicat amb el títol "Desvelamento de Santiago" a *Grial* núm. 19 (1968), apareixen com a lectures prèvies a la marxa d'Otero a Madrid, Neira de Mosquera, Moreno Astray (Otero 1968:78), Savonarola, Carducci, Merejkovsky²⁵ (op. cit. 81).

L'altre eix que ens interessa, l'actitud d'Otero envers la cultura gallega, també és present, d'alguna manera, en aquest text. Però, en cap passatge de *Lembranzas do meu vivir*, Otero Pedrayo intenta redimir-se, a través del text

²² Gobineau, Joseph-Arthur [Ville-d'Avray 1816-Torí 1882]. Pensador, escriptor i diplomàtic francès. L'obra que l'ha fet famós és *Essai sur l'inegalité des races humaines* (1853-1855), on interpreta la història basant-se en les diferències ètniques i establint-ne una jerarquia.

²³ [Saint-Germain-en-Laye 1858-Boulogne sur Seine 1932]. Provinent d'una família jueva d'origen prussià ennoblida, fou arqueòleg i filòleg. Entre els seus treballs erudits cal esmentar *Apollo, histoire générale des arts plastiques* (1904) i *Orpheus, histoire générale des religions* (1909), llibre aquest que fou molt contestat en aquell moment. Fou el descubridor de la tiara del rei persa Saitafernes, que resultà ser una falsificació. Risco féu una novel·la en castellà sobre aquest tema.

²⁴ Podria ser Alemanya de Heine, com Primitivo Rodríguez tenia a la seva biblioteca? (ref. José Manuel Bouzas).

²⁵ Merejkovskij, Dmitri [Sant Petersburg 1865-Paris 1941], escriptor i crític rus. La seva obra més coneguda és la trilogia de novel·la antireligiosa *Crist i Anticrist: Smert Bogov* ('La mort dels déus'), *Voskresenie Bogi i Antikrist: Pëtr i Alekyscy*. També conreà la novel·la històrica. S'orientà cap al simbolisme francès, convençut de la decadència de la literatura russa.

autobiogràfic, de la inhibició que, vers la cultura gallega, sentia en els seus anys madrilenys. No ens interessa el nivell de galleguitat -encara no podem parlar de galleguisme- que tindria en la seva llarga temporada a la capital d'Espanya, sinó la relació que establiria o no entre la seva condició de galleg, l'assumpció d'aquesta condició i la seva formació intel·lectual. Possiblement, la pròpia redacció del manuscrit actuava de manera catàrtica.

Foi a paisaxe galega descobrindome amor, beleza, morte, dun xeito seu (...). Hai unha ledicia e un premio no calar do espírito e no asulagar as formas do 'eu'. E tamén unha fonda piedade. Oen dos filósofos e os tén de sofrir de mudeza e medo na noite e na friaxe (Otero sd: 11).

Coido ter entrado unha soa vez no Centro Gallego. Estaba na calle da Bolsa, casa escanastrada, bo salón. Pensó que o presidente, ou presidente de honor era Don Matías López o chocolateiro lugués de tanto nome. Fun por asistire a unha conferencia de Dn Eloy Luis Aubré (...). O Centro Gallego de Madrid apenas no primeiro tercio do século se salva por algún aito ou conferencia (...). Facían política local madrileña -a mais 'provincial' das políticas- os presidentes desexosos dun cárrego de diputado provincial (op. cit. 99-100).

Moitas veces soaba o nome de Murguía como artista da prosa. Eu entón escollía non falar dos poetas galegos. Coido ser soio bó coñecedor de Curros. Non sabía moito de Rosalía (op. cit. 139)²⁶.

També hi ha algunes reflexions sobre la pròpia formació estètica:

(...) De seguida sentinme clasificado como 'raro' entre as señoritas da cidade (op. cit. 15).

(...) Mais de unha noite erguinme pra constatar non sen Compostela un sono tecido de leviás imaxes. Formábase en min a idea de ser o derradeiro pantasma do Romanticismo (op. cit. 19).

²⁶ Malgrat el que Otero escrivia unes pàgines abans (op. cit. 99): "(...) algumas veces percorria Rosalía de Castro no Ateneo (...)".

8.2 Arredor de si

Aquest text fou el primer de certa envergadura escrit per Otero Pedrayo. Fou publicat, per l'editorial Nós el 1930. Des del primer moment fou rebut i publicitat com a l'autobiografia de joventut dels homes que feien la revista Nós, i com a tal consagrada per Risco en *Nós, os inadaptados*.

Els editors de la darrera edició apareguda (1994), Inma i Manuel García Sendón, també segueixen aquest criteri, fent abstracció de l'atemporalitat de la novel·la, tant si hem de considerar el període realista d'Otero Pedrayo a Madrid (1904-1912, com a *Lembranzas do meu vivir*) com si hem de fer-ho de manera ficcional en tant que novel·la. Confonen el colofó ficcional de la 'conversió' que Otero Pedrayo, interessadament, posà a la trajectòria estudiantil madrilena del protagonista, amb el moment en què Otero Pedrayo -com Risco i López Cuevillas- ingressaren en el galleguisme, moment que, en temps real, podem situar cinc o sis anys després:

(...) ilustra un momento decisivo da cultura e da política galegas: a [sic] do nacemento do nacionalismo das Irmandades, a época ocupada sobranceiramente polos homes de Nós, vista a través do protagonista da novela, Adrián Solovio, trasunto de Otero Pedrayo,

A novela cíntano-la evolución de Adrián Solovio desde unha primeira etapa de individuo desorientado e inadaptado, individualista e antigalego, ata se converter ó galleguismo, despois dunha longa e desacoungante viaxe en procura da súa propia identidade. Solovio, coma Ulises, fará unha longa peleñaxe lonxe do lar, por culturas alleas, para voltar á súa Itaca, Galicia, dono de si mesmo e cheo de experiencias e sabedoría, achando a súa salvación no servicio á Terra, achándose a si mesmo como galego, recobrando a conciencia histórica (García Sendón in Otero 1994:26).

Mal servei fan els editors a la crítica literària gallega si, a aquestes alçades, segueixen repetint els clixés acumulats al llarg dels anys en què hom podia excusar-los. El pròleg és realment dolent, farcit de tòpics i amb errors considerables, tant d'índole històrica (diuen que la integració del Partido Galeguista en el Front Popular esdevingué el 1934) com crítica ("os mozos ourensáns [de 32 anys!!] converten La Centuria ó galleguismo e fundan a revista Nós", op. cit. 19). En aquest cas, com altres crítics en d'altres, parteixen d'un prejudici que esbiaixa qualsevol anàlisi pretesament rigurosa: considerar que només des del nacionalisme polític, cultural o estètic un hom pot defensar un país i la seva cultura.

D'altra banda, què significa aquest 'llarg peregrinatge per cultures alienes'? Llegir autors clàssics europeus de tots els temps quan, en el moment de formació de Solovio-Otero a penes hi havia una desena de llibres en galleg de certa qualitat? Per contra, en què haurien quedat els homes de Nós si només haguessin llegit aquesta desena de llibres, és a dir, sense 'peregrinar'? En qualsevol cas, i d'això ningú no s'ha adonat, quan Otero, Risco i López Cuevillas 'tornen' a Galícia i ingressen en el galleguisme, no tornen al galleguisme cultural anterior, no es reconeixen hereus o continuadors directes de Rosalía, Curros i Pondal.

Finalment, si alguna cosa il·lustra *Arredor de sí* no és el naixement de les Irmandades o la revista *Nós*, sinó el període anterior de forma més o menys ficcional, com ja he assenyalat.

En la mateixa línia de l'anàlisi de la gènesi de la novel·la, els García Sendón comenten la intenció que tindria Otero Pedrayo en escriure *Arredor de sí*:

Estamos perante unha novela de tese na que priman o elemento ideolóxico e a intención didáctica (...) profundar na análise introspectiva do interior humano e (...) para espalla-las propias ideas (in Otero 1994:27).

La relacionen amb la novel·la realista del XIX i, pel que fa al tema, amb coetanis d'Otero Pedrayo com Herman Hesse, Virginia Wolf, Robert Musil o Aldous Huxley, que em sembla molt relacionar. La problemàtica individual d'Adrián Solovio es troba bastant lluny, per exemple, del conflicte d'identitat, personal i col·lectiu, a què s'enfronta 'l'home sense qualitats' de Musil. De no ser que, per un mimetisme que no esmenten, es refereixin al Musil autor de *Les tribulacions de l'estudiant Törless*, i a qui Otero tampoc mai no cita.

Sobre el contingut de la novel·la, els seus editors diuen (in op. cit. 27):

Arredor de sí é unha novela de acción interior, case todo acontece no interior do protagonista, pois este, más que vivir, pensa, cavila (...). O que se nos dá é o retrato interior de Adrián Solovio, o seu estado de ánimo; é unha novela etopeica. O predominio do texto discursivo, ateigado de citas de obras e autores, os más franceses (toda a inmensa cultura e erudición de Pedrayo), convérteten nunha novela erudita pensada para un lector culto, e introducenos nunha das constantes en bastantes obras do autor (...).

En *Arredor de sí* no trobo l'etopeia per enllot. L'autor no ens descriu els costums, el caràcter, del protagonista sinó que són els seus costums i els seus gustos, no casuals precisament, els que ens dibuixen el perfil d'Adrián Solovio. En relació a l'erudició continguda, penso que hi hauria dues projeccions diferents:

- ♦ Una, pròpia de l'autor, tendent a omplir de marques culturals totes les seves obres, i amb uns protagonistes que escriuen textos que el propi Otero Pedrayo desenvoluparia més tard. En aquest sentit, l'obra que inaugura la trajectòria individual d'un protagonista (*Escrito na néboa* i Adrián Solobio, *Arredor de si* i Adrián Solovio, *Devalar* i Martiño Dumbría) actuaria a manera de megatext de l'obra que escriurien els protagonistes (el *carnet* en el primer cas; *Nosa Señora das Lavercas*, en el segon cas, i *As Palmas de Herbón* i *Os amantes de Sant Iago*, en el tercer) i que Otero hauria d'escriure bé en l'interior de la novel·la-matriu, bé autònomament (*Las Palmas del convento*, *Arredor de si* en relació al *carnet* de Solobio a *Escrito na néboa*).
- ♦ L'altra projecció tindria a veure, de forma molt estreta, amb la voluntat didàctica de la novel·la. En la mesura que Otero volia donar-li una dimensió generacional a la trajectòria d'Adrián Solovio, de forma que esdevingués la trajectòria del seu grup, l'erudició continguda trascendia el simple paral·lelisme individual per a esdevenir-ne senyal col·lectiu: si eren els Adrián Solovio de Nós, del galleguisme, eren gent culta com el protagonista d'*Arredor de si*.

També caldria assenyalar la temàtica d'*Arredor de si*. Especialment perquè quan l'emergència literària del *yo* no és, principalment, en funció d'ell mateix sinó d'un factor extern comú a l'altra gent -és a dir, temàtic-, l'aplicació d'un discurs realista tindria com a objecte l'homologació, a manera d'acta notarial, de l'entorn social en què es mou el protagonista.

Per a Xavier Costa Clavell (in Cardeñoso 1979:89), que aquest cop no s'aparta del lloc comú, *Arredor de sí* seria

(...) una especie de síntesis teórica del norte que imantó los orígenes de toda la generación gallega, precisamente la llamada generación 'Nós'.

Ricardo Gullón (1990:211) ha analizat l'estructura d'*Arredor de si*:

(...) hai (...) un detalle de construcción entre elementos aparentemente contradictorios pero que literalmente, poeticamente son perfectamente compatibles. Refírome a unha linealidade que se resolve en circularidade (...). É un camiño de perfección que remata onde empeza: nas orixes. E hai un narrador que non é a figura central pero que está totalmente identificado coa figura central, é dicir, con Adrián Solovio. De modo que ás veces resulta difícil (por estos mecanismos do estilo directo, estilo indirecto e indirecto libres, sobre todo) aceptar que quien está a falar non é o propio Adrián Solovio, porque ademais as súas reflexións están inmersas no discurso, que xa sabemos que non é un discurso continuado, que é alternado e variado e, de súpeta, o que está

facendo simplemente o narrador é traspasa-lo seu discurso ás palabras de Adrián Solovio. E o que se di, o que di ese mesmo narrador, dío coas palabras doutro.

Aquesta anàlisi em sembla força correcta i neutralitzaria la lectura estretament autobiografista que, creuada amb una pretesa influència joyceana (coartada de modernitat), donaria una construcció de monòleg interior (que, formalment, mai no hi trobem).

Otero Pedrayo hauria articulat *Arredor de sí* a la manera d'algunes novel·les aparegudes a França amb el primer romanticisme²⁷, en què l'autor, sota un nom fictici aplicat al protagonista, narra la seva existència reconstruint-la. Aquestes novel·les tindrien totes les característiques de l'autobiografia d'acord amb la definició de Lejeune, llevat del fet de la coincidència nominal necessària autor-narrador-protagonista. Però, en el cas d'*Arredor de sí*, Risco ho solucionà en publicar la ressenya i en explicitar el seu caràcter d'autobiografia generacional a Nós, os *inadaptados*.

Abans de posar-se a escriure *Arredor de sí*, Otero Pedrayo coneixia el desenllaç però no el punt de partida ni els mecanismes per a arribar-hi. Això situaria aquesta obra -atenent la diègesi textual, la seva elaboració física- a les antípodes d'un diari, l'autor del qual coneix els mecanismes, dia a dia, des d'un origen concret, però sense saber quin en serà el desenllaç (fins al moment que deixa d'escriure, moment en què allò que era futur es presentitza i, immediatament, esdevé pretèrit).

Algun crític ha assenyalat que l'estructura d'*Arredor de sí* estaria basada en uns 'virtuals' quaderns d'Adrián Solovio, segurament pensant en el 'carnet' inclòs a *Escrito na néboa*. *Arredor de sí* no està estructurada a manera de novel·la-diari, encara que, a voltes, sembla que tingui algun dels seus elements, com la utilització del temps verbal passat a manera de monòleg rememoratiu. Recurs que alguns han qualificat, erròniament, de monòleg interior; i dic erròniament perquè aquest requereix del verb en present d'indicatiu en primera persona (òbviament del singular).

Arredor de sí (i, d'alguna manera, caldria considerar també *Escrito na néboa*, en tant que antecedent immediat) hauria tingut una diferència important en relació a *Dos nosos tempos* i a la distinta voluntat dels autors. Mentre que el text de López Cuevillas a penes tenia perspectiva (no la podia tenir), quan Otero Pedrayo va

²⁷ Carlos Baliñas (1991:24) l'ha comparada amb els *Wanderjahre* ('anys de peregrinació', literalment 'anys meravellosos') de Goethe.

escriure les seves novel·les, aquesta perspectiva ja existia però era molt difícil verificar l'impacte 'nacional' que aquesta 'conversió' hauria tingut. Hi hauria hagut, per part d'Otero Pedrayo, un desig de conformar i donar sentit a allò que, fins aleshores, era incertesa i vacil·lació, de forma que, fixant literàriament l'experiència personal, resultés impossible una nova lectura del passat.

Un altre element a considerar és si *Arredor de si*, a més de suposar un factor de modernitat en la literatura gallega (en tant que innovació genèrica), suposava un factor de modernitat per ell mateix. En la teoria de l'autobiografia ha estat considerat (del Prado et alia 1994:228) que la recuperació de la primera persona, enfront de la tercera persona del realisme, seria una marca de modernitat textual. Però Otero va escriure les seves novel·les autobiogràfiques sempre en tercera persona, amb els recursos més tòpics de la novel·la realista.

Però el narrador omniscient d'una novel·la és diferent al narrador omniscient d'una autobiografia (novel·lada o no). Emprant la tercera persona, el narrador es considera a si mateix omniscient (l'autor li otorga aquesta virtut), ho sap tot perquè ho sap en si i ho sap de si. Convé recordar que el narrador omniscient de la novel·la realista (és a dir, qui posseix la hiperobjectivitat) volia expulsar el *yo* (la subjectivitat) de l'espai narratiu. Això és gairebé un axioma en la crítica literària. Però, en el terreny autobiogràfic, qui més omniscient com a narrador que l'autor autobiogràfic, desdoblant en narrador i protagonista? En la novel·la autobiogràfica en tercera persona se sumarien, teòricament, la hiperobjectivitat del narrador i la subjectivitat -delimitada, marcada, per aquella- del protagonista. Tot plegat, una simple excusa de l'autor per a autojustificar-se i legitimar el seu discurs, que és el que féu Otero.

8.2.1 Un antecedent: *Escrito na néboa*

Aquesta petita narració d'Otero Pedrayo fou publicada el 1927 per l'editorial Lar. El seu protagonista, Adrián Solobio, resultaria un antecedent homònim i gairebé homòleg de l'Adrián Solovio d'*Arredor de sí*, amb les úniques diferències de la grafia (una lletra, b-v) i del camí que prenen: Solobio deixa la casa del poble per la ciutat i Solovio resta desenganyat de la vida urbana i mundana, i retorna a la casa pairal. Tanmateix, aquesta aparent diferència no seria tal. En realitat, la trajectòria de Solovio tancaria el camí encetat per Solobio, constituint una mena de circuit. A més, els seus perfils intern i extern són gairebé idèntics i l'autor en els situa així des del primer paràgraf:

Adrián Solobio ergueuse aquila mañán cheio d'inqueda curiosidade espirtoal. Despois d'unha longa ensonación campesía xa ben envolto e penetrado pol-a infuencia da terra seu espirto trazaba duas avenidas d'interrogaciós. Unha camiñaba ao mundo d'affora i-avantando o cerco misterioso [sic] do horizonte [sic] procuraba todal-as esencias da terra e da mar galegas. Outra afondaba nas variabres e neboéntas paisaxes do mundo interior (Otero 1927:3).

De manera també immediata ens apareix el conflicte camp-ciutat, amb una clara presa de postura a favor del primer, en la mesura que el protagonista és habitant de la segona a contracor:

(...) Pra moitos inda apareisce o vivir das cidades com'o trunfo da liberdade de todos sen tere en conta que moitas costumes faínnos servos (...). Por iso na noite vixilan os espíritos ceibes; na noite mentras formen os tendeiros corres nas rúas un aer mais sotil e amigo do frorescer do pensamento (...). Adrián Solobio sempre fora un cidadán á forza. Agora, despois d'un vran na soedade, sempre poboada de vírges arelas, da montaña galega, sentiase coberto por unha pel nova (op. cit. 3-4).

Quan Adrián Solobio s'alça i es veu al mirall, la seva faiçó és tota una discussió entre l'estètica vuitcentista i el costum ciutadà del segle XX en què viu, tofonat -com no podia ser d'altra manera tractant-se d'Otero- de marques eruditess:

Adrián viu suas barbas no espello: fatos de pelos hirtos branquexaban no medeo da moura queixada. Primeira dúvida e encontro de duas correntes: o home debe levar sinxelamente a barba que lle dá a natureza, mais por outra parte é un feito o prestíxio do home ben afeitado, prestíxio de força, enerxía e decisión. Símbolo crásico (hastra os emperadores da decadenza non houbo barbas na serie rexa das moedas e medallas; con tudo Sócrates e Epaminondas gastaban barba). Solobio viu formar-se a idea; ven dos anglo-saxós [sic] de vivir urbán (...). Lembrou as derradeiras barbas apostolecas (poderiase facer un paralelo entre as barbas de Guerra Xunqueira [sic per Junqueiro] e do rei Leopoldo de Bélgica (...). Os señores no dazanobe [sic] levaban barba e bigode. Lembrouse do carauter de virxinidade que concede a barba a moitos intelectuáis especialmente aos mozos da Institución Libre de Enseñanza. A fin de contas afeitouse (Otero 1927:5-6).

I tornen les cites erudites, conformadores del perfil intel·lectual i estètic del protagonista:

(...) Tuda a laboura erosiva da auga na pedra se lle representaba n-unha fulxente lembranza, no seu ciclo [sic] sinfonicamente desenrolado dende a nube á mar. De Debussy²⁸ á 'Gruta de Fingal'²⁹ (...). Noutro tempo asombraba os compañeiros preferindo o Waterloo de Stendhal (na Cartuxa de Parma) ó Waterloo de Victor Hugo e comprendía a perfeita feitura dos naufraxios das novelas de Josep Conrad³⁰ (...).

A continuació, trobem una llarga descripció del 'paisatge' geogràfic gallec, uns descripcions plena d'adjectivacions, obviament de caràcter positiu i harmoniós (op. cit. 7-9). I una de les plantes característiques de les muntanyes gallegues, al ginesta, resulta ser una de les preferides per Solobio: "(...) tiña amor polas xestas. A pranta homilde que cantou Leopardi na terra alapeada (...) do Vesubio" (ibidem).

I després del paisatge, una altra cosa que apassiona Solobio són els noms de les coses, passatge en què tornem a trobar marques erudites, sense oblidar el senyal celtista:

(...) Poesía ven d'un verbo grego. Eiqui sentiu ferida [ferido?] por unha das maiores angustias do home culto. El non sabía grego! Pra Solobio non eran somentes os gregos os criadores dunha beleza orgaizada ou cristalizada en disposeción maxistralmente invariable; había algo más. Chateaubriand procurou pasión nas xiadas roíñas e tamén o páledo Barrés mal posto na democracia e no siglo [sic], refrescou na yauga das ninhas (...). Grecia e Céltiga, Irlanda e Helade. Tamén a Irlanda será co tempo un crasicismo (...) (op. cit. 11).

I des d'aquestes lectures, va arribant a Galícia:

Sucesivamente sofrirá a ilusión da filosofía, das lingoas antigas, d'unha vida adicada á caridade suixerida pol-a leitura de varias Vidas de S. Francisco³¹, e outras carreiras de verdecentes arboredos qu'o levaban ós grandes paisaxes dos triunfos espirituales (ibidem).

(...) Figurouse a Galicia, unha cousa viva, tremente, enmarcada de corpo e infinda de espírito. Ollaba a Galicia como unha persoa. Podería collela nos braços (op. cit. 13).

I somia amb la casa que es faria a la muntanya, una particular versió enxebre de Des Esseintes:

(...) Unha casa pequena, de pedra, forte, coadrada; nin solana nin pateo. Unha cociña terrea ben afastada de leña. Un criado vello e calado. Unha boa

²⁸ Cita recurrent en els homes de Nós: Debussy i el seu *Nuages* ('Núvols').

²⁹ Fa referència a la cova basàltica de l'illa de Staffa, a les Hèbrides, descoberta en el darrer terç del segle XVIII. Aquí Otero la relacionaria amb l'heroi ossiànic Fingal, adaptat per MacPherson de la llegenda irlandesa de Finn o Fionn, gendre del rei Cormac MacArt (segle III).

³⁰ Pseudònim literari de Josef Teodor Konrad Nalecz Korzeniowski [Berdicev, Ucraïna 1857-Bishop's Burne, Kent 1924], escriptor en llengua anglesa, d'origen polonès. Mariner ell mateix, va escriure -entre altres obres- un cicle de novel·les d'aventures, amb ambients marítims i exòtics, i descripcions molt acurades, relatats molts d'ells de base autobiogràfica.

³¹ Otero sentia una gran devoció pel poverello d'Assís, fins al punt de ser amortallat amb l'hàbit franciscà.

habitación no alto dividida por táboas de piñeiro. Un grande leito na casa pechada, quente (...). N-outro coartíño os libros. Agora pensando n-iles sofría coma si fora un problema urgente o reuní-los. ¿Filósofos, literaturas, galegos acedos, inxenuos, tateantes? Non, do norte, alemás, ingreses, (...). Non quería crear un espírito de puritanismo saxón. Son celta. Mais das epopeyas celtas soilo tiña neboentas ideias. E logo ¿pra qué raío estudial-a levándoa na y-alma? (op. cit. 13-14).

I somia també com viuria de no fer-ho a pagès, ara amb un desesseintesisme curial:

(...) Camiñando pensou en duas ou tres formas de vida pra pasal-o inverno. Està en Sant-Yago. Óuvece o bater da chuvia (...). Na cheminea boa [sic] lume de carbón. Non. De carballo vello, d'aquiles das fragas de Trasdeza (...). Il soilo. Unha criada vella, de coengo. Moitos libros, tudol-os que se ll'an-toxasen, os que vira nos catálogos³². O prazer [sic] de percorrer os catálogos! Durmir pol-o dia, o traballo priguizado, maino, creador pol-a noite lendo e maxinando, en zapatillas, c'un traxe da casa, agardando co pitillo aceso, a caída da hora (...). Prisciliano³³, a psicoloxía das vilas, das peisaxes (op. cit. 14-15).

I passa, en les seves ensonyacions, a una versió de marina, única que fa concessions a un cert erotisme (imaginable en un noi):

(...) O coarto sempre d'unha fondiña n-un porto pequeno envolviéto nas néboas salgadas, atroado pol-a man sinxela e poderosa (...). Semanas enteiras no leito lendo pouquichiño a pouco dous ou tres libros, alternaban coas noites gostosas na quente apreta d'unha panadeira loira. Frescor tépedo d-un seo na man, cheiro levián e bravo dos cabelos... (op. cit. 15).

Però no li cal imaginar ja que

All tiña a casa, na sua aldeia. Xa durmen os caseiros; il érguese na noite, e alanca pol-a sala pisada de castaño. Colle un libro qu'il ollara de lonxe nas Bibliotecas e citado ó pé de moitas páginas fortes e cheas ondas liñas parescen os regos da ferraña ben bofada. A Etica de Spinoza. Gostaba d'iste filósofo pol-a sua maina e calada sona; paresclalle que resprandecía c-unha lus de luar (...). Tiña presente as páginas de Fromentin³⁴ (...). De Spinoza tiña apenas noticia dos libros escolares³⁵ -panteísmo (...). O decir Spinoza, enchía o mundo unha severa armunía, e deseguida, na decorrente emoción un soar de regueiro primaveiral [sic] aixiña descido da montaña: Bach (op. cit. 16-18).

Finalment, decideix compartir la vida pagesa amb la vida a ciutat però aquesta no de forma curial:

Atopei o froito do meu isolamento campesio. Mañán ben cedo baixo co caseiro á carretera [sic]. A tomar o automobre [sic] pra Sant-Yago. Soilo all podrei orgaizar o mundo de somas que levo en min. Haberá néboa no val. Chegarei a Sant-Yago pol-a tardíña pois tales e tales paradas. Quero chegar de noite. Pecharme na fonda hasta as doce. Logo sair. Tomarei cerveza na Rúa Nova. Non. Millor n-un bar calquera. Tud'o inverno en Sant-Yago, co ser sensitivo e vibradoiro. A cidade falará ela soila en min. Pra non lixar a

³² Aquesta frase ens pot donar una pista sobre alguns dels llibres estrangers que Otero Pedrayo hauria comprat: els 'famosos' volums d'Alcan, Mercure, etc. haurien estat comprats per catàleg?

³³ Ja ens ha aparegut!

³⁴ Eugène Fromentin [La Rochelle 1820-1876]. Pintor, crític d'art i novel·lista (conreà la novel·la romàntica psicològica, *Dominique*, 1863).

³⁵ Referència que repetiria a *Adolescencia*.

meirande feitura do seu espirto, deitouse³⁶. Nin ollou pr'os libros da cabeceira. Tudos lle parecían ruis, mols, literarios. Vintecatros horas dinantes de chegar xa vivia en Sant-Yago, xa deitado botou man a un mazo de cuartillas novas, e esquirbiu axiña as primeiras liñas do seu libro (op. cit. 18).

I aquest Adrián Solobio, instal·lat en una fonda compostel·lana, escriu "*Do carnet de Solobio*". Aquest text haurà de tenir el seu paral·lelisme amb els altres textos escrits pels protagonistes de les altres novel·les 'iniciàtiques', 'conversionals', d'Otero Pedrayo. Aquest "*Do carnet de Solobio*" és escrit a manera de diari íntim intel·lectual. D'igual manera a com Otero construiria (o, millor, reconstruiria) els seus protagonistes-alter ego, aquest Adrián Solobio, el primer de tots ells, resta dibuixat per les seves reflexions entorn de Galícia i per les seves lectures (op. cit. 20).

Levo tres días na casa. Príguiza. Anotaceós marxináis. Gostosa precura do derradeiro locir da serán. Satisfacción de paisaxe: inda restan moitas horas da noite. Estou leendo filósofos namentras teño demorado eiqui o tempo necesario pra que a vila teña confianza conmigo e me leva da man (op. cit. 23-24).

I ens van apareixent les constants oterianes:

(...) *¿O tempo? O Romanticismo (...). A filosofía pode ser románeca ou barroca, non renascente [sic per renascentista?]. Pra esquirbir a frisneira³⁷ seria preciso un galego apenas desateixado do latín medioevo (...).*

A barroca ten o perigo de facerse moi de carnes de pedra (...) (op. cit. 24).

I, a l'igual que en el relat anterior o megatext, també en aquest petit quadern íntim el protagonista decideix deixar en suspens la seva redacció i instal·lar-se a Compostel·la:

Hai que sugar as esencias mais outas do vivir compostelán d'hoxe. E facer laboura de papés vellos. A arte e a vila son ilustraciós, paisaxes d'unha alma que decorre inmorredoira. Pol-o pronto vou-me instalar mais comodamente. ¡Hastra teimei mercar unha casa! Sospendin os meus apuntes. Xa abonda de ensaios e ideas salfuridas en anacos de papel. Vai rematando o ano. Hastra o primeiro outono (...) non m'astrevo a esquirbir a primeira páxina do libro. ¿Qué será? Unha néboa mais esfarrapada na frama de pedra de Sant-Yago (ibidem).

Hem vist, doncs, el primer text 'autobiogràfic' publicat per Otero Pedrayo. Curiosament no ha estat reeditat ni tampoc és citat gaire. En termes generals, no trobarem massa diferències amb els relats que va escriure després: jove fidalgo,

³⁶ Sorprén que gràficament no estigui separat o diferenciat el monòleg de Solobio amb les paraules del narrador omniscient. O no resultaria tan sorprendent si considerem que un i altre, i el propi autor, serien la mateixa persona. Aquesta mena de trinitat literària s'expressaria amb diferent persona i diferent temps verbal segons el punt de vista locucional: primera del singular del present d'indicatiu quan 'parla' Solobio; tercera del singular de pretèrit perfet quan ho fa el narrador.

³⁷ Ignoro que significa aquesta expressió. No l'he localitzada en els diccionaris que he consultat. Seria errata per *primeira*, referida a *románeca*?

gustos estètics semblants (romànic, barroc, romanticisme), moment de canvi vital, erudició intel·lectual (excessiva), reflexió sobre la instal·lació individual en el país.

Quintana i Valcárcel (1988:170) han qualificat *Escrito na néboa* com a *un primeiro boceto da que vai ser unha das suas grandes novelas: Arredor de sí. Se ben con algunas variantes, aquí aparecen algúns dos riscos da súa novela preferida: acción interior, carácter culto e erudito, abundancia de oracións simples, etc.; mesmo o protagonista chámase (...) Adrián Solobio (...) un fidalgo de pretensiós intelectuais que, a través da análise do seu mundo interior e de crise de identidade, desemboca na entrega e amor á Terra.*

Carlos Baliñas (1991:43) l'ha qualificat de relat breu, escrit en tercera persona, sobre la trajectòria d'un noi de família fidalga, que cerca un sentit per a la seva vida.

8.2.2 Adrián Solovio

8.2.2.1 La seva trajectòria

Respecte de la trajectòria del protagonista d'*Arredor de si*, Adrián Solovio, els García Sendón afirmen (in Otero 1994:35) que

Dunha actitude inicial de alienación e antigaleguismo, manifestado no seu desprezo pola lingua e por Galicia; de desarraigado, insecuridade e desorientación que o levan a fuxir de Galicia e de si mesmo, Adrián chega á fin ó galeguismo, manifestado no intento de asumir e coñece-la propia cultura (...). O conflicto resólvese cando o 'eu' convértese en 'nós', e a palabra nación ven substituir á provincia (...).

Resta clar que no aconsegueixen de treure's del damunt els apriorismes i que cauen en el maniqueisme amb què, per voluntat didáctica i exemplaritzant, Otero omplí tot el text. A l'igual que la 'conversió' de la primera persona del singular en primera persona del plural amb un sol vector, el nacionalisme. Perquè, quina era la 'pròpia cultura' a que Adrián Solovio arriba? Aquella de la qual mai no havia participat? Aquella altra generada entre les quatre parets del pazo? Fins on arriba aquest 'nós' taumatúrgic? Quants 'eu' hi calien? Només canviant 'província' per 'nació' ja quedava resolt el conflicte?

En el cas d'*Arredor de sí* tenim els dos elements que conformen la teoria de Lukács³⁸ sobre l'heroi problemàtic. Aquesta es veuria confirmada en l'obra d'Otero Pedrayo pel fet que la història, en tant que hereva de la llegenda i el mite (llegenda i mite que haurien creat els propis homes de Nós) esdevé autobiografia en el moment en què es relacionen amb aquest heroi problemàtic (Adrián Solovio 'auto-biografitza' allò que només era llegenda) i la llegenda o el mite resten construïts (o reconstruïts?) com a història. És a dir, resta l'imaginari entès en el sentit durandià.

Otero ens dibuixa el perfil del seu personatge i, des del primer moment, podem veure que Solovio no és Otero, no pot ser fil per randa l'Otero dels anys de Madrid de *Lembranzas do meu vivir*. D'acord amb el que hem dit en l'apartat sobre la teoria autobiogràfica, aquesta possible diferència no ens amoïna per ella mateixa: tant el protagonista d'unes memòries com el d'una novel·la autobiogràfica són (re)creats per l'autor, amb una càrrega variable de ficcionalitat però amb ficció al cap i a la fi. El que ens interessa aquí és la recepció que, com a perfils supo-

³⁸

Ho he adaptat d'una idea de del Prado et alia (1994:304).

sadament verídics, n'ha fet la crítica fins a fer un sol element del binomi Solovio-Otero.

I no és que l'autor en aquest cas ens enganyi. Ans al contrari, ens ensenya les seves cartes per mostrar-nos que, en el seu joc, Solovio 'pot ser' com Otero però que no són la mateixa persona: "*Home de trinta anos feitos, non pode esquecer grandes sombras do século dezanove*" (Otero 1994:51), que era a Madrid preparant oposicions a càtedra (op. cit. 53). Per tant, estem davant l'*alter ego* d'un Otero Pedrayo que gairebé mai no apareix a les biografies: el de l'Otero que tornà a Madrid una segona temporada per a preparar oposicions a càtedra, cap a finals de la dècada dels deu.

I freqüentment ha estat confós l'Otero-estudiant del període 1905-1912 (el de *Lembranzas do meu vivir*) amb el Solovio-opositor (que també era Otero) d'*Arredor de sí*, aproximadament per l'any 1919. I aquesta dada, més enllà de l'*altereguitat*, podem deduir-la per les referències a la revolució bolxevic, ja consolidada (op. cit. 160 i 166).

Otero Pedrayo hauria projectat en l'Adrián Solovio castellanista la seva experiència personal com a docent d'institut a Burgos i a Santander (on conegué la qui esdevindria la seva dona). Tanmateix, també hi hauria incorporat l'experiència de la seva primera estada madrilenya (la recollida a *Lembranzas...*), malgrat el lapse de vuit o deu anys (Otero tindria en la seva ment, en tant que viscuts per ell, els esdeveniments que serien després *Lembranzas do meu vivir*). Això li va servir per a situar Adrián Solovio en el moment de l'ingrés del grup ourensà en les Irmandades i de l'aparició de Nós.

És el lapse, pràcticament, transcorregut entre la fi de la primera estada madrilenya d'Otero i el seu ingress en el gallegisme. Anys de continuació del modernisme dilettant a Ourense, que Solovio evita saltant directament de l'alienació intel·lectual -provocada per estar en terra estranya (espanyola i europea)- a la 'conversió'. Paral·lelament, podia dotar Solovio de l'erudició moderna adquirida per Otero fins el moment d'escriptura d'*Arredor de sí*, amb una difuminació del marc temporal que permetés d'encabir-la. D'aquesta manera, el bagatge que aportava a la seva 'conversió' no tenia les relatives limitacions de l'aportat per Otero Pedrayo el 1918.

Per analitzar la trajectòria d'Adrián Solovio haurem de partir del criteri obvi que cada autor pot dibuixar els protagonistes de les seves obres com vulgui. Tanmateix, la intenció d'Otero a l'hora de dissenyar el perfil d'Adrián Solovio no respon únicament a criteris intratextuals, intradiegètics. Otero Pedrayo situa el principi de la peripècia d'Adrián Solovio en funció del final, un final que l'autor coneix en carn pròpia -si és que tan dolorosa hagués estat la 'conversió', com la crítica ha volgut considerar; en realitat sap el final, simplement perquè se l'inventa-. En conseqüència, tot allò que apareix com a censurable, com a negatiu, en el comportament d'Adrián Solovio tindrà, posteriorment, un revers. I això afectarà a la seva triple dimensió intel·lectual, individual i 'nacional'. Otero sabia on volia fer-lo arribar i, per tant, havia de fer-lo partir del punt oposat. Però tant l'Adrián Solovio d'anada com el de tornada tenen un objectiu inamovible: una vocació europea. El primer, des del suposat cosmopolitisme madrileny; el segon, des de l'universalisme que dóna l'autenticitat.

El tandem *Arredor de sí*-Adrián Solovio ha estat comparat, per part d'alguns crítics, amb el tandem de Baroja *Camino de perfección*-Fernando Ossorio. No nego una certa influència d'aquest en Otero però ambdós protagonistes resulten força diferents, potser perquè la gènesi de les novel·les també ho fou. Pío Baroja escrivia des de Madrid i el seu Fernando Ossorio és un personaje perfectament inserit en el medi madrileny. En canvi, Ramón Otero va escriure *Arredor de si* des de fora de Madrid (i des de fora del seu 'temps madrileny') i així el seu Adrián Solovio no acaba d'entrar en la vida de Madrid (com no hi entrà Otero). Fernando i Adrián tindrien, tanmateix, un punt en comú: la inflexió vital que els suposà la visita al quadre "*El entierro del Conde de Orgaz*" d'El Greco, a Toledo.

Salvador Lorenzana (1976:150) ha dit d'Adrián Solovio, amb una anàlisi concreta i favorable des de l'inici, que

o héroe central do libro oterián ven resultar, de remate, un árdigo defensor do particular e do diferenciado, que leva ao universal. A tese cobra rexo valeamento ao se contrapoñer á cosmopolita, xeneradora de mimetismo, que profesa o seu irmán Xacobe.

La trajectòria d'Adrián Solovio no hauria estat gaire diferent de la d'altres personatges literaris, com per exemple de la de Juan Alcázar, protagonista d'*Aurora roja* (1905), de Pío Baroja. Juan Alcázar seria, per a Mainer (1987:27), "un semi-narista cuya conciencia de rebeldía se ha forjado en la lectura de Los misterios de

París, El judío errante y Los miserables (...). Una estancia bohemia en París". No seria aquesta rebel·lia gaire diferent a l'Adrián Solovio-Ramón Otero, lector de Chateaubriand i 'descobridor' de Galícia. Personatges amb un radicalisme un xic anarquitzant, en el que era present tot el simbolisme de Nietzsche, de Wagner, de Zola, de Rachilde, d'Ibsen i de Maeterlinck (op. cit. 28).

Per a Xavier Costa Clavell (in Cardeñoso 1979:89)

Adrián Solovio, el protagonista de Arredor de sí, viene a ser el trasunto literario de Otero Pedrayo. Se trata de un personaje gallego que, tras haber peregrinado de un lado para otro por tierras e ideas en busca de la afirmación de la propia identidad, encuentra ésta en la misma Galicia nutricia, de cuyo mundo espiritual y físico se habla alejado, al que nunca habla intentado acercarse de un modo genuino, un mundo que no se había comprendido minimamente y que, de pronto, se le revela como la sustentadora tabla de salvación se su estirpe individual y colectiva. Adrián Solovio se identifica con el espíritu de Galicia y siente que sólo en el seno de su tierra y de su pueblo podrá hacerse plenamente un hombre. Comprende que es a través de la diferenciada personalidad de Galicia como podrá acceder a lo universal, a Europa, concretamente. El protagonista de la novela de Otero regresa a sus orígenes, reencuentra las raíces comunitarias gallegas, se inserta conscientemente en el sustrato anímico del pueblo de cuyo seno provenía.

Esta es la tesis de Arredor de sí. Una tesis convincente en lo sustancial, pero que se antoja más que discutible por lo que respecta a su concreción sociológica, ya que el autor, a través de su protagonista, parece propugnar una especie de utópico regreso de Galicia a la vida del pasado, proposición inaceptable, de inviable realización y que supondría en la práctica paralizar para el país la dinámica del progreso material.

Per a Carlos Casares (1981:94), Adrián Solovio seria el personatge, amb una lleugera variant gràfica, ja present en la novel·la d'Otero *Escrito na néboa*, encara que diferent d'*Arredor de sí* en contingut i en significació. Tanmateix, té idèntic to erudit i assenyala que, en vint-i-tres pàgines, esmenta Sòcrates, Epaminondas, Guerra Junqueiro, el rei Leopold de Bèlgica, Debussy, Stendhal, Victor Hugo, Joseph Conrad, Leopardi, Chateaubriand, sant Francesc, Priscilià, Spinoza, Fromentin i Bach.

Ricardo Gullón (1990:211) ha analitzat el personatge d'Adrián Solovio

(...) ¿cómo é este personaxe? (...). Pois é un personaxe oscilante, indeciso, vacilante, e isto é exactamente o que eu chamei o heroe abúlico do Camiño de perfección, de Baroja: o heroe abúlico, falto de vontade. Ten unha cousa clara [que] lle vén de Juan Ramón Jiménez: a súa aversión total ao cosmopolitismo e a súa busca do universalismo.

i manifesta estar d'acord amb l'aguda observació que el professor Luciano Rodríguez Gómez feia en el pròleg d'*Arredor de sí*, pròleg lamentablement eliminat en l'edició amb què he treballat:

(...) o tempo dilatado da viaxe e o tempo condensado do home que viaxa mentalmente Arredor de sí e dentro de sí, porque viaxando ó arredor o que está fóra é o que ten adentro (op. cit. 213).

Carmen Blanco (1990:245) també ha fet èmfasi en el caràcter d'Arredor de si com a novel·la d'aprenentatge:

Arredor de si é *unha novela de aprendizaxe e pode interpretarse, polo tanto, como unha viaxe iniciática*. Adrián realiza boa parte desta viaxe, a traxectoria europea, da man da Marquesa, que entra así a formar parte da súa complexa experiencia vital. No itinerario formativo do protagonista, pois, a relación coa Marquesa é *unha experiencia importante e necesaria*. E como tal a percibe o personaxe central cando esta relación está a punto de rematar (...).

Els altres personatges de la novel·la oteriana no tenen una trajectòria autònoma sinó que hi estan posats per a servir de mirall, de crosses, del protagonista, Adrián Solovio. Ni el germà, Xacobe, ni la mare, ni l'oncle mossèn tenen una participació activa en la trajectòria d'Adrián Solovio. L'excepció és la marquesa, analitzada, juntament amb la mare, per Carmen Blanco (op. cit. 244) en el conjunt de personatges femenins creats per Otero Pedrayo:

(...) *Fronte ás figuras galegas (...), de base marcadamente realista, estas outras [dona Florinda, la marquesa, i la senyoreta de Vilarpunteiro d'O mesón dos ertos] están fortemente literaturizadas. No caso da Marquesa, a literaturización é de orixe romántica con certos toques modernistas.*

(...) *Esta muller cumple unha función fundamental na evolución psicolóxica e ideolóxica de Adrián, semellante á desempeñada por unha serie de personaxes femininos no Wilhelm Meister de Goethe ou en A educación sentimental de Flaubert (...). (...) a Marquesa responde ó prototipo de muller moderna representada, nas coordenadas cronolóxicas nas que trascorre a obra, pola muller europea, coa que se identifica dona Florinda pois, como americana á moda, estaba obnubilada pola cultura do vello continente (...).*

En relación con Adrián, a Marquesa vai encarnar un prototipo feminino novo, a da 'muller superior', a femia con autonomía e independencia que non se sente só como un apéndice do home (...)

Na obra (...) está latente toda a ambivalencia da concepción tradicional da muller e o Adrián de Arredor de si podería decir, como Rubén Darío, pero sen o matiz transgresor de Rubén: 'mi esposa es de mi tierra; mi querida de París'. Adrián renega da súa amante, para volver á chamada telúrica da nai, sagrada como a da esposa (op. cit. 245-246).

Penso que Carmen Blanco ha fet una lectura maniquea de la figura de la Marquesa de Portocelos i de l'actitud d'Adrián Solovio-Ramón Otero envers les dones. Qualsevol teòrica virtut que el personatge de la marquesa pogués tenir *per se*, resta observat i situat de forma negativa per Otero Pedrayo. Estic d'acord en que la marquesa representa la dona moderna, sense lligams conjugals per a la pràctica del sexe, un perfil novetós aleshores en la literatura gallega. Però aquest perfil no és vist de forma positiva, ans al contrari: la submissió d'Adrián a la marquesa (*femme fatale*) actuaria com a fre i com a impulsor -un cop Adrià se'n desferma- cap a la submissió a la Terra.

Però el perfil de la marquesa no és casual: és nord-americana, consort d'un noble gallec i sense vincles matrimonials en ser vídua. És a dir, la relació amorosa amb Adrián Solovio podria ser de pecat de luxúria però mai d'adulteri, luxúria previsible en una dona nord-americana... Un perfil, el construït per Otero Pedrayo de la Marquesa de Portocelos, tòpic de dona frívola, desarrelada, vividora només del present, cosmopolita, liberal -per no dir llibertina-, defectes que no podien situar-se en una aristòcrata (de sang) europea. L'altra circumstància, la de marquesa-consort, tindria una estreta relació amb el que acabo de dir (rebutjaria o negaria un passat i unes arrels que, per matrimoni, hauria guanyat), amb un element agreujant: el seu marquesat no era d'un lloc qualsevol d'Europa sinó, oh! casualitat, de Galícia. Aleshores, per a Adrián Solovio, allò que podria ser una experiència enriquidora en el terreny personal (l'amor, el sexe, els viatges aplegats), adquireix una doble dimensió pecaminosa: contra el sisè manament i contra la Terra. Continuar amb la marquesa, viatjant frívolament per Europa, no faria sinó augmentar el doble pecat. I Adrián seria doblement culpable d'inhibició davant la seva Terra: no faria res per la seva casa i seria còmplice de la ruïna de la casa de Portocelos, ignorada per la marquesa. L'única solució -i això podria obrir un interessant estudi psicoanalític- seria la ruptura amb la marquesa, obstacle fonamental per al retorn telúrico-edípic a Galícia i a l'ensems a una vida virtuosa.

Penso que resulta obvi que el personatge de la marquesa ens apareix com a inversemblant. En relació a les fonts que li ho haurien inspirat a Otero Pedrayo, aquest personatge respondria a les característiques assenyalades per Carmen Blanco: origen romàntic i tocs modernistes. I Otero Pedrayo s'hauria pogut inspirar, al meu parer, en un personatge històric: Laure Saint-Martin Permon (Montpellier 1784-Paris 1838), duquesa d'Abrantes³⁹ pel seu matrimoni amb el militar napoleònic Junot, representant de l'emperador a Portugal. Íntima de Josefina Bonaparte, la caiguda de l'imperi i la mort del seu espòs (a causa d'un accident en intentar suïcidar-se perquè l'emperador no l'havia ascendit a mariscal) la deixaren en greus dificultats econòmiques, que intentà de superar escrivint. Entre d'altres obres, fou

³⁹ No tindrien res a veure aquest títol francès del ducat d'Abrantes -concedit per Napoleó Bonaparte a Antioche Junot- amb la família portuguesa Lencastre, Silveira Castello Branco Almeida Sá de Menezes, que tenien el títol del marquesat d'Abrantes, ni amb la família espanyola descendent de Juan de Gante, fill de Ricard III d'Anglaterra i duc de Lancaster (segurament relacionada amb l'anterior). Després de 1642, és a dir, després de la independència portuguesa, hi hagué una família espanyola amb el ducat d'Abrantes, diferent de les anteriors.

autora de diversos llibres de memòries, de considerable èxit, dels quals Otero Pedrayo en tenia un exemplar, en l'edició feta a París per Nelson. Francisco de Goya la retratà en un conegudíssim quadre, segurament durant el seu exili francès.

No seria casualitat, crec, que Risco hagués utilitzat el topònim Abrantes -una ciutat portuguesa- per a la seva narració *Os europeos en Abrantes*. Alguna forta influència deurien haver tingut en Otero i Risco les memòries de la duquesa francesa. Els tocs modernistes aplicats a la marquesa de Portocelos els hauria pres del grup de Bloomsbury.

Segons Gullón (1990:213), davant Adrián Solovio se situaria el seu antagonista, en una relació gairebé caïnita: el seu germà Xacobe. Un altre personatge que resulta determinant és Don Bernaldo, detonant del camí de conversió d'Adrián, un camí que podria donar títol al llibre a la manera barojiana: camí de redempció.

8.2.2.2 La seva dimensió antigallega

Ben aviat Solovio renega del seu origen

(...) Xa non oirás noxentas falas galegas. Terás que disimular o acento. En Madrid todos falan con aquel acentiño tan lindo de noivo da túa curmá (Otero 1994:49)

de manera que la Galicia deixada resti com a simple referent llunyà i exòtic

Un diario de Vigo. Gárdao por exotismo. E pensa un instante no estranxo deste nome: Santiago (...). Catedráticos enchisterados, sabios cuxa sona non pasaba de Cacheiras⁴⁰ (op. cit. 50).

A Galicia lonxana. A Provincia (...). Ficaba lonxe a verde soildade da aldea. Non a entendía (...). Algunha vez quixo vivir nela co espírito posto na Europa. Libros. Revistas (...) (op. cit. 52).

i associat a una classe inferior, la dels treballadors, i a un caràcter massa pràctic:

(...) As criadas planchaban no fondo dun corredor (...). Algunha galega (...). Había moitos galegos no Hotel. Ó Adrián endexamáis lle prougueran os galegos en Madrid. Atopábaos demasiado vivos, sempre atentos ó lado práctico das cousas. 'Galleguito listo'. Eran tolerados a medias (...). 'Os galegos son listos, traballadores, dados'. Bolen moito na España (aquí sofocabo o seu pensamento coas greas de ministros, maxistrados, comerciantes e pescadeiros galegos, mais non os citaba por non avergoñarse dun argumento vulgar). Non saben rexer postos directivos. España quizais estea botada a perder polos galegos (op. cit. 66).

Solovio s'afanya en la seva reconversió espanyolista

O Escorial (...). Admiración, espanolismo. Pracer de mercar o ABC na estación do Escorial (op. cit. 49).

(...) Adicar a primavera ó estudio do amor castelán. Un motivo. Todo o espirito de Castela: honor, relixiosidade, traballo, tradición. O amor, un motivo para viaxes, esculcas, lecturas. Era preciso botarse a espigar pola descuberta Castela. Polo menos pórse a ton. E sobre todo evitar unha tentación: os autores do Século de Ouro tomados ad pedem litterae. Por baixo deles latexa outra forza (...). Adrián pensaba de seguida: Burgos. O poema do Cid. A escola de Menéndez Pidal xa traballaba en carne viva de tradición e de paisaxe (op. cit. 89-90).

Asustouse un pouco da terrible consecuencia [del castellanisme de Menéndez y Pidal], e pensando un momento en Cataluña doeuse de a penas ter coñecemento dela. Os cataláns éranlle tan antipáticos como a Royo Vilanova (op. cit. 69).

La visió que té aleshores de Galicia ja no li resulta tan exòtica, sense deixar de sentir-la com a llunyana, en la medida que la compara o la veu des de la identitat castellana i, per associar-la al segle XIX, un segle idealitzat pel record del seu oncle don Bernaldo.

De seguida outro papel viña anoar as lembranzas de don Bernaldo. Unhas follas de carteira. Repasounas con amargura e ledicia a un tempo. Dicla:

⁴⁰

Població a la sortida de Santiago de Compostela, a la carretera d'A Estrada.

'Quixen erguer o sentimento cristián de Galicia. Xuntar todo o esforzo dos galegos para fundar un Reino. Ningún Rei da Terra. A Nosa Nación soamente presidida por Xesús. Voltar a un cristianismo sinxelo guiado polos grandes taumaturgos (...). A enseña dos concilios de Lugo. Unha nación toda labrega e mariñeira, inimiga da riqueza, unha nación que cantase na fermosa lingua dos campos, coa gloria do traballo, a gloria de Deus' (op. cit. 82).

(...) No tren [a Burgos], Adrián pensaba: 'Na Galicia son un corpo vexetal de calidade más inferior (...). Só me sinto vertical, aquí, na Castela (...). Toda a nova xeración traballa (...). Comézase a saber un castelán de orixes. Xa non estamos na España solemne e teolóxica de Menéndez y Pelayo. Castela: un dos poucos diamantes puros do mundo (op. cit. 90).

Otero Pedrayo no pot evitar que, fins i tot en els moments de 'desgalleguització' d'Adrián Solovio, li apareguin les idees que -a posteriori- mouen, ideològicament, l'obra. La Galícia somiada per don Bernaldo, una Galícia nació catòlica, pagesa i marinera, era la Galícia dels tradicionalistes, la de Losada Diéguez i la del propi Otero Pedrayo⁴¹.

Aquesta filia castellanista era la cerca d'una dimensió identitària que l'espanyolisme madrileny, en tant que poc europeu, no li havia acabat de donar:

(...) vello café desacreditado pola literatura (...). O café cheo de pecados españoles, estranho a Europa, luxoso como unha pobre Venecia decadente (op. cit. 56).

Endexamáis entenderei a España. Non serei nada nela. Levo un vivir de estudiante aplicado e apaixonado, de pureza e honestidade mental (...). Ou estou morto ou é a Iberia a que está morta (op. cit. 69).

(...) Europa asomábase á rúa de Alcalá, mais a rúa de Alcalá non parecía decatarse moito da presencia da Europa (op. cit. 85).

Però Adrián Solovio, en la trajectòria que li dibuixa Otero Pedrayo, no ha pogut desgalleguitzar-se del tot. Així, a Madrid coincideix amb una tertúlia de gallegos importants que hi viuen. La discussió anava entre un 'regionalista' i un 'progressista', és a dir, Galícia per si mateixa o Galícia per Espanya i el Progrés. Òbviament, qui defensava aquesta darrera actitud considerava forassenyat dir que el gallec és una llengua (op. cit. 110). Entretant

Adrián entristecíase falando de Galicia. Comprendía escuramente que ela ocupaba, para ben ou para mal, un grande espacio no seu espírito. Endexamáis se detivera a cavilar no xenio e na virtualidade da súa Terra (op. cit. 111-112).

Paral·lelament a això, l'autor va dibuixant el perfil intel·lectual d'Adrián Solovio, també a la cerca d'una identitat. Si la seva admiració per l'Edat Mitjana i per Castella el duien al gòtic, ell sentia que havia d'anar més enrere, al romànic, un

⁴¹ Otero feia de l'oncle, Don Bernaldo -a l'igual que d'Adrián Soutelo, oncle del Paio Soutelo d'*'Os camiños da vida'*, una mena de pigmalí nacionalista. Aquestes figures podrien haver estat inspirades en Antón Losada Diéguez.

estil que identificava a la seva terra. Quan escriu a la seva mare té un dels moments de dubte:

(...) tivo unha punxente sensación de lonxanía poñendo no sobre: Galicia... '¿Estarei doente da ridícula saudade? Aínda teño moito que refacer en min' (...) (op. cit. 92).

Un perfil intel·lectual en formació que el du a doldre's de no haver llegit mai sencera la *Crítica de la raó pura* de Kant. Malgrat no voler-ho, comença a pensar en perquè havia estudiat Filosofia. I cita els filòsofs: Plató, Spinoza, Descartes, Hegel, Schopenhauer, Bergson, i, "como tódolos preguizosos de pensamento, Adrián amaba a Nietzsche" (op. cit. 115). L'omnisciència present en aquesta frase no és omnisciència autobiogràfica sinó de narrador, en la mesura que implica un judici de valor ("preguizoso de pensamento") que ningú com Adrián Solovio diria de si mateix.

Una actitud, la del narrador, que també expressa un reduccionisme quan ens diu, en el passatge en què Adrián és a la carretera de França, que "por alí chegaban as ideas despois de falar co porteiro carlista das Vascongadas, como escribiu Fígaro" (op. cit. 93).

És camí de França quan comença a aparèixer la llumeneta de la conversió. Adrián visita el monestir de Fresdelval, guiat per una noia que li parla. Li vénen al cap noms històrics castellans⁴², davant els quals "tivo noxo do acento galego". Però escriu a un amic i ho fa en galleg, i també, aquella mateixa nit, comença a redactar *Nosa Señora das Lavercas* (op. cit. 94) i, a més que no hi ha cap indicació que la fes en castellà, Otero la posa en galleg!!, tot i que, de retorn a Madrid, se sent més castellà que madrileny.

Però, paral·lelament a la peregrinació intel·lectual-identitària d'Adrián, en el si de la seva família hi ha algú que sembla tenir les coses prou clares, encara que en una direcció oposada: el seu germà Xacobe. A aquest li agrada molt el futbol i n'organitza un equip. Si Adrián conrea l'esperit, Xacobe conrea el cos. Quan aquest parla als nois que han format l'equip, els diu que vol fer-los bons cristians amb la redempció del cos. El vincle que hi havia entre Xacobe i els nois del poble "xa non era o vencello do respecto social, da gratitud, do medo, da tradición; outra figura de sociedade facía os seus primeiros ensaios na aldea" (op. cit. 99).

⁴² Aquesta circumstància seria el reflex de la introversió que, en matèria de poesia i estètica, havien fet els homes del modernisme espanyol en relació a Castella, i que Risco hauria de criticar en *Nós*, os inadaptados.

Xacobe proposa a la seva mare acabar amb l'antiquada economia del pazo, atesos els limitats guanys obtinguts. La mare, però, no veu clar que el diner hagi de ser líquid havent abandonat el cicle natural de les collites i els conreus:

Por moito tempo o diñeiro sen terra, o vivir fundado no diñeiro ceibe, foi considerado cousa perigosa, privada de raíz relixiosa e cósmica do agro. Engadiase a este, outro sentimento na nai de Xacobe: un aire de fidalgula ofendido por todo proxecto de negocio (op. cit. 102-103).

Xacobe li planteja obertament que o li dóna diners per a obrir un negoci d'automòbils o entra a treballar en un banc. La mare veu que així perdrà els anys d'estudiant, "anos dubidosos, maxinativos, fartos de experiencias e de ilusións" (op. cit. 104). La mare cerca consell en don Bernaldo. Aquest li diu que Xacobe té raó i que els temps canvien. Li aventure èxit en els negocis, cosa que no pot dir d'Adrián, a qui aconsella que es faci frare i que es dediqui a l'estudi: "*O Adrián será sempre pobre e triste, pois nin saberá gobernar os bens nin chegar a unha boa posición. Na familia éche o derradeiro da caste miña e do teu home, o derradeiro romántico*" (op. cit. 105).

Ens apareixen, d'una forma un tant hipòcrita, la idealització de la vida de pazo i el menyspreu per la vida burgesa. Si la fi d'Adrián havia de ser estèril, com a darrer representant d'una casta, si més no que fos honorable, dedicat a la religió i l'estudi. L'aparició del diner líquid sembla com si contaminés el ritme sagrat de l'economía del pazo: no se sotmet al cicle natural de les estacions i trenca les relacions entre amos i camperols, ruptura exemplaritzada en les relacions d'iguals que estableix l'esport d'equip. No podia ser d'altra manera en algú a qui, com Xacobe, "*Alcan e Mercure, castelán, latín e alemán éranlle de todo indiferentes*" (op. cit. 127).

I dic això d'hipòcrita perque l'autor obliga, conscientment, que la vida regalada d'Adrián, "*o derradeiro romántico*", no es pagava amb el raïm de la tardor o el blat de l'estiu, sinó amb el mateix diner lliure i perillós que Xacobe volia per al seu negoci. Un diner invertit, no com el de Xacobe en un negoci, sinó en finalitats tan poc productives com les de l'Adrián *dandy* a Madrid, quan "*viaxaba en auto, fumaba bos tabacos, espareixía propinas, paraba nun bo hotel*" (op. cit. 118). Tot, evidentment, menys treballar, això sí, amb Bergson com a coartada: "*(...) non é pecado, polo contrario necesidade, deixarse levar pola vida. A vida na que quero latexar é a vida do pensamento español*" (op. cit. 115).

Avisat Adrián del delicat estat de salut del seu oncle don Bernaldo, arriba quan el mossén du dos dies d'agonia. A la nit resten a soles. Don Bernaldo li demana al seu nebot que despengi el vell mapa de Galícia de Fontán⁴³ ja que vol veure'l abans de morir. Adrián no hi sap trobar els topònims que el moribund li va dient. A poc a poc, però, anava transformant-se, amb plors i sanglots reprimits. "Don Bernaldo morría docemente e unha negra sombra corría sobre o mapa de Galicia" (op. cit. 129).

Un descobriment per a Adrià aquest del mapa de Galícia de Fontán, semblant al que fa de França quan hi viatja. En descobreix les seves regions històriques.

Elas vivian. Elas tiñan un xenio esencial, inmorrente. A Normandía, a Bretaña, a Lorena, a Touraine [per què no a Turena?], a Provenza, a Borgoña... (op. cit. 147).

i hi associa els escriptors de 'províncies' i provincianistes:

Barrés, lorenés, coma Chateaubriand bretón, como Lamartine do Jura, como Mistral do quente e preciso Midi⁴⁴. París non era ningún común denominador. A unidade francesa desfacíase nun coro. O propio París medrou más que as outras árbores do xardín por recoller os seres da Europa, mais as súas raíces eran da Illa de Francia (ibidem).

I segons Otero Pedrayo, aquesta seria la sensació que hauria de tenir Adrián Solovio, quan només duia quinze dies a París!! i sense que abans hagués esmentat cap d'aquests escriptors. Una cosa és que Otero Pedrayo volgués fer Adrián Solovio a imatge i semblança d'allò que hagués volgut ser i una altra és que el substituís intratextualment.

I Adrián Solovio recorre Europa acompañat d'una dona americana que ha conegut a París, la marquesa consort de Portocelos, vídua de l'amo del pazo de Portocelos. Pero "endexamais falaban de Galicia, do pazo de Portocelos, da ribeira miñota" (op. cit. 155). La marquesa té unes inquietuds culturals semblants a les d'Adrián, tot i que és més frívola que ell. Una nit assisteixen a un cabaret cosmopolita:

¡Cosmopolita! Adrián sufria co oco significado desta verba que nos beizos de Florinda escumaba como o viño triunfal e superior da cultura (...). Adrián xulgouse conquistado por aquela cultura. ¿Qué era, senón, a súa pequena

⁴³ L'anomenada *Carta Geográfica de Galicia* és la principal obra d'aquest geògraf gallec (1788-1866). Per l'escala que va ser realitzada permet de distingir-hi tots els topònims gallecs. El mapa fou dibuixat el 1835 i gravat deu anys després.

⁴⁴ Mistral mai s'hagués autoqualificat d'escriptor del Midi!! Aquesta és una denominació centralista i despectiva de París per a ignorar les terres de parla occitana i catalana. Sorprendentment, els editors d'*Arredor de sí*, tan nacionalistes ells, ho despatxen amb un pretesament aclaridor "*re-xión meridional francesa*" (Otero 1994:147 n160).

experiencia española e francesa (...)?) (...) Vixaría para ollar o calado florecemento da aurora boreal, o espertar da besta na 'jungle', a nova organización dun soviet nas montañas do Cáucaso. Adrián non era un español (...). Tampouco un occidental (op. cit. 160).

I si semblava que havia superat la prova espanyola, ara que es trobava en el seu periplo europeu, infinitament més ric i temptador que l'espanyol, Adrián Solovio no deixava de tenir el cuc dels dubtes:

(...) Ficaba, ben mirado, unha curta e cativa esperanza. Aquela eterna pregunta sobre o ser de Galicia, que el por medo ou por esnobismo, non deixara nin sequera formularse claramente (op. cit. 161).

Adrián Solovio té una discussió estètica amb la marquesa sobre si fou millor el segle XIX o si seria millor el segle XX. Els arguments del jove serien, en definitiva, els d'Otero Pedrayo per tal de preferir un segle, el XIX, a l'altre:

Adrián dicíalle á marquesa: 'Non caías na cursilería de chamar novedades ás da Rusia Bolxevique. ¿Qué atopas de orixinal no século XX? Todo o máis unha aplicación en grande volume e velocidade das ideas do século XIX, do estúpido século. Xa ves. O formigueiro ruso rexido polo libro más século XIX que se podía maxinar: O Capital de Marx. A Europa aburguesada e socialista aplicando os principios do 1830, do 1848. Só mellor técnica. O mesmo fanatismo pola cultura. A ciencia só popular é respectada en tanto sexa capaz de ser aplicada á maior comodidade do vivir. Hai hoxe unha ciencia superior cuxos altos traballos serán sempre un segredo para as multitudes cultas, e xa non pode facer ningunha revolución (op. cit. 166).

Otero Pedrayo fa, per boca d'Adrián Solovio, una lectura molt simplificada del marxisme aplicat en el règim soviètic, oblidant antecedents com la Comuna de París o, per contra, l'imperialisme teocràtic dels tsars. En canvi, deixa veure que el seu liberalisme no seria tal, com sigui que critica les revolucions burgeses de 1830 i 1848.

Una de les principals diferències de trajectòria entre Solovio i l'Otero més o menys real de *Lembranzas do meu vivir* és aquesta: la possibilitat d'emetre una opinió sobre la revolució soviètica. Tanmateix, com la crítica ha donat per bona la trajectòria de Solovio, la seva coincidència amb el text de López Cuevillas *Dos nosos tempos no faria sinó reforçar-la*⁴⁵.

Però malgrat considerar el segle XX com a una simple prolongació del segle anterior, Adrián Solovio hi marca diferències:

A Física do XVIII e do XIX traduciase axiña en saber xeral, en forma social e política (...). A grande arma da burguesía e do pobo revolucionario, o sentimento común [per sentido común?] viña armado da ciencia. Hoxe para entrar na ciencia hai que deixar o sentido común (...). Esa nova ciencia esotérica soamente pode influir cando governe no mundo outra república dun novo Platón (op. cit. 166).

⁴⁵ Malgrat la pretesa por a la revolució bolxevic, a Otero Pedrayo li resultaria tan exòtica i cosmopolita com observar una fera a la jungla o una aurora boreal.

Es referiria Otero Pedrayo, per boca d'Adrián Solovio, a la teosofia risquiana quan parla de "nova ciència esotèrica" per a la qual cal "deixar o sentido comú"?

I, finalment, entre els amants de viatge per Europa apareix Galícia: "(...) Por primeira vez Florinda e Adrián falaron longamente de Galicia, diante do sonriso do americano [sic, da americana?]. Tiveron un diálogo que axiña se fixo un duelo lostregante de intencions e recordos ferintes coma estoques". La marquesa li retreu que Galicia mai no podrà ser Europa, pel seu endarreriment i pobresa: "(...) alí, a porcallada forma parte integrante da paisaxe". Aconsella a Adrián "non te poñas cursi co teu decrebar do outono nas viñas e nos piñerais", per acabar dient que "todo no pazo do meu home (...) fedía a unha vellez e un provincialismo arqueolóxico". Adrián es rebel·la contra el menyspreu que la marquesa palesava per la família del seu marit, "unha limpia caste de carlistas galegos". Recorda el mapa de Fontán, abandona la marquesa i sent la crida de l'Atlàntic. Pren el tren cap a Anvers (op. cit. 168).

A Anvers la diversitat de destinacions i d'orígens dels vaixells "non lle daban a Adrián sensación dun poder cosmopolita. Polo contrario afirmaba a vitalidade dunha pequena patria". Aleshores sent uns mariners, parlant "unha lingua non oída, esgrevia e ruda mais tamén estrañamente doce e lonxana como se fosse unha lingua bañada na orixe lonxana e mitolóxica de algo que vivía na alma de Adrián". Així descobreix "un lucir de lar étnico" en aquells mariners gal·lesos (op. cit. 172). Aleshores recorda el celtisme d'alguns escriptors gallecs que l'havien emocionat en llegir-los quan va fer el batxillerat⁴⁶. Aquella nit 'descobreix' Galícia i recorda uns versos populars: "Coma nas Cousas de Castelao" (op. cit. 173).

Francament, per molta imaginació i molta tolerància ficcional que hi vulguem posar, el passatge aquest de descobrir Galícia gràcies a uns mariners gal·lesos és, senzillament, inversemblant. Adrián Solovio sap que són gal·lesos així perquè sí? Perquè la llengua gal·lesa se sembla al galleg com un ou a una castanya. Quins havien estat els escriptors gallecs que, havent escrit sobre el celtisme, l'havien emocionat? Al batxillerat de, posem per cas, 1905 es llegien autors gallecs com Murguía o Pondal, els qui havien escrit del celtisme? Molt poc hauria hagut de desgallegitzar-se a Madrid ja que no només coneixia aquests escriptors sinó, a

⁴⁶Referència que esdevé central en *Adolescencia*.

més, versos populars i *Cousas de Castelao*. O tot plegat era un senyal diví o una qualitat immanent, genètica? Com de costum, el pitjor no és que ho digui Otero Pedrayo sinó que la crítica no ho qüestioni i, a més, ho amplifiqui.

Després de fer un recorregut impossible per Bèlgica, torna amb vaixell a La Corunya. Arriba al poble en temps de verema. Durant el camí passa pel monument als màrtirs de Carral i en té un vague record⁴⁷. És "a primeira viaxe de Solovio polo corazón de Galicia". El xofer li anuncia Santiago, on mai no havia estat. Adrián resta admirat per Compostel·la. Dorm i recorda la verema (op. cit. 174-175). Quan retroba la mare, Adrián li diu que s'estarà un any a l'aldea.

¿Parecerache que estou matando a miña carreira? Non o penses. Vou salvar a miña alma (...). Despois de todo, ¿non podería vivir tranquilo, aquí, na casa, co producto das terras? (op. cit. 177).

Aquestes paraules, clarament cristianes, condemnen al pecat els no nacionalistes. Només aquests salvarien la seva ànima.

Adrián perd l'interès pels llibres i les revistes que li arribaven. L'autor, amb una altra finta argumental, no aclareix si abans, fins i tot quan era a Madrid i a Europa, també les rebia a la casa pairal. Si era així, de què li servien, si les novetats quedaven oblidades en un lloc al qual no volia tornar? Tampoc no ens diu l'autor la durada d'aquest període d'inapetència intel·lectual.

Adrián descobreix llibres gallegos del XIX al despatx del seu pare:

Primeiras edicións,inxenuas de formato e decoración, saídas das imprentas escuras de Ourense, de Santiago, de Ferrol. Solovio imaxinaba o serán dun inverno galego do oitocentos (...). Pesa no aire chuviñento a idea fatalista da provincia. Todo señorío quere imitar no casino a vida de Madrid (op. cit. 179).

Imagina l'amor de l'impressor quan feia un llibre de versos gallegos, després de fer les rutinàries feines d'un diari o dels programes teatrals. Feines aquestes, cosa que no diu el delirant autor, que l'impressor cobraria amb força més seguretat que no pas un llibre de poemes en galleg, dissotadament.

I Adrián pensa en quina influència haurien tingut aquells llibres en galleg en el públic:

No medio da xeral indiferencia, da fatalidade acollida como sen cura do vivir provinciano, deberon espertar primeiro unha sorpresa, logo unha esperanza. Poucos se decataron de ser aquel un camiño de redención, e non un simple virtuosismo literario ou tamén, ás veces, unha noxenta concesión ó baixo estilo da esmorga (op. cit. 180).

⁴⁷ Referència que apareix clarament a *Os camiños da vida*, en ser el pare del protagonista un dels militars liberals afusellats a Carral. Aquesta deferència d'Otero vindria motivada més per la seva condició de gallegos que no per la de liberals.

I rellegeix *Queixumes [dos pinos]*. Adrián torna a parlar en gallec amb els pagesos i aleshores sentia una renovació:

(...) deprendeu ben pronto a falsidade dunha afirmación na que el, por costume e preguiza, participara: a de ser o galego unha lingua vella, unha ruína, non doada para conter nin fecundar unha idea moderna (...). Tampouco vía a morte diaria do galego nos beizos dos paisanos que falaban castelán por influencia da cidade e de América. Era un castelán exterior e falso (...) falaban galego disfrazado doutra causa transitoria (op. cit. 181).

I va descobrint d'altres que també han fet un compromís amb el país:

Foise dando conta de non ser el só en Galicia: unha falanxe⁴⁸ dispersa na aparença, unánime na arela, traballaba en diferentes Terras de Galicia. A maior porción daqueles homes e mozos (...) renunciaban as glorias da moda e do tempo; o seu reino non era diste mundo presente e fuxitivo, senón dunha Galicia que pola derradeira xustificación dos tempos debía lucir nun futuro quizáis non tan lonxano.

Una visió apostòlica, messiànica i transcendental aquesta que Otero tenia dels nacionalistes. Uns homes que havien de redimir el país del seu propi abandona-ment, com el que havia deixat mig ensulsiat el pazo de Portocelos:

(...) para Adrián era un símbolo aquel pazo: por culpa dos galegos toda a Galicia estivera a piques de ser un xardín a bravo ou, que de fixo sería peor, un parque moderno de vila imitadora (op. cit. 182).

Quan l'àvia d'Adrián i de Xacobe és a punt de morir, els germans es retroben a la casa. El segon treballa a la casa de banca de la ciutat, és casat amb la filla d'un home ric -després d'haver deixat una noia pagesa- i, amb diners del sogre, té previst d'obrir un negoci d'automòbils. Quan li diu al seu germà que aviat serà ric, Adrián li parla de la seva dedicació a Galícia i de la salvació de l'esperit. La mare lamenta el casament de Xacobe amb una noia d'inferior nivell social. A les paraules d'Adrián, el seu germà, que no volia saber res de Galícia, ni de salvació d'esperits, li respon:

Si, hai algú que falan e escriben en galego. Ningún lles dá tino. ¿Qué gañan con iso? (...) Non sei como ti aturas ese fedor de esterco do curro da casa e esas angueiras do viño. ¡Velleces! Xa vin que les moitos libros de ilustración. Has ter a cabeza ben forte para non tollear (op. cit. 184).

Cada vegada més unit a la seva terra i a la seva mare després del casament del seu germà, Adrián ja no considerava Europa en funció d'ella sinó de Galícia. No interessant-li ni Europa ni Amèrica,

só experimentaba a chamada imposible de contestar, de Oriente, do lonxano (...). Por Galicia e na Galicia era Adrián europeo e planetario (...). Mais adiante Solovio compraclase en lembrar seu propósito pedagóxico, como exemplo e enseño para os más, as etapas do seu itinerario de perfección (op. cit. 185).

⁴⁸ Influència de la qualificació que, prenent-la de Pondal, feia Risco dels nacionalistes com a "falанxe de ferro ben tecida"?

Ens apareix aquí un element aliè a la biografia d'Otero i, en canvi, present a les de López Cuevillas i, sobretot, Risco: la crida de l'Orient. Otero, segurament, devia d'incorporar aquest element en la mesura que fos considerat generacional, i previ i necessari per a la ulterior vocació galleguista.

Conforme avancem cap al desenllaç, la novel·la puja el seu ton redempcionista:

Solovio pensaba na conciencia galega ceibada, e como flor dela un pensador un pouco semellante a un Spinoza animada pola alegria dun Joyce. A novidade de Europa (...) non é nin a fórmula política aplicada en grande senso, a mesma do XIX, nin a técnica, senón o descubrimento e maioria de idade de tódolos pobos que a compoñen, o xurdimento de tódalas almas colectivas, nacionais (op. cit. 186).

En Santiago, Adrián sempre se coidaba na Europa e más galego que nunca. A sensación do Estado español estaba para el ausente da cidade (...). Adrián pensaba ser o tipo dunha xeración, e con optimismo coidaba que no mesmo inverno outros galegos, tódolos ben intencionados, tódolos que pensasen con lealdade, chegarían á súa liberación, que era a liberación da Galicia en ben da Europa, do Mundo e do Espírito Inmorreiro (op. cit. 187).

Aquesta és la trajectòria cap a la sublimació galleguista d'Adrián Solovio, trajectòria cosiderada com a paradigma generacional i model de virtuts. Hem anat assenyalant aquells aspectes del text que, salvada la llibertat ficcional, ens han semblat que grinyolaven més. D'això no podia lliurar-se el final, naturalment. Otero ja no es limita a adaptar -circumstància ben legítima- uns anys la trajectòria d'Adrián Solovio en relació a la seva pròpia, sinó que gairebé la presentitza en parlar de Joyce⁴⁹.

No és qüestió de demanar-li a l'autor una absoluta fiabilitat entre les trajectòries d'Adrián Solovio i la del propi Ramón Otero. Tanmateix, el que sí li podríem reclamar -com a lectors- és un mínim de coherència narrativa en l'acció del protagonista. I això és el que manca en el text: coherència entre l'acció i l'omniscència del narrador, relació de coherència que no sempre saben moure els fils que l'autor manega. I una de les incoherències narratives -que excedeix la simple ficcionalitat- és el temps: Otero Pedrayo situa el present d'Adrián Solovio -trassumpte verista seu- sense adequació al seu *tempo* personal.

⁴⁹ L'obra del qual Otero Pedrayo no hauria conegit sinó uns anys més tard del moment el qual s'esdevé l'acció d'*Arredor de si*.

8.2.2.3 El retrat intel·lectual d'Adrián Solovio: un auto-retrat d'Otero Pedrayo?

L'eix del protagonista d'*Arredor de sí* és el camí errant fins al seu retorn conscient i redemptor a Galícia. Però en la mesura que aquesta circumstància no és independent, ans al contrari, d'un abans, del passat d'Adrián, Otero hagué de bastir-li un perfil que, d'alguna manera, marqués les diferències en relació al seu destí. I un dels elements fonamentals d'aquest perfil és la seva dimensió intel·lectual. Dimensió necessària en tant que oposada al materialisme del seu germà, i en tant que via generosa i espiritual, no interessada, per al retorn a la terra.

Aquesta via podrà coincidir o no amb la del propi Otero, és a dir, podria ser certa en la realitat de la mateixa manera que ho era (i ho era coherentment) en la ficció de la novel·la. Això de la certesa -o sigui, saber si és més veritat el perfil del Ramón Otero de *Lembranzas do meu vivir* o el del Ramón Otero-Adrián Solovio d'*Arredor de sí*- no ens interessa, com sí sembla haver interessat als crítics que han donat per bo tant un perfil com l'altre. Allò que sí que podem afirmar és que, coincidents o no, certs o no, Otero havia de conèixer tot allò que cita a *Arredor de sí*. Naturalment, podria haver-se inventat, en tant que autor d'un text de ficció, un llibre, un escriptor company de tertúlia o una conferència, però la condició erudita que implícitament tenia Otero ens fa suposar que no ho va fer. Una erudició que no conforma ambients i personatges sinó que, al cap i a la fi, era una expansió que Otero necessitaria, com a individu i com a escriptor.

Podem partir de la hipòtesi que Adrián Solovio no és el Ramón Otero que li hauria agradat ser. És cert que Adrián Solovio tindria coses del Ramón Otero estudiant i opositor a Madrid, dandy, despreocupat i autista envers Galícia. Però ni tot Otero Pedrayo és un Solovio ni aquest és només Ramón Otero. Per tant, les virtuts del Ramón Otero estudiant-opositor a Madrid seran també virtuts en Adrián Solovio (per què amagar-les?) encara que no totes les virtuts d'aquest serien presents en Ramón Otero. En canvi, els defectes -o les no-virtuts, les limitacions- de Solovio serien també els d'Otero, com sigui que no les camufla als ulls del lector: per a un Adrián Solovio virtuós caldria un Adrián Solovio prèviament censurable. Si el Ramón Otero que retorna espiritualment a Galícia 'és com' l'Adrián Solovio

virtuós, per què el Ramón Otero madrileny 'no hauria de ser com' l'Adrián Solovio censurable?

És aquesta dimensió la que podem considerar més propera a la realitat (no necessàriament ni totalment fruit de la sinceritat) en la qual s'inscriuen Ramón Otero i Adrián Solovio. I aquestes limitacions intel·lectuals d'Adrián Solovio -acotades per Ramón Otero- haurem de tenir-les presents en delimitar la dimensió intel·lectual d'Otero Pedrayo. Potser aquest sabia més coses que Adrián Solovio, però tot allò que aquest sabia també ho sabia Ramón Otero. Però no el Ramón Otero madrileny sinó el Ramón Otero Pedrayo autor el 1930 d'*Arredor de sí*. I aquesta diferència, aparentment subtil, se'ls ha escapat a gairebé tots els crítics i estudiosos de l'obra oteriana. Una diferència que veiem amb la construcció que l'escriptor fa d'Adrián Solovio.

Adrián pensou no grosso libro de Robert B. Cunningham Graham⁵⁰ sen a penas ler. Sabía pouco inglés (Otero 1994:48).

Esmenta *La voluntat d'Azorín* (op. cit. 51).

El chegaría a entender a Kant en alemán (op. cit. 53).

(...) *héroe de Balzac* (op. cit. 54).

Bergson dixo no seu cuarto do Palace Hotel: [Madrid] ainda non é unha capital europea, pas encore (op. cit. 55).

Cita Zuloaga i Santiago Rusiñol (op. cit. 57).

[Al despatx del pazo d'Adrián Solovio hi havia] *as obras do P. Feixoo e tamén moitas ringleiras de libros novos. Uns din Alcan; outros Mercure. Hai algúns de rexia encadernación en alemán. Moitos teñen notas á marxe. Escritura do Adrián, que a nai bica a furto* (op. cit. 60)⁵¹.

[Adrián Solovio compra] *Die Woche nos quioscos da rúa de Alcalá* (op. cit. 63).

(...) *Algunha porta inquietadora. O grave escaparate da Librería Académica. Títulos en alemán. De estudiante sentíase fracasado. Agora que os entendía non lle procuraban a penas satisfacción.*

(...) *Estaba no centro da intelectualidade española. As ideas debían andar por allí soltas, vestidas de luz. Lembraba a primeira vez que entrara na Biblioteca. Señores malfateados roendo nos libros como cans nos ósos. Nunha vitrina os libros novos espertando tentacións.*

Adrián sufría de non poder debullar tódolos libros novos. Entón considerába necesario para ser un home ó día. Algúns fixérono sufrir moi. Lembraba unha soberbia edición latina de Giordano Bruno. Soñaba con adicarlle unha tempada enteira. Pois el contentábase entón coa cultura ó día (op. cit. 86).

⁵⁰ Robert B. Cunningham-Graham (1852-1936). Escriptor, hispanista i polític, va escriure diverses obres sobre Hispanoamèrica. Diputat durant alguns anys, va ser president del Scottish National Party.

⁵¹ Gairebé la totalitat dels llibres editats per Alcan i Mercure (els 'famosos volums' que haurien llegit en comú els amics ourensans, cf. Casares 1981:56) són posteriors a 1920. No haurien format, en conseqüència, part del seu patrimoni pregalleguista.

(...) Éralle urxente habitar a súa luxosa torre de ideas. Moito tempo dubidara no estilo da torre. Filosófica, literaria, ensaística, crítica. Tradición española, finas e raras pedras de canteira metafísica, paisaxe dos cancioneiros (...); paisaxe da Italia renacente, do gran século de Versalles, do Romantismo... (op. cit. 87).

Logo foi ganado a Adrián outro desexo xa experimentado: ler todo Stendhal na sólida e clara edición que está no armario de frente da primeira sala. Pois apenas pasara de Le Rouge et le Noir e dalgúns esquemas de viaxes (...). Adrián iniciaba a tarde co libro stendhaliano De l'amour.. (op. cit. 88-89).

Adrián Solovio decideix fer un viatge per Europa a proposta d'un membre de la Institución Libre de Enseñanza. En la seva preparació i amb la visita a París apareixen -entre altres cites- les escolàstiques de Suárez i de Fénelon⁵², Voltaire, l'*Encyclopédia*, Diderot, Chateaubriand, Michelet, Balzac (*La comèdia humana*), el diari *L'Intransigeant*, Rousseau, Goethe, Nietzsche, Renan, Heine, Turgueniev, Rilke, Valéry Larbaud, Barrés, Lamartine, Mistral (op. cit. 132-147).

Unha noite Adrián lembrara unhas páxinas de A rebours de Huysmans. Deberíase traducir en castelán 'a contra pelo' (op. cit. 148).

Quan Adrián coneix la marquesa de Portocelos, coneix els llibres que hi havia al pazo del seu marit: "Un bouquet de rosas de Francia desfollábase no grave xardín do pazo. Libros [a]marelos, verdes, vermellos, de Alcán [sic], de Kra, da N.R.F." (op. cit. 151)⁵³. A la marquesa li hauria agradat ser com Georges Sand (op. cit. 152). Ella i Adrián freqüenten exposicions i parlen de Proust (op. cit. 154).

En viatjar per terres alemanyes, Adrián recorda *De l'Allemagne* de Madame de Staël (op. cit. 157)⁵⁴. La marquesa, enutjada per l'obsessió d'Adrián per la filosofía, li diu que no en coneix d'altra que la que va estudiar amb Bergson a la Sorbona⁵⁵ (op. cit. 158). Adrián cita uns versos d'*Herman und Dorotea*, de Goethe (op. cit. 160) i esmenta Novalis i Fichte (op. cit. 162), alguns escandinaus com Ibsen, Grieg, Selma [Lagerlöf] i Kierkegaard, Renan i Rilke de nou, i Hoffmann.

⁵² En notes al peu, els editors de l'edició d'*Arredor de sí* que segueixo ja donen una breu informació dels personatges que Otero Pedrayo esmenta.

⁵³ Novament els 'famosos volums' francesos!! que també tenia Adrián Solovio al seu despatx. Otero els tenia a Trasalba però només després de 1920. Els d'Alcan són de color grana (vermellosos).

⁵⁴ Adrián i la marquesa passen per Weimar però els editors García Sendón no fan cap esment de la ciutat on durant tant de temps va viure Goethe. Resulta clar que el pas per aquesta ciutat, juntament amb els versos de *Herman und Dorotea* són un homenatge d'Otero Pedrayo al gran escriptor alemany, circumstància de la qual els editors no s'han adonat.

⁵⁵ Doncs no seria tan frívola aquesta marquesa consort: li hauria agradat ser com George Sand i havia assistit a una lliçó de Filosofía amb Bergson a La Sorbona. Bergson fou catedràtic, des de 1900, al Collège de France i a La Sorbona pronuncià conferències que esdevingueren molt famoses.

En general, no hi hauria diferències sensibles entre el perfil de lector d'Otero i el que aquest li va donar a Adrián Solovio. Si de cas podria haver-hi algun possible anacronisme en relació a algunes lectures i d'alguns esdeveniments entre el període de formació / conversió d'Otero Pedrayo, i el del protagonisme d'*Arredor de sí*. Hi manquen algunes lectures que, tal vegada, 'delatarien' Otero Pedrayo, com seria el cas dels llibres de geografia i història. Adrián Solovio 'seria com' el Ramón Otero madrileny, però de cap manera no seria Otero Pedrayo.

8.2.3 Arredor de sí vist per Otero Pedrayo

Otero Pedrayo comentava amb Víctor F. Freixanes (1982:22) d'aquesta novel·la:

ROP- Sí, foi un libro moi lido, dentro do que se pode, claro.

VFF- Eu diría que Os camiños da vida é a lembranza do mundo dos seus pais, namentres que en Arredor de sí as vivencias son direitas, é un manifesto persoal xa, unha toma de posición diante dos feitos.

ROP- Si, cicáis poda ser así. O que si é certo é que a novela é, efectivamente, o resultado e, ao mesmo tempo, o testimonio de vivencias moi íntimas que dalgún xeito non soio eran miñas sinón de toda a miña xeneración, que atopou o galeguismo por aqueles anos. Adrián Solovio, o protagonista do libro, son eu e somos todos os mozos que atopamos Galicia por aquelas datas: Castelao, Lousada, Risco, Cuevillas, cada quen cas súas diferencias. Moitos de nós andabamos en Madrid coma sen brúixola. Coma o Solovio da novela. Podo falar de meu caso: marchei estudar á capital de España e metinme nos libros e na miña carreira como calquer outro rapaz do meu tempo.

De les paraules d'Otero Pedrayo es desprèn que *Arredor de sí*, més enllà d'un exercici literari més o menys reeixit, no deixava de constituir un artefacte justificatiu de moltes coses. Penso que a Madrid, Otero i Risco tenien la seva particular brúixola ben orientada al seu particular nord. I, d'altra banda, qualificar de "mozos que atopamos Galicia" als qui aleshores tenien més de trenta anys, sona a excusa de mal pagador.

I Otero Pedrayo, en les seves paraules a Víctor F. Freixanes, no podia trencar l'autoretrat que s'havia construït: la imatge de l'Otero-Solovio calia *mantenella e non enmendalla*. Perquè, en realitat, l'Otero Pedrayo de Madrid de finals dels deu era ben diferent d'Adrián Solovio. Malgrat la seva crida al compromís galleguista, feta el 1918 en un diari d'Ourense, continuava exercint la vida sense problemes d'un 'señorito', ben lluny de la brega partidària (a les Irmandades da Fala) o cultural (a Nós). Que Otero es construí un *alter ego* a mida, de manera que aquest, a la llarga, li modifiqués el seu jo, penso que està fora de dubte. I per confirmar com era l'Otero Pedrayo de 1919-1920 -ben diferent del Solovio 'convertit'- només cal que repassem què li escrivia Risco a Losada Diéguez. A banda d'expressar-li en més d'una ocasió dificultat per a tenir un treball d'Otero per a la revista, li deia:

[desembre de 1918] (...) De Otero sabese qu'ainda non acabou, qu'agora suspendeuse y-el virá pra Navidá (...).

[13 d'octubre de 1919] (...) O Ramón Otero vai falar na Festa da Raza en Santander. Escribinlle: 'Querido déraciné': con certa melanconia, leo no xornal de Juan de Aragón que vas tomar parte na Festa da Raza. Non fixeches mais

que chegar e xa se adonou de ti o Paniberismo. Pro non che digo nada. Que Murguía che perdoe (...)

[principis de 1921?] (...) *De Ramón Otero non che sei que decir: il ven eiquí coma quen ven ó desterro, porqu'il se non atopa mais qu'en Madrid, anque a nós nonol-o diga, d'ceo á sua nai: eiquí abúrrese, si algo fai nas nosas cousas é por s'entreter, e un pouco como dilettante; é o Xacinto d'Eça de Queiroz, doente de fastio incurabel. É cecais a mais bela mentalidade y-o millor curazón que temos; pro nin son mentalidades belas as nos compren -millor fora que non a tivera tan elegante- nin o seu curazón chegará endenxamais ó heroismo de sacrificia-los os seus gustos.*

[gener de 1921] (...) *O Otero vira á Asambreia, pro nin da conferencia... nin cree en nada. Hoxe tivemos unha conversa [d]esconsoladora (...).*

[novembre de 1921] (...) *Hoxe principiou Ramón Otero un curso de conferencias no Centro Obrero, en col das novas nazonalidades d'Europa, en castelan (...).*

(...) *Nin Peña Novo nin Ramón Otero son galeguistas, sobre todo iste derradeiro. Faguemos moi mal en andalo compricando á forza en cousas que non lle van nin lle veñen, que lle teñen sen coidado, e das que eu lle coñezo qu'está desexando qu'o deixemos ceibe. Il é da pandilla do canalla de Noriega e do asqueroso do Fiscal. O seu galeguismo redúcese a protexer a ise escravo noxento a que[n] nós tivemol-a debilidade d'editar un libro pra que logo anda falando mal de nós.*

[ca. març de 1922] Comentant-li les 'forces' de què disposaven per a donar conferències, diu que "(...) Ramón que non quererá".

En conseqüència, i malgrat algun ressentiment de Risco pel tema de Noriega, podem deduir que no era 'apostolat' allò que Otero feia en els primers anys vint. Conforme s'hauria anat 'redreçant', potser trobaria en falta un perfil més adient, i d'aquí, segurament, la fabricació d'un de nou amb el recurs de la novel·la autobiogràfica: si deien que Solovio és com Otero, ens imaginem Otero com Solovio.

8.2.4 Arredor de sí vist per la crítica

Dels tres textos autobiogràfics que han recollit l'abans i el després del trànsit del grup *Nós* al nacionalisme, aquest és l'únic que està articulat a manera de via iniciàtica, és a dir amb una fita de 'conversió'. Per tant, la crítica l'ha tingut com a paradigma generacional. Per a Ricardo Carballo Calero

Arredor de sí é un libro importante na historia da cultura galega (...). Ramón Otero Pedrayo estaba entón na força da edade, na edade en que se conquira -cando se conquira- a mestria no oficio.

Tot i tenir una "trama argumental más ben frouxa", serveix a l'etopeia⁵⁶ d'una figura que s'encara cap al seu destí, de forma que Carballo Calero compara Adrián Solovio amb l'Ulisses que retorna a Ítaca, i, pel que fa a l'estil, amb l'Azorín de *Félix Vargas* (1928). La novel·la tindria una intenció didàctica, o docent, o moral, *d'animus aedificandi*.

Otero abstense elegantemente de predicarnos un sermón de dogmática doutrina. (...) o tema de Arredor de sí, como o de Devalar, (...) é (...) un momento da cultura galega. A obra refrexa a conversión ao servicio dos valores galegos dos homes da xeración de Otero, educados nun europeísmo, nun cosmopolitismo entre simbolista e decadente.

Cristina Pedroso (1972:100) també ha escrit de la novel·la oteriana. En la introducció al seu article, repeteix els tòpics de la 'inadaptació' de Risco, Otero i López Cuevillas. Del caràcter autobiogràfic d'aquesta novel·la ha dit:

Unha novela, Arredor de sí, é como unha autobiografía⁵⁷ que crarexa as ideas, o estado anímico e a formación intelectual deste grupo do que el mesmo [Otero Pedrayo] forma parte.

A continuació explica l'argument (que ja havia estat explicat per Carballo Calero en el seu article a *Grial* núm. 31 l'any anterior) i l'estructura interna, és a dir l'alternança entre capítols on l'acció se situa dins i fora de Galícia (op. cit. 102). Reflexiona sobre la inclusió d'un text, l'autor del qual seria Adrián Solovio, en el si de la novel·la:

Non sei esaitamente a finalidade que ten Otero Pedrayo en nos ofrecer esta narración. Eu pensei si quere oponer Castela a Galicia, e identifica Galicia co mar. Di que en Castela reina o misticismo e que o pecado nasce do mar e está tras dos montes, nun mundo de arboredas, viñas, lameiros e augas. Parez que a ilusión [sic, per alusión] está craramente dirixida a Galicia. Adrián, nesta época da súa vida na que escribe a noveliña, estava alonxado física e espiritualmente de Galicia. Vai a Madrid precisamente pra fuxir do meio que o arrodea en Galicia, ao cal, nestes intres, nada o ataba; resultáballe indiferente. Debido a esta actitude é polo que entendo a oposición Castela-misticismo / Galicia-pecado (Pedrosa 1972:103).

⁵⁶
⁵⁷

Novament l'etopeia ('descripció del caràcter d'un personatge') que jo no trobo per enlloc. Un text no pot ser "com unha autobiografía": o n'és o no..

No sé si, per al moment i en l'àmbit el qual aquest article fou escrit, resultaria massa avançat el concepte de megatext aplicat a *Arredor de sí* en relació al relat "Nosa Señora das Lavercas" (present també en altres textos d'Otero). En qualsevol cas, crec que Cristina Pedroso no ha sabut situar les coordenades entre ambdós textos i les possibles incoherències que s'hi poden observar.

Del personatge protagonista, Cristina Pedroso (op. cit. 105) ha dit que "*é un home mui individual, mui introvertido, que analiza sempre os seus estados íntimos*"; que canvia de manera de ser quan torna de Brussel·les i comença a parlar en gallec: "*Adrián Solovio e René (o persoaxe da novela de Chateaubriand) teñen puntos en común*". I del valor d'*Arredor de sí* ha dit (op. cit. 108), sense abandonar els clixés:

(...) Aparte da súa riqueza conceptual pra entender o movimiento dos homes da xeneración 'Nós', calquer leitor que teña uns pequenos coñecementos das nosas letras (...) poderá atopar nela eso que se sou en chamar 'o espírito da época' (...).

Salvador Lorenzana (1976:149) ha escrit, afusellant -i sense citar-les- algunes de les paraules de Cristina Pedroso, que

A novela de Otero Pedrayo Arredor de sí ven ser como unha autobiografía espiritual que ilumina a formación intelectual e a consagración galega do escritor ourensán e a dos homes da súa xeneración (...).

Paraules repetides (sense ni tan sols autocitar-se) com a Fernández del Riego (1982:72) i sense recança per fer messianisme pel broc gros:

(...) Trátase dunha a xeito de autobiografía espiritual que ilumina a formación intelectual e a consagración galega do autor e dos homes da súa xeneración. Protagoniza o relato Adrián Solovio que anda a se mergullar nas lagoas de moitos tanteos. Dá voltas e revoltas arredor de si mesmo, pero sen se atopar endexamais de todo. Ensaia en diversas culturas, en variadas disciplinas, e só chega a albiscar a súa salvación cando regresa aos eidos natais. Nun outono no que Adrián Solovio se integra no fogar da súa orixe, é cando comeza a se sentir dono dun camiño.

Desque o primeiro personaxe de *Arredor de sí*, afincándose na terra propia, dase a falar na vella lingua dos seus devanceiros, decátase do anovamento do seu ser. A súa vida, desde agora, identifícase coa vida de Galicia. Xa non é novela, nem experiencia psicolóxica. Xa é historia, pois que Galicia comeza outra volta a séla, ao deprender os camiños para atopar a conciencia de seu; e a partir de entón deixa de andar como unha cega ao redor de si mesma.

La tercera ocasió que Fernández del Riego s'ha ocupat d'*Arredor de sí* ha estat en la seva obra *O señor da Casa Gran de Cima da Vila* (1988). No hi ha gaire variació en relació al que havia escrit anteriorment:

Ven ser un testemuño de vivencias moi íntimas, non só del, senón de toda a súa xeneración. Poderíase decir que se trata dunha novela-espello dessa xeneración: das súas pelerinaxes europeas, das súas frustracións e espe-

ranzas; da súa loita por superer as tentativas miméticas, e por acadar unha expresión propia, orixinaria (...).

Crítiques com aquesta -igual que les anteriors- no fan sinó engruixir la bola de neu del tòpic generacional referit al grup Nós.

Per a Carlos Casares (1976:188), *Arredor de sí* seria més una autobiografia personal que no pas generacional, malgrat la voluntat de Risco de fer-la tal: "(...) está o xoven intelectual Otero cáseque enteiro e verdadeiro baixo o disfraz de Adrián Solovio", amb fortes coincidències entre la vida real de Ramón Otero i la vida ficcional d'Adrián Solovio. I posa com a exemple el capítol dedicat a Matías el bibliotecari a *O libro dos amigos* (op. cit. 189).

Malgrat les seves lectures, Solovio seria un romàntic: critica la manera de viure burgesa, menysprea els productes industrials, s'oposa al centralisme cartesià, prefereix les literatures perifèriques, és contrari al cosmopolitisme (op. cit. 190). Oposicions que ho serien al segle XX, i no al segle XIX com Risco.

En la seva biografia d'Otero Pedrayo, Carlos Casares (1981:94) descriu la figura do intelectual saído da pequena aristocracia rural, atormentado interiormente pola desorientación e as dudas, que despois dunha crisis descubre a vocación personal como un servicio á súa terra.

i considera (op. cit. 108), sense cap mena de dubte, que Adrián Solovio corresponia a Ramón Otero, de la mateixa manera que el Paio Soutelo d'*Os camiños da vida* era Enrique Otero Sotelo, pare de l'escriptor. Però de la lectura d'*Arredor de sí* com a autobiografia generacional, Casares (op. cit. 109) ha dit que

Desde que Vicente Risco escribira no ensaio Nós, os inadaptados que en Arredor de sí se reflexaba a aventura espiritual de toda a sua xeneración, a novela vense interpretando á luz desa afirmación. O mesmo Otero era dese parecer. E con ser verdade, dita afirmación resulta demasiado simple.

Segons Casares, no podem fer la lectura 'generacional' ni d'*Arredor de sí* (que només seria el procés d'Otero Pedrayo) ni de Nós, os *inadaptados* (que sols en seria el de Risco). I, com a exemple, compara per diferents l'esperit turmentat d'Adrián Solovio amb el dilettantisme "un pouco snob" de Risco⁵⁸, per a qui el descobriment del galleguisme resultaria menys essencial, menys dramàtic i més lúdic que per a Otero Pedrayo.

Tanmateix, Casares (op. cit. 109) no fa cap distinció entre Risco i Otero que hagués pogut condicionar dues reflexions diferents. Val a dir, i això no ho assenyalen ni Casares ni ningú més, que Otero era fidalgo amb pazo i Risco no⁵⁹.

⁵⁸ Penso que Casares ho defineix molt bé. Risco mai no hauria arribat a ser un veritable *dandy* sinó això, un esnob diletant.

Ramón Otero-Adrián Solovio té un problema d'identitat a Madrid i, en canvi, el problema de Risco era de projecció de pensament (teosofia-nacionalisme). Això hauria pogut provocar que el galleguisme li seria una mena de novetat, de cabriola, de joc estètic. Amb tot, considera que *Arredor de sí* pot ser pres, en sentit ampli,

como a biografía espiritual da Xeneración Nós, por tanto algunos dos seus membros, sobre todo os integrantes do grupo de Ourense, peregrinaron como Adrián Solovio por culturas alleas, sin atoparse nelas endexamáis. O desacougo de Adrián pode ser o desacougo de Risco, de Otero e de Cuevillas durante o período que vai de 1909 a 1918: donos dunha vasta cultura, sofrían ao non dar co camiño que debían seguir para non quedarse na esterilidade de intelectuais de café, críticos acedos, brillantes e escépticos, descontentos permanentes en guerra contra o mundo.

Continua Casares dient que *Arredor de sí* és una novel·la sense acció, tot s'esdevé en el cap del protagonista, "de modo que más que dunha novela (...) ven ser unha especie de diario espiritual, no que se dan moitas das características do ensaio", i això seria fruit del conflicte interior d'Otero entre ser un novel·lista tradicional i l'escriptor culte i de grans síntesis metafòriques. Per a Casares (1981:111) seria, possiblement, el text d'Otero més acabat i el més estimat pel seu autor. L'absència d'altres personatges de relleu fa que l'interès quedi focalitzat en valors que no són pròpiament novel·lístics.

Aquesta anàlisi de Carlos Casares sistematitzava les tesis intuïdes per Ramón Piñeiro i Salvador Lorenzana. L'autoritat intel·lectual de Casares i la qualitat de les seves biografies de Risco i d'Otero Pedrayo, possibilitaren que, amb posterioritat, els estudiosos que s'hi acostaren mantinguessin idèntics criteris amb la seguretat que no trencaven amb la visió ortodoxa del tema. Tanmateix, aquesta anàlisi convé revisar-la.

Un primer aspecte seria el de la 'peregrinació per cultures d'altri'. El problema dels homes que, temps després havien de fer Nós, no era anar a cultures estrangeres. Només des del salt a les cultures europees era possible assolir una dimensió nova per a la cultura gallega. El problema estava en el fet que bona part d'aquests estadis culturals pels què navegaven, tenien una condició anacrònica: l'idealisme teosofista en el cas de Risco i de López Cuevillas, el romanticisme tardà en el d'Otero Pedrayo. Però si ens centrem en el pensament d'Adrián Solovio, en

⁵⁹ Malgrat les afirmacions de Xosé María de Castro a propòsit del document de reconeixement de noblesa a favor de Vicente Risco. A aquestes alçades... Otelo era fidalgo i tenia casa pairal -redimensionada a 'pazo'- i Risco no. Això determina unes visions (per uns records) diferents: Otero voldria conservar; Risco, guanyar.

cap passatge d'*Arredor de sí* es troba en 'cultures d'altri': l'única instància cultural possible era espanyola o europea, en la mesura que encara no existia una cultura gallega culta. I encara més. La trajectòria europea d'Adrián Solovio no és cultural sinó un recorregut frívola pel continent, malgrat que Otero el disfressés amb tics intel·lectuals i erudits (*Goethe, Madame de Staél*).

Un altre aspecte que també convé revisar és el caràcter de 'biografia espiritual' del grup Nós. Com a biografia resultaria falsa (i falsificada), a l'igual que si tingués una dimensió col·lectiva, generacional. Otero Pedrayo dissenyà el perfil d'Adrián Solovio anys després del moment que, teòricament, tingueren lloc els esdeveniments reconstruïts. Per tant, res de diari espiritual ni de trajectòria interna al cap del protagonista sinó artificiositat de l'autor, desdoblat en narrador i protagonista. I d'assaig, menys encara sinó simple amuntegament de cites erudites.

La majoria dels crítics s'han inclinat més per considerar *Arredor de sí* una novel·la autobiogràfica o una autobiografia que no pas una simple novel·la, és a dir, ficció. X. A. Fernández Roca (1976:249) ha apuntat algunes línies per a acostar-se a l'estudi crític d'*Arredor de sí*.

A primeira cuestión coa que temos que nos defrontar é a de si Arredor de sí é unha verdadeira novela (...). 'Novela' é o rótulo proposto polo mesmo autor, mais esto non abonda pra aceptalo. Arredor de sí é unha narración longa, en prosa, con persoaxes, acción, conversa (...). [Amb el protagonista] Adrián Solovio, trasunto do propio autor, (...) atopámonos ante unha 'novela autobiográfica', mesmo que con certas limitacións; tamén ante unha 'novela de tesis', didáctica, ideoloxicamente orientada (op. cit. 250).

Assenyala algunes peculiaritats: hegemonia discursiva i no narrativa, absència de descripcions objectives i de diàlegs, el protagonista no viu sinó que reflexiona, la resta de personatges són irrelevants, no hi ha acció novel·lesca, per acabar dient que

as citas de escritores, filósofos, pintores, políticos, etc. a carón das abundantes referencias a obras de arte, movementos estéticos, modas, escolas de pensamento, etc, dan un tinte eruditio á obra (ibidem).

Penso que Fernández Roca ha vist les coses de l'inrevés: qüestiona la condició de novel·la d'*Arredor de sí* i no ho fa del seu caràcter autobiogràfic. De manera semblant, hauria confós el que és la bastimentada -a voltes feixuga- del perfil intel·lectual d'Adrián Solovio -és a dir, de la autoreconstrucció d'Otero Pedrayo- amb un to erudit.

Fernández Roca compara la gènesi d'*Arredor de sí* amb altres obres dels membres de la Generación del 98 i de coetanis d'Otero Pedrayo: Ortega y Gasset

(*España invertebrada*, 1921; *La deshumanización del arte*, 1925; *La rebelión de las masas*, 1930), Maeztu, Marañón, Unamuno, Azorín -en tant que llibre de viatges (!)- i, molt especialment, amb la novel·la del darrer, *La voluntad*. Destaca l'absència de Valle Inclán, absència al meu parer -i que Fernández Roca no considera- pel modernisme del dramaturg arousà. Els elements coincidents serien l'autocrítica nacional, la vocació europea, la troballa del paisatge, i així Fernández Roca (1976: 251) estableix, de manera -al meu entendre- molt simplista, les següents equacions:

Narrador d'*Arredor de sí* = Adrián Solovio = Otero Pedrayo = la nova Galícia
Narrador de *La voluntad* = Antonio Azorín = Martínez Ruiz = la nova Espanya

Tornant al to erudit que conforma el perfil del protagonista, per a Fernández Roca (op. cit. 252)

Otero Pedrayo compuxo, a mantenta, unha novela culta. O cosmopolitismo e o aristocratismo de entreguerras embebeu as súas páxinas. O escritor, así, está a seleccionar o seu público, inda que non fose súa intención, reducindo o número dos posibles lectores pola acuguladura destes elementos.

La intenció d'Otero Pedrayo no seria tant -al meu parer- seleccionar un públic capaç d'entendre tanta erudició acumulada sinó mostrar el nivell cultural que podien oferir els gallegistes, una neutralització a la frase que diu Xacobe Solovio i que hem vist no fa gaire: "Si, hai algúns que falan e escriben en galego (...). Non sei como ti aturas ese fedor de esterco do curro (...)" . L'objectiu d'Otero seria establir, pel damunt de la isotopia galleg=fems, una altra: galleg=cultura.

Un altre element que Fernández Roca esmenta (op. cit. 253) és l'espai. Aquest seria un espai interior però, a diferència d'altres crítics, considera que Otero Pedrayo no va recórrer al monòleg interior "*sinón ó cuaderno de notas do protagonista-narrador, que falaría de si mesmo en terceira persoa*". També analitza (op. cit. 254) els personatges, en general poc actius. La mare seria el vincle amb la terra, l'àvia seria la Galícia del segle XIX, a l'igual que l'oncle capellà; quan aquest mor també ho faria el vuitcentisme. Calia, aleshores, viatjar a Europa a la cerca del futur.

Arredor de sí estaria mancada de l'humorisme sorneguer habitual en els grans escriptors gallegos (op. cit. 257). Aquesta mancança seria, crec, lògica, atesa la voluntat d'un eix iniciàtic aplicada per l'autor al text. Circumstància aquesta, la del caràcter iniciàtic de la novel·la, que també l'ha assenyalada Fernández Roca:

Arredor de sí é a crónica da peregrinación interior i exterior dun home (...), de calquera home. El percorra a súa identidade e a súa conciencia en terras lonxanas, pero só pode atopalas na propia, en Galicia.

Per acabar la seva anàlisi, per a Fernández Roca (op. cit. 257)

Arredor de sí é, inda mellor que novela, un 'libriño de notas', fundamental para o coñecemento de Otero Pedrayo, da xeneración 'Nós' e mais de Galicia e da súa cultura. Relato de arrecendo decimonónico, pero cheo de actualidade no seu europeísmo de raigaña rexional.

Aquesta consideració com a 'quadern de notes' del protagonista -que ja hem vist que, segons Fernández Roca, reemplaçaria la reflexió del monòleg interior, oblidat l'omnisciència del narrador, present al llarg de l'obra, clarament xocant amb la pretesa interioritat del protagonista. D'altra banda, el contingut d'*Arredor de sí* no dóna en absolut cap informació sobre els homes de Nós, ni sobre Galícia, ni sobre la cultura gallega que Fernández Roca hi ha volgut veure.

Maria Rosa Maneiro, en un article molt dolent sobre *Arredor de sí* (in Cardeñoso 1979:149)⁶⁰, no fa sinó reproduir el tòpic més comú: indica el caràcter generacional donat per Otero i afegeix que "es una autobiografía que clarea todas las ideas y que pone a la luz el que hacer de la llamada Generación Nós".

Darío Villanueva (1990:153) sí que ha optat per la consideració del recurs al monòleg interior, i ha dit que

Arredor de sí parécmese o arquetipo dunha novela lírica e intelectual á vez na que, tecnicamente, non falta un emprego moi efectivo dunha forma peculiar do monólogo interior en terceira persoa, e a presencia deses momentos de súbita revelación do sentido da realidade que James Joyce gustaba chamar, por boca do deu personaxe Stephen Dedalus, epifanías.

Em sembla excessiva aquesta consideració d'incloure el recurs del monòleg interior, d'influència joyceana, en *Arredor de sí*. Si ja em resulta difícil admetre-ho en *Devalar* -obra en què el protagonista té molta més autonomia en relació a l'autor que Adrián Solovio-, la desestimo en el cas de les vivències d'aquest. Convé no oblidar que qui pensa 'interiorment' no deixa de ser el narrador-autor, omniscient en el seu interior. Omnipotència que, en la millor tradició realista, inocula al protagonista.

Hi ha aparents semblances entre el diari fictici i el monòleg interior que no sempre són certes (normalment les normes d'edició no són observades). En un monòleg interior -que cal que estigui separat gràficament de la resta- el protagonista només es parla a si mateix, en funció de protagonista, amb dubtes

⁶⁰ El llibre aquest de Cardeñoso és francament dolent en quant a concepció i compaginació. Valgu aquest paràgraf com a mostra. En la fitxa dels autors que hi col·laboraren, deia de María Rosa Maneiro: "(...) El motivo de estar su trabajo presente, es debido a su estrecha relación con el fallecido Patriarca de las Letras Gallegas, y a que ella es mi esposa". No he trobat enllloc cap altra referència d'aquesta María Rosa Maneiro.

sobre el futur. En canvi, el veritable diarista, quan escriu, mai no té present el paper implícit d'un heroi. I Otero, desdoblant en Solovio, sí que el tenia implícit aquest paper.

El monòleg interior es caracteritza per la seva espontaneïtat (i d'aquí l'habilitat de l'escriptor per a construir-lo correctament), per l'absència d'una articulació lògica i pel fet de basar-se en l'associació, amb síncopes, el·lipsis, amb molta riquesa d'imatges. En definitiva, seria la reproducció, el més fidel possible, de la successió ordenada (seqüencial) dels pensaments, des que es gesten fins que són transmesos, amb *lapsi linguæ*, retrocessos, encadenaments, amb una comprensió *a posteriori*. El monòleg interior requereix d'un temps verbal present i d'una dimensió temporal real, però mai referits a verbs d'acció.

D'altra banda, *Arredor de si* compta amb la presència d'un narrador omniscient, la qual cosa constitueix una intromissió actancial i anula absolutament la possibilitat del monòleg interior. En canvi, aquesta obra estaria més a prop del psicorelat, procediment pel qual un narrador omniscient intenta analitzar allò que s'esdevé en la consciència del protagonista. El psicorelat s'oposaria radicalment al monòleg interior⁶¹.

El número 52 de *Grial*, dedicat íntegrament a Otero Pedrayo, també incloïa una ressenya d'Antón Villar Ponte, sense indicar quan fou escrita ni si havia aparegut en algun altre lloc prèviament (*A Nosa Terra?*). Cal suposar que seria del moment de publicació de la novel·la. En tot cas, aquesta ressenya ens pot il·lustrar sobre la manera que fou rebuda pels gallegistes quan aparegué:

Unha vida novelesca que perdida prá Galicia remata por se identificar con Galicia -a de Adrián Solovio-, sirve de eixo á fábula desta obra de Ramón Otero Pedrayo que se titúa Arredor de si e que eu vos aseguro que é unha obra merecente de consideración, pesie ao feito de ser galega e estar escrita en galego, como as más afortunadas dos melhores mestres da novela castellana.

A la vista d'aquesta anàlisi, podem intuir encara una certa recança, una certa desconfiança, en la normalitat d'una literatura en prosa escrita en llengua gallega, en comparació a la feta en castellà.

Álvaro Cunqueiro (1976:270) considerava -potser de forma exagerada- que Otero Pedrayo

⁶¹ He elaborat aquestes hipòtesis a partir d'algunes idees recollides per del Prado et alia (1994:260-287).

(...) na súa novela *Arredor de si* está á percura das súas raíces galegas, o viaxe ao encontro da patria necesaria e cotiá pola que vai dar heroicamente a vida. Porque tamén dá heroicamente a vida pola patria o intelectual, e ainda o soñador.

Lino Braxe (1987:8) recollia l'opinió de Xaquín Lorenzo 'Xocas', ourensà com Otero, sobre *Arredor de si*, amb paraules que no fan sinó reblar el clau del tòpic:

En 'Arredor de si' Otero fai unha proxección do seu espíritu sobre aquela vida que el viviu en Trasalba. El observaba como vivía a xente, as preocupacións dos demás que coincidían coas súas e que chamaban a sua atención. Otero nese aspecto era un home intimamente ligado ao campesiñado (...).

Felipe Senén (1987:24) també ha escrit de la relació Adrián Solovio-Ramón Otero, sense sortir-se del guió comú però esbrinant la gènesi del nom del protagonista:

(...) Ansia de xeógrafo que está en 'Arredor de si', abraiado polo cosmos, Adrián Solovio non é máis que o mesmo Don Ramón, nado un cinco de marzo, festa no almanaque de San Adrián, imaxe tan venerada para as xentes do mar dos confins da Galiza. Solovio, na lembranza da igrexa de San Fiz, ao pé do Castro do Monte Libredón, onde vivía Pelagio⁶², o ermitaño que polo ano 813 descubrío o sartego do Santo Xacobe. Solovio é pois un lugar de búsqueda e aconteceres máxicos (...).

Per a Román Raña (1987:37), *Arredor de si* és "unha devota anagnórise de Galiza", definició retòrica, un pèl pedant en aquest context, que tot plegat no ens diu res: no descobrim Galícia amb l'evocació de la persona d'Adrián Solovio ni del text de la novel·la d'Otero. Qualifica el protagonista de "aristocrata cosmopolita que morreu no ourensán, emerxendo das súas cinzas xenealóxicas un fidalgo galeguista comprometido cos destinos da Terra". Home..., aristòcrata i cosmopolita... Venia d'un pazo, a penes viatja per alguns llocs de Castella, de Madrid estant, i passa per algunes ciutats europees. I fidalgo galeguista... potser un comentari que resultaria sobre.

Per a Quintana i Valcárcel (1988:174), *Arredor de si* és

a novela más famosa de Otero Pedrayo (...) que sinala, polo demais, un fito na historia da literatura galega. Publicada (...) en 1930, cando o autor contaba xa con corenta e dous anos, é tamén a que ten corrido mellor sorte editorial, e á que se lle han prestado maior atención crítica. De todas súas novelas, é a preferida.

Tradicionalmente, vense interpretando a figura do protagonista, Adrián Solovio, como o retrato da aventura espiritual que levou á conversión ó galeguismo da xeración á cal pertenceu Otero, a Xeración Nós, desde que Vicente Risco, no seu ensaio [Nós, os inadaptados], sinalara tal afinidade (...).

Arredor de si é unha novela sen acción exterior; todo o que acontece desenvólvese na mente do protagonista; a acción é interna, psicolóxica; por iso, a narración non vai seguir unha orde crononolóxica: hai saltos no tempo,

⁶² Per aquesta regla de tres, aquest nom de Pelagio el podríem emparentar amb el Paio Soutelo, el protagonista d'*Os camiños da vida*.

escenas do pasado que reproduce a memoria, mesmo hai saltos de séculos por mor da fantasia retrospectiva.

A obra configúrase como unha sorte de viaxe interior á percura da identidade do Eu, similar á viaxe romántica a través do Weltinnenraum [segons expressió de Novalis] -cara ó interior polo interior;- unha viaxe das tebras á luz, do desacougo do espírito e a subxectividade insatisfeita á harmonía da identidade rencontrada no mergullamento vital nas esencias do ser de Galicia (...) (op.cit. 176).

No sentido en que a novela expón unha etopeia ou conversión ó galeguismo⁶³, e o galeguismo é postular para o país un modo de soergue-la súa, identidade nacional, que ó fin e ó cabo habería de ser política, pódese afirmar que *Arredor de sí* é unha novela de tese (...).

(...) é unha novela de composición notoriamente culta, literario-ensaística; e éo non só porque se cite abondosamente e comente a literatos, filósofos, pintores e músicos, con case cento vinte autores e más de trescentas referencias (...) (op. cit. 177).

I a propósito del text *Nosa Señora das Labercas*, diuen

que se desenvolve en terras casteláns e relata a historia da fría e intolerante Teresa; historia que cumple unha dobre finalidade: reflexa-la valoración da paisaxe castelá e servir de contraposición entre os espíritos de Castela e Galicia (op. cit. 178).

Richard Cardwell ha analitzat la possible identitat entre la personalitat d'Otero Pedrayo i els personatges de l'*Ulysses* de Joyce i, en aquest sentit, també ha tocat *Arredor de sí*, referint-se -com feia Fernández Roca- al quadern del protagonista com a base de la narració:

(...) Nesta novela unha narrativa experimental mestúrase co aspecto confesional dun caderno escrito polo protagonista-narrador. Este recurso, xunto coas peregrinacións -ou mellor, periplo- do protagonista pola meseta castelá e o continente europeo, forman unha serie de espellos non só de Adrián senón das obsesiós do mesmo Otero e da Xeració Nós (Cardwell 1990:22).

Continua analitzant la dicotomia amb què s'enfrontava Otero: Madrid-Galícia, cultura metropolitana-cultura (rural) pròpia, dicotomia que resoldria de forma paradògica:

(...) resentimento fronte á hexemonía e á eurocentrada da cultura metropolitana madrileña, tanto como ante o poder político dominante que se exerce mediante esta cultura. En contraste, un orgullo fondo cara ás posibilidades dunha rexeneración cultural galega e como reflecte a alma galega, a súa psicoloxía e o seu sentido de paisaxe (ibidem).

Penso que Cardwell ha fet una anàlisi un tant esbiaixada d'Otero Pedrayo, condicionada per la seva suposada identificació amb els personatges joycians. Per això, crec que s'equivoca quan considera que l'evolució d'Adrián Solovio cap als marges, cap a la perifèria cultural⁶⁴, seria una reacció contra l'eurocentritat de la cultura oficial espanyola (madrilenya). La trajectòria del protagonista -guiada a la

⁶³ De nou l'etopeia, confosa amb la 'conversió'.

⁶⁴ Empro aquest concepte de 'perifèria cultural' en sentit convencional ja que amaga una visió centralitzadora. En definitiva, quan una cultura s'espolsa la dependència de l'hegemonia centralista no fa altra cosa que cercar una centralitat, pròpia i autònoma. Quan aquesta es consolida, deixa de ser 'perifèrica'.

seva voluntat per Otero- és precisament la contrària: seria l'eurocentritat la que el condiria a Galícia, deixant la cultura metropolitana -tancada en ella mateixa i refractària a Europa- al marge. Circumstància aquesta que, sense Otero o amb Otero, era certa, ja que fins a la renovació cultural que es produí amb els primers anys del segle (Institución Libre d'Enseñanza, Ortega y Gasset), la cultura espanyola està fortament desvinculada d'Europa.

Les possibles coincidències que Carlos Casares (1976:289) assenyalava entre *Arredor de sí* i el *Libro dos amigos*, també han estat recollides per Xosé M. Salgado (1990:158). Aquesta coincidència caldria considerar-la com a exemple d'intertextualitat entre obres del propi Otero, en igualtat amb altres exemples entre Otero i els seus autors preferits. Si Casares es referia a la semblança del bibliotecari Matías, l'exemple que Salgado recull és el de don Antonio González Garbin al *Libro dos amigos*, descrit com a don Antonio a *Arredor de sí*. Aquesta anàlisi d'intertextualitat no l'ha observat Salgado en relació a l'inèdit *Lembranzas do meu vivir*, que presenta envers l'obra anterior i de forma més evident, les coincidències i les divergències (Otero no empraria la intertextualitat sinó un simple abús dels mateixos recursos)..

El tema de la intertextualitat a *Arredor de sí* també ha estat analitzat per Ricardo Gullón (1990:202). Assenyala la indubtable influència de l'obra de Stendhal, a l'igual que el que s'esdevé amb la novel·la de Benjamín Jarnés *Lo rojo y lo azul*, escrita el 1930, com *Arredor de sí*. En aquestes novel·les líriques

o foco narrativo desprázase da acción exterior á acción interior (...). Así pois, realmente, é a interioridade do ser o que lle preocupa ó narrador da novela lírica, e ademais sendo a visión que un ten do que hai 'arredor de sí', unha visión incoherente, á que lle falta unha coherencia, unha continuidade, é natural que a novela lírica sexa unha novela constituida por instantes illados.

Emparenta (op. cit. 206) la novel·la d'Otero Pedrayo amb textos com les novel·les filosòfiques de Johann W. Goethe, *Wilhelm Meisters Lehrjare* ('Anys de viatge de Wilhelm Meisters', 1795) i *Wilhelm Meisters Wanderjahre* ('Anys d'aprenentage de Wilhelm Meister', 1821-1829), publicats en castellà a la col·lecció Universal a les acaballes dels anys vint; Pedro Sánchez, de José María de Pereda; *Camino de perfección*, de Pio Baroja; *La voluntad*, d'Azorín; *Las visiones* de Miguel de Unamuno. Especial influència en Otero Pedrayo hauria tingut, segons Gullón (op. cit. 207), Giner de los Ríos i la Institución Libre de Enseñanza, i la novel·la de

Baroja *Aventuras, inventos y mistificaciones de Silvestre Paradox*, els *Sonetos espirituales* de Juan Ramón Jiménez, *El escultor de su alma i el conte Zurita* de Leopoldo Alas 'Clarín'. Ja en referència a autors no espanyols, Gullón (op. cit. 210) considera que el coneixement que Otero Pedrayo pogué tenir de Nietzsche no era del Nietzsche falsificat per la seva germana. D'igual manera, el París que coneix Adrián Solovio no era autèntic sinó el París novel·lat per Balzac⁶⁵.

Per a Ramiro Fonte (1990:40)

(...) na súa novela de experiéncia intelectual Arredor de si (...), o derradeiro capítulo (...) serve como síntese ou desenlace á inadaptación modernista, para simbolizar que xa vai ficar fechada a alianza do intelectual co galeguismo e o seu compromiso mesmo coa terra.

Aquesta anàlisi és una de les més intel·ligents de les fetes sobre *Arredor de si*. I la diferència rau, malgrat la seva brevetat, en el fet que la majoria de la crítica només ha vist en aquesta novel·la oteriana l'arribada al galleguisme -és a dir, la dimensió colectiva- i no tant, o gens, l'abandonament definitiu del que Fonte anomena 'inadaptació modernista', abandonament que tindria una dimensió estrictament individual, per bé que tal vegada esdevinguda simultàniament o mimèticament.

Això suposaria una diferència molt important entre Otero Pedrayo i Risco. Aquest hauria mantingut oberta la porta de la 'inadaptació'. Això ho provaria el fet que, anys després del considerat acte formal de l'"adaptació" -és a dir, quan l'ingrés orgànic en el nacionalisme-, seguís escrivint de teòsofs i encara hi tornés amb la seva reflexió *Nós, os inadaptados*. Per a Otero Pedrayo, en canvi, l'escriptura de la trajectòria d'Adrián Solovio hauria foragitat tots els fantasmares de joventut de forma definitiva. Aquesta mena de catarsi l'hauria refermat en el que ell considerava compromís amb la seva terra i en una opció estètica concreta.

A més de Fonte, un dels pocs crítics que -al meu parer- s'han atansat a l'obra d'Otero Pedrayo amb un mínim exigible de rigor i de voluntat d'anàlisi, ha estat Carlos Paulo Martínez Pereiro. El seu article "Viaxe ao centro da Terra. Unha maneira de ler a Otero" comença citant a peu de pàgina (1987:79 n1) una reflexió del professor Jordi Llovet a propòsit de Franz Kafka⁶⁶:

"(...) una de las tentaciones más ostensibles de la literatura de las pequeñas naciones con problemas de identidad nacional y de convivencia con una gran (en sentido puramente cuantitativo-geográfico) cultura contextual-estatal, es

⁶⁵ No he trobat cap referència a algun viatge d'Otero Pedrayo a França. El París oterià seria, doncs, un París literari i manllevat.

⁶⁶ Jordi Llovet, "Franz Kafka y su proyecto de una pequeña literatura nacional", *Camp de l'Arpa* núm. 63, Barcelona, 1979, 11.

cerrarse sobre si misma, replegarse en un gesto de recelosa salvaguardia de lo propio, sacralizar los elementos locales y rendir tributo de admiración, a menudo extremada, a figuras de la propia arqueología literaria, o aun de las más rigurosa contemporaneidad".

Martínez Pereiro reivindica els gèneres considerats 'subalterns', com l'autobiogràfic i l'epistolar. Per a llegir *Arredor de sí* apunta (op. cit. 80) dues raons:

1. *Porque se é opinión común a dificuldade que, en xeral, conleva a leitura da obra oteriana, cando se fai referencia a Arredor de sí esta se considera maior. Carlos Baliñas escrebeu⁶⁷ que esta novela 'pola súa calidade, non resulta fácil de ler. Pide do lector unha sensibilidade case mórbida e unha información cultural moi extensa'.*
2. *Porque esta obra ten unha 'diferentia específica' que tamén parece pedir (...) un recurso de aproximación visceralmente asistemático que teña en conta o peso da evocación que Otero nel veteu (...)*

Seguint Casares, afirma que, de fet, només Otero era Adrián Solovio, i fa les següents afirmacions (op. cit. 83-84):

-Otero proxéctase voluntariamente na figura de Adrián, facendo deste o seu dobre ideal, converte-o nun símbolo do seu propio plantexamento ideolóxico.

-Debe descartar-se que Arredor de sí sexa unha obra puramente de tese ideolóxica -aínda que non a exclui- pois hai por parte do autor un interés pola vivéncia subxectiva dos feitos, unha vontades de literaturizar e psicoloxizar tanto as situacións como os protagonistas.

-Sen cair nun inxénuo determinismo, é difícil comprender en profundidade esta novela de ignorarnos a parte autobiográfica que a experiencia e o imaxinario oteriano lle suministraron, (...) a obra debe entender-se pola biografía xa que a intención da novela parece ser, como nos escritores medievais, tamén demostrativa e o ton e o sentido da narración son de índole psicolóxica, ideolóxica e mesmo filosófica (...).

Vemos que Arredor de sí é tanto unha novela histórica como unha novela sobre a historia; ou, se se preferir, é tanto autobiografía ideolóxica e manifesto histórico como o contrario, manifesto ideolóxico e autobiografía histórica.

Per a acabar, Martínez Pereiro assenyala quatre trajectòries de viatge: *interior* (psíquic), *exterior* (topogràfic), *crònic* (d'un temps, d'una generació) i *(an)acrònic* (de tot el temps, validesa arquetípica).

De tota manera, malgrat l'intent de rigor analític, Martínez Pereiro no ha sabut defugir del reduccionisme. Si resulta habitual confondre i substituir la història d'un país per la història del seu nacionalisme, en aquest cas no només se substitueix la història del nacionalisme político-cultural gallec per la trajectòria individual històrica dels protagonistes, sinó la realitat d'aquesta per una trajectòria autoficcional. En definitiva i encara que amb més guarniments, el mateix reduccionisme que aplicava Fernández del Riego quan afirmava (1987:72) que la

⁶⁷ "Otero Pedrayo, intelectual". Cuadernos de Estudios Gallegos XXXI, fasc. 93-94-95, 1978-1984. Després veurem aquesta cita.

sortida d'Adrián Solovio de l'espiral 'al voltant de si', era la sortida de Galicia d'anar com una cega al voltant d'ella mateixa.

Carlos Baliñas (1978-1980:53) ha analitzat, molt encertadament, l'erudició continguda en *Arredor de sí*. I diu que no sempre sabem si és el narrador o el protagonista Solovio qui parla. Els plànols són diferents ja que el narrador-autor és erudit, cosa que no sabem si ho seria Adrián Solovio. Baliñas posa l'exemple de la descripció de la ciutat d'Ávila i afegeix que Otero Pedrayo barrejava estils i vivències, i així,

*nun diálogo, un actante pone a falar con un vocabulario e cunha temática totalmente inverosímil naquel contexto e a parrafada pode durar unha páxina inteira para desespero do lector que non sabe se seguir ou saltala (...)*⁶⁸

[Arredor de sí] sería unha excelente novela en calquera literatura, resiste a comparanza con outra calquera dentro do mesmo tipo noutras linguas. Pero mesmamente pola sua calidade, non resulta fácil de ler. Pide do lector unha sensibilidade case mórbida e unha información cultural moi extensa.

José Carlos Mainer (1987:119) no discuteix la consideració feta per Risco d'*Arredor de sí* com a paradigma generacional i afegeix que "a un extravío inicial de Adrián -el del intelectual gallego formado en universidades extranjeras, caso que fue común en los hombres de Nós (...)"". Desconeix quines informacions l'han dut a formular aquesta frase, radicalment falsa. No crec que fes referència a l'estrangeitat extragallega de Madrid, més si tenim en compte que, quan els homes de Nós hi anaren, encara no el percibien com a possible 'estranger'. L'únic personatge de l'entorn de Nós que de jove estudià a l'estranger -concretament a Alemanya- fou Xoán López Viqueira.

Segons Carlos Baliñas (1991:43), Adrián Solovio desenvolupa un trànsit cap a la pròpia identitat. Hi hauria una possible influència de Chesterton i la seva Ortodòxia, que narra un viatge pel Pacífic, el protagonista del qual arriba a Anglaterra quan creu desembarcar en una illa dels mars del Sud. Una nova metàfora del vell retorn a un mateix: *Inte ipsum redi*, d'arrel agustiniana. I en relació a Arredor de sí, ha dit que està

redactada (...) dende un substrato intelectual-eruditio non sempre fácil de descifrar, nin sequera polo lector con moita lectura. (...) non escolma e coa as vivencias para dispoñelas en renque, unha tras doutra. Non narra aquí, describe despois, encira máis alá... Non: todo o río de ocorrencias pasa, tal coma se lle ocorre, ao papel (...). Pide do lector unha sensibilidade case mórbida e unha información cultural moi extensa enriba sobre referentes culturais dunha época pasada (op. cit. 103).

⁶⁸ Circumstància aquesta que és comuna a altres novel·les d'Otero Pedrayo (cf. les descripcions d'Ourense a *Adolescencia*).

8.2.5 I un epíleg: *Vidas non paralelas*

Aquest breu relat fou publicat a la revista *Nós*, als números 76 (abril de 1930), 77 (maig) i 78 (juny). No ha estat reeditat ni tampoc és esmentat pels estudiosos d'Otero. Comença la trama amb el funeral per un home que ha deixat vídua i tres fills (Rosende, Paulos i Xacobe), a Santiago de Compostela. També hi ha un oncle. La mare somia un futur per a cada fill: per a Rosende un lloc important com a capellà a la catedral de Santiago o de bisbe a una ciutat petita (Tui, Mondoñedo) i de cardenal; per a Xacobe la carrera de medicina, el millor metge de Compostel·la; en canvi, per a Pauliños "*non tiña tanto espazo nas ambiciós da viuda. Era pouco dado ás letras, ordinario, bastote (...). Raposeiro e disimulado (...)*" (Otero 1930:71). Per a la mare, el millor futur per a Paulos seria casar-se "*c'unha fidalguiña d'isas de moitas fanegas de renda e pazo con alciprestes. Pai de moitos fillos bunitos e saos (...)*" (ibidem).

La migrada situació econòmica resultant de la mort del pare els aconsella tornar a l'aldea. Rosende i Xacobe resten en una pensió compostel·lana fins al final de curs (estudien al seminari i a la facultat de Medicina, respectivament). Rosende té problemes al seminari i l'acusen de proluterà. Ell es defensa dient que no però que també cap la possibilitat que el cos custodiad a la cripta de la catedral compostel·lana no sigui el de Sant Jaume, i relaciona això amb la "*creenza céltiga aliada e santificada no cristianismo pol-o xenio de Prisciliano (...). A Galiza panteista tiña seu Apóstolo no mártir decapitado (...)*" (op. cit. 73). Apareix el rector del seminari i li demana que no continuï i que se'n retracti:

(...) *Ten piedá da Galiza, non'a lixes co isa acusación noxenta, ten piedá da tua nai (...). Rosende sentiu bágoas nos ollos e unha longa rachadela no curazón, mais o machadazo de Tréveris resonouelle na alma e unha romería aldeán rubindo a un coto celta primaveiral cantigouelle no espírito (...)* (ibidem).

I s'aplega amb diversos personatges intel·lectuals de formació materialista, inclús algun d'ells marxista, i dos o tres companys. Aquests aspiraven, amb Rosendo, a "*algo tan grande com'a rexurdir a doutrina de Priscilián para facer o verdadeiro cisma d'Ocidente e volver ó mundo celta a súa teoloxía*" (op. cit. 74). Mentre la seva mare continuava somiant amb la dignitat de cardenal per al seu fill, aquest "*estudaba pr'a que a lonxana luzada priscilianista se fixera na Galiza, e na Celtia, un mediodía trunfante*" (ibidem).

Un dels companys es deia Bernaldo de Portocelos, circumstància que palesa que Otero era molt poc original amb els noms o que els carregava amb molt de simbolisme. Perquè Portocelos es deia la marquesa d'Arredor de sí i Portocelos era una de les costes que havia de pujar una partida carlina (*Os camiños da vida*); don Bernaldo era l'oncle d'Adrián i Xacobe Solovio (*Arredor de si*), i aquest es deia igual que Xacobe Vilasantar, un dels germans del relat que ara analitzem; com Paulos es diu un dels germans Vilasantar i Pauliños es dirà un dels protagonistes de *Devalar*.

I retornant a l'acció, després que a Rosende (o Rosendo, que d'ambdues maneres l'anomena Otero) no el deixen entrar a casa seva -la mare ja coneix l'heretgia del seu fill- els tres companys van al pazo d'un d'ells, Mariño. Rosendo, a la platja, pensava que

a Galiza com'a toda Céltiga sofre d'un afastamento de Deus. Reina un catolicismo román e semíteco non propio d'istas terras de mirage. Virá a nova luzada. Galixa redimida polo seu cristianismo (op. cit. 74).

Aquest Mariño tenia una filla, Anxelina, rebatejada com Galaxia. Rosendo somiava amb fundar unha nova litúrgia i només aspirava a la dignitat del martiri i mesclar la seva sang màrtir amb la de Galaxia. Una litúrgia "que misturaba un pouco o priscilianismo c'unha relixión ond'o folión, a muiñeira, o banquete e a esmorga con mozas garridas na playa escura" (op. cit. 75). I Rosendo, en alguns dels seus llibres -"os poemas de Ossian, alguns románticos, Pondal"-, li deixa flors a Anxelina.

Detingut Bernaldo Portocelos per una denúncia familiar, Rosendo i Mariño passen a Portugal, on reben la notícia de la mort d'Anxelina al mar. Mariño maldiu el seu company i aquest fuig cap al sud, on temps després és tancat en una casa de bojos. Quan queda guarit coneix la mort de la seva mare, en una visita del seu germà Xacobe. Retorna a Compostel·la i es penedeix de la seva heretgia davant l'Apòstol. Es fa frare i mor encara jove.

En la segona part apareix una germana bastarda dels Vilasantar, que havia quedat òrfena de mare als dotze anys. La recull la vídua Vilasantar. Paulos es dedica a la mala vida i malvèn la seva part de l'erència per a pagar deutes de joc. Marxa a Cuba. En el viatge li apareix de nou l'ànsia del diner, com quan era a l'institut. Té enveja dels viatgers de primera classe, que ballaven "o vals das olas"⁶⁹ (op. cit. 98).

⁶⁹ Ball que Otero deia haver sentit de petit en la temporada de banys a Vigo i que ens ha

En arribar a Cuba ingressa en l'exèrcit, la qual cosa ens permet situar l'acció abans de 1898. Ferit en combat, li substrau al cadàver d'un company els galons de sergent i la documentació. S'embolica amb una vella negra, endevinadora i amb calerons estalviats. Amb els diners de la negra munta un negoci amb un castellà i un andalús. Després d'un seguit de peripècies -i algunes morts a l'esquena- a Cuba, el Brasil i Mèxic, torna a Europa immensament ric. Du una vida regalada a París i a Itàlia. Arriba a Madrid i torna a Galícia. A Santiago es creua amb el seu germà Xacobe i no el saluda. Compra un pazo a les Rias Baixas, on envelleix, sempre amb el rifle a la mà, amb un suplici: fer testament.

Per la seva banda, Xacobe vivia a la casa de l'aldea, cuidat per la seva germana. Havia pogut comprar les terres malvenudes per Paulos i a les nits llegia un llibre "*de letra grande e crara atopado n'un rincón d'alacea. Aquil libro era un tomo do P. Feixoo*" (op. cit. 112). De retorn a Santiago, on estudiava, Xacobe rep la visita de la seva germana, que li expressa el seu desig d'entrar com a monja a Belvís, però el seu germà lia consella que es quedi al pazo, ja que algú n'ha de tenir cura. Xacobe sent la crida de l'Atlàntic i marxa a exercir la seva carrera a Nova York i a l'Argentina. Torna a Europa i s'instal·la a Alemanya, on estudia temes relacionats amb la seva especialitat. Embarca a Anvers⁷⁰ i

decatouse d'unha cousa importante e tivo un sentimento de surpresa dolorosa. ¿Onde fora a sua mocidade? Uns cartiños aforrados, uns traxes ingresses [sic], moitos libros en varias lingoas, unha fala esmaltada por todolos acentos atlánticos [sic!!] (...). O Xacobe pensaba ¿como vou a pasar o inverno? E decideu a aventura do eterno femenino (op. cit. 114).

I a París coneix una metgessa russa, amb idees romàntiques, que li deia "*meu fidalgo español, meu D. Quixote*", fet que enutjava Xacobe. Junts munten una clínica a Holanda. Però no li omplia el racionalisme de la russa i, insatisfet, anava fent-se un nou esperit. La gota que féu vessar el got fou un avortament que la russa es provocà. Xacobe s'embarcà en el primer vaixell que salpava: anava a Bretanya, on "*apalpaba outra seguridade da raza c'un enorme sentido do mundo*" (op. cit. 115).

aparegut en altres ocasions.

⁷⁰ El port on embarca Adrián Solovio d'*Arredor de si* rumbo a La Corunya. Com si no haguessin més ports a Europa...

Torna a Galícia, al pazo. La seva germana, que s'ha casat, hi té cura de Xacobe. Aquest s'instal·la en una vila de la costa i recorre tota Galícia a peu. I així descobreix el seu país i comença a escriure un diari⁷¹, que podia esdevenir

un intresante documento psicolòxico e unha aportación á historia d'ise galeguismo calado que sin bulir na literatura, é unha das raíces da Galicia futura e a razón da fidalguía que pode presentar a Galiza presente (op. cit. 116).

Malgrat alguns amors, Xacobe seguia fadrí. Un seu nebot havia començat Medicina però havia mort jove. De la resta de fills de la seva germana tots es dedicaven al camp llevat d'un, que estava de metge a la muntanya.

Aquí i així acaba aquesta narració. *Vidas non paralelas* no és, pròpiament, un text autobiogràfic ni en té trets. Tanmateix, està presidit pel mateix to edificant que *Escrito na néboa*, *Arredor de sí*, *Os camiños da vida* e *Devalar*. En primer lloc, focalitza la continuació de la nissaga dels Vilasantar en un únic descendent, Xacobe. Tot i que eren tres germans, dos resten anul·lats a causa de sengles trajectòries vitals no precisament exemplars. Rosendo té una desviació espiritual, malgrat fer-ho de bona fe en cercar un cristianisme gallec, *enxebre*, d'arrels celtes i priscilianistes. El germà petit, Paulos, pateix la perversió de la riquesa malganyada en l'emigració: torna ric i amb l'obsesió de com repartirà els diners quan mori; resta solter i sense voluntat de continuïtat familiar, allunyat en el seu pazo. Xacobe, per la seva banda, és l'únic que du una vida relativament recta però que la veu arruïnada per la fugida espiritual de la seva terra, a favor de guanyar la notorietat professional. La veritable continuadora de la nissaga és la germana il·legítima, Florinda, redimida del seu origen gràcies a restar fidel a la casa pairal: els seus fills continuaran a la terra i un estudia Medicina i fa de metge rural. L'origen de Florinda no tindria especial importància atès que la mare natural i legítima dels nous Vilasantar no havia fet res per a mantenir la vida a l'aldea.

En aquest *Vidas non paralelas* trobem algunes coincidències -seria pedant i il·lusori parlar d'intertextualitat- amb altres obres d'Otero Pedrayo. Entre aquestes coincidències hi hauria el viatge europeu de Xacobe, molt semblant al d'Adrián Solovio; la coneixença d'una dona estrangera a París (la tòpica ciutat de l'amor i de la perdició) per part de Xacobe Vilasantar i Adrián Solovio, de les quals se separen per la seva vida frívola i per mantenir-hi unes relacions sexuals no productives

⁷¹ Si bé no formalment, ja que el text d'aquest diari no apareix, *Vidas non paralelas* tindria un funcionament megatextual semblant al dels altres relatius d'Otero Pedrayo.

(descendència fidalga)⁷²; els mateixos, a Anvers recuperen l'esperit de la terra, reflexionant sobre la seva joventut evasiva; Xacobe Vilasantar passa per Bretanya on es troba com a casa, a l'igual que el protagonista del relat "O coto de Ushna", inclòs a *Os camiños da vida*; l'esposa russa de Xacobe Vilasantar li deia "meu fidalgo espanyol, meu D. Quixote", expressió molt semblant a la que li deia l'americana marquesa de Portocelos a Adrián Solovio, "meu fidalgo calderoniano"; la circumstància comuna al nebot de Xacobe Vilasantar i a Paio Soutelo: metge rural d'origen fidalgo.

D'altra banda, les circumstàncies temporal i espacial en les quals se situa l'acció de *Vidas non paralelas* (dels darrers anys del segle XIX als primers del XX, a Europa i d'Amèrica) ens poden indicar un rebuig per una Amèrica i per una Europa que no eren les que volia Otero Pedrayo (i, per extensió, les que no volien els seus companys de grup): una vida de maldat, una vida materialista (els diners de Paulos Vilasantar, clara condemna de l'abandonament de la terra per part dels emigrants; l'amor sense fills de Xacobe), tot el contrari del seu model espiritualista i romàntic.

També val la pena fixar-nos en alguns dels detalls erudits que hi apareixen, com, per exemple, els llibres que llegia Anxelina, la filla de Mariño, de qui Rosende estava espiritualment enamorat: els poemes d'Ossian, alguns romàntics i Pondal, és a dir celtistes i romàntics, tòpic clarament oterià. Tot plegat, un text que no deixa de ser una mena de variacions sobre el mateix tema, com si Otero Pedrayo fos presoner de la seva pròpia literatura, com si de res l'haguessin servit tantes i tantes lectures, més enllà de farcir els seus textos de cites eruditess.

Però hi ha un aspecte que no apareix en els altres textos d'Otero: la clara justificació entre el text literari 'autobiogràfic', el paper de la fidalguia 'conseqüent' i el gallegisme. Recordem la darrera cita, referida al diari que escriu Xacobe durant el seu viatge per Galícia. Otero aportava el diari, malgrat la seva doble ficcionalitat en tant que virtual text de novel·la, com a una de les bases de l'aportació de la fidalguia a la Galícia present i a la Galícia futura. En definitiva, la Galícia que volia construir Otero no era només 'una Galícia sobre el paper' sinó 'una Galícia de paper'. Galícia, per a Otero, era en definitiva un paisatge descrit en uns papers.

⁷² Circumstància aquesta que Otero posaria com a exemple a no seguir. A més de la condemna de l'avortament per la doctrina de l'Església Catòlica, li seria inadmissible l'avortament d'un fetus que podria esdevenir la següent generació fidalga, l'hereu. I Otero, estèril, sense poder tenir descendència.

8.3 Altres textos 'autobiogràfics'

8.3.1 Os camiños da vida

Aquesta novel·la, publicada el 1927, no és pròpiament autobiogràfica en el sentit personal, individual. Sí, en canvi, voldria ser una mena de reconstrucció de la seva nissaga, concretament de la trajectòria que du fins a la figura del seu pare. Està dividida en tres parts: "Os señores da terra", "A maorazga" i "O estudiante".

Ens detindrem, breument, en aquesta darrera. Ben aviat ens apareixen dos dels tòpics literaris (estructurals) d'Otero Pedrayo: el jove fidalgo que ha acabat el batxillerat (i que estudiarà a la universitat) i el paper de la novel·la en qüestió com a megatext d'una segona narració. En aquest cas, l'autor d'aquest text 'interior' no és el protagonista -com s'esdevé a *Escrito na néboa*, *Arredor de sí* i *Devalar-* sinó un oncle seu que, oh casualitat!, es diu Adrián, però el mecanisme és idèntic. Paio Soutelo, un dels germans protagonistes, no escriu però llegeix, ens llegeix, *O coto de Ushna*. Naturalment, al servei de la 'conversió', del retrobament amb la Terra. Aquesta narració és intemporal encara que podem imaginar-la en els primers anys de la segona meitat del segle XIX, per les fites vitals dels germans Soutelo. Tanmateix, es produeix una greu distorsió cronològica quan el protagonista entra en contacte amb uns nacionalistes irlandesos a París, els germans O'Bryan⁷³.

I com no podia ser d'una altra manera, ben aviat ens apareix la càrrega erudita, en aquest cas doblement adaptada al celtisme i a l'ambient francès: Ossian, l'Encyclopédie, "Saint Germain de Prés, Nosa Señora, a Santa Capela [sic]", Port Royal, el propi Ernest Renan, el Teatro Crítico del pare Feijoo, Linneo, les criptògames del pazo de Trasouto (cf. *Adolescencia*), el *Digesta si ve Pandectas Iuris* ("Dixesto"), Lamartine, les regions de França (cf. *Arredor de sí*), Michelet, la mineralogia de Naranjo i la química de Casares, lliçons botàniques de Planellas,

⁷³ Resulta descompensat que ell aparegui amb el cognom i ella amb el nom. Un irlandès, i més si era nacionalista, mai no hauria escrit O'Bryan sinó O'Brien. Aquest cognom pertany a una de les principals famílies irlandeses (descendents de Brien, rei d'Irlanda entre 926 i 1014) que frenà als normands i als anglesos fins el segle XVI. Otero Pedrayo hauria manllevat aquest cognom del fundador de la *United Irish League*, William O'Brien, el 1891 o d'un dels representants de la delegació irlandesa a Espanya amb qui els gallegistes tingueren contacte (segons explicava Risco a Losada Diéguez en una carta).

Bechard, Claude Bernard, la *Divina Comèdia*, el doctor Frousseau, Hipòcrates, Casiano del Prado, Thiers, Louis Blanc, Charcot⁷⁴, la "que el chamaba escola céltica [de Medicina]: *Broussais de Saint Malo* (...), o sonado *René-Theophile-Hyacinthe Laennec* (...) nado no castelo de Kerlonarnec", Hegel, Werther, Wirchow.

I el celtisme apareix tòpicament en emparentar l'origen gallec del protagonista i el país dels germans O'Bryan quan l'irlandès li pregunta:

¿Queres vir connosco a Irlanda? De camiño ollarás as terras da Bretaña. Din que dende os cons de Irlanda se albiscan, co tempo, espallado, as costas galegas. Atoparaste entre parentes (Otero 1995:264).

Quan el protagonista gallec diu que vol ser advocat, Edith li diu:

*Oh! Avogado, non (...). Non, doce amigo. Vostede será poeta, loitador; ¡faría un bo feniano!*⁷⁵ *Ten o tipo doado para lucir o peito defendendo un fogar antergo. Xurista, non o sexa. Son boa cristiá, mais iso de ter un fato de avogados e procuradores para manter a propiedade... Cando tódolos irlandeses sexan propietarios, non precisaremos de leis nin tribunais; a propiedade será non dominio nin dereito, senon amor e...* (op. cit. 265).

En el pensament d'Otero no cabia la possibilitat de ser advocat i no defensar els propietaris, menys encara en un fidalgo. Però aquest model no podia funcionar a Irlanda, terra isotòpica de Galícia segons el model oterià, on els grans propietaris eren anglesos.

I un altre element obligat en Otero, la geografia, també ens apareix, encara que amb una dimensió inversemblant, digna de la historieta escrita per l'oncle de Paio Soutelo. Si ja és molt afirmar que en els dies clars és possible veure Galícia des dels penya-segats d'Irlanda, també resulta una enganyifa al lector dir, que O'Bryan creu endevinar les costes basàltiques d'Irlanda, "*da illa dos Santos*", des de Sant Malo!!! I resulta sorprendent que això ho hagi escrit un catedràtic de Geografia, atès que és materialment impossible: a més de la distància que hi ha entre la ciutat bretona -situada al fons d'una badia, d'aquí la importància del port maluï- i les costes irlandeses, en línia recta trobaríem la costa de Cornualla. A no ser que, en realitat, fos un deliri d'O'Bryan ja que "*febrescente, meteuse no leito*" (op. cit. 267).

⁷⁴ Aquesta cita seria, cronològicament, impossible. Si l'acció de l'obra d'Otero s'esdevé a les darreries dels anys cinquanta, no podria conèixer l'ingrés de Charcot a la Salpetrière, que no es produí fins el 1862. Aquesta circumstància no és observada per l'autor en la nota 123 de la pàgina 324.

⁷⁵ Aquesta afirmació és un altre dels greus errors que inclou aquest text, incomprendible, en principi, en qui, com Otero, pressumia de celtista. Els fenians eren membres d'una organització secreta revolucionària -i armada-, creada el 1858 a Xicago per John O'Mahony. El seu objectiu era la independència d'Irlanda. S'estengué per l'emigració irlandesa als Estats Units i el canadà. Fins el 1862 no aparegueren a Irlanda, amb el diari *Irish People*, fundat per James Stephens.

I en un dia de viatge (en un veler del segle XIX!!) arriben a Waterford, a la costa meridional irlandesa. I, quan desembarquen, el jove fidalgo vol parlar en gallec a les gents que hi troba, com si el poguessin entendre (suposo que amb la mateixa virtut pentecostal d'Adrián Solovio a Anvers, entenent la parla dels mariners gal·lesos). En espera de la diligència, li parla a la joia irlandesa "*de Galiza, do vivir nun pazo non lonxe da vila, cultivando os agros maternais*" (op. cit. 268). Arribats a l'aldea dels O'Bryan, veuen la fam irlandesa. Després peregrinen al comtat de West Meath i el jove irlandès explica la llegenda mitològica dels Firbolgs⁷⁶, els quals, exactament l'any 3.266 [abans de Crist] prengueren aquella terra i al convertiren en el vedat d'Ushna o d'Uisneach. I de xerra a la cuina dels O'Bryan, apareix la vinculació galaico-irlandesa amb el Col·legi de Sant Patrici a Compostel·la, fundat en temps de Felip II⁷⁷. I el protagonista gallec marxa cap a Dublín, on pren un veler fins a La Corunya.

Paio Soutelo passa un temps al pazo i marxa a estudiar a Compostel·la on troba, al cementiri de Sar, la tomba d'Antonio Soutelo, el seu pare, afusellat amb el grup liberal alçat en armes conegut com a 'màrtirs de Carral' (1846). I l'oncle Adrián li recorda el 'banquet de Conxo', el 1856, on s'aplegaren intel·lectuals liberals, estudiants i treballadors, de sentiments gallegistes. I reflexiona sobre la situació de Galícia. I la conversió, tòpicament oteriana: "(...) *El cumpliría coma un home (...).* Os ollos enhianselle de bágoas e o nome de Galiza púñalle nos beizos un infindo feitiño doloroso e esperanzado" (op. cit. 291).

I després de diversos passatges, Paio Soutelo troba la seva estimada irlandesa, Edith O'Bryan, de monja en un convent de clausura compostel·là!!! a les portes de la mort. L'oncle Adrián se suïcida d'un tret al pit. Tot plegat, molt romàntic. I Paio comença el darrer curs de Medicina i els companys el troben canviat: "(...) *atoparon ben diferente o rapaz de Trasouto, o Marco Aurelio da loxia, o ferinte escultador de tódalas ridiculeces da moda...*" (op. cit. 337). Aquesta referència al 'Marco Aurelio da loxia' resulta confosa, més si considerem que aquest era el nom

⁷⁶ Novament ens trobem amb una repicada de campanes que Otero confon: els firbolg no serien els antecessors mitològics dels actuals irlandesos sinó que, com ja hem vist abans, tindrien un origen mediterrani i haurien estat vençuts pels Tuatha de Danaan.

⁷⁷ Això no deixa de ser un tòpic i a més fals. Diverses universitats espanyoles fundaren col·legis per als irlandesos, privats d'un ensenyament catòlic després de la separació de Roma de la corona anglesa i de l'expulsió dels jesuïtes. Aquest binomi jesuïta i espanyol ha estat vist de manera beligerant per part de dos importants escriptors irlandesos: Charles Maturin (*Melmoth*) i James Joyce (*A Portrait of Artist...*).

de la lògia teosofista fundada a Pontevedra, cap a 1910, i de la qual eren membres Risco, López Cuevillas i Rodríguez Sanjurjo. Acaba la carrera i decideix dedicar-se a la medicina rural, del pazo estant i per amor i dedicació als camperols, l'ànima de Galícia.

Bé, fins aquí una història, interessadament truculenta i a voltes inversemblant, amb alguns errors històrics i geogràfics que no han estat indicats per cap crític, ni tan sols per Ramón Mariño, l'editor de la versió que he treballat. Però és una història de ficció, al cap i a la fi. Articula una dedicació a Galícia de caràcter liberal en la persona que vindria a representar el pare d'Otero, una articulació farcida de tòpics erudits i celtistes.

Això no tindria majors reserves a fer-hi que les esmentades i certa anacronia entre el moment de l'accio del megatext i la narració *O coto de Ushna*, i la incorporació de la mitologia irlandesa a la historiografia romàntica gallega, més tardana. Resultaria relativament comprensible en la tercera i darrera part però resulta que els tòpics celtistes apareixen des del començament, en paral·lel als referents erudits. Entre els primers, compara els fundadors d'Oseira -està parlant de la desamortització- amb els irlandesos sant Columbà⁷⁸ i sant Patrici; i a propòsit del poeta Ausoni, diu que alguns el consideraven

como de inspiración latina, da decadencia. Non, meus señores. O que nos enfeitiza nos versos de Ausonio é de inspiración gala. O cal quere decir galega, pois galos e galegos somos irmáns e o noso nome común vén da cor cándida da nosa pel (Otero 1995:159).

Considera que els fundadors del monestir d'Oseira "cruzaron en barcas sínxelas o verde mar dende a lonxana Eirin ata os cons feros dos ártabros"⁷⁹ (op. cit. 160). I continua dient que el monestir fou fundat al lloc precís, on les

augas encovadas e o verdescente templo das carballeiras follosas acougaba un monstro secular, un bicho medoñento, disforme, escamado, feito para espaventar os más rexos paladíns do rei Artús (...). Sempre foran baldeiras as fórmulas máxicas dos celtas para matalo. Mais Deus, sen dúvida que xa miraba polas nosas terras galegas, levou por ali de a paseo o mozo druida (...).

El monstre parla amb l'anacoreta-druïda i li diu que

⁷⁸ Suposo que no es referia al sant Columbà [Dun na nGall ~521-Iona, Escòcia 598], monjo irlandès que evangelitzà els pictes, sinó al sant Columbà, també monjo irlandès [Leinster ~540-Bobbia, Lombardia 615], que fundà diversos monestirs a França, Suïssa i Itàlia. La rigurositat de la seva regla fou superada per la de sant Benet, més pràctica.

⁷⁹ Otero no només vol ignorar que aquest suposat origen irlandès dels fundadors d'Oseira -monestir proper a Ourense, un dels grans monestirs gallegos- és fals sinó que a més es contradiu-tot i saber-ho- amb el que havia escrit poc abans, en referir-se a Garcia i els seus companys anacoretes. Oseira fou erigit el 1137 a partir de la presència de tres anacoretes, d'acord amb la regla de Claraval. Tres anys després arribaren monjos enviats pel propi sant Bernat.

a relixión de Cristo vai reinar nesta terra e ti es a alma escolleita para dices a primeira misa na serra esgrevia, templo dos druidas (ibidem).

També parla de com fou superada una gran fam al sud de Galícia:

Gracias ó optimismo do labrego e á alegria da raza (...); teñen demasiado mimo as maternais feituras do noso chan (...) para que a xente chegue a apalpar un desespero no cerne (op. cit. 193).

I arribem a la revolució liberal gallega de 1846. I no és el text, la diègesi textual, la que crea l'acció sinó a l'inrevés: "Pola influencia que tivo na Galiza e na familia dos Soutelo, ten que figurar nesta novela" (op. cit. 205). Un esdeveniment que, per liberal i gallec, Otero narra en to èpic, precisament pel seu fracàs (visió romàntica). I aleshores apareix Adrián Soutelo, home peculiar, tirant a dandi, del qui ningú no sabia si era religiós o maçó pero amb la particularitat de que sempre parlava en gallec. I coneixia la "*política europea sen ler as Novedades ou o Museo de familias*" (op. cit. 225).

Havia estat a París, on havia conegut un irlandès, O'Bryan -que apareixerà a *O coto de Ushna*- i un polonès, Potocky⁸⁰. Aquest irlandès troba uns compatriotes que "*durmían en posturas de vencidos. O'Bryan faloulles e a súa verba gaélica espertou a alma daqueles homes*" (op. cit. 229). El polonès estava desesperat per la devallada que la seva pàtria patia però Adrián Soutelo li parla de la situació de Galícia:

Hai mouto que perdeu a persoalidade. Pouquiño a pouco foise esquecendo da gloriosa historia doutro tempo; a lingua doce, áxil, expresiva, volvérase un patois de labregos. Os fidalgos campesiños, que deberan gardar nobremente unha maxistratura patriarcal, ou están embestados no xogo, no viño e nas mozas, ou soamente ollan en Madrid o final das súas aspiracións se pensan nun vivir superior. Cántanse cos dedos da man os que sentimos a grande dor da nosa terra aldraxada (op. cit. 230).

També hi ha algunes frases o paràgrafs que resulten, fins a cert punt, sorprenents:

As mulleiriñas da aldea saudában [a l'hereu] e falábanlle: 'Ai, que señoritiño tan ben posto imos ter! ¡A gala e a flor da fidalguía! ¡Deus lle dea fódalas farturas de que é merecente, noso amiño! ¡Inda non naceu a princesiña coa que ha casar! (...).

Sempre andaba a bater nos rapaces do monte, mentindo como un xudeu e acusando os irmáns (Otero 1995:87).

⁸⁰ Aquest cognom, mateix que en el cas d'O'Bryan [O'Brien], no seria casual. Otero l'hauria manllevat d'una escriptora polonesa, Anna Tisziewicz (1776-1867), casada amb el comte Alexandre Potocki. Va escriure una memòria del període comprès entre els anys 1794 i 1820, interessant perquè hi parla de la presència de Napoleó a Polònia.

¿No esteu sentint les frases tòpiques dels negres tòpics de pel·lícules d'ambient sudista? Com allò de "senyo'eta E'cal·lata, senyo'eta E'cal·lata"... de *Goes as the wind*.

I per acabar aquest punt, trobem un altre anacronisme: l'aparició en el text de la llei Moyano, vigent des de 1857, quan l'acció de la tercera part, que vindrà després del text escrit per Adrián Soutelo, situarà Paio Soutelo, ja universitari, en els mateixos anys (cf. op. cit. 289: "*Polo ano cincoenta e catro estabas ti no bacha-relato*"). I, obviament, l'editor de la versió que hem treballat, sense adonar-se'n.

En el segon grup de tòpics erudits tenim *Telémaco* [de Fenelon], *Nouvelle Héloise* [de Rousseau], el Padre Feixoo ("na casa te-los seus libros para cando teñas maior madureza de enxeño", op. cit. 113), "libros de Dioscórides anotados por Laguna", el padre Peralta, l'anacoreta García [fundador d'Oseira], Virgili, les *Etimologies* de sant Isidor, Ausoni, Plutarc, Miquel Àngel i el bust de Brutus, les *Ruïnes de Palmira* [de Wolney] i les *Paraules d'un creient*, Rossini, Horaci, el *Waterloo* d'Hugo, cites algunes de les quals ja ens han aparegut en altres punts.

8.3.2 Pelerinaxes

Aquesta obra fou publicada per l'Editorial Nós, de La Corunya, el 1929. Recull el viatge a peu entre Ourense i San Andrés de Teixido que feren el propi Otero Pedrayo, Vicente Risco (que féu les il·lustracions del llibre) i Xosé Ramón e Fernández Ojea 'Ben-Cho-Shey'⁸¹. Cronològicament hauríem de situar-la abans que *Arredor de sí* i de *Lembranzas do meu vivir*. Tanmateix, com no és -ni l'autor tampoc ho pretenia- un retrat autobiogràfic literari sinó un llibre de viatges, el situo aquí.

Allò que ens interessa d'aquesta obra no és tant la informació o els referents intel·lectuals o erudits que hi puguin aparèixer sinó el tractament del viatge a través del país. Un viatge a peu, iniciàtic en alguna mesura -el destí és un lloc màgic-, com ho fou la peregrinació que tres anys abans feren a Compostel·la amb altres ourensans, té unes connotacions especials.

També interessa esmentar-lo ni que tan sols sigui per a comparar-lo amb els altres llibres de viatges escrits per la gent de Nós: *Diario 1921*, *Mitteleuropa* o el periple europeu d'Adrián Solovio a *Arredor de sí*. I el primer element que ens apareix és la forma de viatjar: a peu. Aquesta circumstància podria tenir una doble lectura: d'una banda, una voluntat de conèixer millor el país, amb una velocitat humana; la segona, l'absència de cap element mecànic, segurament en evitació d'una profanació del paisatge a ulls dels viatgers ourensans. Evidentment, no tenien present l'observació que ha fet José Carlos Mainer (1987:179) sobre la influència, en la forma de viatjar, que suposaren l'aparició de l'automòbil particular i la millora dels transports públics.

En aquest llibre apareix l'Otero Pedrayo geògraf que ens explica, de forma planera, el paisatge que anaren trobant. Però, com sempre per a l'autor, la temptació de la cita erudira era massa forta, i així, comentant d'una roureda, esmenta unes il·lustracions de Clodowiesky en un exemplar de 'Hermann und Dorothea' i l'amor pels arbres de Pestalozzi (Otero 1929:24 i 92); uns quadres de Gessner (op. cit. 38); Dominio d'Arnheim i Edgar [Alan] Poe, a propòsit dels castros, "arquitectura da paisaxe" (op. cit. 51); un vers de les Geòrgiques (op. cit. 55); "lembranza de

⁸¹ El poc rigor onomàstic i la voluntat hiperenxebista han dut a molts a confondre-li el nom a aquest escriptor i periodista, de forma que li ha quedat simplement en Fernández Ojea. El seu primer cognom era Ramón, i per això la raó de la conjunció copulativa, obligada quan un primer cognom pot ser confós per un nom propi.

Huysmans baixo a mán do barbeiro" (op. cit. 78); Bernardin [de] Saint Pierre (op. cit. 92); Bossuet i Fenelon en parlar de claustres luguesos (116); Balzac i els costums dels hostes d'una fonda (op. cit. 117); la faiçó d'una casa a manera de quadre de Cézanne (op. cit. 118); la plata peruana arribada en temps de Carles III i la '*Chartreuse de Parme*' (op. cit. 137); la necessitat dels viatges d'observació social "*ô modo dos Goncourt*" i els carnets de Marcel Proust (op. cit. 161); Copèrnic, Galileu i Kepler (op. cit. 163-164); Unamuno (op. cit. 165); la *Socialdemokratie* i l'emperador Guillem (op. cit. 179); "*unha Safo céltiga imprecando ô Atrântico [sic]*" (op. cit. 204); mariners de Cariño alternant, a les tavernes de Rotterdam, amb companys de Dromthein⁸², Hamburg, Talkmouth⁸³, Dieppe, Lisboa, Río de Xaneiro, Alexandria (op. cit. 223). I sengles records d'infantesa: "*un lavabo do tempo do vals de las olas*" (op. cit. 178), i de joventut en comentar de les postres preses a l'hostal de Santa Comba: "(...) ô remate, alapea a tristeira realidade do coarto *unha tortilla ô ron*. '*Omelette flamboyant[e]*'⁸⁴ que lembra luxos de café na meia bohemia más ou menos dilettantista d'outros tempos en todos nós" (op. cit. 119).

⁸² No he trobat cap *Dromthein*. Suposo que deurà referir-se al port noruec de Trondheim. Una cosa és demanar-li al lector un cert nivell cultural per a les cites eruditess i una altra, ben diferent, que resolgui endivinalles.

⁸³ Tampoc no he trobat cap topònim *Talkmouth*. Potser Otero Pedrayo deuria referir-se a algún port britànic, d'accord amb la grafia '*mouth*'. Tanmateix, podria fer referència al port de Talmont (fàcilment confusible per *Talkmouth* per un tipògraf), població de la Vendée on hi havia un port important i un conegut monestir. El port, tanmateix, desaparegué per l'avenç de l'oceà.

⁸⁴ O Otero tenia rovellat el francès o poques truites d'aquestes hauria pres: hauria de ser *omelette flambée*. *Flamboyante* significa 'resplendent'. Aquesta truita, segons explica Cunqueiro en *A cociña galega*, no deixa de ser una truita a la francesa, amb sucre en lloc de sal, i ruixada amb rom al qual es cala foc, a l'igual que és costum de fer amb algunes crêpes.

8.3.3 A *historia de un neno*

Per ordre cronològic, que no de creació, abans de tractar, ni que sigui breument, de *Devalar* i d'*Adolescencia*, hem de fer-ho d'*A historia de un neno*. Aquest llibret no ens dóna, òbviament, gaire informació sobre la formació intel·lectual d'Otero. Tanmateix, té alguns detalls que, en ser un text unitari, ens poden permetre treure algunes observacions de la seva gènesi. Ens il·lustra de l'ambient familiar i domèstic de la família, concretament de la relació que el nen Ramón Otero tenia vers el servei de casa seva: el d'un nen mimat i consentit, fill únic d'una família de possibles.

Curiosament, en lloc he trobat cap referència a la circumstància, comuna a Otero Pedrayo, Risco, Castelao⁸⁵ i López Cuevillas, de ser fills únics i d'haver rebut un tracte molt considerat, par raó de salut en el cas dels dos primers, per la mort del pare abans de néixer el fill, en el cas del darrer. No seria forassenyat de pensar que aquesta condició d'epígons familiars i de nens delicats els hagués accentuat encara més la sensació de decadència, de terminalitat, del món d'on venien. Aquesta condició l'expressa Otero Pedrayo referida a Adrián Solovio i al personatge de Xoán Rodríguez do Padrón, el darrer trovador galleg, protagonista d'un text dissenyat al si de *Devalar* (i desenvolupat més tard en *Las palmas del convento*).

Alguns detalls, tanmateix, podem assenyalar en *A historia de un neno*. Pocs, ja que és un llibret molt curt, però sí almenys un parell. És relativament fàcil percebre una considerable distància temporal entre els fets i la gènesi del text. La pròpia informalitat d'aquest i la seva brevetat haurien permès una certa manca de rigor, no tant cronològic i biogràfic, sinó sobretot expositiu.

Otero Pedrayo diu recordar, de quan tenia set o vuit anys, la primera idea d'allò que seria el déu Neptú en veure una senyora grassa ficant-se a l'aigua (Otero 1988:24), i el "Vals de las olas" que tocava l'orquestra de la casa de banys -referència que hem vist a *Pelerinaxes* i a *Vidas non paralelas*. Anècdota que també explicava en la darrera entrevista que concedí, el 13 de desembre de 1975, a la periodista Maribel Outeiriño del diari ourensà *La Región*:

⁸⁵ Si bé és cert que Risco i Castelao tingueren germans i germanes, també ho és que van néixer quan els nostres amics ja tenien alguns anys. És per això que, durant la seva infantesa, foren fills únics.

(...) *Unha noite en Trasalva púxenme tan malito que tiveron que chevarme a Vigo (...). Había unha casa de baños encantadora (...) moi ben posta. All bailaban as señoritas o Vals das olas (don Ramón tararea o vals [sic]: 'olas que al llegar...'). Era un baile muy cursi pero que se bailaba en todo o Atlántico. Todo esto antes de que eu tivera once anos (...)*

No hi ha dubte de l'ambient culte de la casa dels Otero Pedrayo però em sembla molta precocitat, a no ser que fossin records que hagués sentit explicar. A l'igual que el sofriment que, amb nou o deu anys, diu que va passar per la guerra de Cuba amb els Estats Units.

8.3.4 *Devalar*

Aquesta novel·la fou publicada el 1935 per l'editorial Nós, a Santiago de Compostel·la. Hauria pogut resultar un contrapè -per les raons que més endavant veurem- a la crítica que Risco féu al jovent d'aquells anys a *Nós*, os *inadaptados*.

No és pròpiament una novel·la autobiogràfica però incorpora molts elements del món d'Otero Pedrayo, concretament el retorn d'un jove al pazo familiar, el pazo metàfora de Galícia. Aquest jove, Martiño Dumbría, pertanyeria a la generació d'estudiants universitaris que van participar en el Seminario de Estudios Galegos, els joves nascuts en la primera dècada del segle. Generalment, ha estat considerada com a la generació següent als homes de *Nós*, encara que en realitat n'hi havia una altra entremig, possiblement amagada -i probablement esterilitzada- per aquesta mena d'entrepà generacional.

El nom del protagonista no és casual. Entre les possibilitats de simbolisme que tancaria, María do Carme Ríos, en la introducció a la seva edició de *Devalar* (Otero 1992:30) hi ha volgut veure un personatge històric molt present en Otero, sant Martí Dumiense (el conversor al catolicisme dels arrians galaics). També ho relaciona amb un lloc de Galícia anomenat Dumbría, el qual té una parròquia de San Martiño, i on hi ha importants restes megalítiques; aquest municipi és situat a prop de la desembocadura del riu Xallas, per la qual cosa podria tenir alguna ressonància cèltica a través de Pondal. I també recorda l'edora que sant Patrici va néixer a Dumbrion, i que la regió de sant Francesc d'Assís era la Umbria.

Com en el cas d'Adrián Solovio, Otero li dibuixa dues trajectòries a Martiño Dumbría: la vital i la intel·lectual. Tant en l'una com en l'altra trobarem marques oterianes. Sense ser exhaustius, podem assenyalar-ne algunes de la primera trajectòria:

- L'araucària: el pare d'Otero Pedrayo en va plantar una a Trasalba quan aquest va néixer (op. cit. 86).
- L'entorn d'un pazo i el fet que Martiño, com Adrián i com Otero, fos "o derradeiro gallo dunha caste"⁸⁶ (op. cit. 95).

⁸⁶ Aquesta podria ser una altra de les marques de fill únic que, al meu parer, obsessionarien Otero Pedrayo.

-L'hotel de Compostel·la on s'hostatja miss Agnes Woolf; en el text, la referència a l'hotel és molt genèrica (op. cit. 115), malgrat la qual cosa María do Carme Ríos l'identifica amb l'Hotel Espanya, on parava Otero quan estudiava a la ciutat de l'apòstol.

-El capítol on s'inclou "A aprendizaxe de Martiño Dumbría" recull clarament diversos elements autobiogràfics.

Malgrat sigui una 'autobiografia generacional' dels joves del Seminario de Estudos Galegos, també hi apareixen implícitament les orientacions dels mestres, alguns d'ells vinculats a Nós:

(...) Precisábase na diversidade de mestres e estudiantes o elenco dos que se adicaban ás cousas da Galiza. Uns facían etnografía e apaixonados xuntaban obras de arte popular, estaban ledos cando descubrían novas verbas da lingua e técnica dos oficios. Outros saían, como á festa, para estudiar nas aldeas arredadas, pórticos románicos, artellos de antigos camiños, os castros esgrevios que asombran os horizontes como chamadas no decorrer. Discutían os libros novos, falaban sempre en galego, mais sendo irmáns non formaban couto pechado nin puñan aos más pedriñas no camiño.

Os galeguistas. Tiña oído falar deles no colexió e na vila mariñá. Tiña lido artigos e libros deles. Na súa sinxeleza Martiño irritábase de que a xente os descoñecera, os tratara de tolos. ¿Non tiñan un fermoso nome: galeguistas?⁸⁷ (op. cit. 163).

En aquesta novel·la, no podia ser menys, també apareix la consciència interior que mou el protagonista a prendre compromís. Un compromís generós, espiritual, transcendent, molt semblant al d'Adrián a *Arredor de si*:

Sentía Dumbría que unha xeración, só unha xeración que tivera a heroica conciencia da trascendentalade do intre seu, só unha, a dos mocíños, faría do lirismo, historia (op. cit. 169).

Però aquesta novel·la ens interessa, potser més que per les marques autobiogràfiques personals, pel perfil i l'entorn que Otero Pedrayo dibuixa dels personatges. A *Devalar*, l'escriptor de Trasalba no presentitza cap passat, sinó que escriu en present pràcticament del present. El lapse transcorregut entre la fundació del Seminario de Estudos Galegos el 1923 i l'any de publicació de la novel·la, 1935, no modificaria gaire la intenció d'Otero Pedrayo. La generació retratada hauria adquirit la seva maduresa científica en la dècada dels trenta, i a Otero l'interessava remarcar el caràcter de relleu generacional que suposaven aquells joves.

L'únic trencament temporal que li podem retreure, i potser cal fer-ho, és el de seguir considerant la 'raresa' dels galleguistes com a qualitat. És cert que les difi-

⁸⁷ Aquesta denominació resulta clarament feta a posteriori: fins a la fundació del Partido Galeguista (1931), l'adjectiu que els era comú era el de nacionalistes o, en el seu defecte, membres de les Irmandades, però mai el de galleguistes. I se suposa que l'acció s'esdevé en els anys vint.

cultats polítics i culturals del nacionalisme eren superiors a Galícia que no pas a Catalunya o el País Basc, o fins i tot que a València. Però el 1935 les coses ja eren bastant clares: en el terreny polític, els gallegistes ja havien estat parlamentaris; en el terreny cultural, la generació d'Otero, Risco i López Cuevillas -i això ho veurem clarament quan analitzem la revista *Nós*- ja havia esgotat tota la seva sava, renovadora o no.

És potser per això que Otero Pedrayo fa de *Devalar* el cant del cigne de la incorporació apostolar al galleguisme intel·lectual. I ho ha de fer, malgrat els anacronismes assenyalats, de manera diferent a com va fer-ho a *Arredor de sí*. A *Devalar* ja no servien les referències al romanticisme o al segle XIX; els joves del Seminario de Estudios Galegos eren, malgrat el conservadurisme de molts d'ells, gent plenament del segle XX. Per tant, Otero Pedrayo ha d'ubicar, dins d'un esquema formal i narratiu semblant a *Arredor de sí*, elements del present o, si més no, d'un passat molt recent que neutralitzin o compensin les referències erudites 'antigues'.

Aquesta novel·la també actua a manera de megatext en relació a l'obra de la senyoreta Agnes Woolf, "Os amantes de Sant-Yago", i a la de Pauliños Fontela, "As palmas de Herbón". Otero Pedrayo va publicar, uns anys més tard, en castellà i amb el títol de *Las palmas del convento* (Buenos Aires, 1944), aquesta obra sobre la vida del darrer trovador gallec, Rodríguez del Padrón. Otero Pedrayo, en *Devalar* actuaria, en conseqüència, a manera de megaautor, en paral·lel al caràcter de megatext de la novel·la.

A diferència d'*Arredor de sí*, a *Devalar* no és el protagonista qui carrega amb tota l'erudició, sinó que és l'ambient, el conjunt de personatges. Però si determinades lectures eren les que impedien a Adrián Solovio trobar el seu camí de salvació, aquí totes les referències ajuden en aquesta empresa. I la càrrega erudita és considerable. Fins i tot, en el cas del text incrustat "*Os amantes de Sant-Yago' novela por Miss Agnés Woolf*", resulta simplement pedanteria acumulativa. Però Otero Pedrayo pot curar-se en salut davant el lector aclaparat per tant saviesa: qui acumula erudició és Miss Woolf, amb la qual cosa Otero Pedrayo demostra que les hi sap però no és ell qui les hi posa. Erudició i cites a les què cal afegir les anotacions de

l'editora, circumstància que provoca que la lectura de l'edició que treballem resulti feixuga.

Per a María do Carme Ríos (in Otero 1992:191 n1), la principal intenció d'Otero Pedrayo en incloure el text de Miss Agnès Woolf "é mostra-las súas ideas sobre a evolución da literatura romántica e indicar que o modernismo (no seu significado europeo) non é outra cousa que unha volta ó Romanticismo inicial".

Utilitzant el nom, més que no pas la figura literària (com vol Ríos Panisse), de Virginia Woolf, Otero Pedrayo incorpora l'estètica modernista del grup de Bloomsbury⁸⁸ a la literatura gallega. Tanmateix, els galleguistes de la generació d'Otero s'estimarien més un romanticisme més, diguem-ne, primigeni (Rousseau, Goethe; Mme. de Staël, Chateaubriand), que no pas les deformacions goticistes i decadentistes dels escriptors que es reunien a Bloomsbury. En tot cas, veure la incorporació l'any 1935 del grup de Bloomsbury com a senyal de modernitat és no filar gens prim.

La llista d'escriptors i personatges de la cultura citats per Otero Pedrayo -per via directa o per via indirecta- a *Devalar* és considerable. Alguns autors podem considerar-los, a efectes de comentari, obvis per la seva dimensió de clàssics (Dante, Petrarca, Villon, Goethe, Chateaubriand, Mme. de Staël, Stendhal). Dels altres escriptors presents, estarien més en la línia de la 'moda' del temps d'Otero Pedrayo. Són aquests els que més ens interessen, ja que solen tenir interconnexió amb altres membres de Nós. María do Carme Ríos en fa una descripció biobibliogràfica que no repetirem aquí. Únicament, apuntar-ne algunes dades:

-Paul Bourget (1852-1935). Autor d'una novel·la, *Le disciple* (1889), veritable al·legat moral als joves perquè tornessin al camí recte de la tradició. Risco cita aquesta novel·la a *Las tinieblas de Occidente*. María do Carme Ríos no recull que les novel·les de Bourget tenen un to didàctic i dogmàtic, alliçonador, circumstància que podria haver inspirat a Otero.

-Charles Maurras (1868-1952). Escriptor d'origen occità però d'expressió francesa. Segons María do Carme Ríos (in Otero 1992:276-277), "amante de Provença serà un entusiasta defensor do felibrismo"; defensà la monarquia com a via per assolir la descentralització; s'uní a Jean Moreas i al seu projecte d'Escola Francesa; el 1905 fundà la Lliga de la Pàtria Francesa i, l'any següent, l'Institut d'Acció Francesa, germán del moviment Acció Francesa; empresonat entre 1936 i 1937, féu costat al govern col·laboracionista de Vichy.

Bona part d'aquesta informació sembla copiada, literalment i sense citar-la, de l'entrada corresponent de l'*EUI Espasa Espasa* (vol. XXXIII pàg. 1231). Sense ser errònies del tot, hi hauria algunes dades que no serien exactes i que, en algun

⁸⁸

Algú de qui no recordo el nom els qualificava en un diari, no fa gaire, de "grupo de pijos".

cas, no quadrarien amb el pensament oterià. Maurras podria ser regionalista però era profundament nacionalista francès. Però, a més, era agnòstic i tingué alguns conflictes amb la jerarquia catòlica (el Papa declarà herètica Action Française el 1928), només solucionats per la intercessió de l'Església espanyola a la fi de la guerra civil, després d'haver fet costat al bàndol franquista. Action Française era un moviment anti-republicà i antidemocràtic, fundat el 1899. Com a mitjà d'expressió tingué la revista del mateix nom, publicada entre 1908 i 1944. Malgrat la col·laboració amb Petain, Maurras era un furibund germanòfob. A la fi de la guerra fou jutjat i condemnat a cadena perpètua⁸⁹, pena de presó que li fou alleugerida poc abans de morir, tant per raons d'edat i de salut com per la revisió d'alguns testimonis acusatoris, com el de Paul Claudel.

-Paul Morand (1889-1976). Coincident amb el corrent unanimista (1908) que preconitzava l'abandonament del sentiment individual a favor de la col·lectivitat. Diplomàtic de carrera, va escriure diverses cròniques de viatges. En les seves novel·les volgué retratar el món modern, quotidià, amb un ric ús de la llengua col·loquial. Seria practicament coetani d'Otero Pedrayo.

-Joséphin Péladan (1859-1918). Escriptor francès, crític i ocultista. La referència bibliogràfica feta per Maria do Carme Ríos resulta força completa (tot i que l'anomena Joseph, segurament per haver traduït a la inversa el 'José' que figura a l'*Encyclopédia Espasa*). Fou millor dramaturg que novel·lista (feixuc i pobre d'estructures). Fundà l'*orde du Temple de la Rose-Croix* del què fou gran mestre amb el nom de Sâr Mérodack J.P. Influí en Guy de Maupassant, Charles Maurras, Paul Claudel i André Jarry. Fou un excel·lent crític i això li permetia que les seves extravagàncies li fossin perdonades. En el moment del seu apogeu, abandonà les seves excentricitats i es retirà de la vida pública.

Risco i, en menor mesura, Otero i Castelao, l'admiraren molt però no passaren del 'Sar Peladan' exòtic i ocultista, ja desaparegut quan ells el descobriren (Péladan és una referència bàsica per a Risco en *Las tinieblas de Occidente*). Entre les idees que prengueren de l'escriptor francès hi havia la de la decadència de la raça llatina, per haver oblidat la religió catòlica a favor del materialisme, i que només una élite no s'havia deixat contaminar per aquesta atmosfera.

John Ruskin (1819-1900). Escriptor i artista anglès que propugnava el retorn al Renaixement per combatre el materialisme vuitcentista. Però ho feia amb optimisme, lluny del pessimisme dels decadentistes. Defensor dels drets individuals -encara que amb una visió tradicionalista-, fou un gran impulsor de la reforma i de la moral socials. Important filòsof de l'art i professor d'èxit a Oxford, revaloritzà Turner i donà a conèixer els prerafaelites, amb els qui tingué estreta relació. Les seves teories estètiques feren que la pintura anglesa i nord-americana del seu temps passés del neohellenisme al neogoticisme.

Virginia A. Woolf (1882-1941). Escriptora anglesa, una de les creadores de la novel·la moderna. Formava part d'un grup d'intel·lectuals elitistes, conegut com a 'grup de Bloomsbury', per ser aquest el nom de la casa dels Woolf on s'aplegaven. El formaven T.S. Eliot, C. Isherwood, L. Strachey, S.S. Turner, H.T.J. Norton, J.M. Keynes. Foren els renovadors de la literatura anglesa, trencant els esquemes i el llenguatge del segle XIX, especialment Eliot en poesia i crítica literària, que recuperaria, d'alguna manera, l'idealisme del Romanticisme en contra el realisme del darrer terç del XIX.

⁸⁹
En alguna font, com la *Gran Encyclopédia Catalana*, figura -erròniament- com a condemnat a mort.

Carlos Casares (1981:112) ha considerat *Devalar* un text de "pura exaltación dun país no que unha minoría intelectual traballa con entusiasmo na recuperación do seu pasado histórico e da sua singularidade cultural".

Seria un text de menys acció encara que *Arredor de sí* però seria igualment un text amb força erudició vertebradora. La publicació d'aquesta novel·la mostraria les diferències de tarannà entre Otero Pedrayo i Risco l'any 1935: el primer participava de l'optimisme que anunciava un avenç del nacionalisme polític; Risco ja n'havia liquidat, pràcticament, la seva vinculació.

Però en aquest text, segons Casares (1981:112), són els protagonistes d'origen britànic els qui "*despois de peregrinar por unha Europa desilusionante, descubren a verdadeira Europa*" en l'Atlàntic, en la Galícia cèltica i medieval. Hi hauria, doncs, per part d'Otero, una voluntat de tancar el cercle: ja no seria el desarrelat galleg qui, a través d'Europa, descobria la seva terra, sinó els europeus els qui es retrobarien amb Europa en descobrir Galícia.

Segons Quintana i Valcárcel (1988:183), *Devalar* representaria el futur que significava la joventut galleguista present en el Seminario de Estudios Galegos. És la novel·la amb factura més moderna ("en lugar de utiliza-la técnica realista (...) [empregà] a técnica de introspección psicolóxica"), anticipant tècniques narratives (semblant alguna d'elles a les de John Dos Passos, diuen) que anys més tard emplegaria el *nouveau roman*. Em sembla massa imaginar per molt que es vulgui qualificar aquesta obra de "*himno de exaltación a Galicia*". Els protagonistes apareixen i desapareixen per donar pas a nous moviments però resten fortament traçats) però estan singularitzats com a símbols estilitzats que personificarien a la Galicia del present i del futur: Martiño Dumbría, Pauliños Fontenla i Lady Woolf.

O primeiro, de forma semellante a Adrián Solovio, despois dun recontro coa aldea, volta á cidade compostelana co descubrimento das claves inmorrentes da cultura e identidades galegas. O segundo dará á luz un libro, do que se ofrece un resumen, (...) onde a figura do troveiro Xohán Rodríguez de Padrón representa a convención dos tres momentos galegos (o celta, o barroco e o románico). Finalmente, Lady Woolf tamén escribe a obra Os amantes de Santiago, na que os seus protagonistas, despois da peregrinaxe pola Europa cosmopolita, atopan en Santiago a verdadeira esencia do ser europeo.

Como non podía ser menos nunha obra de Otero Pedrayo destinada á exaltación da emoción galega, a paisaxe, as mil variadas formas de se manifestar por toda Galicia, está no libro como elemento nai que acolle no seu ós homes e mulleres que viven na Terra (...) (op. cit. 184).

8.3.5 Adolescència

Aquesta novel·la escrita en castellà fou publicada el 1944 per Editorial Nova de Buenos Aires. Pel tema no hi hauria hagut cap problema per a la seva publicació a Espanya. Haurien estat, tanmateix, dues circumstàncies les que haurien motivat que fou editat a l'Argentina: una seria la situació d'Otero Pedrayo, expedientat i separat de la seva càtedra a l'institut; l'altra hauria estat el fet que, publicant-la en una editorial gallega, el contingut restava condicionat per l'embolcall. Embolcall que determinaven la col·lecció on aparegué (*Camino de Santiago*) i que els seus directors fossin destacats gallegistes (Luis Seone i Arturo Cuadrado).

López Cuevillas, en un article sense data⁹⁰, publicat a *Grial* 52, ressenyava aquest text d'Otero Pedrayo:

Pode créerese que Adolescencia é un relato autobiográfico, e pode créerese así porque o mesmo autor que Xosé Ramón, o héroe da novela, pasan en Ourense os anos aurorais da súa vida; porque ambos realizan viaxes a Vigo, a Compostela e A Coruña nos anos do acné xuvenil e do apuntar de bigote, e porque os dous teñen casa na cidade, e un pazo e fincas nas súas cercanías. Pero esto pode supoñer tan só que as circunstancias e a esperiencia persoais do escritor atópanse presentes na súa obra, cousa que ocorre en moitas ocasións, pero non implica unha fiel suxección á traxetoria e aos incidentes da propia existencia, nin esclúe que allí se misturen episodios doutras vidas reáis e libres creacións da fantasia.

(...) Abonda co desfiar de lembranza que ainda son caras a moitas persoas, coa figura constantemente leda e baril de don Marcelo Macías e coa nervosa lucidez de don Eduardo Moreno López, co tempo achegado e lonxano co que foi e soio é xa nas cabezas que peitean canas, pra que Adolescencia seña a novela de Ourense, a primeira, única e quezáis a insuperable novela de Ourense (López Cuevillas 1976:258).

En un altre text també de López Cuevillas, escrit en els anys quaranta però publicat més tard (1969:257), amb el títol "Una novela orensana de R. Otero Pedrayo", en parlava:

La novela se titula 'Adolescencia' y su autor la escribió hace ya bastantes años. El manuscrito debió de dormir largamente en un cajón, entre otros papeles medio olvidados, hasta que su sino lo despertó del sueño y lo llevó a América. Y de allí vuelve ahora editado en Buenos Aires por la Editora Nova (...).

Puede creerse que 'Adolescencia' es un relato autobiográfico y puede creerse así porque lo mismo el autor que José Ramón, el héroe de la novela, pasan en Orense los años aurorales de su vida; porque ambos realizan viajes a Vigo, a Compostela y a la Coruña en los años del acné juvenil y del apuntar del bigote, y porque los dos tienen casa en la ciudad, y un pazo y fincas en sus cercanías. Pero (...) no implica una fiel sujeción a la trayectoria y a los incidentes de la propia existencia, ni excluye que allí se mezclen episodios de otras vidas reales y libres creaciones de la fantasía.

⁹⁰ Òbviament, hem de situar la redacció d'aquesta ressenya entre 1944, data de la publicació del llibre a Buenos Aires, i 1958, any del traspàs de López Cuevillas.

(...) en la ciudad va al Instituto, asiste a clases y sube a Montealegre por San Martín, a encender la lumbre de un magosto; en el campo mira para el paisaje y empieza a amarlo y a observar la vida y el corazón de los paisanos. Y aquí y allá lee y estudia, se interesa por unas cosas, desdeña otras, siente que Galicia se le va metiendo en el alma y, como la mayoría de los adolescentes, es solicitado por el encanto de una mujer (...).

En realitat, *Adolescència* podria ser una novel·la clonada de qualsevol altra de les novel·les d'Otero Pedrayo, amb l'únic matís diferenciador de l'edat del protagonista. Aquest també actua a manera d'*alter ego* de l'autor: es diu José Ramón, és orfe (de mare), viu a ciutat però té la casa pairal a pagès.

I els elements que conformen la trama d'aquesta novel·la són els mateixos que podem trobar en la resta de novel·les 'autobiogràfiques' d'Otero: el mapa de Fontán, els líquens (les criptògamens) del pazo, les classes a l'Institut, les lectures, la tardor i Sant Martí, la responsabilitat de dirigir el pazo a la mort del pare. I, evidentment, les cites erudites que farceixen tot el text, fins l'extrem de fer-lo feixuc. L'única nota, diguem-ne, discordant és la visita de José Ramón a un prostíbul. Curiosament, en les anteriors novel·les d'Otero Pedrayo no hi ha cap esment al sexe mercenari, possiblement perquè no faria amb el perfil dels apòstols del galleguisme. Amb tot, no hi ha dubte que *Adolescència* no seria altra cosa que la literaturització (segurament a priori) del manuscrit de memòries *Lembranzas do meu vivir*, concretament de la seva part primera (la que, suposadament, custodia Domingo García Sabell).

Enlloc he trobat cap referència que indiqués, ni tan sols que insinués, que aquesta obra hagués estat escrita en gallec -òbviament abans de la guerra- i traduïda després al castellà. El mateix fet que aparegués en aquesta llengua permet afirmar, amb certa seguretat, que Otero Pedrayo la va escriure en castellà i per a ser publicada a l'Argentina. En aquest sentit, l'autor no hauria fet notar el trauma que havia significat la guerra civil i la consegüent ruptura de la trajectòria galleguista. *Adolescència* també, encara que en menor mesura, una novel·la de tesi, del despertar didàctic a l'amor envers la terra. I dues són les hipòtesis -fins a cert punt oposades encara que no excloents- que podem aventurar sobre la gènesi d'*Adolescència*:

- Otero Pedrayo hauria continuat amb la mateixa línia d'obres anteriors (des d'*Escrito na néboa fins Devalar*), possiblement per enfortir el galleguisme de l'exili i l'emigració.

- El mòbil que hauria dut Otero Pedrayo a escriure *Adolescència* hauria estat l'ampliació de l'efecte catàrtic que li produïa escriure ficció autobiogràfica, a un període concret de la seva vida, el seu darrer curs de batxillerat. Un període de desvetllament de moltes coses, entre elles el sexe, la responsabilitat del pazo, la mort del seu pare, circumstància aquesta que Otero hauria volgut conjurar definitivament.

Un període, d'altra banda, per simple cronologia personal i històrica, no podia incloure en la 'conversió' nacionalista: José Ramón descobreix els valors i l'amor per la seva terra (amb el mapa de Fontán, amb les criptògames, amb certes lectures) però no pot esdevenir nacionalista per impossibilitat històrica. Tanmateix, això hauria continuat actuant a tall d'autojustificació: l'adolescent Otero Pedrayo, descobridor precoç de Galícia, simplement estaria esperant l'arribada del nacionalisme per a ingressar-hi.

8.4 Perfil i conversió

Alguns elements resulten comuns a les obres oterianes que hem vist, si més a les més d'elles:

- Els protagonistes tenen un perfil bàsicament intel·lectual, forjat amb lectures erudites i profundes, assenyades i constants, fetes en el món exterior (en l'espai no galleg, o en un espai no-rural, igualment no-galleg per a Otero) que, per atzar o per lliure decisió, habiten en determinat moment de la seva vida. En el terreny personal (especialment en el cas d'Adrián Solovio), hi ha una puntual relació eròtica, que s'abandona en el moment de 'descobrir' Galícia. A partir d'aquest moment, resta implícita una castedat, isotòpica a la dedicació sacerdotal a la Terra, al país. Aquest perfil, dissenyat i repetit per l'autor, no seria sinó un emmascarament i reemmascarament d'un període de la seva vida que, per una o altra raó, no li semblaria adient amb la seva imatge posterior.
- El viatge com a via per a descobrir l'autenticitat, continguda en la terra pròpia, en el país natal. Aquest viatge, símbol del cosmopolitisme, deixa buits els seus protagonistes, un cop han experimentat una trasllació a través de l'espai exterior (de nou l'espai no-galleg), inclús quan aquest espai és urbà. És a dir, un espai no-rural, igualment no-galleg, en base al sofisme de que rural era la Galícia autèntica i eterna; l'espai urbà és el contrari de rural; per tant, l'espai urbà no és, no pot ser, Galícia.
- La conversió al servei del país, del galleguisme. Aquest fenomen, mitologema generacional com he apuntat en un altre lloc d'aquest treball, el simbolitzava -o, potser millor, totemitzava- Otero Pedrayo en dos objectes: el mapa de Fontán i el pazo. Però tant un com l'altre són manipulats per Otero a la seva conveniència. El mapa, la *Carta Geográfica de Galicia* de Fontán, esdevé un veritable amulet geogràfic tribal. El mateix mapa que és a Trasalba i que l'oncle d'Adrián Solovio, don Bernaldo, li demana que despengi perquè vol veure'l abans de morir. Mapa en el què Adrián no sap

trobar els topònims que el clergue moribund li va dient. El mapa que Adrián recorda quan abandona la marquesa de Portocelos (*Arredor de si*); el mateix mapa que el pare de José Ramón (*Adolescencia*) tenia al seu despatx.

I dic que Otero ha manipulat aquest tòtem perquè l'acció que don Bernaldo li demana al seu nebot -i d'això ningú no s'ha donat o no ha volgut adonar-se- és literalment impossible: el mapa de Fontán no pot ser despenjat. En vaig veure un exemplar a la biblioteca del Museo de Pontevedra i vaig demanar la confirmació de les mides del mapa conservat a Trasalba, i coincidien: 250 x 220 cm. I emmarcat i amb vidre!!!, única manera de contenir les quatre parts que el formen.

• El pazo, com a símbol d'origen i final de la trajectòria. Un pazo que, en el cas de Trasalba, no en seria tal, no passant d'una casa gran, com ha assenyalat Carlos Baliñas (1991:32): "*o que pomposamente se chama Pazo de Trasalba*". Òbviament, magnificant la construcció pairal (de 'Casa Grande de Cima de Vila' a 'Pazo de Trasalba'), també magnificava la pròpia condició fidalga. Magnificació que no resultava gratuïta ni simplement narcissista, ja que el pazo actuava com a símbol metaòric del país, com a urna dipositària de les essències, i -en conseqüència- qui l'habitava estava cridat a dirigir-les i conservar-les: per simple relació proporcional, a major pazo, més responsabilitat depositada en el seu senyor. Una insistència, aquesta d'Otero Pedrayo amb el pazo, que ha fet dir a Baliñas (op. cit. 37) que

Foron ducias e ducias as veces que volveu sobre estos temas en páginas que, ás veces, más que valor literario en si, teñen o interese de comprobar cómo o autor reincide no mesmo asunto, proba de que era unha idea fixa e de que vivía instalado naquel pretérito con tanta naturalidade coma no seu presente.

• I, com a reflexió final d'aquest apartat, considero que la relació Galícia-pazo-mapa de Fontán no seria gratuïta ni tampoc casual. Otero Pedrayo simbolitzaria Galícia en el pazo -marca de la fidalguia- i aquest, al seu torn, contindria Galícia, representada en el mapa de Fontán.

Aquesta pàgina és en blanc intencionadament

9. VICENTE RISCO

9.1 MITTELEUROPA

Vicente Risco fou el segon membre del grup *Nós* en viatjar per Europa. A l'igual que Castelao nou anys abans, Risco pogué viatjar gràcies a una beca de la Junta de Ampliación de Estudios. Curiosament, tampoc no acomplí l'objectiu inicial del viatge. Si Castelao havia viatjat per estudiar aiguaforça, litografia i gravat i al seu *Diario 1921* no en trobem cap referència, Risco anava becat per a estudiar etnologia i folklore (Risco 1984:141-143; Casares 1981:81). Llàstima que hi anà sense tenir els nusos massa ben lligats: el professor que havia de donar el curs havia marxat a l'Àfrica i gairebé ningú més a Alemanya impartia una matèria semblant.

Naturalment, la història també ha estat explicada d'una altra manera. Otero Pedrayo (1996:9), en el discurs commemoratiu dels cinquanta anys de *Nós*, deia que Risco

non era un pensionado [perquè] pensionados son os que van aprender unha técnica (...) conforme a un programa para obter un resultado. Non. Vicente Risco era xa un maestro formado por camiños e en escolas que non son xenerales en España nin en occidente (...)

(...) cuando chegou a Berlín e a Viena e se sentou en altas cadeiras e nas grandes cidades levaba unha curiosidade marabillosa e apuntaba todo (...).

El viatge de Risco tingué lloc entre maig i agost-setembre de 1930 i el feu principalment per Alemanya, amb sengles estades breus a Praga i a Viena. Dins d'Alemanya, tot el seu recorregut el feu per Prússia, estant-se a Berlín la major part dels mesos de viatge. El seu pas per França, concretament per París, fou anecdòtic. Publicà a *Nós* les cròniques del viatge sota els títols "*Da Alemaña*": '*I.-A viaxe*' (núms. 79 -juliol de 1930-, 81 -setembre-, 82 -octubre-, 83 -novembre-); '*II.-O Rhin*' (núms. 86 -febrer de 1931-, 88 -abril-); '*III.- Berlín*' (núms. 88 -abril-, 89 -maig-, 92 -agost-, 96 -desembre-, 100 -abril de 1932-, 102 -juny-, 104 -agost-, 105 -setembre-); '*IV.-Museus de Berlin*' (núms. 106 -octubre-, 107 -novembre-); '*V.-Muidezas de Berlín*' (núms. 110 -febrer de 1933-, 111 -març-, 112 -abril-); '*VI. Ideias de Berlín*' (núms. 119 -novembre-, 120 -desembre-). I "*Mitteleuropa (proseguimento de Da Alemaña)*": '*I. Praga*' (núms. 122 - febrer de 1934-, 123 -març-, 124-125 -abril-maig-, 128-129 -agost-setembre-); '*II. Viena*' (núms. 128-129 -agost-setembre-, 131-

132 -novembre-desembre-, 134 -febrer de 1935-, 135 -març-, 136 -abril-, 137-138 -maig-juny-).

Així doncs, les cròniques del viatge foren publicades entre juliol de 1930 i maig-juny de 1935. Això sobre el paper, perquè és bastant probable que el penúltim número de *Nós* sortís amb cert retard, com s'esdevingué amb el darrer, oficialment numerat 139-144, i datat juliol-desembre de 1935, però que encara poguè incorporar a la portada l'homenatge al seu editor, Ánxel Casal, afusellat pels rebels alçats en armes el juliol de 1936. Això significa -i aquesta dada no serà trivial per al present treball- que, abans d'esclatar la guerra, és a dir malgrat l'èxit del Partido Galeguista amb el Front Popular el mes de febrer, i malgrat la campanya i plebiscit favorable de l'Estatut d'autonomia de Galícia, a principis de juliol de 1936, els números de la revista *Nós* corresponents al segon semestre de l'any anterior, encara no eren al carrer. Resulta no ja curiós sinó francament sorprenent, que aquesta circumstància no l'hagi trobat esmentada gairebé en lloc. La darrera de les cròniques de Risco aparegué, hem dit, en els números 137-138 de maig-juny de 1935. Al final hi posava "continuaráse", malgrat la qual cosa el número següent i darrer no en féu la continuació anunciada (estaria la revista ja fora del control de Risco? seria una aturada per raó d'haver topat amb Freud en la seva crònica vienesa?¹).

¹ Aquesta era la insinuació feta per Xesús Alonso Montero en la ponència presentada en el Congrés Vicente Risco (Ourense, 1995). Aquesta ponència no ha estat recollida en les actes del congrés per evidents raons de censura.

9.1.1 Una redacció tardana i dues publicacions

L'any 1934 Risco havia publicat en llibre la crònica del seu viatge sota el títol genèric de *Mitteleuropa*, tot i que només es referia a Alemanya. Hi mancaven, doncs, els capítols corresponents a la seva estada a Praga i a Viena. No he trobat cap referència crítica a aquesta digressió textual. El llibre, lògicament, se'n resent ja que, si seguim el text, Risco no 'torna'. I, obviament, no havia tornat ja que seguí viatge a les capitals txeca i austriaca. Carlos Casares, malgrat la qualitat de la seva biografia de Risco, tampoc no en dóna més dades i fa tornar Risco, simplement, d'Alemanya:

En maio de 1930, Risco é pensionado por Real Orde para estudiar Etnografía e Folklore en Alemania. O 14 dese mesmo mes emprende viaxe en tren, as incidencias do cal quedarán rexistradas nas crónicas que co título 'Da Alemaña', primeiro, e 'Mitteleuropa', despois, iría enviando a Nós desde xullo daquel ano e que más tarde serían recollidas en parte no citado volume Mitteleuropa (Casares 1981:82).

Risco regresa (...) de Alemania moi radicalizado... (op. cit. 87).

Diverses podrien ser les hipòtesis, no oposades entre si, per a explicar aquestes circumstàncies. Una primera, l'amortització intel·lectual (i potser també narcissista) del propi viatge. No viatjaven amb tanta freqüència com per estalviar-ne explicacions d'allò vist. Una segona, que podria justificar l'absència en el llibre *Mitteleuropa* de les cròniques de Praga i Viena, seria la de no 'cremar' els articles que encara havien d'aparèixer a *Nós*. Fixem-nos que el llibre no fou publicat fins que les cròniques d'Alemanya aparegueren a *Nós*. Haver publicat les de Praga i Viena les hauria invalidat per a la revista.

Però allò més sorprenent és que, entre 1930, moment en que marxà de viatge, i 1936, en que *Nós* deixà de publicar-se (amb números de 1935), Risco només publicà, al marge de les cròniques de viatge, tres articles signats amb el seu nom: la necrològica de Xurxo Lourenzo, en els núms. 124-125 (abril-mai de 1934), el text de balanç intel·lectual i generacional "*Nós, os inadaptados*", en el núm. 115 (juliol de 1933) i "*A leenda do Graal*", en els núms. 139-144 (juliol-desembre de 1935). Sense signar, però de segura autoria de Risco, serien els articles sobre el "*Leabhar gabhála. Libro das conquistas de Irlanda*"², publicats en els números 86 (febrer de 1931), 88 (abril), 92 (agost) i 95 (novembre). Amb tota certesa elaboraria

² Havia trobat aquest llibre en un biblioteca berlinesa, tal com ho recull a *Mitteleuropa*.

les notes de redacció però el cert és que, durant sis anys, Risco a penes publicà articles de teoria o de crítica -és a dir, de creació- a la revista *Nós*. No resultaria forassenyat de pensar que entre una i altra cosa hi hauria relació: o bé les cròniques -impossibles d'interrompre- li ocupaven espai per a altres articles, o bé omplien una continuïtat buida. A aquesta buidor potser no resultaria aliè un text com *Nós, os inadaptados*, intencionadament publicat, al meu parer, en el mes de juliol de 1933, és a dir en el número commemoratiu del Dia de Galícia.

Risco emprengué aquest viatge per Centreuropa en un moment de certa paràlisi del moviment nacionalista. D'una banda, encara no havia estat plenament abolida la prohibició de partits polítics declarada per la dictadura primoriverista, circumstància que dificultava l'acció dels galleguistes, poc estructurats com per a mantenir una activitat política clandestina. D'altra banda, la concentració dels pocs recursos en l'acció culturalista hauria produït un cert cansament en els membres veterans del grup *Nós*, que ja tindrien quaranta i escaig d'anys. El viatge se li presentava a Risco, doncs, com a una oportunitat per a respirar aires nous, especialment si eren els 'aires del Nord' pels quals tant havia maldat des de jove.

A diferència del *Diario 1921* de Castelao, *Mitteleuropa* no té forma de diari sinó de llibre de viatges, amb observacions, impressions, pinzellades. Si bé podem resseguir el seu recorregut, ja resulta més difícil situar-hi les dates. També hi ha algunes diferències diegètiques entre un i altre text. Així, mentre que el diari de Castelao està redactat, pràcticament, al dia, en les cròniques de Risco es nota una redacció posterior -a voltes amb un considerable lapse- als esdeveniments, amb certa destil·lació personal prèvia a l'escriptura. Una altra diferència té a veure estretament amb els respectius moments vitals en els quals es produïren els viatges: mentre que el de Castelao resultava molt proper a la seva incorporació al galleguisme (el Castelao europeu seria pràcticament igual al Castelao 'convers'), Risco viatjà quan ja duia a les esquenes les seves etapes simbolista-modernista i nacional-culturalista. I aquest és un dels principals punts d'interès del llibre de Risco: què quedava en el Risco europeu de 1930 del Risco anterior a 1918? Perquè convé recordar que, tres anys després, fou el propi Risco qui resuscità, amb *Nós, os inadaptados*, la seva etapa pregalleguista -i usem la convenció 'etapista' per dir-ho clarament-.

Quines són les marques que ens permeten d'esbrinar una redacció a posterior? Doncs, entre d'altres, aquestes:

All [a Hendaia] amostráronme un antigo arcón (...). Obra de arte popular que crin vasca, ata que despois puiden comprobar que era xermánica, ao velas igualñas no museo de Bonn, na Sammlung für Deutsch Volkskunde da capital do reich, e ainda na exposición do Vello Berlín (Risco 1984:17).

Irún ten unha rúa moi longa e moi moderna (...). Na estación, collimos un tren eléctrico, mellor que o Stadtbahn [tramvia] de Berlin (op. cit. 19).

Hai que pasalo, como o estou pasando en Berlin -porque en Bonn habíao tamén [la gibelleta]- para sabe-lo que iso significa (op. cit. 25).

A mañá seguinte ocorreu un sucedido. Estaba escribindo eu [què escrivia?] na miña cámara aquela do hotel tan feita para mim que all debín quedar se cadera o tempo todo, en lugar de vir para Berlin (op. cit. 34).

Algún tempo despois, ainda dicía eu en Berlin que Bonn era a cidade más fermosa que vira na miña vida -;despois de ver Lisboa!...³ (op. cit. 80)

Però usa el present:

(...) levo un billete directo que (...) obrígame [sic] a chegar a Berlin nun tempo determinado. Ora, isto todo argalleino eu (...) e agora (...) non hai remedio senón espilirse para cumplir fielmente o programa (...).

De todos xeitos cómpre marchar. Xantamos no cómodo e fresco comedor do Hotel [a Hendaia] (op. cit. 39).

El mateix s'esdevé quan deixa veure clarament les marques d'una redacció posterior als fets: "É en Waitzstrasse (...). É un baixo (...). Chamamos e ven abri-la porta dona Frau [sic] Tornegg (...). Eu non lle comprendo nada do que di (...)" (op. cit. 100) però també "xa me non lembro do outro cadro" (op. cit. 107).

Per a María Xesús Lama (1995:270-271), hi hauria dues possibilitats respecte de la redacció: 1) Que Risco hagués escrit la crònica a manera de diari (és a dir, amb certa continuïtat al llarg del viatge) i que la seva publicació fragmentada a Nós tingués raons editorials. 2) Que Risco l'hagués anat redactant i reelaborant un cop acabat el viatge, a partir de notes preses. El resultat hauria estat un text complex i híbrid: inicialment hauria de ser un diari i alhora crònica de viatge, per a esdevenir un assaig d'anàlisi sociològica convertit en un manifest ideològic.

Segons Frank Meyer (1995:289), *Mitteleuropa* no seria un llibre filosòfic en la mesura que Risco no era filòsof ni com a tal ha estat considerat. Tampoc no seria un llibre de viatges estàndar atès que, en arribar a Berlin, esdevé una obra temàtica per a acabar amb unes reflexions sobre l'època; si bé els articles sobre Viena i Praga reprenen el gènere de viatges, el lector del llibre *Mitteleuropa* -que no era

³

Com si n'hagués vist tantes!

forçosament lector de *Nós*, menys encara si és un lector dels nostres dies- no té perquè saber-ho. Els comentaris humorístics no arribarien a conformar *Mitteleuropa* com a llibre satíric. Tot plegat, tindria una forma híbrida, possiblement forçada -insinua Meyer (op. cit. 290)- pel fet d'estar destinat a aparèixer en articles en una revista mensual.

Coincideix (op. cit. 297) amb María Xesús Lama en que *Mitteleuropa*, més que un informe sobre els alemanys i Alemanya, és un document que ens il·lustra sobre la identitat del seu autor, sobre les seves dèries i el seu pensament, especialment quan aquest havia d'enfrontar-se a la disjuntiva entre modernització i tradició.

Mentre que Otero Pedrayo, en el discurs commemoratiu del cinquantenari de *Nós*, havia reclamat una nova edició de *Mitteleuropa*, Armando Fernández Mazas (1989:85) expressava la seva contrarietat -al meu parer sense raó- per l'edició de 1984:

No nos explicamos los motivos que han llevado a los editores de la nueva y reciente edición de Mitteleuropa con sus tan desfasados y desafortunados argumentos, sino es la de poner en evidencia a dos orensanos ilustres: su autor (defensor del racismo) y el interlocutor que figura Felipe Fernández Armesto, entonces defensor del despotismo burocrático estalinista y ambos coincidentes en la apología del terrorismo de estado.

9.1.2 Vicente Risco, viatger

Segons José Luis Varela (1995:255-256),

en 1930 había podido saltar excepcionalmente las bardas de su corral y ver in situ los centros propulsores de su propia aventura espiritual: París, corazón difusor de su africanismo y de su teosofismo; ver y escuchar en Berlín a Tagore; contemplar, desde el área de su nacionalismo, los primeros pasos victoriosos de otro nacionalismo no católico y socialista. El alma viajera de Risco tiene ocasión de viajar por la Europa central; de viajar y de arrepentirse del viaje.

Risco hauria estat un tipus de viatger que Varela qualifica d'idealista:

(...) verifica lo que previamente ha concebido sobre el país visitado mediante sus conocimientos religiosos, políticos, históricos, etc. Se trata, pues, de un idealista, de un solitario dispuesto a toda clase de emociones y de chascos, porque nunca la dura y terca realidad va a sintonizar con el linaje de sus sueños. En este sentido, la Mitteleuropa es el diario de un intelectual gallego que pretende realizar su idealismo durante un viaje a Centroeuropa que le permite dialogar con hombres y objetos artísticos que expresan el espíritu de esa comunidad en el presente y en el pasado. Y el resultado es, anticipémoslo, un descalabro, un fracaso morrocotudo, o en sus palabras, 'un verdadero timo'. La Alemania del pasado no subsiste. Se ha desvanecido.

Fracàs que no ho seria per a Risco (o tal vegada ho dissimularia). Potser nostàlgic, va escriure a Varela el 1957 dient-li que "*Berlín é o ollo da agulla por ond'eu vin o mundo*" (op. cit. 264).

Per a María Xesús Lama (1995:272-273) el fet de no haver tingut contactes amb alemanys -entre d'altres raons per dificultats idiomàtiques⁴- alterà el perfil del Risco-viatger i, en conseqüència, de la seva crònica: allò que havia de ser un text d'aprenentatge, d'un viatge d'estudis, esdevingué una relació de passejades, trobades amb amics gallecs i reflexions al voltant de quant observava des de la seva condició d'estranger aïllat, sense contacte amb cap àmbit cultural o professional d'Alemanya, malgrat ser Berlín aleshores un dels principals centres europeus de cultura (premsa, cinema, cabaret, teatre, música).

Una crònica, aquest *Mitteleuropa* que, en el fons, no seria tant la crònica del seu viatge per Alemanya -ho seria en la seva aparença externa- sinó més aviat la crònica d'un viatge interior, de la seva experiència de trobar-se confrontat -sol- amb la societat d'una gran urbs, cosmopolita i moderna, Berlín (op. cit. 278).

Frank Meyer (1995:286) ha considerat que cal tenir present l'origen de Risco per a entendre el seu comportament a Berlín: Risco passà, sense cap mena d'aclimatació prèvia, d'una petita ciutat pertanyent a una regió rural situada a la

⁴ Tot i que Risco hauria estudiat alemany pel seu compte, segons una carta seva a Losada Diéguez escrita a començaments dels anys vint.

perifèria d'Espanya, en un absolut *finisterrae* de l'occident europeu, passà, dèiem, al centre industrialitzat d'Europa, a un país on no té a penes possibilitats d'entendre ni de fer-se entendre. I hi va en una edat avançada, sent membre de l'èlite cultural del seu país (si més no *soi-disant*), en qualitat d'estudiant (estranger i desconegut) d'etnografia a un país que també li resulta desconegut quan el retroba.

Risco tenia una idea preconcebuda d'Alemanya, la que s'havia fabricat amb les lectures de la millor 'tradició romàntica alemanya': Novalis, Wagner, Strauss, Nietzsche, Spengler, la idea de *Volksgeist*. I aquesta Alemanya⁵, com també ha afirmat José Luís Varela, ja havia deixat d'existir. I havia deixat d'existir, possiblement, abans de néixer Risco. Tanmateix, de sortida, no feu altra cosa que repetir un seguit de tòpics sobre els alemanys, aris o jueus, tant se val.

Però en aquesta preconcebuda d'Alemanya per part de Risco, també operava un altre element que no ha estat tingut present ni per Varela ni per Lama ni per Meyer: la visió tripartita de base teosofista: geos, ethnos i logos, o el que és el mateix, cos, ànima i esperit. Per tant, a ulls de Risco, Alemanya hauria de restar inalterada -per inalterable- en els seus elements essencials després de cent anys, després del Romanticisme. Havia estat alterada la seva geografia en aquests cent anys? Sí, però únicament perdent alguns extrems del territori imperial (que seguien sent 'alemanys'), no pas allò que era el nucli dur, el prussià. I la seva població? Tampoc de forma substancial. I havien canviat els elements que accompanyaven la voluntat i que conformarien 'l'esperit del poble' o *volksgeist* (llengua, ciència, religió, costums nacionals)? Tampoc. Per tant, en la mesura que el tercer dels elements havia estat determinant en forjar els altres dos (país i poble unificats), l'element romàntic no seria accidental sinó consubstancial a Alemanya i els alemanys (així, Wolfram von Eschenbach seria tan romàntic com Richard Wagner). Aquesta era l'Alemanya que Risco esperava trobar, com si la convulsa evolució del darrer terç del segle XIX i el primer del XX -guerra mundial i derrota incloses- no haguessin existit.

Ricardo Carballo Calero (1981b:22) ha considerat que Risco viatjà per Europa amatent a tot allò que trobava, disposat sempre a la crítica, especialment a

⁵ Aquesta visió unitarista d'Alemanya li hauria impedit adonar-se de que, en realitat, només viatjà per Prússia (Aquisgrà, Colònia, Bonn, Berlín) i que, d'altra banda, Alemanya estava organitzada federalment, circumstància que hauria de desaparèixer tres anys després, amb l'arribada dels nazis al poder (prenc aquesta idea d'una observació de Meyer 1995).

la crítica d'allò que era moda. S'hauria autocaricaturitzat com a un humil viatger, "cuase como un paiolo galego perdido polo mundo". Les observacions de Risco, per a Carballo Calero, eren occurrents (*lizgairas*):

Ala vai o home, sen que ao principio o seu alemán lle sirva para entender-se cos alemáns, embarazado pola interquinéncia dun pesado baul que en má hora se lle ocorreu traer consigo, e que acaba por facturar desde Berlín a Ourense antes de sair para Praga. O itinerario, a partir de Quereño, é pontualmente descrito (...).

Carballo Calero ens dóna una pista sobre allò que podia haver estat el Risco viatger europeu i la seva autocaricaturització en la crònica del seu viatge. De forma semblant a com viatjà Castelao el 1921, Risco no tindria gaires recursos mundans. No és que es caricaturitzés per a viatjar sinó que, amb tota certesa, anava de debò com un '*paiolo perdido*'. ¿Com podia fer-se passar per passarell Vicente Risco, ell, capdavanter de la intel·lectualitat nacionalista gallega? Ell, el director de *Nós*... Si de cas, aquest recurs a l'autocaricatura no seria sinó una màscara literària, posada per ell mateix en la seva crònica i no sabuda a través de tercieres persones.

Antonio Fraguas (1981:27) també ha reflexionat sobre la condició viatgera de Vicente Risco. La seva conclusió no casa gaire amb la tòpica imatge optimista que, generalment, trobem del viatge europeu risquià.

Pasea por París, pero pasea sin gusto, anda pola beira do Sena, toma uns cafés e inda ten curiosidade de ir escoitar unha conferencia teosófica (...). O dia seguinte volve polo Consulado e non ten ningunha carta e con semellante falla atópase inda más soio e preocupado de non sair de semellante soe-dade, que inda pode aumentar cando pensa na sua chegada a Berlín (...).

Vai no seu recordo un mundo en xornadas vividas na mesma hora e moitas das pisadas son recordos do mesmo intre xa pasado, e agora mesmo parecelle millor unha soma debaixo dun carballo que os muelles [sic per peirao] do Sena ou calquer outro lugar da cidade. Está triste, está entristecido pola soe-dade.

Però Risco no podia fer un viatge 'ruralista' sinó per ciutats, per alguna -com seria el cas de Berlin- de les ciutats més dinàmiques d'Europa -malgrat la crisi-. I així, si se sorprenia davant la visió d'un semàfor ("*sinais luminosos: vermello para para-los coches; marelo, intermedio; verde, para andaren os coches para diante*", Risco 1984:107), també ho feia davant les construccions modernes (d'estil Le Corbusier) que ell qualificava de "*estilo de sanatorio*", construccions que serien coherents amb les tares urbanes:

(...) aumento das psicopatías, aumento dos suicidios, baixa dos nacementos, baixa do Índex de robustez física, inmoralismo, afán de gozar, narcóticos, estupefacientes (...) (op. cit. 270).

Les reflexions tretes del seu viatge a Praga i a Viena no han estat, en general, tan considerades com les referides a Alemanya (és a dir, les recollides en el llibre *Mitteleuropa*). Sense estendre-nos-hi massa, incloc dos passatges de la seva crònica de la ciutat de Praga, d'alguna manera insòlits. El primer fa referència a un sopar, seguit de ball a un cabaret, amb alguns professors universitaris.

(...) *De que defuntamos os nosos pratos, fúmonos (...).*

(...) *Despois, érguense todos a beilar, e d'aquela, eu non podo quedar sentado. Nunca o fixen ben, e ademais estou agora tan desentrenado dend'os tempos do Liceo e do Club d'Ourense, que non sei que figura vou facer. Miro pra os outros e vexo que nen todos campan, que tamén os hai que sachan. Que diaño, non saber beilar non é pecado mortal, alá imos.*

Collín a madrileña miuda e beilamso tres cousas (...)

Por fin marchamos (...). D'aquela decateime de que levaba unha miguiña de chispa. Fixen un esforzo (...) e encamiñeime tranquilamente ao Hotel Ametyst, adicando unha lembranza aos amigos d'Ourense dos tempos de pándiga, cand'estas cousas ramataban nos divás do Club (Nós núm. 123, març de 1934, pàgs. 90-91).

La segona fa referència a una reflexió de Risco, dividit entre la llibertat nacional txeca i la cultura de la minoria alemanya.

Eu confeso a miña simpatía polos alemáns, por istes alemáns de Praga en particular, cos que fico obligado por unha débida d'agradecimento (...). Anque m'eduquei en libros franceses, a miña mentalidade acaí millor co pensamento alemán, namentres qu'a mentalidade slava éme por compreto allea. Non embargante, n-iste respeito a que me veño referindo, no aspeito políticu, eu teño qu'estar cos checos. E temo moito pol-a sua liberdade, co-iste Ulster dentro (Nós núms. 126-127, juny-juliol de 1934, pàg. 139).

9.1.3 La recepció de les cròniques de viatge de Risco

Evidentment, *Mitteleuropa* i el viatge de Risco son lloc comú de les crítiques literària i historiogràfica gallegues, que han analitzat el moment que es produí i l'impacte que causà en l'escriptor ourensà. Durant molts anys, aquestes anàlisis es feren a partir dels articles publicats a *Nós*, probablement per les dificultats de consultar el llibre publicat el 1934. Això ha pogut motivar alguna que altra mancança i, sobretot, certa confusió en les dates, com la que patí Francisco Bobillo (1981:121). Per a aquest historiador, el desencís de Risco, en relació al nacionalisme, per causa de la disputa religiosa en els primers temps de la República, s'hauria vist agreujat pel seu viatge a Alemanya. En tot cas, seria a l'inrevés, atès que Risco marxà a Centreuropa uns mesos abans de la proclamació de la República. Dades que resulten més trabucades quan diu que viatjà a Alemanya el 1932, pensionat pel duc d'Alba (op. cit. 122). Potser Bobillo no va (poder) consultar les cròniques publicades a partir de 1930 a la revista *Nós*, tot i citar-les? Aquest lapsus explicaria la confusió interpretativa del conflicte religiós de Risco en els primers mesos de República.

Tampoc no resulta gaire encertat quan afirma que Risco era

de los pocos [galleguistas] que no habían realizado el periplo europeo. En una época en que los intelectuales de mayor renombre habían visitado una o más veces Francia, Alemania o Inglaterra y que, precisamente, esas visitas habían contribuido bastante a las tomas de postura política. Risco sólo tenía un conocimiento de lo que ocurría al otro lado de los Pirineos adquirido a través de las revistas y publicaciones que le traían los viajeros o le enviaban amigos y colaboradores de 'Nós' (ibidem).

Si bé algun que altre galleguista ja havia viatjat per Europa (abans però d'ingressar a les Irmandades) com Viqueira, del nucli de *Nós*, dels 'quatre mosqueters', només Castelao ho havia fet plena consciència galleguista. Ni Otero Pedrayo (el seu viatge juvenil al mar del Nord seria anecdòtic) ni López Cuevillas ni Risco havien anat més enllà de l'Ebre des del moment del seu ingrés en el nacionalisme.

Per a Bobillo (op. cit. 123) hi hauria quatre línies personals de Risco en aquest llibre de viatges: 1) pessimisme envers la decadència europea; 2) insatisfacció amb la República⁶; 3) desencís davant l'acció política; i 4) canvis en l'interior de la seva personalitat.

⁶ Ja hem vist les raons per les quals aquest argument resultaria erroni.

Per a Pérez Prieto (1988:122), el 1930 "Risco fai unha viaxe a Alemaña para seguir un curso de etnografía na Universidade de Berlin, viaxe que significarà o comenzo dun progresivo corremento cara a posicions conservadoras", posicionament que li hauria permès de salvar la vida en esclatar la guerra civil (op. cit. 124). Anàlisi aquesta clarament viciada per un 'etapisme' (piñeirista) fet a priori, la qual cosa duria a confondre 'conservadurisme' (Risco sempre hauria estat conservador) amb menys extroversió nacionalista .

Basilio Losada (1993:67) ha reflexionat sobre les impressions que Risco expressà sobre l'art que trobà a Alemanya:

En Mitteleuropa, trata pouco da Arte do seu tempo -a diferencia do Diario 1921 de Castelao (...). Risco asiste estarrecido á eclosión do nazismo (...) pero espaventado tamén diante aquel alarde de anticristianismo, de ferocidade militar, de masa marcando o paso marcial (...). E a vulgaridate de Hitler e dos seus seguidores, berrallouzas e uniformados, tan allea ó aristocratismo espiritual, esixido e esixente, de Vicente Risco.

Aquesta interpretació és la que es desprèn de la lectura literal de *Mitteleuropa*. Però, en el seu for intern, no era aquesta la veritable impressió. Risco es trobava, a la fi, en un dels països que li havien estat model, i s'hi trobava en un moment privilegiat: quan els qui defensaven la pretesa superioritat germànica eren a punt d'esdevenir amos del país, és a dir a punt de voler fer realitat aquesta pretesa superioritat. I malgrat la vulgaritat que endevinava en els escamots nazis i en els obrers comunistes, les seves respectives organitzacions i litúrgies impactaren favorablement en Risco, possiblement desencisat en veure que tant d'elitisme no duia enllloc. Així li ho escrivia a Eduardo Blanco Amor, des de Berlín, el 6 de juny de 1930 (cito per Espino-Domarco 1986:49):

(...) Eiquí, querido irmán, haille moitos exemplos qu'imitar n-esto da organización dos partidos polítics: comunistas, nazionalsozialisten e Deutschnationalen⁷ son 3 partidos fortes e ben orgaizados, coas suas milícias, seu [a la transcripció, sen] uniforme, seus agrupamentos deportivos, seus jornais, revistas, libros, folletos, etc. Hai moiito que deprender eiquí (...).

No hi hagut massa articles crítics d'aquestes cròniques europees de Risco. Una de les poques ressenyes és la de Carballo Calero a la seva *Historia da Literatura Galega Contemporánea*, reproduïda en el monogràfic de Grial núm. 86 dedicat a Risco, en la que insinuava que la part de la crònica apareguda a Nós i no

⁷ Risco no arribà a distingir del tot les forces polítiques alemanyes i les respectives organitzacions paramilitars. D'entrada, no diferenciava entre els comunistes (KPD) i socialistes (SPD), per bé que les respectives polítiques envers la república de Weimar fossin divergents (Meyer 1995:292).

publicada a *Mitteleuropa* podria haver estat destinada a un segon volum, avortat a causa de les conseqüències de la guerra (Carballo Calero 1981:645;1984:507) encara que el llibre no feia cap referència a una teòrica continuació. En destaca la ironia present en la narració feta per Risco de la seva experiència alemanya.

Per a Otero Pedrayo, "*un dos libros más bonitos daquella época foi o de Vicente Risco sobre Europa Central. É un libro que deberíase de volver a editar*" (Outeiriño 1975).

Per a Frank Meyer (1995:288), fora de Galícia a penes ha tingut incidència aquest *Mitteleuropa*. De Galícia estant, tres haurien estat els enfocaments crítics que s'hi han fet: biogràfic (Casares), literari (Carballo Calero) i ideològic (la resta de la crítica). El fet d'existir dues *Mitteleuropa*, és a dir el llibre que aplega els articles de Nós titulats "Da Alemaña"⁸ d'una banda, i els articles sobre Praga i Viena publicats a Nós com a "*Mitteleuropa*" d'una altra, hauria provocat alguna que altra confusió.

Confusió a la qual cal afegir la condició que Risco donava a Berlín com a frontera amb el món eslau. A més, resulta incoherent aplicar a Alemanya el terme 'Mitteleuropa' (buscarieu debades a Galícia algú que se n'hagués adonat). Aquest terme designava, segons la visió expansionista germànica -1870-1918- el bloc format pels dos imperis centrals europeus -Alemanya i Àustria-Hongria-, amb una influència en direcció sud-est, és a dir vers l'imperi otomà, fins al Golf Pèrsic. D'altra banda, Risco considerava que la ciutat de Berlín, des de la Friedrichstrasse cap a l'est, era Orient, és a dir no-Europa o una-altra-Europa. Alemanya no seria un espai central europeu (amb 'mitteleuropa' o sense) sinó una mena de marca, de bastió defensiu davant les possibles invasions eslavo-asiàtiques, personificades en aquells anys en els marxistes russòfils. Com diu Meyer, au, ves a un polonès i digues-li que és asiàtic...

⁸ Aquest títol li suggereix a Meyer alguna possible intertextualitat amb l'obra homònima de Madame de Staël. No ho crec, atès que Risco no la cita mai (si més no, jo no he trobat cap lloc on la citi). Suposo que seria pur atzar o, com a molt, mimetisme inconscient per part de Risco.

9.1.4 Una altra visió de Berlín

Vicente Risco, ja ho hem dit, coincidí a Berlín amb altres gallecs, com Loís Tobío i Felipe Fernández Armesto (conegit més tard pel seu pseudònim periodístic Augusto Assía). Tobío era membre fundador del Seminario de Estudios Galegos i Fernández Armesto compaginava la seva feina com a corresponsal de premsa amb diverses tasques més o menys vinculades a les organitzacions de la Tercera Internacional.

Malgrat les coincidències gallegistes, especialment entre Risco i Tobío, la seva visió de Berlín resultava força diferent. D'entrada, Risco parlava de Tobío i de Fernández Armesto en funció de la seva ideologia, tot i respectar-la-hi. Però a *Mitteleuropa* callava que Fernández Armesto enviava cròniques periodístiques a diaris espanyols, primer a *El Pueblo Gallego* i després a *La Vanguardia* de Barcelona (on encetà la seva signatura com a Augusto Assía), diaris gens suspectes de filobolxevisme. A més estava d'adjunt al lector d'espanyol del Romanische Seminar de la Universitat de Berlín (Tobío 1994:213 i 231), circumstància que Risco també amaga.

I una de les diferències d'apreciació entre Risco i Tobío la trobem en la l'opinió que tenien, respectivament, de la seva dispesera berlinesa, Frau Tornegg:

(...) A casa era dunha xudía divorciada, *Frau Tornegg*, unha dona machucha, fraca, paroleira e gasalleira: as primeiras palabras que me dixo foron para louvar os meus dentes e o meu bon alemán (...).

A casa de *Frau Tornegg* era aquecente e mesmo elegante segundo a moda e estilo da volta do século, con moitas fotos vellas enriba de cómodas e mesas, e cadriños nas paredes empapeladas, moita alfombra e moita cortina (Tobío 1994:213-214).

(...) É un baixo, rente á rúa. Un portal longo que remata nun patín interior (...). Chamamos e veu abri-la dona *Frau⁹ Tornegg*, unha xudía divorciada, delgadiña e moi fea, de mediana idade e con alguns cabelos brancos, amable e falangueira (...).

É esta unha casa en silencio, que semella abandonada (...). *Frau Tornegg* ten unha outa idea da súa raza (...). Semella pouco instruída, e dende logo, da Espanya non ten nin a más pequena idea (Risco 1984:100-102).

En realitat, tenim tres visions de Berlín: la de Risco, la de Tobío i la que Risco tenia de les de Tobío i Fernández Armesto.

¿Como era Berlín? A primeira impresión que daba era a dunha grande cidade chea de luces pola noite e moitos locais de esparcemento, cafés, cervexarías, restaurantes, cines, moitos deles uns cines pequenos, coma en casas de veciños (Tobío 1994:214-215).

⁹

Observem la redundància 'dona *Frau*'.

(...) Pouco más ou menos, [Tobío i Fernández Armesto] din a coro o seguinte:

-Berlín é unha illa de enorme vida, onde todo é novo e moderno. En luxo, divertimentos, traballo, política, etc. é moi superior a París. Agora desprazouse para aquí o cerebro de Europa. Aquí estase fraguando unha total renovación, en arte, en literatura, en filosofía, en ciencia, en moral, en todo. É a vida nova (...) (Risco 1984:96).

Despois do café, amóstranme algúns aspectos verdadeiramente fantásticos das rúas de Berlín (...) alumadas con luces de cores, anuncios luminosos, toda a fantasmagoria eléctrica coa que a gran cidade disfraza de irrealdade a súa dor de miseria e a súa podremia de negocio (...) (op. cit. 98).

També divergien en relació als banyistes de Wannsee:

Polo verán (...) o Wannsee enchiase de xente nos domingos. Moitos berlineses (...) ian allí tomar o sol, (...) bañárense ou pasear a pé ou en bote (...). Nos campos de todo arredor do lago vianse non raramente escenas de liberdade e recacho que a nós, afeitos a outros estilos, non deixaban de chocarnos. Non había allí, maiormente, moito do que os anticuados chaman 'pudor': en realidade viñan ser aquelas centes como os adiantados dos nosos tempos en España. Moitas mulleres (...) amosaban canto lleves petaba sen que a ninguén lle importase, anque o espectáculo era a veces moi patético (Tobío 1994:217).

O Wannsee vén se-la praia de moda dos que non poden ir á Sevinemünde ou a outra. Enteiamente burguesa. O Wannsee é un precioso lago (...). Homes e mulleres andan a centos bañándose na auga, remando (...), deitados ó sol (...) ou deitados á sombra, ou xogando ó balón coma os nenos, todo, claro está, en traxe de baño, que ás veces se reduce a un taparrabos sumarísimo.

Os homes non teñen pelos no corpo; son pelados e tersos coma rapazas. As mulleres, hairas ben gordas, amostrando tódalas súas manteigas sen medo a pareceren mal (...). E máis aquí son tan abondosas de amores, tan tensas de corazón, que por feas que sexan, cortéxanas coma se fosen bonitas (...).

En realidade, a afeición desta xente a andar en porrancha é cousa que moitas veces chega a ofender a un. Eu nesta materia non son timorato; a min tanto me ten. O feito en si de andar en coiro non me parece pecado tan grave. Ora, o que representa, os pensamentos derradeiros propulsores desta moda e os motivos con que a xustifican son os que me parecen mal. Porque é unha das manifestacións do materialismo, do culto ao corpo e do desprecio da alma (...).

Logo, que o faga unha rapaza linda, vamos; ¡pero que o faga aquel señor gordo, barrigón, feo, calvo e de lentes que andaba en taparrabos lendo un libriño pequenecho! ¡Que o faga ese rapaz langrán de dentes de cabalo! ¡Que o faga esta señora de nariz coma unha cereixa e de ollos papudos! (...).

A min que non me digan: fágao quen o faga, o pasear entre xente como súa nai o pariu, o sentarse na mesa dun café en traxe de baño, en pixama ou albomoz, poderá ser moda, mais non é propio de xente ben criada nin de xente de principios. É un proceder porco, groseiro e desconsiderado (Risco 1984:147-154).

Sense treure-li raó pel que fa a l'elegància i a la cortesia (o, simplement, a l'educació), Risco posava la primera a manera d'escut per a criticar el comportament dels banyistes de Wannsee. Crítica que, en el fons, la feia al materialisme, al culte al cos per menyspreu de l'ànima. Per a Tobío (vint anys més jove que Risco i d'esquerres), en canvi, no deixaria de ser un costum diferent, xocant si voleu, que

ell no dubtava en atribuir al "fardel de prexuicios da nosa sociedade vilega" (Tobío 1984:219), que eren, en definitiva, els que arrossegava Risco.

Curiosament, quan l'ourensà escrivia del Romanische Seminar, no esmentava la condició d'adjunt del lector d'espanyol que tenia Fernández Armesto. Només el cita i de passada: "(...) O Prof. Gamillscheg [director del R. S.] todo se lle volvía parolar á parte co Armesto, laiándose de non sei que cousas (...)" (Risco 1984:168).

I també sorprendentment es refereix a converses de Fernández Armesto sobre "cousas de Galicia (...) do Seminario de Estudos Galegos e do que este andaba a facer" (Tobío 1994:231)¹⁰, mentre que Risco no esmenta cap conversa de temàtica gallega en el Romanische Seminar. Nós publicà en el seu número 75 (març de 1930) dos breus titulats '*Unha conferencia de Tobío en Berlín*' i '*Outras conferencias*' en els quals donava notícia de sengles conferències de Loís Tobío al Romanisches Seminar (m'hi referieox en nota al peu) i de Martínez Santa Olalla a la universitat de Bonn. Risco, que no marxà a Alemanya fins el maig, coneixeria aquestes conferències. Tanmateix, no en feia el més mínim esment a les seves cròniques.

On, en canvi, si semblaven coincidir era en la caracterització de Xosé Canedo¹¹, company de dispesa de Lois Tobío a casa d'una família holandesa, els Dzialiner:

(...) era abofé, un tipo orixinal. Pequeno e cabezón, non perdera o seu xacer rural, nin no xorme nin no acento do falar. Era de Tordoia, preto de Ordes (...). No seminario tomáralle afección ás linguas clásicas e por elas fora devalando cara á filoloxía (...). Un día, fartouse do seminario e decidiu ir ampliar os seus estudos a outras cidades de España e do estranxeiro (...). En Berlín levaba xa algúns anos metido deica os fuciños na lingüística indohermánica (...). Eu sorprendino varias veces (...) a debullar o Rig Veda (...). Naquel tempo era xa un agnóstico ou, polo menos, estaba alonxado do catolicismo (...). Eso non impedía manifestarse como reaccionario e antisemita (...) (Tobío 1994: 238-239).

(...) Cando me puxo nas mans o Rig-Veda, eu abrino con emoción e respeito¹², e tratei de emprincipiar a ler, soletreando. Sentí envexa e pena de non poder ler de corrido estas cousas, como el fai. Sentí de súpeto toda a miña inferioridade.

El é un home de ciencia: estudia lingüística indoeuropea, e non consente que lle chamen filólogo¹³. Debullou o sanscrito, o avesta, o lituano, o celta, o

¹⁰ Fins al punt que el professor Gamillscheg li proposà a Tobío -que era a Berlín en cursos relacionats amb la carrera diplomàtica i Dret- que donés una conferència sobre algun tema gallec (Tobío 1994:232).

¹¹ Tant Tobío com Risco s'hi refereixen com Xosé Canedo. Tanmateix, al peu de foto que apareix amb Risco -feta davant del Reichstag-, publicada a *Arredor de nós* (A Nosa Terra 1993:25), figura com a Díez Canedo.

¹² Senyal de que Risco mai no hauria trencat del tot amb l'orientalisme teosofista.

grego, o latín, o gòtic, o eslavo. É un home pechado na súa especialidade e, polo menos nos medios universitarios, único en España (...) (Risco 1984: 116-117).

I aquesta es la visió que Lois Tobío tenia, en escriure les seves memòries, de la visita de Vicente Risco a Berlín:

Por aqueles días da primavera de 1930 chegou a Berlín Vicente Risco con quen la estar case a diario e con quen pasei horas inesquecibles porque, malia o seu arraigado e case visceral reaccionarismo e a súa visión pesimista do mundo e do futuro, era un espírito sotil e requintado, intelixente e culto, de parola irónica e enguedellante. As conversas que tiñamos coel o Armesto, Canedo e mais eu eran sempre interesantes e polémicas anque sen chegar nunca á disputa (...). O amor a Galicia era o más forte vencello entre nós pero disentíamos nalgúns aspectos (...).

Risco viñera a se informar dos derradeiros adiantos da etnografía, na que el era xa un mestre (...). Fun coel a moitos sitios de Berlín e dos arredores e unha das más interesantes visitas que fixemos foi a de Potsdam (...) (Tobío 1994:241).

I, naturalment, hi ha alguns aspectes, molt diversos, del Berlín nocturn que Risco no esmenta: els cabarets -menys encara els d'ambient homosexual masculí o femení-, el teatre de protesta social (Brecht, Weill, Reinhardt), el cinema amb les pel·lícules de la UFA (*Der blaue Engel*, amb Marlene Dietrich) o les soviètiques d'Eisenstein (aleshores revolucionàries ideològicament i cinematogràficament), l'expressionisme gràfic de Grosz (esmentat ja per Castelao el 1921)... Tot això, Risco no ho veié o no volgué veure-ho.

¹³ De "Américo Castro (...) en Berlín, falaba con certo desgabo porque era un simple 'filólogo' mientras que el chamábbase 'lingüista'" (Tobío 1994:240).

9.1.5 La crònica del viatge, coartada per a l'autoreconstrucció intel·lectual

No entraré gaire en glossar el contingut de *Mitteleuropa* ni dels articles publicats a *Nós* ("Da Alemania", "Mitteleuropa"). En canvi, analitzaré aquells aspectes que, espigolats, ens apareixen al llarg de les seves cròniques¹⁴ i que ens permetran esbrinar com es veia Risco dotze anys després de pràctica cultural i política nacionalista. En definitiva, què restava en el Risco de 1930 d'aquell Risco anterior a 1918.

¹⁴

Citaré per *Mitteleuropa* (1984) per resultar més fàcil en indicar la paginació.

9.1.5.1 Teosofisme

Una primera constatació la tenim referida a la pervivència d'un pensament de base teosofista. I així escrivia que la pureza ètnica dels bascs estava basada en la raça i la religió. Aquesta qualitat l'atribuïa, seguint Maeztu, a la castedat preamatrimonial, cosa que els permetria tenir una sang "tan osixenada, tan cargada de pràna vital". Pel que fa a la religió i a la relaxació d'algunes gents, Risco deia que

a vida dos homes prémiese ou castígase principalmente no outro mundo; a dos pobos é neste onde recibe o pago que merece. Os teósofos falan non des[en]camiñadamente do karma nacional; o individuo pode desvia-lo karma de si, e pra iso serve a penitencia; mais os pobos non poden (Risco 1984:29).

I remetia, per a il·lustrar el concepte del pecat col·lectiu, a una obra seva: "A teoria do pecado colectivo, do pecado social, indiqueina en A Coutada" (op. cit. 30).

I per això, ell, viatger, condemnava el turisme per ser un "pecado de simonía, de comercio coas cousas santas, un pecado social (...) que tarde ou cedo haberá que pagalo, haberá que atura-los seus resultados kármicos" (op. cit. 33).

Citava el *Daodejing*: "Eu teño deprendido no Tao-te King, que aquel que se propón un fito, arrédase por iso mesmo do senso (tao), que vén ser atrás do que eu quixer a andar" (op. cit. 37).

Diu que per curiositat assistí a París a una conferència de la 'Loge unie des Theosophes', una de les poques activitats que feu els dies que passà a la capital francesa:

O salón cheo. O conferenciant (...), un francés común, dixo as mesmas cousas que din tódolos folletos de propaganda teosófica. Despois da conferencia vin que dediante da tribuna había dúas mesas onde vendían libros teosóficos sen importancia. Nunha delas había unha señora e dous homes. Un destes era un rapaz alínda novo, loiro e guapo, de tipo moi distinto e elegante e aspecto sorridente e simpático, más campeón de tenis que teósofo (...). Na outra mesa había cinco señoras moi emperifolladas (...) sorte de beatas da boa sociedade (...). Merquei por dous francos un Bhagavad Gita, traducción de Émile Burneuf, que non foi mala feira de todo (op.cit. 46).

Una de les desil·lusions de la seva vida, se l'endugué Risco després d'assistir a una conferència de Rabindranath Tagore a Berlín. Desil·lusió fruit, sens dubte, del seu indostanisme de manual, ben llunyà del veritable sentir de les gents d'aquell subcontinent:

Eu fun un gran admirador do gran poeta indio Rabindranath Tagore. Cando lle deron o Premio Nobel, eu falei del nunha conferencia feita no Ateneo de Madrid. Aquela conferencia, con gran chea de datos sobre o poeta, a sua castimonia e a secta relixiosa á que pertence (a Brahmo Samaj) (op. cit. 169).

Tagore representava aleshores el triomf d'Orient sobre el maquinisme i el racionalisme occidentals. Desconec què savia Risco exactament del Brahmo Samaj. Aquest grup religiós reformista -fundat a Calcuta el 1828- des de la consideració que totes les religions són en el fons iguals, aspirava a un sincretisme entre hinduisme, islamisme i cristianisme. El 1880 es produí una escissió entre els qui volien mantenir el sincretisme i els qui pretenien un retorn al purisme hinduista. Però les coses havien canviat i qui, per a Risco, havia passat a representar l'espirit oriental era Gandhi, i Tagore li semblà

un contemporizador co occidentalismo mecánico, e ademais, coma un deses universalistes vagos, da escola do gran cursi Roman Rolland¹⁵, con ideoloxía de Hotel Metropol. E así, non pode ser (ibidem).

Davant d'una figura

en madeira dourada de Amida Butsa (Amitâbha Buddha) o de esplendor sen medida (...). Non hai más que sentarse (...) sen rebulir, sen tusir, contendo o alento segundo as regras, sen pestanexar: Óm mani padme luun, deixando que o esplendor do ouro entre ben nun, e xa está. Nuns minutos, que un pode alongar segundo lle pete, vive un unha experiencia do máis fondo interés, que lles aconsello a tódolos que queran estudiar estas cousas (op.cit. 190).

Segurament, la visió d'aquesta figura de Buda l'hauria compensat d'aquella altra que, per estar el museu en obres, no havia pogut veure a Madrid el 1916, tal com li explicava a Rodríguez Sanjurjo en una carta. Nostàlgia que també semblava sentir per l'Índia:

Toda a miña vida heina pasar coa cisma do pensamento indio, e coa admiración por aquela cultura (op. cit. 202).

A Berlín, Risco visità la Buddhistisches Haus, oberta per un professor berlínès convertit al budisme. Aleshores recordava la tradició orientalista d'alguns romàntics alemanys (Fichte, Scheling, Hegel, Schopenhauer). Un miratge romàntic malgrat la diferència entre els panteismes alemany i indi (op. cit. 307). Considerava el budisme mot adient per a l'espirit "dos homes das postrimerías, dos desencantados que se sobreviviron e que presenten que xa non hai ningunha esperanza" (op. cit. 308).

I davant l'evasió que significava la vulgarització científica, Risco propugnava el misteri de la teosofia com a alternativa:

Para esos homes que soñan na pluralidade de mundos habitados e que comparan a estructura do átomo coa do sistema solar, a teosofía coas suas

¹⁵ 1866-1944. Musicòleg i escriptor francès. Fou Premi Nobel el 1915. Es declarà pacifista en esclatar la guerra de 1914. Simpatitzà amb la revolució soviètica i amb la República espanyola, i s'interessà pel pacifisme de Gandhi i per la mística hindú. Ignoró quines raons tenia Risco per a qualificar-lo de 'gran cursi'. Tal vegada per la seva manca de patriotisme quan va escriure *Au dessus de la mêlée*.

cadeas de mundos, coas suas rondas de transmigracións, coa perpetua ascensión das almas cara ós Logos¹⁶ inaccesibles a través de innumerables mavántaras e pralaías¹⁷, pode levar aos seus espíritos optimistas e entusiastas un gran consolo (ibidem).

I assenyalava l'antroposofia de Rudolf Steiner entre la "turbamulta de escolas teosóficas". Tot un programa de reconstrucció i anàlisi de la societat i dels seus problemes.

A lectura dos traballos de Steiner e da sua escola, non direi eu que sexa moi comenente para a saúde mental, mais para os que teñan tolerancia de abondo pra estes asuntos, é moi útil (op. cit. 309).

Malgrat que Risco semblava distanciar-se dels moviments religiosos o pseudoreligiosos que trobà a Alemanya, anomenava gairebé tots els grups ocultistes, fins i tot donant-ne alguna adreça. Que Risco seguia tenint interès per aquests temes resta demostrat quan hi posa com a garantia el mestratge del professor Max Dessoir¹⁸ en temes de parapsicologia a la universitat de Berlín. I afegia:

¡Canto tolo hai no mundo! diredes vós, os que ai estados. É doado despachar estas cousas con esa expresión, cando un se atopa na nosa terra, sentado baixo dunha parra, cunha merendiña diante, e por frente unha paisaxe espléndida. Mais os homes de espírito débense decatar de que o home vive neste mundo rodeado constantemente polo misterio (op. cit. 311).

I que en les viles mecanitzades, l'home que ha perdut l'únic camí segur no és estrany que cerqui el misteri en aquestes ciències ocultes, dignes de tot respecte, malgrat no tenir presència a les universitats. I no hi veia raó en que fossin marginades la teosofia, l'antroposofia o l'esperitisme no menys estranyes que el freudisme, el marxisme o la física mecanicista. I acabava amb l'esperança que algun dia Déu se'ls apareixia a tots, tant als qui el cerquen com als qui l'ignoren.

També esmentava la via teogònica i cosmogònica germànica que alguns cercarien en els Edda, les primeres narracions de la literatura escandinava, procedents d'Islàndia. Aquesta via de cerca simbòlica en les lletres dels Edda seria una ciència secreta "*do futhorks xermánico*", equivalent a la kàbala hebreïca. Risco ho feia potencialment extensiu: "(...) coma nós, os celtas, puideramos facer se quixesemos cos signos oghánicos". Considerava que a això no serien alienes "as teorías de Fabre d'Olivet tocantes á raza nórdica e ao imperio de Ram¹⁹" (op. cit. 310). Potser val la pena aturar-nos una mica en aquesta erudició de Risco.

¹⁶ Suposo que deuria referir-se a les deïtats de la mitologia escandinava coneudes com a *jöke*.

¹⁷ En la mitologia índia, cada un dels moments que l'univers resulta destruït de forma periòdica, en períodes de quatre milions tres-cents vint mil anys coneuts com a *kalpa*.

¹⁸ Berlín 1867-s.d.>1931. Professor de Filosofia a la Universitat de Berlin. Fou autor de nombrosos treballs.

El *futhark* (i no *futhorks*, com deia Risco) és el nom de l'alfabet rúnic, estès per la meitat septentrional d'Europa, especialment Escandinàvia. Els seus signes tenien, possiblement, un triple valor gràfic, numèric i ideogràfic. No tindrien relació amb la transcripció dels Edda, feta en el segle XIII. Risco hauria confós les metàfores poètiques o *kenningar* presents en els Edda amb els misteriosos signes de l'escriptura rúnica.

En relació a l'escriptura ogànica, present en els pobles celtes de Gran Bretanya i Irlanda, no he trobat cap referència a un valor que no fos estrictament el gràfic. Era un sistema força senzill però pràctic alhora: consistia en unes línies, verticals o inclinades, agrupades d'una a cinc, que es col·locaven al damunt, a sota o travessant, una línia horitzontal. El fet d'aquesta agrupació numèrica no faria forassenyat pensar en un possible valor aritmètic. Tot plegat, però, no seria sinó simple especulació, sense la trascendència que els kabalistes hebreus donaren a l'estudi de la seva llengua escrita. Risco ho resumia dient que "*a Ariosophia non deixa de ser unha teosofía nacionalista*".

¹⁹ Antoine Fabre d'Olivet (1768-1825). Estudiós francès de diversos temes. Va escriure, entre altres obres, *La langue hébraïque restituée et le véritable sens des mots hébreux retrouvé et prouvé par leur analyse radicale* (1816). No he trobat cap referència en relació a la raça nòrdica. Aquest Ram dedueixo que seria el personatge bíblic, fill d'Esró i un dels avantpassats de Jesús.

9.1.5.2 Elitisme

Si bé Risco no 'filosofava' en les seves cròniques, no hi ha dubte que el contacte amb l'alteritat el duia reflexionar sobre tot allò que ell considerava propi, propi col·lectivament, '*noso*'. És a dir, en la infraestructura d'una estètica nacional i de la seva praxi. I un d'aquests elements fonamentals era l'elitisme:

(...) as *cousas* que menos importancia teñen para a vida dun pobo, son moitas veces as que ese pobo colle con maior porfía; o cal proba que decote o que domina nos homes é a parvada, e que o bo senso e a intelixencia son decote herdamento das minorías (Risco 1984:37).

Conseqüentment, rebutjava tot allò que sonés a dimensió col·lectiva i cosmopolitisme:

E agora comprendín outra cousa: a suestión de toda obra imperial sobre o home das postimerías. O cal explica moitas cousas, dende a vulgar afeizón á T.S.F.²⁰, á S. das N.²¹, as parvadas de Mr. Wells, Paneuropa e o bolchevismo, todo o delirio colectivo de grandezas que pon en ridículo ao home moderno (op. cit. 132).

(...) Non me sinto tan pequeno que me pasmen as *cousas grandes*. Mundial, eu, millor que outros. Mundialismo, cosmopolitismo, ideología de Hotel Metropol coma a de Mr. Roman Rolland, emoción humana coma a de Mr. Horace G. Wells (Nós núm. 136:75).

Elitisme que emparentava amb la necessitat de separar-se de les classes filistees des de l'aristocràcia estant, paradigma d'idealisme i generositat. I ho feia amb unes paraules que, en línia coincident amb Losada Diéguez, ens recorden molt el que havia dit Lopez Cuevillas deu anys abans, quan a *Dos nosos tempos* evocava els partidaris de Carles I que moriren contra Cromwell, i els reialistes francesos de la Vendée:

A nobreza é sempre a nobreza. Observade que as classes sociais que hoxe teñen o poder no mundo, a clase capitalista e a clase obreira, non teñen nin conciben máis que ideas e intereses de clase e son incapaces de erguérense porriba deses ideais e deses intereses; son clases egoistas, materialistas, que viven, pensan e senten rente ao chan. En troques a antiga clase señorial, a nobreza, onde non está dexenerada, ten ainda hoxe un ideal colectivo superior, que non é dela, senón da comunidade e ainda é capaz de ir por el ao sacrificio anque sexa dos seus propios intereses (op. cit. 133).

Elitisme aristocràtic que es veia atacat per l'odi dels txàndals, dels desposseïts, cita de Nietzsche recurrent en Risco. L'única qualitat que tindria la classe dominant seria el diners però no tindria una base natural. En canvi,

²⁰ Teosofía? Recordem la distinció entre teosofia esotèrica (la dels escollits) i teosofia exoterica (la dels vulgars).

²¹ Sociedade das Nacións?

as aristocracias do sangue posúen un prestixio natural; a xente instintivamente reconécelo [sic] (...), Porque é unha superioridade de orde vital. En troques a do diñeiro, non (op. cit. 277).

Elitisme que oposava a cosmopolitisme i a internacionalisme:

A min, tódalas creacions de valor internacional da noso tempo: Sociedade das Nacións, Oficina Internacional de Traballo, Instituto de Cooperación Intelectual, etc. etc. parécenme novas manifestacions da megalomanía, do delirio de grandezas do home occidental moderno, chegado a un punto adiantadísimo de senilidade e de decadencia.

O cosmopolitismo, o internacionalismo, o mundialismo, o universalismo, velaquí outro aspecto do soño babélico, da bárbara soberbia de Nemrod (op. cit. 288).

i a la democràcia, és a dir a tota pràctica igualitària:

(...) a maior parte da mocidade alemana, incrente nesas quimeras do socialismo, da igualdade, da democracia, etc. propias do século XIX, propias dos vellos, cando se trata de afirmar, prefire afirma-los valores tradicionais: a Patria, a Raza, o Imperio, o deber militar, ainda Deus (op. cit. 293).

9.1.5.3 Nacionalisme etnicista

Imagino que sense ensumar-se fins on podria arribar, Risco aplicava l'esquema etnicista teosofista als alemanys, excloent els jueus de la condició de tals (i els acusava a més de cosmopolites): "*Todo alemán é nacionalista, agás os xudeus; mais os xudeus, ¿son alemáns?* O cal equivale a decir: *todo alemán é alemán*. Será o que sexa e terá as ideas que teña, sempre será alemán" (Risco 1984:295). Aquesta dissolució patriòtica dels jueus (en tant que poble sense pàtria, malgrat el sionisme) els duïa a fer costat a les forces marxistes i al capital monetari, una altra forma d'antipatriotisme per a Risco.

Risco no sabia distingir entre nació i nacionalisme. Tanmateix no podia assimilar el nacionalisme alemany (unitari, d'arrel romàntica, per a Risco, malgrat estar mal vist per imperialista i centralista) als nacionalismes francès i espanyol, ja que aquests Estats eren plurinacionals: "*Na España hai catro naciós, étnica e lingüísticamente diferentes: unha céltiga, outra vasca e duas ibéricas (...); na Francia (...): hai unha nación céltiga, outra vasca, outra provenzal, outra alemán*" (ibidem). En canvi, considerava positivament el pangermanisme: "*Alemaña enteira, con Austria e con diversas minorías nacionais nas terras veciñas, constitúe unha soa nación con unidade étnica e lingüística*" (op. cit. 296).

9.1.5.4 Nostàlgia i autoretrat intel·lectual

A diferència d'Otero Pedrayo, Risco no omplia els seus textos amb tirallongues d'autors i cites erudites. En general, a *Mitteleuropa* no posava gaire més autors que els, diguem-ne, imprescindibles per a il·lustrar un discurs cult. En certs casos utilitzava figures i passatges literaris per a comparar algunes situacions:

As casas dos garda-agullas teñen pretensiós aldeás: todas estandar, por suposto. E teñen unha hortiña semellante á de Mr. Boivin, chamado Boileau, o amigo e compañoiro de oficina do burgués Mr. Patisot (Risco 1984:40).

[L'habitació de l'hotel de París era] *algo digno das más fedentas páxinas de Zola e de Huysmans* (op. cit. 45).

També esmentava algunes lectures fetes al llarg del viatge:

(...) *debullando o Maunhardt, os volumes de F. F. Communications, o Leabhar Gabhala, un libro estúpido de Horacio Mann* (op. cit. 107).

l'escriptor Döblin:

(...) *fómolo levar á súa casa, no vello Berlín do Norte, onde se fala soamente dialecto berlínés. O Armesto explica que ese Berlín comenza alén de Alexander Platz, e a el refirese a novela de Döblin, Berlin Alexander Platz [sic]* (op. cit. 110).

Alexander Platz [sic], novela de Döblin, lenda dos baixos fondos, de vicio e de comunismo (op. cit. 236).

Des Esseintes:

(...) *Lembrémo-la viaxe a Londres de des Esseintes -¿quen se lembra arrestora de des Esseintes, neste tempo de literatura proletaria... ideolóxica, literaria e esteticamente proletaria?-; je convén calar!* (op. cit. 24).

També citava una frase en italià de Tullio Hernal, de *L'Innocente* de d'Annunzio (op. cit. 139).

Risco es mostrava contrari a la democratització de la literatura (i de les arts en general). Reivindicava que Nietzsche havia contribuït a forjar la superioritat dels alemanys envers els nord-americans, superioritat que abastaria des dels Stahlhelm fins als espartakistes. Però no li semblava correcte que

hoxe na Alemaña, gracias ás ediciós económicas, ata as criadas de servir len a Zarathustra, e deste xeito, a sociedade enteira vaise pondo alén do ben e do mal (op. cit. 217)

atès que la barreja de jerarquisme nietzscia i igualitarisme marxista resultava una "mistura tòxica".

Risco palesava un especial animadversió contra H. G. Wells:

Moito menos pulido aparécenos Mr. Wells, a quen eu chamo o Vicetto da Historia Universal (...). En Wells, a pesar de ser inglés, (...) non hai elegancia de ningunha clase; cheira todo el a suor de sala de mitin (op. cit. 287).

També feia algunes reflexions sobre literatura, com quan manifestava el seu desacord amb la crítica del Romanticisme feta per Sardinha i Maritain. El Romanticisme seria bo o roï però cristià, mentre que el Classicisme ignorava Crist i el pecat (si no és ell mateix un pecat contra l'esperit -deia Risco- no tant pel seu racionalisme com per ser contrari a l'Esperit Sant, l'esperit verdader) (op. cit. 82).

I, finalment, algunes notes de nostàlgia recollides enmig de les cròniques. Una nostàlgia per la bohèmia de joventut, definitivament passada,

(...) A repunante falou dil con acenos de desprecio no bico de cú de polo: si, era escritor, pero moi bohemios, non tiña ningunha sociedade... Eu matinaba pra contra min: quen cho dera a ti, pouco chiste! (Nós núm. 135:58).

i dels temps de plenitud i dilectància intel·lectual

(...) Se Platón dixo que saber é lembrar, eu digo mais: vivir é lembrar. O recordo e mais o ser son a mesma cousa. E eu son da terra da lembranza e do lirismo, ond'ainda é posíbele a suma intimidade, o solagamento total do home en si mesmo; e eiqui, longe de todo o mais amado, sinto con delicioso medo renascer o introvertido qu'eu fun cando eu era e que deixei de ser en parte, pra gastar, malpocado, tanto do meu ser²² (op. cit. 59).

²²

El subratllat és meu.

Aquesta pàgina és en blanc intencionadament

9.2 NÓS, OS INADAPTADOS

9.2.1 Una gènesi i dues versions

Aquest text també emprava el plural, la marca col·lectiva, si bé la reflexió partia de l'experiència individual. El propi Risco ([1961]1990:37) va escriure, en relació a l'ús d'aquest plural col·lectiu, en la introducció feta per a la inclusió del text en *Lería*:

Logo haberá trinta años -non faltan más que tres- que eu esto escriblín (...). Recientemente dixose, lembrando este escrito, que eu non debera ter pluralizado nesta exposición como fixen xa dende o título, o cal quere indicar que aquil 'sistema de coincidencias' non existía realmente, ou polo menos, non era tan cumplido como se supuña, e que a confesión de sermos 'inadaptados' non debía ser referida más que a min... Non teño inconveniente en asumir eu soíño toda a responsabilidade por enteiro. Algunha vez, latricando cos amigos, teño dito que se volvera dirixir unha revista, non se había chamar 'Nós', senón 'Eu', e así, ningúén quedaba 'comprometido'... nin eu.

Aquestes paraules han estat interpretades de diferents maneres encara que sense qüestionar el pas de l'etapa 'inadaptada' a l'etapa nacionalista. Tanmateix, ningú no s'ha adonat de la diferència entre allò a què es referia Risco quan va escriure l'assaig i allò altre que n'opinava gairebé trenta anys després. Si el 1933 es referia al període anterior a l'ingrés en el nacionalisme, el 1961 considerava iguals els 'nós' anterior a 1918 i el 'nós' de la revista d'entre 1920 i 1935. Assumir, el 1961, la dimensió individual (*l'eu*) seria una pista per a entendre que la cohesió en el plural, en aquest darrer període no hauria estat tal. Si més no en la sensació de Risco anys després, fonamentalment per la feble consistència del plural de primera persona, que donà títol a la revista. Un plural que era buit, com sigui que Risco -i així li ho confessava a Losada Diéguez- feia pràcticament tota la revista.

Aquest breu assaig sortí publicat en el número 115 de la revista *Nós*, de juliol (*Día de Galicia*) de 1933, i fou reeditat en el volum *Lería* el 1961. La publicació en el número de juliol no hauria estat casual. Risco hauria triat aquest número, el més significatiu dels publicats al llarg de l'any, perquè tingüés més ressò. Des de feia mesos, Risco únicament publicava les cròniques del seu viatge a Alemanya, fet el 1930, amb el títol *Da Alemaña*. Per tant, l'aparició d'aquest assaig suposava un esdeveniment, fins a cert punt, extraordinari. Risco hauria pogut decidir el moment de la seva publicació per la seva condició de director literari de la revista.

Ricardo Carballo Calero (1981b:13) aconsellava llegir la versió primera, la de Nós, i no pas la "reeditada en temps do goberno de Franco". En tot cas caldria veure, com farem ara, si la segona d'aquestes dues versions (la de Leria) fou deguda a la censura franquista o si fou una mena d'autocensura circumstancial de Risco. En una amable carta, de data 3 de febrer de 1997, Francisco Fernández del Riego m'ha explicat, en relació a la gènesi de Leria, que

Durante algún tempo, e con teimosía, andei a demandarlle a Risco que escribise un libro en lingua galega para publicar en 'Galaxia'. Ao cabo, accedeu á miña proposta de edición, pero non dun novo texto, senón de traballos xa coñecidos.

Pedíume que eu mesma reunise o material para o volume. Así o fixen, remesándolle despois os artigos e ensaios mecanografiados que fun recoñelendo en diversas publicacións.

O propio autor desbotou varios dos textos que eu lle mandara. Imos por outros novos, como o de Valle Inclán²³. Chatou liñas ou frases de algúns, e fixo rectificacións. As diferencias que se dan entre o texto de 'Nós, os inadaptados' aparecidos en 'Nós', e o de 'Leria' estableceunos Risco persoalmente (...).

Evidentment, no dubto de les paraules de Fernández del Riego. Per això sorprén que Risco, en la presentació del text recollit a Leria, hagués escrit: "(...) como este escrito xa foi coñecido e comentado, déixoo ir como está" (Risco 1961:38), com si volgués colar-nos garsa per perdiu.

En la introducció Risco exposava les raons que el movien a publicar l'assaig, la principal de les quals era palesar que les diferències que podria haver entre la seva generació i la següent havien d'estar supeditades a la unitat a favor de Galícia. Era un assaig destinat "a gente moza que ven atrás de nós na renacencia galega" (Nós núm. 115:115)²⁴. Aquesta presentació a la joventut no la volia fer beligerant ("non frente a") sinó didàctica ("diante de").

Tant la versió de 1933 com la de 1961 comencen amb sengles presentacions referides al moment de la respectiva publicació. En la primera, Risco marcava una diferència generacional:

Presento (...) certos supostos viventes no cerne do sistema de coincidencias dos homes do meu tempo. Iste supostos poden fornecer a espricadeira do noso xeito especial de sentir e pensar, que difire en moitas cousas do d'aquiles que veñen atrás de nós (ibidem).

I aquesta reflexió Risco la feia perquè

²³ Fa referència a l'article "Valle Inclán e as supersticions de Galicia", de 1951, en el qual rectificava (o reafirmava anteriors certificacions) la seva opinió contrària vers el dramaturg de Vilanova de Arousa.

²⁴ Cito només per la primera versió, la de Nós, atès que la segona, la de Leria hauria estat modificada per Risco.

(...) algú mozo, continuadores més o menys trocados dos qu'hai uns anos chamábanse a si mesmos os novos, preténdese unha sorte de reviramento total do pensamento galego culturalmente militante (ibidem).

I la feia en un moment de dubtes, d'escepticisme, en relació al futur:

(...) ollando dend'a nosa banda, o pensamento galego atopase nun intre no que non podemos adiantar con seguranza vendo o d'hoxe, o que vai ser mañá (ibidem).

Però, discrepant d'Ortega y Gasset i de la seva teoria històrica generacional, volia unificar ambdues generacions -malgrat les seves discrepàncies, justament per això eren tals generacions-:

(...) por moito qu'os seus supostos difiran dos nosos, sempre haberá antr'iles e nós unha coincidença fundamental: iles e nós somos homes das postrimerías. Somentes qu'a mocedade moderna (...) semella non decatarse ben d'elo, namentres que nós si (ibidem).

Risco i els seus haurien estat uns homes de frontera, "colocados polo azar històrico no lindeiro de doux tempos difrentes: o dos nosos pais, e dos mozos más novos" (ibidem).

El pròleg de presentació a l'edició de 1961, Risco, sense invalidar globalment l'esperit de l'edició de Nós, reconduïa la dimensió generacional, col·lectiva, a una dimensió individual. Els crítics hi han volgut veure una expressió d'egoisme, de reafirmació individualista, d'apropiació egoista. Tanmateix, si atenem a com fou l'evolució i la marxa de la revista -cosa que assenyalo en un altre lloc d'aquest treball- podem concedir-li a Risco certa llicència per a batejar com a 'Eu' allò que fou Nós.

Resulta força clar que el pròleg inclòs en la primera versió no era sinó un reflex d'autodefensa davant una nova manera de veure el galleguisme, la cultura i la societat. Una nova manera que esdevenia hegemònica i que, d'una o altra forma, arraconava a la cambra dels més endreços els homes que havien constituït el nucli ourensà, Risco especialment. I com sigui que considerava que no podien conviure en el mateix espai polític-cultural, optà per sortir-se'n cap a enrere, reflexionant sobre què havien estat abans de formar-ne part.

La versió inclosa a Leria ha estat normativitzada pel que fa a la llengua però ha respectat [?] els noms dels escriptors citats per Risco. I poso aquest interrogant perquè els editors no observaren (com a mínim amb nota al peu en edicions posteriors) que, per exemple, el nom del comte de Lautreamont estava posat malament, 'Conde de Leautremont', bé pels tipògrafs de Nós, bé de la pròpia mà de

Risco (que em sembla més plausible ja que no ho modificà el 1961: creuria que era Leautremont).

Però hi ha algunes diferències entre una i altra versió, diferències que a penes han estat observades fins ara. Canvis que resulta molt difícil de diferenciar si foren tots fets per Risco o pel propi procés editorial.

Un canvi, no determinant, el tenim en la primera frase del segon apartat:

Primeiramente, dependrimos dos nosos mestres, a odiar o noso tempo (Nós núm. 115:116).

Primeiramente, dependremos dos nosos mestres a odiar o noso tempo (Leria, 43).

La segona versió no sempre respecta les cursives de la primera, fet que fa perdre alguns matisos:

(...) *De aquí a conciencia da arte como evasión* (Nós, ibídem).

(...) *De aquí a conciencia da arte como evasión* (Leria, ibídem).

(...) *un ingrediente psíquico que (...) chamábamos nós (...) espirto* (Nós núm. 115:120).

(...) *un ingrediente psíquico que (...) chamábamos nós (...) espirto* (Leria, 57).

o posa en cursiva alguna paraula que en la primera versió no hi anava:

(...) *mais non renunciamos de ningún xeito á nosa liberdade interior* (Nós núm. 115:118).

(...) *mais non renunciamos de ningún xeito á nosa liberdade interior* (Leria, 118).

També hi ha variacions en algunes paraules:

Samblico

Jamblico

Darshanas

Darsanas

sistemas disidentes

asistemas disidentes

(Nós núm. 115:119)

(Leria, 51)

Sí que hi ha una modificació important. Allò que a l'original era

Non sintiamol-o hespañol, e se respeito da Europa eramos orientalistas, respeito da Hespaña eramos europeistas. E cand'outros escritores modernistas, que nós coídabamos que dicina conosco, emprincipiaron os cantos a Castela e a vella España, foron por nós condenados ao esquecemento e ao desprecio (Nós núm. 115:119)

passà en la versió de 1961 a

Non sentiamos o que tiñamos a man, e se respecto da Europa eramos orientalistas (...), respecto da España eramos europeistas. E cando outros escritores modernistas, que nós coídabamos que dicían connosco, emprincipiaron co casticismo e cos clásicos, foron por nós condenados ó esquecemento e ó desprecio (Leria, 52).

Puc entendre la supressió o alteració de la frase "non sintiamol-o hespañol" per raons òbvies en l'època. Però la que sorprèn, per innecessària, per incoherent, és la substitució de "cantos a Castela e á vella Hespaña" per "co casticismo e cos clásicos".

Altres alteracions textuales les tenim en el capítol XI. La primera és la supressió de tot un paràgraf, després d'haver modificat el segon dels punts que Risco indicava les vies possibles per al moment del pas d'una actitud contemplativa a una altra d'activa. El primer dels camins seria la persistència en la introversió mentre que el segon seria l'extroversió social.

(...) procurar conformar o mundo á nosa visión, salvar os nosos valores: d'eiqui o nacionalismo.

Os indos budhistas chaman ao primeiro o camiño do Pratyeka Buddha, o do que, acadado o Nirvâna, solágase n'il e fica salvado, deixando aos homes no mundo. O segundo é o camiño do Nirmanakaya, do que, acadado o Nirvâna, renuncia a il pra amostrarlle aos homes o camiño (Nós núm. 115:123).

A la versió inclosa de 1961, el paràgraf de l'extroversió social acabava de forma certament incomprendible²⁵:

(...) conformar o mundo á nosa visión, salvar os nosos valores de aquí. O camiño da acción (Leria, 67).

I el paràgraf que a l'original anava a continuació, ha restat suprimit.

Més endavant, la frase que a la versió original era

E já que collín o símbolo do Nirmanakaya, ollemos qu'iste non se perde de todo na obra social, senón que name ntres sofre os desacougos e os amarguecos do mundo, hai un puntiño central do seu ser que vive impasible, anque coma no Buddha Siddharta, ll'estea doendo a barriga por encherse de arroz con lombo de porco (Nós loc. cit.).

passava a

E xa que así son as cousas, ollemos que o home de espírito non se perde de todo na obra social, senón que namentres sofre os desengaños e os amarguecos do mundo, hai un puntiño central do seu ser que vive impasible na quietude, anque lle estea doendo o corpo ou a alma (Leria loc. cit.).

Les darreres alteracions del capítol XI les tenim en sengles frases:

Precisamente, com'ouserva perfeitamente Keyserling, unha das grandes superioridades do cristianismo sobre o buddhismo, consiste... (Nós loc. cit.)

que passava com

(...) unha das grandes superioridades do cristianismo consiste (...) (Leria, 68)

i

Co-ista reserva, non había já perigo en descender mais que fora do mesmo campo da políteca. Os puros ficaban, ainda n-ela, ceibes da mediocridade (Nós loc. cit.)

quedava com

Con esta reserva, non había xa perigo en descender mais que ó campo da acción. Os puros (...) (Leria, loc. cit.).

Aquestes modificacions no feien variar substancialment les idees de l'assaig risquià però si que signifiquen -a més d'una mutilació textual- una manipulació.

²⁵ Suposo que s'hauria produït un error d'interpretació: sent necessari substituir 'nacionalismo', haurien optat per posar en el seu lloc 'o camiño da acción'. La introducció 'd'eiquí' hauria estat presa, en la segona versió, com a un reforçament (redundant) de 'nosos valores'.

Encara que fos una automanipulació, no tinc dubte que el resultat hauria afavorit la tesi piñeirista i la posterior definició de les tres etapes risquianes: l'evitació del no sentiment d'espanyolitat que confessava Risco (és a dir, segons la segona versió no hauria estat protonacionalista -per negació espanyolista-), la substitució del pas a la política pel pas a l'acció (molt més genèric) i, finalment, l'eliminació de qualsevol referència al pensament oriental.

Aquesta eliminació hauria anul·lat la circumstància que Risco, encara el 1933, utilitzés un llenguatge après de la teosofia. Podria significar -i l'esment de Keyserling, com en altres ocasions, ho refermaria- que Risco no hauria trencat del tot amb l'exotisme un cop integrat en el nacionalisme. Repeteixo que no poso en dubte la versió de Fernández del Riego però sí que afirmo, en tant que hipòtesi de treball, que les modificacions fetes per mà de Risco haurien 'anat bé' (o haurien induït) a la interpretació piñeirista i, per extensió, a la visió del galleguisme cultural paraorgànic dels anys seixanta.

El caràcter de balanç, i de retorn al passat immediatament anterior al període objecte d'aquest balanç, que tindria *Nós, os inadaptados* no seria gaire lluny del nostàlgic que impregnava l'article sobre Antón Villar Ponte publicat per Risco a *A Nosa Terra* el març de 1936 (cito per Bobillo 1981:124), és a dir quan es troava definitivament allunyat del nacionalisme polític.

Foron vinte anos tan cheos, tan matizados de episodios, de proyectos, de realizacíos, de decepción, de vitorias e vencimentos, de unha tensión tan forte e ó mesmo tempo tan gustosa, como ja non se volverán a presentar na vida. Nen tan xiquera pode imaxinar aquiles anos quen nonos teña vivido conosco. Quen nos volvera a aquil tempo en nos nosos conciliábulos sempre ledos, de ton sempre ergueito, nos que as divagaciós encol da arte, da historia, da literatura e da filosofía, ocupaban de cote moito mais tempo que a política, en que non houbo nunca un entrecello enrugado nen un ollar atravesado, podiamos escoitar as voces alegres y esperanzadas de aquiles ben queridos irmáns que se nos foron.

9.2.2 Balanç amarg o la fi d'un pontificat?

Ja hem assenyalat que el motiu que mogué Risco a escriure *Nós, os inadaptados* era les diferències que trobava en la nova generació. Malgrat la distància temporal entre una i altra, considerava que ambdues generacions estaven unides per "unha coincidenza fundamental: *iles e nós, somol-os derradeiros, os últimos d'un gran ciclo histórico*".

Reivindicava que, ja el 1912, era conscient de la decadència occidental, "antes que Spengler tivera pensado en escribir o seu libro", i per això ell va escriure una obra (*Las Tinieblas de Occidente*) que "Spengler inutilizou pra sempre". Ambdues generacions estarien en el llindar de dues èpoques diferents: la dels pares de la generació risquiana i la dels nous més joves. Aquesta reivindicació de la idea de la decadència occidental, malgrat ser formulada en plural -com la resta de l'assaig- té una dimensió clarament individual. Dimensió que resulta accentuada si comparem *Nós, os inadaptados* amb els textos escrits abans per López Cuevillas i per Otero Pedrayo. En aquests textos no hi cap referència explícita a la sensació de 'decadència d'Occident'.

Risco, en escriure *Nós, os inadaptados*, donà una dimensió generacional al que era, en realitat, una crisi clarament personal, individual. Aquesta voluntat de generalització generacional hauria estat la mateixa que hauria dut a considerar *Arredor de sí* com a un altre text 'generacional', col·lectiu, extensivament nacional, circumstància que Risco també explícita (*Nós* núm.115:122). Una extensió del singular al plural que, en aplicar-la a la novel·la d'Otero, li serviria de justificació.

Aquest assaig ocupava nou planes de la revista i estava dividit en una introducció i onze apartats. Aquests no suposen una compartimentació textual si bé en cadascun hi ha una idea principal:

- I. Perfil intel·lectual dels membres de la generació de Risco.
- II. Rebelia antisocial.
- III. Individualisme.
- IV. Preferència per les cultures exòtiques i antigues.
- V. Contra el lletgisme del progrés.
- VI. Contra tot gregarisme, especialment l'artístic.

- VII. La inadaptació dels homes d'espirit.
- VIII. Romanticisme místic.
- IX. L'art, revelador del seu món interior.
- X. Peregrinació com a salvació de la vulgaritat.
- XI. El pas a l'acció, al compromís.

Risco caracteritzava els homes del seu temps que, com ell mateix, tenien una especial sensibilitat. Aquesta circumstància els duria a un grau d'exigència estètica que els col·locaria a la contra de la majoria social, fent-los esdevenir uns 'inadaptats'. El seu model seria el protagonista d'*À rebours* de Huysmans, *Des Esseintes*, tot i reconèixer l'exageració (per morbosa) d'aquest personatge.

Reflexionava sobre la seva formació intel·lectual ("cultura d'auto-didactos, formada coma Deus ben quixo"), especialment amb llibres en francès, per ser aquesta la llengua estrangera que millor dominaven, "anque n-aquil tempo da nosa mocedade, por eiquí en Galiza, a mais [de] moda era o inglés" (Risco 1933:116). I a continuació citava una llista dels autors que havia(en) llegit, llista que ha esdevingut un tòpic en la crítica literària gallega. Lectures, preferentment, d'autors francesos, alguns pocs d'anglesos i nord-americans, i algun que altre espanyol.

Abans d'entrar en l'anàlisi detallada d'aquests escriptors -anàlisi que ens interessa en tant que reconstrucció d'un autoretrat intel·lectual- veiem què podria haver de cert en l'affirmació de Risco sobre la seva (llur) condició d'autodidactes. Aquesta circumstància no ha estat discutida per ningú, ans al contrari ha estat magnificada i fins i tot sublimada en alguna ocasió. I aquesta acceptació acrítica sorprèn si tenim em compte que estem parlant de personatges que tingueren una formació universitària, encara que no fos directament en una carrera de lletres.

No vull dir amb això que a la universitat tinguessin totes les facilitats i possibilitats per a conèixer les lectures que Risco esmenta, però per la seva condició de joves, diguem-ne, inquiets tindrien cert interès en saber de la literatura de la darrera fornada. Tanmateix, en realitat, no tots els escriptors que citava Risco eren de 'darrera fornada', i així trobem romàntics a cavall del primer simbolisme, com Baudelaire o Poe, o d'altres plenament simbolistes, coneguts per la reivindicació que en feia el modernisme espanyol, com seria el cas de Verlaine.

Si bé el període al què Risco es referia no seria gaire extens -podem suposar-lo entre 1905 i 1918- no totes les lectures correspondrien a tot el període. I és en aquestes lectures on veiem que la dimensió de la reflexió risquiana és estrictament individual: hi són absents els autors que més haurien influït en Otero Pedrayo, especialment els romàntics (Chateaubriand, Goethe, Stendhal, Balzac).

Els autors que esmentava Risco eren, fonamentalment, de la segona meitat del segle XIX, i la majoria d'ells participaven de l'estètica simbolista i decadentista. Abans d'entrar a considerar algunes dades d'aquests escriptors, val la pena reproduir el paràgraf en el qual Risco dibuixava el seu autoretrat intel·lectual:

D'Ingraterra [sic], liamos, en traduccions, a Ruskin, Carlyle, Swinburne [sic], Rosetti, e dos escriptores en lingua ingresa, por riba de todos, a Edgar Poe. Mais ja digo, as nosas leituras predominantes eran francesas: en poesía, Baudelaire, Verlaine, Mallarmé, Rimbaud, Laforgue; en novela e conto, Huysmans [sic], Peladan, Jean Lorrain, Rachilde; na críteca, Remy de Gourmont, no teatro, Maeterlinck. Ainda n-isto, tiñamos a Ibsen e mais a d'Annunzio, úneco italián qu'entraba na nosa preferenza. Os nosos filósofos eran Nietzsche, e algúns místicos que nos descobría Maeterlinck, coma Ruysbroeck [sic] o admirábele, Novalis, Emerson, Ernesto Hello. Despoixas procurábamos outros escriptores mais rares ainda: León Bloy, o Conde Leautremont [sic]. Dos exóticos, Omar Khayyán de Nischapur, e mais tarde Rabindranath Tagore. Hespañol, moi pouco: Ganivet, por riba de todo, e os primeiros modernistas; dos portugueses, Eça de Queiroz, Lopes Vieira, e principalmente Eugenio de Castro; algúns cataláns: Maragall, o Xenius da primeira época, o esquecido Diego Ruiz. D'América, Rubén Darío e algúns arg[e]ntinos rares que non lembra ningúén (Risco 1933:116).

Bona part d'aquests autors són força coneguts per la qual cosa no indicaré les seves dades. Ho faig només d'aquells que em semblen menys corrents i que no han estat informats abans:

Algemon Ch. Swinburne [Londres 1837-1909], admirador dels prerafaelites, és autor d'una obra amb estil propi, de base romàntica.

Remy de Gourmont [Bazodres-au-Houlme 1858-Paris 1919], escriptor i crític simbolista, conegut per la seva participació a *Mercure de France*.

Jean Lorrain, pseudònim de l'escriptor Paul Duval [Fécamp 1856- Paris 1906]. Fill de bona família, fou pintor, poeta i novel·lista. En les seves obres presentava tipus exòtics i malaltisos.

Ralph Waldo Emerson [Boston 1803-Concord 1882]. Filòsof i poeta, fou membre de l'Església Unitària, de la què es separà per raons de consciència. Encapçalà l'idealisme trascendental nord-americà i defensava la necessitat de viure segons l'esperit i en relació mística amb l'ànima del món.

Ernest Hello [Lorient 1828-1885]. Escriptor bretó, religiós i místic en la línia de J. de Maistre i de J. Lamenais. Joan Maragall i Miquels dels Sants Oliver traduïren al català algunes de les seves obres.

Leon Bloy [Perigus 1846-Bourg-la-Reine 1917]. Convertit al catolicisme, contribuí a la conversió de Jacques Maritain. La seva obra, apocalíptica i polèmica, suposà la renaixença de la literatura catòlica francesa.

Lautreamont, Comte de. Nom literari d'Isidore Ducasse [Montevideo 1846-París 1870]. La seva obra *Les chants de Maldoror* influí en el dadaisme i en el surrealisme. No seria, però, aquest tipus d'influència la que Risco hi cercaria.

Omar Kayyam. Aquest és un altre dels escriptors citats per Risco que han estat acceptats pels crítics sense el més mínim comentari. 'Umar Hayyam, en transcripció catalana (GEC 1980 vol. 15:34), Omar Chayyām, en transcripció castellana (EUI Espasa Calpe 1921 vol. 43:159) o Omar Kayyam en la transcripció anglesa que mantenien per al galleg Risco i Grial (núm. 8:159). A penes citat per l'EUI Espasa Calpe (loc. cit.) -"(...) De tendencia opuesta [a la línia místic-moral de Sanâjil] fue el satírico Omar Chayyām (...)"-, la GEC (loc. cit.) ens en dóna força dades: Nisapur (o Neyshapur) ~1040-1132, fou poeta, matemàtic i astrònom i va estar a la cort del seljúcida Malik Sah; és conegut per les seves *Rubb'iyat* ('Quartetes'), escrites en llengua persa i l'autoria de moltes de les quals li ha estat qüestionada, publicades a Calcuta el 1836 i traduïdes a l'anglès -de forma bastant lliure- per Edward FitzGerald.

Jan van Ruysbroek [Ruysbroek 1293-Groenendaal 1381], místic flamenc que organitzà una comunitat seguint la regla dels Canonges de Sant Victor de París. Va escriure en dialecte brabançó (de Brabant). Combaté els il·luministes místics. Influí en Kempis i Juan de la Cruz entre d'altres.

Curiosament, els dos darrers autors citats per Risco s'escaparien absolutament del perfil general, circumstància -com tantes altres- que no ha estat detectada per cap dels crítics que he consultat.

Tot plegat, unes lectures que els haurien forjat una manera de pensar d'en-somni, vague, tendent a l'abstracció i a la introversió però que constituïa un sistema orgànic, capaç -segons Risco- d'entendre un món que desapareixia.

O noso pensamento, é o d'unha geración qu'ainda acordou os derradeiros esprendores d'un mundo que morre, esprendores que, probabemente, os mozos que venen atrás de nós, non poderán ja ver na vida. (...) a Europa muribunda ostentou ainda na fin do século derradeiro, os lumiosos ouros triunfais da poesía simbolista, da pintura impresionista e postimpresionista, da música de Wagner e de Strauss (ibidem).

En el segon capítol, Risco explicava com es plasmava factualment la seva inadaptació: fugint de la ciutat cap al paisatge. I encara que hi hagués alguns joves que poguessin pensar igual, eren uns utopistes ja que estaven moguts per la reforma, per l'aspiració a 'viure millor'. En canvi, Risco i companyia no tenien cap mena d'objectiu social. Però no tenien més remei que reconèixer que, per a viure,

havien de treballar, fent notar tanmateix que un cop passada aquesta part del dia, recobraven la seva dimensió 'rebel'.

Pra nós, a profesión, o emprego, a angueira, non era nen debía ser mais qu'a maneira de tirar unha soldada pra vivir, non podía ser tomada en serio (...). Fora do sitio ond'un traballaba, recobraba un a sua inteira persoalidade de Fulán de Tal, e non tiña ja cousa ningunha que ver cos chefes, mestres ou compañoiros. Pertencia un a outro mundo.

Compañerismo, solidaridade profesional ou de clás, eran com'a políteca, os intereses públicos, a reforma social, a sociedade futura, a revolución, a utopía, preocupaciós e angueiras propias de filisteos (...).

Eramos, n-unha verba, antigregarios, antisociás (op. cit. 117).

I carregava novament contra els joves de 1933:

(...) moitos rapaces d'agora viven moi satisfeitos no seu tempo, porque'o seu pensamento acae ben co periodismo, co industrialismo, co politicismo (...) (ibidem).

Critica que proseguia en l'apartat tercer:

Eramos singelamente individualistas.

Contra do ambiente social, real e ideal, do noso tempo, opuñamos un zelo da nosa liberdade, qu'aos rapaces d'agora halles semellar disconforme. (...) Hay [sic] hoxe moitos rapaces (...) que din que se ceiban da patria, da relixión, da familia, de todas esas cousas ás que chaman prexuizos, sen por elo ficaren libres (...) (op. cit. 117-118).

Entre moviments gregaris que volien destruir la cultura tradicional (els comunistes) o que volien conservar-la (els nacionalistes), a voltes es produïa una transacció, afirmava Risco. I en aquesta circumstància es produeix no només la solidaritat ideològica o de classe sinó la solidaritat generacional.

Non hai mais que ver o diferente sinificado qu'agora e entón ten e tiña a verba nós. Cand'un do meu tempo dicia nós, se non refería endejamais aos da sua geración, nem aos da sua clás; referiase de cote a un pequeno agrupamento [...] á sua geración. Non foi outro o senso dos 'movements de mocedade' (op. cit. 118).

Individualisme que duia a una moral individualista, sense obligació ni càstig. Individualisme i originalitat bastas en l'axioma [risquià] "ser diferente é ser existente".

Ja en l'apartat quart, recollia les vies per cercar l'originalitat. La més important, l'exotisme. Perquè l'internacionalisme i el cosmopolitisme eren cosa de filisteus. I tampoc no s'indentificava amb el patriotisme espanyol

de percalina e marcha de Cádiz que pertencia ao común, ao vulgo profano, ainda o casticismo era unha cousa oficial, académica e filista.

Un exotisme que els duia

os recantos case inéditos da India, da África central, do Thibet misterioso, ou car's tempos d'Egipto e Babilonia.

I anaren, diu Risco, d'excursió exòtica preguntant-se pels misteris de diverses civilitzacions antigues. Vejam quines eren:

(...) misteiro [sic] dos Egipcios en Samblico (...). No n'he trobat cap referència.

Plutarco (Queronea, Beòcia ca. 50 d.C.-ca. 120 d.C.). Historiador grec. Només se m'acut la seva inclusió en aquest apartat a causa de la seva obra en diàlegs religiosos referents als oracles *Sobre Isis i Osiris*.

(...) en libros modernos como [os] do egiptólogo alemán Adolfo Erman en col da magia egípcia. Adolf Erman (Berlín 1854-sense referències de la seva mort). Fou director de la secció egípcia del Museu de Berlín. Relativament cèlebre en el seu temps.

Buscámosllas voltas co Buddhism; solagámonos na teosofía. Remeto a l'apartat específic que hi dedico.

Procuramos revelacions no Popol Vuh de Guatemala (...). Aquest llibre, escrit en llengua maia-quitxé i escriptura llatina entre 1540 i 1560, recull diverses tradicions orals sobre la religió i la història dels maies; l'autor n'hauria estat, probablement, un noble maia instruït pels espanyols.

(...) no libro da Geración d'Adán dos Nabateus(...). No he trobat cap referència a aquest Gènesi dels nabateus, poble semita que habità la zona nord-oriental de la península aràbiga.

(...) no Kalevala de Finlàndia. Es tracta del poema èpic nacional finlandès, reconstruït filològicament i poèticament per Elias Lönnrot (1849). Comença amb les gestes de Väinämöinen i les lluites del país de Kaleva amb el de Pohjola; recull elements pagans, cristians i històrics.

(...) en Eliphas Levi e mais en De Mirville (...). D'aquest de Mirville no he trobat cap referència. Eliphas Levi era el pseudònim d'Alphonse-Louis Constant (París 1816-1875). Sacerdot secularitzat que, havent estat anul·lat el seu matrimoni a petició de la seva dona, es lliurà en cos i ànima a les supersticions i la màgia. Abans de morir n'abjurà i tornà al catolicisme. Segons Peter Washington (1995:49) fou el principal impulsor de la represa de l'occultisme a França i hauria elaborat la seva doctrina basant-se en textos hindús. La seva teoria dels transmissors de la doctrina secreta com a Adepts Ancians posseïdors de poders màgics cridà l'atenció de H. P. Blavatsky.

I recuperava la dimensió individual -impossibilitat de mantenir-ne la col·lectiva- quan deia

Eu mesmo metinme a estudar-as religiós da India, as seis Darshanas ortodoxas, os sistemas disidentes de Siddharta e de Mahavisa, as filosofias malditas dos Lokayata, dos Saktitas e dos Thoug; cheguei a dependel-as declinacions e conjugacions sanskritis, a lêr de corrido o alfabeto devanagari.

Les darsanes són els sis sistemes filosòfics més importants del bramanisme, tot i tenir discrepàncies bàsiques, són considerades com a complementàries d'una mateixa realitat; constitueixen l'ortodòxia, confront l'heterodòxia d'altres sistemes com el materialisme (*Lokajata*). El que Risco qualificava com a *Mahavisa* hauria de ser *Mahavira* i feia referència a la secta dels jainistes (de Jina), fundada el segle VI a.C. per Vaordhamana, anomenat Jina o Mahavira. Com el budisme, era una reacció contra el bramanisme; té un milió i mig d'adeptes repartits en diverses regions de l'oest de l'Índia, des del nord de Malabar fins al Punjab.

Els saktistes o seguidors de *Sakti* són una secta índia -hinduista- d'origen desconegut, que concebeixen la divinitat suprema com a femenina; aquesta secta

penetrà, en el segle X, en el budisme Mahajana; associa la divinitat Sakti a algunes deesses terrorífiques (com Kali), per la qual cosa algunes expressions fanàtiques han anat associades a pràctiques de tortura en ells mateixos.

El que Risco posava com a *thougs* [angl. *thug*], segurament per haver-ho llegit en alguna edició francesa, equivaldria a la forma hindú *thag* (i d'aquí la transcripció fonètica anglesa), terme que designava els membres d'una societat secreta índia dedicada al robatori i a l'assassinat rituals en honor de Kali i Durgā, deesses de la destrucció; mataven per escanyament per tal d'evitar-ne el vessament de sang; foren eliminats pels britànics el 1861. És de suposar, atesa aquesta circumstància, que Risco no acabava de tenir massa idea d'allò que llegia. Finalment, l'escriptura devanagari, provenia de l'escriptura brahmi i era la pròpia del sànskrit clàssic; ha esdevingut la grafia de d'indi modern.

En l'apartat cinquè Risco explicava que aquesta cerca de l'exotisme

viña do odio do noso qu'atopabamos, con razón, ateigado de vulgaridade e de fealdade [que] non tiña enmenda, e por iso eramos pesimistas. En geral, o mundo, pra nós, era causa qu'había qu'aturar c'unha postura de dandysmo.

No aclareix quina dimensió tindria aquest 'noso' odiat encara que podem entendre-ho en funció de l'abast que li donava Risco el 1933 (és a dir, abans de 1918 el món gallec no seria 'noso' per al grup ourensà). Aquesta insistència en el pessimisme militant que tenien no seria sinó una certa desviació del que significava de 'pose'. És cert que els anys deu no foren una dècada alegre o optimista, ni a Espanya ni a Europa, però poc els afectaria directament la crisi d'aquells anys. A no ser per la consciència de que, veritablement, hi havia un món que acabava (el de l'individualisme) per a donar pas a un altre en el qual la dimensió col·lectiva (partits obrers, població urbana, espectacles serialitzables i massius, democratització de la música -amb el fonògraf i la ràdio-, de la cultura) guanyaria l'hegemonia social.

I davant d'aquesta expansió -plenament consolidada el 1933- Risco tornaria a la càrrega contra els joves que aleshores

Semellan non deprocataarse de seren homes das postrimerías, e moitos crêns ou fan que crêns qu'están inaugurando un novo ciclo histórico. Algús mes-mamente chegaron a unha solución desesperada: invertiron as nocións tradicionás do belo e do feo, e emprincipiaron a defendel-a beleza dos cachivaches e trebellos do chamado progreso (op. cit. 118).

i a qui acusava d'optimistes.

En l'apartat VI Risco defensava la concepció jeràrquica que tenien dels homes, les diferències que hi havia entre ells mateixos, i el poble vulgar i els 'filis-

teus', diferències produïdes per la "nobreza de sangue e nas difrenzas d'educación" (op. cit. 119). Això conduïa a una moral individualista, sense subjecció a cap norma comuna. I en aquesta separació haurien tingut una influència determinant les lectures de Nietzsche, com reconeixia el propi Risco en dir que amb ells duïen el "pathos da distancia" o quan considerava que la voluntat igualitària (democràtica, solidària) no era altra cosa que l'odi dels desposseïts envers aquells cridats a regir la societat (els 'elegits'). Odi dels qui havien assimilitat una filosofia de la servilitat, semblant a la dels *txândals*²⁶. Idea aquesta també recollida per Risco (1990:109) de Nietzsche. Tot plegat, el fruïment estètic per part d'uns pocs, dels qui sabrien apreciar la veritable bellesa.

I perquè això fou possible, i entrem en l'apartat VII, calia homes amb esperit. I Risco insisteix en això de l'esperit, que no pot ser confós amb el geni ni amb el talent. Esperit que no seria patrimoni de tots els homes sinó només dels anomenats -segons la doctrina gnòstica- pneumàtics, en front dels homes vulgars, 'carnals' (o *hylicos*, com diu Risco) i dels homes amb talent o 'psíquics'.

I com es produeix la inadaptació dels homes d'esperit? Risco ho raona una mica 'a lo Juan Palomo'.

Toda gran cultura xurde d'un estado anterior en qu'os homes vulgares, os hylicos, predomiñan e fan historia. E xurde a gran cultura polo aparecimento senón súpeto pol-o menos imprevisible e debido a causas descoñecidas, d'un fato d'almas egregias (...) d'homes con espírito (...). Aquesta cultura medra e ascende (...) ata que chega un punto en qu'o pulo espiritual (...) vai esmorecendo pouco a pouco, e o talento, caraterizado pola razón raciocinante (...), vai montando por riba do espirito. Pasenialmente vai medrando a preponderancia social do filisteu (...) materializando a vida, vai faguendo qu'esta vaia voltando a cair nas maus dos vulgares, dos hylicos, que já non son os vulgares ingenuos do estado primeiro, senón os bárbaros armados das armas da cultura, aos que pertence o trunfo final.

(...) no tempo do predomiño do talento, cuia etape derradeira na cultura oucidental ainda, mais d'ouvido que de presencia, acordamos nós, os homes d'espirito, se ben tolerados pol-a sociedade, non deixan de seren considerados coma seres mais ou menos anormais, e ainda unha miguiña perigosos. No futuro predomiño dos vulgares, han ser probablemente perseguidos, ou pol-o menos, faranles a vida impossíble (op. cit. 120-121).

I com afectava aquest panorama a Galícia? Risco afirmava rotundament que l'anunciat triomf dels vulgars culturitzats "é o qu'está sucedendo precisamente nos nosos días". I carregava novament contra els joves:

D'eiqui a pena que dá o trabucamento de tantos mozos d'agora con espírito, que cheos d'optimismo danse a servi-los ideás do noso tempo. Cumpría que

²⁶ Aquesta casta de bengalís hinduitzats era considerada 'el pitjor del pitjor': tenien com a tasca la neteja del clavegueram i de les carronyes. La seva voluntat de romandre on són endèmics ha fet dels *txândals* un poble pacient i robust.

soupesen distinguir antr'os ideás d'unha época, imaginados pol-a concencia dos homes, e as tendenzas verdadeiras qu'incoscentemente os levan ao millor onde non queren (op. cit. 121).

I quins havien estat aquests homes d'esperit com Risco?

(...) coñecemol-a tragedia d'un Shelley ou d'un Leopardi (...). E nós vivimos coma quen di, c'un pé na fin do século, ou sexa no humanismo derradeiro, e outro na noite da nova Edade Media. Adentro dos descendentes da fin de século, continuamol-a corrente mística do romantismo (Schleiermaches, Schelling, Schlegel, Novalis) e da mesma fin de século (Wagner, Verlaine, Maeterlinck) (...).

Mística, no senso d'irracionalista, d'apreciación da y-alma (esprito?) por riba da razón (...).

Somol-o humanismo que s'arreda soberbio do mundo podrecente, que quer formal-o seu mundo, un mundo interior. É o senso verdadeiro da recreación do mundo, de Mallarmé (op. cit. 121-122).

La reflexió de Risco, en conseqüència, es referiria a un procés sencer, l'evolució del qual hauria estat hegemonitzat pels homes vulgars, a continuació pels 'homes d'esperit' (Risco i companyia a partir del moment que 'aparegueren', que prengueren el compromís) i seguida per una davallada d'aquests a favor dels 'homes de talent' (els joves que criticava en el seu assaig). Però sobre aquest tema ja tornarem.

En l'apartat IX és on Risco detallava les qualitats d'aquells 'homes d'esperit':

(...) un mundo, un reino interior (...) d'ideias platónicas, d'especies inteligibles escolásticas, de conceitos kantianos ou d'esencias husserlianinas, universalmente valedeiro pra todol-os homes (op. cit. 122)

que inclús podia mesclar-se amb un 'mundo d'ensoño' i 'un mundo d'outra realidade'. I era en l'obra d'art on entraven en contacte el món dels homes d'esperit amb el món normal dels homes (*ibidem*).

I ja en l'apartat X reflexionava sobre el pas que donaren, ells que

(...) eramos e (...) somos, individualistas, inadaptados, antisociáis, antigregarios, introvertidos

vers el nacionalisme galleg,

una cousa que semella tan cotián e gregaria (...) que na esencia é a afirmación teimosa e forte da grei galega (*ibidem*).

I remetia, a manera de resposta, clara i precisa, a Arredor de sí de Ramón Otero Pedrayo,

a autobiografía non d'un soilo home, senón d'un agrupamento, case d'unha geración. É a autobiografía do cenáculo di autor ao qu'eu pertencín tamén. Pol-o seu mesmo individualismo, pol-o seu por min confesado egocentrismo, o noso agrupamento andivo tod'o tempo dando voltas arredor de si -e cada un arredor de si mesmo, sen atoparse endejamais de todo (*ibidem*).

I fou aleshores quan, cercant alguna cosa que els apartés de la vulgaritat, descobriren

Galiza, a nosa Terra, oculta ao noso ollar por un espeso estrato de cultura allea, falsa e ruín, vulgar e filisteia

i que a ells, uns 'homes d'espirit', eren els elegits

ofrecianos un mundo tan esteso, tan novo, tan inédito, tan desconocido, com'os qu'anábamos é precurar por ahí adiante (ibidem).

I havien descobert que eren com eren (individualistes, finiseculars i romàntics, somiadors)

por sermos galegos, e qu'era o sangue dos nosos antergos, dos ártabros fortes, dos feros brigantes, o que nos facía soñadores, románticos, lonjanos, individualistas (ibidem).

Però, segons Risco, aquí no podia acabar la reflexió sinó que calia veure com es resolgué el pas d'una actitud passiva a una d'activa, cosa que fa en l'apartat XI i darrer. Dues eren les alternatives que plantejava Risco: una, la de la persistència en la introversió; l'altra, l'extroversió en l'obra social. I les qualificava, respectivament, *Pratyeka Buddha* i *Nirmanakaya*, que vendrien a significar, aproximadament, com la conquesta del Nirvana i la permanència en ell, deixant els homes al món, i la renúncia, un cop conquerit, per ensenyar-ne el camí als homes. Si bé la segona opció tenia el risc de que podien ser vençuts ("a desventaxa da loita, na qu'un pode ser vencido"), un cop l'home d'espirit havia guanyat la pau interior ja era estalvi. Aleshores, guanyada la pau interior i sabedors de la immortalitat "do ser concreto individual" que el cristianisme anuncia [a diferència del karma budista], "non había já perigo en descender mais que fora ao mesmo campo da políteca. Os puros ficaban, ainda n-ela, ceibes da mediocridade".

Algunes conclusions podem treure de l'anàlisi d'aquest text. La primera, que la majoria dels crítics que se l'han llegit, ho han fet malament o -tal vegada de forma interessada- de forma esbiaixada. Quan dic malament em refereixo a no haver entès del tot la real dimensió de les paraules de Risco, tant quan (auto)proclamava la seva condició d'*homes pneumàtics* com quan incorporava diverses referències orientals. I quan dic interessadament esbiaixada vull assenyalar els qui han seguit, fil per randa, la tesi piñeirista de les tres etapes de Risco.

Risco, en aquest text, reflexionava sobre la joventut d'aquell temps (1933). Entenguem joventut en sentit ampli, atès que l'autor ja tenia quaranta nou anys. Està clar que estem lluny del Risco emprenedor i optimista de començament dels vint. Aquest Risco de 1933 ja havia gastat bona part de la pòlvora que li quedava en el seu viatge a Europa, d'on tornà frustrat, especialment per no haver trobat l'Alemanya idealitzada ni tampoc, al seu retorn, la Galícia que pensava fecundar.

D'altra banda, en aquell any la República estava governada per la dreta espanyolista, no gaire procliu a les autonomies. Amb tot, el Partido Galeguista es definia com un partit fidel de la República. Això provocaria un xoc en Risco: en la mesura en que la República era un instrument regenerador (de progrés), estar al costat de la República significava acceptar la seva dosi d'espanyolitat. En conseqüència, voler mantenir la puresa secular gallega obligava a rebutjar qualsevol reforma, és a dir, a rebutjar la República. Risco aleshores era nacionalista per antirepublicà (per antireformista). Per això no podia estar conforme amb una joventut -ja he dit que en sentit lat- que acceptaria el nou règim democràtic, que acceptaria la millora de la qualitat de vida, que es decantaria cap a la vida urbana i que entendria -en definitiva- que la República era l'únic marc on assolir l'autonomia. I era contra aquest jovent -bona part dels gallegistes de la generació següent a Risco- contra qui tiraria.

Nós, os inadaptados és un text de resentiment, d'enyor per la pròpia joventut, de fi d'etapa. Una etapa, precisament la 'genuïna' que han dit els piñeiristes, que Risco semblava voler esborrar, ignorant-la o superposant-hi l'anterior. I podia ignorar-la perquè la salvació individual seva i dels seus companys ja s'havia produït anys enrere. Havien baixat a l'arena de la política i la cosa no els havia anat gaire bé però era un risc amb el que comptaven.

Tanmateix, Risco lamentava que entre el jovent de 1933 no sorgissin 'homes d'esperit' i que aquells nois caiguessin en el filisteisme, anunci del futur domini dels homes vulgars culturitzats. I a Risco no li mancava raó: la participació política era alta i la cultura es democratitzava amb la República; ja no eren aquells uns temps per fer només filigranes estètiques. I Risco, que ja havia assolit el seu particular Nirvana particular i que havia assajat la via de l'apostolat, deia, amb *Nós, os inadaptados*, que plegava, que ho deixava córrer. Ja només li quedava la via de la conspiració amb les Mocedades Galeguistas per a intentar redreçar el rumb del nacionalisme gallec cap a la seva particular visió del món i de la història.

Cal reconèixer a favor de Risco, tanmateix, la seva continuïtat al capdavant de la revista *Nós*. Potser s'hi mantenya perquè el seu fracàs personal no fos complet o tal vegada per tenir algun lloc des d'on maniobrar però, aparentment, no trencà la baralla.

Un altre element, aparentment secundari per als lectors però no per a Risco, seria el de la generalització dels avantpassats nacionals: "*o sangue dos nosos antergos, dos ártabros fortes, dos feros brigantes*". En pluralitzar-los en primera persona al llarg de la Història, Risco es rehabilitava com a gallec de soca-rel. Així pretenia desviar qualsevol sospita no ja només sobre el seu origen familiar no gallec sinó sobre el fet que els Martínez Risco arribaren de Castella per a administrar propietats de la casa d'Alba a Galícia. En definitiva, la reflexió de Risco -a més del seu valor instrumentalista immediat- aspirava a deixar fixada la seva trajectòria personal (en una extensió col·lectiva al grup ourensà) en tant que trajectòria nacional de Galícia. Fora d'ells, Galícia no tindria salvació.

Ramón Lugrís (1963:28) ha vist així el caràcter de balanç de *Nós*, os *inadaptados*:

Cando no 1933 escribia Risco 'Nós, os inadaptados', coidaba falare como representante derradeiro dunha caste de homes camiño da extinción. Facía unha división ben delimitada entre iles -os que eran coma el, os inadaptados- e mailos novos. Iles eran individualistas; os novos, solidarios. Risco falaba así, porquer era dono dunha esperencia que lle permitía considerar en perspectiva o camiño andado.

9.2.3 Nós, os inadaptados vist per la crítica

Aquest assaig ha estat, sense dubte, un dels més estudiats i referenciats per la crítica literària gallega. La interpretació literal -és a dir, verista- d'aquest text i la tesi piñeirista de les etapes vitals de Risco han bastit la imatge estereotipada del pensador i escriptor ourensà.

Ramón Lugrís ha estat el primer en analitzar amb cert detall aquest text. Aquestes són algunes de les seves reflexions. Col·locava Risco amb aquells que

alertaban ao mundo perante da crise que se aveciñaba [i era] o home que agoiraba a crise en Galicia, e cismaba por atopar un camiño cara a algures (Lugrís 1963:24).

Nós, os inadaptados seria

(...) fundamental pra comprendermos a súa persoalidade (...) más polo que cala que polo que di; más polo que ten de postura perante do mundo, que polas concrusiós que tira dos feitos; más polo seu valor como testimonio persoal, que polo que poida retratar dunha xeración galega (op. cit. 25).

També es preguntava per la dimensió del plural de primera persona, el 'nós'

(...) si o consideramos como un plural referido a toda Europa nas súas bases más fondas, e non referido escrusivamente a Galicia, en tódolos seus detalles.

sense adonar-se, a l'igual que d'altres passatges del text, que, malgrat el plural, només faria referència al propi Risco i a la seva circumstància.

Francisco Bobillo (1981:25), a propòsit de l'evasió exotista que Risco descriuia a *Nós, os inadaptados*, ha dit molt encertadament:

Basándose en él, y sin apenas analizar otras fuentes, han sido considerados como exactos los datos que en dicho trabajo de reflexión autobiográfica el propio Risco ofrece, por buena parte de cuantos se han dedicado a estudiar su figura. Y tal ensayo, al ser minuciosamente estudiado por el [fins aleshores] principal analista de Risco [R. Lugrís] y publicado en varias ocasiones, ha venido a convertirse en la obligada referencia tópica de calificar y analizar lo que se considera la primera etapa risquiana.

Sobre l'autoanàlisi de Risco, Bobillo (op. cit. 32) ha considerat -i crec que continua fent-ho amb encert- que Risco la limità deliberadament:

Aunque relata multitud de aficiones y posibles influencias, oculta no obstante otras muchas. El ensayo no es autocrítico, sino justificativo, autocomplaciente. Síntesis apologética de un pequeño grupo, más que de una generación y que pese a haber sido tan repetidamente analizado, con frecuencia desde ópticas superficiales, no se ha extraído de él muchas de las ideas originarias que explicarían mejor comportamientos y actitudes de Risco en épocas muy diversas.

La justificació seria necessària -per a Risco- per explicar el trànsit d'una etapa d'"inadaptació" a una altra d'intervenció, superadora de la primera. Una tasca

semblant a la d'altres regeneracionistes. Però Risco cercava, fonamentalment, una legitimació europea i europeista, els seus homòlegs i precedents,

Tenía vocación atlántico-europea y con toda la retórica y el confusionismo que se quiera, la influencia europea estaba presente. Desde luego que en la selección quedaban determinadas las preferencias. Y éstas explican una buena parte de los componentes ideológicos,

per l'affirmació risquiana sobre la millor ubicació dels gallecs per ser Europa (op. cit. 33). Pero si Bobillo s'ha mostrat benevolent amb les ocultacions fetes per Risco (no hi ha ningú de legitimat per demanar-li tota la veritat a un altre), en canvi ha estat molt dur, i crec que justament, amb la crítica, que ha passat, sense a penes soroll, per damunt d'aquestes omissions:

Pero si por una parte resulta sorprendente que estos autores²⁷ no mencionasen las características de parcial veracidad -es decir, también parcial falsoedad- que toda autoconfesión tiene, sorprende todavía más que ninguno de ellos haya juzgado conveniente relacionar la 'conversión risquiana' con hechos o sucesos de su vida personal, de su ciudad, de su país, España, Europa, etc. (Bobillo 1981:94).

Xosé Manuel Beiras (1968:165), en la ressenya de *Leria*, ha qualificat Nós, os inadaptados de "especie de confesiós roussoniáns epigramáticas e, cáseque tamén, verdadeito epitafio (...)".

Salvador Lorenzana (1979:58) ha qualificat aquest assaig de

estudo fundamental pra podéremos comprender a persoalidade de Risco. Tivo, nefrito, un grande valor como testemuño persoal. Escribiuno no 1933, nun momento no que coidaba falar como representante derradeiro dunha caste de homes camiño da extinción.

Fernández del Riego, el principal dirigent de la Mocedade Galeguista en el moment d'aparició de Nós, os inadaptados, tenia aleshores una forta relació amb Risco. Aquest li feia confidències dels seus desenganys, fins al punt d'invitar-lo a l'escisió del Partido Galeguista (Fernández del Riego 1979:56). Fernández del Riego ha considerat que les cartes que, en aquest sentit, Risco li envia, desmintirien que aquest hagués desertat del galleguisme el 1935. En tot cas, caldria veure quin era el galleguisme que aleshores defensava l'ourensà. El cert és que Risco se sentia com el darrer dels mohicans però sense (voler) adonar-se que, al seu voltant, hi havia un món que canviava, canvi davant el qual Galicia no romanía passiva.

Manuel Forcadela (1979:19) ha dit que

(...) Risco foi o más romántico de todos os nacionalistas do seu tempo. Criado intelectualmente na atmósfera do simbolismo, a súa primeira manifestación pública como escritor revelaños algunas das constantes ás que

²⁷

És a dir, els qui han acceptat acríticament Nós, os inadaptados.

vai seguir fiel ata o momento da súa morte: idealismo, antropoloxismo, culturalismo, elitismo. Textos tan lidos e analizados como Nós, os inadaptados pasan por ser, alén dunha definición dalgúns principios da súa xeración, ou cando menos dunha parte desta, verdadeiros artiluxios intelectuais e críticos que, hoxe, unha vez máis, parecen recobrar actualidade (...).

Segons Ricardo Carballo Calero (1981b:13) podria haver-hi dues lectures d'aquest assaig. Segons la primera de les interpretacions

Risco oferécenos unha interpretación auténtica verbo das duas primeiras etapas da sua vida literaria. É unha interpretación elaborada desde a sua posición galeguista de entón. Esta posición galeguista constituiría a definitiva realización da sua personalidade, e a etapa simbólico-decadentista anterior, que temén se deu en Otero e en Cuevillas, apenas unha infructuosa procura por camiños errados (...).

La segona de les interpretacions seria la de considerar que l'etapa galleguista de Risco

non sería senón unha manifestación más da versatilidade intelectual do noso home. Risco tería procurado no galeguismo o que noutrora procurara no ocultismo, ou no orientalismo, ou no esteticismo, ou no catolicismo. En Risco andarian confundidos o sentimento estético e a ideoloxía ética. O seu anarquizante individualismo impulsaría-o cara o escepticismo ou o nihilismo, e un instinto de salvación -on un sofístico xogo de wildeano hedonismo- levaría-o á procurar aquí o alá non importa que cravo ardendo onde agarrarse (...).

Com en tantes autres ocasions, Carballo Calero tenia la intuición d'un canvi interpretatiu novedós. La llàstima és que ell mateix o els altres acabaven per triar l'opción més fácil, menys crítica, més cómoda per a tothom.

Antón Risco (1981:62) no s'aparta gaire de la visió més generalitzada:

(...) Nós, os inadaptados (...) agudo intento de interpretación de su propia generación intelectual, tal como se manifestaba en Galicia, desde adentro, esto es, desde el temblor de su propia experiencia (...).

José Carlos Mainer (1987:118) ha analitzat Nós, os inadaptados dins d'un context espanyol. Amb aquest text, Risco

pudo dar (...) bastantes claves de su biografía personal y algunas menos de la idea generacional de Galicia y de la cultura representada; por lo pronto, una inesperada vindicación de la 'corrente mística do romanticismo' (...).

Con tal equipaje [la famosa lista dels autors que haurien llegit], era presumible una actitud de inadaptación, pero también de elitismo. Una reproducción, en suma, de aquel síndrome de dificultad social que, en Madrid, veíamos reflejado en la promoción artística finisecular o, en Cataluña, en la trayectoria del radicalismo a la evasión que emplazó al modernisme catalán (...).

Pérez Prieto (1988:31) ha recollit les reserves expressades per Carlos Casares en el núm. 52 de *Grial* (1976) i per Francisco Bobillo (1981:25), quan diu que "(...) non cómpre esquecer [sic] que [Nós, os inadaptados] foi escrito cando xa Risco empezaba a cuestiona-las orientacións do movemento nacionalista", malgrat la qual

cosa hi troba coincidències generacionals: "Tanto Otero, coma Risco, coma Cuevillas formaban parte do que daquela se chamaba 'la buena sociedad'" (ibidem). Ha considerat (op. cit. 188) que, tot i ser un document valuós, cal relativitzar-lo pel seu subjectivisme i per una possible voluntat de justificació. Aquesta anàlisi no la fa en to positiu -com podríem fer-la d'acord a les línies generals del present treball- sinó negativament, ja que Pérez Prieto creu que Risco, aleshores, era a punt d'arribar a la 'desnacionalització' absoluta i a posicions molt conservadores (com si ser nacionalista signifiques, automàticament, ser progressista).

Xosé María de Castro (1993:13), apologèticament, ha volgut debades conciliar la llista de lectures de Risco amb una pretesa atenció a les avantguardes.

As suas múltiples colaboracións de crítica literaria en xornais tales coma El Miño ou La Centuria, amosan que estaba ó tanto das últimas novedades mais ningún destes últimos nomes [Salvat-Papasseit, Cansinos Assens, Guillermo de Torre] é citado na relación da que falabamos anteriormente [la 'famosa' lista] (...) ¿por qué esa reducción por parte de Risco? ¿fixoo con alguna intención ou foi simplemente producto do seu propio estilo literario, rápido e emocional, sen caseque correccións ou segundas lecturas?

Xosé María de Castro s'inclinaria per la segona de les possibilitats

xa que á primeira das suposicións non lle atopo solución (...). Son demasiado clamorosos os silenciados como para pensar que tiña algún oculto interese en fabricar un determinado tipo de background literario.

Les afirmacions de Xosé María de Castro no se sostenen. Escriptura 'rápida i emocional' de Nós, os *inadaptados*? Quinze anys després del moment que relatava i estudiadament publicat en el número del 'Dia de Galicia'? L'oblit tampoc no seria casual (recordem que escrivia d'abans d'entrar en el nacionalisme).

Segons Olivia Rodríguez (1995:333), Risco, en Nós, os *inadaptados*,

aprende ós novos galeguistas a ideoloxía dos seus, fai o seu autorretrato como un inadaptado, un vencido da vida, envellecido prematuramente a través das súas lecturas, que (...) eran escollidas pola súa disposición espiritual ('por sermos nós como éramos').

I una darrera reflexió de Lugrís (1963:146-147):

(...) a teoria nacionalista de Risco tiña xérmolos de totalitarismo, de dictadura espiritual (...). Tendencia a facer dun home ou dun grupo de homes a concencia, a guía, o árbitor e mais o intérprete do ser da sociedade na que aitúan. A condición de inadaptado, á que Risco endexamais renunciou, creaba nel unha predisposición ao totalitarismo: a conformar o mundo, o seu mundo galego, a súa propia ideoloxía. Intérprete da cultura galega, reeducador do povo, árbitro espiritual: eis a vocación de Risco".

9.2.4 La síndrome de l'inadaptat

Ramón Lugrís ha vist, molt agudament (cosa que no s'esdevé amb altres aspectes de la seva ànalisi) la lluita dels 'inadaptats' com a una lluita generacional amb el reflex dels canvis socials: "[La] tendencia á loita xeracional [contra els 'Riscos'] siñificaba [per a Risco] a proximidade da morte pra a cultura oicidental". Això ens permetria d'endevinar les reals motivacions que dugueren Risco a 'prendre partit' el 1918: no seria tant un descobriment del país sinó un darrer esforç -individual i col·lectiu- per salvar una terra incontaminada del cataclisme anunciat (Lugrís 1963:28).

El problema bàsic no hauria estat resolt. Risco lluitava per evitar el gregarisme, la uniformitat: "Unha loita tráxica, pois o inadaptado é un home condeado a se manter en equilibrio entre o aillamento e a sociedade, e tal equilibrio non sempre é doado" (op. cit. 29).

Per a Xosé Manuel Beiras

(...) compre situar ben a inadaptación de Risco, no tempo e mais no personaxe (...). Risco situáse no cumio da crise da cultura europea. Millor, da historia moderna europea. Enténdese, pois, cultura no seu senso global, no seu senso específico de cultura erudita, cultura de creación individual dos homes pneumáticos, como diría il abranguendo todas las formas de creación dun modo de vida, dun xeito de entender e interpretar o mundo, e mais a propia existencia do home nise mundo (...) dun século XIX de aduvio escintilante, pasamos ó limiar da Gran Guerra (...) (Beiras 1968:162).

Risco galeguista non é un home integrado, ou reintegrado, á sociedade do seu tempo; é, segue a ser, un inadaptado, mais un inadaptado en loita activa esta vegada (...). Risco, inadaptado, pasa á loita cativa no galeguismo; isto non elimina a inadaptación, somentes lle dá folgo creador e virtualidade de empresa colectiva (...). Está a superar o pesimismo spenglerian acomodaticio e mol, Risco loita ó cabo (op. cit. 168).

Si bé aquesta ànalisi resulta força encertada, al meu parer, tanmateix falla en considerar l'entrada en el nacionalisme com a una superació del seu pessimisme. Aquest no hauria estat sinó un ingredient de la 'pose' decadentista i inadaptada, una mena del '*no future*' de Sed Vicious *avant la lettre*.

Francisco Bobillo (1981:132-133) ha relacionat l'elitisme de Risco amb la seva autoconsideració d'inadaptat. L'elitisme risqujà seria d'origen romàntic, en la mesura en que el romanticisme valora la novetat del geni individual en front dels valors socials estereotipats, rebutja les institucions i les activitats burgeses i, en canvi, aprecia l'espontaneïtat individual. Però sota l'aparent 'inadaptació' risquiana

s'amagava una profunda 'adaptació' social i econòmica (estudis, treball, càtedra, vida familiar). Els accessoris exotistes, teosofistes, orientalistes, farien de Risco un individu 'rar' però no pas 'perillós', subversiu.

Antón Baamonde (1987:14) també ha opinat de la conversió dels inadaptats ourensans, en uns termes que freqüen l'exàgesi:

(...) a conversión do heroi d'À rebours podería moi ben tomarse como cifra daquela outra do cenáculo ourensán: aborrecidos da futile e criminosa vida moderna, summun [sic] de insignificancia, deciden saciar a sede do seu abismo, dilettante e cheo de spleen espírito co retorno ao sentido: aquel tornándose fraude trapense, estes facendo profesión de fe nacionalista.

Tanmateix, aquesta inadaptació no seria un tret característica dels joves ourensans, en tant que ourensans o gallegos (és a dir, com a trampolí cap a la conversió inevitable), sinó que resultaria força comuna als seus coetanis. No deixava de ser una recuperació del *tedium vitae*, vinculat a Rimbaud, equívoc orgull de situar-se al marge, nissaga romàntica mai desmentida (Mainer 1987:28). Aquest *tedium vitae* propi del modernisme romàntic (no gaire diferent, però no tant original, del *spleen* baudelerià) tingué un excel·lent paradigma espanyol: Alejandro Sawa. No era altra cosa que un element fonamental d'una estètica de pose, de la que també participaren Azorín i Baroja, fruit del sostre de radicalització de la petita burgesia provinciana (op. cit. 30).

Aquesta, diguem-ne, voluntat d'aparèixer com a situats al marge, fou literaturitzada per Azorín (*La voluntad*) i per Baroja (*Camino de perfección*), amb una introspecció del personatge central, un *yo* en conflicte, en un clar to autobiogràfic (semblant al *d'Arredor de sí*), de manera que poden ser qualificades d'*autobiografies generacionals* i emmarcades en un *naturalisme* impregnat de *simbolisme* (op. cit. 31).

Pérez Prieto (1988:31) té la seva particular visió de les diverses maneres amb les que els nostres amics ourensans, abans d'entrar en el nacionalisme, s'enfrontaven a l'ambient angoixant ('*abafante*') que deien patir:

A más corrente era por medio das relacións sociais; así as veladas e os bailes do 'club', a sociedade de más postín de Ourense, da que Cuevillas foi vicepresidente e Risco escenógrafo e decorador dos bailes. Outra saída era a evasión, refuxiándose na lectura, no exótico e no lonxano, nas filosofías individualistas... E unha terceira saída era, en fin, o compromiso, que supón un esforzo de comprensión-transformación desa realidade, esforzo ó que polode agora non estaban dispostos. Das [suas] confesións sácase que eran uns homes insatisfeitos e rebeldes, aunque unha rebeldía descomprometida socialmente: son fondamente individualistas.

(...) Son uns inadaptados que aprenden dos seus mestres a odiar-la época na que lles tocou vivir, fuxindo do seu medio e refuxiándose na arte coma evasión (op. cit. 31-21).

A inadaptación de Risco víñalle do seu espírito inquedo e de élite (...). A pesar de todo, ben certo é que a 'inadaptación' de Risco era relativa, pois pese á sua postura de desdén, de diferenciación e de arrogancia, estudiou Dereito, traballo no Ministerio de Facenda e buscou a integración social e a seguridade económica, aceptando unha vida familiar común (op. cit. 128).

Aquesta pàgina és en blanc intencionadament

10. LA REVISTA NÓS

La publicació d'aquesta revista entre 1920 i 1935, amb diversos entrebancs, podem qualificar-lo, sense falsos triomfalismes, com el principal esdeveniment de la cultura gallega de la primera meitat del segle XX. Referir-s'hi, o fer-ho respecte dels homes que li donaren vida, ha estat assignatura obligada de qualsevol crític o estudios de la literatura gallega contemporània. I potser s'ha fet de manera abusiva i sense sortir dels cercles i interpretacions tòpics. Potser per això -i tal vegada ja ho esmento en algun altre moment d'aquest treball- quan el meu amic l'ourensà Pepe Bouzas em preguntà el motiu del meu interès per Primitivo Rodríguez Sanjurjo, i jo li vaig respondre que una tesi doctoral sobre la revista *Nós*, em digué, més o menys, "ostres, una altra vegada *Nós*". Vaig haver-li d'aclarir que la meva intenció no era donar-hi la volta número trenta-dues al tema sinó, en tot cas, una volta a la inversa.

Tanmateix, el més sorprenent del cas és que no hi hagi, si més no al mercat, cap treball que hagi estudiat, de forma exhaustiva i global, la trajectòria i els continguts de la revista. Crec que ha estat vista com un monument intocable, segurament perquè la trajectòria de la revista *Nós* resulta enormement paradoxal: modernitzadora des de l'antimodernitat, europea i europeista desde el més encotillat *enxebrismo*, amatent a les novetats però sense adonar-se'n sovint quan les referenciava. En els seus mecanismes interns, tampoc no fou una màquinaria de precisió suïssa i, a voltes, alguna peça grinyolava de més o fins i tot s'aturava.

També intentarem de situar-la en relació als seus antecedents, especialment *La Centuria* i *A Nosa Terra*, i a altres revistes coetànies, gallegues i extragallegues. En aquest sentit, parerem especial atenció a les referències que donava de publicacions estrangeres, referències sovint elevades a la categoria de l'absolut per alguns crítics.

Mainer (1987:190) ha situat l'aparició de *Nós* en el context de les grans revistes europeus del seu moment, darrer bastió de les élites en crisi que volien reafirmar-se davant l'aparició de la massa, urbana i democràtica: *Revista de Occidente*, *La Nouvelle Revue Française*, *The Criterion* (editada per Eliot), *Neue Rundschau*, *Europeische Revue*, *Nuova Antologia*.

10.1 Els valors de la revista Nós

El primer, sens dubte, fou la seva continuïtat ja que, per primera vegada, una revista cultural en galleg arribava als quinze anys. El segon, la creació d'un codi periodístic per a la ciència: per primera vegada apareixia en galleg informació arqueològica, econòmica, etc. Tanmateix, mancaven importants parcel·les de la ciència, com la medicina, per exemple, segurament perquè aquestes disciplines exigien del positivisme i no podien desenvolupar-se en l'entorn d'irracionalitat que defensava Risc. El tercer, l'acostament -tot i que sovint limitat i esbiaixat- a l'actualitat cultural europea.

Per contra, també cal esmentar els defectes, amb independència de les limitacions amb què la revista es trobà. Un d'aquests defectes seria el del sectorisme cultural, mediatitzat per l'arrel nacionalista. Això hauria dut, possiblement, a que, en les relacions europees, no hi hagués més cera que la que cremava. Aquest sectorisme també restava palès en els criteris estètics, pontificats especialment per Risco, amb resultats esterilitzadors per a les noves generacions.

Un altre defecte seria l'atemporalitat interna de la revista: pràcticament, els articles són intercanviables d'un any a un altre. No hi havia tan sols cap esment d'aquells esdeveniments que, any rere any, es produïen sistemàticament, com la concessió dels premis Nobel, per exemple, o les temporades teatrals. Aquest autisme per l'esdevenir del temps, de la actualitat, arribava a extrems tals com, per exemple, no fer el més mínim comentari del terrible incendi que el 1927 destruí, pràcticament en la seva totalitat, la biblioteca provincial d'Ourense¹. I per acabar, i sense ser-ne exhaustius, l'absència més absoluta del principal esdeveniment cultural del segle XX: el cinema. Sorprendentment, enllot he trobat cap referència -encertada- als possibles defectes o limitacions de la revista Nós.

Dels homes que feren la revista, l'únic amb prou vida i perspectiva per a parlar-ne fou Otero Pedrayo. En el seu discurs commemoratiu del cinquantenari de la revista deia (Otero 1996:3):

¹ Circumstància que, paradoxalment, ningú tampoc no esmenta, tot i que Risco l'ha novel·lada en *O porco de pé*. Vaig assabentar-me'n, casualment, per una exposició de diaris que es feia al Museu Provincial d'Ourense, que vaig visitar en els dies en que em trobava en aquella ciutat fent treball de recerca. No oblidem que aquesta biblioteca era la que acollia el 'cenacle ourensà'.

(...) En Nós se poden estudiar moitas cousas, non se trata dunha revista como a Revue Blanche, como moitas revistas francesas e españolas, que representan como diario *Intimo*, que representan como as vidas e as experiencias de un gruñido de estetas (...). Era unha revista aberta, pero ó mesmo tempo sistemática, non era só a produción e a publicación de obras e de artigos e de ensaios (...). Foi unha revista que enseñou métodos, enseñou métodos de traballo.

I unes coses semblants li deia a Víctor F. Freixanes:

Inesquecible, absolutamente inesquecible e decisiva. É posible que dende as perspectivas das novas xeneracións se podan atopar valeiros que haberla que encher (...). Por exemplo, nós non sabiamos nada de economía (...). Nós non sabiamos nada desto, a nosa formación era sobor de todo filosófica, histórica, humanística. Eramos xentes de letras e arelábamos unha dignidade pra aquel home e aquela terra campesiña, cáseque analfabeta, que sentiamos nosa (Freixanes 1982:28).

Dende o punto de vista da cultura, eu diría que [hi hagué] dúas [conquestes] fundamentais; ademáis da obra literaria dos seus componentes, que velalhí está. Por unha banda o descubrimento do paisán galego coma suxeito e depositario da nosa cultura e, por outra, o achegamento a Portugal coma cultura irmá esquencida de sempre entre nós. O paisán era a natureza, a cultura cotián, viva; era a saiba mesma da que chuchar para nos manter vivos e actuantes (op. cit. 30).

Freixanes, resumint les paraules d'Otero i fent la seva pròpia interpretació, afirma que la revista fou l'esdeveniment cultural gallec més important en les quatre primeres dècades del segle -afirmació que no discuteixo- encara que, per a ell, els seus eixos eren,

por unha banda, as culturas europeas e, sobor, todo, os movimentos de vanguarda no arte e no pensamento de Centroeuropa; por outra, a vocación campesiña e rural da nosa cultura (op. cit. 1982:27).

afirmació questa que, obviament, no puc compartir.

En l'entrevista que Maribel Outeiriño féu a Otero Pedrayo (*La Región*, 1975), aquest deia que l'aparició de la revista Nós

Supuxo unha unida de todos e unha chama pra todos. Foi a conciencia de Galicia, unha conciencia un pouco estrenada, pero que non era máis que a lóxica dentro das condicións históricas de Galicia.

Blanco Amor (1970:14-15), en una lectura generosa, ha dit que

en sus páginas se crea la prosa gallega culta que antes no existía (...) en un plazo sin par entre las lenguas romances modernas (...). Sin la coherencia, la abundancia y el 'tono' que estableció, de modo casi automático, la prodigiosa publicación y sin la conciencia de estar dotando a Galicia de un medio de expresión rigurosamente contemporáneo, quizás la proeza no hubiese tenido lugar, o se hubiera frustrado la oportunidad histórica de lograrla.

Piñeiro (1978:12-13) ha vist la revista

Como órgano cultural (...) foi a publicación de más alta categoría que deixa entón tiña aparecido na nosa lingua. Nela colaboraron as más importantes figuras intelectuais da Galicia de entón. (...) foi órgano por excelencia da cultura galega, e foino de maneira activa e aberta pois que (...) foi incorporando novos nomes que iban xurdindo na evolución da nosa vida cultural (...)

Desde a perspectiva de hoxe (...) representa o feito cultural máis significativo da primeira mitade do século XX galego. A través das suas páxinas a fisonomía da nosa cultura cobra unidade interna, amplitud de horizontes, rigor intelectual, ritmo histórico actualizado (op. cit. 13),

superant els valors individuals anteriors (Rosalía) i el "nível folklórico e costumista de pouco alento, pola imitación e o desgaste que impón a endogamia". El grup Nós confluí amb la voluntat investigadora i científica del Seminario de Estudos Galegos, els membres del qual -majoritàriament joves estudiants- van accedir també a les pàgines de la revista.

Pérez Prieto (1988:44) ha fet un autèntic panegíric del valor de la revista:

Oinxente labor de 'Nós' foi o meirande froito do periodismo galego, posiblemente o meirande esforzo sociocultural da Galicia moderna, ata o punto de que por eles tamén nós somos nós. Pero este épico labor non pode facermos esquece-las cousas negativas. En primeiro lugar, o seu labor de élite arredounos do pobo, no que tiveron moi pouco eco, cousa da que se queixan eles mesmos (...). Non se pon en dúbida a súa xenerosidade (é claro que coa súa talla intelectual triunfarían en Madrid ou onde quizesen), pero certamente non acadaron o populismo que, por exemplo, acadou o seu homónimo álbum 'Nós' de Castelao (...); un populismo necesario se pretendían ergue-la conciencia morta do pobo.

Resulta curiós que l'únic aspecte que Pérez Prieto considera com a negatiu, l'elitisme, resulta ser gairebé condició inseparable d'una revista cultural. O potser eren 'populars' la *Revista de Occidente* o *L'Amic de les Arts*? La divulgació d'una revista cultural, en els nostres dies, ja és limitada. Aleshores, què hauríem d'esperar d'una revista nacionalista de cultura en gallego a la Galicia dels anys vint, feta a més per un grup de vocació elitista?

Una altra de les pegues que Pérez Prieto ha trobat en Nós és l'absència de la Galicia marinera. Obvi. No oblidem que el 'ruralisme' dels qui feien la revista no partia dels drets dels camperols sinó de la vocació restauradora de l'antiga propietat rural, la dels pazos. I en les zones de ribera -i això suposa un gir copernicà en les mentalitats-, les gents que viuen del mar no tenen sentit de la propietat -com a molt la de la barca i els ormeigs, i la de la casa-. En conseqüència, mai no hi ha hagut una aristocràcia marinera ni un sentit de transmissió patrimonial.

Unes opinions molt valuoses són, sens dubte, les de l'entorn de Manuel Antonio, tant pel fet d'expressar-se en el moment com per haver estat feta des de l'interès per la literatura gallega, 'des de dins'. El desembre de 1920, en una carta a Rafael (Dieste?), escrivia: "*Perguntei pol-a revista 'Nós' en todas as librerías y-en todas me respondieron c'ô mesmo xeito de perplexidade de que n'a tiñan nin a*

coñecían" (Manuel Antonio 1979:79). El noviembre de 1927, Enrique Fernández Sendón li escrivía a Manuel Antonio i, entre d'altres coses, li deia:

Ti dis que en Galicia non hai onde publicar. Coido que non é certo. Non hai xornaes decentes onde publicar. Porque o 'Pueblo [Gallego]' é unha pura canallada. Soilo se pode escribir ahí, tendo paga. (...) Mais en Galicia temos a revista 'Nós'. Honrada e fina. Ainda que houbera c-o ela diferenzas de criterio, non sería embazo, dende o intre en que non pretenden impor a ninguén as suas miras particulares. Hai libertá.

Está algo atafegada de traballos de Arqueoloxía e Prehistoria, que lle dan o aspeuto d'unha revista especial. Compréndese. Todol-os seus colaboradores adicánsen a ese xénero d'estudios. A culpa non é deles. É vosa, que non lles mandades traballos d'outra índole. Si o fixérades, tomaría un carácter mais vario. [Outeiro] Espasandín mandou ali un poema, e ten mentes de mandar mais. ¿Rafael [Dieste] e ti, porque non facédel-o mesmo? Sería, ademais, un cargo de concencia que morrese a única publicazón que hai toda en galego (op. cit. 270-271).

A les acaballes de 1928, el mateix Enrique Fernández Sendón escrivía a Manuel Antonio, sobre el mateix tema:

(...) Se cadra tes ahi xa unha carta de Risco, pra [que] mandes algo a 'Nós'. A derradeira vegada que m'escriveau Cuevillas diciame [il·legible] (...). Eu degórome porque se faga laboría en galego. E teño pol-a revista 'Nós' grande intrés. Prégooche por iso, que venzas os pequenos reparos e que mandes algunha cousa. E mester que nos axuntemos todos pra ista empresa, deixando de banda pequenas diferenzas. Millor é iso que andáremos divididos en ridículos cismas (op. cit. 289).

Per passiva, trobem que el poeta de Rianxo tenia prou discrepàncies com per a no enviar ni un sol poema a la revista Nós. I Fernández Sendón culpava als qui, com Manuel Antonio, per discrepancia o apatia, deixaven que la revista estés "algo atafegada de traballos de Arqueoloxía e Prehistoria". I la ignorància resultaria mútua, ja que quan morí Manuel Antonio, la revista ni ho esmentá². Únicament, Fermín Bouza-Brey publicà "No anal de Manoel-Antonio", en el número 85, de gener de 1931. És a dir, el record arribava d'un membre de la mateixa generació, malgrat les diferències d'estètica poètica entre un i altre.

Xesús Taboada (1968:315) ha assenyalat, també amb exègesi, que la revista Nós fou obra de diversos autors, encara que el nucli Risco-Otero Pedrayo-López Cuevillas fou fonamental:

A publicación de Nós, revista adicada ó descubrimento i esaltación da Terra, aguillou, a cantos sentían inquedanza polos problemas de Galiza, a empregarse no seu servizo. E falo primeiro diste núcleo de aitividade que non é úneco no frorescer do novo renacemento espiritoal galego, porque, certamente, foi o que mergullou, pódese decir que da tricípite ourensá Otero, Risco, Cuevillas- anque non se debe esquecer ó gran Castelao, persoalidade así mesmo extraordinaria do grupo.

² Autisme sectari, sense cap mena de dubte, que no he trobat referenciat enllot.

Amb motiu del cincuentenari de Nós, els articles publicats foren, lògicament, laudatoris. Salvador Lorenzana (1970:98)³ no podia ser-hi menys, donant voltes i voltes a temes vistos, revistos i mastegats:

(...) A ideoloxía culturalista revelada polos persoeiros daquel grupo -procedentes os más deles da insatisfacción, do inconformismo, da rebeldía- andivo a se alimentar no propio cerne da espiritualidade galega.

Un dels valors de la revista Nós que ha estat assenyalat amb més freqüència, és la de la seva modernitat, empeltada a la tradició. Xosé María de Castro (1993:14) l'ha vista de la següent manera:

Risco e os seus compañeiros non rexeitan, dunha banda o seu pasado avanguardista ó aceptar os valores dunha sociedade rural e medievalizante e, doutra banda, tampouco rexeitan a herdanza dun pasado de loita e creación. Penso que foi este toque de orixinalidade o que vai dar a enerxía necesaria para este movemento (...).

Estem altre cop en les anàlisis *pro domo sua*. Ni tenien un passat avantguardista ni se sentien hereus de la tasca dels qui abans havien escrit en galleg. I hauria estat, precisament i com assenyalo en un altre moment, la manca d'aquest llast -no els calia trencar amb res, no tenien amb què trencar- la qual cosa els va permetre d'encarar la renovació de la cultura gallega en clau europea.

Manuel Outeiriño (1993:78) també ha analitzat la tasca modernitzadora de la revista Nós i dels homes que la impulsaren:

A xeración Nós é ainda hoxe o símbolo da modernización do galeguismo e da loita contra o provincialismo. Pode un remontarse a obras, persoeiros ou grupos anteriores por mor de establecer a xenealoxía do seu discurso galeguista, pero difícilmente pode un remontarse deixa á pretendida orixe sen senti-lo ecoar dos grandes dinamizadores dos anos vinte.

Un dels pocs que ha sabut trobar el to just del què fou la revista ha estat Ánxel Fole en el seu article per al número extraordinari dels cinquanta anys de Nós:

(...) No mes de outono daquél ano [1920] aparece a revista Nós (...). O feito non trascendeu de certas minorías intelectuais (...). Mais os cinco centos exemplares da revista serían leídos por moitas promocións de intelectuais nos anos seguintes. A uns e a outros pareciales moi ben que a revista estivese, toda ela, escrita en galego, e que fose minoritaria (...).

(...) Pouco a pouco aquél movemento de un feixe de intelectuais foi chamando ás conciencias dos mellores galegos (...). De primeiro, cingulándose ao noso arte e mais á nosa literatura, foi acabando con aquél 'paonismo', tan vilego, de que un libro ou cadro galego non era nada senón eran coñecidos máis alá de Villafranca [del Bierzo] (...). Despois de Nós non fai falta levar os nosos libros a Madrid para que lle poñan o cuño de validez (...).

³ Per cert, que hi reproduueix literalment paràgrafs del seu article "A Xeneración 'Nós' na cultura galega" (Grial núm. 7). Concretament, l'apartat 'Novo ciclo espiritual' constitueix el noranta per cent del present article. I és tanta la repetició, que el poeta armeni Hrand Nazarian és qualificat igualment d'armoricà.

10. 2 La gènesi de la revista Nós

Diverses són les versions sobre l'origen del títol de la revista. Víctor F. Freixanes (1982:27) recollia d'Otero Pedrayo que se li acudí a Castelao a Pontevedra, però no li donava més importància a aquesta qüestió. Sobre l'origen de la revista, Otero Pedrayo confessava a Víctor F. Freixanes (op. cit. 28)

Eu coido que estaba no ambiente, cáseque todo o mundo falaba naquel intre da necesidade de tirar unha revista, algo que artellara os esforzos e a preocupación por Galicia e o seu idioma. A idea andaba xa entre nós cando Risco e mais Castelao pensaron na publicación. Risco, ademáis, tiña a experiencia, anque de moi diferente tipo, de La Centuria, unha revista que el editara en Ourense anos antes, en castelán (...).

L'única referència, possiblement, sobre la gènesi de *Nós* que tenim dels seus impulsors seria un article de Vicente Risco aparegut a la revista *Céltiga* de Buenos Aires, el juliol de 1927, i que ha recollit Valentín Paz-Andrade (1986:174):

A idea xurdéu en Pontevedra, un serán do mes de San Xoan, que estabamos arredor dunha mesiña, na acera do café Méndez Núñez, por frente a Peregrina, o Cabanillas, o Castelao, o Lousada Diéguez e mais eu. Falábbase de saudade, do celtismo, da Atlántida e non sei cantas cousas más (...). Planeouse allí unha revista literaria, e xurdeu, coma de cote, a dificultade tantas vegadas insurmontábele: a dos cartos. Lousada Diéguez, que era daquela de un optimismo ventador de todolos abrentes -estabamos na edade heroica, e non pasaron d'esto mais de seis anos- dixo que o caso era sacal-o primeiro número. Despois non sei como foi, o asunto ficou nas miñas mans e nas de aquele tamén optimista Arturo Noguerol (...).

*O Castelao foi o padriño: o tíduo *Nós* pertenecialle a il; era o do seu pasmoso álbum no que Galiza xeme, chora, maldízoa e rebelase en cincoenta sepías admirabeles. Eu non sei como fixemos que o primeiro número apareceu pol-o outono de aquel ano.*

Ramón Piñeiro (1958:187) ha considerat que de les derivacions de la tasca de les Irmandades da Fala

unha das más importantes foi a creación da revista 'Nós', cuio nome -proposto por Castelao- contén a síntese significativa do ideal da xeneración (...). A revista 'Nós' foi o verdadeiro órgano cultural diste esforzo coleítivo. Pódese decir que lle deu o nome definitivo á xeneración que a creou.

Salvador Lorenzana (1976:148-149) ha considerat, sense fugir de l'anàlisi genèrica, que

(...) xurdiu nun orde estrictamente cultural a actividade do grupo formado darredor da revista 'Nós', do que foron cabezoleiros, con Vicente Risco, Otero Pedrayo e Cuevillas, o propio Castelao, Cabanillas e Lousada Diéguez. O esforzo realizado polo grupo (...) foi sen dúbida o máis fondo e desinteresado análise que se ten feito en Galicia pra se comprender a si mesma (...). A xeneración foi amplamente expresiva nas súas inquietudanzas esenciáis. E os seus compoñentes simultanearon o amor polas cousas da Terra cos degaros de horizontes europeos e universáis.

Una opinió semblant l'expressava anys després com a Fernández del Riego (1988: 48):

(...) A través das súas páxinas artellouse naqueles anos, o pensamento más importante da intelixencia autóctona durante a segunda e a terceira década[s] do século. Rexistábanse nelas dous puntos de mira fundamentais: por unha banda, o das culturas europeas; pola outra, a vocación campesiña da nosa (...).

Paraules aquestes que, sense citar-ho, pren de les declaracions que Otero Pedrayo havia fet a Freixanes (1982:27), i que abans ja hem vist.

Per a Carlos Casares (1981:73), en la mesura en que les Irmandades da Fala anaren prenent un caràcter més polític, la seva revista *A Nosa Terra* -de caràcter político-cultural fins aleshores- anà esdevenint portaveu d'aquesta inclinació, per la qual cosa l'àmbit cultural demanava tal vegada d'una publicació específica:

(...) Nós ten moito que ver, sobre todo nos primeiros números, coa vella revista neosófica [La Centuria]: o mesmo coidado tipográfico, o interés polas novedades estéticas e literarias, a vocación europeista (...).

Francisco Bobillo (1981:108), a partir de la declaració d'intencions, publicada en el núm. 1 de *Nós*, sota el títol de "Primeiras verbas", ha fet un resum dels objectius de la revista:

- a) *Consciencia de la importancia de la cultura como medio de difusión nacionalista.*
- b) *Voluntarismo y mesianismo.*
- c) *Sentimiento de constituir un grupo generacional con una tarea que cumplir en pro de Galicia.*
- d) *Dicho grupo quedaba constituido por un vínculo 'único': anteponer el 'sentimiento de la Tierra y de la Raza' a cualquier otra consideración (...).*
- e) *Afirmación, defensa y difusión de los valores tradicionales gallegos. De lo autóctono, diferenciado, enxebre, que ha de mostrarse como valor universal.*
- f) *Suprimir intermediarios entre el pensamiento gallego y el pensamiento de los pueblos cultos.*

V. Pérez Prieto (1988:39) considera, com a antecedent immediat de la revista *Nós*, el suplement d'aquest títol del diari *El Noroeste*, aparegut a La Corunya el 1918. Penso que no passaria de la coincidència del títol -dissenyat per Castelao, passaria a la revista ourensana (Carballo Calero 1981:633 n1)- i del fet de tractar-se d'un suplement cultural; allò més important, l'esperit (estètica, ideología, objectius) no hi era present.

Carballo Calero (op. cit. 633-634) ha estat l'únic -que jo sàpiga- en assenyalar que, en el grup fundador de la revista, hi havia noms que sota cap concepte poden ser assimilats als qui coneixem com a grup *Nós*: Xavier Prado 'Lameiro' -regionalista-, Wenceslao Fernández Flórez o Primitivo Rodríguez

Sanjurjo -escriptors en castellà, a qui els haurien traduït textos al gallec. Segurament hi col·laboraven per amistat amb els principals impulsors.

Inma i Manuel García Sendón (in Otero 1994:11) han dit a propòsit del títol i de la gestació de *Nós*:

O título da revista más importante na historia da cultura galega, Nós (1920-1936), serviu para dar nome ó grupo de homes que a fixeron posible, os escritores do chamado Cenáculo ourensán -Vicente Risco, Otero Pedrayo, Losada Diéguez e Florentino L. Cuevillas- e mais Castelao, e por extensión ó grupo que desde A Coruña botou a andar as Irmandades da Fala e o periódico A Nosa Terra, todos eles andos na antepenúltima década do século XIX. Os membros da Xeración Nós foron quen de artellar colectivamente órganos e institucións a prol da transformación política e cultural de Galicia (...).

Aquests germans García Sendón, a més de pertànyer al club de crítics als qui tant els fa si el lector mor per manca d'oxigenació, també formen rengleres amb els beatificadors que no dubten en aplicar les virtuts dels homes que estudiem a tots els seus coetanis, a poca relació que tinguessin amb els ourensans. Dic això perquè ni tots els membres del 'Cenacle ourensà' participaren en la fundació de la revista *Nós*, ni l'homologació generacional pot ser aplicada al grup corunyès de les Irmandades da Fala. I, a més, amb una errada cronològica: la dècada de naixement dels homes de *Nós* fou la penúltima del segle XIX, no pas la "antepenúltima".

La mateixa línia exegètica l'expressen en enumerar els objectius de la revista:

Os obxectivos da revista viñan a reflecti-las angueiras dos homes de Nós: Crear para sempre a cultura galega, fornecedora dun espírito propio, nacional, fundamentado nas nosas propias peculiaridades, na nosa orixinal capacidade de creación, e espallada polo mundo, sen intermediarios, nunha relación directa coa cultura universal. Fóra disto, os fundadores da revista non demandaban dos colaboradores ningunha adscrición ideoloxicamente (García Sendón in Otero 1994: 12).

Juan Manuel Bonet (1995:443) li ha dedicat una entrada correcta, on consigna generosament els col·laboradors, encara que sense donar una caracterització de la revista que ultrapassés la consideració de nacionalista i de vinculada a la avantguarda gallega. Llàstima que posi a Joyce com a col·laborador.

Però, en realitat, ja des d'abans d'aparèixer la revista, la seva trajectòria no fou precisament un camí de roses. Risco li escrivia a Losada Diéguez el 28 d'agost de 1920:

(...) Tanto a revista, como a editorial, como o libro de Noriega están empantanados e sin sair d'un ser... Non se distribúen nin un soyo exemplar fora d'Ourense. Todolos días estamos pra facelo e nada.

Da revista, teño unha poesía que me mandou o Teixeira de Pascoaes, enédita e moi boa. Temos promesa de dous anuncios. E non temos mais, porque nada se fai. Nin o Noguerol, nin vós tendes nada feito, y-eu solo, non podo nada... D'iste xeito, a revista e mais a editorial, levarán a gula que levaron a Centuria, e mais a Irmandade d'Ourense. Somentes o Castelao e mais eu temos traballado n-esto, pro non chegamos pra tanto como hai que facer e non se fai.

(...) De modo e maneira que eu prégooche busques modo d'arranxar iste conto, porque eu tirome afora dend'iste mesmo istante, porque total, coma non hemos fague nada, non teño pra que me molestar, e non quero ter más que ver n'iste choyo. Arranxaino vós coma vós dea a gana (...).

Comigo seguides contando coma colaborador e socio, pero non quero responsabilidá de ningún xeito (...).

10.3 El funcionament de la revista Nós

Otero Pedrayo li confessava a Víctor F. Freixanes (1982:33) les dificultats de la revista:

Economicamente moi mal. Sostiñase co que nós mesmos puñamos do noso peto. Os primeiros números, que se editaban en Ourense, eran moi bonitos, estaban moi ben feitos, matinábase moita neles e o mesmo Risco seguía paso a paso a súa elaboración (...). Despois, cando a revista escomenzou a se resentir na súa economía, houbo que pensar en más xente e apareceu Ánxel Casal (...) cando os malos tempos pra a revista, sostivo a súa economía personalmente (...).

Entre 1920 i 1935⁴, i pel que fa a la seva edició, la revista Nós tingué tres etapes: a Ourense (entre 1920 i 1923, números 1 al 15), La Corunya (1923-1931, números 16 al 87, amb una interrupción entre juliol de 1923 i juliol de 1925) i Santiago (1931-1935, números 88 al 144). Els números editats a Ourense tenien més qualitat tipogràfica -heretada de *La Centuria*-, encara que això produí considerables pèrdues.

Vicente Risco ocupà sempre la direcció literària, encara que, des que passà a imprimir-se a La Corunya, no sempre podia exercir-ne la supervisió. Després dels primers números, la literatura va anar deixant pas a l'arqueologia i a l'etnografia, circumstància que hauria limitat el seu interès, tant a dins com a fora de Galícia. Malgrat els entrebancs i amb totes les limitacions que hom vulgui -algunes de les quals intentem esbrinar-les en aquest treball-, Nós fou capaç d'establir un primer pont entre la cultura gallega i la cultura europea, superant l'aïllament aldeà de la Galícia literària (Carballo Calero 1981:635-636).

No he trobat cap referència a l'administració de la revista i desconec si en els fons de la Fundació Risco (Allariz) -encara per inventariar i catalogar en el moment de fer aquest treball- hi pot haver alguna documentació referent a subsrcipcions, distribució, pagaments, etc. Tenim, però, algunes cartes que Risco va adreçar a Losada Diéguez⁵, en les què, entre d'altres coses, li parla de Nós.

⁴ Considero aquesta data d'acord amb el darrer número inclòs en l'últim lliurament (139-144), aparegut després de l'aixecament militar de juliol de 1936.

⁵ Aquesta documentació està molt ben conservada al pazo de Moldes pels familiars de Losada Diéguez. Per manca de temps no vaig poder-la consultar *in situ*, però en tinc còpia per gentileza de Carlos Casares, que em va deixar les fotocòpies que ell n'havia pogut fer fa anys. De tota manera, vull manifestar el meu agraïment per la disposició de la família de Losada Diéguez a que consultés els originals.

[23 de novembre de 1920]

(...) Nós é un éxito en todas partes: da Cruña, Víctor Casas xa mandou pidir mais exemplares por duas veces. E deranselle 25, logo, outros 25, logo 15. Total 65 - Do Ferrol, o Carballa di que conta faguer unhos 40 suscritores. De Bayona, Josellín mandou 6 suscricós - De Vilagarcía mandaron 5 xa seguras y-outras 6 ou 7 propostas - De Santiago somentes hai feitas unhas 12 - Eiqui temos xa fixas 38 - Pedriona de Madrid, a Rúa; e non sei que mais sitios. Escribiron entusiasmados Vilar Ponte, Quintanilla, Lugrís, Viqueira, Teixeira de Pascoaes, Ph. Lebesgue etc. Pina de Moraes refirese a ela no Pirmeiro de Janeiro... Só de Vigo non temos novas ningunhas... nin do Cabanillas (...).

O Unamuno, Ortega, Xenius, etc. hemoslle mandar, orgulosamente, o 2º nº. E millor e de mais importancia (...).

[sense data: novembre-desembre de 1920?]

Querido Antón: poucas verbas (...). Por orde:

I. Seica pensas que temos un mileiro de exemplares⁶. Pois xa non temos pr'América, e caxeque non quedan pra coleuciós, que sempre hai que reservare.-O trato foi que cada axente s'encarregara do reparto na vila onde está. Se temos que mandar un por un dend'eiqui, non pode ser, ademais do que se gasta en correo. Non hai novas de Vigo.

II. O éxito é formidabel... pro: compren cartos ¿sabes? Eu quero cartos. Úlos? Nos Anuncios... Eu quero anuncios... Os que temos axuntámoslos o Noguerol e mais eu os dous soliños... Eu quero anuncios. ¿Entendes?

O negocio ruin, do mais ruin... Contas (nºs aproximados)

Sí vai sair igual cada nº estamos aviados. ¿Remedio? O ANUNCIO

Coste do nº 1	Imprensa	ptas	352
	Fotografiados		36
	Correo y-envolturas		25
	Total gastos		413
Importe dos anuncios que temos			261
Saldo en contra			152

Socios: Losada Castelao Cabanillas Otero Lameiro Noguerol Risco Total: 7

152:7=21,60 en contra do bolso de cada un

O saldo en contra ten que pagalo O ANUNCIO. A suscripción non chega, non chega, non chega. Risco e Noguerol sacaron antr'os dous 261 pesetas d'anuncio... Conque cada un dos outros nos dera un de [il-legible] exemplares- que hai que ampliar a tirada, porque os 500 ***chegan-Pero **** ningún o dá...

O anuncio é unha cousa que hai que xestionar direitamente, personalmente, verbalmente. Eu non digo mais que unha cousa: ou ven o anuncio, ou 'Nós' morre. Non ten volta⁷ (...).

[principis de 1921]

(...) Eu penso qu'arestora, a nosa ideia [Arturo Noguerol] miraa con completa indiferencia. Confiaslle unha cousa e bótalo ó sumideiro, ó cesto dos papeis. Coma é bó rapaz, eu penso qu'oxe sigue xungido a nós por unha pura relación sentimental, d'amizade, pro nada mais. Non hai outro xeito d'esprical-a sua conduta.

[finals de 1920-principis de 1921?]

(...) Xa entreguei o orixinal na imprensa, e ben podias mandar outra parte do artigo, que vai sair escaso. Non vou ser eu sempre quen encha a maior parte do número. Pra este non penso faguer mais que a miña sección 'Os homes, os feitos, as verbas', y-o arquivo etnográfico.

⁶ Fa referencia al número 1 de Nós ja que, al final de la carta, li deia el sumari del número 2.

⁷ Sorprén que no fessin figurar cap quantitat per la venda al detall de la revista.

(...) A ver si me mandas orixinal que che repito que aquil é moi pouco (...). Traballa que hai que ter man de Nos, y-a ver si xestionas anuncios ou fas que os xestionen pro aixiña, que non se nos vaya a morrer. Eu xuroche que traballo arreo.

[gener-febrer 1921]

(...) verás o 3º nº que gustou moito. A suscrición aumenta en todas partes. A Habana xa chegou, e o Tomasiño mandounos unha primeira lista de suscritores. O anuncio baixa (...). D'un intento que fixemos en Vigo, xa che falarei na carta que ven. O conto é qu'aquillo está difícil, mais insisto en que non é imposibel.

[25 de febrer de 1921]

(...) Nós seígue con deficit crecente. Os anuncio qu'eiqui temos non chegan pra mitade d'un nº. En Vigo comprendes qu'indo a faguer un viaxe d'esproración eu, que non coñezo a ninguén, nada había sacar en limpo, e vos que coñecedes xente non vos movedes... d'América, o Tomasiño mandou da Habana unha lista d'unhos 20 suscritores. Bós Aires non hai respuestas, tanto que non m'entrevin a mandal-o 3º nº. Temos sen pagar os fotograbados do 3º e me non estrevo a mandar os do 4º. D'este xeito non se pode seguir. Hai que sacar cartos, xiquera pra sosteñer o boletín un ano. Cumpria un técnico ó frente da Administración, senón, non sei com'imos faguer. David Romero deuse de baixa no anuncio, pra colmo, e son 50 ptas. que nos fallan. En fin qu'esto non sei como vai ser. Eu sempre a sós [?] loitando con todal-as dificultás. E logo, un: eu non teño nin cadela, outro: eu cartos non vos podo dar, que resulta? Que ti y-eu [estamos pra...], qu'eu cargueime os gastos do correo do 1º y-o 2º e que o 3º está sin rematar de pagar, e que non sei d'onde vai sair pr'ó 4º. Aquelas contas que ti botabas no papel, estan ben (...).

[10 de març de 1921]

(...) Sobre de Nós, penso eu que pondo agora en circulación os recibos, sacamos diñeiro pra botar tres nºs mais. Despois iremos vendo se conquerimos mais anuncio, e mais si vai respondendo América. En todo caso, eu teño un expediente pra salvalo, no que o Castelao está dende logo d'acordo, o Noguerol non dí que non, fallades o Cabanillas, ti, Ramón Otero, Lameiro. Xa sei que me vas pór moitos reparos. Pro olla ben: Falando Augusto Casimiro con Joan Estelrich até en Coimbra sobre das relacións entre Galiza e Portugal, indicoulle a ideia d'unha revista común (...).

Xa sei que ti eres pouco lusitanista, qu'eres euskarófilo capás de lle dar creto a Don Celso García de la Rega, qu'eres catalánófilo. Pro xa ves que os catalás, adiantanse a nós nisto das relaciós con Portugal. Nós, sen apoyo fora, nada poderemos endexamais. Y-o noso apoyo natural xa sabes cal é. Ben, ti dime o que queiras d'isto.

Dise xeito, os portugueses poderina axudarnos a soster Nós, ampliaríase a tirada, circularia na numerosísima colonia do Brazil.

D'outro xeito, a ver se ti vel-o xeito de levala adiante, qu'eu nono vexo. Mala administración, xa o vexo. Non me dis nada. Pro esa faise andar.

[setembre-octubre de 1921?]

Pra que todo ande fodidamente, a maquina d'escribir qu'encargamos chegou escoñada y-houbo qu'encarregar outra. Senón o asunto do Nos andaria xa en marcha e hai que coidar d'il que hoxe por hoxe é o mais serio, por non dicir o uneco serio que ten o movemento. Escribiu de Copenhague Carl Kjerssmeier⁸, e eu mandeille o Nós, e unha carta. Vou escribir a todos los correspondentes estranxeiros. Teño o pensamento de que, en canto me faga cárrego do Consello da Mochedade d'eiqui, lanzar un manifesto ó pobo

⁸ [Veje 1889-s.d.]. Poeta i crític danès, interessat per diverses literatures com les eslaves, les hispàniques (el 1921 traduí una antología de poetes castellans i catalans) i les africanas.

d'Ourense, e logo, o fato noso: os redactores de Nós, un manifesto á mocedade galega en xeneral, que se reparta profusamente 6 ou 7000 ex. y é pro que che pedin que me fixeras un proxeuto pra logo añedirlle o meu. Debér firmado por ti, Castelao, Noguerol, Xoselin, eu e os que vexas, falando no noso propio nome (...)⁹.

[6 de desembre de 1921]

Está a sair o nº 8 de Nos. Eu penso que vai ben. Veremos si vos gusta. Pro o que pasa é que non sei nin miga de coma anda economicamente nin no da distribución porque eso non é conta miña. Ainda temos o orixinal pro 9. Penso qu'estea compreto e veremos si o podemos botar neste mes¹⁰.

(...) o rapaz encarregado do reparto de Nós, empregárono no Banco de Vigo, e fai unha semán que a terceira parte do reparto está sen faguer e como só il sabe como faguelo, no hai forma de qu'o fagamos nós sen erros, repeticiós e fallas.- O Ramón Otero ainda non firmou a famosa constitución de Nos (...)

Comentarios: esto, si mal andaba, vai pior (...). Nin Peña Novo nin Ramon Otero son galeguistas, sobre todo iste derradeiro. Faguemos moi mal en andalo compicando á forza en cousas que non lle van nin lle veñen, que lle teñen sen coidado, e das que eu lle coñezo qu'está desexando qu'o deixemos ceibe. Il é da pandilla do canalla de Noriega e do asqueroso do Fiscal. O seu galeguismo redúcese a protexer ise escravo noxento a que nós tivemos a debilidade d'editar un libro pra que logo ande falando mal de nós [Noriega Varela]. A Mocedá d'Ourense só existe no papel (...). Porque os demás nada. E os gordos menos. O Noguerol non s'ocupa do asunto; o Fl. Cuevillas algunha vez condescendeu a rubir as escaleiras do sitio; o Ramón Otero endexamais puden conseguir qu'eli puxese os pés... Podianse rir d'il Xaime Coleman e Juanito Aznar, xa ves; o Lameiro constame que é antizonalista¹¹. Dos gordos (peixes) somentes o Noguerol, o Floro e o Couceiro son aproveitables, sobre todo o Couceiro.- Si no Banco de Vigo se sigue traballando como hasta oxe, xa non temos que nos axude a levar o Nós, e terei eu que volver a pegar faixas, faguer contas, levar os paquetes ó correo, etc. e namentras capo, non asubío, de xeito que non poderei escribir unha soya [sic] liña, e veremos quen enche o boletín... Esto si é que a causa se leva adiante (...)

(...) Entreguei ás caixas o nº 8 de Nós. Leva: Irlanda políteca no seculo XIX, por Ramón Otero.- Irlanda e Galiza por V. R.- Cathleen ni Morbihan por W. B. Yeats.- O monopolio do Comercio do diñeiro por Xulio Cuevillas.- Aquis Querquenus por F. L. Cuevillas.- Crónica legal por A. Noguerol.- Archivo etc.

[desembre de 1921?]

(...) esto vai ben, digo vai mal, porque, coma de cote aconteceu, non se fixo ausolutamente nada do dito. Nin Ramón Otero firmou a escritura de constitución da sociedade, nin s'escribiu a ninguén pra que fora socio, nin se puxo en marcha nada absolutamente. D'esto non vou ser eu quen teña a culpa.

Eu penso que o que hai que faguer, si é que a causa vai andar pra diante é: que ll'escribades unha carta, ti y-o Castelao ó Noguerol e outra ó Ramón Otero, dicindolle ó primeiro que a ver cando e como fai o que hai que faguer, ou que o deixe, e ó segundo, perguntándolle si se costitui a sociedade, e como, si está en marcha. De min xa ninguén fai caso, a ver si de vós o fan. Eu xa estou canso de machacar en ferro frio e de que sempre me digan que se

⁹ Aquest manifest no arribà mai a veure la llum. Tanmateix, la idea podria haver estat aproveitada per a donar sortida al manifest *Más allá* de Manuel Antonio i Álvaro Cebreiro.

¹⁰ Les dades oficiais de sortida de Nós foren 5 de desembre (nº 8), 31 de gener (nº 9) i 20 d'abril (nº 10).

¹¹ Xavier Prado 'Lameiro' provenia del periodisme regionalista. Era el redactor en cap de Nós, des de la seva fundació, i ho fou fins el número 18, el darrer de la primera etapa de la revista.

vai faguer e nunca se fai. De todal-as maneiras, eiqui quen está colgado co Nós son eu, e a quen veñen as queixas é a min (...).

Fagueude o que vos digo das cartas ó Noguerol e Otero: si non isto morre porque eu deixoo tamén.

[gener de 1922]

(...) Nós. Estan axustando o nº 9. Quintanilla mandou cartos do Ferrol. Escribiu Estelrich indicando seu cambio de domicilio, prova d'interés pola revista. A ver si hai mais socios. E anuncios?

[març-abril 1922?]

(...) O Calviño, o camareiro do Palace da Cruña mandou 100 ptas. pra Nos. Vai adiantada a impresión do nº 10, mais estamos ameazados d'unha folga de tipógrafos. Xa estan eiqui os clichés. A portada de Castelao moi ben.

(...) Eu digoche que non teño pesimismo ningún. O únecho que me amoca é a inercia, o ver que a xente se pasa. Por exemplo, o Noguerol di que fai... Eu ainda non vin nada. Con decirche qu'aínda non se lle deu resguardo a ningún dos que deron cartos, esta dito todo (...). Escribe. Preciso alento de todas partes. Si calades, adios.

[sense data]

(...) Hei faguer todo o que me sexa posibel pra ir a Vigo. Non vin esta tarde ó Noguerol despois da carta tua. Eu pagueille 100 ptas. ó Otero; Noguerol non. Todo desesperado xirou contra ti por outras 100, por eso ch'aviso agora. Seica está moi apurado o home (...).

[sense data]

Meu querido Antón: polo Calviño cand'estivo aqui, mandeiche unha carta na que, na imposibilidade compreta e ausoluta de sacarlle mais ó Noguerol -a quen é imposible ver nin falar, nin ainda vén do e falándolle fai outra cousa que prometer- mandábase o resultado gêral caxeque certo das contas do Nos. O mesmo ll'escribin ó Castelao, e nin un nin outro respondíchedes.

Asi que ja non sei si tendes intención de facer algo n-iste asunto, ou si perdichedel-os azos de xeito definitivo. Si o 1º, respondei. Si querendes mais datos, cumplirá que ll'escribades ó Noguerol, por si paga, unha carta coleitiva e apremiante. Mais enantes de nada, respondeime a min.

Si o 2º sabede que estou decidido pola miña parte a redactar e publicar eu só, si for preciso, polo menos unha revista mensual de duas follas ben aproveitadas pola miña conta e correndo eu co risco. Mais ainda n-iste caso precisaria unha resposta vosa, anque non fora mais que pra saber qu'estou eu só.

Qu'aquí ainda non sexa eu o derradeiro, estou resolto a selo cando chegue o dia.

Recibe unha aperta ben forte de
Vicente Risco.

La nota a la qual feia referencia Risco en aquesta carta anterior és la seguinte:

[sense data]

Querido Antón: duas letras somentes, co que sei da situación de Nos, aproveitando a estada eiqui do noso Calviño. O Noguerol non acaba de me dal-a liquidación cumprida, mais, de palabra dixome o que sigue:

NÓS debe no Banco de Vigo	ptas. 1900
a Noguerol por un adianto	200
Total	2100

Nós ten, en suscripcións pendentes de cobro, qu'eu me lembre

<i>2ª serie de 12 nºs Buenos Aires:</i>	<i>70 ptas.</i>	<i>1050</i>
<i>2ª serie " " " Cuba</i>	<i>28 ptas</i>	<i>420</i>
<i>2ª " " " Córdoba (R. A.)</i>	<i>26 "</i>	<i>390</i>
<i>1ª " " " id.</i>	<i>26 "</i>	<i>194</i>

Total 2055

Non sei si hai anuncios sen cobrar. Sei que houbo moitas baixas.

Todo esto é aproximado. Y-eu non sei mais nada, nin sei o que resultará d'estas suscripcións. Confío mais nas de Bos Aires que nas de Cordoba e Cuba, estas porque seica andaba algo embrollado iste asunto n-aquela illa.

Moitas apertas de

Vicente Risco

[juliol 1923, membreu amb la nova adreça de l'administració de Nós a La Corunya, escrit a mà]

(...) Nós sai o 25 d'iste mes. Os escritos dirixense a min, director e responsável, dendo dia 8, a casa de Ledo, Ginzo de Limia (...).

O Cuevillas ja ten unha morea de castros. E ti cavarás en Domayo? Escribeume o Ribalta entusiasmado co Nos. Ja ves que ate os esquecidos volven. Con tal que non volva Pita Espelosin. Compre ir á carga pouquiño a pouco.

[finals de 1923?]

(...) Da conta do Nós en Vigo, levamos pagado 711 ptas. e quedamos debendo 1000. Iste é un dos asuntos que mais preocupado me teñen, e a maior parte do meu afundimento -porque eu afundome sen remedio e pra sempre ven da morte do Nos e do que m'está costando pagal-a débeda (...).

[finals de 1923?]

(...) E ainda debemos precurar que Nós non morra? Podemos conseguilo?

[finals de 1923?] (...) Hoxe escríboche [sic] por un asunto ben negro. Tí sabes que o 'Nós' tiña no Banco de Vigo unha letra de 1711 pesetas. Antr'o Ramon Otero, o Noguerol y-eu tamén un pouco, fumol-a deixando reducida a 900. Mais estas 900 estan ainda sen pagar, e hai 4 meses que se non fai a renovación da letra. Elo pasa porqu'o meu irmán está encarregado do negociado de cartera, mais agora van revisar, e non hai mais remedio que pagar algo pra ir arranxando o asunto e que no nol-a protesten nin deixar colgado ó meu irmán. Ora, eu acho-me n-unha situación apuradísima. Hai tempo que non poido distrer unha cadela, e ainda ando empeñado por outros lados (...). Faleille ó Noguerol que é quen mais ten pagado, e dixome que agora tampouco podía. Terei qu'acodir ó Ramon, mais tampouco me gusta moito, por moitas razós, e sobre todo, non se pode estar cargando tantoriba d'il. Poderías ti ajudarnos en algo a irmos rematando iste choyo?... Coido que já che teño escrito algo en col d'iste asunto, que é un dos que me teñen magoado y-esgotado e já nin tranquilidade nin humor pra nada, que eu já non son o que era nin o volvo ser na vida, porque teño levado cada varapalo d'estes que non deixan acougar nin vivir (...).

(...) non sei como imos sair avante (...). Non é [?] que se nos desfagan as cousas nas maus, senón que nos han deixar istos embrullos! É o fracaso, a desesperanza, a vergonza, todoriba d'un.

(...) Somos tres a faguer frente a iste asunto endiañado... Ja ninguen se lembra de 'Nos' senón somolos tres aforcados que deixou.- E nós témonos que lembrar á forza, porque hai un inglés que nol-o trai á memoria co íse aire ameazador de todolos ingleses. Eu non levanto cabeza.

[finals de 1923]

(...) Ademais, todo iste tempo, e oxe mais, tiven e teño unha chea de motivos de tristura (...) o Nos, a miña obra mais querida, esmorecendo unha

longa agonía que nin remata nin tampouco pode sair d'ela; o nazonalismo en prena dispersión pasiva, y-eu posto ó frente e con toda a responsabilidade, desasistido da axuda de caxeque todos aquiles que mais confianza podia ter n-iles (...).

[17 de setembre de 1924]

Querido Antón: cando recibin a tua resposta, estaba ja arranxada aquela renovación, que pagou o Ramon 150 ptas., de xeito que hoxe está a débeda reducida a 750, que cos gastos han ir a facer unhas 800 en nºs redondos.

(...) Ora, agora hai que faguer outra, que ja nos avisaron, e dime o Noguerol que podemos repartir antr'os catro as 800 que quedan e en 4 renovaciós botamos esto fora, a 200 ptas. cada un.

Asina que si podes, mandame o mais aixiña que poidas, porque o vencimento ja foi e estamos agardando por consideración, as tuas 200; e despoixas já nós arranxamol-o demais en renovaciós sucesivas. Hoxe nós non podemos e é un lio (...).

[gener de 1928]

Querido Antón: hai tempo que tiña mentes de escribirche [sic] pra que me mandases algun orixinal pra Nós. O qual tendes abandoado ó noso labor case escrusivo. Compre que teña mais variedade, compre que se fale n-il d'unha chea d'asuntos, compren tamén orixinás literarios. Hai unha chea d'asuntos no mundo que compre falar eiqui e de que somentes nós podemos falar. Compre que teñamos pol-o menos unha aitividade literaria: non deixar por dicir nada do que se deba dicir, e é moiño.

10.3.1 Risco, sol davant el perill

Però, en paral·lel a la marxa de la revista, Risco li explicava a Losada Diéguez, en diverses cartes, la trajectòria dels seus continguts. I en aquest aspecte la cosa tampoc no era com per a lluir-se. Risco es queixava -al meu parer amb força raó- de que tota feina queia damunt les seves espalles. Aquestes cartes posarien en part en dubte la suposada harmonia que hauria existit entre els membres del grup *Nós* i la seva dedicació compromesa 'a la causa' (excepció feta de Risco). Cansament produït per la seva solitud que li feia arribar a dir coses veritablement dures, sobretot a partir de 1923, any de l'establiment de la dictadura:

[octubre de 1920]

(...) Tocante á revista eu [il·legible] os cartos, o de mais, eu sintome capás de faguela [il·legible] como m'axudan Castelao [...] Teixeira [il·legible] o appell du sol, que fas d'il? Crees que fas dabondo ti con discurrir cousas pra qu'outros fagan. Ti estabas destinado pra imoñel-o teu sello nos nosos traballos que o movemento levara moito teu. E ti calado. Vamos, que non sei xa que decir. Dame unha rabia horribel. Y-eu que contaba c'unhas cuartillas tuas! Pois o que lles din, que é caseque toda a revista a teñen composta e xa pouco falta. Coma que penso que saírá pr'ô 20. Agora, será coma ti imaxinabas?... Penso que non... Culpa tua? De todo non, pro ¿que fixeches ti pra que a revista fose como ti pensabas?... Nada fixeches... Planeache moito, nada mais. Xa che dixen que nas miñas maus corria perigo de ser unha cousas moi literaria, qu'eu non sei de datos estadísticos nin comerciás, nin nada d'iso... e a revista non leva nada d'eso... Eu fixen o que puiden, pro xa sei que non vos vai gustar, que nona vades atopar coma vos queriades, que é unha literatada mais, millor que as outras, pero literaturada.. Eu que ll'habia faguer? (...).

[novembre de 1920]

(...) A cantidá de traballo que teño sobre min é cada día mais formidabel. O Gallego e mais o Eleuterio axudanme moito, pro non chega, e vai chegar un instante en que xa non vou poder mais (...).

[25 de febrer de 1921]

(...) Tes que seguir a Teoria [cuase trascendental da velocidade]. Ise nº saiu c'unha cantidade d'erros verdadeiramente fantástico. Estaba eu n-unha disposición d'esprito verdadeiramente horribel: morriña e nugalla, que ainda me duran, eso qu'as vou sacudindo como pudo... É unha tristura do ente que non pudo tirar de min (...).

[10 de març de 1921]

Cando vai ser tempo de qu'eu descanse, e cando vou deixar de ser eu qu'en o faga todo? Cada un ó seu. A min chegabame con Nos, a editorial y-as colaboraciós (...).

Riba de min todo: Portugal, Cataluña, Nos, Noriega¹², Cabanillas, A Nosa Terra, Francisca Herrera Garrido, Ph. Lebesgue, a Mocedade, a Asambreia, os Celtas, o pintor Lamas, a Xuventú de Santiago, Irlanda, Camilo Díaz Valiño,

¹²

Fa referència a l'edició del poemari *Do ermo*.

o Ultraísmo, a Mocedá de Vigo, o fillo de Claudio, a Artística, a sociedade d'Estudiantes Católicos, o centro obreiro, todo, todo, todo, todo... e pra colmo, un consello de disciplina na Normal (...).

[tardor de 1921]

(...) En realidade, eu teño moi pouco tempo pra faguer tanta cousa. Eu ben quixera dar abasto pro precisaría un segredario, e hoxe non o teño porque os rapaces que m'arrodean, non teño verdadeira confianza en ningún; non están probados (...). Xa ves: preciso un escravo, n-istes tempos de bolchevismo e de democracia cristiá.

Eu tamén son optimista. Senón non sei que m'houbéra pasado; pro é que se pasan moitas, que traballo hastra abandonalas miñas propias cousas, que non teño tempo pra un traballo serio, nin pra estudar -anque estou estudando o alemán, esí e todo- que me descabezo e que sempre a indiferencia mortal dos outros, porque si fora tan xiquera combatisen a un, pro nada. É dicir [?], combatir combaten. Eu tamén disposto a seguir esta loita namentres alente eso anque ficara solo, anque me convencera de que non podía vencer; pro hai instantes en que un ten que desfalecer á forza y-enton tendes que botar man (...).

[novembre-desembre de 1921]

(...) Estamos ben empregado por querermos salvar a un pobo de cabróis coma é o pobo galego, por querermos dotar de concuencia nazonal a un pobo que quiere perder o caraute de pobo, a un pobo suicida que quer perecer coma tal pobo, que quiere ser gobernado por alleos, educado por alleos, caso úneco no mundo, caso insólito, pro flagrante, patente, palpabel. E por moito que fagamos non conseguiremos impedilo suicidio de Galicia, non podemos deter este istinto fatal que'a leva á morte e ó anegamento na noxenta y-asquerosa Hespaña (...).

[gener de 1922]

(...) XEFE.- Eu nin pudo, nin quero. Si fora cando acordamol-o da R. G. [?] e por 6 meses, ben. Agora xa non pode ser porque xa sabes que me vou casar para mayo [sic], que teño que preparar moitas cousas e que despois me compre unha tempada de descanso. Teño, ou non teño direito a il? Merece algúna consideración a miña calidá de ser vivente, a miña saúde, a miña tranquilidade? Si eu morro, enriba de quen ides cargar as alforxas?

Onde estou millor, de Xefe [de la Irmandade Nazonalista] ou de Direitor de Nós? Pois ou unha cousa, ou a outra, unha de duas pois eu nono vou faguer todo. Namentres capo, non asubío. E o meu labor literario y-erudito? Cando vou eu poder escribir unha cousa seria? Cando vou concluir a Galiza Celtilga? Cando vou faguer o estudio das supersticiós galegas? Cando vou faguer un libro? Non éinxusto que todos teñan tempo pra elo y-eu non? Cando vou estudiar?

Alá vós, si me queredes trouzar a vida, impoñedeme eso enriba do que xa teño... En fin, que non quero. Vai pensando quen pode selo (...).

[tardor de 1923]

(...) Estou coma todos, na meirande desorientación. Todo é tan insólito, dentro da sua efectiva vulgaridade, que non sei que pensar. Eu levo moi tempo tamén en pasividade (...). O vran non me ocupei de nada. A última hora ven o asunto do Congreso ise de Barcelona, que resultou unha chafallada, e coincideu co golpe d'Estado (...).

[finals de 1923]

(...) Esto vaise, e vaise, 1º porque o povo non quere ser libre, ten horror á libertade, agárdao todo d'intervencións estrañas, profesa o mesianismo do Goberno, é cabrón por natureza, reclama a tralla, ama e bica a man que lle

bate, son xente que non concibe os direitos cidadáns, e moito menos os deberes; non queren que se lle dean direitos nin libertades, pra non ter ile s logo que respeitar as dos demais cando chegan a mandar. Eiqui o úneco que se concibe e botar abaixo ó cacique pra porse no seu sitio (...).

2º Porque nós, os únecos que concebimel-o ideal d'unha Galiza libre, rica y-enxebre, somos incapaces de poñermos en práctica os meios pra chegar a ela; somos incapaces ademais d'educar ó povo, estando nos, os primeiros, ineducados; somos incapaces de vermol-a realidade tal como, y-os acontecementos pillannos despreveñidos, porque somos inferiores ós acontecementos, por vulgares qu'istes acontecementos sexan (...).

Aquestes cartes posarien en qüestió la memòria d'Otero Pedrayo quan recordava l'etapa fundacional de la revista, malgrat començar el seu discurs dient que "*procurarei ser obxectivo, o más obxectivo posible*". En la commemoració del cinquantenari de la revista *Nós*, no hauria volgut dur-ne un exemplar del primer número per por a que la má li tremolés

porque o primeiro número de Nós, e calquera número desa revista, foi pra nós, os que formábamos naquela verdadeira comunidade relixiosa de homes bos, puros, entusiastas, idealistas, sin ningunha envexa, sin ningunha ambición, sin ningún interés más que o puro ideal dunha terra occidental e atlántica como a nosa (...).

Otero Pedrayo aproveitava -i només l'edat el disculparia- la commemoració i el fet de ser el darrer supervivent del grup, per maquillar la seva trajectòria entre 1918 i 1925, a l'igual que hauria fet amb els seus textos 'autobiogràfics'.

10.4 Elitisme de la revista Nós

Abans ja hem assenyalat la condició indestriable de l'elitisme de les revistes culturals, especialment en el moment que *Nós* es publicava. Per a Francisco Bobillo (1981:109)

Su carácter de publicación elitista, propio de toda revista cultural, no resta importancia alguna a la significación de Nós. Regalleguizar Galicia y, al propio tiempo, europeizarla, era, en esos momentos, una tarea minoritaria y aunque su esfuerzo no llegaba a amplias masas populares tampoco era esa su pretensión.

Estava feta amb acurada tipografia. Malgrat que els principals col·laboradors eren gairebé sempre els qui havien format el 'cenacle ourensà', no per això era una revista de tipus clanista o endogàmica: s'obrien a escriptors portuguesos i europeus, amb clara vocació europeista o, si més no, 'atlantista', afegeix Bobillo (*ibidem*).

Dues circumstàncies, una d'interna i una altra d'externa, haurien fet de *Nós* una revista destinada a un estret cercle de lectors: la primera, la voluntat de Risco -en consonància amb l'espiritu ja present a *La Centuria*- de dedicar els seus esforços als 'homes d'espiritu'; la segona, les dificultats de consolidar un públic lector (suscripcions, venda a quioscs), dificultat que aniria en estreta relació tant amb el propi contingut de la revista i amb el seu tiratge (doblement limitat: per elitisme i per manca de recursos).

Aquesta mateixa migradesa de recursos (inclus els creatius: ja hem vist les queixes de Risco per haver de fer ell sol gairebé tota la revista a voltes) provocava una repetició dels seus esquemes i que la presència de col·laboracions externes al grup redactor, sovint no pasessin de l'anècdota o de l'article puntual.

10.5 Revistes arribades a la redacció de Nós

Ja hem assenyalat que un dels eixos del projecte que tenien els homes de Nós en impulsar la revista era l'europeisme, l'homologació europea de la cultura gallega. En aquest sentit, l'arribada a la redacció de la revista de llibres i revistes estrangers era *conditio sine qua non* per a justificar aquesta vocació europeista.

Risco escrivia el 1961 (i publicava *Grial* el 1971) l'article '*Teixeira de Pascoaes na súa época*'.

Polos anos anteriores á primeira guerra mundial, ou quezais começada xa, limos no Ateneo de Madrid o Mercure de France (...).

Era o intre álxido [1920] dos moimentos de 'vanguarda', e á nosa mesa (...) chegaban todos os días revistas disparatadas e cheas de esperanza. En todas partes a confianza nun mundo novo; aqueles escritos levaban tíduos mecánicos: unha revista de Madrid chamábase Reflector; un libro catalán, L'irradiador del port i les gavines; unha revista de Burdeus, Manomètre¹³ (...).

Cinquanta anys després de l'aparició del primer número de la revista, Otero Pedrayo ho recordava:

E así temos que (...) ó mesmo tempo Nós mirando fondamente pró intimismo de Galicia, miraba para Europa, miraba por enriba dos Pirineos e por enriba do mar. Non eran os tempos de hoxe, moitos maestros da Nouvelle Revue Française (...). Era a época onde empezaba Valéry Larbaud coa sua marabillosa pluma sentimental e chea de color, de coor sobre a vella Francia. Era cuando empezaba..., home de gran talento, peligrosísimo [?!], pero interesantísimo polos métodos para pescudar as fontes da moral (...). Era cuando Irlanda aparecía tan nova, porque Irlanda que non pisou o seu chan o soldado román, nin o comerciante, nin o cónsul, nin o lictor que non ten lengua romance conservada (...). Aquí foi saludado o nombre de Joyce (...). Foi desde o primeiro momento saudado fondamente (...).

Els qui han estudiat els contactes europeus del grup Nós, ho han fet partint de tres fonts fonamentals: les referències aparegudes en la pròpia revista, les referències que els homes de Nós han donat en els seus escrits, i els fons bibliogràfics particulars conservats. Però, en general, els crítics no han filat prim i han considerat aquesta recepció *in extenso*, sense descriminar quan ni en quins moments rebien informació exterior ni en quina quantitat.

Nicole Dulin Bondué s'ha centrat en l'estudi de les revistes franceses, les quals juntament amb les portugueses, constitueixen la major part dels contactes literaris i culturals extragallecs de Nós. Tanmateix, equipara -qualificant-ho de tasca decisiva de Risco- els continguts d'aquesta amb els de *La Centuria*, dient que "conjugaban las noticias regionales con la cultura extranjera más adelantada"

¹³ El pas del temps traïria la memòria de Risco: *Manomètre* era de Lió i només n'haurien rebut un exemplar...

(Dulin:1987:40). Aquesta comparació no és procedent, tant perquè la revista neosòfica apenes recollia notícies relacionades amb Galícia com per la consideració d'avançada de la informació europea que publicava.

Segons ha considerat la crítica, algunes de les revistes que haurien arribat a la redacció de *Nós* ja serien coneudes amb anterioritat pels homes que la feien, com seria el cas de *Mercure de France* i *Alcan*. Aquesta creença arrenca de l'affirmació de Carlos Casares (1981:56) en la biografia d'Otero Pedrayo, quan deia que "llan en común libros das coleccions do Mercure ou de Alcan". Doncs, *mutatis mutandis*, allò que eren 'llibres de les col·leccions...' passaren a ser les pròpies revistes *Mercure de France* i *Alcan*. No hi ha, tanmateix, cap constància d'aquestes revistes en les biblioteques conservades (ni a la de Rodríguez Sanjurjo -com hem vist que em comunicà Pepe Bouzas-, ni a la d'Otero Pedrayo, ni a la de Castelao. Risco hauria conegit *Mercure de France* en la seva estada a Madrid, moment que també hauria sabut de les cròniques de Philéas Lebesgue sobre literatura portuguesa (Figueroa 1996).

En realitat, el més probable seria que Otero Pedrayo (1980:39) no es referís a les revistes sinó a obres publicades per les seves editorials (de les què tenia un volum considerable en edicions dels anys vint -segons el catàleg-inventari dirigit per la senyora Martull, directora de la Biblioteca Pública d'Ourense-). Una lectura, diguem-ne, lleugera i generosa d'alguns crítics hauria dut a confondre-les amb les revistes. ¿Podrien ser aquests els volums singularitzats per Otero Pedrayo en parlar de López Cuevillas i de les lectures generacionals juvenils del grup?

I, possiblement, la prova definitiva de que, abans de l'aparició de *Nós*, no rebien gaire (per no dir-ne cap) revistes, és que *La Centuria* no en féu cap ressenya fins el seu número 7 (1981:21-24), en què presentava "Hermes, revista del País Vasco (...). Revista Histórica, Valladolid (...). O Instituto, revista científica e literaria de Coimbra (...). La Luz del Porvenir, mensuario ecléctico de propaganda espirituista y filosófica. Valencia (...). La Raza, revista literaria, Santiago".

No seria fins als moments anteriors a l'aparició de *Nós* -segurament per l'estímul de publicar a *A Nosa Terra*- que començarien a arribar revistes transpirinenques a Ourense. Nicole Dulin Bondue ha recollit aquestes revistes encara que

sense detallar-ne el volum ni el moment d'arribada; i esmenta la revista bretona *An Oaled*, del 1927 (Dulin 1987:60), i *Revue de l'Époque*, del 1920 (op. cit. 127).

'La Revue de l'Époque de Paris se ocupa de las letras gallegas. El intercambio europeo está patente en 1920 entre Francia y Galicia. La noticia que reproducimos a continuación hace aún más palpable el hecho y cita de La Centuria 7, una comunicación de P. R. Sanjurjo sobre la Venus de Milo que se anunciaba para aparecer en la 'Revue d'Arqueología' (op. cit. 127 n28)'¹⁴.

També esmenta *La Douce France*, entre 1920 i 1922 (op. cit. 140); *Le manomètre* de Lió, el 1922 (op. cit. 145); *L'Alliance littéraire*, el 1930 (op. cit. 147); *La République de l'Oise*, el 1922; *Les Tablettes*, el 1920; *Le Mercure de France*, el 1920 (op. cit. 598); *La Nouvelle Revue Française*, "[que] tuvo dos cometidos importantes, apartarse del naturalismo y del simbolismo para volver a un clasicismo más severo" (op. cit. 277), de la qual la biblioteca d'Otero Pedrayo "conserva diversos números". L'inventari-catàleg de la biblioteca de Trasalba només n'esmenta un de 1932 i un altre de 1953. Tanmateix, haurien conegut més números, tant per algunes referències aparegudes a Nós, com per la informació que tenien d'algunes obres anunciades i editades per *La Nouvelle Revue Française*.

Xaquín Lorenzo 'Xocas' li explicava a Lino Braxe (1987:8) les revistes que Nós rebia, amb una notable exageració, crèdulament acceptada per molts:

Nós naceu como unha necesidade de ter un órgano cultural. Había que abrir Galiza ao resto do mundo (...). A revista Nós tiña intercambios, recibía revistas europeias: alemanas, inglesas, suizas, francesas... Aquí, as grandes figuras que destacaban na Europa eran coñecidas perfectamente (...).

Juan Manuel Bonet ha reflexionat (en la seva intervenció en el curs 'As vanguardas artísticas e a súa presencia en Galicia', Santiago de Compostela, 1996) sobre la necessitat d'estudiar i resituar el rosari de revistes intercanviades al voltant de la revista Nós. Això és el que em proposo de fer a continuació: a més de recollir les referències que de la literatura europea del moment poguessin tenir els qui feien Nós, dimensionar les revistes que els arribaven. I si és important esbrinar-ho, també ho és de fer-ho en relació a la seva freqüència i a les vies d'arribada.

¹⁴ Aquesta invitació feta a Rodríguez Sanjurjo per a publicar una notícia a la *Revue d'Archéologie* (i no 'd'Arqueología', errata que Dulin Bondue no corregeix, tot i ser francesa), no seria una prova de la connexió galo-francesa. D'altra banda, el prestigi científic de Salomon Reinach [1858-1932] havia estat qüestionat en diverses ocasions, resultant-ne greument compromès el 1924 per l'anomenat 'afer Glozel'.

11. LA PRESÈNCIA PORTUGUESA A LA REVISTA NÓS

Otero Pedrayo li explicava a Freixanes (1982:30-31) la importància dels contactes entre Nós i Portugal:

Os homes de Nós, ao traveso dos seus escritos, da temática común de moitos traballos etnolóxicos e literarios, ao traveso tamén de relacións e contactos personais... escomenzaron a chegar á opinión da xente letrada do norte de Portugal. Axiña se interesaron polos novos vieiros de auto-descubrimento que andaba a coller a nosa cultura. Teixeira de Pascoaes, por exemplo, aquel grande poeta, foi un afervoado admirador daquel galeguismo que medraba. Máis adiante, o Seminario de Estudos Galegos (...) ampliou moito más aquelas primeiras relacións nosas até acadar o interés da meirande parte dos intelectuais do norte portugués. A Portugal fomos dar conferencias, manter coloquios, conversas conxuntas... e dende entón as dúas culturas medraron parellas, preocupadas unha pola outra coma causa común, e algún día haberá que escribir de vagar a historia destes primeiros contactos, que non está escrito tampouco.

Sobre els primers contactes amb Portugal, Vicente Risco escrivia aquestes cartes a Losada Diéguez (novembre de 1919) i a Blanco Amor (febrer de 1920), respectivament:

(...) Estou moi contento co da Atlántida, parés que vai por bó camiño, y-eso é unha das cousas destinadas a nos dar mais forza espiritual porque nos dará sinificación nas avanzadas do pensamento novo (...)

Cuaselementes, hoxe recibin unha carta do gran poeta portugués Teixeira de Pascoaes, co mestre da escola saudosista, chea d'espranzas (...). A millor revista de Portugal, Atlántida de Lisboa, abriunol-as portas. Pubricamos no número de outono (novembro) un artigo meu, unha poesía de Cabanillas e mais un dibuxo de Castelao. Teixeira de Pascoaes dend'Amarantes escribíume e mandoume o seu derradeiro libro Os poetas lusiadas (...) cuasementes, estou facendo un artigo pra Atlántida (in Espino-Domarco 1986:31).

Portugal era gairebé l'únic tema que produïa optimisme en el Risco que començava a dirigir Nós. Així li escrivia a Losada Diéguez uns mesos després:

[23 de noviembre de 1920]

(...) Ora, falemos de Portugal. A causa arrecia. Pina de Moraes dedicounos 3 artigos, ó Pangaleguismo. A. de Córdova volveume a escribir e pediúme colaboración para 'A Ilustração portuguesa' sobre nacionalismo galego. Teixeira ofréceme poñerme en relación c'unha nova sociedade editorial 'Lumen', pra que venda libros galegos en Portugal. Tamén escriben Cervaens Rodriguez pedindo 2 exemplares de D'o ermo e a Teoria miña. Aló lle vai todo (...).

[Novembre-desembre de 1921?]

(...) Leonardo Coimbra mandoume unha carta, escrita e firmada polo seu segredario particular, con expresión d'iste cárrago, dicindo qu'il me non podía escribir polos traxegos dos derradeiros acontecementos políticos¹, e que tampouco pode mandal-a [crón]ica de Portugal que prometeu pra Nós, senón

¹ Feia referència als esdeveniments revolucionaris que provocaren la mort de Machado dos Santos i d'António Granjo, president del govern portuguès.

que encarregou d'iste traballo o profesor do Porto Hernani Cidade, de quen a correo seguido recibiríamos o traballo. Non se recibiu...

(...) Non lle voltarei a escribir na miña vida ó Dr. Leonardo Coimbra. O meu segredario particular, que pro caso será calquera golfo qu'atope pola rua (outro non teño) escribiralle ó seu dicindolle que recibirán a carta e que o traballo do Sr. Hernani Cidade terá que quedar prô nº 9 (...).

En principi, per als homes de *Nós* les referències a Portugal no tenien una dimensió europea -o preferentment europeista, com podien tenir-les les fêtes en relació a França- sinó que venia a ser una relació pannacional. Per tant, l'anàlisi de la presència portuguesa a les pàgines de *Nós* no tindrà un tractament de presència europea encara que sense desestimar-la, si calia.

Nós núm. 1 (octubre de 1920)

La poesia de Teixeira de Pascoaes, *Fala do sol*, "aos jovens poetas galegos", obria el primer número de la revista. La secció 'Os homes, os feitos, as verbas'² publicava

Teixeira de Pascoaes e 'Nós'

(...) Temos a Teixeira de Pascoaes coma cousa nosa, e nas nosas internas devociós témol-o moi perto de Santa Rosalia e de Pondal, o verbo da lembranza (...). Teixeira é o Revelador da Saudade; 'ise sentimento que dou forma ó noso lírismo, ise sentimento qu'está n-a freba das nosas almas e dos nosos corazóns', según a expresión do Cabanillas (...).

Antr'os poetas da Era Neo-sebastianista os que acenderan de novo a Luz da Esperanza por riba das tristuras presentes de Portugal, érguese Teixeira, o pensador iluminado, ventando a groria futura (...).

Teixeira de Pascoaes é nós, nós polo sentimento, se non-o fora coma il di 'no sangue e na alma'.

Nós núm. 2 (novembre de 1920)

L'article "Portugal e Galizia" fa referència als escriptors portuguesos que havien publicat a *A Nosa Terra*: José Joaquim Nunes, António Sardinha, Luis de Almeida Braga, Novais Teixeira. Esmenta la correspondència que Risco mantenía amb Philéas Lebesgue i Teixeira de Pascoaes, així com les cartes rebudes des de Portugal:

(...) o gran pensador Leonardo Coimbra; os poetas Alexandre de Córdova, Manuel de Figueiredo, João de Castro; os pintores João Peralta e Amando de Basto; o Tenente Pina de Moraes y-o poeta e crítico José Cervaens Rodriguez (...)

I fa una proclama per la unitat de les cultures gallega i portuguesa:

(...) Nós, órgao da cultura enxebre, programa outamentes o valor universal celta-atlántico da cultura galaico lusitana (...). O movemento pangaleguista será unha renovación dos tempos en que a nós a nacionalidade foi mais fecundamente moderna.

Nós núm. 3 (desembre de 1920)

El número s'obria amb una carta de Leonardo Coimbra a Vicente Risco, en què lloava l'aparició l'aparició de Nós. A la secció 'Os homes, os feitos, as verbas' ressenyes d'Alma, sonets d'António Pereira Cadoso (Porto, 1920)

Dende Camões e Filinto Elysio, os portugueses non paran de facer sonetos, e crar'está, chegaron a adequiriren unha mau de mestres pr'ó conto. Antonio Pereira Cardoso fai belos sonetos nos qu'un misticismo panteista, moi da Raza, cheo de vagas intuicíos d'unha metempsicoses, que non é metempsicoses, comenza a s'espreguizar d'un longo sono contiano ou spenceriano no que moitas almas portuguesas estiveron afundidas (...).-V. R.

² Aquesta secció, gairebé fixa a Nós, la feia Vicente Risco per la qual cosa d'ara en endavant no indicaré la seva autoría, llevat d'algún cas excepcional.

i *Da imputabilidade criminal d'Orlando Marçal* (Lisboa, 1920)

N-iste libro pequeno e sustancioso, libro erudito e de tesis, o notabel xurista e deputado portugués Orlando Marçal libra unha batalla contr'o libre arbitrio (...).- A. N. [Arturo Noguerol].

Nós núm. 4 (març de 1921)

Reproduïa el sumari d'*A Águia* núms. 101-102 (maig-juny de 1920).

Nós núm. 5 (juny de 1921)

Vicente Risco hi escriu un llarg article sobre "O 'Maráños' de Teixeira de Pascoaes". Comenta la dedicatòria a Galícia d'aquesta obra, ja en la segona edició:

(...) O Maráños é o poema da comunión do home co'a terra, sentido n-os fragueros do Marao e n-o val de Támega, tan nósos (...).

Teixeira de Pascoaes é un pangaleguista. Foi Pina de Moraes quen chamou d'iste xeito o movemento dos espíritos que leva a Galiza pra Portugal, a Portugal pra Galiza, movemento qu'é unha caraterística do noso tempo (...) a-y alma de Portugal ten saudades de Galiza, e a y-alma galega siente saudades de Portugal (...).

Teixeira de Pascoaes leva en Amarantes, no pazo señorial dos seus maiores, verdadeiros fidalgos portugueses, unha vida de sabio arredada e silenciosa, unha vida moi por riba da época que vive... Ouh, os que pensan qu'hai grandeza en servir á época, cando a quen hai que ser é á eternidade (...).

Nós, núm. 6 (agost de 1921)

A la secció 'Os homes, os feitos, as verbas', ressenyes de la revista *Talabriga*, d'Aveiro:

(...) na presentación, Antonio de Cértina, programa a volta á Terra, coma nós programamos, sentimentos que gostamos tamén d'irmos recollendo por toda esta Europa que d'ela andaba tan esquecida, n-as voces de Jean Revel, de Phileas Lebesgue, de Grand Nazariantz, de Teixeira de Pascoaes, de Yeats, de tantos outros (...)³.

dels números 3 i 4 de la *Revista da Faculdade de Letras da Universidade do Porto* (Leonardo Coimbra n'era el cap de redacció) i d'*O soldado-Saudade* de Pina de Moraes (Porto, 1921):

O libro emocionado y-entrenecido dos portugueses n-a guerra grande (...). Un pobo qu'escribe libros así é mais dino da vitoria [sic] total, do que os que escriben canticas de trunfo e de combate, ou desesperos e condenacions enrabechadas (...).

Pina de Moraes qu'é un dos mais punxentes escritores de Portugal, ten ademais d'un estilo nervoso, sintético e penetrante que chega á y-alma, unha sensibilidade e unha intuición fonda da relación entre a y-alma y-as cousas, e hastra da expresión espiritual d'estas, que fan a verdadeira modernidade (...).

³ Com veurem després, aquests eren pràcticament els únics escriptors europeus del moment que tenien cabuda a les pàgines de *Nós*, potser perquè eren els únics que tenien contacte més o menys directe amb la revista.

Nós núm. 7 (octubre de 1921)

"A embaixada espiritual de Leonardo Coimbra"

Article sense signar encara que de probable -casi certa- autoria de Vicente Risco⁴. A propòsit de la visita d'alguns intel·lectuals portuguesos, l'autor escriu de les relacions entre els escriptors de Portugal i de Galícia, de la col·laboració d'alguns d'aquests en la revista *Atlântida* de Lisboa (ja esmentada per Risco en sengles cartes a Losada Diéguez i a Blanco Amor que ja hem vist):

(...) D'entón datan as nosas comunicacions co gran Teixeira de Pascoaes, e mais os traballos do eminent Philéas Lebesgue no Mercure de France, na Revue de l'Époque, en outras importantes publicacions parisienses, pra dar a coñocel-a nossa literatura.

(...) Galiza e Portugal inaugurarón (...) unha nova época da sua estoria (...). E compre non esquecer qu'os que principian iste traballo, levan na y-alma (...) a intuición fonda d'unha nova civilización que xa algúz chaman atlántica... O catalán Xenius dixo qu'esta sería a civilización da Memoria, coma a Mediterránea foi a da Intelixencia, e a Oriental y-a Americana foron as da Vontade (...).

Després ve un llarguissim article (dues pàgines i mitja), amb tota certesa també de Risco, sobre "Leonardo Coimbra e o Criacionismo"⁵. Aquest 'Criacionismo' portuguès ve definit en l'article de referència:

'A Filosofia actual -di o ilustre profesor [Xohan Vicente] Viqueira- ten como as suas características: o interese pol-a vida do espírito ou psicolóxica; -a tendencia metafísica; -o entender a realidade como producción ou criación. Por isto é hoxe o francés Bergson o filósofo más representativo. En Leonardo Coimbra achamos estas notas c'unha verdadeira realidade'.

Efectivamente, Leonardo Coimbra representa en Portugal na orde do pensamento, o mesmo que representan Bergson en Francia, William James en Nord'América, Windelband en Alemania; querer dizer: a modalidade diferencial do pensamento moderno, e ó mesmo tempo, ainda representa outra cosa: a modalidade diferencial do pensamento portugués (...).

O pensamento de Leonardo Coimbra é unha reacción contra do positivismo que s'adonara de Portugal d'un xeito propio pr'afogar nos miolos portugueses toda manifestación d'astracción especulativa (...).

Portugal precisaba, pol-o tanto, unha filosofía, y-eiquí ven o gran valor social da obra de Leonardo Coimbra (...). Ii fai derival-a sua concepción criacionista de Sampaio Bruno, d'Antero de Quental e mais do pensamento tradicional do

⁴ Com hem vist en la correspondència que Risco mantenía amb Losada Diéguez, ell duia gairebé tot el pes de la revista. Per tant, és fàcilment deduïble que els articles que no anaven signats serien de Risco.

⁵ Aquest pensament no tenia res a veure ni amb altres acepcions homònimes com serien el corrent literari espanyol d'avantguarda -impulsat fonamentalment pel poeta xilè Vicente Huidobro- o el sistema present en metafísica general, cosmologia i psicologia, que, en general, defensa la intervenció directa de Déu en la creació de cadascuna de les ànimes i al qual s'oposarien altres corrents com el tradicionisme o el generacionisme.

D'altra banda, no he trobat cap referència, per vaga que sigui, ni a Leonardo Coimbra ni al seu *Criacionisme*, ni tan sols en l'entrada *Portugal* de l'*EUI Espasa-Calpe* (el volum corresponent és de 1922). La importància d'aquest personatge portuguès seria, per tant i malgrat Vicente Risco, bastant relativa.

pobo portugués (...). É, pois, o Leonardo Coimbra un dos caraterizados entérpretes do glorioso mesianismo da Raza (...).

Coma Lutoslawsky -pensador polaco que tén vivido e traballado na nosa Terra⁶, embora ficasse iñorado, por nos ter pillado n-unha época de sono noxento⁷- Leonardo Coimbra é un filósofo da Liberdade, e pra nós habla ser cousa dina d'estudo a comparanza antr'o Criacionismo e o Eleutherismo, que é o nome da doutrina polaca da vontade que Lutoslawsky defende y-enseña (...). O Eleutherismo⁸ é a filosofía do mesianismo polaco, com'o Criacionismo é a filosofía do mesianismo portugués (...).

A propòsit d'un dels textos de Coimbra, *A luta pela Imortalidade*, l'autor diu que és una bona resposta a la "pregunta anguriada qu'enze tanto libros modernos pol-o xeito d'ise inquedante de L'hôte inconnu de Maeterlinck".

La secció 'Os homes, os feitos, as verbas' publicava ressenyes d'Adoração (cánticos de amor) [s.d.] de Leonardo Coimbra

(...) Xudas Abarbanel, chamado Leon Hebreo, qu'escribiu en lingoa toscana (...) os famosos Dialoghi d'amore, supremo tratado teosófico do Amor Platónico, era un xudeu lisboeta; coma xudeu portugués foi Spinoza, e xudeu portugués foi o moi estranho y-escuro mestre de Cábala que se chamou Martines de Pascoaes, que causou unha revolución teosófica en Francia e Alemaña⁹ (...).

No libro Adoração, a y-alma namorada e saudosa da Raza dos Diniz, dos Martin Códax e dos Macías, manifesta unha nova incarnation com'a que cecais tivera en Leon Hebreo...

i de *Cantos indecisos* de Teixeira de Pascoaes (1921).

Nós núm. 9 (gener de 1922)

Hernani Cidade publica l'article "O aspecto actual da literatura portuguesa". Seria l'article que Risco li hauria demanat a Leonardo Coimbra i que aquest hauria encarregat al professor portuense, circumstància que li hauria comunicat a Risco per mitjà del seu secretari particular (vid. carta de Risco a Losada Diéguez). Els escriptors portuguesos que apareixen en l'entrada d'aquest llarg article (cinc pàgines) són: Eça [de Queirós], Ramalho [Ortigão], António Nobre i Fialho de Almeida, "os mortos que mandam"; Guerra Junqueiro i Teixeira Gomes, "os vivos

⁶ Casat amb l'escriptora gallega Sofia Casanova, tingué com a mestres als representants del nacionalisme messiànic polonès.

⁷ El subratllat és meu. Val la pena fixar-nos en aquesta frase justificativa del període pre-nacionalista, que Risco fa col·lectiva. Risco hauria coneugut el nacionalisme messiànic polonès, segurament, per Losada Diéguez.

⁸ No he trobat cap referència a l'Eleuterisme com a corrent filosòfic. Potser no significaria altre cosa (si prenem una lectura literal) que estar a favor de la llibertat (nacional polonesa?).

⁹ Risco els disculparia la seva condició semita pel seu origen portuguès i per la consideració que en feia d'escriptors teosòfics. Val a dir que Judah Abarbanel, *Leon ben Jehudah*, fou filòsof, escriptor, metge i científic -no he trobat cap referència a la teosofia- i influí, amb els seus *Dialoghi d'amore* (escrits a Roma el 1535), en diversos escriptors com Cervantes, Camões, Fray Luis de León, Herrera. Hauria estat el pont entre l'escola rabínica espanyola i el platonisme renaixentista.

que enmudeceram"; Teixeira de Pascoaes i Correia de Oliveira, "os poetas da raça e da tradição"; Américo Durão, Virginia Vitorino, Augusto Gil, "os poetas subjectivistas"; Eugénio de Castro, "os poetas da arte pela arte"; Raul Brandão ("a vida trágica"), Leonardo Coimbra ("o lirismo filosófico") i Aquilino Ribeiro ("a sensualidade pagá"), "prosadores", Antero de Figueiredo, Lopes de Mendonça, "a evocação histórica"; Manuel Ribeiro i Jaime Cortesão¹⁰, "o Apostolado radical".

Aquest article hauria tingut una importància decisiva en la visió que de la literatura de Portugal tindrien els nacionalistes gallecs. Per això val la pena que ens hi aturem amb certa calma per a analitzar-lo. No citaré aquells que el propi Hernani Cidade col·locava com a 'altres' en l'entrada de l'article, atès que resulten de segon rengla.

Hi ha algunes frases que ens permeten intuir quina era l'edat i inclús l'estètica d'Hernani Cidade. Així, diu que Eça de Queirós (1845-1900) i Ramalho Ortigão (1836-1912) "foram entre os da última geração, os mais poderosos educadores da nossa inteligência". Home, vint anys després de la mort d'Eça i nou de la de Ramalho, traspasat als setanta-sis... última generació...

Dels 'vius que han callat' lamenta aquesta circumstància i passa, immediatament, a Teixeira de Pascoaes ("o grande mestre da poesia moderna portuguesa"), l'obra del qual està impregnada de

um misticismo de alma perpetuamente em contacto com o mistério e, por isso, nela relampagueiam, a espaços, claridades de revelação. Palpita uma vaga névoa crepuscular (...) mas é a névoa da ante-manhã, tenuemente esclarecendo os abismo do Infinito, que as aparências velam (...). Não admira, pois, que Portugal e Galiza vejam n'elle, mais que o artista, o evangelizador da salvação do seu profundo espírito original

D'Eugénio de Castro escrivia que

Alheado da raça, da tradição, da própria intimidade, convencido com[o] Gautier que 'la Muse est jalouse; elle a la fierté d'une déesse et ne reconnaît que son autonomie', pontifica (...) no altar solitário da sua arte aristocrática -arte que vive para si própria (...)

i dels narradors citava breument Raul Brandão i la seva obra *Os pobres*,

sondando a miséria e a dor humanas (...), abeirando-se da tragédia do banal, onde as vidas se estiolam e marasmam emparedadas no hábito (...) realiza uma arte sombria, que nos oprixe de pávida angustia como se caminhássemos sobre cristas de abismos subterrâneos.

D'Aquilino Ribeiro deia que "se sente bem, gostosamente, na inspeção da vida epidémica, sem escafandros para sondagens nem asas para ascensões"

¹⁰

En l'entrada de l'article apareix com a Costesad.

(ibidem). Dels escriptors que qualificava d'evocadors del passat, esmenta Lopes de Mendonça ("se *isola para as bandas do Passado*"), Antero de Figueiredo ("procura erguer numa pura intenção de psicólogo ou de artista, as almas que nevroses dramatizaram") i Júlio Dantas i la seva *Pátria Portuguesa* ("Abandonou-o, porém. Prefere-lhe agora o badinage escandaloso aos ouvidos de Mme X").

I a penes intenta unes paraules sobre els nous, els apòstols socials:

Os passadistas *lemboram-nos por oposição*, os avançados. Devo dizervos que entre nós, infelizmente, há, sob o ponto de vista das ideias avançadas, mais acção que pensamento-motivo porque é aquela um precipitado desencadeado de istintos, seria razão de apreensões quanto ao futuro.

Esmenta Manuel Ribeiro ("com praça assente nas fileiras do comunismo") i la seva *A Catedral* ("um livro para católicos e estetas, sindicalistas e amororosos") i Jaime Cortesão, fundador, juntament amb Raul Proença, Faria de Vasconcelos, Raul Brandão i Augusto Casimiro, de la revista *Seara Nova* (sens dubte una de les millors revistes literàries portugueses del segle XX).

I així liquida l'article per la "estreiteza dos límites dados". I dels ausents diu que "figuram os escritores da Grande Guerra (...), Augusto Casimiro (...) e, sobretudo, Pina de Moraes (...)" (ibidem). I ni el més mínim esment, ni tan sols com a crítica, als modernistes d'*Orpheu* (Fernando Pessoa i el seu Álvaro de Campos, Mário Sá-Carneiro, José de Almada Negreiros).

Entre les ressenyes, hi ha *Pr'as moças da minha terra*, d'A. Pereira Cardoso, *Prece a Espanha* de José Raul Cruz Cerqueira (criticant que els hagués enviat un opuscle tan tòpic sobre Espanya) i *Horas de Deus*, de Maria da Glória Teixeira de Vasconcelos. També del primer número (octubre de 1920) de la revista lisboeta *Seara Nova*, que Nós definia com a "social-demócrata, d'educación popular e de combat" i contrària als integralistes. Entre els objectius de la revista hi havia la renovació de la mentalitat de l'élite portuguesa, "protestar contra todos os movimentos revolucionarios e todavía defender e definir a grande causa da verdadeira Revolução".

Nós núm. 11 (juny de 1922)

Publicava sengles poesies d'António de Cártima Cu[n]ha Barros, *A nossa taça* (dedicada a Vicente Risco i a Álvaro Cebreiro), i de Souza Aguiar, *Os netos de Cabral*.

A la secció 'Libros' ressenyava O Bailado de Teixeira de Pascoaes (hi trobaven "punto de contauto con Poë [sic], Meredith, Maeterlinck e outros"), *Contos bárbaros* d'A. Pereira Cardoso, *Musa Pagá* de Tomás Fonseca, A horda de João de Castro, i citava *Infanta* de Manuel de Figueiredo, *Bodas de vinho* d'António de Cértima, *Dias de festa* d'Ana de Castro Osorio i *Leomil* d'António de Séves.

Nós núm. 12 (agost de 1922)

Obria una secció nova, titulada 'Nótulas' i hi recollia que "(...) Nós recibiu dous números de Contemporánea que se edita en Lisboa, dirixida por Xosé [sic] Pacheco. Contemporánea é un primor -se non fora por Contemporánea, que trai os dibuxos d'Almada¹¹, pode que moitos se non decatasen de que xa hai un post-cubismo (...)".

Criticava l'integralista António Sardinha: "non valia a pena d'escribir o valor desda Raça, pra logo cair en Oliveira Martins... Panhispanize o que queira a V^a Exª que, gracias a Deus, connosco non vai". Ressenyava *Infanta*, de Manoel de Figueiredo; *Bodas de vinho*, d'António de Cértima; *Dias de festa*, d'Ana de Castro Osorio; *Leomil* d'António de Séves, ja citats en el número anterior. A la secció 'Revistas' reproduïa el sumari d'*A Águia* núms. 115-117 i feia una petita ressenya de *Contemporánea*, en la qual la qualificava de "revista de modernidade, da que temos mentes de falarmos estensamente, porque o merece. Dinos de nota os deseños d'Almada e a sua Histoire du Portugal por coeur".

Nós núm. 14 (desembre de 1922)

A la secció 'Os homes, os feitos, as verbas'¹² donava la notícia de la mort del pintor portuguès João Peralta. Publicava un article de Leonardo Coimbra (aparegut a *A Águia*) sobre *Vento mareiro* de Ramón Cabanillas. Ressenyava *Poeta de tentação*, d'Américo Cortez-Pinto. Entre les revistes, els números 1, 2 i 3 de la 3ª època d'*A Águia*, Porto, aleshores sota la direcció de Leonardo Coimbra. Poema *De min*, de Teixeira de Pascoaes.

¹¹ Aquesta és una de les dues cites -i és plàstica, no literària- referida a membres del grup modernista que edità la revista *Orpheu*.

¹² Hi ha errors en la paginació segurament, però el fet és que hi ha dues seccions 'Os homes, os feitos, as verbas'.

També ressenyava alguns llibres: *A paixão do maestro*, de Pina de Morais; *Velhas sentenças*, d'Alberto Vieira Braga; *Bazar*, de F. L. Bernárdez ("Unha plaqüette elegante ó xeito moderno, tirada en papel de faguer paquetes e ilustrada por Barradas").

Nós núm. 15 (gener de 1923)

La secció 'Os homes...' donava la notícia del nomenament de Leonardo Coimbra com a ministre d'Instrucció Pública de Portugal, cosa de la qual la revista es congratulava. Reproduïa el sumari de *Contemporânea* núm. 5 (seria de novembre: "Anuncia un número de Nadal"). *Nós* la qualificava de "moi boa" i recollia que era una "revista feita expressamente para gente civilizada (...) feita expressamente para civilizar gente". Donava els sumaris de *Porto Académico* núms. 3 i 4 i de *Revista de Guimarães* de juliol-setembre de 1922.

Nós núm. 16 (febrer de 1923)

Ressenyava *Flores do frio* de Cláudio Basto i *No seio da Virgem-Mã*. Reproduïa els sumaris d'*A Águia* (novembre de 1922) i de *Porto Académico* (gener de 1923).

Nós núm. 17 (març de 1923)¹³

En la secció 'Os homes, os feitos, as verbas', ressenya d'*A Revolução Nacionalista*, de João de Castro, llibre editat en una col·lecció de temàtica nacionalista portuguesa que incloïa obres de Sidónio Pais, António Metello, Henrique Osorio de Castro, Oliveira Martins.

Entre les revistes ressenyades hi havia les de diversos números de *Contemporânea*, de Lisboa,

(...) Pubricación de verdadeiro luxo, tirada a varias tintas, con cousas de Almada (...) e orixinais literarios de Fernando Pessoa¹⁴, Antonio Botto, Antonio Sardinha, Correia d'Oliveira, Eugenio de Castro, Aquilino Ribeiro, etc. A tendencia é tamén avangardista, e ainda universalista (...).

¹³ En l'edició facsímil de *Nós*, la portada, el sumari, i dues planes d'anuncis corresponents al número 18 van col·locades entre les pàxines 20 i 21 del número 17.

¹⁴ Aquest és l'únic esment a Fernando Pessoa aparegut en les pàgines de *Nós*. És fàcilment deduïble que ni coneixien ni els interessava res dels textos dels seus heterònims ni aquesta mateixa circumstància.

A Águia (Porto, gener de 1923), de la què reproduceix el sumari, *Nação Portuguesa* (Lisboa, gener de 1923)

Revista de Cultura Nacionalista dos integralistas lusitanos que dirixe o eminent escritor António Sardinha, e onde colaboran as mais prestixiosas figuras do integralismo (...).

i *Porto Académico* (núm. 11).

Nós núm. 18 (juliol de 1923)

Publicava un article sobre la visita a Madrid feta per Teixeira de Pascoaes, *Don Quixote e a Saudade*, per Luis Cortón de Arroyo, una nota sobre la mort de Guerra Junqueiro i un breu poema de Teixeira de Pascoaes Á Galiza. A la secció 'Os homes, as verbas, os feitos' ressenyava *Quando as nascentes despertam* i *Na Corte da Saudade* (sonetos de Toledo), d'António Sardinha, i el sumari d'un exemplar d'*A Águia* del què no indicava ni el número ni el mes. Així mateix esmentava, sota l'entrada "*temos recibido, e falaremos: O Pensamento integralista, por Fernão da Vide; Chuva de tarde, d'Antonio Sardinha; Jesus, e A Raçao experimental, por Leonardo Coimbra; Anfora partida de Pina de Moraes; Pastorais, de Mario Beirão (...)*". També citava "Portugal, órgao do movemento nazionalista (...)".

Nós núm. 20 (agost de 1925)

Publicava una ressenya d'*Os pobos primitivos da Lusitania*, per Mendes Correa, professor de la universitat de Porto.

Nós núm. 22 (setembre de 1925)

La secció 'Os homes, os feitos, as verbas' citava *A Águia* núms. 31-32-33 (gener a juny de 1923) i recollia sumaris de *Revista de Guimarães* (abril-juny de 1925) i ressenyes de *Divina tristeza* d'Anrique Paços d'Arcos, i de *Nação Portuguesa* (Lisboa, 3ª serie, núms. 3 i 4):

Morto o ilustre pensador António Sardinha, o chefe espiritual do Integralismo lusitano (...) encarregouse da direición do boletín Manuel Múrias, un outro pensador contrarevolucionario de valente modernidade (...).

Nós núm. 24 (novembre de 1925)

La secció 'Os homes, os feitos, as verbas' recollia en una nota la notícia del traspàs de Carolina Michælis de Vasconcelos. També donava notícia de *Nação Portuguesa* núms. 3, 5 i 6.

Nós núm. 26 (febrer de 1926)

Ressenyava *Comparações tradicionais portuguesas* (1924) de Claudio Basto i *A Águia* (juny de 1925).

Nós núm. 28 (maig de 1926)

Donava notícia de *Nação portuguesa* (juliol i agost de 1925) i el sumari de *Gil Vicente* (novembre-desembre de 1925).

Nós núm. 29 (maig de 1926)

Ressenyava els llibres *Cantigas dum Lusiada* (Porto, 1924) d'E. Salgueiro i *Palácio do coração* (Porto, 1923) de Titolivio Santos Motta. De revistes citava *O Instituto* de Coimbra, núm. 73 (1926).

Nós núm. 32 (agost de 1926)

La secció 'Os homes, os feitos, as verbas' publicava l'article de Leandro Carré "Letras portuguesas. As obras póstumas d'Eça de Queiroz".

Nós núm. 34 (octubre de 1926)

Entre les revistes ressenyades -de les què reproduïa el sumari- hi ha *Biblos* (març-abril i maig-juny de 1926), *Revista de Guimarães* (gener-juny 1926), *Gil Vicente* (núms. 1 i 2, 2ª sèrie, 1926) i *O Instituto* (Coimbra, núm. 4 4ª sèrie).

Nós núm. 35 (novembre de 1926)

Publicava el poema "Invocação" (de *Saudade minha*) d'Anrique Paço d'Ar- cos. Entre les revistes de les què reproduïa el sumari hi havia *A Guia* [sic, per *A Águia*] (núms. 37 a 48) i *Biblos* (juny-juliol 1926).

Nós núm. 37 (gener de 1927)

Ressenyava *Flores de Portugal* de Claudio Basto ("recoleita de cen cantigas (...) cantando a Patria, o Traballo, a Relixión, a Filosofía, o Riso, a Tristeza, o Amor") i els números 5 i 6 2ª sèrie de la revista *Gil Vicente*.

Nós núm. 39 (març de 1927)

Citava el sumari de *Nação portuguesa* (núm. 1 tom 1).

Nós núm. 40 (abril de 1927)

Entre les revistes ressenyades hi havia *Biblos* (gener), al sumari de la qual -que reproduïa- afegia que "fainos pensar no perciso que seria que na Facultade semella [sic] da Universidade galega houbese unha pubricación análoga, na que a cultura da nosa terra puidera refrexarse (...)".

Nós núm. 45 (setembre de 1927)

Ressenyava *As Ilhas Desconhecidas* de Raúl Brandão. Després de comentar l'opinió de Teixeira de Pascoaes ("Raúl Branda é o maior escritor de Portugal e, tal vez o maior escritor contemporáneo"), feia una repàs de les seves obres.

Raúl Branda, gran prosador, é ben dino por istes libros de figurar antr'os poetas atlánticos. As Ilhas Desconhecidas fixonos lembrar mais d'unha vegada The Aran Islands, de Synge; un e outro libro conteñen doux anacos do mapa espiritual do noso Atlántico. Son novos viaxes de Descoberta.

Desvelado e ainda mais que desvelado, asesinado, o misterio do Alén-Atlántico, fica ainda o misterio d'eiqui, da nosa banda, o Atlántico vello, con tradición e con alma, qu'os viaxes espirituás dos Branda e dos Synge vennos revelar, coa ventaxa de qu'eiquí nono pode matar o criollismo.

Entre les revistes rebudes, reproduïa els sumaris de *Seara Nova* (núms. 100, 101, 102 i 103) i de *Nação Portuguesa* (fascicle IV, sèrie IV, tom I).

Nós núm. 47 (novembre de 1927)

Entre les revistes de les què reproduïen els sumaris, hi havia les portugueses *Seara Nova* (104 -agost- i 105 -setembre-), *Biblos* (4-5 abril-maig i juny-juliol), *A Águia*, "órgao da Renascenza Portuguesa" (abril-juny), *O Instituto* (Coimbra, s.d.).

Nós núm. 48 (desembre de 1927)

Entre les ressenyes hi havia les de les conferències *O lirismo de Camões*, d'Hernani Cidade (pronunciada a Aveiro i publicada com a separata d'*A Águia*) i la d'Álvaro de las Casas *Antonio Nobre*, pronunciada al Centro de Intercambio Germano-Español.

Reproduïa els sumaris de *Seara Nova* (setembre de 1927), *A Águia* (núm. 59, juliol-setembre), *Biblos* (Coimbra, agost, setembre i octubre) i *Nação Portuguesa* (sèrie IV, núms. 6 i 7).

Nós núm. 49 (gener de 1928)¹⁵

Ressenyava el llibre *A linguagem de Camilo [Castelo Branco]* de Claudio Basto (Porto, Maranus, 1927).

Nós núm. 54 (juny de 1928)

La secció '*Os homes, os feitos, as verbas*' ressenyava *Jesus Cristo em Lisboa* de Raúl Brandão i Teixeira de Pascoaes, i '*Letras d'afora*' feia el mateix amb *Mors amor* d'Anrique Paço d'Arcos, i amb *Viriato d'A. Schulzen*, en traducció portuguesa (Porto, Renascença Portuguesa).

Nós núm. 55 (juliol de 1928)

A la secció '*Os homes, os feitos, as verbas*' apareixia la ressenya del poema *Verbo ser e verbo amar* d'Antonio Correa d'Oliveira.

Nós núm. 56 (agost de 1926)

Ressenya d'un article de R. de Serpa Prieto, '*O asturiense em Portugal*'.

Nós núm. 57 (setembre de 1928)

La mateixa secció es feia ressó de les revistes *Arqueologia e História* (vol. V), publicació de l'Associação dos Arqueólogos portugueses, i de l'obra d'A. V. Braga

¹⁵ Data erròniament com a 15 de Febreiro de 1928. La portada (insertada entre pàxines) anava tanmateix datada com a 15-1-28.

De Guimarães: tradições e usanças populares (1924), ressenya signada per F.B.B. [Fermín Bouza Brey].

Nós núm. 58 (octubre de 1928)

Ressenyes de *Curiosidades de Guimarães*, d'A.V. Braga, d'*Eleusis*, revista mensual de cultura filosòfica (Lisboa), *Nação Portuguesa* (núms. 9, 11 i 12) i *Biblos* (març-abril i maig-juny) i esment de *Seara Nova*, "a fermissa revista lisboeta; apareix cada dia c'un contido mais intresante".

Nós núm. 60 (desembre de 1928)

La secció 'Os homes, os feitos, as verbas' ressenyava, amb el subtítol de 'Cultura Portuguesa', el contingut de "a fermissa revista Portucale", referent a temes tan interessants com cursos d'estiu, intercanvis amb diversos instituts estrangers establerts a Portugal, anuncis de publicació de llibres. Entre les novetats literàries portugueses, ressenyava *O Doutor Diabo* de Claudio Basto (Porto, Maranus, 1928).

Nós núm. 61 (gener de 1929)

Entre les revistes ressenyades en la mateixa secció, hi havia *Nação Portuguesa* (sèrie V, tom I, núms. 5 i 6), *A Águia* (juliol i octubre), *Brotéria* (Porto, desembre), *O Instituto* (Coimbra, 4ª sèrie vol. 5, núm. 3) i *Biblos* (Coimbra, setembre-octubre), de les quals reproduïa sengles sumaris. F.B.B. signava una ressenya sobre el treball *A ábside de Castro de Avelâs* de Vitorino Pedro (Porto, 1928).

Nós núm. 62 (febrer de 1929)

Sense moure'n's de la mateixa secció, i sota el títol de 'Notas de Portugal' la revista donava diverses notícies del país veí. Ressenyava l'obra del brasiler Jaime Franco Santos *Terras de amor* (1927). De les revistes reproduïa els sumaris de *Biblos* (novembre-desembre) i *O Instituto* (núm. 4).

Nós núm. 64 (abril de 1929)

En unes 'Notas de Portugal', *Nós* informava de l'aparició de diverses publicacions i llibres, distingint en aquest cas entre

Libros a sair: Raul Proença, Para um Evangelho duma Accção idealista no mundo real; Luis Simões Raposo, Reflexões sobre a Universidade de Evora; João Lúcio de Azevedo, Épocas de Portugal económico; Brito Camacho, Contos; Ladislau Batalha, Contos íntimos; Afonso do Paço, Cartas às Madrinhas de Guerra; Vieira de Almeida, Bel; Severo Portela, Romances religiosos da Beira; Antonio Sergio, Ensaios (2º vol.)

Libros novos: Antero de Figueiredo, O último olhar de Jesus (novela); Visconde Vila Moura, Entre mortos (novela).

També ressenyava un treball sobre Galícia publicat al *Diário de Notícias* lisboeta.

En l'apartat 'Revistas' reproduïa els sumaris de *Portvcale* (Porto, núm. 6 i gener-febrer [núm. 7?]), *Brotéria* (gener, febrer i març) i *Seara Nova* (núms. 139 i 140).

Nós núm. 65 (maig de 1929)

A la secció 'Libros', F.B.B. ressenyava *Na agonia dun régimen. Os últimos anos da vigência do foral do Porto*, d'Artur de Magalhães Basto (Coimbra, 1928). A la secció 'Revistas' apareixien els sumaris d'*A Águia* (novembre i desembre), *O Instituto* (núm. 5), *Biblos* (gener i febrer) i *Brotéria* (abril).

Nós núm. 66 (juny de 1929)

Seguint amb una tònica semblant, apareixien la ressenya de *Monumentos de Portugal. Thomar* (Porto, Litografia Nacional, 1929) i els sumaris de *Biblos* (març-abril), *Nação Portuguesa* (série V tom II fasc. 8 i 9), *Revista de Guimarães* (juliol-desembre de 1928), *Seara Nova* (núms. 141 i 156).

Nós núm. 68 (agost de 1929)

Recollia diverses referències de temàtica etnogràfica i folclòrica aparegudes en diverses publicacions portugueses i brasileres. La secció 'Os homes...' ressenyava la *Bibliografia do Professor Mendes Corrêa*, antropòleg, prehistoriador i professor universitari a Porto, i 'Alguns artigos interessantes da Revista de Guimarães'.

A l'apartat 'Libros' ressenyava *Conferências d'Hernani Cidade* (Porto, CPE Lda.), *Monumentos de Portugal* núm. 3 per Carlos de Passos, les publicacions de la Sociedade Portuguesa de Antropologia e Etnologia (vol. IV, Porto, 1929), *A arca de Marecos* de José de Pinho (sep. de *Penha Fidelis*, Penafiel, 1928). A l'apartat 'Revistas' reproduïa els sumaris de *Portvcale* (març-abril), *Seara Nova* (160-169), *A Águia* (gener-març), *Biblos* (núms. 5 -maig- i 6 -juny-), *O Instituto* (núms. 3 i 4), *Brotéria* (fasc. VI -juny-), *Nação Portuguesa* (fasc. 11 -maig-).

Nós núm. 69 (setembre de 1929)

No variaven gaire les revistes portugueses de les què reproduïen els sumaris: *Brotéria* (juliol i agost), *Portvcale* (maig-juny), *Nação Portuguesa* (série V tom II fasc. 12 i sèrie VI tom I fasc. I), *O Instituto* (núm. 5), *Seara Nova* (núms. 170 i 171).

Nós núm. 70 (octubre de 1929)

La secció 'Os homes...' anunciava la futura publicació en *A Águia* d'una 'Seizón galega' ("Antre NÓS e A Águia hai xa unha antiga fraternidade"). A l'apartat 'Libros' apareixia una ressenya d'*Ensaio sobre a crise mental do século XVIII* d'Hernani Cidade (Coimbra, Impr. da Universidade, 1929).

Nós núm. 72 (desembre de 1929)

Publicava l'article 'Joias arcaicas encontradas em Portugal' de M. Cardozo.

Nós núm. 73 (gener de 1930)

A l'apartat 'Revistas' reproduïa els sumaris de *Gil Vicente* (Guimarães, núms. 3-4, 5-6, 7-8 9-10, 1928) i *Portvcale* (juliol-agost).

Nós núm. 74 (febrer de 1930)

Aquesta vegada era 'Os homes...' qui reproduïa els sumaris de *Portvcale* (setembre-octubre i novembre-desembre), *O Instituto* (vol. 7 núms. 1, 2 i 3) i *Biblos* (juliol-agost, setembre-octubre, novembre-desembre). *Seara Nova* "sigue publ-

cando traballos d'interés" i donava algunes referències de literatura estrangera, com les referides a Cocteau, Adam Mickiewicz [Mickiewier a *Nós*] o Lessing.

Nós núm. 75 (març de 1930)

Publicava la segona part de 'Jóias arcaicas...' de Cardozo. A 'Novas de Portugal' s'anunciava l'aparició de diverses publicacions, entre elles *Portugal Feminino*, dirigit per Maria Amelia Teixeira. A 'Revistas' reproduïa els sumaris dels *Brotéria* d'agost, setembre, octubre, novembre i desembre de 1929.

Nós núm. 76 (abril de 1930)

'Revistas' reproduïa els sumaris de *Brotéria* (febrer) i *O Instituto* (núms. 4 i 5).

Nós núm. 77 (maig de 1930)

El panorama no variava gaire: 'Revistas' reproduïa els sumaris de *Portvcale* (gener-febrer), *Brotéria* (març) i *O Instituto* (vol. 8 núm. 1 i 2).

Nós núm. 78 (juny de 1930)

Publicava la primera part de l'article del tinent Afonso do Paço 'Pesos de rede e chumbeiras'. L'apartat 'Libros' de 'Os homes...' ressenyava Caixa d'amendoas de Luis Oliveira Guimarães (Lisboa, 1926), San [per São] Gonçalo, culto e lendas... d'Alberto V. Braga (sep. de Gil Vicente, 1929) i diverses publicacions de l'Instituto de Antropologia de la Universidade do Porto. 'Revistas' reproduïa el sumari de *Brotéria* (maig).

Nós núm. 79 (juliol de 1930)

En 'Libros' apareixen ressenytes de Cerámica Portuense de P. Vitorino (1930) i *Girias militares portuguesas...* del tinent Afonso do Paço (sep. d'A Lingua Portuguesa) i a 'Revistas' els sumaris de *Portvcale* (núm. 14, març-abril), *A Águia* (núm. 12), *O Instituto* (núm. 3), *Seara Nova* (quatre números de març i el primer d'abril) i *Princípio* (núm. 2 de juny).

Nós núm. 80 (agosto de 1930)

L'apartat 'Revistas' reproduïa els sumaris de *Biblos* (fasc. V i VI).

Nós núm. 81 (setembre de 1930)

En l'apartat habitual es publicaven els sumaris de *Brotéria* (fasc. VI de juny) i *Seara Nova* (núms. 208, 209, 210 i 211).

Nós núm. 82 (octubre de 1930)

'Libros' ressenya *Os pelourinhos portugueses* de Luis Chaves. 'Revistas' publicava els sumaris de *Brotéria* (vol. XI fasc. II i III), *Biblos* (VI maig-juny), *O Instituto* (vol. 8 núm. 5), *Portugale* [sic per *Portvcale*] (núm. 15) i *Revista de Guimarães* (núm. 12 gener-setembre 1930).

Nós núm. 84 (desembre de 1930)

L'apartat 'Revistas' recollia els sumaris de *Brotéria* (octubre i novembre), *O Instituto* (vol. 9 núm. 2) i *Princípio* (núm. 4). *Seara Nova* hi apareix però amb un comentari eufemístic (semblant a algun altre d'anterior), com si no els hagués arribat: "Siguen cheas de vida -moderna, portuguesa, inqueda- as libraciós d'ista revista, nosa amiga".

Nós núm. 86 (febrer de 1931)

A 'Revistas' apareixien els sumaris de *Brotéria* (desembre) i *O Instituto* (núms. 3 i 4).

Nós núm. 89 (maig de 1931)

'Os homes...' ressenyava dos llibres d'arqueologia portuguesa.

Nós núm. 90 (juny de 1931)

La mateixa secció publicava ressenyes de tres llibres d'etnografia, dos del mateix autor (Alberto V. Braga) i l'altre d'Abel Viana, de qui el número anterior de la revista *Nós* ja ressenyava una obra.

Nós núm. 93 (setembre de 1931)

'Os homes...' ressenyava tres llibres portuguesos: *O pintor quinhentista Diogo Teixeira...* d'A. de Magalhães Bastos (1930), *Usos, costumes, contos, crenças e medicina popular* del tinent Afonso do Paço (sep. de *Revista Lusitana*, 1931) i *A casa de Matteus* d'Armando de Matto (1930). També publicava els sumaris de *Biblos* (gener-febrer i març-abril), *Brotéria* (juliol i agost), *Portvcale* (gener-febrer, març-abril, maig-juny) i *O Instituto* (vol. 10 núms. 4 i 5).

Nós núm. 95 (novembre de 1931)

La secció 'Libros' de 'Os homes...' ressenyava *Cerámica portuense* de P. Vitorino (1930) -que ja havia aparegut en el núm. 79 però amb text diferent- i un llibre d'etnologia i un altre de sociologia. L'apartat 'Revistas' ressenyava una revista nova de cultura, *Descobrimento*, en els seus números de primavera i estiu; hi col·laboraven Risco ("Antisemitismo"), Correa Calderón, Gómez de la Serna i el conte de Keyserling; també d'*O Instituto* (vol. 11 núm. 1) i *Portugale* (vol. IV núm. 22).

Nós núm. 98 (febrer de 1932)

'Libros' ressenyava dos opusclets d'arqueologia i història. 'Revistas' reproduïa els sumaris de *Brotéria* (setembre, octubre, novembre desembre i gener), *Biblos* (maig-juny, juliol-agost, setembre-octubre), *Portvcale* (setembre-octubre), *Revista de Guimarães* (juliol-desembre, gener-juny, juliol-desembre), *Revista de Cultura* (Rio de Janeiro, setembre de 1931) i *O Instituto* (vol. 11 núms. 3, 4 i 5).

Nós núm. 99 (març de 1932)

'Os homes...' ressenyava un opusclet d'A. de Mattos (sep. d'*O Instituto*) i reproduïa els sumaris de *Brotéria* (febrer), *Portugale* (novembre-desembre) i *Revista de Espiritismo* (Lisboa, setembre-octubre de 1931).

Nós núm. 100 (abril de 1932)

F.B.B. ressenyava a 'Os homes...' sengles publicacions portugueses de tema científic i arqueolòxic.

Nós núm. 101 (maig de 1932)

L'apartat 'Os homes...' canvià de format, amb lletres més petites, però no de contingut. En aquest número ressenyava el llibre de poemes *Do homem e da terra* de Serafim Leite (Lisboa, 1932). A 'Revistas' reproduïa els sumaris de *Brotéria* (març-abril), *Portucale* (gener-febrer), *O Instituto* (vol. 11 núm. 1), *A Águia* (gener-febrer, març-abril), *Revista de Guimarães* (octubre-desembre) i *Pensamento, Revista Internacional, Orgao do Instituto de Cultura Socialista* (Porto, abril de 1932).

Nós núm. 102 (juny de 1932)

'Libros' ressenyava *Peregrino da noite* d'Anrique Paço d'Arcos (1931) i *Antonio Nobre e as grandes correntes literarias do século desanove* d'Augusto Ferreira Nobre (Porto, 1931). A 'Revistas' citava un article de *Revista de Cultura* (Rio de Janeiro, febrer).

Nós núm. 105 (setembre de 1932)

'Os homes...' citava un article de *Brotéria* (agost-setembre) i en comentava un altre de la *Revista de Cultura* (juliol). Recollia com "publicacions recibidas" *Brotéria* (agost-setembre), *Portucale* (gener-febrer), *O Instituto* (vol. 12 núm. 5), *A Águia* (maig-juliol), *Revista de Guimarães* (gener-juny), *Biblos* (novembre-desembre).

Nós núm. 106 (octubre de 1932)

La secció 'Os homes...' ressenyava la traducció italiana dels poemes d'António Nobre feta per Guido Battelli i publicada a Florència.

Nós núm. 109 (gener de 1933)

'Libros' publicava les ressenyes de *Chaves Antiga* del general Ribeiro de Carvalho (Lisboa, 1929), feta per López Cuevillas; de *Das origens da poesia lírica...* de Rodrigues Lapa (Lisboa, 1929), d'*O elogio do amor*, poemari de Pais de Figuei-

redo (Porto, 1931) i de *Contribuição para a antropologia...* i *Gravuras rupestres no Brasil*, de A. Mendes de Correa (Porto, 1931 i 1932), fetes per Risco.

Nós núm. 110 (febrer de 1933)

Com a 'Publicacions recibidas' esmentava *Descobrimento* (Lisboa, números d'estiu i de tardor) i, amb signatura de Risco, en feia una llarga ressenya de quatre articles sobre Goethe. Citava les capçaleres de *Seara Nova*, *Brotéria* (febrer), *O Instituto* (vol. 4 núm. 1), *Portucale* (novembre-desembre), *Revista de Cultura* (febrer) i *Revista de Espiritismo* (setembre-octubre).

Nós núm. 114 (juny de 1933)

La secció 'Os homes...' donava la notícia de la mort de l'enginyer i professor universitari de Porto Rui de Serpa Pinto, treballs del qual havien estat citats a *Nós*. Li dedicava un llarg article signat per F. L. C. A les 'Revistas' citava el sumari del *Boletim de Filologia* (Lisboa, 1932, vol. I fasc. 2).

Nós núm. 118 (octubre de 1933)

R.C.C. [Ricardo Carballo Calero] signava la ressenya sobre Branquinho da Fonseca i el seu poemari *Mar coalhado* (Coimbra, 1932) a 'Os homes...'. A 'Revistas' apareixen sengles comentaris de *Boletin de Filologia* (fasc. 3 i 4) i de tres opuscles d'etnografia.

Nós núm. 120 (desembre de 1933)

'Revistas' ressenyava la revista *Rumo* (Rio de Janeiro, núms. 3 a 6, 1933), citava un parell d'articles apareguts a *Seara Nova* (núms. 366 i 367) i reproduïa el sumari d'*O Instituto* (núm. 86).

Nós núm. 122 (febrer de 1934)

L'apartat 'Novas' esmentava la reedició a Coimbra de les obres completes de Gil Vicente, sota direcció del Sr. Marques Braga. A 'Libros' V. R. ressenyava *No centenario de Martins Sarmento* d'A. Mendes Correia (Lisboa, 1933), i a 'Revistas' es reproduïa els sumaris de *Boletim de Filologia* (tom II fasc. 2), amb una llarga

ressenya, *Brotéria* (gener i febrer), *Revista de Guimarães* (monogràfic dedicat a Martins Sarmento) i de *Revista de Espiritismo* citava alguns articles dels dos darrers números de 1933.

Nós núm. 123 (març de 1934)

L'apartat 'Libros' d'*'Os homes...'* ressenyava la miscelània d'homenatge a l'arqueòleg Martins Sarmento (1833-1899) amb motiu del centenari del seu naixement, editat per la societat homònima de Guimarães. Hi col·laboraven, entre d'altres, López Cuevillas, Bouza Brey i Risco. El sumari de treballs i la petita ressenya inicial ocupaven dues columnes i mitja. 'Revistas' reproduïa el sumari d'*O Instituto* (vol. 16 núm. 3).

Nós núm. 126-127 (juny-juliol de 1934)

L'habitual secció '*Os homes...*' es feia ressò de la publicació de *Poesías de Gil Vicente* (Madrid, 1934) -les que va escriure en castellà- en edició de Dámaso Alonso. La ressenya, signada per R.C.C., servia per a remarcar la semblança entre el portuguès i el gallec en el segle XV i la necessitat de que els lectors gallecs poguessin disposar d'una edició de les poesies en portuguès de Gil Vicente.

L'apartat de revistes incloïa els sumaris de *Broteira* [sic] (març de 1934), *Trabalhos da Sociedade Portuguesa de Antropologia e Etnologia* (gener? i febrer), *Portvcale* (desembre i maig), *O Instituto* (vol. 15 núm. 5 i vol. 16 núm. 1) i *Revista de Cultura* (gener).

Nós núm. 128-129 (agost-setembre de 1934)

Les revistes portugueses el sumari de les quals reproduïa eran *Brotéria* (abril, juliol), *Revista de Guimarães* (gener-març), *Portvcale* (gener-abril), *O Instituto* (vol. 16 núms. 3 i 4), *Revista de Cultura* (març) i *Seara Nova* (núms. 196 i 198).

Nós núm. 130 (octubre de 1934)

'Revistas' reproduïa els sumaris de *Brotéria* (abril, maig i juliol).

Nós núm. 131-132 (novembre-desembre de 1934)

Entre les ressenyes de llibres hi havia la de l'estudi etnogràfic *As telhas do teu telhado* de J.R. Santos Junior, editat pel Seminario de Estudos Galegos. A l'apartat de revistes publicava els sumaris de *Brotéria* (agost-setembre, octubre, novembre i desembre), *Revista de Cultura* (juliol, setembre, agost i octubre, per aquest ordre), *Boletim de Filologia* (tom II fasc. 4), *Revista de Guimarães* (abril-juny) i *Portvcale* (maig-juny i juliol-agost).

Nós núm. 134 (febrer de 1935)

Fermín Bouza Brey publicava l'article "Camoens e Pondal". A l'apartat de revistes es feia ressò de la publicació del núm. 425, de data 7 de febrer, de *Seara Nova*, dedicat al centenari d'Eduardo Pondal. Entre les revistes reproduïa els sumaris de *Biblos* ("maio a agosto"), *Portvcale* (setembre-desembre), *Brotéria* (juny), *Revista de Cultura* (novembre-desembre), *O Instituto* (vol. 16 núm. 5).

Nós núm. 136 (abril de 1935)

Ressenyava *Lamego en el arte portugués*, de Carlos Passos, i quatre treballs d'arqueologia i història sobre Guimarães, de Luis Pina (editats entre 1928 i 1932). A l'apartat de revistes incloïa els sumaris de *Brotéria* (març i abril), *Revista de Espiritismo* (juliol-agost, setembre-octubre i novembre-desembre) i *Revista de Cultura* (abril).

Aquesta és, pràcticament (he deixat algun article sobre arqueologia), la presència portuguesa a la revista *Nós*. Per tal de veure amb més facilitat la trajectòria i la freqüència amb què les diverses publicacions esmentades arribaren a la redacció de la revista ourensana, faig dos quadres, relativament senzills, un referit a llibres i articles -preferentment literaris- i un altre dedicat a les revistes.

La importància de les revistes portugueses era destacada per *Nós* en els següents termes:

Se en xeneral todal-as revistas de literatura e cultura teçen intrés pra nós, as que nos envían do país irmán, Portugal, téñena en grado sumo porque en moitos casos son como complemento ou axuda da labor que nós mesmos vimos realizando. Por outra parte a compenetración e conocimento mutuo entre literatos e cultistas dos dous pobos ten unha grandísima importancia

nestes tempos en que o Atlantismo afincase fondamente na concència de portugueses e galegos (*Nós* núm. 37, gener de 1927).

Pels sumaris que *Nós* publicava podem deduir la temàtica de les revistes:

A Águia, òrgan de la societat Renascença Portuguesa (Porto). Era la principal publicació del *saudosismo*, moviment que basava el seu pensament en l'exaltació de la *saudade* o tret definidor de l'ànima portuguesa en tant que sentiment de nostàlgia i malenconia. Aquest moviment fou un dels principals alenadors del nacionalisme portuguès. Fundaren la revista Teixeira de Pascoaes, Leonardo Coimbra, Jaime Cortesão i Álvaro Pinto. Es publicà, en diverses etapes, entre 1910 i 1932.

Nação Portuguesa seria una revista paraorgànica, vinculada al moviment integralista d'António Sardinha. En diverses ocasions, els homes de *Nós* varen retreure als integralistes portuguesos el seu esquematisme nacionalista Espanya-Portugal, que a penes deixava espai per al nacionalisme galleg.

Brotéria era una revista catòlica (de línia tradicionalista) encara que no tots els seus articles tenien un contingut estrictament religiós.

O Instituto era una revista vinculada a la Universitat de Coimbra.

Biblos era la revista de la Facultat de Lletres de la mateixa universitat.

Gil Vicente era definida per *Nós* com a "*interesantíssima revista mensal literaria e de cultura nacionalista*" (*Nós* núm. 37, gener de 1927).

La presència portuguesa a la revista *Nós* fou constant, gairebé des de l'inici de la seva publicació fins als seu final el 1936 (1935). En principi, no hi havia gaire distinció segons el tipus de revista, llevat de les més específiques (les arqueològiques, posem per cas). Així, convivien les que estaven vinculades a la política integralista (ultranacionalista) com *Nação Portuguesa* o *Gil Vicente*, amb aquelles de cert nivell qualitatiu en matèria literària, com *Seara Nova* o *A Águia*.

Aquestes revistes no aportaven, llevat potser de *Seara Nova*, gaire novetats sobre la literatura portuguesa més avançada i, així, a penes hi trobem una cita referida a Pessoa i dues a Almada Negreiros (i com a il·lustrador). També apareixia a les planes de *Nós* Eugênio de Andrade però sense la freqüència que la seva qualitat faria esperar. Cal tenir present que els homes de *Nós*, molt especialment Risco, tampoc no aspiraven a gaire més novetats, sinó que volien una simple reproducció de les idees que aplicaven a Portugal: la *saudade*. Qualsevol supòsit que

no passés per les coordenades d'aquesta, estava condemnat a ser pràcticament ignorat. En aquest sentit, cal no oblidar que, pels homes de *Nós*, Portugal no era percebut com a Europa ni, menys encara, com a estranger sinó com a una mena d'igual separat (igual per les seves essències, separat per l'acció dissolutiva d'Espanya).

Taula 1. Revistes portugueses a *Nós* segons data de la seva publicació

Revista	Period.	Núm	Data	<i>Nós</i>	Data	Cita
<i>A Águia</i>		101	mai 1920		4 gen 1921	sumari
<i>A Águia</i>		102	jun 1920		4 gen 1921	sumari
<i>A Águia</i>		115-7	jun 1920		11 jun 1922	sumari
<i>A Águia</i>		3			14 des 1922	sumari
<i>A Águia</i>		2			14 des 1922	sumari
<i>A Águia</i>		1			14 des 1922	sumari
<i>A Águia</i>			nov 1922		16 feb 1923	sumari
<i>A Águia</i>					18 jul 1923	sumari
<i>A Águia</i>			jun 1925		26 feb 1926	sumari
<i>A Águia</i>		31	gen 1925		22 set 1925	cita
<i>A Águia</i>		32	abr 1925		22 set 1925	cita
<i>A Águia</i>		33	jun 1925		22 set 1925	cita
<i>A Águia</i>		41			35 nov 1926	sumari
<i>A Águia</i>		43			35 nov 1926	sumari
<i>A Águia</i>		47			35 nov 1926	sumari
<i>A Águia</i>		45			35 nov 1926	sumari
<i>A Águia</i>		38			35 nov 1926	sumari
<i>A Águia</i>		44			35 nov 1926	sumari
<i>A Águia</i>		40			35 nov 1926	sumari
<i>A Águia</i>		37			35 nov 1926	sumari
<i>A Águia</i>		39			35 nov 1926	sumari
<i>A Águia</i>		42			35 nov 1926	sumari
<i>A Águia</i>		46			35 nov 1926	sumari
<i>A Águia</i>		48			35 nov 1926	sumari
<i>A Águia</i>			abr-jun		47 nov 1927	sumari
<i>A Águia</i>		59	jul-set 1927		48 des 1927	sumari
<i>A Águia</i>			oct 1929		61 gen 1929	sumari
<i>A Águia</i>			jul 1929		61 gen 1929	sumari
<i>A Águia</i>			des 1929		65 mai 1929	sumari
<i>A Águia</i>			nov 1929		65 mai 1929	sumari
<i>A Águia</i>			gen-mar 1929		69 ago 1929	sumari
<i>A Águia</i>		12			79 jul 1930	sumari

Revista	Period.	Núm	Data	Nós	Data	Cita
<i>A Águia</i>	bimens		gen-feb 1932	101	mai 1932	sumari
<i>A Águia</i>	bimens		mar-abr 1932	101	mai 1932	sumari
<i>A Águia</i>	bimens		mai-jul 1932	105	set 1932	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		mai-jun 1926	34	oct 1926	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		jun-jul 1926	34	oct 1926	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		mar-abr 1926	34	oct 1926	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		gen 1927	40	abr 1927	sumari
<i>Biblos</i>	bimens	4-5	abr-mai 1927	47	nov 1927	sumari
<i>Biblos</i>	bimens	6-7	jun-jul 1927	47	nov 1927	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		ago-oct 1927	48	des 1927	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		mar-abr 1928	58	oct 1928	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		mai-jun 1928	58	oct 1928	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		set-oct 1928	61	gen 1929	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		nov-des 1928	62	feb 1929	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		gen-feb 1929	65	mai 1929	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		mar-abr 1929	66	jun 1929	sumari
<i>Biblos</i>	mensual	6	jun 1929	68	ago 1929	sumari
<i>Biblos</i>	mensual	5	mai 1929	68	ago 1929	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		jul-ago 1929	74	feb 1930	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		set-oct 1929	74	feb 1930	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		nov-des 1929	74	feb 1930	sumari
<i>Biblos</i>	bimens	V		80	ago 1930	sumari
<i>Biblos</i>	bimens	VI		80	ago 1930	sumari
<i>Biblos</i>	bimens	VI	mai-jun 1930	82	oct 1930	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		mar-abr 1931	93	set 1931	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		gen-feb 1931	93	set 1931	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		jul-ago 1931	98	feb 1932	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		mai-jun 1931	98	feb 1932	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		set-oct 1931	98	feb 1932	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		nov-des 1931	105	set 1932	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		mai-jun 1935	134	feb 1935	sumari
<i>Biblos</i>	bimens		jul-ago 1935	134	feb 1935	sumari
<i>Boletim de Filologia</i>		I-2	1.932	114	jun 1933	sumari
<i>Boletim de Filologia</i>		I-3	1.932	118	oct 1933	sumari
<i>Boletim de Filologia</i>		I-4	1.932	118	oct 1933	sumari
<i>Boletim de Filologia</i>		II-2		122	feb 1934	sumari

Revista	Period.	Núm	Data	<i>Nós</i>	Data	Cita
<i>Boletim de Filologia</i>		II-4		131-132	nov-des 1934	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		des 1928	61	gen 1929	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		gen 1929	64	abr 1929	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		feb 1929	64	abr 1929	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		mar 1929	64	abr 1929	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		abr 1929	65	mai 1929	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual	VI	jun 1929	68	ago 1929	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual	VI	jul 1929	69	set 1929	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual	VI	ago 1929	69	set 1929	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		ago 1929	75	mar 1930	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		set 1929	75	mar 1930	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		oct 1929	75	mar 1930	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		nov 1929	75	mar 1930	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		des 1929	75	mar 1930	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		feb 1930	76	abr 1930	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		mar 1930	77	mai 1930	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		mai 1930	78	jun 1930	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual	VI	jun 1930	81	set 1930	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual	XI-2	jul 1930?	82	oct 1930	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual	XI-3	set 1930?	82	oct 1930	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		nov 1930	84	des 1930	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		oct 1930	84	des 1930	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		des 1930	86	feb 1931	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		jul 1931	93	set 1931	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		ago 1931	93	set 1931	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		set 1931	98	feb 1932	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		oct 1931	98	feb 1932	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		nov 1931	98	feb 1932	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		des 1931	98	feb 1932	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		gen 1932	98	feb 1932	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		feb 1932	99	mar 1932	sumari
<i>Brotéria</i>	bimens		mar-ab 1932	101	mai 1932	sumari
<i>Brotéria</i>	bimens		ago-set 1932	105	set 1932	cita
<i>Brotéria</i>	mensual		febrer 1933	110	feb 1933	cita
<i>Brotéria</i>	mensual		gen 1934	122	feb 1934	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		feb 1934	122	feb 1934	sumari

Revista	Period.	Núm	Data	<i>Nós</i>	Data	Cita
<i>Brotéria</i>	mensual		mar 1934	126-127	jun-jul 1934	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		abr 1934	128-129	ago-set 1934	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		jul 1934	128-129	ago-set 1934	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		abr 1934	130	oct 1934	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		mai 1934	130	oct 1934	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		jul 1934	130	oct 1934	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		ago-set 1934	131-132	nov-des 1934	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		oct 1934	131-132	nov-des 1934	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		nov 1934	131-132	nov-des 1934	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		des 1934	131-132	nov-des 1934	sumari
<i>Brotéria.</i>	mensual		gen 1935	134	feb 1935	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		mar 1935	136	abr 1935	sumari
<i>Brotéria</i>	mensual		abr 1935	136	abr 1935	sumari
<i>Contemporânea</i>		?1			12	ago 1922
<i>Contemporânea</i>		?2			12	ago 1922
<i>Contemporânea</i>		5	nov 1922?		16	fev 1923
<i>Contemporânea</i>		?3			17	mar 1923
<i>Contemporânea</i>		4			17	mar 1923
<i>Descobrimento</i>	trimes ?		estiu 1931	95	nov 1931	ressen
<i>Descobrimento</i>	trimes ?		primav 1931	95	nov 1931	ressen
<i>Descobrimento</i>	trimes ?		estiu 1932	110	fev 1933	cita
<i>Descobrimento</i>	trimes ?		tardor 1932	110	fev 1933	cita
<i>Eleusis</i>	mensual			58	oct 1928	ressen
<i>Gil Vicente</i>			nov-des 1925	28	abr 1926	
<i>Gil Vicente</i>		1	1.926	34	oct 1926	sumari
<i>Gil Vicente</i>		2	1.926	34	oct 1926	sumari
<i>Gil Vicente</i>		2 ^a 5		37	gen 1927	sumari
<i>Gil Vicente</i>		2 ^a 6		37	gen 1927	sumari
<i>Gil Vicente</i>		3-4	1.928	73	gen 1930	sumari
<i>Gil Vicente</i>		5-6	1.928	73	gen 1930	sumari
<i>Gil Vicente</i>		7-8	1.928	73	gen 1930	sumari
<i>Gil Vicente</i>		9-10	1.928	73	gen 1930	sumari
<i>Nação Portuguesa</i>			gen 1923	17	mar 1923	cita
<i>Nação Portuguesa</i>		3		22	set 1925	ressen
<i>Nação Portuguesa</i>		4		22	set 1925	ressen
<i>Nação Portuguesa</i>		5-6	1.925	24	des 1925	

Revista	Period.	Núm	Data	<i>Nós</i>	Data	Cita
<i>Nação Portuguesa</i>		7-8	1.925	28	abr 1925	
<i>Nação Portuguesa</i>		IV 1		39	mar 1927	sumari
<i>Nação Portuguesa</i>		IV 4		45	set 1927	sumari
<i>Nação Portuguesa</i>		IV 6		48	des 1927	sumari
<i>Nação Portuguesa</i>		IV 7		48	des 1927	sumari
<i>Nação Portuguesa</i>		IV 9		58	oct 1928	sumari
<i>Nação Portuguesa</i>		IV 10		58	oct 1928	sumari
<i>Nação Portuguesa</i>		IV 11		58	oct 1928	sumari
<i>Nação Portuguesa</i>		V 5		61	gen 1929	sumari
<i>Nação Portuguesa</i>		V 6		61	gen 1929	sumari
<i>Nação Portuguesa</i>		V 8		66	jun 1929	sumari
<i>Nação Portuguesa</i>		V 9		66	jun 1929	sumari
<i>Nação Portuguesa</i>		V 11	mai	68	ago 1929	sumari
<i>Nação Portuguesa</i>		V 12		69	set 1929	sumari
<i>Nação Portuguesa</i>		VI 1		69	set 1929	sumari
<i>O Instituto</i>			1.926	29	mai 1926	sumari
<i>O Instituto</i>		4		34	oct 1926	sumari
<i>O Instituto</i>		74	1.927	47	nov 1927	sumari
<i>O Instituto</i>		5-3		61	gen 1929	sumari
<i>O Instituto</i>		5-4		62	feb 1929	sumari
<i>O Instituto</i>		5-5		65	mai 1929	sumari
<i>O Instituto</i>		6-3		68	ago 1929	sumari
<i>O Instituto</i>		6-4		68	ago 1929	sumari
<i>O Instituto</i>		6-5		68	ago 1929	sumari
<i>O Instituto</i>		7-1		74	feb 1930	sumari
<i>O Instituto</i>		7-2		74	feb 1930	sumari
<i>O Instituto</i>		7-3		74	feb 1930	sumari
<i>O Instituto</i>		7-4		76	abr 1930	sumari
<i>O Instituto</i>		7-5		76	abr 1930	sumari
<i>O Instituto</i>		8-1		77	mai 1930	sumari
<i>O Instituto</i>		8-2		77	mai 1930	sumari

Revista	Period.	Núm	Data	<i>Nós</i>	Data	Cita
<i>O Instituto</i>		8-3		79	jul 1930	sumari
<i>O Instituto</i>		8-4		80	ago 1930	sumari
<i>O Instituto</i>		8-5		82	ago 1930	sumari
<i>O Instituto</i>		9-2		84	des 1930	sumari
<i>O Instituto</i>		9-3		86	feb 1930	sumari
<i>O Instituto</i>		9-4		86	feb 1930	sumari
<i>O Instituto</i>		10-4		93	set 1931	sumari
<i>O Instituto</i>		10-5		93	set 1931	sumari
<i>O Instituto</i>		11-1		95	nov 1931	sumari
<i>O Instituto</i>		11-3		98	feb 1932	sumari
<i>O Instituto</i>		11-4		98	feb 1932	sumari
<i>O Instituto</i>		11-5		98	feb 1932	sumari
<i>O Instituto</i>		II-1		101	mai 1932	sumari
<i>O Instituto</i>		12-5		105	set 1932	sumari
<i>O Instituto</i>		4-1		110	feb 1933	cita
<i>O Instituto</i>		86		120	des 1933	sumari
<i>O Instituto</i>		16-3		123	mar 1934	sumari
<i>O Instituto</i>		15-5		126-127	jun-jul 1934	sumari
<i>O Instituto</i>		16-1		126-127	jun-jul 1934	sumari
<i>O Instituto</i>		16-3*		128-129	ago-set 1934	sumari
<i>O Instituto</i>		16-4		128-129	ago-set 1934	sumari
<i>O Instituto</i>		16-5		134	feb 1935	sumari
<i>Pensamento</i>	mens ?		abr 1932	101	mai 1932	sumari
<i>Porto Académico</i>		3-4		15	gen 1923	cita
<i>Porto Académico</i>				16	feb 1923	cita
<i>Porto Académico</i>		11		17	mar 1923	cita
<i>Portucale</i>	bimens			60	des 1928	sumari
<i>Portucale</i>	bimens	?7	gen-feb 1929	64	abr 1929	sumari
<i>Portucale</i>	bimens	6	nov-ds 1928?	64	abr 1929	sumari
<i>Portucale</i>	bimens		mar-abr 1929	68	ago 1929	sumari
<i>Portucale</i>	bimens		mai-jun 1929	69	set 1929	sumari
<i>Portucale</i>	bimens		jul-ago 1929	73	gen 1930	sumari
<i>Portucale</i>	bimens		set-oct 1929	74	feb 1930	sumari
<i>Portucale</i>	bimens		nov-des 1929	74	feb 1930	sumari
<i>Portucale</i>	bimens		gen-feb 1930	77	mai 1930	sumari

Revista	Period.	Núm	Data	Nós	Data	Cita
<i>Portucale</i>	bimens	14		79	jul 1930	sumari
<i>Portucale</i>	bimens	15		82	oct 1930	sumari
<i>Portucale</i>	bimens		gen-feb	93	set 1931	sumari
<i>Portucale</i>	bimens		mar-abr	93	set 1931	sumari
<i>Portucale</i>	bimens		mai-jun	93	set 1931	sumari
<i>Portucale</i>	bimens	IV-22		95	nov 1931	sumari
<i>Portucale</i>	bimens		set-oct 1931	98	feb 1932	sumari
<i>Portucale</i>	bimens		nov-des 1931	99	mar 1932	sumari
<i>Portucale</i>	bimens		gen-feb 1932	101	mai 1932	sumari
<i>Portucale</i>	bimens		gen-feb 1932	105	set 1932*	cita
<i>Portucale</i>	bimens		nov-des 1932	110	feb 1933	cita
<i>Portucale</i>	mensual		mai 1934	126-127	jun-jul 1934	sumari
<i>Portucale</i>	mensual		des 1933	126-127	jun-jul 1934	sumari
<i>Portucale</i>	quatrим		gen-abr 1934	128-129	ago-set 1934	sumari
<i>Portucale</i>	bimens		jul-agosto 1934	131-132	nov-des 1934	sumari
<i>Portucale</i>	bimens		mai-jun 1934	131-132	nov-des 1934	sumari
<i>Portucale</i>	bimens		set-des 1934	134	feb 1934	sumari
<i>Princípio</i>	mensual?	2	juny 1930	79	jul 1930	sumari
<i>Princípio</i>	mensual?	4		84	des 1930	sumari
<i>Revista de Guimarães</i>			jul-set 1922	15	gen 1923	sumari
<i>Revista de Guimarães</i>	trimestral		abr-jun 1925	22	set 1925	sumari
<i>Revista de Guimarães</i>	semestral		gen-jun 1926	34	oct 1926	sumari
<i>Revista de Guimarães</i>	semestral		jul-des 1928	66	jun 1929	sumari
<i>Revista de Guimarães</i>	semestral	12	gen-jun 1930	82	oct 1930	sumari
<i>Revista de Guimarães</i>	semestral		jul-des 1930	98	feb 1932	sumari
<i>Revista de Guimarães</i>	semestral		gen-jun 1931	98	feb 1932	sumari
<i>Revista de Guimarães</i>	semestral		jul-des 1931	98	feb 1932	sumari
<i>Revista de Guimarães</i>	trimestral		oct-des 1932	101	mai 1932	sumari
<i>Revista de Guimarães</i>	semestral		gen-jun 1932	105	set 1932	sumari
<i>Revista de Guimarães</i>				122	feb 1934	sumari
<i>Revista de Guimarães</i>	trimestral		gen-mar 1934	128-129	ago-set 1934	sumari
<i>Revista de Guimarães</i>	trimestral		abr-jun 1934	131-132	nov-des 1934	sumari
<i>Revista de Espiritismo</i>	bimens		set-oct 1931	99	mar 1932	sumari
<i>Revista de Espiritismo</i>	bimens		set-oct 1932	110	feb 1933	cita
<i>Revista de Espiritismo</i>	bimens		set-oct 1933	122	feb 1934	cita art

Revista	Period.	Núm	Data	<i>Nós</i>	Data	Cita
<i>Revista de Espiritismo</i>	bimens		nov-des 1933	122	feb 1934	cita art
<i>Revista de Espiritismo</i>	bimens		jul-ago 1934	136	abr 1935	sumari
<i>Revista de Espiritismo</i>	bimens		set-oct 1934	136	abr 1935	sumari
<i>Revista de Espiritismo</i>	bimens		nov-des 1934	136	abr 1935	sumari
<i>Seara Nova</i>		1	oct 1920	9	gen 1922	ressen
<i>Seara Nova</i>	mensual	100	març?	45	set 1927	sumari
<i>Seara Nova</i>	mensual	101	abril?	45	set 1927	sumari
<i>Seara Nova</i>	mensual	102	juny?	45	set 1927	sumari
<i>Seara Nova</i>	mensual	103	juliol?	45	set 1927	sumari
<i>Seara Nova</i>	mensual	104	agost	47	nov 1927	sumari
<i>Seara Nova</i>	mensual	105	setembre	47	nov 1927	sumari
<i>Seara Nova</i>	quinzen?	106	setembre	48	des 1927	sumari
<i>Seara Nova</i>				58	oct 1928	cita
<i>Seara Nova</i>		139		64	abr 1929	sumari
<i>Seara Nova</i>		140		64	abr 1929	sumari
<i>Seara Nova</i>		141		66	jun 1929	sumari
<i>Seara Nova</i>		156		66	jun 1929	sumari
<i>Seara Nova</i>		160		68	ago 1929	sumari
<i>Seara Nova</i>		161		68	ago 1929	sumari
<i>Seara Nova</i>		162		68	ago 1929	sumari
<i>Seara Nova</i>		163		68	ago 1929	sumari
<i>Seara Nova</i>		164		68	ago 1929	sumari
<i>Seara Nova</i>		165		68	ago 1929	sumari
<i>Seara Nova</i>		166		68	ago 1929	sumari
<i>Seara Nova</i>		167		68	ago 1929	sumari
<i>Seara Nova</i>		168		68	ago 1929	sumari
<i>Seara Nova</i>		169		68	ago 1929	sumari
<i>Seara Nova</i>		170		69	set 1929	sumari
<i>Seara Nova</i>		171		69	set 1929	sumari

La presència portuguesa a la revista *Nós*

Revista	Period.	Núm	Data	<i>Nós</i>	Data	Cita
<i>Seara Nova</i>				74	feb 1930	cita
<i>Seara Nova</i>	setman?		mar 1930 (4)	79	jul 1930	sumari
<i>Seara Nova</i>	setman?		abr 1930 (1)	79	jul 1930	sumari
<i>Seara Nova</i>		208		81	set 1930	cita
<i>Seara Nova</i>		209		81	set 1930	cita
<i>Seara Nova</i>		210		81	set 1930	cita
<i>Seara Nova</i>		211		81	set 1930	cita
<i>Seara Nova</i>				84	des 1930	cita
<i>Seara Nova</i>				110	feb 1930	cita
<i>Seara Nova</i>		366		120	des 1933	cita
<i>Seara Nova</i>		367		120	des 1933	cita
<i>Seara Nova</i>		196		128-129	ago-set 1934	sumari
<i>Seara Nova</i>		198		128-129	ago-set 1934	sumari
<i>Seara Nova</i>		425		134	feb 1934	cita

Aquesta pàgina és en blanc intencionadament

Taula 2. Revistes portugueses segons data de publicació de *Nós*

Nós	Data	Objecte	Revista portuguesa	Número	Data
	4 gen 1921	sumari	<i>A Águia</i>	101	
	4 gen 1921	sumari	<i>A Águia</i>	102	
	6 ago 1921	sumari	<i>Rev. Fac. Letras Porto</i>	3	
	6 ago 1921	sumari	<i>Rev. Fac. Letras Porto</i>	4	
	9 gen 1922	ress.	<i>Seara Nova</i>	1	oct 1921
	11 jun 1922	sumari	<i>A Águia</i>	115-117	
	12 ago 1922	cita	<i>Contemporânea</i>		
	12 ago 1922	cita	<i>Contemporânea</i>		
	14 des 1922	sumari	<i>A Águia</i>	1	
	14 des 1922	sumari	<i>A Águia</i>	3	
	14 des 1922	sumari	<i>A Águia</i>	2	
	15 gen 1923		<i>Contemporânea</i>	5	nov 1922?
	15 gen 1923		<i>Revista de Guimarães</i>		jul-set 1922
	15 gen 1923		<i>Porto Académico</i>	3	
	15 gen 1923		<i>Porto Académico</i>	4	
	16 feb 1923	sumari	<i>Porto Académico</i>		gen 1923
	16 feb 1922	sumari	<i>A Águia</i>		nov 1922
	17 mar 1923	ress.	<i>Contemporânea</i>	4	
	17 mar 1923	ress.	<i>Contemporânea</i>	?3	
	17 mar 1923	cita	<i>Nação Portuguesa</i>		gen 1923
	17 mar 1923	cita	<i>Porto Académico</i>	11	
	18 jul 1923	sumari	<i>A Águia</i>		
	22 set 1925	cita	<i>A Águia</i>	32	abr 1925
	22 set 1925	cita	<i>A Águia</i>	31	gen 1925
	22 set 1925	cita	<i>A Águia</i>	33	jun 1925
	22 set 1925	ress.	<i>Nação Portuguesa</i>	3	
	22 set 1925	ress.	<i>Nação Portuguesa</i>	4	
	22 set 1925	sumari	<i>Revista de Guimarães</i>		abr-jun 1925
	24 des 1925		<i>Nação Portuguesa</i>	5-6	
	26 des 1925	sumari	<i>A Águia</i>		jun 1925

La presència portuguesa a la revista *Nós*

Nós	Data	Objecte	Revista portuguesa	Número	Data
28	abr 1926		<i>Nação Portuguesa</i>	7-8	1.926
28	abr 1926		<i>Gil Vicente</i>		nov-des 1925
29	mai 1926		<i>O Instituto</i>	73	1.926
34	oct 1926	sumari	<i>Biblos</i>		mai-jun 1926
34	oct 1926	sumari	<i>Biblos</i>		jun-jul 1926
34	oct 1926	sumari	<i>Biblos</i>		mar-abr 1926
34	oct 1926	sumari	<i>Gil Vicente</i>	1	1.926
34	oct 1926	sumari	<i>Gil Vicente</i>	2	1.926
34	oct 1926	sumari	<i>O Instituto</i>	4	
34	oct 1926	sumari	<i>Revista de Guimarães</i>		gen-jun 1926
35	nov 1926	sumari	<i>A Águia</i>	37	
35	nov 1926	sumari	<i>A Águia</i>	38	
35	nov 1926	sumari	<i>A Águia</i>	39	
35	nov 1926	sumari	<i>A Águia</i>	40	
35	nov 1926	sumari	<i>A Águia</i>	41	
35	nov 1926	sumari	<i>A Águia</i>	42	
35	nov 1926	sumari	<i>A Águia</i>	43	
35	nov 1926	sumari	<i>A Águia</i>	44	
35	nov 1926	sumari	<i>A Águia</i>	45	
35	nov 1926	sumari	<i>A Águia</i>	46	
35	nov 1926	sumari	<i>A Águia</i>	47	
35	nov 1926	sumari	<i>A Águia</i>	48	
37	gen 1927	sumari	<i>Gil Vicente</i>	2 ^a 5	
37	gen 1927	sumari	<i>Gil Vicente</i>	2 ^a 6	
39	mar 1927	sumari	<i>Nação Portuguesa</i>	IV 1	
40	abr 1927	sumari	<i>Biblos</i>		gen 1927
45	set 1927	sumari	<i>Nação Portuguesa</i>	IV 4	
45	set 1927	sumari	<i>Seara Nova</i>	100	març?
45	set 1927	sumari	<i>Seara Nova</i>	101	abril?
45	set 1927	sumari	<i>Seara Nova</i>	102	juny?
45	set 1927	sumari	<i>Seara Nova</i>	103	juliol?
47	nov 1927	sumari	<i>A Águia</i>		abr-mai
47	nov 1927	sumari	<i>Biblos</i>	4-5	abr-mai 1927
47	nov 1927	sumari	<i>Biblos</i>	6-7	jun-jul 1927
47	nov 1927	sumari	<i>O Instituto</i>	74	1.927

Nós	Data	Objecte	Revista portuguesa	Número	Data
47	nov 1927	sumari	<i>Seara Nova</i>	104	agost
47	nov 1927	sumari	<i>Seara Nova</i>	105	setembre
48	des 1927	sumari	<i>A Águia</i>	59	jun-set 1927
48	des 1927	sumari	<i>Biblos</i>		ago-oct 1927
48	des 1927	sumari	<i>Nação Portuguesa</i>	IV 6	
48	des 1927	sumari	<i>Nação Portuguesa</i>	IV 7	
48	des 1927	sumari	<i>Seara Nova</i>	106	setembre
58	oct 1928	sumari	<i>Biblos</i>		mar-abr 1928
58	oct 1928	sumari	<i>Biblos</i>		mai-jun 1928
58	oct 1928	ress.	<i>Eleusis</i>		
58	oct 1928	sumari	<i>Nação Portuguesa</i>	IV 9	
58	oct 1928	sumari	<i>Nação Portuguesa</i>	IV 10	
58	oct 1928	sumari	<i>Nação Portuguesa</i>	IV 11	
58	oct 1928	cita	<i>Seara Nova</i>		
60	des 1928	sumari	<i>Portucale</i>		
61	gen 1929	sumari	<i>A Águia</i>		jul 1929
61	gen 1929	sumari	<i>A Águia</i>		oct 1929
61	gen 1929	sumari	<i>Biblos</i>		set-oct 1928
61	gen 1929	sumari	<i>Brotéria</i>		des 1928
61	gen 1929	sumari	<i>Nação Portuguesa</i>	V 5	
61	gen 1929	sumari	<i>Nação Portuguesa</i>	V 6	
61	gen 1929	sumari	<i>O Instituto</i>	5-3	
62	feb 1929	sumari	<i>Biblos</i>		nov-des 1928
62	feb 1929	sumari	<i>O Instituto</i>	5-4	
64	abr 1929	sumari	<i>Brotéria</i>		gen 1929
64	abr 1929	sumari	<i>Brotéria</i>		feb 1929
64	abr 1929	sumari	<i>Brotéria</i>		mar 1929
64	abr 1929	sumari	<i>Portucale</i>	6	nov-des 1928?
64	abr 1929	sumari	<i>Portucale</i>	??	gen-feb 1929
64	abr 1929	sumari	<i>Seara Nova</i>	139	
64	abr 1929	sumari	<i>Seara Nova</i>	140	
65	mai 1929	sumari	<i>A Águia</i>		nov 1929
65	mai 1929	sumari	<i>A Águia</i>		des 1929
65	mai 1929	sumari	<i>Biblos</i>		gen-feb 1929
65	mai 1929	sumari	<i>Brotéria</i>		abr 1929

Nós	Data	Objecte	Revista portuguesa	Número	Data
65	mai 1929	sumari	<i>O Instituto</i>	5-5	
66	jun 1929	sumari	<i>Biblos</i>		mar-abr 1929
66	jun 1929	sumari	<i>Nação Portuguesa</i>	V 8	
66	jun 1929	sumari	<i>Nação Portuguesa</i>	V 9	
66	jun 1929	sumari	<i>Revista de Guimarães</i>		jul-des 1928
66	jun 1929	sumari	<i>Seara Nova</i>	156	
66	jun 1929	sumari	<i>Seara Nova</i>	141	
68	ago 1929	sumari	<i>Biblos</i>	5	mai 1929
68	ago 1929	sumari	<i>Biblos</i>	6	jun 1929
68	ago 1929	sumari	<i>Brotéria</i>	VI	jun 1929
68	ago 1929	sumari	<i>Nação Portuguesa</i>	V 11	mai
68	ago 1929	sumari	<i>O Instituto</i>	6-3	
68	ago 1929	sumari	<i>O Instituto</i>	6-4	
68	ago 1929	sumari	<i>O Instituto</i>	6-5	
68	ago 1929	sumari	<i>Portucale</i>		mar-abr 1929
68	ago 1929	sumari	<i>Seara Nova</i>	160	
68	ago 1929	sumari	<i>Seara Nova</i>	161	
68	ago 1929	sumari	<i>Seara Nova</i>	162	
68	ago 1929	sumari	<i>Seara Nova</i>	163	
68	ago 1929	sumari	<i>Seara Nova</i>	164	
68	ago 1929	sumari	<i>Seara Nova</i>	165	
68	ago 1929	sumari	<i>Seara Nova</i>	166	
68	ago 1929	sumari	<i>Seara Nova</i>	167	
68	ago 1929	sumari	<i>Seara Nova</i>	168	
68	ago 1929	sumari	<i>Seara Nova</i>	169	
69	ago 1929	sumari	<i>A Águia</i>		gen-mar 1929
69	set 1929	sumari	<i>Brotéria</i>	VI	jul 1929
69	set 1929	sumari	<i>Brotéria</i>	VI	ago 1929
69	set 1929	sumari	<i>Nação Portuguesa</i>	V 12	
69	set 1929	sumari	<i>Nação Portuguesa</i>	VI 1	
69	set 1929	sumari	<i>Portucale</i>		mai-jun 1929
69	set 1929	sumari	<i>Seara Nova</i>	170	
69	set 1929	sumari	<i>Seara Nova</i>	171	
73	gen 1930	sumari	<i>Gil Vicente</i>	3-4	1.928
73	gen 1930	sumari	<i>Gil Vicente</i>	5-6	1.928

Nós	Data	Objecte	Revista portuguesa	Número	Data
73	gen 1930	sumari	<i>Gil Vicente</i>	7-8	1.928
73	gen 1930	sumari	<i>Gil Vicente</i>	9-10	1.928
73	gen 1930	sumari	<i>Portucale</i>		jul-agost 1929
74	feb 1930	sumari	<i>Biblos</i>		jul-agost 1929
74	feb 1930	sumari	<i>Biblos</i>		set-oct 1929
74	feb 1930	sumari	<i>Biblos</i>		nov-des 1929
74	feb 1930	sumari	<i>O Instituto</i>	7-1	
74	feb 1930	sumari	<i>O Instituto</i>	7-2	
74	feb 1930	sumari	<i>O Instituto</i>	7-3	
74	feb 1930	sumari	<i>Portucale</i>		set-oct 1929
74	feb 1930	sumari	<i>Portucale</i>		nov-des 1929
74	feb 1930	cita	<i>Seara Nova</i>		
75	mar 1930	sumari	<i>Brotéria</i>		ago 1929
75	mar 1930	sumari	<i>Brotéria</i>		set 1929
75	mar 1930	sumari	<i>Brotéria</i>		oct 1929
75	mar 1930	sumari	<i>Brotéria</i>		nov 1929
75	mar 1930	sumari	<i>Brotéria</i>		des 1929
76	abr 1930	sumari	<i>Brotéria</i>		feb 1930
76	abr 1930	sumari	<i>O Instituto</i>	7-4	
76	abr 1930	sumari	<i>O Instituto</i>	7-5	
77	mai 1930	sumari	<i>Brotéria</i>		mar 1930
77	mai 1930	sumari	<i>O Instituto</i>	8-1	
77	mai 1930	sumari	<i>O Instituto</i>	8-2	
77	mai 1930	sumari	<i>Portucale</i>		gen-feb 1930
78	jun 1930	sumari	<i>Brotéria</i>		mai 1930
79	jul 1930	sumari	<i>A Águia</i>	12	
79	jul 1930	sumari	<i>O Instituto</i>	8-3	
79	jul 1930	sumari	<i>Portucale</i>	14	
79	jul 1930	sumari	<i>Princípio</i>	2	juny 1930
79	jul 1930	sumari	<i>Seara Nova</i>		mar 1930 (4)
79	jul 1930	sumari	<i>Seara Nova</i>		abr 1930 (1)
80	ago 1930	sumari	<i>Biblos</i>	V	
80	ago 1930	sumari	<i>Biblos</i>	VI	
80	ago 1930	sumari	<i>O Instituto</i>	8-4	
81	set 1930	sumari	<i>Brotéria</i>	VI	jun 1930

Nós	Data	Objecte	Revista portuguesa	Número	Data
81	set 1930	cita	<i>Seara Nova</i>	208	
81	set 1930	cita	<i>Seara Nova</i>	209	
81	set 1930	cita	<i>Seara Nova</i>	210	
81	set 1930	cita	<i>Seara Nova</i>	211	
82	oct 1930	sumari	<i>Biblos</i>	VI	mai-jun 1930
82	oct 1930	sumari	<i>Brotéria</i>	XI-2	jul 1930?
82	oct 1930	sumari	<i>Brotéria</i>	XI-3	set 1930?
82	ago 1930	sumari	<i>O Instituto</i>	8-5	
82	oct 1930	sumari	<i>Portucale</i>	15	
82	oct 1930	sumari	<i>Revista de Guimarães</i>	12	gen-jun 1930
84	des 1930	sumari	<i>Brotéria</i>		oct 1930
84	des 1930	sumari	<i>Brotéria</i>		nov 1930
84	des 1930	sumari	<i>O Instituto</i>	9-2	
84	des 1930	sumari	<i>Princípio</i>	4	
84	des 1930	cita	<i>Seara Nova</i>		
86	feb 1930	sumari	<i>O Instituto</i>	9-3	
86	feb 1930	sumari	<i>O Instituto</i>	9-4	
86	feb 1931	sumari	<i>Brotéria</i>		des 1930
93	set 1931	sumari	<i>Biblos</i>		gen-feb 1931
93	set 1931	sumari	<i>Biblos</i>		mar-abr 1931
93	set 1931	sumari	<i>Brotéria</i>		jul 1931
93	set 1931	sumari	<i>Brotéria</i>		ago 1931
93	set 1931	sumari	<i>O Instituto</i>	10-4	
93	set 1931	sumari	<i>O Instituto</i>	10-5	
93	set 1931	sumari	<i>Portucale</i>		gen-feb
93	set 1931	sumari	<i>Portucale</i>		mar-abr
93	set 1931	sumari	<i>Portucale</i>		mai-jun
95	nov 1931	ress.	<i>Descobrimento</i>		primav 1931
95	nov 1931	ress.	<i>Descobrimento</i>		estiu 1931
95	nov 1931	sumari	<i>O Instituto</i>	11-1	
95	nov 1931	sumari	<i>Portucale</i>	IV-22	
98	feb 1932	sumari	<i>Biblos</i>		mai-jun 1931
98	feb 1932	sumari	<i>Biblos</i>		jul-ago 1931
98	feb 1932	sumari	<i>Brotéria</i>		set 1931
98	feb 1932	sumari	<i>Biblos</i>		set-oct 1931

Nós	Data	Objecte	Revista portuguesa	Número	Data
98	feb 1932	sumari	<i>Brotéria</i>		oct 1931
98	feb 1932	sumari	<i>Brotéria</i>		nov 1931
98	feb 1932	sumari	<i>Brotéria</i>		des 1931
98	feb 1932	sumari	<i>Brotéria</i>		gen 1932
98	feb 1932	sumari	<i>O Instituto</i>	11-3	
98	feb 1932	sumari	<i>O Instituto</i>	11-4	
98	feb 1932	sumari	<i>O Instituto</i>	11-5	
98	feb 1932	sumari	<i>Portucale</i>		set-oct 1931
98	feb 1932	sumari	<i>Revista de Guimarães</i>		jul-des 1930
98	feb 1932	sumari	<i>Revista de Guimarães</i>		gen-jun 1931
98	feb 1932	sumari	<i>Revista de Guimarães</i>		jul-des 1931
99	mar 1932	sumari	<i>Brotéria</i>		feb 1932
99	mar 1932	sumari	<i>Portucale</i>		nov-des 1931
99	mar 1932	sumari	<i>Revista de Espiritismo</i>		set-oct 1931
101	mai 1932	sumari	<i>A Águia</i>		gen-feb 1932
101	mai 1932	sumari	<i>A Águia</i>		mar-abr 1932
101	mai 1932	sumari	<i>Brotéria</i>		mar-abr 1932
101	mai 1932	sumari	<i>O Instituto</i>	II-1	
101	mai 1932	sumari	<i>Pensamento</i>		abr 1932
101	mai 1932	sumari	<i>Portucale</i>		gen-feb 1932
101	mai 1932	sumari	<i>Revista de Guimarães</i>		oct-des 1932
105	set 1932*	cita	<i>Portucale</i>		gen-feb 1932
105	set 1932	sumari	<i>A Águia</i>		mai-jul 1932
105	set 1932	sumari	<i>Biblos</i>		nov-des 1931
105	set 1932	cita	<i>Brotéria</i>		ago-set 1932
105	set 1932	sumari	<i>O Instituto</i>	12-5	
105	set 1932	sumari	<i>Revista de Guimarães</i>		gen-jun 1932
110	feb 1930	cita	<i>Seara Nova</i>		
110	feb 1933	cita	<i>Brotéria</i>		febrer 1933
110	feb 1933	cita	<i>Descobrimento</i>		estiu 1932
110	feb 1933	cita	<i>Descobrimento</i>		tardor 1932
110	feb 1933	cita	<i>O Instituto</i>	4-1	
110	feb 1933	cita	<i>Portucale</i>		nov-des 1932
110	feb 1933	cita	<i>Revista de Espiritismo</i>		set-oct 1932
114	jun 1933	sumari	<i>Boletim de Filologia</i>	I-2	1.932

Nós	Data	Objecte	Revista portuguesa	Número	Data
118	oct 1933	sumari	<i>Boletim de Filologia</i>	I-3	1.932
118	oct 1933	sumari	<i>Boletim de Filologia</i>	I-4	1.932
120	des 1933	sumari	<i>O Instituto</i>	86	
120	des 1933	cita	<i>Seara Nova</i>	366	
120	des 1933	cita	<i>Seara Nova</i>	367	
122	feb 1934	sumari	<i>Boletim de Filologia</i>	II-2	
122	feb 1934	sumari	<i>Brotéria</i>		gen 1934
122	feb 1934	sumari	<i>Brotéria</i>		feb 1934
122	feb 1934	cita art.	<i>Revista de Espiritismo</i>		nov-des 1933
122	feb 1934	sumari	<i>Revista de Guimarães</i>		
122	feb 1934	cita art.	<i>Revista de Espiritismo</i>		set-oct 1933
123	mar 1934	sumari	<i>O Instituto</i>	16-3	
126-127	jun-jul 1934	sumari	<i>Brotéria</i>		mar 1934
126-127	jun-jul 1934	sumari	<i>O Instituto</i>	15-5	
126-127	jun-jul 1934	sumari	<i>O Instituto</i>	16-1	
126-127	jun-jul 1934	sumari	<i>Portucale</i>		des 1933
126-127	jun-jul 1934	sumari	<i>Portucale</i>		mai 1934
128-129	ago-set 1934	sumari	<i>Brotéria</i>		abr 1934
128-129	ago-set 1934	sumari	<i>Brotéria</i>		jul 1934
128-129	ago-set 1934	sumari	<i>O Instituto</i>	16-3*	
128-129	ago-set 1934	sumari	<i>O Instituto</i>	16-4	
128-129	ago-set 1934	sumari	<i>Portucale</i>		gen-abr 1934
128-129	ago-set 1934	sumari	<i>Revista de Guimarães</i>		gen-mar 1934
128-129	ago-set 1934	sumari	<i>Seara Nova</i>	196	
128-129	ago-set 1934	sumari	<i>Seara Nova</i>	198	
130	oct 1934	sumari	<i>Brotéria</i>		abr 1934
130	oct 1934	sumari	<i>Brotéria</i>		mai 1934
130	oct 1934	sumari	<i>Brotéria</i>		jul 1934
131-132	nov-des1934	sumari	<i>Boletim de Filologia</i>	II-4	
131-132	nov-des1934	sumari	<i>Brotéria</i>		ago-set 1934
131-132	nov-des1934	sumari	<i>Brotéria</i>		oct 1934
131-132	nov-des1934	sumari	<i>Brotéria</i>		nov 1934
131-132	nov-des1934	sumari	<i>Brotéria</i>		des 1934
131-132	nov-des1934	sumari	<i>Portucale</i>		mai-jun 1934
131-132	nov-des1934	sumari	<i>Portucale</i>		jul-ago 1934

Nós	Data	Objecte	Revista portuguesa	Número	Data
131-132	nov-des1934	sumari	<i>Revista de Guimarães</i>		abr-jun 1934
134	feb 1934	sumari	<i>Portucale</i>		set-des 1934
134	feb 1934	cita	<i>Seara Nova</i>	425	
134	feb 1935	sumari	<i>Biblos</i>		mai-jun 1935
134	feb 1935	sumari	<i>Biblos</i>		jul-ago 1935
134	feb 1935	sumari	<i>Brotéria</i>		mar 1934
134	feb 1935	sumari	<i>Brotéria</i>		jun 1934
134	feb 1935	sumari	<i>O Instituto</i>	16-5	
136	abr 1935	sumari	<i>Brotéria</i>		mar 1935
136	abr 1935	sumari	<i>Brotéria</i>		abr 1935
136	abr 1935	sumari	<i>Revista de Espiritismo</i>		jul-ago 1934
136	abr 1935	sumari	<i>Revista de Espiritismo</i>		set-oct 1934
136	abr 1935	sumari	<i>Revista de Espiritismo</i>		nov-des 1934

Aquesta pàgina és en blanc intencionadament

12. LES LLETRES CATALANES A NÓS O ELS DUBTES ENTRE EL NOUCENTISME I L'AVANTGUARDA

Dels membres del grup Nós Risco fou l'únic que féu referència a lectures d'escriptors catalans. Ho feia a *Nós*, os *inadaptados* i parlava de "Maragall, o *Xenius da primeira época*, o esquecido Diego Ruiz". Curiosament, aquests tres escriptors vindrien a representar o personificar els tres principals corrents estètics apareguts a Catalunya entre finals del segle XIX i començaments del segle XX: Modernisme, Noucentisme i avantguardes.

Si bé a la revista *La Centuria* no hi havia cap article específicament amb la literatura o la cultura catalanes, l'inici de les col·laboracions de Vicente Risco a *A Nosa Terra*, és a dir en una línia nacionalista, significà fixar-se en allò que passava en el país mediterrani i, d'igual manera, hi apareixien treballs fets per escriptors catalans. Així, en el número 118 (abril de 1920), Joan Estelrich -estret col·laborador de Cambó- publicava "*A esencia do problema catalán*", en un intercanvi amb *La Revista*. Aquesta fou una de les principals publicacions vinculades al Noucentisme. Fundada el 1915 per López-Picó, va aparèixer fins l'any 1936.

En el número 119 de la publicació de les Irmandades, Risco ressenyava *La Revista*:

O derradeiro número d'esta revista que dirixe López Picó, un dos pensadores cataláns de mais valimento, oferce un sumario moi interesante. Ten unhas verbas garimosas pra 'A Nosa Terra' na sua sección de Revistas.

A la mateixa revista, Risco publicava uns mesos després, en el seu número 125 (agost de 1920) l'article '*A Avant-Garde Catalana*':

Tomás Garcés (...) leva na y-alma un aparato rexistrador de todal-as correntes espirituais de Cataluña e de fora, home a un tempo inquisitivo e creador, mandoume os douis libros iniciás de movemento revolucionario das letras catalanas, a saber: POEMES EN ONDES HERTZIANES de Salvat-Papasseit e POEMES & CALIGRAMES de J. M. Junoy.

Salvat-Papasseit é cubista (...). Fai caligramas descriptivos (...).

Torres-García informábanos en El Dia de Tarrasa moi lumiosamente sobre do de Junoy. Iste é por moitos conceutos un espírito paralelo o do que foi seu amigo Guillaume Apollinaire.

Setmanes més tard, en el número 128, el mateix Risco comentava l'aparició de *Contra els poetes amb minúscula*, el manifest de Salvat-Papasseit:

J. Salvat-Papasseit, Poetavanguardistacatalá que xa coñecendes todos, publicou [o] primeiro manifesto catalán futurista Contra els poetes amb minúscula que eu dariavos inteiro, pro somentes pudo faguer anotacíos instantáneas.

Duas ideias fundamentais, ó meu ver.

I. A condenación da cultura hispano-americana 'gats de vi inflats de vent' -que nós padecemos moi mais do que os catalás, nas revistas dos nostros centros do Novo Mundo- a condenación de Valle Inclán e Rubén Darío -que nos padecemos pola presión das publicacións madrileñas (...).

II. O concepto do Poeta como tipo de diaidade [?], d'independencia (...)

O agudo Tomás Garcés comentou pra min ise manifesto n'unha carta, e diq ue espresa a espranza do Poeta catalán que il chama Poema Civil e eu chamaria Poeta Étnico (...).

A les ressenyes del número 128 publicava "(...) As predicacions no deserto, colaboración catalana, do agudo e forte escritor Tomás Garcés".

Referint-nos ja a la revista *Nós*, les ressenyes i informacions de publicacions catalanes foren presents des del primer número encara que, com veurem, amb un tractament desigual.

Nós núm. 1 (octubre de 1920)

Ressenyava el suplement literari del periódic nacionalista (Lliga) *El Dia de Terrassa* del 2 d'octubre:

Unha folla titulada Noucents, suplemento literario qu'acompaña ós números de El Dia, vén a ser unha das mais interesantes revistas catalanas. Colaboran nela Tomás Garcés, Josep Carner, J. M. Junoy, J. Salvat-Papasseit, López Picó y outros prestixiosos da mocedade catalana. N-o número derradeiramente chegado, trai dibuxos de D. Carles, Josep Aragay e E. Cristofor Ricart, e os seguintes poemas: Enterniment del diumenge de J. López-Picó.- Epígragma de la humana vanitat de Rícord Permanyer.- La donzella en el capvespre de Joan Vidal Salvó.- L'absurde de J. Salvat Papasseit.- A una noia de muntanya de Joan Draper, Al sol, tradución de Conrado Govoni por Tomás Garcés.

Nós núm. 2 (novembre de 1920)

Publicava l'article *As letras catalanas en Galizia e as letras galegas en Cataluña* (sense signatura però podem suposar-lo de Risco):

Pol-a iniciativa de Tomás Garcés, agudo e despexado inxenio catalán -d'hoxe en adiante, corresposal de Nós en Barcelona- vaise inaugurar, nas páxinas literarias de El Día de Tarrasa -das que nos ocupabamos no número derradeiro- a colaboración dos escritores galegos. Cabanillas envioulles versos 'tremens d'emoción poética e patriótica' según a expresión do Garcés. Do mesmo xeito, o noso amigo ofércenos, respondendo ós nosos requerimentos, traguer ás páxinas de NÓS un reflexo da moderna cultura catalana. Non imos agora loubar unha produción espiritual, que moi logo se vai demostrar a si mesma, ós ollos dos nosos leitores. Fai moito tempo que a cultura catalana se tén de seu. Y-os creadores d'esa cultura tamén saúdan o noso esforzo con simpatía.

Ressenyava *La Revista de Barcelona* (novembre de 1920):

Finances, conversa curiosa de dous burgueses, de moita actualidade, por R. Rucabado.- Francesc Pujols comenta o trunfo dos artistas catalás no Salón d'Outono de Paris.- L'ombra de Luther, escrito dend'Erfurt por J. M. Pi Suñer.-

El teatre del poble, un ensayo de Jean Richard Bloch, no seu libro Carnaval est mort. Moi interesante pra nós, xa que nos colle nos comezos do teatro galego. Mail-as vistas do autore están ó noso xuicio, trabucadas... Catro poemas de J. Salvat-Papasseit, poeta d'avant garde, d'unha agudeza, o mais perto da plena realización, do que ha sel-a poesía nova.- Outro poema de Joan Minguéz.- Libros, sobr'unha esposición d'Arte francés en Barcelona.- Revistas.

Nós núm. 3 (desembre de 1920)

Publicava (en català) l'article de Tomàs Garcés "Àngel Guimerà, poeta":

(...) Àngel Guimerà té quelcom del Poeta Ètnic que anhela Vicente Risco, del Poeta Civil que va definir Diego Ruiz, del Poeta amb maiúscula que ha predicat el Salvat-Papasseit (...). Ha col·laborat en la con[s]trucció del Mite nacionalista (...).

(...) Tot i acceptant que els poemes de l'Àngel Guimerà no s'adapten als corrents moderns de les literatures ni a la flexibilitat inexhaustible del nostre vivificant idioma, aclamen en ell al més gran precursor del gran Poeta que vindrà (...).

Nós núm. 4 (gener de 1921)

Entre les revistes que hi ressenyaven hi havia Proa:

'Fulla de poesía i guerra', chama a esta baruda e franca afirmación en creación e novedade do xenio catalán, o seu direitor, o poeta Salvat Papasseit. Folla qu'está pedindo un asta pra chantala no chao com'unha bandeira qu'ondeiase ó vento da mañán, 'senyera' d'un novo catalanismo d'arelas ilimitadas, catalanismo catalán, que volve a pedir con Bofill i Matas 'Una Catalunya petita' millor qu'a 'Espanya gran' dos corifeus da Lliga, com'indica coa sua admirabel sinxeleza Tomás Garcés nas columnas de Proa, onde, mestre de craridade, fainos vel-o federalismo vencido pol-o impuls natural do nazonalismo, que ha seguir a lei de libertá qu'imprica a autonomia y-espontaneidade sociais... Sigen versos de López-Picó T. Catas'sus, J. Cladesole, J. M. Junoy, un dibuxo de Manuel Humbert y-un bronce de M[anolo] Hugué, todo elo cheo d'un craror de sol mediterráneo e d'un pulo de vida libre e nova qu'a un tempo serea y-alcende. NÓS saúda fraternalmente a esta folla baruda e franca, 'senyera' d'unha nova Cataluña, más afincada que nunca en si mesma, más lonxe de nós e más irmá... .

Risco es decantava pel sector, ideològicament, pel sector que formaria Acció Catalana, és a dir pel sector contrari a la Lliga i discrepant de l'officialisme estètic noucentista. Sense que hi poguem establir una correspondència exacta, aniria bastant de bracet la dissidència d'Acció Catalana i l'estètica post-simbolista. Però l'actitud de Risco no s'hi hauria orientat tant per coincidència estètica anti-noucentista com per anticambonianisme.

Nós núm. 5 (juny de 1921)

Ressenyava La Revista (desembre de 1920):

El viatger por R. Rucabado.- Contra el tópic de la cortesia, por Carles Soldevila, artigo de capital intrés pra nós, que nos perdemos de corteses e de gasalleiros co'a xente d'affora, dando lugar a qu'en Galiza entre tanto forasteiro famento com'en pais conquistado, y-a qu'eiqui todo dios se bote de persoas somentes por ter nacido alén de Quereño¹ (...). Josep Camer, o poeta pleno, que se pode premitir todolos estrevements sen ser endexamais inferior a si mesmo, e J. Mª de Sagarra, o actualizador da vella racionalidade catalana, cheio do zume da terra. A carón d'iles, López-Picó difrenciase de todolos poetas de Cataluña. Il colle as cousas, non da realidade, senón da notación interna, e d'eiqui que cando fala diga sempre algo más do que dín as suas verbas, poeta de depuración e d'alteza (...). Na Bibriografia unha mención honrosa de Do ermo de Noriega Varela e mais de NÓS.

A l'apartat de revistes, deia haver rebut *La Revista* (Barcelona), *Flama* (Balaguer), *Monitor* (Barcelona), *Nova Catalunya* (L'Havana).

Nós núm. 6 (agost de 1921)

A l'habitual secció 'Os homes, as cousas, as verbas' ressenyava diversos llibres d'Alfons Maseras (escritor modernista rubenià encara que parcialment vinculat a les avantguardes, autor d'obres tardo-romàntiques i mimèticament adaptades dels corrents europeus de moda): *Ildaribal*, *Sota el cel de Paris*, *L'adolescent*, *Contes fatídics* i *A la deriva*.

Coñecíamos xa fai tempo a iste brillante escriotro catalán. Foi aló, n-os tempos derradeiros do modernismo, que non deixou de tel-a sua fase catalana, e logo despois n-o magazine hispano-americán Mundial que publicaron en Paris os irmaus Guido, baixo da dirección de Rubén Darío (...).

Alfons Maseras ten sen dúbida unha persoalidade ben feita n-a moderna literatura catalana qu'il vai asentando c'unha obra sólida e xa copiosa.

i el poemari *L'irradiador del port i les gavines* [cavines a l'original], subtitulats 'poemes d'avantguarda', de Joan Salvat-Papasseit:

Salvat Papasseit, pioneer do avangardismo catalán, autor do Pirmeiro manifesto futurista en Cataluña, publicador de Proa, rexia folla 'de poesía e guerra', da que xa temos dado conta², rapaz dos poucos que saben ter os poucos anos qu'il tén, coscente e seguro de todalas suas multipres audacias (...).

Després de caracteritzar el moment literari català, Risco escrivia que

Poderíamos agora, pra poñer ó alcance do meirande númoro os poemas d'avangarda do Salvat Papasseit, entrarmos en longas esplicaciós n-as que falariamos do espirit nouveau, das imaxes criadas, do nazionalismo literario (...). Mais e millor qu'estes poemas cheguen ós espiritos sen preparación, en toda a sua forza expresiva.

Abonda con dicir que Salvat-Papasseit, qu'endexamais despreciou o que se chama beleza, tén chegado a unha depuración que somentes atinxen os mestres coma proban as suas Vibracions: Quin vent que fa / quina pluja més fina! / -El tram llampega.- Què són fets els estels-oronells / despenjats cada

¹ Risco -amb tota probabilitat autor de la ressenya- també posava questa població com a punt de divisió entre Galicia i l'exterior a *Mitteleuropa* ("Ultra-Quereño" és el títol del primer capítulo).

² Feia referència a la notícia que en donà *A Nosa Terra*.

dia? / En els ulls de les verges, estels. y-a estupenda Marxa nupcial. Outro dia
hemos reproducir algús d'istes poemas.
poemes que mai no reproduuiria Nós.

Nós núm. 7 (octubre de 1921)

A propòsit d'un article sobre 'A embaixada espiritual de Leonardo Coimbra', comentava que

até agora, dos pobos peninsulares, somentes Catalunya podiase gabar de ter unha tradición filosófica. Na Edade Media, tivo a figura xigante de Raimundo Lulio; no Renacemento a de Luis Vives; modernamente, a Balmes e F. Xavier Llorens; nos derradeiros anos a Diego Ruiz, Eugeni d'Ors, F. Pujol[s] e Ramón Tunó [sic per Turró].

Nós núm. 10 (abril de 1922)

Publicava l'article de Joan Estelrich 'La estética de Maragall'.

Nós núm. 11 (juny de 1922)

En la ressenya de la revista basca *Hermes*, esmentava el títol de l'article "La estética de Joan Maragall", de Joan Estelrich.

Nós núm. 12 (agost de 1922)

En una secció nova i un tant informal, dita *Nótulas*, Vicente Risco escrivia: "Tentoum'o demo a mercal-os derradeiros Glosarios do Xenius. Vin o Mediterráneo cocendo na sua propia exudación cerebral".

Nós núm. 14 (desembre de 1922)

Euxenio Montes dedicava a Eugeni d'Ors la seva "Estética da muiñeira".

Pra ti, XENIUS, que tés o mesmo nome que eu teño, a misma vocación que a min me pula, o³ mesmo amor pol-a tua terra que eu pol-a miña teño.

Algún dia, Xenius, pra lle dar á tua terra os eternos segredos botaches ó Atlántico as redes de Raimundo⁴. Oxe voto [sic] eu as miñas a teu antigo mar. Tu tecerás as ruas con vo fio Iuliano. Van as miñas tecidas con bo liño collido nos eidos de Frai Benito Xerónimo Feixón.

Pra ti, Xenius, que tés o mesmo nome que eu teño, a misma vocación que a min me pula, o mesmo amor pol-a tua terra que eu teño por Galicia.

També publicava⁵ un article sobre la Fundació Bernat Metge:

Recibimo-lo prospeto da gran Colección catalan de clásicos gregos e latinos que, baixo o patrocinio do Sr. Cambó, e a dirección do noso admirado amigo

³ En aquest punt la dedicatòria canvia de plana (a la darrera del quadernet), a manera de contraportada.

⁴ Feia referència a Ramon Llull.

⁵ En una segona part dins del mateix número 14.

Joan Estelrich, seica principiou xa a publicar a 'Fundació Bernat Metge', empresa costituida pra difundir no pobo catalán a literatura grega e latina. A empresa colleu por divisa o nome do introductor do humanismo nas letras catalanas. Nomes ilustres com'os de Rubió i Lluch, Bosch Gimpera, Pedro Corominas, Xosé [sic] Camer, Nicolau d'Olwer, Lois [sic] Segalá, Xosé [sic] M de Sagarra, Alomar, etc. anúncianse antr'os colaboradores.*

(...) Trátase d'un emprendimento serio e dino de toda loubanza pra popularizal-a outa cultura (...). Porque nós pensemos d'outro xeito tocantes á necesidade da renacencia clásica -cremos millor que cómpre ceibármonos da tiranza espiritual grecoromana (...).

Nós non temos en lingua galega mais qu'as traducíos d'Anacreonte que fixo D. Florencio Vahamonde. Mais o noso caso é outro. A nós intrésanos a literatura grega e romana do mesmo xeito qu'a literatura india, árabe ou finesa.

Nós núms. 23 (novembre de 1923) i 26 (febrer de 1926)

Publicaven sengles breus ressenyes de la revista *El Francolí* de l'Espluga de Francolí:

Temos recibido a visita d'iste boletín catalán, cheo d'esprito e de quenturfa] aldeá ó que saudamos, e do qu'outra vez daremos nota espricativa (...).

Remarcabre o nº (...), con curiosas efemerides históricas da Espluga, que foran loubadas no mellor da imprensa catalana.

Nós núm. 29 (maig de 1926)

Amb el peu S. N. publicava l'article "De Cataluña" que començava dient que

O movemento cultural catalán -que com'indica J. C. no Instituto de Coimbra, servira de modelo á tan sonada obra pedagóxica do Dr. Vasconcellos, en México- non esmorece de ningún xeito. Unha das suas manifestacións de hoxe é, a carón da obra da Institución [sic per Fundació] Bernat Metge, coñecida dos nosos leutores, a publicación chamada Els nostres clássiecs [sic], que xa leva publicado os tres primeiros volumes: Lo Somni de Bernat Metge, Tirant lo Blanc e as Poesías de Ramón Llull. A recadádiva ha ter tres series:

Serie A): Obras capitás d'escriptores catalás (Jaume I, Ramón Llull, Desedot [sic per Desclof], Amau de Vilanova, Sant Pere Pasqual, Muntaner, Pere III, Eiximenis, Bernat Metge, Sant Vincens [sic] Ferrer, Turmeda, Isabel de Villena, Bernat Boades, Lordi [sic] de Sant Jordi, Ausias March, Jaume Roig, Roís de Corella (...).

La resta de l'article no deixava de ser un recordatori dels directors i dels col·laboradors de la Fundació Bernat Metge.

Nós núm. 32 (agost de 1926)

Florentino López Cuevillas ressenyava el *Butlletí de l'Associació Catalana d'Antropología, Etnología i Prehistòria* (volum tercer, fasc. I, Barcelona 1925).

Nós núm. 40 (abril de 1927)

F.L.C. ressenyava un nou volum del *Butlletí de l'Associació Catalana d'Antropologia* (...).

També publicava sense signar (l'autor podem suposar que seria Risco) una petita ressenya de, *L'Amic de les Arts. Gasetta de Sitges* (any II, núm. 10).

Josep Carbonell, J. V. Foix, M. A. Cassanyes, Ramon Planes, Lluís Montanyà, Domenec Forment, Sebastian Gasch, qu'agora fan L'amic de les arts, faguian noutrora Monitor, enantes e agora, una revista de políteca, arte e literatura, todo elo no mais ergueito senso doutrinal: arte e literatura d'avanguarda, políteca más ben conservadora e atemperada, ainda no senso nacionálista.

N-unha e n-outra cousa, cheos do tradicional seny. N-iste número comén-tase principalmente a Maurras e o Suprerrealismo [sic]. Trai tamén pequenas novas de moito valor.

Nós núm. 46 (octubre de 1927)

A la secció 'Os homes, ...' A[ntón] V[illar] P[onte] publicava l'article "A festa do libro en Cataluña".

A Festa do libro en Barcelona constitui un novo timbre d'orgullo para a relevante cultura de Cataluña. Segün temos lido nos xornaes da cibdade condal, na data d'aquela festa vendérонse alli unhos trinta mil pesos de libros. D'eles, a maoría, escritos na lingua catalana (...). Taes referencias collemos da 'Publicitat' e da 'Veu de Catalunya'. Pro a librería que mais negocio fixo -cousa que comprende doadamente despois do devandito- foi a que leva o nome de 'Catalonia'. N'esta, somentes Santiago Rusiñol tivo que firmar unhos cincocentos libros seus.

(...) De Cataluña, hoxe como sempre, ven o bó exemplo para o resto da Hespaña. Barcelona sigue sendo a metrópoli peninsular mais dina de exercer hexemonía (...).

Obras son amores, e mentres tódal-as inquedanzas políticas, literarias e sociaes xurdan en Barcelona con xeito europeo, primeiro que na parásita vila cortesán, nosoutros temos que mirar mais hacia Cataluña que hacia Castela. D'outro xeito demostrariamos non ser moi asisados.

Nós núm. 47 (novembre de 1927)

Reproduïa els sumaris de *L'amic de les arts de Sitges*, de juliol de 1927,

Sumario: Butlletí. Segon centenari de l'actual església de Santa Maria del Vinyet.- La literatura. Vindré més tard demà, por J. V. Fair [sic per Foix].- Sant Sebastià, por Salvador Dalí.- La complanta dels gossos, do Conde Leanticmont [sic], tradución de J. V. Fair [sic].- El pescador d'imatges, poema de Sebastiá Sánchez Juan.- Panorama. Jardins de Sant Pol, d'en Pere Coromines i Canciones de F. García Lorca. Informacions literaries, por Lluís Montanyà [sic per Montanyà].- Les Arts. Una exposició i un decorat, por Sebastiá Gasch.- La Vile, por Emerencia Roig.

A estética de Salvador Dalí, presentada por il mesmo (Sant Sebastiá). Cantigas populares rusas (Informacions literaries). Novas do Felibrismo (Id.) (...).

Coma de cote, unha audacia contida e un fondo clásico, n-esta revista de ton ergueito e sempre ó dia.

i d'agost de 1927

(...) Krtu, por J. V. Foix.- Notes per a la biografia de Joaquín [sic] Folguera, por J. M. López-Picó.- El sermó del foc, traducción de T. S. Eliot.- El 'Diari de Raskolnikov' de Dostoievski.- El centenari de la mort de William Blake.- Panorama, por Lluís Montanya.- En memoria de Cristofor de Domenech, por Ramón Planes.- Les arts. Reflexions por Salvador Dalí.- Comentaris por Sebastià Gasch.- Cop d'ull sobre l'evolució de l'art modern, por M. A. Cassanyes (...).

Nós núm. 48 (desembre de 1927)

L'habitual secció de revistes comentava la recepció dels números 1 i 2 (octubre i novembre) de *Taula de Lletres Valencianes*, publicació dirigida per l'escriptor i polític valencianista Entic Borràs Navarro:

(...) *Habia abondal-a intención que trai, pra que NÓS acollera esta revista cos brazos abertos (...). Taula amóstranos un movimiento literario en lingua valenciana, cheo d'intrés e d'espranzas, que de boa gana dariamos a coñecer en xunto (...).*

I en reproduïa els sumaris.

Nós núm. 49 (gener de 1928)

"A exposición do libro catalán"

Nós celebra moito o éxito que tivo en Madrid a Exposición do libro catalán, organizada por La Gaceta Literaria, manifestado ademais polo que fixo enrabechar a certos xornais costeáns, especialmente o consecuente ABC.

Nós núm. 50 (febrer de 1928)

Publicava un article basat en una notícia amb tota probabilitat fornida per Estelrich:

"A espansión da cultura catalana"

Dunha parola que tivo o xornalista Navarro Costabella con Xoan [sic] Estelrich, noso ilustre amigo, queremos facer unha síntese moi dina de ser coñecida dos leitores (...).

Comentava, tot seguit, les gestions d'Estelrich perquè una editorial de París, Les Belles Lettres, edités una col·lecció d'obres catalanes en francès.

(...) *unha gramática en francés para deprender o catalán feita por Pompeio Fabra e un resumo da literatura de Cataluña obra de Nicolau d'Oliver (...). Como por outra parte ténse iniciado na França un movimiento europeista para unha acción de conxunto no aspeito da cultura internacional, do que son cabezoleiros homes de moita sona, a Xoan Estelrich se lle encarregou un libro sobre M. N.⁶ que, con outros mais, publicarase en diferentes idiomas (...).*

⁶

Desconec a qui podria fer referència.

Després donava notícia d'una conferència d'Estelrich a València i de la revista *La Nostra Terra*. Acabava l'article, a propòsit de l'exposició de llibres catalans a Madrid, dient que

Cataluña internacionaliza a sua cultura. O que proba o tantas vegadas dito: que somentes un pobo logra ser universal canto mais cultiva a sua orixinalidade específica. E a orixinalidade específica deita, como en ningures, no eido do idioma natural de cada terra. Non hai que lle dar voltas. Sempre foi asín, e asín ha ser sempre.

Nós núm. 58 (octubre de 1928)

Taula, a revista valenciana, segue visitándonos e traguéndonos novas da intresante renacenza literaria d'aquela terra chea d'espranzas. Dirixe un agrupamento valeroso, preparado, moderno, de perfeita orientazón.

Nós núm. 62 (febrer de 1929)

Notas.

A Universidade de Valencia instituiu cadeiras [sic per càtedras] de lingua valenciana, d'història e d'arte valencianas. Ferran Soldevila en La Publicitat propón esto com'un eixempro pr'a Universidade de Barcelona. Que diremos nós de Compostela?

L'AMIC DE LES ARTS anuncia un número rabiosamente avangardista no que serà combatida toda manifestazón de arte e loubadas todal-as aitividades antiartísticas. Coidamos que non compre propugnalas; elas dominan xa de seu...

Nós núm. 63 (març de 1929)

Obria el número la traducció d'*As catro viuvas* d'Àngel Guimerà, en traducció d'Abel Demo (Fermín Bouza Brey). La secció 'Revistas' reproduïa el sumari de *Taula [de Lletres Valencianes]* (s.d.).

Nós núm. 66 (juny de 1929)

Reproduïa els sumaris dels números 18, 19 i 20 de la revista valenciana *Taula i dels Anales del Centro de Cultura Valenciana* (any II núm. 3, 1929).

Nós núm. 68 (agost de 1929)

La secció de revistes reproduïa el sumari de *Taula*.

Nós núm. 69 (setembre de 1929)

Donava el sumari de *Revista de Catalunya* de març i abril de 1929, amb notícia dels llibres comentats per la revista (un ventall de títols molt ampli).

Estabamos hai tempo un pouco lonxe da cultura catalana, que por mais que sexa ben diferente da nosa nos seus caraúteres e nos seus fitos -falamos da cultura- cecais por iso mesmo a sua coñecencia ha ser mais proveitosa pra nós, com'eixempro metodoloxico n-us casos, e com'enseño n-outros. Ademais de que sendo a d'iles e a nosa duas culturas que se desenvolven de costas á cultura oficial, ha haber antre elas a fraternidade que xunta sempre aos que teñen intereses comúis.

Por elo agardamos que dende hoxe adiante, a notabilisema Revista de Catalunya que dirixe o ilustre Rovira i Virgili nos teña ao corrente do desenvolvemento espiritual d'aquela terra que tanto admiramos.

Ressenyava i encoratjava la revista católica i catalanista *El Matí*:

A prohibición que, a requerimentos do actual goberno hespañol, fixo Roma do catalán nos púlpitos de Barcelona, non tirou coraxe aos católicos catalás que a mais de católicos, e cecais ainda por selo de nacencia, saben o qu'importa unha patria e unha lingoa (...).

Coido que non é inxustiza decirmos que El Matí é hoxe e dend'o dia qu'apareceu, o millor xornal católico que se publica na Península (...).

E logo, así coma os mais dos xornaes católicos de Galiza semellan ignorar o labor d'erguemento da nosa cultura, no que poñen os eu esforzo tantos católicos militantes, en El Matí pol-a contra, atopamos de cote a propaganda e a defensa dos valores espirituales de Cataluña e da cultura catalana.

Antr'as firmas ilustres que enchen as llanas [sic] d'El Matí, lembramos as de Carles Cardó, J. M. Junoy (...).

Deus lle dea longa vida, e que nos siga visitando moitos anos.

Finalment, reproduía el sumari d'un nou exemplar de *Taula...*

Nós núm. 70 (octubre de 1929)

Feia una àmplia ressenya de *La qüestió de les memòries nacionals, I. Les vies del Dret*, de Joan Estelrich (Barcelona, 1929). A la secció de revistes reproduïa el sumari de *Revista de Catalunya*, de maig-juny de 1929.

Nós núm. 76 (abril de 1930)

A la secció de revistes reproduïa els sumaris de *Revista de Catalunya* dels meses de juliol, agosto i setembre de 1929).

Nós núm. 79 (juliol de 1930)

A la mateixa secció escrivía d'El Matí:

Seguimos recibindo e lendo con lediza iste xornal que demostra a outra concenza moderna da dereita catalana. Xornal no que alterman a precisa informazón disposta en suixerente forma, as novas de Cataluña, as seiciois de deporte, do neno, relixiosa, etcétera, con graves e fondos artigos e recensiós de libros e conferenzas (...).

També es feia ressò d'haver rebut *Acció Valenciana*, butlletí quinzenal, òrgan d'Acció cultural valenciana.

Recibimos os números d'esta vibrante publicación que propugna polo erguemento da lingua e cultura enxebre de Valencia, con artigos d'erudición e de propaganda leda, moza, chea de abrente -iespertadora de simpatía.

Nós núm. 80 (agosto de 1930)

A l'habitual secció de revistes, ressenyaven *La nostra terra* (Mallorca). A més del sumari, deia que era una "revista forte, esperta, s'egura. Lémos con lediza os aitos celebrados no centenario de Mistral (...)".

Nós núm. 81 (setembre de 1930)

Publicava el sumari de *Taula de Lletres Valencianes* (maig de 1930).

Nós núm. 82 (agosto de 1930)

Aquesta vegada publicava el sumari de *La nostra terra*, de Mallorca (juliol de 1930).

Nós núm. 83 (novembre de 1930)

La secció de llibres ressenyava *Catalunya endins* de Joan Estelrich, publicat aquell any a Barcelona per la Llibrería Catalònia.

Inda non hai moi que tivemos ocasión de falar de La Qüestió de les Minorias nacionals, d'Estelrich (...). Agora, n'iste libro novo, cínguese ao problema catalán, collido nalgúns aspeutos qu'atopa reveladores d'unha crise de concencia cívica catalana: crise do librom crise do público, crise do caraute, que dis se produciu en Cataluña dend'a Dictadura e dend'a escisión d'Acció Catalana. É un libro de polemista, valente, sereo, que fai a crítica da actuación do catalanismo nos tempos dictatoriás, sen perdoar nen á dereita nin á esquerda, e que sinala unha aititude no autor de gran outura moral e forte e dentido patriotismo. Libro tan metido en cataluña e nas suas intimidades que resulta de non doada leitura quen non estea moi ao tanto dos moitismos acontecimentos de todo orde de que n'il se fala. Propiamente pra catalás: unha sorte d'esame de concencia, e d'esproración psicológica, tan preciso sempre en todolos pobos, e que tan preciso nos seria a nós (...).

Din qu'iste é un libro escrito en contra do confusionismo polítoco, e na Revista de Catalunya, engade Domenec Guansé que en contra das esquerdas. Cecais non sería asina. E si o é, será porque aló com'eiquí, é nas esquerdas onde mais domina o confusionismo político. En todo caso, seria en contra das esquerdas e non en contra do esquerdismo. Porque precisamente, Estelrich insiste moitas veces na necesidade de non desbotar a ningún partido, senón d'aproveitalos todos na obra común do catalanismo (...).

Nós núm. 84 (desembre de 1930)

Reproduïa els sumaris de *Revista de Catalunya* (setembre de 1930) i de *Taula de Lletres Valencianes*.

Nós núm. 86 (febrer de 1931)

Reproduïa els sumaris del números 33 al 36 de *La Nostra Terra*, de Mallorca.

Nós núm. 93 (setembre de 1931)

Dels números de maig i juny de 1931 de la mateixa revista mallorquina reproduïa els sumaris, esmentant articles tan significatius com "*Els enemics de la República*", "*Els drets dels pobles a la llibertat*" i "*Avantprojecte d'Estatut de les Illes Balears*".

Nós núm. 95 (novembre de 1931)

A l'apartat '*Outras publicacions recibidas*' citava *La Clínica* (Barcelona), *El Matí* (Barcelona) i *Acció Valenciana* (València).

Nós núm. 98 (febrer de 1932)

Reproduïa el sumari de la revista mallorquina *La Nostra Terra* d'octubre de 1931.

Nós núm. 99 (març de 1932)

L'habitual secció '*Os homes...*' reproduïa els sumaris de *La Nostra Terra* (novembre i desembre de 1931), *Boletín de la Soc. Castellonense de Cultura* i *Anales del Centro de Cultura Valenciana* (setembre-desembre de 1931).

Nós núm. 102 (juny de 1932)

Publicava un article de Joan Estelrich aparegut a *La Nostra Terra* i en reproduïa els sumaris dels números de gener, febrer i març de 1932. També comentava *L'Esplai*, "suplemento tipo magazine do diario católico catalán *El Matí*, moi fermoso de presentación e curioso e istrutivo de contenido". Del diari catòlic deia que "pubricou algús intresantes suplementos, sendo de remarcar o adicado a Els Ordres religiosos a Catalunya".

Nós núm. 105 (setembre de 1932)

Comentava un article sobre el bilingüisme a l'escola aparegut a *La Nostra Terra* (juny de 1932). A 'Pubricacions recibidas' citava *El Matí* i el suplement *L'Esplai*.

Nós núm. 107 (novembre de 1932)

La secció 'Os homes...' comentava

Un libro de Amadeu Serch. Amadeu Serch, acaso o colaborador más eficaz de Batista i Roca (eixe do movemento das xuventudes catalanistas), remata de publicar un intresantísimo libriño: 'L'Exemple de Txecoslováquia' (...). Nova edición daqueles belos artigos publicados na Publicitat no vran derradeiro (...). Pra Cataluña (Palestra) o libro é un anaco de crónica; pra Galiza (Ultreya) ten xeito de sere un libro de porfecías (...).

Aquest llibre també fou comentat a Nós núm. 111 per A. C. [Álvaro de las Casas?].

Nós núm. 109 (gener de 1933)

A l'apartat 'Libros' feia un ampli comentari de *Concepte doctrinal del valencianisme*, de Joaquim Reig, publicat per Centre de Cultura Valenciana (1932).

Nós núm. 110 (febrer de 1933)

A 'Pubricacions recibidas' citava *La Nostra Terra* (novembre de 1932).

Nós núm. 115 (juliol de 1933)

La secció 'Os homes...' publicava una nota, presa de *La Nostra Terra*, sobre el "Centenario da 'Renaixensa' [sic] catalana". Després de comparar els orígens de la Renaixença amb els del Rexurdimento, uns orígens romàntics "... por más que nos comenzos d'este século, algú catalás teñan posto o seu empeño en renegaren do romanticismo namentras qu'os mais dos galegos seguimos fideles a il. E por certo que o qu'alo puxo mais forza en contra do romanticismo, Eugenio d'Ors, veu resultar a fin de contas un traidor a Cataluña".

Nós núm. 120 (desembre de 1933)

A 'Revistas' publicava el sumari de *La Nostra Terra* núm. 70 (octubre de 1933).

Nós núm. 122 (febrer de 1934)

Al mateix apartat reproduïa el sumari de *La Nostra Terra* (febrer de 1934), on apareixia un article de Joan Estelrich.

Nós núm. 126-127 (juny-juliol de 1934)

Entre les publicacions esmentades hi havia *Contra el valencianisme. Discurs d'ingrés al C. C. Valenciana* per Francesc Alcayde i Vilar (València, 1934); *La Nostra Terra* (sumaris dels números de març, abril, maig i juny), amb cita d'articles de Josep Sureda, B. Rosselló-Pòrcel, Joan Estelrich i Octavi Saltor; *Anales del C. C. Valenciana* (gener-juny de 1934).

Nós núm. 131-132 (novembre-desembre de 1935)

Sumaris de *La Nostra Terra*: extraordinari dedicat a Ramon Llull (agost-setembre-octubre de 1934) i núm. 134 (novembre).

Nós núm. 134 (febrer de 1935)

Cita dels números de desembre de 1934 i gener de 1935 de *La Nostra Terra*.

Nós núm. 136 (abril de 1935)

A la secció 'Libros' comentava *La comarca en l'organització interna de Catalunya* de Francesc Granadell (Barcelona), i *Per un índice d'escriptors 'Super Foris Regni Valentiae'* de Joan Beneyto Pérez (València, 1935). A 'Revistas', publicava el sumari d'*Anales del Centro de Cultura Valenciana* (gener-març de 1935).

Aquesta és la presència de publicacions dels països de llengua catalana a la revista *Nós*. Les ressenyes i cites dels primers números no serien sinó continuació de les que Risco havia publicat a *A Nosa Terra*; fins i tot ell explicitava aquesta continuïtat en referir-se a Salvat Papasseit. Si bé Xosé María de Castro ha considerat que aquest poeta i editor hauria mantingut relació epistolar amb Risco, en l'epistolari de Salvat Papasseit (editat per Soberanes, Barcelona, 1984) no n'hi el menor indici.

Risco hauria tingut com a corresponsals catalans Tomàs Garcés (entre 1919 i 1922) i Joan Estelrich (entre 1922 i 1935). Si bé ambdós podrien ser ubicats, en una primera etapa, en el mateix corrent estètic, el Noucentisme, la significació d'un i altre serien diferents. Tomàs Garcés, fins i tot quan es féu post-simbolista, tenia relació amb els escriptors d'avantguarda per raó d'unitat nacionalista i de complementarietat estètica: noucentistes i avantguardistes eren contraris al corrent immediatament anterior, el Modernisme; Eugeni d'Ors glossà el cubisme en tant que corrent estètic a la cerca d'un nou canon.

Joan Estelrich [Felanitx 1896-París 1958], en canvi, estava estretament vinculat a Francesc Cambó, el principal dirigent de la Lliga, el partit de la dreta nacionalista catalana. Fou el seu secretari i dirigí la Bernat Metge des de la seva fundació el 1923. Fou diputat de la Lliga entre 1931 i 1936 i, en esclatar la guerra civil, dirigí la propaganda a favor del govern de Burgos finançada per Cambó.

De fet, l'únic període que *Nós* va estar mínimament al corrent de les lletres catalanes fou el que Tomàs Garcés actuava a manera de corresponsal dels gallegos a Catalunya: a més de les novetats que els forní, gestionà la publicació al suplement *Noucents d'El Dia de Terrassa* d'alguns poemes en gallego (de Risco, de Cabanillas, de Manuel Antonio, de López Abente)⁷. Garcés no es limitava a enviar-los materials (llibres, revistes) sinó que a més els hi comentava. Per això Risco podia expressar-ne una opinió, circumstància probablement difícil d'haver-se trobat amb els textos únicament.

Encara que potser alguna que altra vegada no tindria físicament el text sinó només la referència i el comentari amb algun que altre fragment. Seria el que s'hauria esdevingut amb el manifest de Salvat-Papasseit *Contra els poetes amb minúscula*, i amb el poemari del mateix autor *L'irradiador del port i les gavines*. Tant en un cas com en l'altre, Risco excusava de donar-ne el text sencer. Encara més: quan, amb data 15 d'octubre de 1920, responia a la sol·licitud d'informació que Manuel Antonio li havia fet, li deia que "pedirei pra V. axiña o manifesto futurista catalán de J. Salvat-Papasseit, e mandareillo tan logo como o reciba" (Manuel

⁷ Poemes que després foren recollits en publicacions gallegues. Curiosament, els editors que els han publicat posteriorment donen com a font primigènia la gallega (*A Nosa Terra*, per exemple) i en cap cas el suplement del diari català, com si n'ignoressin l'existència (malgrat les referències que Risco en feia en una carta a Manuel Antonio).

Antonio 1979:74). Manuel Antonio sabia de l'existència del manifest per A Nosa Terra i seria per això que li demanava a Risco però aquest no li ho pot fornir, ni tan sols fer-li una còpia.

Aquesta primera etapa de contactes relativament intensos hauria acabat a finals de 1921. De Catalunya haurien deixat d'arribar informacions a causa, possiblement entre d'altres raons, de l'escissió d'Acció Catalana, en la qual molts dels intel·lectuals renovadors abandonaren l'àmbit de la Lliga*. Seria en aquest moment quan Joan Estelrich hauria pres el relleu: Nós esmentava un article seu sobre Maragall a la revista *Hermes*, la informació sobre la Fundació Bernat Metge.

Però les informacions sobre Catalunya serien més aviat minses. I la prova més clara de que els homes de Nós no eren gaire al corrent del que s'hi esdevenia seria la dedicatòria d'Euxenio Montes a Eugeni d'Ors en la seva *Estètica da muiñeira*. Aleshores (1922) d'Ors ja havia perdut els seus càrrecs a la Mancomunitat i poc de temps després marxaria a Madrid. Circumstància aquesta que Risco referiria anys després (juliol de 1933) en dir "que o qu'aló puxo mais força en contra do romantismo, Eugenio d'Ors, veu resultar a fin de contas un traidor a Cataluña", antagonista del "Xenius da primeira época" que Risco deia haver llegit en la seva joventut (*Nós, os inadaptados*).

Entre 1923 i 1929 Nós no féu cap ressenya o esment referits a revistes catalanes amb una excepció puntual: les de *L'Amic de les Arts* de Sitges, números 10 any II (Nós 40, abril de 1927), de juliol i d'agost de 1927 (Nós 46, octubre 1927) i l'anunci d'un "número rabiosamente avangardista" (Nós 62, febrer de 1929). Podem considerar força probable que aquestes revistes haurien estat enviades per Estelrich a la redacció de Nós. No n'hi hagué continuïtat i Vicente Risco (probable reproductor dels sumaris) no hauria tingut gaire idea de qui eren els qui escrivien a la revista sitgetana. Val a dir que *L'Amic de les Arts*, malgrat la seva procedència local, fou una de les principals revistes d'avantguarda catalanes.

I Risco tenia al seu davant ni més ni menys que artistes com Foix, Dalí, García Lorca, Montanyà, Gasch... i ni el més mínim comentari. I això que els textos que tenien al seu abast eren *Krtu* (Foix) o algunes reflexions sobre la seva pròpia estètica de Salvador Dalí. Clar que resultaria comprensible aquest autisme de Risco si tenim en compte què opinava de la revista: "(...) arte e literatura d'avangarda,

políteca más ben conservadora e atemperada, ainda no senso nacionalista" i "com a cote, unha audacia contida e un fondo clásico".

De manera esporàdica haurien arribat a Nós alguns exemplars dels diaris *La Veu de Catalunya* (de la dreta regionalista) i *La Publicitat* (del catalanisme intel·lectual vinculat a Acció Catalana).

Una altra publicació de la que arribaren diversos números a Nós fou *Revista de Catalunya* (de març i abril de 1929, a Nós núm. 69, de setembre de 1929; de maig i juny, a Nós núm. 70, d'octubre). Aquesta revista, publicada en la seva primera etapa entre 1924 i 1930, tenia com a finalitat la projecció de l'alta cultura catalana en els difícils temps de la dictadura de Primo de Rivera. L'arribada d'uns exemplars de l'any 1929 podem considerar-la anecdòtica, si bé el redactor de Nós reconeixia que "estabamos hai tempo un pouco lonxe da cultura catalana". En el primer número ressenyat (el de març-abril) també passaven davant d'importants artistes i intel·lectuals -molts d'ells noucentistes en aquest cas- sense el més mínim comentari (Josep Carner i *Els fruits saborosos*, Pompeu Fabra, J. M. de Sagarra, Prudenci Bertrana).

En el mateix moment començà a arribar a la redacció de Nós la publicació catòlica i catalanista *El Matí*. Aquest diari fou fundat el maig de 1929, entre d'altres per Josep M. Junoy -ja aleshores molt chestertonià- i estava en l'òrbita d'Unió Democràtica de Catalunya i de la Federació de Joves Cristians. Amb bona presentació tipogràfica, es caracteritzà per la ponderació a l'hora de publicar les notícies. El coneixement d'alguns exemplars d'aquest diari catòlic per part de Nós també podem considerar-lo anecdòtic.

En canvi, sí que hauria tingut una certa continuïtat la revista mallorquina *La Nostra Terra*. Publicada entre 1928 i 1936, era fonamentalment cultural si bé palesava una posició proautonomista. Tenia un considerable nivell intel·lectual. Amb tota certesa arribaria a Nós enviada per Joan Estelrich que hi col·laborava. La revista gallega va poder fer-se ressò del número més singular tret per la revista mallorquina, el dedicat al centenari de la Renaixença.

El número 107 de Nós esmentava un llibre sobre Txecoslovàquia d'Amadeu Serch. La ressenya anava signada per A. C., amb tota probabilitat Álvaro de las Casas, dirigent del moviment Ultreya. Serch col·laborava amb Batista i Roca,

fundador del grup juvenil català Palestra. Aquest grup fou fundat el 1930 i era vinculat a l'escoltisme, per damunt dels partits polítics. Formà part de la guàrdia cívica de Francesc Macià, juntament amb escamots d'Estat Català. Per la seva ideologia ultranacionalista i pel tipus d'organització (inspirats ens els sòkol txecoslovacs) Palestra pot ser considerat com a un grup protofeixista, mateix que els Ultreya gallegos.

La presència de publicacions valencianes a Nós, si bé tingué certa continuïtat, no aportà cap novetat digna d'esment més enllà del simple valor informatiu.

Però també podem rastrejar en la correspondència de Risco amb Losada Diégez què pensava el primer d'aquestes relacions gallego-catalanes. Així, en una carta que podem considerar del novembre de 1920, Risco li deia que "mandou orixinal Tomás Garcés", referint-se, probablement, al què Nós publicà en el seu número 3. Recordem, a més, que Risco dedicà sengles poemes seus a Garcés i a Salvat-Papasseit, circumstància que hauria dut a Xosé María de Castro a considerar una hipotètica relació -ja hem dit que sense cap base documental- entre el poeta avantguardista català i Risco.

Aquest també escrivia a Losada Diégez (en carta de gener de 1921) i li expressava la seva discrepància amb els noucentistes i, per contra, la seva coincidència amb els post-simbolistes 'assenyats':

Que debemos trabajar polo adianto da Hespaña, como din os do Ateneo de Vigo, eu respondo cos cataláns da nova formada: 'Ni nosaltres esclaus, ni ells guarits per nosaltres'. Eu xa nin creo nin quero a Hespaña grande [expressió de Prat de la Riba]. Ise é un mito que morreu pra sempre.

El març d'aquell mateix any, Risco li comentava per escrit a Losada Diégez el viatge d'Estelrich a Portugal:

(...) Pro olla ben: Falando Augusto Casimiro con Joan Estelrich alá en Coimbra sobre das relacions antre Galiza e Portugal, indicoulle a ideia dunha revista común (...). Pro xa ves que os cataláns adiántanse a nós neste das relacions con Portugal⁸.

Uns mesos després, possiblement cap a la tardor, Risco torna a manifestar-li a Losada Diégez la seva oposició a Cambó en sengles cartes:

(...). Eu fai tempo que che quería falar d'ises proiectos arancelarios do nefasto ex catalán que van a afondir a Galicia (...)

⁸ L'opinió que Estelrich expressava sobre els portuguesos en una carta a Salvat Papasseit, el setembre de 1920, no era precisament gaire positiva: "A Lisboa també hi ha futuristes, ultraistes, dadaistes... Però els d'aquí són ximples. El seu Vaticà és Pombo i la seva bíblia aquella falsa Grecia sevillana. M'han promès enviar-nos manifestos. Riureu" (in Soberanas 1984:71).

(...) Pro había que faguer algo forte e serio, faguer tamén algun artigo en Nós, e botamos -de riba d'unha vez- o sambenito de Cambó e dos catalás da Lliga. A ver que me dis d'iso pois é unha cu[e]stión realmentes grave pra Galiza, pois valle traguer a compreta ruiña [sic] económica en favor dos trigueiros de Castela e da Plutocracia catalana (...).

Podem considerar que aquestes diferències no tindrien una especial transcendència en el terreny estètic. Resulta fins a cert punt paradoxal que Risco no donés més notícia dels poetes noucentistes (Carner, Guerau de Liost) encara que cal tenir en compte que moltes coses li separaven de l'ideari noucentista: els distints papers de la ciutat i del camp, la preminència de la raó per a d'Ors i de la intuïció per a Risco, la cerca de classicismes diferents (mediterrani-greco-llatí i atlàntico-cèltic), antipairalisme i 'senyors de pazo',

I Risco pensava que l'antídot al noucentisme eren els seus oposats-complementaris, post-simbolistes i avantguardistes, encara que sense arribar a identificar-los. Tanmateix, quan els tenia al davant no sabia veure-hi més enllà del vernís i mateix els tractava de tenir una "*política temperada*". A Dalí i a Foix! Allò de la palla a l'ull d'altri i la biga al propi, fruit sens dubte d'un cert desconcert entre retòrica i ruptura... Un Risco desconcertat per refractari a tot el que no fos teosofia, nacionalisme, catolicisme, que provocava arribar tard i malament als corrents del seu temps: el Noucentisme, les avantguardes, el post-simbolisme, el surrealisme.

Aquesta pàgina és en blanc intencionadament

13. LA PRESÈNCIA FRANCESA A NÓS O EL MIRALL DEL PRESTIGI

Per als homes de *Nós*, i malgrat la seva preferència pel romanticisme alemany, França era el nord immediat i prestigiós on emmirallar-se. A *Nosa Terra* ja havia recollit algunes ressenyes referides a publicacions franceses. En el seu número 76, Correa Calderón publicava la traducció d'un poema de Paul Valéry i Vicente Risco, en la seva secció '*Prosas galeguistas*', citava Paul Fort, Péladan i Maeterlinck, entre d'altres. En el número 119 (maig de 1920), apareixia un article sense signatura -encara que amb tota certesa seria de Risco- titulat "*Crítico ilustre. Phileas Lebesgue*".

Però França també havia estat present en les lectures formatives d'Otero, Risco i López Cuevillas. Si bé el primer s'hauria inclinat més aviat pels primers romàntics (Chateaubriand, Stendhal, Balzac). Risco i López Cuevillas haurien seguit les lectures dels parnassians i dels simbolistes. Tots ells han esmentat escriptors de diversos països, no hi ha dubte que la literatura francesa era l'únic sistema literari que era rebut de forma integral, circumstància que seria comuna a altres literatures en una situació semblant, com la catalana. Per tant, el referent francès era buscat per aquells homes que aspiraven a esdevenir una centralitat pròpia, en la mesura que -a diferència d'altres referents immediats, com Irlanda i Portugal- era l'únic que podia atorgar a la naixent (per a Risco i Otero) literatura gallega, el marxamo d'homologació europea. En el trànsit d'*A Nosa Terra* a *Nós*, aquesta revista va poder prendre l'embranzida inicial gràcies a la relació que Risco havia establert amb Philéas Lebesgue i a les notícies que aquest li fornia.

Antón Figueroa ha reflexionat sobre l'alteritat literària en l'eix franco-gallec encetat pels homes de *Nós*:

(...) *Unha cousa é a maneira de mirar a literatura española, imaginada case sempre coma unha ameaza, coma unha literatura que se desexaría estranxeira, pero que está presente dende as lecturas e a lingua da escola cos seus códigos, normas e modelos (...) [i] outra cousa moi distinta é mirar cara a un estranxeiro, un outro moitas veces consciente ou inconscientemente deseñado coma o mesmo: a cultura e a literatura portuguesa. Hai tamén unha mirada solidaria, de cara ós sistemas estranxeiros, pero nunha situación que se considera anàloga (Occitania, Cataluña, etc.) ou ás veces orixinaria ou míticamente idéntica (Bretaña, Irlanda)* (Figueroa 1996:11)

Relacions d'alteritat volgudament estrangeritzada o d'alteritat mateixitzada, de mateixitat solidaria o de mateixitat mítica, que no podem separar del vector que

s'estableix entre autor i lector, de manera que s'hi produeixen tot un seguit de variants en funció de que ambdós pertanyin o no a espais literaris i temporals diferents. Variants que resulten més acusades si es produeixen les dues circumstàncies alhora. L'autor explica un nivell de coneixements que li els suposa al lector, diguem-ne, immediat, és a dir del seu mateix temps i del seu mateix espai literari (Figueroa 1996:27).

És a partir d'això que Figueroa (op. cit. 29) ha definit les lectures 'a destemps' i 'en lloc diferent'. La recepció del lector 'estranger' i diacrònic tindrà, en conseqüència, una novetat afegida: allò que l'autor donà per obvi o per sabut (decodificable) i que aquest nou lector no rep com a tal sinó d'una altra manera. Es produeix aleshores una dissociació entre lector immanent i lector empíric, de manera que aquest es veu obligat a omplir els buits que li apareixen amb elements del codi literari (i del temps) propi.

13.1 Phileas Lebesgue o l'antena francesa

Nascut a la regió de Bray, a l'Oise [La Neuville-Vault 1869-1958], al si d'una humil família pagesa. Per diverses circumstàncies estudià bretó, picard, grec modern, espanyol, portuguès, provençal i serbo-croata. Mantingué relacions epistolars amb diversos escriptors portuguesos, gallegos i brasilers.

Tenia una formació literària basada en la poesia llatina, en els romàntics i en els parnassians (de Vigny, Lamartine, Villiers de l'Isle-Adam, Tagore, Whitman). Dels escriptors del seu temps, tingué especial relació amb Tristan Klingsor¹, de qui era amic des de la infantesa i celtista com ell.

Des de 1896 i durant quaranta anys tingué al seu càrrec l'actualitat de les lletres portugueses en la coneguda revista *Mercure de France* (Figueroa 1996:47). Tot i construir-se un celtisme gairebé religiós, una mena de mística druídica, això no l'impedí de treballar sempre a la seva granja a pagès ni tampoc ser elegit alcalde de la seva població en una candidatura socialista radical.

El 1911 visità Portugal on conegué Teófilo Braga, aleshores president provisional de la República tot just proclamada, i Teixeira de Pascoaes. Tornà a visitar Portugal entre els anys 1921 i 1922 -feu escala a Vigo- i el 1933. Viatjà també a Sèrbia (1926), a Grècia (1933) i al País de Gal·les, on fou nomenat Gran Druïda Gal pel *Collège Bardique des Gaules* (op. cit. 54).

Segons Antón Figueroa la seva influència real hauria estat poca a Galícia. En tot cas fou apreciat pel seu caràcter d'intermediari i per escriure de Galícia des de París (*ibidem*). La correspondència que creuà amb personatges gallegos aniria en aquesta direcció i no tant en l'intercanvi de criteris estètics i literaris. Per part dels homes de *Nós* fou rebut com a representant 'global' de França i no com a membre d'una tendència del sistema, més com a intermediari que no com a escriptor (op. cit. 35). D'altra banda, la seva poesia es troava allunyada dels corrents que triomfaven a l'època a França encara que no de la dinàmica general francesa.

(...) Os textos de Lebesgue e, sobre todo, a sua reinterpretación, a sua apropiación en Galicia pueden contribuir a clarificar as actitudes do sistema galego desta época (...).

O discurso (...) que encontramos sobre o estranxeiro intenta a afirmación dos propios puntos de vista por unha parte mediante o eco nun máis alá prestixioso (Francia, París), eco que que resoa inmediatamente aquí e, por

¹ Pseudònim de Léon Léclerc [1874-1966]. Escriptor francès citat per Risco. El seu pseudònim ens indicaria les seves preferències literàries.

outra parte, búscase a seguridade mediante a analogía con espacios e tempos comúns. Philéas Lebesgue aparece como un francés que conta en París (prestíxio) pero también como un home da terra e da diferencia co centro (analogía) sostida moitas veces polo mito do celtismo (op. cit. 71-72).

Hi hauria dos espais analògics comuns entre Philéas Lebesgue i els homes de *Nós*:

- a) un espai 'rural', en el qual aquests situarien idealitzadament la vida quotidiana de l'escriptor francès ('poeta como nós, e como nós labrego', 'grande escritor dos agros de Beauvais', 'de fondas raíces na súa terra').
- b) un espai cèltic en el qual, Risco especialment, el situaria amb "unha certa ficcionalización do outro, do estranxeiro que é lido en función das propias expectativas" (op. cit. 73).

Antón Figueroa (op. cit. 74) ha recollit els qualificatius que li foren donats a Philéas Lebesgue per part dels seus correspondents, primer a *A Nosa Terra*, després a *Nós*: '*nome ilustre*', '*gran escritor francés*', '*figura admirable*', '*eminente escritor*', '*sabio escritor francés*'. El mateix s'esdevindria amb els '*luminosos artigos*' a la '*magnífica revista de Remy de Gourmont*' [Mercure] o al '*boletín literario que se publica en París, con escolleita colaboración i-unha información copiosa do mundo do pensamento*' [La Revue de l'Époque]. Aquests esterotipus de 'prestigi' tindrien una relació asimètrica, ja que només es produïen en un sentit. Esterotipus extensiu al país d'origen, '*Francia, país de gran cultura*', i al paper d'intermediació de Lebesgue, '*revelador da nosa literatura na cultisema Francia*' (op. cit. 75).

Aquesta extensió a França també incloïria l'espai analògic comú del celtisme, circumstància -a l'igual que el reconeixement cultural- que Espanya li negaria a Galícia.

Però aquesta pretesa simbiosi entre els gallegistes i Lebesgue, en el fons amagava sengles intencions *pro domo sua* asimètriques i diferents. Si Risco acceptava la superioritat del 'sistema francès', Lebesgue la considerava axiomàtica. El regionalisme d'aquest no passaria d'una policromia de conjunt, possessiva, com quan parlava de '*la nostra Bretanya*' o '*la nostra Provença*'. Aquesta desigualtat Galícia-França també es manifestaria -d'igual manera per raons de prestigi en Risco i de superioritat en Lebesgue- quan mútuament acceptaven la centralitat i l'origen francès de la literatura gallega, a través de la Carrera de Sant Jaume (op. cit. 75).

Lebesgue compartia algunes marques pròpies de la centralitat del sistema en el qual s'ubicava i d'altres marques pròpies de la seva condició de perifèric (sense sortir del sistema; no d'un 'perifèric' bretó, català, occità, cors o alsacià). Tot plegat el situava fora dels cànons del moment, cosa que duia a que fos qualificat, pels escriptors que li eren coetanis, com a 'escriptor de l'arada', cosa que no seria tinguda present per Risco i companyia: "*Os escritores galegos non perciben, ou non queren percibir, nin estos aspectos, nin otros que, de calquera xeito, non afectan ó que para eles é esencial*" (op. cit. 81).

I, penso, encara li podríem donar una altra volta a aquest cargol: Risco se situava, malgrat aspirar a esdevenir cap visible d'una nova centralitat en una doble perifèria: en el 'ruralisme' d'una escriptura hispànicament perifèrica (i, semiòticament, rural) com la gallega. I només des d'aquesta segona perifèria podria enllaçar, a través d'un perifèric com Lebesgue, amb una centralitat francesa. En conseqüència, i a diferència dels modernistes i els noucentistes catalans, el model literari de Risco -però no el d'altres, com Villar Ponte o Montes- no podia arribar mai a una homologació (ni que fos desigual) amb la pura centralitat d'una literatura com la francesa.

Per a Antón Figueroa (op. cit. 54) no resta clar qui es posà en contacte primer amb l'altre, si Lebesgue o Risco. Aquest el coneixeria pels seus treballs a *Mercure de France* i Lebesgue sabria dels treballs de l'ourensà a la revista lisboeta *Atlântida*. El text de la primera carta que Risco li va escriure a Lebesgue (de data 26 de gener de 1920, VR1 in Figueroa 1996:87) ens pot il·lustrar en relació a qui tindria la iniciativa. Sembla com si Risco respongués a una carta del crític francès ("*Ha poucas datas que voltei de Castela² e atopei a tarjeta da V^a Exª (...)*") i escrivia, a manera de presentació, "*Tenho lido muito Mercure de France e muitos dos vossos admiraveis trabalhos são para mim conhecidos (...)*".

Aquesta frase hauria d'haver figurat en una hipotètica primera carta de Risco però en aparèixer en aquesta, resta clar que la iniciativa la prengué Lebesgue. Circumstància que ens vindria confirmada per un oferiment de l'escriptor francès

² Curiosament, en la correspondència entre Risco i Losada Diéguez no apareix cap esment a un viatge del primer a Castella. Si hagués estat un viatge important, prou llarg com per a no rebre correspondència durant uns dies, no dubto que ho hauria comunicat a Losada Diéguez. Hauria estat l'excusa donada a Lebesgue una mentida pietosa mentre preparava la informació sol·licitada?

(...) Creio muito grande honra para a intelectualidade galega de ser presentada ao mundo culto pela autoridade da V^a Exª e tenho muito prazer em me pôr à vossa di[s]posição (...)

més que per una hipotètica petició prèvia de Risco. La carta no esmenta qui podria haver donat les dades de Risco a Lebesgue però no seria forassenyat pensar que hagués pogut ser Teixeira de Pascoaes, encara que no ho podem verificar perquè la primera carta de Risco a Teixeira conservada té data "30 do mes de Santiago de 1920" (*Grial* núm. 86, 1984, 461). També cap la possibilitat que l'adreça de Risco li hagués proporcionat la revista portuguesa *Atlântida*. En tot cas resta clar que la iniciativa fou de Lebesgue, circumstància que ens seria confirmada per una carta de Risco a Blanco Amor (in Espino-Domarco 1986):

[27 de febrer de 1920]

Philéas Lebesque [sic], redactor do Mercure de France escribiume tamen e pediume datos sobre a literatura galega pra publicar no Mercure (...).

Aquesta primera carta a Lebesgue era escrita en portuguès, en un portuguès força correcte, encara que hi podem observar

- interferències gallegues, pròpies de no haver estat contrastat amb parlants portuguesos³: *"língua oficial castelã"*, *"publica-se en castelão"* (en lloc de *castelhana* i *castelhano*); *movemento* per *movimento*; diversos *un* i *en* per *um* i *em*; *sona* per *fama*; *moitísima* per *moitíssima*; *dende* per *desde*; *istes* per *estes*; *lle* per *lhe*; *â* per *à*; *chaman-lhe* per *chamam-lhe*; *tamben* per *também*; *fóra* per *fora*; *len* per *lêem* i *le* per *lê*; *rusos* per *russos*; *filosofía* per *filosofia*; *doado* per *fácil*; *profesores* per *professores*; *abogado* per *advogado* o *avogado*.
- oblit d'accents en esdrúixoles: *revolucionario*, *parodia*.
- hiperlusismes: *tudos* [per confusió de *todo* / *tudo*] per *todos*; *dejou* per *deixou*; *em o Porriño* per *no Porriño* [cf. *no Porto*]; *Galliza* per *Galiza*; *elas* per *nelas*, *scientistas* [gal. *científicos*] per *cientistas*, *preçado* [gal. *apreciado*] per *apreciado*, *remettan* [confusió amb el fr. *remettre?*] per *remetam*.

³ Parteixo del criteri de que galleg i portuguès formen part d'un mateix diasistema encara que tinguin codificacions i fonetitzacions diferents. D'acord amb aquest criteri, tant lícit és -i normal hauria de ser- emprar la codificació normativa gallega envers el portuguès com a la inversa. Però, si utilitzem la codificació portuguesa, cal fer-ho correctament i no amb una hibridització artificial.

-castellanismes portuguesitzats: *houvera alcançado* [gal. *acadase, alcançase*] per *alcançasse* o *tivesse alcançado*; *respeitoso homenagem* [gal. *respectuosa homaxe*] per *respeitosa homenagem*.

La informació bibliogràfica que Risco li proporcionava a Lebesgue resulta força completa i, segurament, no tota estaria -ni de bon tros- a l'abast de l'ourensà, circumstància que explicaria la justificació del retard en la seva resposta: no seria admissible que, qui apareixia com a primer espasa de la literatura gallega, no estés en condicions (biblioteca, apunts, fitxes) de donar-ne una llista mínimament significativa i de forma immediata. I Risco no n'estava.

Per al present treball no ens interessa tant la bibliografia (de crítica i de textos) que li donava sinó la llista d'autors no gallecs que, segons Risco, eren llegits a Galícia aleshores:

(...) Considero interessante de dizer à V^a Exª que os autores de fóra que mais se len na Galliza são: Maeterlinck, Eça de Queiroz, Guerra Junqueiro, d'Annunzio, Vargas Vila⁴ e Rubén Darío. Os mais exquisitos gostam melhor de Mallarmé, Lorrain, Ibsen, Eugenio de Castro e Teixeira de Pascoaes. A nova geração le os rusos, e os mais adiantados, que são poucos, prefiram aos cubistas e aos futuristas, e len Apollinaire, Max Jacob, Reverdy, Cendrars, Dermée⁵, ou os italianos: Marinetti, Paolo Buzzi, Sofíci [sic per Soffici]. Eugenio Montes que é o mais forte da nova geração (conta 19 anos) publica no boletim do partido nacionalista galego poemas cubistas e estudos sobre Walt Whitman, Rimbaud, Apollinaire, Ezra Pound etc. Também é muito prezado hoje em Galliza, Rabindranath Tagore.

També resulta interessant la llista d'escriptors gallecs, amb les corresponents adreces d'alguns, que Risco li donava: no hi eren (estem parlant de començaments de 1920) ni Otero Pedrayo ni López Cuevillas ni Losada Diéguez (que encara no havien encetat les seves carreres literàries), circumstància que fa sospitar que Risco actuaria bastant com a franctirador, sense un projecte col·lectiu -després de *La Centuria*- consolidat com generalment ha estat considerat.

La segona carta de Risco a Lebesgue era de data 2 de març de 1920 (VR2 in Figueroa 1996:91). Està escrita en galleg i Risco ho feia explícit: "en galego enxebre -o cual distinguese como sabe V^a Exª do portugués, caseque sómentes na ortografía". Li deia que estava "contente d'habere añudado con V^a Exª unha relación

⁴ José María Vargas Vila [Bogotá 1860-Barcelona 1933]. Escriptor i periodista, vinculat al Modernisme encara que es mantingué força independent. Curiosament, l'entrada que li dedica la GEC és més llarga que la corresponent de l'*EUI Espasa Calpe*.

⁵ No n'he trobat cap referència.

literaria que para mi ha de ser de grande proveito" i li reconeixia el seu deute cultural amb França.

En carta de 20 de setembre de 1920 (VR6 in Figueroa 1996:99), li anunciava, entre d'altres coses, l'aparició de Nós:

Agora nós temos orgaizada a 'Sociedade Galega de Pubricaciós Nós', que principiará por publicar unha revista na que han colaborar as millores firmas da Terra, e algunha xente d'afora. Teixeira de Pascoaes remeteunos un poema inédito (...). Vou ter tamén o atrevimento de solicitar da vosa amabilidade, nos dea licencia pra publical-o seu nome na lista de colabores da revista, e ademais, que cando poda, se dine de nos enviar pra publicala, coas condicíos que se sirva impoñernos, unha cousa vosa, inédita, calquera, prosa, ou verso, unhas liñas da vosa man, coas que a nosa pubricación se verá moi honrada e enriquecida (...).

PD Pró primeiro nº tomeime a libertade de traducir o voso artigo de Les Tablettes.

La següent carta de Risco (VR7 a Figueroa 1996:105) a Lebesgue -pel que hi diu, no n'hi hauria d'altres entremig- és de data 28 de març de 1921 (VR6).

Xa faguía ben tempo que non tiña a honra de ll'escribir. Foron tantas as cousas que tiven que faguer en todiste tempo que me non foi posible, materialmente, dedicarle un istante de lecer.

Les coses aquestes haurien estat, a més de la sortida de Nós i els problemes que generà, l'assemblea nacionalista de Monforte de Lemos, en la qual Risco fou elegit 'conselleiro supremo' de la Irmandade Nazionalista Galega (d'Ourense). Li comunicava que havia aconsellat -"teño aconsellado -hoxe ordeado- (...)"- que els escriptors gallecs enviessin a Lebesgue un exemplar dels llibres que publiquessin.

Però, possiblement, el principal motiu que movia a Risco per escriure a Lebesgue rauria en la possibilitat d'editar una antologia de poetes gallecs a França. Després de lloar el moment literari gallec, Risco li proposava que fes alguna gestió per a publicar a França una antologia de poetas gallecs. Risco hauria conegit -possiblement per un dels seus corresponsalys a Catalunya o pel viatge de Castelao a París- el projecte de publicar sengles antologías de poetes catalans i castellans a França, i així li ho escrivia a Lebesgue el 28 de març de 1922:

(...) entereime de que a colección universal 'Les grandes anthologies', que publica en París a librería Povolovsky, baixo da dirección de Mr. Alexandre Mercereau, ven de publicar unha antoloxía de poetas catalans, e pensa publicar outra de poetas castelanos...

Hoxe mesmo escribo á Mr. Alexandre Mercereau ofercendolle a ideia de publicar outra de poetas galegos moito menos coñecidos en Francia do que os outros, e sen dúvida tan interesantes coma iles. Falolle dos seus traballos encol da nosa literatura e digolle que ll'escriba, si compre, invocando o meu nome, pra se por d'[ac]ordo pra faguer algo niste senso. Non lle parece b[en], meu bó amigo e confrade, esta ideia qu'eu ofrezo? Eu penso qu'ela non deixaría de intresar ó público francés e elo sería unha nova cousa que a Galiza tería que agradecer á Francia, á que sen dubida lle debe tanto.

Tanto lle debo eu á literatura francesa, e tanto a literatura galega lle debe a Vde... Querería Vde axudar a esa obra, escribindo pola súa parte á Mr. Mercereau apoando a ideia qu'eu ll'espoño, ou se Vde vira outro medio de dar a luz unha antología [sic] de poetas galegos pro público francés, indicarme o médeo de xestionalo?

La següent carta conservada (VR8 a Figueroa 1996:129) és de desembre de 1928 i seria resposta a una altra de Lebesgue, anterior a setembre de 1928

Agora son eu quien ten que perguntar. Falábame de si alguén de Galiza asistiría á xuntanza céltiga do mes de setembro...

encara que la iniciativa de la represa podria haver estat de Risco

Xa fai ben tempo que lle non escribo, pese ó meu desexo. Sempre quisen ter tempo d'abondo pra l'adicare. Recibin a sua amábele e cara resposta ó meu envío do 'Porco de Pé'.

Per raons que se'ns escapan, Risco va suspendre la relació epistolar amb Lebesgue durant un temps. I li va reemprendre quan publicà la seva primera novel·la important, *O porco de pé*, és a dir per un motiu individual, ignorant tot allò que havia pogut esdevenir-se a Galícia en aquell període. En qualsevol cas, podem establir amb tota certesa que Risco i Lebesgue haurien estat sense creuar-se correspondència durant uns sis anys, pel cap baix. A més de la recomanació del llibre *Escenas de la Gigantomaquia* de Primitivo Rodríguez Sanjurjo (que era de 1923), la carta feia balanç dels 'darrers esdeveniments' del nacionalisme cultural galleg:

(...) O noso movemento de rexurdir galego vai medrando. Crer'está que o estado actual da Hespaña non permite que se faga ningunha propaganda de caraute político⁶ (...). O feito máis importante d'estes anos foi a fundación do Seminario d'Estudos Galegos en Santiago de Compostela (...). N'estes anos, fixose a nosa prehistoria, que estava por facer (...).

A literatura namentres desenrolouse ben, principalmente pol-o aumento dos meios de publicidade. Compre siñalar o aparecimento do avant-gardismo, feito en parte sobre modelos de Madri e de París, mais que agora vólvese un pouvo carás formas tradicionás da literatura popular, no que algúns poetas coma o difunto Amado Carballo (...).

És a dir, li donava com a novetats no ja la fundació del Seminario de Estudios Galegos (esdevinguda, com la publicació del llibre de Rodríguez Sanjurjo, l'any 1923) sinó l'aparició a la literatura gallega de l'avantguardisme!!!! que s'encetà a Galícia el 1922. En conseqüència, cal suposar que Risco li hauria deixat d'escriure. Tanmateix, és difícil assegurar si la revista *Nós* se li continuà enviant o no, com a molt tard, a començaments de 1922.

I, de la mà de Risco, possiblement ja no li arribarien més notícies a Lebesgue de la literatura gallega. En tot cas, l'escriptora gallega Francisca Herrera Garrido li

⁶ Per la dictadura de Primo de Rivera.

enviava, en una carta de maig de 1935, les millors novetats literàries gallegues de 1934, totes elles referides a homes vinculats a *Nós*: *O silenco axionllado* de Carballo Calero, *A romería de Xelmírez* d'Otero Pedrayo, *Os dous de sempre* de Castelao i *Os evanxeos da risa absoluta anunciación do Antiquixote* de Villar Ponte (in Figueroa 1996:138 n70). Aquestes obres aparegueren ressenyades a *Nós*, en el seu número 130 (octubre de 1934!!!).

13.2 L'empenta francesa en l'inici de Nós

La més notable presència de Philéas Lebesgue en les publicacions gallegues es produí en el trànsit entre les col·laboracions de Risco a *A Nosa Terra* i l'aparició de *Nós*. En l'article sobre Lebesgue que, amb segura autoria de Risco, publicava *A Nosa Terra* (núm. 119, 10 de maig de 1920), el seu nom apareixia per primera vegada davant els lectors gallecs. Una dada, aparentment secundària, ens dóna informació sobre el coneixement que els homes del galleguisme cultural tenien aleshores sobre hispanistes o lusitanistes interessats per la literatura gallega. A aquesta llarga llista de noms (Lang, Cornu, Biörkman -a l'article, Bjorkmann-, FitzMaurice Kelly, entre d'altres), afegien el de Philéas Lebesgue a qui qualificaven de

eminente lusófilo que leva vinte anos facendo a seición de 'Letras [sic] portuguesas' no 'Mercure de France', a manífica revista de Remy de Gourmont, e que hoxe ten empre[n]dido de dar coñecer en Francia, na 'Revue de l'Epoque' e no mesmo 'Mercure', a moderna literatura galega.

Philéas Lebesgue é un home de moito estudio, feito lonxe das escolas, polo seu propio esforzo e perseverante traballo. De él di un xornal portugués:

'Philéas Lebesgue, poeta, pensador, romancista, lingüista, é uma das mais serenas e mais equilibradas cerebrações da França contemporânea. Filho de camponezes humildes, manteve-se a travez da sua vida um camponés (...). Vive assim num contacto permanente, num contacto sincero com a terra, fonte dos seus pensamentos mais puros. Na sua casa, á mesa com a familia e os criados, respira-se o perfume dum lar patriarcal (...)'.

Philéas Lebesgue é ademais un gran celtista. Do celtismo di il mesmo que é o tema favorito das suas meditacíos (...).

A NOSA TERRA ha publicar logo un estudio detido da persoalidade e da obra do ilustre escritor francés.

Aquest article, a més de la funció mediàtica que en si mateix podria tenir (amb una mena de macluhanisme *avant la lettre*), serviria de presentació de l'article que Philéas Lebesgue havia publicat a *La Revue de l'Epoque* del mes de maig i que, traduït amb tota certesa de Risco, inclogué el número 120 d'*A Nosa Terra* (25 de maig de 1920). Resulta clar que, en el moment en el qual Risco disposà de la revista francesa (enviada per Lebesgue, cal suposar), ja podia anunciar la bona nova i escriure la presentació del crític francès; i, mentre aquesta anava a la impremta, Risco podia haver traduït l'article de Lebesgue.

Resulta clar que aquest utilitzà molta de la informació que Risco li proporcionà però oblidant-ne alguna. Així, en esmentar els autors estrangers més llegits a Galícia, només citava Maeterlinck, D'Annunzio, Rubén Darío, Eça de Queiroz,

Guerra Junqueiro, Eugenio de Castro, Teixeira de Pascoaes -indicant "istes catro derradeiros portugueses"-, "Guillaume Apollinaire de Blas [sic] Cendrars; ten publicado estudios sobre Rimbaud, sobre Walt Whitman, Ezra Pound ou Rabindranath Tagore". Està clar que algun error hi hauria hagut entre la carta de Risco i aquesta traducció final, encara que no té una importància rellevant. En canvi, allò que ens interessa són els 'oblits' de Lebesgue, especialment els referits als futuristes italians (Marinetti, Buzzi, Soffici), als simbolistes (Mallarmé, Ibsen) i a alguns cubistes (Reverdy, Jacob).

A *Nosa Terra* (20 d'agost de 1920) també publicava, signat per Risco, l'apartat '*Letras nosas e alleas*', encapçalat per l'article que havia publicat

Philéas Lebesgue no Mercure de France, 15-VI-1920, na sección de Letras portuguesas e baixo a rúbrica Le Reveil littéraire de la Galice, inaugura mención das nosas cousas do xeito seguinte:

(...) esta [Galicia], gracias á sua lingoa, que é un dialeuto portugués, cultivado dende longa data, quere entroncar coa ancestralidade céltica, no seo da que se desenvolveu a saudade. O Espertar literario da Galizia principiou pol-o 1862 e ilustrouse cos nomes de Curros Henriquez, de Valentín Lamas Carvajal, de Duardos [sic] Pondal, de Rosalla de Castro, a poetisa dos Cantares gallegos.

O segundo renacemento manifestouse dende 1900 (...).

Dous poetas, Antón Noriega Varela (...) e Ramon Cabanillas (...) incaman no seo d'iste movimento os dous aspectos contradictorios da nacionalidade de Galizia (...). Propoñémonos analizar ulteriormente o contido dos fascículos de prosa e mais de poesía publicados por A NOSA TERRA (...). Eis como fala o grande escritor francés...

Aquests articles, a l'igual que els altres que sobre literatura gallega el seguiren, servien de retroalimentació al nacionalisme galleg: eren la prova palpable de que la literatura gallega era present a revistes literàries franceses de prestigi.

En la carta de 20 de setembre de 1920 en la qual Risco li anunciava a Lebesgue l'aparició de *Nós*, li deia -a més de demanar-li algun text inèdit- que s'havia permès la llibertat de traduir el seu article sobre el moment de la literatura gallega publicat a *Les Tablettes*.

Nós núm. 1 (octubre de 1920)

Efectivament, en el primer número de *Nós* apareixia, amb l'entrada '*As letras galegas en Francia*', "*Poetas de Galizia*". Era un article que havia estat publicat a *Les Tablettes*, "boletín mensual de Saint-Raphael, Var, 25 Santiago 1920". Ocupava dues pàgines i un terç que incloïa les traduccions franceses de poesies de Cabanillas, Noriega Varela i López Abente. Després de comparar Galícia amb

altres països cèltics (Bretanya, País de Gal·les), considerava la independència del regne sueu com a contribució "sen duda a preserval-o seu particularismo e preparou a nacencia d'unha literatura autònoma".

Sorprendentment, en referir-se a la literatura medieval esmentava només el *Cancionero de Baena* i oblidava la lírica dels cançóners profans galaico-portuguesos, aleshores ja prou estudiats per Carolina Michælis entre altres, i les cantigues marianes alfonsines. I sorprèn doblement: tant perquè Risco no li hagués donat aquesta informació com perquè Lebesgue la desconegué, llevat que aquest les considerés exclusives de la literatura portuguesa i només considerés com a privatives de Galícia el cançoner castellano-gallec de Baena.

Dels escriptors d'aquell moment citava el que he dit i Vicente Risco, un de "certos espíritos outamentes cultivados (...) ós qu'anima unha fé ardente na nobreza da raza, [que] principiaron ainda a chamar a atención do estranxeiro sobre o esforzo intelectual dos seus camaradas de letras (...)".

En l'apartat 'Os homes...' també apareixia Philéas Lebesgue:

N-outro lugar traducimos un artigo d-iste outro grande amigo de Galizia. Philéas Lebesgue, gran escritor francés y-eminent lusitanista que c'unha nobre e franca xenerosidade quixo selo o intérprete da y-alma galega e o revelador da nostra literatura na cultíssima Francia, fixonos tamén a honra de nos enviar un bellísimo poema, lembranza emocionada de Coimbra, a sabía e poética vila portuguesa, que pubricaremos n-o número que vén.

Nós sente fonda gratitud pol-o ilustre amigo ó que Galizia tanto lle debe.

Nós núm. 2 (novembre de 1920)

Hauria aprofitat el número de *Les Tablettes* que Lebesgue envià a Risco, per a publicar en aquest número -que s'obria amb el poema 'Coimbre' de Lebesgue- una part de l'article que, sobre l'escriptor normand Jean Revel, hi havia publicat A. M. Gossez (a qui Lebesgue dedicava el seu article sobre les lletres gallegues). Aquest escriptor hauria interessat als homes de Nós ja que

Jean Revel pensa que a civilización moderna [é] ben superior ás vellas sociedades, mais renega das vilas tentaculares, coma Verhaeren, reclama unha descentralización administrativa e esalta ó peisano, ó labrego, na sua forza vital, no seu amor ós eidos (...).

A la secció de llibres i revistes d'"Os homes..." apareixien.

La Douce France (agost-setembre de 1920) de la què ressenyaven articles de Ph. Lebesgue ('Par la France') i de Gabriel Brunet ('Le Problème de l'Élite').

Mercure de France (15 d'octubre de 1920) i la ressenya dels articles de Ph. Lebesgue sobre *A Política da Victoria* de Bernardino Machado i *A Victoria de Parsifal* de João Grave, ambdós sobre temàtica cèltica.

La Revue de l'Époque (núms. 10 i 11, d'octubre i novembre de 1920) on col·laboraven diversos escriptors ja coneguts per Risco:

(...) veñen moitos nomes xa de nós venerados nos tempos d'iniciación literaria: Gustave Kahn, Vielé-Griffin, René Ghil, Paul Fort, Tristan Klingsor, Philéas Lebesgue, Albert Mockel, Paul Vulliand, Saint-Pol-Roux...

Esmenava l'article *Essai sur l'œuvre d'art considérée comme une réaction* i ressenyava:

(...) As formas enrabechadas d'agresión artística (cubismo, futurismo, dadaísmo) responden á dificultade qu'hoxe teñen os escritores novos pra coller sóna... Recoñece o autor certos esforzos serios na avant-garde, e cita o nome d'Albert Gleizes que ven de publicar un libro sobr'o cubismo.

També posaven els títols de sengles articles:

Carl Spitteler, poète épique, por L. Charles Baudouin.- Des jeunes d'aujourd'hui (sobre do escritor cubista Blaise Cendrars; ben coñecido da nostra élite) por Marcel Uillet (...).

Nós núm. 3 (desembre de 1920)

Publicava una extensa ressenya (gairebé una columna) de *La Douce France* d'octubre de 1920, que ja havia estat ressenyat en el número anterior:

Trai: un anaco de *Le Poème de la Victoire*; un poema cívico-internacional d'Emmanuel de Thubert.- Le Problème de l'Élite por Gabriel Brunet. O autor estudia o pensamento de Renan sobre o papel social das élites intelectuais: O seu ideal d'unha sociedade gobernada pol-a élite (...).- Un trabalho de M. Thubert arredor da estatuaría clásica.- Mais adiante o mesmo autor dá conta da Arte alemana contemporánea (...).

També ressenyava, amb la signatura L. G. S. (que no he sabut identificar) l'opuscle de Le Cardonnel i Lièvre *Études sur Eugène Montfort* (Paris, Bibliothèque des Marges, 1920).

Temos recibido un quaderno publicado na biblioteca de Les Marges, con dous estudos, un de C. Le Cardonnel y-outro de P[ierre] Lièvre sobre da persoalidade do ilustre direitor d'aquela publicación Eugène Montfort.

A persoalidade de M. Montfort é ben sinificativa na moderna literatura francesa. O solo nome d'il representa unha volta á tradición francesa clásica, un movemento contra do estraneirismo da época simbolista (...).

A veira de Maurice Leblond, Saint Georges de Bouhelier y-outros, traballou Montfort no 'Colexio d'estética' e fundou o Naturismo (ou sexa a volta á simxeza tradicional) seguindos [sic], entr'algús mais: Charles Louis Philippe, Louis Lumet e Paul Adam (...)⁷.

⁷ Eugène de Montfort [Paris 1877-en tren de Port-Vendres a Paris 1936]. Era un "novelista francés contemporáneo. Entre sus producciones, en algunas de las cuales trata asuntos sobrado escabrosos (...)" (EUI Espasa Calpe vol. 36 1918) i un "narrador realista y preciso observador (...). Dirige Marges" (op. cit. ap. 7 1932).

Maurice Leblond. Amb aquest nom no he trobat cap referència. Es tractaria dels germans

La Douce France (novembre de 1920). Esmentava un article de François Bidet, "A propos de Minerve et d'autres dieux". El comentarista (Risco probablement) deia que

pol-o visto iste artigo foi escrito por causa d'unha disputa iniciada por M. Julien Benda⁸, autor d'un libro ausurdo titulado Sur le succès du bergsonisme, y-a quen seica dan en Paris certa importancia (...).

Nós núm. 4 (gener de 1921)

Tampoc no podia faltar una referència a Philéas Lebesgue. En aquest cas era un article de la secció 'Lettres Portugaises' de *Mercure de France* (15 de febrer de 1921)⁹ en el qual, comparant-lo amb Teixeira de Pascoaes, parlava de Noriega Varela i del seu poemari *Do ermo*. I, de la mateixa manera que havia fet en un article anterior, remuntava el "carautere tradicional da poesía da Galiza, tal com'ela se manifesta dend'o século XV nas cantigas d'Alfonso Alvarez de Villasandino, ou de Macias o Namorado (...)", ignorant olímpicament els millors moments de la lírica medieval galaico-portuguesa.

Nós número 5 (juny de 1921)

Obria amb el poema 'Vigo' de Philéas Lebesgue, escrit amb motiu d'una escala que, en un viatge a Portugal, feu a la ciutat olívica. A l'habitual secció 'Os homes, os feitos, as verbas' apareixien, ressenyades per Vicente Risco, *L'Ouragan*, de Florian Parmentier

Marius i Ary Leblond? En aquest cas [respectivament, Saint-Denis 1877-Paris 1953 i Saint-Pierre, Reunion 1880-sense dades], aquests germans escribiren sempre alegats les seves obres, de temàtica colonial i exòtica, i històrico-moral. El 1909 guanyaren el Premi Goncourt.

Saint-Georges de Bouhélier era el pseudònim de Stéphane Georges de Bouélier- Lepelletier [Rueil 1876-Montreux 1947]. Conegut com a dramaturg i per la seva sèrie dramàtica de caràcter històric.

Charles Louis Philippe [Cérilly 1874-Paris 1909]. Influit pels simbolistes, narrà la pobresa dels ambients nadius i dels sectors equívocs de Paris (*Bubu de Montparnasse*, 1901).

Louis Lumet. No n'he trobat cap referència.

Paul Adam [Paris 1862-1920]. Evolucionà des del naturalisme al simbolisme, conreuà la poesia, la novel·la i el periodisme.

Cap d'ells seria un escriptor de primer nivell.

⁸ [Paris 1861-Fontenay-aux-Roses 1956]. Filòsof i assagista, bona part de la seva obra estava basada en polemitzar amb Henri Bergson i Charles Maurras i, en general, contra els intel·lectuals que preferien el sentiment a la raó. En aquest sentit excelleix la seva obra *La trahison des clercs* (1927).

Aquesta obra fou criticada per Risco (*A Nosa Terra*, 1928) que considerava 'sofismes' els atacs del pensador francès contra els homes de 'dretes', 'nacionals' (Bourget, Péguy, Barrès, Maurras, Claudel) i l'alternativa de la justícia social com a redempció. Risco compararia Benda a l'Eugenio d'Ors d'*ABC*. En canvi, Otero Pedrayo la considerà més favorablement (Dulin Bondue 1987:150-151).

⁹ Al Nós de 31 de gener de 1921!!!

*Un libro de guerra -'en des temps de fox-trot et de joyeuse hoorie', que si o autor- y-un dos libros mais fondos e de meirande intensidade tráxica que produxo a guerra, somentes comparabel ós d'Henry Barbusse e d'Elie Faure (...)*¹⁰

i *La Douce France* (núm. 27, desembre de 1920), de la qual esmentava, entre d'altres articles, tres poemes -traduïts per Philéas Lebesgue- d'Henry David Thoreau¹¹, "o gran naturista yanki, que se fora vivir no bosque com'o heroe do famoso Escarabelo d'Ouro de Poe (...)".

Nós núm. 6 (agost de 1921)

Ressenyava una altre llibre de poesia de guerra, "La Rafale (poesías) d'André Brun¹², préface de Ph. Lebesgue (...). Paris, 1921. Un novo libro de poemas de guerra, dos más sentidos que temos lido (...)".

Nós núm. 7 (octubre de 1921)

A la secció 'Os homes...', publicava la traducció d'un article de Philéas Lebesgue publicat a *Mercure de France* (juliol de 1921), sobre Néveda de Francisca Herrera Garrido -que li hauria enviat el llibre a Lebesgue, amb qui tingué una llarga relació epistolar-, l'"arte elexíaca e graciosa" de la qual comparava amb la de Marceline Desbordes-Valmore¹³.

Nós núm. 9 (gener de 1922)

Citava *La Douce France* (octubre de 1921) i esmentava un article de

François Bidet en col da Estéteca de Peladan. Iste persoaxe, un provenzal que pirmeiro figurou, coma Mallarmé, no movemento felibre, a caron do gran Mistral, a quen sempre tivo lei, e logo foi gran polemista ruskiniano, católico e teósofo -anque coma occultista non mereza moito creto- ten sen duda un gran intrés (...). Il fundou a Orde da Rosa Cruz (...). Peladan era un ruskiniano incompreto, pois Ruskin comprendeu y-amou a natureza; Peladan era clasicista; Ruskin era prerrafaelita (...). Mais ainda ten Peladan outro aspeuto mais digno de nota: Peladan é wagneriano. Hastra certo punto, decatouse da

¹⁰ De Florian Parmentier no he trobat cap referència.

Henri Barbusse [Asnières 1873-Moscou 1935]. Premi Goncourt el 1917 amb la novel·la antimilitarista *Le Feu*, que provocà una gran polèmica. Partidari del leninisme, es traslladà a viure a Rússia.

Élie Faure [Santa Fe la Grand, Gascunya 1873-Paris 1937]. Historiador de l'art i assagista, partidari d'allunyar-se de la concepció erudita.

¹¹ [Concord 1817-1862]. Escriptor nord-americà vinculat als transcendentalistes (Emerson, Fuller, Alcott), feu del més pur individualisme una manera de vida en retirar-se solitari a un bosc.

¹² No n'he trobat cap referència.

¹³ [Donai 1786-Paris 1859]. Poetessa romàntica i actriu francesa, nascuda en el si d'una família que s'arruïnà a causa de la Revolució. Casada amb un actor mediocre de qui volgué fer un actor famós, sense èxit. La seva poesia fou reivindicada, per tendra i valenta, per Verlaine.

importancia que o wagnerismo leva dentro de si, ainda que agora non todos lla queiran recoñecer (...).

Nós núm. 11 (juny de 1922)

Publicava, a la secció 'Os homes...', un article sobre Philéas Lebesgue amb motiu de l'aparició d'una antologia poètica proposada per la revista *La République de l'Oise*. Entre les lloances que hi feia la revista gallega, estava la frase

(...) Nas letras francesas é Phileas Lebesgue un espirto orixinal de fondas raíces na sua terra, e dempoixa comprennon [sic] d'as terras alleas. Preto do cosmopolitismo de Paris, soupo beber n-as augas eternas do seu corruncho nadal, na alma do seu país labrego (...).

I animava als lectors a subscriure's a la revista francesa que antologava la poesia de Lebesgue:

(...) Pregamos ós nosos leutores pra que se suscriban a esta obra na nosa Ademiristación. Ofrecémoslle a mais d'un incomparabel libro unha ocasión de dar proba d'afeuto e gratitud a iste grande amigo de Galiza, Phileas Lebesgue.

Nós núm. 12 (agost de 1922)

Citava

Manomètre

Lyon, Francia.

Di: 'Enregistre des idées'. 'Indique la pression sur tous les meridieus [sic]...' Pol-o d'agora non anuncia unha gran presión mental. Trai unha cousa d'intérés en col da Arte Azteca... Coidamos que, en col da Arte Nova, compre dicir: 'assez de la physique! assez du laboratoire'

Nós núm. 14 (desembre de 1922)

Publicava els sumaris dels números d'agost-setembre i octubre de *La Douce France*. En comentava alguns articles, com *L'Aberration Romantique*, l'autor del qual expressava simpaties i antipaties per diversos escriptors romàntics francesos; "un estudo d'Emmanuel de Thubert encol do bardo bretón Jean Pierre Calloc'h¹⁴ [Bleimor], do qu'hemos dar algo en NOS",

¹⁴ [Illa de Groix 1888-? 1917]. Autor de poesies mítico-religioses i patriòtiques, recollides en *Ar en Deulin* ('De genolls') el 1921, quatre anys després de la seva mort al front. Influí en la poesia bretona posterior.

Nós núm. 16 (febrer de 1923)

Entre les revistes que ressenyava hi havia *La Douce France* (desembre de 1922) amb articles d'André Lebey, François Bidet, Abel Léger, Jean Lébedef, Marie Dormoy i E. de Thuber[t].

Nós núm. 18 (juliol de 1923)

Entre les revistes ressenyades hi havia *La Douce France* (sense dades) de la què deia que

a revista declarase órgao da asociación La Demeure Historique, formada polos donos de casas de valor histórico, unha nova defensora do patrimonio artístico de Francia.

Nós núm. 23 (novembre de 1925)

Les lletres franceses estaren absents a les pàgines de la revista fins que Ramón Otero Pedrayo publicà l'article "Os poetas atlánticos".

Poetas bretóns, normandos, flamengos, vascos, gaélicos, ingreses, irlandeses, poetas que en francés, en inglés, en céltigo (...) gerdares [sic, gardades?] un ecoar salgado do Atlántico, todos sodes (...) fillos da grande raza espiritual dos Fisterres, da raza cósmica y-eterna, da úneca que garda un ollar sinxelo e creador baixo as mais diferentes e compretas culturas (...).

Pra fazer un traballo comproto cumpriría moito tempo, unha forte preparación, unha formidabre biblioteca instalada na soedade meditativa d'un pazo (...). Mais polo d'agora soilo queremos sinalar unha das angueiras mais precisas prá formación da nosa cultura (...).

Aleshores escrivia de Leconte de Lisle¹⁵, que "viña de xente vella de Bretaña", de Villiers de l'Isle Adam¹⁶; del normand Barbey d'Aurevilly¹⁷, "cantor en prosa dos kermos da veira mar atlántica e do catolicismo medieval", "un poeta atlántico reperentativo, ó seu xeito, témolo nos versos de Les Amours jaunes de Tristan Corbiere¹⁸. É un dos raros de Rubén Darío (...). Sempre que visito o xardin da Cruña

¹⁵ Nom amb que és conegut Charles-Marie Le Conte [Saint-Paul, Reunió 1818-París 1894]. Autor de poesia de tipus pessimista, anti-romàntic i parnassiana.

¹⁶ Philippe Villiers de l'Isle-Adam [Sant-Brieg, Bretanya 1840-París 1889]. Pertanyia a una noble família bretona (sengles avantpassats seus foren un mariscal de França amb Joan Sense Por, i el Gran Mestre dels Santjoanistes que fundà l'Orde dels Cavallers de Malta), arruinada amb la Revolució. Admirador de l'occultisme i de Wagner, tingué somnis de grandesa (posà plet a la corona anglesa per l'ocupació de Malta i aspirà a la corona grega). La seva obra és d'estil exquisit, ric i harmoniós.

¹⁷ Jules-Amédée Barbey d'Aurevilly [Saint-Sauveur-le-Vicomte, Normandia 1808-París 1889]. Escriptor romàntic i dandi byronià, defensor de l'ultramuntanisme. La seva obra es basa en la imaginació ombriva, sensual i mística. Fou molt valorat pels simbolistes.

¹⁸ Pseudònim d'Edouard-Joachim Corbière [Coat Congar, Bretanya 1845-Morlaix 1875]. Decadentista i pre-simbolista, fou precursor de les estètiques d'avantguarda. La seva obra *Les amours jaunes* passà desapercebuda quan la publicà el 1873 però posteriorment fou valorada com a pròpia d'un poeta maudit.

onde dorme o xeneral Moore, lembrome da Berceuse en nord-ouest mineur: Au vieux Roscoff (...)", del "ilustre latinista Federico Pléssis¹⁹"; "Les Jongleurs de Kermartin (1892), Ivonne aun Du, Sur la Harpe; La Bretagne qui chante (1903), Ar Mor, La Bretagne qui croit (Pardons et pelerinages en Bretanya) figuran na bibliografia de Lois [sic per Louis] Tiercelin²⁰, o xefe do movemento literario celto-bretón nos derradeiros anos so siglo [sic] XIX"; "o conocido novelista Paul Bourget²¹ (...)", "sen nos parar na verba violenta, escumante de Richepin²², cantor da xente do mar, nos cadriños do crítico Jules Lemaitre (...)", Théophile Feret²³, que "tense por un dos derradeiros reperzentantes da raza Wikings e gabase de ser un bárbaro (...)", Charles le Goffic²⁴, que "ten duas novelas celtas de pasiós e ambiente".

Nós núm. 24 (desembre de 1925)

Feia una ressenya d'*Os nenos* de Xosé Filgueira Valverde i deia:

Unha linda plaquette de trintaeito páxinas, c'unha lámina e fermosas iniciás moi modernas de Luis Pintor Fonseca, que teñen unha lonxana imitanza co-as qu'André Derain puxera en L'Enchanteur Ponmisant de G. Apollinaire.

Nós núm. 26 (febrer de 1926)

A la secció 'Os homes...', V. R. [Vicente Risco] escrivia, amb el títol de "Porfias diversas", a propòsit dels avantguardistes i citava Jean Epstein²⁵ i *Les feuilles libres* (Paris, 1922).

¹⁹ Frédéric-Edouard Pléssis [Brest 1857-sense dades >1922]. A més d'escriptor i llatinista, fou catedràtic a la Sorbona. La seva obra és d'una gran correcció. Fou inclòs a l'antologia *Poetas franceses del XIX*, traduïda per Teodoro Llorente (Barcelona, 1906).

²⁰ [Rennes 1849-1915]. Poeta i autor dramàtic, també publicà en prosa alguna novel·la i *Bretons de Lettres*.

²¹ [Amiens, Picardia 1852-Paris 1935]. Autor de novel·les psicològiques, evolucionà cap a obres moralistes en defensa dels valors tradicionals i de denúncia del materialisme, el positivisme i la lluita de classes.

²² [Médea, Algèria 1849-Paris 1926]. A Paris dugué una vida de bohèmia i aventura i fou acusat d'ateisme i sensualitat. En la seva obra emprà un llenguatge anticonvencional i exaltat.

²³ Charles-Théophile Feret [Quilleboeuf, Normandia 1859-Colombes 1928]. Conreuà la poesía, la novel·la i la crítica. És autor d'un recull biobibliogràfic de *Poètes normands*.

²⁴ [Lannion, Bretanya 1863-sense dades >1933]. Fundà la revista regionalista *Les Chroniques* amb Maurice Barrés. Profund coneixedor de l'ànima bretona, la seva terra és present en tota la seva obra.

²⁵ [Varsòvia 1897-París 1953]. Cineasta i teòric del cinema. Col·laborà ocasionalment a *La Gaceta Literaria* (Bonet 1995:262).

Nós núm. 29 (maig de 1926)

Publicava a la secció 'Os homes...' l'article "A Universidade Alexandre Mercereau", signat per V. R.

(...) A nosa coñecencia con Aleixandre Mercereau ven das edicións Povolozky. Mercereau emprincipiara en 1919 a traballar co-aquil editor, dando en francés antoloxías d'escriptores estranxeiros. Nos catálogos de Povolozky viña anunciada unha de poetas catalás, e d'all xurdiu a ideia de facer unha de poetas galegos, pr'a qué andiveron cartas ante Alexandre Mercereau, Philéas Lebesgue e o suscrito (...). Xa d'acordo en todo, a cousa morreu d'aquela pol-as culpas dos nosos poetas, que demoraron o envío dos seus libros e poemas orixinás...

I informava d'alguns dels conferenciants (Paul Adam, Verhaeren, L. Tailhade, Rosny), del programa setmanal de sessions (dilluns: una nació estrangera; dimarts: literatura francesa moderna; dimecres: concert de música moderna; dijous: les regions de França; divendres: ciències exactes o psíquiques, economia, sociologia; dissabte: seccions diverses; diumenge: al matí, concerts de música moderna, i a la tarda, humoristes, satírics). I donava el programa dels mesos de gener, febrer i març al llarg de dues columnes.

Nós núm. 32 (agost de 1926)

Citava *Paris Conférences* "números 5, e 7, con reseña das conferencias da Universidade de Mercereau, qu'outro dia hemos reseñar".

Nós núm. 37 (gener de 1927)²⁶

A l'habitual secció 'Os homes...' i amb la signatura de R. O. P. [Ramón Otero Pedrayo], publicava un amplíssim informe sobre lletres franceses amb el títol "Libros. Letras francesas". Ressenyava el treball d'Abel Chevalley²⁷ *Tomas Deloney. Le roman [sic] des métiers en temps de Shakespeare*. Després de donar algunes dades de la vida d'aquest escriptor anglès²⁸, esmentava que Chevalley "tamén pubrica duas novelas de Deloney (Thomas de Reading e Jack de Newbury) épica dos oficios com'os Mestres cantores de Nuremberg... eisaltación das corporaciós, vastas carballeiras humáns soantes ós ventos do Medievo".

²⁶ A l'edició facsímil, si més no, aquest número du com a portada (la del dibuix de Castelao) la corresponent al núm. 38, 15-2-27.

²⁷ Abel Daniel Chevalley [Mouilleron-en-Pareds 1868-Chançay 1933]. Periodista i diplomàtic. Entre altres obres, va escriure *Le roman anglais de notre temps* (1921) i *Herbert Trench. Poète anglais* (1925).

²⁸ [Londres 1543-Norwich 1600]. Va escriure narracions sobre la vida quotidiana anglesa, amb estil realista encara que una mica retòric.

També escrivia d'Amiel²⁹ i recordava els temps de l'Ateneo de Madrid:

Estivo desmasiado [sic] á moda. Na biblioteca do Ateneo (do segundo, o da rúa do Prado, e das barbas de Matias) eran, tanto o volume d'Aleda com'a versión da España Moderna (ouh, tempos prácidos pr'os Doutores novos en Direito, de Novicow, de Gumplovitz³⁰, dos rusos e italiás inda de vastas barbas!), dos libros mais usados, lixados, sudados, comentados, intrelíñados, citados e fusilados. Mais parés que aquil Amiel era soilo un anaquiño de mostra. O diario ten dazaseis mil páxinas! Vánse pubricando novos anacos e vai xurdindo outro Amiel, agora con complicacíos amorosas (...).

Escrivia de la moda dels *cahiers* i citava els *Cahiers Nouveaux*, *Cahiers du Sud*, *Commerce*, *Cahiers contemporaines*. D'aquest deia el teme dels seus tres volums però es queixava del contingut i citava Freud:

(...) Lástima que recollan pouco mais do pensamento francés. Freud di no 3º quaderno que non se atopa con forzas pr'o asunto e que o noso conocemento non pode responder a pregunta do qu'hai mais alá do amor. Sobra calquera das respuestas que fai.

I també de *Mercure de France* [editorial]:

Os do Mercure

Cales restan? Pubicanse libros de todos iles. Boa ocasión pra fazerse unha biblioteca á moda de 1910. Coido que d'iles medran c-o tempo dous: Emile Verhaeren e Francis Jammes. A literatura de grande urbe ten un lostrigo e logo desaparece. Caladamente os poetas da terra (cada un da sua) fican na paisaxe com'as montañas i-as fontes: sempre novos.

I acabava amb l'article

"Os estranjeiros en Francia"

Dos vivos un outo poeta, da caste dos Novalis, con certo recendo de Edade Media inda que non-o teime, o vienés Rilke. Ten un ecoar dos violls románticos e debe saber filosofía, da grande. Dos mortos Conrad e Reymond³¹. Sobre dos peisanos hai en Francia unha importante literatura d'hoxe (...). Conrad pode ser chamado o Laperouse³² das letras. Tiña os ollos virxes pra mirar os portos do hemisferio sud, os bouquets das illas de coral i-o afastante pesadelo da selva. Il polaco, da terra adentro cruzou e novelou en total-as syrtes³³ lonxanas. En troques o vello Gide anda viaxando pol-o Congo e inda non viu un só hipopótamo. ¡Craro, com'os vai a ver si anda a caza de volvoretas e leva no bolso os Sermós de Bossuet!

²⁹ Henri Frédéric Amiel [Ginebra 1821-1881]. Professor i pedagog suís d'expressió francesa. És conegut pel seu diari, veritable exercici d'autoconeixement.

³⁰ J. Novikow [Kadi-Keni 1849-1917]. Sociòleg rus, residí a Odessa dedicat a la indústria. Publicà la major part de la seva obra en francès.

L. Gumplovicz [Cracòvia 1838-Graz 1909]. Jurisconsult i sociòleg polonès. Publicà la seva obra en alemany.

³¹ Desconec a qui dels diversos Reymond que he trobat al-ludia. El més plausible és que es referís al novel·lista polonès Wladislaw S. Reymont [Kobiele Wielke 1867- Varsòvia 1925]. Fou Premi Nobel el 1924 i autor, entre d'altres, de *Chlopi* ('Els camperols'), extensa obra sobre la vida camperola.

³² Jean François de Galaup, comte de La Pérouse [Gó, Llenguadoc 1741-Vanikoro, Pacífic ~1788]. Famós navegant francès, primer militar i després al servei d'expedicions. Donà nom a l'estret (en japonès Soya-kaikio) que separa les illes de Sakhalin i Hokkaido.

³³ Suposo que substantivitzant el nom d'aquest golf nord-africà volia definir els golfs sense onades.

Nós núm. 38 (febrer de 1927)³⁴

R. O. [Ramón Otero] ressenyava *Un nouveau Moyen Âge*, de Nicolas Berdiaeff³⁵:

Iste libro está chamado a espertar moitas cavilacións encol do tema vital da decadenza d'Ocidente e dos camiños do porvir (...). Si a sensibilidade social se deixa traballar pol-as ideias, n-hai dúbida que Berdiaeff deixará un vibradoiro ronsel. Ara destemido, forte e sinxelo. O seu fanal de proa loce misticamente (...). Foi, naturalmente, marxista e levaría aqueles sombreiros brancos dos sozialdemocratas do 1900. Mais n-iste ano rompeu co socialismo comunista co libro Suxetivismo e individualismo na filosofía social, ó que seguiron outros (...) inspirados no pensamento ruso ortodoxo (...).

No seu novo libro (...) Berdiaeff faise proféteco e asegura qu'estamos entrando n-unha nova Edade Media (...). Berdiaeff profetiza un definitivo rexurdimento do espírito cristián que fará un réxime demótico, non democrático, que santificará o traballo lixado polo capitalismo e o socialism e criará o ascetismo salvador. O autor, nemigo do feminismo de hoxe, pensa pr'a muller unha función mais outa. A muller (...) foi por mala via no movemento de emancipación; ela será ó igoal que no Evanxeo a portadora dos aromas cando na nova Edade Media o senso místico do amor se volca carâ eternidade (...).

O libro de Berdiaeff está presentado en francés pol-a casa Plon, un dos órgaos do movemento tomista moderno (...). A casa Plon ten sua editorial e libreiría na rue Garancière, calada, sabia, pensativa, preto San Sulpicio, o templo das grandes misas orquestadas, e da fonte dos catro bispos, no cemiterio de Paris eclesiástico no qu'inda interesa Port-Royal³⁶.

Nós núm. 39 (març de 1927)

Otero Pedrayo seguia amb la seva secció 'Letras d'affora' i hi ressenyava dues publicacions franceses: *Allen* de Valery Larbaud i *Le temps retrouvé* de Marcel Proust³⁷. De la primera, comenta la relació entre la història que narra i les regions (pel país que Larbaud inventava) i el temps passat en el qual la situava. De la segona, escrivia:

Do 'coté de chez Swann' ó 'coté des Guermantes' foi Proust espallando pra ollallas millor as almas de certas xeneracións e de certos círcos. Espallándolas en finas e grandes lonxas com'os seu[s] párrafos tendidos. Epidermis das capas fondas do espírito cravadas e postas a secar igoal que fan os cazadores cas peles das bestas. Proust tivo o segredo de gardar o tempo nos resultados

³⁴ D'igual manera al què deia en una nota anterior, aquest número du com a portada la corresponent al núm. 37, 15-1-27.

³⁵ Nikolaj Aleksandrovic Berd'ajev [Kiev 1874-Paris 1948]. Filòsof rus, fou expulsat de la seva ciutat país per les seves idees revolucionàries encara que hagué de marxar de l'URSS per incompatibilitat amb el marxisme. Criticà el cristianisme institucional i el comunisme. La seva obra més coneguda és *Novoe srednevekovie* ('La nova edat mitjana', 1924). L'exemplar conservat a la biblioteca de Trasalba és de 1930 (Paris, Les petits fils de Plon et Nourrit).

³⁶ Sorprén aquesta descripció tan detallada de l'indret on era l'editorial. I Otero no havia estat mai a París...!!

³⁷ De Proust, a la biblioteca de Trasalba només es conserven un volum cinquè de l'edició d'*À la recherche du temps perdu* de Nouvelle Revue Française (Paris, 1922) i una -aparentment sencera- edició de Sainte-Catherine (Bruges, s.d.). Nicole Dulin Bondu (1987:277 n30) afirma que l'edició de NRF és completa, mentre que el catàleg de la biblioteca diu clarament 'tome V'.

enormes dos seus estudos. Incomparabre esforço a 'atención', ouxetividade completa, pois apenas sabemos nada do autor, inda que fale moito de si! Agora, no Temps retrouvé estamos lonxe da prolixidade que fixo de Sodoma e Gomorra unha cousa equivalente ó Sigfrido pr'os primeiros wagnerianos. Camiñase mais axiña, entra un balbordo d'afora: a guerra.

Nós núm. 42 (juny de 1927)

A la mateixa secció apareixia sense signatura (aquesta secció sempre la feia Otero Pedrayo) una ressenya de *Défense de l'Occident*, d'Henri Massis³⁸. Aquesta obra estava publicada a la mateixa col·lecció que *Le nouveau Moyen Âge* de Berd'ajev, 'Le Rousseau d'Or'. L'obra ressenyada tractava

das doutrinas sobre a decadencia d'oucidente (...). Pol-o pronto temos un feito: xa non hai espíritos europeos e cada esquirtor loce as coores do seu medeo nacional. ¿Un ben ou un mal? Eu coido qu'un ben. Pois cicais s'afunda Europa seguindo rexo o espírito de cada nación (verdadeira) do mapa de Europa.

Massis volta coma moitos, os ollos á Edade Media, quer o trunfo d'aquel ideal 'de perfección e unidade cristiana' dispuesto pra domiñar o mundo enteiro. Cristianizando a Asia salvarase ela, Europa e o mundo (...). Pra il a Xermania asoballada e desarmada vingase da cultura mecánica de Oucidente (...) reposando no seo da conciencia oriental. Os místicos, tavistas [taoistas?], confucianistas mais ou menos modernizados pol-o Gandhi, Tagore, Okakura son rescibidos como en ningures na terra do idealismo, do 'Werden' e do Inconciente. Keyserling é o profeta de Oriente. Tamén é oriental a crencia do sovietismo (...). Massis frente do cristianismo da Edade Media (...), pon tuda a grea do Anticristo (budismo, tavismo modernizados, bolchevismo e humanitarismo).

Massis coma bô francés non condensa ó humanismo [sic] enxergado no senso ampio. Ó igual que seu xenial devanceiro (...) Peguy pensa atopar en Homero, en Sofocles [sic], en Virxilio un preludio de abrente cristiano. O eslavo Berdiaeff olla nas Humanidás o principio da morte espirtoal da Europa. O final cada un da sua terra.

Nós núm. 44 (agost de 1927)

F. L. C. [Florentino López Cuevillas] escribia a 'Os homes...' sobre un jaciment arqueològic a Alvèrnia:

Glozel

Antecedentes

Glozel, no 'Mercure de France'; Glozel, no 'Journal des Débats'; Glozel, na 'Action Française'; Glozel, na 'Anthropologie' e na 'Revue Archéologique' [sic] i en dez xornales mais de Paris, i-en vinte dos departamentos franceses i-en

³⁸ [Paris 1886-1970]. Escriptor i pensador francès proper als sectors d'orientació monàrquica i membre del Consell Nacional del govern col·laboracionista de Vichy. El 1929 fou premiat per l'Acadèmia Francesa (de la què fou membre des de 1960) pel conjunt de la seva obra. La seva *Défense d'Occident* (1927, encara que també l'he vist datada el 1928) volia advertir dels tres perills que amenaçaven Europa: el germanisme, l'eslavisme i l'asiatisme. En realitat, segons Massis, els dos primers no serien altra cosa que variants del tercer. Resulta clar, doncs, que el seu concepte d'Occident restava reduït a la catolicitat francesa. Aquesta obra no figura en el catàleg de la biblioteca de Trasalba.

trinta revistas ingresas, alemanas e suecas. Por todas partes Glozel, Glozel e Glozel.

Glozel é un lugarcín da Auvernia (...). Perto de il, pasa un regato (...) que se chama o Duraton (...).

Mais que é o que pasa en Glozel? Qué raro fenómeno asoellaron, Fradin e Morlet da terra do Duraton? (...).

Compre que agora sigamos as páxinas do 'Mercure de France', onde os obxetos do Duraton foron publicados (...).

A la mateixa secció, F.B.B. [Fermín Bouza Brey] ressenyava, amb el títol de 'Bibliografía numismática', d'una publicació francesa: "ARETHUSE. Revue Trimestrielle dirigée par Jean Babelon et Pierre d'Espezel du Cabinet des Médailles. Fascículo 15. Abril 1927 (...)".

A la secció 'Letras d'afora', encara que sense signatura, Otero Pedrayo escribia

Unha nova xeografía universal

Xa está na rúa o primeiro volume da riola dos vintedous que compretarán a Xeografía Universal de Armand Colin, o editor que ten a sua casa crara, limpa e accolledora no cerne da beira ezquerda do Sena, no Boulevard. Saint Mich. [sic] (...)³⁹.

Demangeon esquibe o primeiro volume adicado as Illas Británicas. Na primeira parte trata das relacíos xeográficas c'a Europa occidental e atránteca (...). E dino de particular gabanza o capitulo da formaceón étnica e histórica do pobo inglez [sic], e mais do irlandés (...). É suxestiva unha comparanza por exemplo, antrá Irlanda de Demangeon e a de Reclús. Pra falar com'os nosos paisanos hai que dicir: había xente de moita yalma no 'seculo dazanove'.

Nós núm. 48 (desembre de 1927)

La mateixa secció ressenyava, amb el títol 'Os altares d'Aleixandre', O Imperialismo Macedónico e a helenización do Oriente na Evolution de l'humanité [sic], de la què no esmenta l'autor encara que sí qui n'havia escrit el prefaci, Henri Berr⁴⁰. També feia una ressenya, amb el títol de 'Un diccionario de Filosofía', el Vocabulaire technique et critique de la Philosophie, el qual

Chega a tempo. Está chamado a exercer unha pequena, calada e segura influencia, o Vocabulaire..., ordeado diligentemente por Mr. André Lalande (...).

Nós núm. 54 (juny de 1928)

Sense moure'ns de secció, apareixia una ressenya sense signar (amb tota certesa d'Otero Pedrayo), de Paysages et problèmes géographiques de la Terre Americaine, de Douglas Johnson.

³⁹ Continua sorprendent aquesta precisió per ubicar les editorials de Paris. Parafrasejant Risco (cf. O porco de pé) conéixer i descriure París també seria una ciència exacta.

⁴⁰ [Lunéville, Meurthe i Moselle 1863-París 1954]. Escriptor i historiador, fou professor de Retòrica al Lycée Henry IV i autor de diverses obres de metodología historiogràfica.

Nós núm. 55 (juliol de 1928)

Apareixien dues ressenyes breus. La primera sobre

Tres instantes do 'Journal intemo' [sic] de Benjamin Constant. Colle do 1804 o 1816. Abonda abrilo por calquer parte; é a vantaxe das memorias nas que un sempre está en todal-as follas ou se fai a ilusión de estar (...). Seria bô estudar o papel d'ista cidade [Ginebra] e d'iste paisaxe no Romantismo (...).

La segona deia que

Os Conqueridores de André Malraux son pretuberculosos, bos orgaizadores con moito dossier, sorben cocktails e teclean nas ametralladoras. Queren orgaizar o caos chino en senso bolchevique. Algo como procurar unha lóxica no bosque tropical. O libro é maestro, de feitura, e pol-as lonxanías que deixa aduviñar. A infinita China hastra inquieta a sistemática do Xefe marxista⁴¹.

Nós núm. 57 (setembre de 1928)

Publicava a la secció 'Os homes...' l'article '*Figuras do 'Ancienne [sic] Régime'*', en el qual citava diversos escriptors francesos (Alfred de Vigny, Chateaubriand, Saint-Simon, Descartes, Valéry, Rousseau). També feia una ressenya de l'escriptor suís Ramuz⁴², '*Outra volta Ramuz*'.

Sempre nos foi amado o novelista do Valais desque o primeiro dos seus libros chegou ás nosas maus, La grande peur sur la montagne nos deixou un gosto do maravilloso de todol-os días no vivir sinxelo da montaña alpina. Non son os Alpes dos turistas, nin dos románticos, nin 'Obermann', nin Henry Bordeaux. Na derradeira novela La Beauté sur la terre (...). Seria curioso e cheo de ensinanzas un estudo comparado do método de Proust c'o de Ramuz (...). Gran peisano, Ramuz, ven ser pol-o seu método o contrario de Raymond (...).

Nós núm. 64 (abril de 1929)

Després de mesos sense publicar-se, la secció 'Libros d'afora' va reaparèixer en aquest número amb cinc articles relacionats, d'una manera o altra, amb les lletres franceses. El primer es titulava "*Taine e Maurois*" i comentava el descobriment d'Anglaterra pels escriptors francesos. Hi apareixen Voltaire, Montesquieu, Chateaubriand ("descobriron cada un unha Inglaterra"), Taine, Maurois ("sempre foi curioso da realidade inglesa. Escribiu Os silenzos do coronel Brambley, a vida de Shelley e outros libros creados no trato e na esperencia do espírito británico"), Joseph Thompson, Kipling.

⁴¹ Al catàleg de la biblioteca de Trasalba no figura cap d'aquestes dues obres.

⁴² Charles Ferdinand Ramuz [Cully, Lausana 1878-Pully 1947].

El segons dels articles, "O melro no pomar", relacionava alguns ocells cantaires amb alguns escriptors, i citava Renan, Weber, Rousseau, Ibsen ("Berlín fixose ibseniano"), Maragall i Rusiñol ("entr'as cidades do sul foi a Barcelona de Maragall e Rusiñol a que ofreceu unha rua ôs paxaros"), Jacques Delamain, Tarde, Fabre.

En el tercer, "Pol-o vello souto europeo", eren els arbres l'objecte a comparar, i esmentava Goethe, Diderot i la seva estimada Sofia Volland, *La Nouvelle Revue Française*.

El quart, "O trunfo da Xeometria", començava citant "Luc Durtain escribe a sua curta novela rusa", Worringer, Pierre Benoit.

El cinquè i darrer, "Psicoloxía e metafísica", ressenyava *Les puissances de l'abstraction* de F. Paulhau i citava Ramuz.

La secció de revistes esmentava la publicació *Le Cri des Peuples* (febrer i març), "adicada a defender os dereitos inmorredoiros dos pobos e das minoridás nazonales". Resaltava els articles 'Le Réveil de la Flandre' de H. Brugmans, 'Un mariage de raison' d'Ilya E[h]renburg (a Nós, Ilya Eherenbourg) i diverses respostes de Severine, Romain Rolland, Bernard-Shaw, Monzie, Dr. Forel, Victor Margueritte, Yan Noli ("antigo presidente do Consello de Albania") sobre Iugoslàvia.

Nós núm. 65 (maig de 1929)

Otero Pedrayo publicava l'article titulat 'Fabricio del Dongo e Federico Moureau. Os dous tipos de paixón romántica'. També signava, com a R. O. P., a la seva secció habitual, un llarg article (dues columnes) que començava amb Mistral i [Victor] Balaguer, i continuava amb Zola i diversos felibres -Napoleon Wyse, Roumieux, Meyer-, actes a Catalunya -banquets, jocs florals- entre Mistral i Balaguer, les simpaties procarlines al sud de França ("No 'Midi' [sic] o calrismo era popular e xuntábase co partido de Chambord⁴³"), els jocs florals provençals amb assistència de l'ambaixador d'Itàlia comte Nigra, el català Quintana, el poeta romanès Alexandri, les simpaties de Mistral vers Mallarmé, Maurras com a deixeble seu i la 'Declaració dels joves felibres'.

⁴³ El títol de comte de Chambord era el que usava Enric V de França [París 1820-Frohsdorf, Àustria 1887] en el seu exili.

Nós núm. 70 (octubre de 1929)

Otero Pedrayo signava cinc ressenyes de sengles llibres. Escrivia "*Spleen e ideal*" a propòsit de la publicació d'uns inèdits de Baudelaire a càrrec de Jules Mouquet, *Vers retrouvés, Juvenilia.-Sonnets-Manoel*. Amb certa nostàlgia, deia: "*Brindo a Risco, a Cuevillas, a Sanjurjo (leembrádesvos: 1908, 'Fleurs du Mal' presuntuosos outonos con todo o pelo?"* i traduïa ("*ista mala traduzón*") el sonet A *Yvonne Pen-Moor*.

El segon text ressenyava *Morvan* de Constantin Weyer⁴⁴. El tercer, '*Os orixes labregos da China*', ho feia de *La civilisation chinoise. La vie publique et la vie privée* de Marcel Granet⁴⁵. El quart es referia a *Le voyage de Shakespeare*, de Leon Daudet⁴⁶:

Un libro d'a mocedade. Agora volto a imprentar pra lediza de cantos amen a prosa densa, vividoura, latexante de maxinazón, de carne e sangue da vida, da emozón de cada viaxe (...). Tan diferente de Proust qu'o autor de 'A la recherche du temps perdu' estaba namorado d'iste libro de Daudet.

I en el cinquè i darrer tractava l'aparició de *Monsieur Teste* de Paul Valery⁴⁷.

Outra nova edición. Mais d'iste persoaxe hai que falar d'outro xeito como tipo d'unha maneira de pensamento e de sensibilidade poñendoo en conversa con Chatterton, René, Obermann, Mad. Bovary, Fabrizio del Dongo, Zara-tustra, etc. todal-as criaturas do século XIX e as que xa andan pol-o seu pé do XX, que son ben poucas.

Nós núm. 77 (maig de 1930)

Commemorava el centenari del naixement de Frederic Mistral amb l'article '*Mistral (1830-1914)*'.

C'o centenario oficial do Romantismo veu o de nacemento do poeta da Proenza [sic] e de todol-os pobos. Unha d'isas raras encarnaciós da poesía d'unha pátrea n'un home. Si a maor revelazón do século XX foi a nova literatura irlandesa seu equivalente no devanceiro dazanove foi a Renascenza da familia das línguas aldraxadas: proenzal, catalán, galego.

⁴⁴ Maurice Constantin-Weyer [Bourbonne-les-Bains 1881-Vichy 1964]. Entre 1903 i 1914 va recórrer Amèrica i s'establí al Canadà, on realitzà les més diverses activitats. Tornat a França per a participar en la guerra, marxà al Canadà, on trobà les seves terres ocupades pel seu antic capatàs. Aleshores tornà novament a França. Exercí el periodisme i en el seu retir rural va escriure diverses obres sobre la seva peripècia canadenciana.

⁴⁵ No n'he trobat cap referència.

⁴⁶ [Paris 1868-Sant Romieg, Provença 1942]. Fill de l'escriptor Alphonse Daudet, exercí el periodisme i fou director d'*Action Française*, òrgan del moviment homònim. Fanàtic de l'extrema dreta, tingué un altercat greu que provocà el setge de la policia durant dos dies a la seu del partit. *Voyage de Shakespeare* fou inclòs en l'índex de llibres prohibits per l'Església el 1927. Entre els llibres de Léon Daudet conservats a la biblioteca de Trasalba no hi és aquest.

⁴⁷ *Une soirée avec Monsieur Teste* fou publicada el 1896. Otero Pedrayo en tenia un exemplar de l'edició de 1930 (Paris, Gallimard).

(...) *Patriota e patriarca ceibou a Proenza do departamentalismo parisién.*
(...) *Unha vez, Charles Maurras, un dos seus discípulos mais amados dixolle*
(...).

Nós núm. 84 (desembre de 1930)

Publicava un article Philéas Lebesgue, 'Camiño de Santiago', aparegut a *L'Esprit français* de Paris, traduït per Risco.

També reproduïa el sumari de *L'Alliance Litteraire* (núm.1, octubre de 1930), dirigit per Alexandre Mercereau.

Nós núm. 86 (febrer de 1931)

Reproduïa el sumari del número 2 de la mateixa revista.

Nós núm. 101 (maig de 1932)

Hem de saltar fins aquest número per a trobar la ressenya d'una altra publicació francesa: "Neolithis, roman neo-moderne, por Jean-Paul Ariste⁴⁸, Paris, s.d. (1931)".

Nós núm. 109 (gener de 1933)

I cal fer un nou salt per a trobar la presència de publicacions franceses. R.O.P. signava 'Letras de fora. Libros recibidos', dins la secció 'Os homes, os feitos, as verbas':

(...) IV. Valéry Larbaud: 'Technique'

Non son xogos de erudito. Son descargos honrados de pulcra concencia de letrado. O amante do pais de Allen, dos fondos espeiraes das Venezias fuxitivas, da melodia de París, inmorredoiro, do folgo de Alicante -sería intresante iste libro: 'Alicante en Azorín, Miró e Valéry Larbaud (...). Libriño fino, maduro, conversa boa pra un intre de gostosa folganza que fai perdoar o ambizoso do tído.

(...) VI. Henri Bergson: 'Les deux sources de la Morale et de la Religion'

Foi pouco comentado o libro derradeiro de Bergson. Eiquí soilo lle adicáremos unhas liñas admirativas da honradeza do lustre [sic, per ilustre?] vello, que no remate da sua carreira, na lingua más clara que ningún francés usou, sospeita á Deus tras o 'élan' vital [sic], e adica aos místicos páxinas de incomparabre xustiza. Libro fondo, socegado [sic], requintamento de un vivir filosófico que fina ca mesma dinidade espirtoal dos primeiros ensaios.

Risco, signant V. R., ressenyava *La paix de demain*, del Dr. J. Rateau Landeville⁴⁹, publicada a Macon (1932):

⁴⁸

No he trobat cap referència d'aquest autor.

En todal-as bandas do mundo hai utopistas de boa fé, non é somentes nos pobos slavos [sic]. O qu'acontez é que nos pobos slavos non desdicen; mais o que é por estas bandas d'Ocidente, quérolles un conto. E así e todo, hainos, e cand'os hai na asisada Francia, patria da orde mental, pódese creer (...).

O Dr. J. Rateau-Landerville di (...) cousas que non deixan d'estar atinadas. Amóstranos coma os pobos oucentais prepáranse pra se destruiren os ús aos outros, preparando incoscientemente unha nova hecatombe que será proveito pra a revolución que dende Rusia espreita a ruiña do noso mundo pra se botar riba do que quede (...).

Deica iste punto (...) a cousa non vai mal pensada. Mais logo, o Doutor preséntanos un programa cumplido de preparación da paz (...) por il pudemos ver qu'a preparación da paz é moito más diffíle qu'a paz mesma (...). Un Goberno universal, c'un centro económico en Ginebra, único poder legislativo do mundo (...). Todas estas medidas, nada menos, senon moitas más nos propón o Dr. Rateau-Landerville, pra conseguirmol-a paz perpetua. Poda que haxa quen pense que é millor deixar vir a guerra e o bolchevismo.- V.R.

Nós núm. 121 (gener de 1934)

Novament hem de fer un salt per a trobar una altra referència francesa, tres en aquest cas i, com gairebé sempre, signades per Otero Pedrayo a la secció 'Letras de afora'.

'Eve' de Charles Péguy⁵⁰

Unha foto do tenente Charles Péguy cas botas de campaña que n'il semellan de mariñeiro de Dunkerke e a timideza da barba loira de home do agro e os 'pince-nez' de escritor apaixoadao do tempo do affaire Dreifus [sic]. Un Francis Jammes con uniforme (...). Péguy é un anti-Voltaire, un anti-Anatole (...). Labrego honrado de Paris sentía a vida como georgica cristián e mitoloxia (...) por iso os 'Cahiers de la quinzaine' son obra de artesán e como almanaque labrego (...). Tiña de morrer no Marne (...) namentres Proust emboscábase e Radiguet beilaba cas marquesas (...).

Gobineau: un sentir da Europa e da Historia

Arthur de Gobineau, francés, poidera ser belga ou suizo de falar latino, como Amiel o Ramuz, sen deixar de ser o que foi: europeu ou millor eurásico (...). Hoxe hai un movemento gobinista pirmeiro espertado por os [sic] racistas alemáns pro domo sua. Ario do tempo en que os filólogos choraban de emoción ao lembrare o descer das xentes nobres aos bosques da India cantando liturxicamente os himnos védicos (...) contra a falseira semítica, despoixa o crecente de Mahoma (...). Gobineau odiaba a democracia, a retórica, o semitismo. Procuraba na historia da Asia a hegemonia [sic] das xentes superiores (...). Amaba e cría na familia que garda o decorrer do sangu escolleito (...).

Crítica apriorística

(...) Igoal que o deserto Febreiro (...) o anunzo de o libro de Paul Morand para os derradeiros do mes. Di o tidoo: 'France la douce' [sic]. ¿Por que non faguer crítica a priori? (...) Paul Morand é cecáis o soio escritor que sinta o pracer de ser burgués -burgués de valixa diplomática e de Quai d'Orsay (...).

⁴⁹ No he trobat cap referència general d'aquest autor. De l'obra esmentada tampoc (ni al *The National Union Catalogue*)

⁵⁰ [Orleans 1873-Plessis-l'Evêque 1914]. L'obra ressenyada no seria, en consecuència, cap novetat. La biblioteca de Trasalba conserva una edició de 1928 (de Gallimard) de *Morceaux choisis: prose*.

Nós núm. 122 (febrer de 1934)

Com a 'novas' i a la secció 'Os homes...', donava notícia de que

A Coleizón Choix de poèmes, de Paris, pubricou un florilegio do noso insine amigo Philéas Lebesgue.

Nós núm. 123 (març de 1934)

Publicava, a la secció 'Letras de afora' i amb l'habitual signatura d'Otero Pedrayo, 'A novela do trópico'. Al voltant d'aquest tema, esmentava autors francesos, com Bernardin de Saint-Pierre, George Sand, Farrère i André Malraux ("derradeiramente fan novela de paixóns oucidentaes sobre o fondo caseque indefrente e lonxao da colonia ou do terreo da 'concesión'") i d'altres literatures, com Lawrence i Faulkner, i citava

'Dry September' e na navigazón meio pirática de 'Un furacán⁵¹ na Jamaïca'. Sangue preta cas suas rebeldías, estrondosos fracasos de puritanismo, medran na jungle de istas páxinas que cheiran a rhum e can policia. Está visto que pra o trópico ainda estamos no tempo dos viaxes.

El tercer dels articles era 'Leitura de primadeira' [sic], en el qual citava la tragèdia *Perséphone* d'André Gide i l'unanimisme de Jules Romains, a més d'*Ifigènia* de Goethe.

El darrer era una breu nota, 'As cartas de Rousseau'.

Nós núm. 128-129 (agost-setembre de 1934)

El mateix Otero Pedrayo signava l'article "Occitania e Atlántida. Motivos". Citava Mistral ("pasou polo século dazanove moito como o homérida descoberto por Lamartine"); Paul Valéry ("sumo supracartesiano, matemático degaroso do abstracto") i el seu *Cimetière marin*, i afirmava "Paul Valéry un felibre. Non semelle eistrano. Tamén Leconte de Lisle foi un bardo"; Barrés, Verlaine, Tristan Corbière, Huysmans, Chateaubriand; Valéry Larbaud, Azorín i Miró; Ramon Llull ("[les Pitiusas] soio falaron ca verba mística e sintética de...") i Miquel Costa i Llovera ("en [...] os amplos versos clásicos abrangueron a valentía do piñeiro e a lei latina").

⁵¹ Per hiperenxebrismo molts (i Otero els en dóna la justificació) escriuen 'furacán' en lloc de huracán, paraule d'origen carib i no llatina (cf. angl. *hurricane*). No he trobat aquests títols entre les obres de Faulkner.

TAULA 3. Revistes franceses segons data de publicació de Nós

ANT	Data	Autor	Revista	Data	Objecte
119	mai 1920	Risco	<i>Mercure de France</i>	s.d.	Philéas Lebesgue
120	mai 1920	Risco	<i>Révue de l'Époque</i>	s.d.	Philéas Lebesgue
-	ago 1920	Lebesgue	<i>Mercure de France</i>	jun 1920	<i>Le réveil de la Galice</i>
NÓS	Data	Autor	Revista	Data	Objecte
1	oct 1920	Lebesgue	<i>Les Tablettes</i>	jul 1920	Poetes de Galícia
2	nov 1920	Gossez	<i>Les Tablettes</i>	jul 1920	Jean Revel
2	nov 1920	Lebesgue	<i>Douce France</i>	ago 1920	<i>Par la France</i>
2	nov 1920	Brunet	<i>Douce France</i>	ago 1920	<i>Le Problème de l'Élite</i>
2	nov 1920	Lebesgue	<i>Mercure de France</i>	oct 1920	Machado - Grave
2	nov 1920		<i>Révue de l'Époque</i>	oct 1920	<i>Essai sur oeuvre d'art</i>
2	nov 1920		<i>Révue de l'Époque</i>	nov 1920	sumari
3	des 1920	Le Cardonnel	<i>Douce France</i>	oct 1920*	sumari - E. Monfort
3	des 1920	Bidet	<i>Douce France</i>	nov 1920*	
4	gen 1921	Lebesgue	<i>Mercure de France</i>	feb 1921	Noriega Varela
5	jun 1921	Lebesgue	<i>Douce France</i>	des 1920	poemes Thoreau
7	oct 1921	Lebesgue	<i>Mercure de France</i>	jul 1921	Francisca Herrera
9	gen 1922	Bidet	<i>Douce France</i>	oct 1921	Peladan
11	jun 1921	Lebesgue	<i>Republique l'Oise</i>		antologia poètica
12	ago 1922		<i>Manomètre</i>		sumari
14	des 1922		<i>Douce France</i>	set 1922	comentari articles
14	des 1922		<i>Douce France</i>	oct 1922	comentari articles
16	feb 1923		<i>Douce France</i>	des 1922	sumari
18	jul 1923		<i>Douce France</i>	-	
64	abr 1929		<i>Cri des Peuples</i>	feb 1929	
64	abr 1929		<i>Cri des Peuples</i>	mar 1929	
84	des 1930	Lebesgue	<i>Esprit français</i>		<i>Camiño de Santiago</i>
84	des 1930	Mercereau	<i>Alliance Littéraire</i>	1	sumari
86	feb 1931	Mercereau	<i>Alliance Littéraire</i>	2	sumari

TAULA 4. Revistes franceses a Nós segons data de publicació

NÓS	Data	Autor	Revista	Data	Objecte
84	des 1930	Mercereau	<i>Alliance Littéraire</i>	1	sumari
86	feb 1931	Mercereau	<i>Alliance Littéraire</i>	2	sumari
64	abr 1929		<i>Cri des Peuples</i>	feb 1929	
64	abr 1929		<i>Cri des Peuples</i>	mar 1929	
2	nov 1920	Lebesgue	<i>Douce France</i>	ago 1920	<i>Par la France</i>
2	nov 1920	Brunet	<i>Douce France</i>	ago 1920	<i>Problème de l'Élite</i>
5	juny 1921	Lebesgue	<i>Douce France</i>	des 1920	poemes Thoreau
3	des 1920	LeCardonnel	<i>Douce France</i>	oct 1920*	sumari - Monfort
3	des 1920	Bidet	<i>Douce France</i>	nov 1920*	
9	gen 1922	Bidet	<i>Douce France</i>	oct 1921	Peladan
14	des 1922		<i>Douce France</i>	set 1922	comentari articles
14	des 1922		<i>Douce France</i>	oct 1922	comentari articles
16	feb 1923		<i>Douce France</i>	des 1922	sumari
18	jul 1923		<i>Douce France</i>	-	
84	des 1930	Lebesgue	<i>Esprit français</i>		Camiño de Santiago
12	ago 1922		<i>Manomètre</i>		sumari
-	ago 1920	Lebesgue	<i>Mercure de France</i>	jun 1920	<i>Le réveil de la Galice</i>
2	nov 1920	Lebesgue	<i>Mercure de France</i>	oct 1920	Machado - Grave
4	gen 1921	Lebesgue	<i>Mercure de France</i>	feb 1921	Noriega Varela
7	oct 1921	Lebesgue	<i>Mercure de France</i>	jul 1921	Francisca Herrera
11	jun 1921	Lebesgue	<i>Republique l'Oise</i>		antologia poètica
2	nov 1920		<i>Révue de l'Époque</i>	nov 1920	sumari
2	nov 1920		<i>Révue de l'Époque</i>	oct 1920	<i>Essai sur oeuvre d'art</i>
1	oct 1920	Lebesgue	<i>Les Tablettes</i>	jul 1920	Poetes de Galícia
2	nov 1920	Gossez	<i>Les Tablettes</i>	jul 1920	Jean Revel

TAULA 5. Ressenyes de llibres francesos segons data de publicació a *Nós*

5	jun 1921	Risco	Parmentier	<i>L'Ouragan</i>
5	jun 1921	Risco	Brun	<i>La Rafale</i>
37	gen 1927	Otero	Chevalley	<i>Tomas Delaney</i>
38	feb 1927	Otero	Berdiaeff	<i>Un nouveau Moyen Âge</i>
39	mar 1927	Otero	Larbaud	<i>Allen</i>
42	jun 1927	Otero	Proust	<i>Le temps retrouvé</i>
44	ago 1927	Otero	Massis	<i>Défense de l'Occident</i>
48	des 1927	Otero	Colin	<i>Geografia Universal</i>
48	des 1927	Otero	-	<i>L'imperialisme macedoni...</i>
48	des 1927	Otero	-	<i>Vocabulaire (...) de la Philosophie</i>
54	jun 1928	Otero	Johnson	<i>Paysages et problèmes</i>
55	jul 1928	Otero	Constant	<i>Journal intime</i>
57	set 1928	Otero	Maulraux	<i>Os Conqueridores</i>
55	jul 1928		Paulhan	<i>Les puissances de l'abstraction</i>
64	abr 1929	Otero	Paulhan	<i>Les puissances de l'abstraction</i>
70	oct 1929	Otero	Baudelaire	<i>Vers retrouvés</i> (ed. Monquet)
70	oct 1929	Otero	Weyer	<i>Morvan</i>
70	oct 1929	Otero	L. Daudet	<i>Le voyage de Shakespeare</i>
70	oct 1929	Otero	Valéry	<i>Monsieur Teste</i>
70	oct 1929	Otero	Granet	<i>La civilisation chinoise</i>

Recapitulant, les revistes literàries franceses citades a *Nós* -no incloent les publicacions bretones- les hem vistes a la taula 4: *La Douce France* (set exemplars), *Mercure de France* (tres), *La Revue de l'Époque* (dues), *L'Alliance Littéraire* (dues) i sengles de *Les Tablettes*, *La République de l'Oise*, *Manomètre* i *L'Esprit Français*.

És a dir, incloent l'etapa prèvia d'*A Nosa Terra* (1920) a l'aparició de *Nós*, haurien arribat vuit títols de revistes amb un total de vint-i-dos exemplars. Estariem, doncs, ben lluny de l'apreciació generosa que la crítica hi ha volgut veure. D'aquests vint-i-dos exemplars citats a *Nós* i a *A Nosa Terra*, dinou arribaren entre maig de 1920 i juliol de 1923. També podem afirmar amb força seguretat que vint els haurien arribat directament de Philéas Lebesgue, i els altres dos indirectament, possiblement enviats per A. Mercereau.

No vull dir amb això que els homes de *Nós* no haguessin tingut accés a altres revistes (posem per cas, *La Nouvelle Revue Française*) però estranya que no ho haguessin fet notar. Així, sorprèn que no citessin fins el 1926 una conferència de Valéry Larbaud de 1921, publicada a la *N. R. F.* el 1922.

Anant a les ressenyes de llibres i escriptors, fetes de forma directa i no com a glossa d'una ressenya prèvia, no passarien de set i a penes una o dues es referirien a novetats i no rellevants. No he pogut seguir la pista dels llibres francesos, editats en la dècada dels vint, conservats a la biblioteca de Trasalba. En tot cas, resulta sorprendent que Otero no els comentés a les pàgines de *Nós*. I estem parlant de llibres com *Amants, hereux amants* i *Fermina Marquez* de Valéry Larbaud (1923) -de qui ressenyava Allen, que no figura al catàleg de la biblioteca-, *Contes choisis d'Apollinaire* (1922) o *Le culte du moi, La colline inspirée* o *Le voyage de Sparte* de Maurice Barrès (1921-1922). I, en canvi, recollien obres d'escriptors de segon ordre i a més reaprofitant diverses revistes.

14. IRLANDA O LA CERCA DE LA ISOTPIA CULTURAL I LITERÀRIA

Si en el terreny polític Irlanda era el paradigma per al nacionalisme galleg (independència, celtisme, catolicisme, no romanització), des de la vessant culturalista calia cercar una relació semblant per a equilibrar el 'classicisme francès' d'arrel llatina. Per tant, la literatura irlandesa coetània als homes de *Nós* els apareixia com el pol referencial nacional, complementari a la dimensió continental del referent francès. Naturalment, estem parlant de literatura irlandesa de prestigi, expressada en llengua anglesa, és a dir en la llengua dels opressors a ulls dels nacionalistes gallecs, els quals tanmateix obviaven interessadament -que no per pragmatisme realista- aquesta circumstància.

I aquesta diferència entre llengua nacional i llengua literària havia de ser resolta de la manera més àgil i elegant possible per part de Risco. Així, en escriure de Synge, deia que

Escribe no dialeito anglo-irlandés, que é o que falan os irlandeses nas bisbarras onto [sic] erse se perdeu (...). Dialeito rico, concreto, cheo de xiros espresivos e pintorescos (...). Non é coma Yeats, qu'emprega o inglés verdadeiro. Non sabemos o que durará iste patois (...) si a Irlanda chega a rehabilitar (...) a sua léngoa nacional.

Però al començament de l'article, marcava superbament la superioritat literària gallega enxebre:

Outra semellanza antr'a Irlanda e Galiza, é qu'aló com'elqui, os mais dos escritores escriben na léngoa oficial, na léngoa dos dominadores (...).

Recollia la importància dels escriptors anglo-irlandesos però, ai las! no feia el mateix amb els gallecs hispano-gallecs.

Hoxe en dia, podémonos gabar de que, en proporción, hai moitos mais escritores galegos qu'escriban en galego, qu'irlandeses qu'escriban na léngoa gaélica (...).

De forma molt més objectiva veia la qüestió de la llengua literària irlandesa Valéry Larbaud. I ho veia de forma tan objectiva que les seves paraules (1922:389)

(...) l'anglais est la langue de l'Irlande moderne (...). Écrire de nos jours en Irlandais, ce serait comme si un auteur français contemporain écrivait en vieux français (...)

les matisà, en resposta a Ernest Boyd (Larbaud 1925:11):

(...) le vieux français [anterior al segle XV] est presque aussi incompréhensible por la majorité des Français, et même pour les lettrés français (...). (...) je veux bien renoncer à cette comparaison, et la prochaine fois (...) on lira qu'un écrivain irlandais qui de nous jours écrirait en irlandais serait dans une situation comparable à celle d'un écrivain français qui écrirait en breton moderne.

Curiosament, i malgrat les relacions que en algun moment mantingueren directament amb nacionalistes irlandesos (cf. Nós núm. 7, visita a la legació irlandesa a Madrid), no existí mai una correspondència sense intermediaris entre Galícia i Irlanda. Allò que els nacionalistes gallecs sabien de les lletres irlandeses ho sabien a través de publicacions franceses, fonamentalment.

Pel que fa a altres obres d'autors irlandesos -abans de l'article '*A moderna literatura irlandesa*'- les úniques referències aparegudes a la revista gallega foren sengles traduccions d'uns poemes i d'una obra de teatre de Yeats, aquesta feta per Antón Villar Ponte. I la millor prova de que el coneixement que en tenien era limitat és una carta de Castelao a Manuel Antonio:

[Estiu de 1922]

Dos irlandeses, que son verdadeiros irlandeses, nada sei. Lin traduciós do poeta Yeats (non me lembro como s'escribe) e vin bastante pintura no The Studio en Colour e mais en Exposiciós de Paris¹ (...). Non sei de Irlanda mais que o que sabemos todos (in Manuel Antonio 1979:193).

Nós núm. 3 (desembre de 1920)

Ben aviat es feren presents les lletres irlandeses a la revista gallega. Amb el títol '*Letras irlandesas. W. B. Yeats*'² escrivia Risco:

(...) *Un irlandés -que pode qu'os seus compatriotas non teñan por seu-fíxose escoitar en Londres e logo no mundo enteiro y-adquiriu celebridade universal: foi Oscar Wilde.*

W. B. Yeats é agora cando principia a ser coñecido do público francés, gracias a Mademoiselle Lichnerowicz, quen, no número de San Martiño pasado de La Douce France³ pubrica e traduz alguns dos seus poemas. Da nota que lle dedica Emmanuel de Thubert no mesmo boletín, sacamol-o seguinte:

(...) *'A Esperanza y-a Lembranza teñen unha filla, y-o seu nome é Arte'. A coincidencia de Yeats eiquí co'as ideias de Teixeira de Pascoaes é verdadeiramente, y-é unha boa proba da unidade da y-alma céltiga qu'esperta hoxe eiquí y-acolá pr'alumear o mundo co'a verdadeira Luz do Espírito, Luz de Saudade.*

A poesía de Yeats é sotil e fonda, chea de vaguedade céltiga; é coma se dixéramos un lírismo xordo e bretemoso, do que a beleza non salta o primeiro ollar, com'as fanfarrias sonorosas d'un Carducci ou d'un Rubén Darío (...). Lembra o tono gris da elexía a John Moore da nosa Rosalía; lembra algunas cousas de Rodembach, y-outras de Francis Jammes (...).

¹ A Diario 1921 no apareix cap referència a pintura irlandesa.

² William Butler Yeats [Dublin 1865-Rocabruna, Provença 1939]. Les seves primeres obres poètiques tenien clares influències pre-rafaelites i de la mitologia céltica. Fundà sengles societats literària i dramàtica que constituïren el que més tard fou l'Abbey Theatre. Si bé la seva família es traslladà a Londres quan Yeats tenia vuit anys, aviat es relacionà amb el nacionalisme irlandès (George Russell i la influent lady Gregory). S'interessà per la teosofia i l'esoterisme, fou amic de H. P. Blavatskij i membre de l'orde de la Rosa Daurada. El 1923 obtingué el premi Nobel de Literatura. També fou membre del primer Senat de la Irlanda lliure entre 1921 i 1928.

³ Revista rebuda de Philéas Lebesgue.

I traduïen al gallego el poema *To an Iste in the Water*. A Yeats també es referien en ressenyar a l'apartat de revistes *La Douce France* (novembre de 1920)⁴

Poemas de W. B. Yeats, o gran poeta irlandés, do que traducimos un aparte, e damos a nota de M. de Thubert (...).

la qual cosa pot fer-nos sospitar que la traducció no hauria estat feta directament de l'anglès sinó a partir de la versió francesa de Thubert.

Nós núm. 8 (desembre de 1921)

Aquest número estava dedicat a Terence MacSwiney, alcalde de Cork, mort per vaga de fam a la presó anglesa de Brixton. Antón Villar Ponte publicava la traducció gallega de *Cathleen Ni Houlihan*⁵, de W. B. Yeats.

Ramón Otero Pedrayo escribia, en l'article '*Irlanda políteca no século XIX*', a propòsit de la recuperació de la llengua gaèlica: "A sua alma consta nas obras de Yeats, de Synge, de Lady Gregory. En outros artigos falaremos d'este animador movemento (...)".

Nós núm. 10 (abril de 1922)

Ressenyava la revista basca *Hermes* i un article de Salvador de Madariaga que publicava sobre l'obra de Valle Inclán i Galícia. Després de considerar -com *Hermes*- que Valle Inclán era un gallego assimilat per Castella, deia que "*Galiza ten un Valle-Inclán coma Irlanda tivo un Oscar Wilde*". En apenes any i mig, Vicente Risco hauria invertit l'opinió que tenia sobre Wilde.

Nós núm. 12 (agost de 1922)

A les ressenyes de llibres citava la traducció gallega de la llegenda dels 'Quatre cignes blancs' de Lovey Chisholm, feta per Manoel F. Barreiro per al segon número de la revista *Céltiga*. I glossava: "*Galiza volve os ollos ó fin á sagrada tradición da Raza. A nosa xeneración principia a atopar cheas d'un sentido novo de vida e d'espranza as vellas leendas céltigas (...)*".

⁴ Recordem que havia dit que la informació la treien del "*número de San Martiño pasado*".

⁵ He trobat referenciat aquest títol com *Kathleen nee Houlihan*, 'Kathleen, filla de [nee='nascuda'?] Houlihan'.

Nós núm. 15 (gener de 1923)

Risco traduïa *Nosa Señora dos Outeiros*, de W. B. Yeats.

Nós núm. 26 (febrer de 1926)

Vicente Risco signava un llarg article, 'Da renacencia céltiga. A moderna literatura irlandesa'. L'orientació de l'article venia mediatitzada per la relació 'històrica' entre Irlanda i Galícia, encara que ben aviat ens informava de la seva font:

Cada día (...) podemos enxergar millor de que lonxe veñen as nosas afinidás cos habitadores da antiga Hibernia (...). (...) antr'as duas ramas da caste de Breogán (...) vive pra sempre a vella y-alma céltiga, 'turbulente, melancolique, allegre, revêuse, mystique passionnée', coma di Simone Téry, no seu libro L'Ile des Bardes (...).

Continuava donant les semblances entre Galícia i Irlanda, entre elles les respectives aportacions literàries "na léngoa oficial, na léngoa dos dominadores", i entre els irlandesos esmentava "Swift, Congreve, Stecle, Berkeley, Sterne, Goldsmith, Burke e Sheridan, do antigo, e Oscar Wilde, George Moore e Bernard Shaw, no moderno".

En canvi, posava com a diferència que

hoxe en día, podémonos gabar de què, en proporción, hai moitas mais escritores gallegos qu'escriban en galego, qu'irlandeses qu'escriban en léngoa gaélica. Ainda Synge emprega un verdadeiro patois, imitante ó do noso Valle-Inclán, nalgúns dos seus escritos (...).

El primer escriptor que citava era Standish O'Grady⁶, "home d'unha imaxinación quente e poderosa, d'un fervente entusiasmo pol-a sua terra", encara que també deia que

igoal que Galiza, Irlanda está inzada de xente rara. Standish O'Grady é un dos más raros (...). Namentres estivo il soilo foi nacionalista; de que viu qu'o arredismo iba adiante, fixose unionista; cando o unionismo fixo algún progreso, pasouse ao comunismo.

A continuació deia que "todos siñalan coma xefe da renacencia literaria irlandesa a William Butler Yeats, premio Nobel en 1923⁷ e o más grande dos poetas contemporáneos en léngoa ingresa". Reproduïa la semblança que Simone Téry en feia, i hi afegia:

Yeats ten feito moito pol-a renacencia literaria irlandesa, mail-a sua obra meirande e a que mais lle costou, foi a creación do Teatro Nacional Irlandés

⁶ [Castletown, Cork 1846-Wight 1929]. Va escriure versions angleses de les llegendes irlandeses per la qual cosa ha estat reconegut com a 'pare de la renaixença literària irlandesa'. És autor de l'assaig *Early bardic literature* (1879) que Risco traduïa o reproduïa com *Historia bárdica de Irlanda*.

⁷ Resulta sorprendent que Nós no hagués informat el 1923 de la concesió del Nobel a Yeats.

[Abbey Theatre] (...) en 1902, prò que trouxo de París a Synge en 1903 (...). No Teatro Nacional Irlandés puxeron as suas obras escritores do mérito de Yeats, Synge, Lord Dunsany, Lemox [sic per Lennox] Robinson, etc.

No seu pensamento, Yeats é principalmente un místeco. Mordeu no cibo das Cencias Ocultas (...). D'estas ideias deriva tamén a sua estética, alumeada com'a de James Joyce (...).

Estudou a fondo todal-as sagas irlandesas, toda a literatura bárdica (...). Certo que n'il infriuiron os simbolistas franceses: Verlaine, Villiers de l'Isle-Adam, Mallarmé (...). Yeats foi naturalmente más alá dos simbolistas e o seu teatro montou por riba do de Maeterlinck (...).

Entre les obres de Yeats esmentava *The land of heart's desire* i *The Shadowy Waters*, *O Lumbral Real* [sic], *The countess Cathleen*, *O Solpôr Céltigo*, *Os Cisnes salvaxes en Coole* (*The Wile swans at Coole*), *Deirdre*, *Plays for dancers*, *Per amica silentiae Lunae* i l'estudi *The cutting of on agathe*.

Nós núm. 27 (març de 1926)

La segona part de 'A Moderna Literatura Irlandesa' començava amb John Millington Synge⁸, "o meirande dramaturgo d'Irlanda" i, segons l'autor de l'article, lector d'autors francesos (citava Flaubert, Maupassant, Anatole France i Pierre Loti). També esmentava el primer llibre de Synge, *The Aran Islands*, i la primera obra teatral estrenada a l'Abbey Theatre de Dublin, seu del Teatre Nacional Irlandès, *In the Shadow of the Glen*, el 1903. De l'any següent és *Riders to the Sea* (traduïda al castellà el 1920 per Juan Ramón Jiménez). Altres obres esmentades eren *The Well of the Saints*, *The Playboy of the Western World* i *The Tinker's Wedding*. Obres que eren "enxebremente irlandesas" i alhora mostraven "o universal e o eterno".

Sobre el teatre irlandès anterior a Synge, l'autor de l'article assenyalava els dos corrents que hi havia: un que considerava com a modernitat del moment el teatre psicològic i social a la manera d'Ibsen, en el què se situarien Edward Martyn i George Moore; l'altra, també seguia els simbolistes però en la seva tendència esteticista, poètica, corrent en què se situaria Yeats.

Un altre escriptor irlandès esmentat era George Russell⁹ (coneugut per A. E., segons Risco),

místico, poeta, filósofo, pintor, economista, polígrafo (...). Igoal que Yeats, A. E. é teósofo: cree nunha verdade agachada en todol-os libros sagrados, na trasmigración das almas e nos procedementos de Yoga (...). Lembrase das

⁸
⁹

[Rathfarnham 1871-Dublin 1909].
[Lurgan 1867-Bournemouth 1935].

vidas pasadas, e asegura com'os Rosa-Cruz, que por cada home que hai na terra, hai no ceo un deus.

I a continuació publicava una versió gallega d'alguns dels seus versos (suposo que a partir d'una versió francesa prèvia). Russell era un escriptor nacionalista però contrari a la violència del Sinn Fein durant la guerra d'Independència i la guerra civil, segons l'autor de l'article (és a dir, segons recollia de Téry).

James Stephens¹⁰ era un altre dels escriptors citats, "novelista e poeta lírico", de qui citava algunes obres: "Insurreciós, 1909, e O outeiro das Visiós, 1912; e varias novelas, coma A filla da [sic] 1912; O pote d'ouro, 1912; Veleiqui unhas señoras, 1913; Os semideuses, 1914; Senmas Beg, 1915; e Deirdre, 1923".

També apareixia esmentat Lord Dunsany¹¹, escriptor que "non ven catalogado no libro de Simone Tery". La fantasia seria la seva millor virtut, "esa facultade que fai miragues na Irlanda por man de Stephens, de Wilde y-en certo xeito, de Joicy [sic] (...)".

Un altre autor citat era Lennox Robinson¹², autor de teatre tràgic. Entre les seves obres esmentava *The Chancy Naun*, *The Cross Ro[a]ds*, *Patriots*, *The Dreamers*, i *The Lost Leaders*. Risco el qualificava de "poeta dos fracasados, poeta das desfeitas, de cote dinas de piedade dos homes de curazón".

Nós núm. 28 (abril de 1926)

Proseguia la tercera part de 'A Moderna Literatura Irlandesa', i ho feia amb algunes altres obres de Lennox Robinson com *The Wife headed Boy*, *Looking after the Girlls* i *A Pair of Muddy Shoes*.

I arriba l'hora de l'estrella de la literatura irlandesa del moment: James Joyce.

James Joyce: a Irlanda deu -e cecais somente a Irlanda podería dalo- iste caso que poderíamos decir úneco no noso tempo. D'iste home, d'iste escriptor de quen todos falan e que, se cadra, ninguén leeu, si qu'un pode pensar -si é atal e como nol-o pintan- que ten pauto co Demo. Iste si qu'é endiañado, e non Carducci e Leautréamont. Carducci non é más qu'un poeta de mitin, e de Leautréamont, Gómez de la Serna amostrou qu'era un infeliz. Joyce seica

¹⁰ No he trobat cap referència d'aquest escriptor, encara que Valéry Larbaud (1925:16) el citava, considerant-lo "dans une catégorie moins élevée" que Yeats, Synge i Moore.

¹¹ Edward John Moreton Drak Plunkett Dunsany, baró de Dunsany [Londres 1878-Dublin 1957]. Militar de professió, participà en la guerra anglo-boer i en la 1ª Guerra Mundial. Com a narrador adquirí prestigi per les seves narracions curtes. S'inscrivia en la línia literària tradicional irlandesa, plena de profunditat i misteri.

El fet que Simone Téry no l'inclougués podria tenir una explicació. L'EUI Espasa Calpe no cita Lord Dunsany en el volum corresponent però sí ho fa, com a escriptor anglès, en l'apèndix de 1933. Resta clar que Risco el voldria 'irlanditzar'.

¹² [Douglas 1886-sense dades]. Fou empresari de l'Abbey Theatre a partir de 1919.

nono é. Seica, porque veleiquil un home de que todos temos que falar por forza, sen agarradeira posible, porque apenas si podeu un conseguir leer un anaquiño, traducido coma que a furtadelas nalgúnha desas revistas novas, sin qu'un poida acadar, a menos de facer pra elo un viaxe longo, non digo xa as obras inteiras, que son cousa de millonarios e d'escolleitos, senón nin ainda uns anaquiños en ingrés.

Hai moito escrito en col de Joyce, e seica o que mais val el é o que fixo Valéry Larbaud, que sen dúbida é un home de verdadeiro espírito, de inmensa leitura, e d'un senso seguro de modernidade. Joyce anda por ahí posto en comparanza con Dante, con Shakespeare e con Dostoyewski. E os que o fan son nomes coma Yeats, Valéry Larbaud, T. S. Elliot, Havelock Ellis, Ezra Pound, etc.

A continuació, l'autor de l'article feia una descripció física de Joyce, pels "retratos que coñecemos". A propòsit del seu caràcter, Risco escrivia que

din de Joyce que se non quixo axionllar diante da sua nai morta. Quen pode xusgar dos sentimentos e dos motivos d'outro con segurana? Mais hai xenreiras qu'amostran qu'o Demo non anda lonxe.

I seguia amb el perfil biogràfic de Joyce i esmentava algunes de les seves obres :

(...) nasceu en Dublin, en 1882, d'unha antiga xente católica, enxebremente irlandesa. [Quan acabà els estudis] era d'aquela cand'emprincipiaba a renacencia irlandesa, mais Joyce refusou de seguila. Desbotou da sua y-alma a relixon, a léngoa e o patriotismo irlandés. Escribeu en contra do Teatro Nacional; atacou a un escritor a quen debía o pan: soberbio com'o Demo, nin estivo cos renacentistas irlandeses, nin cos seus nemigos. Rematou por se facer odioso a todos, e tivo que fuxir (...). James Joyce é dos que se botan de cabeza ó infemo sen remordemento. E deixou terra, familia, amigos -que poucos podían ser- y-esiliouse.

Chamber Music en 1907. Versos imaxistas [sic], moi apreciados no mundo culto. Dubliners é unha colección de contos, tipos y-esceas da vida de Dublin, de xeito naturalista, ond'as xentes coñecidas están postas cos seus nomes verdadeiros. Son anacos de vida, ond'o autor amostra xa a sua mestranza (...).

A continuació ampliava la peripècia editorial d'aquesta obra, fins a la seva publicació a Londres el 1914, i seguia amb altres obres de Joyce:

En 1916 publicou A Portrait of the Artistas [sic] a Joun [sic] Man, novela autobiográfica (...) na qu'o autor aparez baixo o nome de Stephen Dedalus, isolado, misántropo, calado, cismando de cote n-un trisgado auto-análise, tristeiro, aborrecido. É unha novela sen aución, puramente psicolóxica. O símbolo é -ou semella ser- Dédalo perdido no Laberynto, que remata por fuxir. Conta a sua vida cos xesuitas, e a sua crise relixiosa, a sua arela de liberdade.

Tampouco o quixeron editar os editores ingreses. Unha revista escolleita pra poucos, The Egoist, que se publicaba en Londres, foina publicando en serie (...).

En 1914 escribeu unha peza de teatro, Exiles, que representou en Munich, e que foi publicada en 1918 (...).

E chegamos á obra capital de Joyce: Ulysses.

Saltem ara la ressenya que Risco en feia perquè la tractarem en el següent apartat. Finalment, Risco esmentava altres autors irlandeses:

Lady Gregor, Padraig Colum, Edward Martyn, Padraig Pearson, Thomas Macdonagh, John Eglington, Seumas O'Sullivan, Terencio [sic] MacSwiney, Arthur Griffith, Daniel Corkery, Liam O'Flaherty, Sean O'Casey, Oliver Gogarty, Desmond Fitzgerald... Mais adiante voltaremos a coller o fio.

A més de la importància literària intrínseca de James Joyce, cal considerar amb certa atenció les paraules que Risco li dedicava. En primer lloc, cal fer una observació purament física, material. Ens apareix una contradicció entre les dificultats per a obtenir, no ja un exemplar d'alguna obra de Joyce, sinó uns simples bocinets en la seva llengua original -fet que Risco lamentava- i la descripció detallada de l'edició de l'*Ulysses* (mateix que les seves opinions sobre *Chamber music* i *Dubliners*) És cert que a la biblioteca de Trasalba Otero Pedrayo tenia un exemplar d'aquesta obra, en una edició de 1925 de la Shakespeare & Co. de Paris (sobre aquest tema hi tornaré amb detall més endavant).

Amb posterioritat, van aparèixer a Nós tres referències a Joyce (llevat del *Dedalus en Compostela*). Una era l'article de Vicente Risco 'Ensaios de Phisiognomonia. Francisco Añón', publicat al Nós número 51 (març de 1928), a propòsit de la imatge més coneguda de l'escriptor gallec Francisco Añón, retrat que seria més conegut "que non os versos xa pouco leídos". Risco analitzava el relat:

D'un xeito xeral, a obra d'un escritor non é mais qu'aquela parte da sua vida interior qu'o escritor atinou a espresar. Un home calquera que poida chegar a espresar, a dicir toda a sua vida interior, seria o maior escritor do mundo. No Ulysses semella que se quer dicir todo, e ata certo punto, tamén no Portrait. Mais estas obras do noso tempo, mais qu'aquello que considerava sino de ser comunicado ós demás (...). Por outra beira, eso de dicilo todo aunque pareza paradoxa, non pode facer mais qu'un introvertido, coma Joyce ou coma Proust (...).

L'altre el publicà Nós en el seu número 55 (juliol de 1928), a la secció 'Letras d'afora'. R.O.P. publicava un llarg article sobre Liam O'Flaherty¹³.

(...) Liam O'Flaherty apesar de seu hermoso nome (xa imos vellos pr'adeprender o erse e a sua poesia) non figura sentir amor ás illas Aran [sic]. (...) Nhai dúbida Liam O'Flaherty conseguiu unha boa novela. Non xenial. Ben feita, superiormente istromentada e sobretudo d'un análise firente que apenas deixa unha sona de misterio na i-alma escolleita. Ademirabre paisaxe urbano de Dublin, nos barrios baixos c'a porcallada, a febre da noite, e tamén un lostrigar de paixón e unha asambre de forzas disciplinadas na asociación revolucionaria. (...) Compreta iste libro o mais completo Dublin de Joyce nas xentes de Dublin mais non ten comparanza c'a vibración do Ulys[s]es.

*O interés do libro está no Denonciador que lle presta o tído*¹⁴ (...).

Valery Larbaud publicou no 'Commerce' unha cousa de Liam O'Flaherty (...).

La tercera també era d'Otero, en el seu article 'Notas encol do sentimento da paisaxe n'antiga epopeya irlandesa', a Nós núm. 81 (setembre de 1930).

¹³

[Illa d'Aran 1897-Dublin 1984]. Escritor satíric irlandès.

¹⁴Suposo que deuria referir-se a *The Informer* ('El delator').

14.1 La síndrome Ulysses o el fals paradigma de la modernitat del grup Nós

En la tercera part de 'A Moderna Literatura Irlandesa' Risco explicava la trajectòria editorial d'*Ulysses* fins a ser publicada a París el 1922, i deia com era l'obra:

Ulysses é un volume de 732 páxinas in-quarto, en letra miuda. Ten 18 capítulos, sen título e sen número. Contén unha novela que nin principia nin remata, e que acontece toda n-unha xornada dende qu'un home s'ergue do leito ata que se deita. Os persoaxes principás son tres: Leopold Bloom, a sua parenta, Molly, e Stephan Dedalus. Bloom é un home calquera, un periodista que non ten ren de particular. Molly Bloom é un ser elemental e inconsciente que vive por istinto. Stephen Dedalus xa sabemos como é (...).

Cóntase todo por miudo, e sen quitar detalle, por mais que sea dos qu'outros calan. Canto Bloom fai, di, pensa, vé ou sinte n-iste tempo, ven referido na novela, e non ollado por afora, senón por dentro, atal e com'o sinte Bloom: é a corrente de concencia de Bloom, o que está refido (...).

Cada capítulo ten un estilo diferente, asegún as necesidades da escea. Hainos en forma dramática, en forma [de] catecismo, mete n-outros artigos de xornal, poesías, etc. O mais remarcábele é o monólogo interior, que é a gran novedá de Joyce, pol-a qu'os Super-realistas franceses o teñen coma precursor.

A fala é pintoresca e rica, con moitas verbas extranxeiras, inventadas, compostas, e todolos recursos qu'un poida maxinar.

O mesmo Joyce confesa que foi a Odysea [sic] o que lle sirveu de plan. Os capítulos de Ulysses correspóndense cos cantos da Odysea e ademais, asegún Valery Larbaud, ten cada un o seu simbolismo especial (...).

Fem un paréntesi en la descripció publicada a Nós i comparem el que Larbaud havia dit (a la seva conferència de 1921) sobre l'estructura d'*Ulysses* amb el que n'escrivia Risco:

On l'accompagne [a Bloom] de la chambre (...) jusqu'à la cuisine, puis dans l'antichambre, puis aux cabinets (...); puis chez le boucher (...). Le voici de nouveau dans sa cuisine (...). De nouveau dans la rue; au bain; à un enterrament; à la salle de rédactions d'un journal; au restaurant (...); à la bibliothèque publique; dans le bar d'un hôtel (...); sur la plage; dans une Maternité (...); au quartier de la prostitution et dans un bordel (...) et enfin, sort accompagné de Stephen Dedalus (...).

(...) Bloom, a quien se vai seguindo na sua casa, na rua, no baño, n-un entierro, na redacción d'un xornal, no restaurante, na biblioteca pública, n-un bar, na playa, núnha casa de maternidá, n-un burdel, con Stephens Dedalus de novo (...).

(...) dans chacuns des panneaux ainsi divisés, l'autre inscrit de nouveaux symboles plus particuliers, des correspondances.

Pour être plus clair, prenons un exemple: l'épisode IV des aventures. Son titre est Eole: le lieu où il se passe est la salle de rédactions d'un journal; l'heure à laquelle il a lieu est midi; l'organe auquel il correspond: le poumon; l'art dont il traite: la rhétorique; ses couleurs: le rouge; (...) sa technique: l'enthymème; (...) un personnage qui correspond à l'Eole d'Homère; (...) l'île flottante d'Eole: la presse (...).

(...) ten cada un [dels capítols] o seu simbolismo especial, correspondendo c'unha parte do corpo, unha hora, un coor, etcétera. Por exemplo o capítulo IV pasa n-unha redacción, e as correspondencias son: parte do corpo, o pulmón; arte, a retórica; coor, bermello; técnica, o entímema; título, Eolo; hai

un persoaxe que corresponde ó Eolo de Homero; e a illa flotante d'Eolo é a impresa.

I continuava dient la descripció de l'*Ulysses*:

*Atal é a obra, cecais a mais sonada do noso tempo.
E do irlandesismo d'iste descastado, qu'imos dicir? Pois temos que dicir que
padece no desterro a obsesión da Irlanda. Que todal-as suas obras tratan de
Irlanda, pasan na Irlanda, e os seus persoaxes son irlandeses. Que non perde
de vista a sua terra, que s'entera de canto pasa n-ela, que lee todol-os días os
xornais d'alá, que cantos papeis trai no bolso reffirente a ela. Qu'o qu'o queira
facer falar, tenlle que falar da Irlanda. Qu'el é tristeiro, desgraciado, exilado...
Pol'o derradeiro, qu'o seu espírito é fondamente irlandés: irlandés pol-a sua
rebeldía pol-a exaxeración, pol-a paixón, polo humorismo, pol-a cobiza do
misteiro [sic], pol-a rareza, porque non s'imita a ningúen...*

I arribem al *Nós* núm. 32 (agost de 1926), on fou publicat '*Ulysses (anacos da soadísima novela de James Joyce, postos en galego do texto inglés, por Ramón Otero Pedrayo)*'

I aquí ens apareix, immediatament, un nou element per a la contradicció que abans he assenyalat. Quatre mesos enrere només, Risco es lamentava de no poder "acadar (...) uns anaquiños en ingrés". Seria una estratagema per a ocultar la possessió d'un exemplar de l'*Ulysses*, un veritable tresor? Penso que hi hauria hagut una estreta relació entre l'obtenció del llibre de Simone Téry *L'Île des Bardes* i la d'aquest exemplar de l'*Ulysses*. Ambdós llibres haurian arribat amb tota certesa per encàrrec d'Otero Pedrayo (es conserven a Trasalba). A la seva correspondència conservada a la Fundación Penzol -pendent de catalogació, només ordenada alfabèticament- no he trobat cap carta de o a Valéry Larbaud (citat en diverses ocasions a *Nós*), encara que això no és significatiu per a descartar la via Larbaud-N.R.F. com a camí perquè aquestes obres arribessin a Ourense. Recordem que, en alguna ocasió, Otero Pedrayo feia referència als catàlegs d'editorials francesos. I només amb la compra a través de catàleg podem explicar la presència, relativament abundant, de llibres d'editorials de París (Mercure, Alcan, Kra, Stock, Plon et Nourrit, Gallimard, Flammarion) editats en la dècada dels vint.

La traducció dels fragments d'*Ulysses* no hauria estat una operació casual (de Toro 1993:61). I la prova més clara la tenim en dues notes que, posteriorment, es publicaren a

Nós núm. 39 (març de 1927)

'Ulysses' na Yanquilandia¹⁵

Pol-o d'agora nin os libros nin os viños non milloran cruzando o Atránteco [sic]. Gracias sexan dadas a Dios por deixarnos na nosa casa preto dos nosos pipotes. Nos E.E.U.U. (non podemos honradamente decir por eix. 'entr'os americanos', xa qu'os americanos son os indios¹⁶ i-os indios non leen; sabían tudo o preciso de memoria e d'istinto) as Universidás aquelas de tanto luxo aséptico que non consinte o gaudemus escolástico, tampouco gostan da risada do arcipreste, de Cervantes ou de Rabelais. All os graves corpos docentes pecan decentemente contr'o espirto. Agora unha revista de New-York pubrica un Ulises que nono coñece o Joyce que o criou. Parés que moitos intelectuaes da Europa preparan unha campaña sobr'istas cousas. Qu'anden con ollo, non sea o demo que manden o ministro pra cobrar os cartos.

i Nós núm. 47 (novembre de 1927)

Ulysses

Na Gaceta Literaria de Madrid, de 1º de Novembro d'iste ano de 1927, publicase, baixo da rúbrica de La nueva literatura inglesa, un artigo d'Ivan Goll en col de James Joyce, e seguidamente unha tradución castelán d'uns anaquiños pequenos do Ulysses, feita por E.G.C. (Giménez Caballero supomos). Esta tradución leva unha nota previa que di asina:

'Damos a continuación unos fragmentos del Ulises, traducción primera en España, según creemos, de este espléndido libro'.

Os leitores de Nós saben, e os homes do meridiano¹⁷ iñoran polo visto, que n'iste noso boletín, e no seu número 32 (...) publicáronse traducidos directamente do inglés ó galego por Ramón Otero Pedrayo, uns anacos dos mais característicos da novela de Joyce, qu'ocupaban nove páxinas. Un traballo informativo biográfico e bibliográfico detallado en col de Joyce, formando parte dos estudos sobre A moderna literatura Irlandesa, de Vicente Risco, no número 28 de Nós (...) tamén descoñecido, craro está, no meridiano.

A non ser qu'iles pensen qu'estas traducións e estudos de Joyce, feitos en Galiza e en língua galega, non foron feitos en España.

E craro está que non-o foron na Hespaña estreita, nin lateral e pequena que se rixe pol-o meridiano consabido...

A més de la reivindicació de la primogenitura, cal fer-hi algunes observacions:

- La consideració de "trabajo informativo biográfico e bibliográfico detallado en col de Joyce" no passaria d'un afusellament, més o menys maquillat, del llibre de Simone Téry.
- Nós no arribava a cercles literaris de Madrid, per la qual cosa aquells que encetaren La Gaceta Literaria el 1927 serien desconeixedors del

¹⁵ Aquesta forma irònica de citar els Estats Units d'Amèrica l'hauria pres de Rodríguez Sanjurjo, que l'emprava sovint en les seves cartes a Otero Pedrayo quan s'hi estava de professor universitari.

¹⁶ Expressió també freqüent en les cartes de Rodriguez Sanjurjo, decebut per l'estretor de mires dels estudiants -i dels ciutadans en general- dels Estats Units.

¹⁷ Feia referència a la consideració de Madrid, per part dels 'gaceteiros' (cf. Nós 46 pàg. 24), com a meridià intel·lectual d'Hispanoamèrica.

treball de Risco i de la traducció d'Otero Pedrayo. De tota manera, en la nota prèvia a la versió castellana evitaven l'affirmació categòrica amb un "según creemos".

Un dels llocs comuns, esdevingut no ja tòpic sinó gairebé axioma indiscutible, és el de la modernitat dels homes de *Nós* per la traducció al galleg d'uns fragments de l'*Ulysses* de James Joyce. Però si, com he insinuat abans, la recepció que tingueren d'aquesta obra i la seva projecció no hauria estat senzilla ni per atzar, cal esbrinar -en la mesura de les possibilitats- els mecanismes que hi intervingueren.

El primer crític galleg en analitzar, amb un mínim de rigor, la traducció d'Otero ha estat Luís Mariño, amb el seu article '*Joyce e don Ramón*' (*Grial* núm. 52). Després de comentar els entrebancs de les primeres edicions de l'obra, diu que

a nosa preocupación encamiñase a trazar (...) as relacions que don Ramón e, conseguintemente, a cultura galega tivo coa obra de James Joyce (Mariño 1976: 245).

O derradeiro dos anacos eiqui [Nós núm. 32 de 15 d'agost de 1926] traducidos (...) non corresponde -e non se fai ningunha acrarción- ao capítulo dezasete senón ao doce (...).

Polo que se refire á data coido que, sen ser decisiva, pódenos ser útil pra a clarexar, se fose necesario, e poñer de releve a anticipación intelectual e as relacions de primeira hora dos homes que se moven arredor da Revista 'Nós' cos cimeiros da cultura europea do século (op. cit. 246).

Mariño recollia les dificultats que hi havia aleshores per a obtenir un exemplar de l'*Ulysses*¹⁸. L'únic antecedent d'una traducció era la que havia fet Valéry Larbaud a la *Nouvelle Revue Française* l'abril de 1922:

lñoro, por non ter a man a Nouvelle Revue Française, cales foron os fragmentos que o Valéry Larbaud puxo en francés, pero no caso de que a traducción que fixera naquil entre primeiro coincidira ca integral feita sete anos dempois, en colaboración con Auguste Morel, Stuart Gilbert e o propio Joyce -ista si a teño diante- arriscome a aventurar que, ainda que fora coñecida por don Ramón, iste non a tivo en conta no momento de facer a súa versión ao galego (Mariño 1976: 246 n4).

Fernández del Riego (1988:101-102), escrivint de les traduccions fetes per Otero Pedrayo, ha expressat un parer que participa del tòpic: "(...) verteu (...) á lingua galega, textos consagrados doutros idiomas, co que contribuiu a europeizala"¹⁹

pero, sobre todo, a versión duns anacos do capítulo XII do 'Ulises' joyceano (...). Con esta traducción realizou un traballo de indubidable adiantamento intelectual. Non se tratava soamente de acceder á lectura de Ulises, moi difícil

¹⁸ No oblidem que, segurament, es vendria per subscripció per a poder evitar la censura.
¹⁹ Entre aquests textos esmenta *Pamir*, de Georges Chennevière [1884-1927]. Fou un dels membres del grup unanimita de l'*Abbaye de Crêteuil*.

naquel momento; tratouse tamén do feito de se plantexar a súa divulgación e espallamento pola cultura galega. Compre pensar, verbo desto, que no 1926 o libro ainda non fora traducido integralmente a ningunha lingua.

Aquesta dada és inqüestionable, malgrat les preteses primogenitures que s'autoadjudicaven els primers traductors al castellà i la ignorància que, igualment, palesaven els qui per primer cop ho feren al català.

Quintana i Valcárcel (1988:160) no han pogut substraure's a l'apologia d'Otero i al tòpic de la seva modernitat i sense haver contrastat la lletra menuda de Nós:

Boa mostra da posición cultural aberta dos integrantes da Xeración Nós, ó tanto das novedades más recentes da cultura europea más vanguardista, é a coñecida presencia que nas páxinas da revista ten a obra de James Joyce, Ulysses (...). Pois ben, na revista Nós vai aparecer en 1926 a primeira traducción en lingua peninsular dun fragmento da novela; o seu autor é Ramón Otero Pedrayo (...). Acceder á lectura da obra do irlandés era moi difícil naquel momento, mais non para os homes de Nós, que plantexan a sua divulgación na cultura galega por motivos puramente estéticos e intelectuais, situándose lonxe dunha posición sectaria e estreita, xa que Joyce era visto como un antinacionalista irlandés, e a identificación con Irlanda dos homes da revista, e de Otero en especial, era total. O autor de Ulysses foi, xa que logo, apreciado polos seus undubidables méritos literarios. Tanto Risco (...) antes e despois da traducción de Otero, como este último (...), valoran positivamente a obra joiceana.

Richard Cardwell (1990:15) remet a César A. Molina ('Las primeras traducciones españolas del Ulysses', *Ínsula* núm. 447, 1984) i reconeix en Otero Pedrayo i la seva traducció apareguda a Nós, l'esmentada primogenitura, encara que advertint (op. cit. 25) que

queda o problema de como Otero pudo traducir estas páginas xa que, segundo fidedignas testemuñas, non soubo ler nin falar inglés. A traducción de Valéry Larbaud apareceu en 1929 en edición limitada. Polo visto, Otero debeu de apoiarse nun colega que puidese axudalo na traducción.

El professor britànic també palesa la seva estranyesa per l'interès d'Otero per l'obra de Joyce, atesa la refracció de l'escriptor irlandès envers els moviments nacionalistes irlandeses malgrat les peticions de Yeats i d'altres escriptors d'aquell país. En tot cas, l'interès de Joyce tindria una dimensió europea més que bilateral gallego-irlandesa. Les obsessions d'identitat entre Galícia i Irlanda que, segons Cardwell (op. cit. 15), hi hauria en Otero Pedrayo, no estarien lluny en la traducció de l'*Ulysses*:

Non foi accidente, nin capricho, nin coincidencia que traducise a Joyce. Antes, indicamos este proxecto coma un proceso moi profundo e un modelo psicolóxico. Forma esta traducción parte de toda unha serie de fragmentos que, postos dentro dun marco crítico (...) nos ofrecerán un espello. Neste espello veremos non só a obra entera e un conxunto de preocupacións persoais e aspiracións nacionais senón máis ben a visión dun nacionalista dedicado, un galego que quería rexenera-lo seu país (op. cit. 24-25).

La pregunta sobre l'interès d'Otero en traduir l'*Ulysses* també se la feia Mariño (1976:246-247):

¿Por qué Ulises? ¿Por qué Joyce? Penso que as razóns son de orde nidiamente intelectual i estético. Don Ramón encarouse co Ulises como se encarou, il e os seus compañeiros de xeneración, co más escolleito e conflictivo [!] da cultura do seu tempo e, o más importante, sen intermediarios (...). O devandito ven a conto porque podería pensarse que o fenómeno da rápida asimilación do Ulises obedecera a factores doutro orde, por exemplo, pola simpatía puramente nacionalista cara as manifestacións literarias do pobo irlandés.

Això no seria així en el cas de Joyce, diu Mariño, "obsesiva e violentamente antinacionalista". Però el que resulta sorprendent, i molt oportunament ho esmenta Mariño, és que, després de la traducció dels fragments de l'*Ulysses*, Otero Pedrayo no va tornar a referir-se a Joyce. En canvi, la influència de l'escriptor irlandès s'hauria manifestat en Risco, en el seu *Dedalus en Compostela* (més endavant hi tornarem).

Per a Xoán González-Millán (1989:34)

Unha detida lectura da múltiple presencia de Joyce na revista Nós (...) permite suxerir a imaxe dun esforzo mancomunado por incorporar a modernidade más vanguardista no inestable e defectivo sistema literario galego (...). A traducció de Otero Pedrayo (...) se erixe como o aspecto más visible dun consciente programa de consolidación cultural concibido pola Xeración Nós (...).

No sé fins a quin punt la modernització literària era l'objectiu central en incorporar Joyce (modernització que a penes es produïa en relació a textos d'altres literatures europees). Malgrat que Risco feia referència a l'originalitat formal i textual de l'*Ulysses* (seguint Simone Téry, la seva anàlisi no seria gens original), el prestigi de l'escriptor irlandès reforçava l'opció de Nós. Risco havia rebut la notícia de Joyce més en clau irlandesa que en clau de modernitat (op. cit. 36). Tant Risco i Otero com Leandro Carré van tenir en consideració l'*Ulysses* per la seva qualitat de llibre famós. Per a ells era el paradigma de la conquesta de la universalitat des d'una literatura menor, jove, renaixent i cèltica per irlandesa (op. cit. 40). D'acord, però oblidaven, o volien oblidar, que aquest llibre es vehiculava en la llengua dels ocupants, l'anglès, i no des de la llengua enxebre irlandesa, el gaèlic.

Però Carré (Nós núm. 27) no compartia -o no ho feia en igual mesura- el criteri rusticista de Risco i Otero. Carré sabia que l'acció de l'*Ulysses* té lloc en una ciutat i que només pot desenvolupar-se en un marc urbà. Així afirmava que "*tamén as vilas galegas poden nos proporcionare avao asuntos e tipos interesantes*" (op.

cit.) i aconsellava, precisament, que la futura novel·la gallega prengués aquesta orientació.

Naturalment, amb aquests dos elements -ciutat i paròdia- resultaria fàcil afirmar la influència joyciana en *O porco de pé* de Risco, per exemple. Tanmateix, hi ha una diferència fonamental: Joyce no feia extensiva la paròdia a la ciutat en tant que tal -no hi tindria una altra alternativa ni tampoc no la hi volia tenir- sinó a determinats comportaments urbans, ciutadans, i no precisament foranis, com sí que seria el cas del don Celidonio risquià.

Els homes de la revista gallega rebien algunes novetats encara que no sempre sabien la dimensió real que tenien. El punt central d'aquestes novetats era, sens dubte, París. González-Millán (1989:34) ha assenyalat que

Risco utiliza, fundamentalmente, duas fontes de información que incorpora ás veces literalmente: trátase do famoso artigo de Larbaud (1922), e un par de traballos da periodista francesa Simone Tery, L'Île des Bardes e Reencontre avec James Joyce, irlandais [també incorporat al llibre].

També ha trobat (op. cit. 35) dues errades biogràfiques en l'article de Valéry Larbaud (tot i que aquest coneixia Joyce) que Risco repeteix:

O primeiro refirese a unha inexistente experiencia educativa de Joyce na Universidade de Dublín, e o segundo ó seu casamento en 1903²⁰. O autor do Ulysses nunca estudiou na Universidade de Dublín, e a legalización da súa relación con Nora ten lugar en 1931.

També ha recollit i comparat la reproducció, bastant literal, de passatges de l'article de Larbaud de 1922 a *La Nouvelle Revue Française*. En relació al treball de Simone Tery, deia que

é un libro que, pola súa temática, debeu tener unha moi favorable recepción entre os membros da Xeración Nós: Risco citao moito ó longo dos seus artigos sobre 'A moderna literatura irlandesa' (...) e Otero mantiña un exemplar na súa biblioteca. A outra fonte bibliogràfica consultada por Risco debeu ser a mencionada breve reseña informativa que S. Tery publica en Les nouvelles littératures polos calcos que é posible identificar (op. cit. 36-36).

Hauria estat Otero Pedrayo qui s'hauria atrevit a aprofundir en el complex món de Joyce. González-Millán (op. cit. 37) ha qualificat la seva traducció d'uns fragments de l'*Ulysses* de "traducción fundamental no contexto da literatura gallega das primeiras décadas deste século". Tres serien les conseqüències que aportaria la lectura de Joyce als membres de Nós: "a nacionalista], a subversión narrativa e

²⁰ "(...) ses humanités finies, Joyce entreprit, d'abord à l'Université de Dublin, puis à celle de Paris, des études de médecine qu'il ne termine pas (...). Devenu en Irlande il s'y maria, et pres qu'aussi tôt après il s'expatria, et habita successivement Zurich, Triste, Rome (...)" (Larbaud 1922).

literaria representada polo Ulysses, e a novación reconfigurada do sistema literario galego".

Per a González-Millán (1989:38-39), el suposat antinacionalisme de Joyce no seria tal ni tan linial sinó més aviat una actitud contrària a la ideologia nacionalista concreta de la Gaelic League. Tant oposat seria Joyce a la historiografia oficial de l'imperi britànic com a la història idealitzada de la Celtic League i dels fenians. Joyce feia literatura irlandesa en anglès -el vehicle de la modernitat- però no antiirlandesa. I per a assolir el seu objectiu li calia allunyar-se físicament de la seva terra i situar la seva narrativa en l'entorn perifèric de la paròdia.

Joyce se situaria en una doble resistència. Tanmateix, si seguim el criteri de Luís Mariño, que González-Millán intenta aclarir, hi hauria una contradicció aparent, com sigui que els membres de *Nós* haurien fet una lectura antinacionalista de l'*Ulysses*, és a dir, no haurien entès el to paròdic aplicat per Joyce²¹. Aquesta visió vindria reforçada, segons González-Millán, pels criteris usats en la selecció dels fragments a traduir al gallego.

Per a Suso de Toro (1994:12), la idea de considerar Joyce com a un escriptor 'cosmopolita' és un error:

(...) creo firmemente que Joyce fue un nacionalista. Un nacionalista irlandés con referencias políticas claras, como Parnell y James Connolly, que se irrita con su país por provinciano, es decir, por su resignación a ser provincia, 'territorio vencido', y por su incapacidad para constituirse en nación moderna (...).

Lo que si es cierto es que Joyce no fue un 'patriota' ni mucho menos un 'patriotero'. El vínculo con su país no le impidió ver la miseria moral que agarrotaba a la sociedad de su tiempo y precisamente demostró su amor por su pueblo criticando acerbamente aquellos rasgos de aquella sociedad que le resultaban intolerables (...).

Una anàlisi lúcida que, de forma indirecta (si hi posséssim un mirall), ens il·lustra sobre el nacionalisme dels homes de *Nós*. El pensament d'aquests no es trobaria molt lluny del nacionalisme de sotanes i pantalons dels fenians.

Antonio Raúl de Toro (1994:32-34) ha estudiat la presència de Joyce en les lletres gallegues,

(...) Joyce y su obra para los intelectuales representados en *Nós* era un escritor de talla universal que pertenecía a la 'hermana Irlanda' y, aunque su posición frente al nacionalismo irlandés se apartaba de la defendida por Yeats

²¹ I potser la primera marca paròdica seria el propi plantejament de l'obra: la quotidianitat en front del mil·lenarisme, el subjectivisme més profund contra l'objectivitat metafísica i immutable dels nacionalistes.

y el grupo del Abbey Theatre, para ellos encarnaba el éxito del espíritu celta ante el mundo.

i ha assenyalat que la influència de Joyce resultaria clara no només en el *Dédalus en Compostela* i a *O Porco de pé de Risco*, i a *Devalar d'Otero Pedrayo* (en aquest cas, pel recurs al monòleg interior).

Aquest recurs al monòleg interior de *Devalar* també ha estat recollit per Antonio Raúl de Toro en '*Aproximación al influjo de Joyce en Devalar de Ramón Otero Pedrayo*'. També assenyalà la influència en Otero de Virginia Woolf, personificada en Lady Woolf.

Ángeles Conde (1994) ha estudiat les traduccions espanyoles d'*A portrait of the artist...* Aquesta obra, apareguda el 1916 als Estats Units, tingué una edició anglesa fins 1917, edició que fou revisada el 1924. En aquest any aparegueren la primera versió francesa i la primera referència a Joyce feta en castellà, l'article '*James Joyce en su laberinto*' d'Antonio Marichalar, publicat a *Revista de Occidente*. La primera traducció espanyola d'*A portrait of the artist* fou feta per Dámaso Alonso i publicada el 1926 amb el títol d'*El artista adolescente (retrato)*.

Darío Villanueva, a '*Valle-Inclán y James Joyce*', i Marisol Morales, a '*El demiurgo como base para las teorías estéticas de James Joyce y Ramón del Valle-Inclán*', han palesat els paral·lelismes entre ambdós escriptors. Villanueva (1994:57) ha afirmat que "*como Irlanda a Yeats, y a Singe sobre todo, Galicia libró a Valle-Inclán del modernismo exotista, que pasó pronto en él (...) y del castellanista*". Per la seva banda, Morales (1994:75) considera que "*sus condiciones de filólogos (...) y sus amplitudes de perspectiva, les llevaron a una relación de amor y odio con sus respectivas tierras natales (...)*".

Centrant-nos en Otero Pedrayo, un primer camp a estudiar seria el de la seva biblioteca. Antonio Raúl de Toro (1993:63) ha quantificat en una seixantena els llibres que tenia en anglès, entre ells dos de Joyce (*Chamber music* i *Ulysses*), cosa que "*parece demostrar que Otero poseía un dominio suficiente de esta lengua*". Això ho reafirma (op. cit. 62) en dir que "*cuestión diferente sería si el conocimiento de Otero de la lengua inglesa era suficiente para enfrentarse a Ulysses, y la respuesta (...) es positiva en términos generales*".

Cal, tanmateix, fer-hi algunes observacions. Les dues obres de Joyce esmentades són les úniques de l'irlandès que tenia (si més no conservades) i

Chamber music és de 1949. Molts d'aquests llibres són de la darrera dècada del XIX i de la primera del XX i són de temàtica històrica (de l'art) i geogràfic. En relació al suposat domini de la llengua anglesa, no he trobat cap referència a un aprenentatge ni a lectures en aquesta llengua. Risco, a *Nós*, os *inadaptados*, escrivia que el francès era l'única llengua estrangera que coneixien i que "nós sabíamos algunas verbas *ingresas* pra *misturarmos na conversa, por moda, n-aquil tempo en qu'a derradeira expresión de elegancia na nosa Terra eran os empregados do Cable de Vigo*" i que "*d'Ingraterra, liamos en traducíós*".

Òbviament, cal posar-hi alguna reserva -com he fet en els textos autobiogràfics- per l'extensió plural d'allò que sovint era dimensió individual. Però, repeteixo, no he trobat cap referència a lectures en anglès fetes per Otero, ni tan sols com a *desideratum* en relació a Adrián Solovio, ni tampoc a un (auto)aprenentatge de la llengua anglesa²². L'únic llibre conservat a Trasalba relacionat amb això és *The New British Method* de Lewis Th. Giraud (Col. Magister, Barcelona, 1947), per la qual cosa podem fer-nos la pregunta lògica de ¿per què un mètode d'aprendre anglès el 1947 si el 1926 ja en sabria?

D'altra banda, i front la seixentena d'obres en anglès que Antonio Raúl de Toro diu haver comptat a Trasalba, en el catàleg de la biblioteca d'Otero jo n'he comptat només vint-i-una. Admeto que la meva xifra pot no ser exacta però de vint-i-una a seixanta la diferència és molt gran. Fins i tot, donant com a bona la dada de de Toro i admetent que Otero Pedrayo tenia prou domini de la llengua anglesa, els llibres en aquesta llengua serien un 1% del total. En qualsevol cas, el que resulta paradoxal és que Otero tingués un exemplar de l'*Ulysses* -i reconeix la dificultat d'obtenir-lo- i, en canvi, no tingués altres obres de Joyce, ni tan sols en castellà. No hi hauria, doncs, una 'via anglesa' sinó que, necessàriament, hem d'enfocar cap a París.

La reserva que abans expressava hem de fer-la extensiva a una cita de Risco ('*El Ulysses fué más fuerte que yo*', *La Noche*, Ourense, 30 de juliol de 1954), recollida per Antonio Raúl de Toro (1993:62):

²² Recordem les dificultats de Risco per entendre i fer-se entendre a Alemanya, malgrat els seus intents d'aprendre alemany tal com li explicava a Losada Diéguez en una carta a comentaments dels anys vint.

"Allá... alrededor de 1920, poco más o menos, había leído yo numerosos y extensos fragmentos de Ulysses, unos en inglés, otros en francés, en castellano, otros en gallego, que diversos escritores publicaban por ahí...".

Alguna cosa falla i no ja només en l'aspecte cronològic. Quins fragments en anglès? Els de l'exemplar de l'*Ulysses* que tindria Otero Pedrayo? I quins en castellà? I quins en francès? Tot plegat, resulta molt confòs.

Anant al tema de la traducció, per a Antonio Raúl de Toro (1993:63-64)

Está fuera de toda duda que, para realizar su versión de los mencionados fragmentos de Ulysses publicados en agosto de 1926, Otero se sirvió de la novela original editada en París en 1925 (7th printing) por la Shakespeare and Company -el ejemplar todavía se conserva en la biblioteca de la Fundación 'Otero Pedrayo'. Nadie ignora la dificultad que entrañaba conseguir el Ulysses por aquel entonces. Baste decir, como dato significativo, que la edición existente en la Biblioteca Nacional [de Madrid] es posterior a la manejada por el autor.

Un detalle insignificante en apariencia, puede arrojar bastante luz sobre la traducción. Después de un breve examen visual del ejemplar perteneciente a Otero, nos percatamos de que hasta la página quinientas veinte, todas están abiertas; que las comprendidas entre la quinientas veinte y quinientas sesenta y nueve, no han sido cortadas; que a partir del capítulo 'En maens', que coincide con el comienzo de la tercera secuencia de la novela, aparecen todas abiertas de nuevo (pág. 732). Al coincidir los fragmentos traducidos con esas páginas abiertas, se puede afirmar que Otero tal vez seleccionase lo que le pareció más interesante seguir el dictado de su intuición, o que tal vez la hiciera influido por Valéry Larbaud; en todo caso no llevó a cabo una lectura completa de la obra.

I en nota al peu (nota 16), remet a Xoán González-Millán per als criteris de selecció.

En relació als errors de traducció, a més d'algunes omissions, de Toro (op. cit. 65) en recull alguns de prou elementals, com traduir *library* ('biblioteca') per 'llibreria', *pencil* ('llapis') per 'pinzell', *seven pounds* ('cinc lliures') per *cinco pesos* o *seventeen o'clock* per 'les vuit'.

González-Millán (1989:29) considera que

o texto cuantitativamente simbólico polo reducido da sua extensión, representa, sen embargo, un momento clave no longo e fructífero proxecto de modernidade cultural representado pola Xeración Nós

Assenyala alguns errors de l'article de Mariño, errors que han estat repetits per altres crítics. Així, el text d'una conferència pronunciada per Valéry Larbaud (*Nouvelle Revue Française*, 1922) és considerada una traducció parcial de l'*Ulysses* (op. cit. 30). Dóna (op. cit. 31) com a dates d'edicions i reimpressions de l'obra, febrer i octubre de 1922, gener de 1923, gener i setembre de 1924, agost de 1925 (la sisena). Antonio Raúl de Toro ha dit, ja ho hem vist, que l'exemplar en poder d'Otero Pedrayo era de la '7th printing' de 1925.

En l'esmentada conferència de Valéry Larbaud es llegiren uns fragments traduïts al francès

por Jacques Benoist-Medin, coa axuda do mesmo Joyce, e a supervisión de V. Larbaud e Leon-Paul Fargue (...) fragmentos de 'Penelope', 'Sireus' e 'Cyclops', o capítulo XII do que Otero Pedrayo selecciona o momento da execución [d'un militant nacionalista]. Aquí temos, pois, unha primeira clave para entender os criterios na elección dos textos que Otero Pedrayo decide traducir.

Ignoro d'on ha tret aquests detalls, ja que en l'article de Valéry Larbaud publicat a la *Nouvelle Revue Française* el 1922, no hi ha cap esment a aquests capítols. Es més, els capítols de l'*Ulysses* no van titulats.

Xoán González-Millán (1989:32) esmenta la traducció al francès d'uns fragments de l'*Ulysses* a la revista *Commerce*. També es refereix a les dificultats expressades per Risco a Nós, el 1926, per a accedir a l'obra de Joyce. I, sobretot, "a coincidencia das traduccions francesas e galega na selección dalgúns dos fragmentos de 'Ithaca', o capítulo XVII da novela". El criteri de selecció dels fragments traduïts per Otero Pedrayo indicaria -diu- un bon coneixement genèric de la novel·la i de la seva diversitat estilística. I per a corroborar-ho, González-Millán (op. cit. 40) aporta que "estudios recentes sobre a novela do Joyce proban, efectivamente, a acertado criterio selectivo na traducción ó galego dos capítulos XII ('Cyclops') e XVII ('Ithaca')".

Aquests capítols serien diferents en quant a l'estil, rabelesià el primer, obertament de catequesi el segon. I repeteix, a propòsit d'aquests dos fragments, "a coidada selección que Otero Pedrayo fai deste 'a side' ['a part']". Un d'aquests fragments, 'Ithaca', seria un dels favorits de Joyce i resultaria el cos central de la traducció d'Otero Pedrayo, coincidint amb el propi criteri expressat per Joyce a Frank Budgen (*ibidem*).

Esta percepción é compartida por Otero Pedrayo, que selecciona precisamente as seccións más complejas do capítulo, coincidindo só en parte cos fragmentos que de 'Ithaca' traducen Morel e Larbaud en 1924 (...).

(...) o carácter fragmentario da traducción ó galego dálle un valor fundamentalmente simbólico (...). Consciente desta disparidade, Otero Pedrayo tenta compensala seleccionando como fragmentos para a súa traducción as modalidades discursivas más orixinais e subversivas da novela de Joyce (op. cit. 42).

Resulta clar que el nexe era Valéry Larbaud, el qual havia viatjat a Portugal per facilitat de Ramón Gómez de la Serna. Això, per a González Millán (op. cit. 73) "deben ter un especial significado para os membros da Xeración Nós", tot i

admetre-ho com a simple hipòtesi. Valéry Larbaud havia fet una llarga estada a Espanya entre 1916 i 1919, encara que, al meu parer, no hauria tingut la més mínima incidència en els homes de *Nós*.

Però potser valdria la pena veure què va escriure Valéry Larbaud (*Commerce*, Cahier I, París, 1924) sobre la selecció d'alguns fragments de l'*Ulysses* per a traduir-los al francès:

Nous avions d'abord songé à donner dans ce numéro la traduction d'un Episode entier de l'Ulysses (...) mais nous avons compris qu'aucun Episode isolé ne donnait une idée suffisante du livre de James Joyce (...). L'unique moyen de donner un minimum d'espace un aperçu du contenu et de la forme d'Ulysses était de réunir quelques pages du début et de la fin du livre dans lesquelles apparaissent les trois personnages principaux: Leopold Bloom, Molly Bloom et Stephen Dedalus.

I a contiuació explicava el contingut dels fragments triats (I, 1; III, 2 i III, 3), considerant aquesta divisió en funció de l'aparició dels personatges.

A Richard Cardwell (1990:16) li ha interessat no tant els criteris de selecció -que també l'interessen- com les absències. Insinua (op. cit. 18), pel to del text omès, una autocensura per part d'Otero Pedrayo i, sense criticar-ho, formula la hipòtesi de que

fuxise polo texto non traducido, mellor 'non escrito', do ambiente socio-cultural nacional, da psicoloxía nacional que impedia o desenvolvemento literario galego na súa tentativa de poñerse ó día europeo moderno (op. cit. 19).

Això podria indicar les dificultats del grup *Nós* per a acoblar-se, en tant que grup literari galleg -és a dir, trencant amb els antecedents heretats de Castella-, en els moviments d'avantguarda europeus.

El tema de les omissions en la traducció oteriana de l'*Ulysses* de Joyce també ha interessat a X. M. Salgado (1990:175). A propòsit dels diversos lapses i obllits d'Otero, Salgado es guia, per entendre els criteris de tria dels fragments de Joyce, en el criteri emprat per a *Les fleurs du mal* de Baudelaire:

(...) obsérvase claramente a súa preferencia por unha serie de poemas concretos, guiado, non precisamente, por un imparcial xuízo crítico.

Així, Otero hauria preferit 'Une carogne', 'Recueillement' o 'La Gouffre' a 'Lesbos' o les 'Litanies de Satan', tot i reconèixer-ne la seva qualitat en un article publicat a *Grial* núm. 17 (op. cit. 175 n64).

Aquesta identificació també la fa extensiva Richard Cardwell (1990:19) a un Otero més identificat Stephen ("atlàntico, católico, celta, producto dunha cultura rural marxinada") que no pas amb Leopold ("eurocéntrico, xudeu por relixión e raza,

producto dunha cultura metropolitana e de liña centro-occidental"). Després de plantejar la dualitat Stephen-Leopold com a mirall de la dualitat vital del propi Joyce (el jove Joyce a Irlanda i el Joyce madur al continent), Cardwell (op. cit. 20) trasplanta aquest mirall a la personalitat d'Otero Pedrayo. Primer d'un Otero escindit entre Galícia i Madrid (trascendent Galícia), més tard d'un Otero identificat amb Stephen en front d'un Joyce decantat definitivament cap a Leopold Bloom.

També assenyala Cardwell (op. cit. 21) que la traducció es va produir en els anys en què Otero començà a escriure els seus relats, tots amb el denominador comú del "*fracaso da aristocracia rural galega en salvaguarda da cultura nacional e o modo en que a rescatou a nova xeración*".

Si bé els membres del grup *Nós* expressaven la seva reserva a les traduccions, per a González-Millán (1989:42) "*o destino de tódalas literaturas menores (...) se ven forzados a incorporar arreio novos códigos artísticos, procedentes doutros sistemas culturais más estables*"²³. Tanmateix, els homes de *Nós* no saben o no pogueren publicar una sola traducció completa d'una obra estrangera.

En qualsevol cas, la incorporació de Joyce a la cultura gallega, concretament a *Nós*, tingué, segons González-Millán (op. cit. 43), dues conseqüències importants: una ruptura simbòlica amb l'herència del Rexurdimento i una revalorització cultural de la revista i del grup. Dins d'aquesta voluntat de vigoritzar les lletres gallegues. Considera que això explicaria "*a multiplicación das traduccions literarias ó galego nas tres primeiras décadas do século XX*" (ibidem).

No en dóna més dades però no tinc constància ni de traduccions ni, encara menys, d'una 'multiplicació' d'aquestes. Del seu nombre limitat, d'existir, en seria prova que *Nós* no n'esmentà pràcticament cap.

Finalment, podem comparar alguns dels fragments traduïts per Larbaud amb els corresponents traduïts al gallec per Otero Pedrayo:

Que voyait Bloom dans l'âtre?

A droite, sur le rebord du foyer (le plus petit) une casserole d'émail bleu; à gauche (sur le plus grand) une bouillotte de fer noir ci.

Qué mirou Bloom na reixa?

Á dereita (mais pequena) penduraba un cazo de porcelana azul; á esquerda (mais longa) unha cazola de ferro negro.

Que fit Bloom dans l'âtre?

²³ Això ho veieren clarament els modernistes catalans amb la seva Biblioteca Popular L'Avenç, amb força traduccions de clàssics i contemporanis europeus, i els noucentistes amb la col·lecció Bernat Metge de clàssics grecs i llatins.

Il transféra la casserole sur le rebord gauche du foyer, et se relevant, il porta la bouillotte de fer jusqu'à l'évier aux fins de faire couler l'eau en établissant le courant par l'ouverture de la chante-pleure.

Qué fixo Bloom?

Removeu o cazo á esquerda e levou a cazola pr'o fregadeiro pra tapal-a corrente ó abril-o grifo.

L'eau vint-elle?

Oui. Du réservoir de Roundwood, comté de Wiclow, d'une capacité cubique de 2.400 millions de gallons, passant per l'aqueduc souterrain et filtre principal à simple et double conduites construit d'après un plan initial au prix de 5 livres sterling le mètre linéaire, traversant la Dargle, Rathdown, Glen of the Downs, et Callowhill jusqu'à réservoir de 26 acres de Stillorgan, couvrant une distance de 22 milles légaux, et de là, par un systema de réservoirs de secours et une pente de 250 pieds, atteignant la ville en bordure, à Eustace Bridge, upper Leeson street (...).

Correu a i-auga.

Correu. Do Depósito de Roundwood no condado de Wicklow d'unha capacidade cúbica de 2.400 millóns de galóns, percorrendo o longor d'un aqüeducto [sic] por baixo da terra de filtros principás de sempre e dobre tubería feitos asegún un plan inicial ó coste de 5 pesos por yarda lineal pol-o trayecto de Dargle, Rathdown, Glen de Downs e Callowhill ó depósito de 26 acres en Stillorgan, unha distancia de 22 millas, e dend'all ó longo d'un sistema de cada vegada máiores tanques, d'unha extensión de 250 pés deic'o lindeiro de cibdade na ponte d'Eustace, sobr'a rúa Leeson (...).

Qu'est-ce que Bloom, amant de l'eau, puiseur de l'eau, porteur d'eau, retournant à l'âtre, admire en l'eau?

Son universalité; son égalité démocratique et sa nature à soi-même fidèle qui la fait rechercher son propre niveau; sa vastité océanique sur la carte de Mercator (...).

Qué ademirou Bloom [sic], ollando pr'o grifo, na i-auga, amante da i-auga, augador, carreteiro d'auga?

A sua universalidade; a sua democrática igualdade e constância de natureza mirando seu propio nível; a sua larganza no océano na protección de Mercator (...).

Un darrer aspecte a considerar, i que ens introduïrà en algunes conclusions sobre aquest punt, és el de la recepció d'*Ulysses* per part de Risco i de Joyce. Com ja he indicat, crec que no podem separar l'arribada del llibre de Simone Tery i la de l'exemplar de l'obra de Joyce i els articles de Valéry Larbaud sobre el tema (la conferència de desembre de 1921, publicada el 1922 a *La Nouvelle Revue Française*, i la traducció al francès d'alguns fragments, publicada a *Commerce* el 1924).

Ni en els números de *Nós* anteriors a l'article de Risco i a la traducció d'Otero, ni tampoc en els posteriors, apareix cap ressenya referida a *N.R.F.* No seria, doncs, aquesta la via directa per a l'obtenció del material sobre la literatura irlandesa. Més aviat ens hem d'inclinar per la dels catàlegs, als què Otero feia referència en diversos passatges de les seves obres. I seria per un d'aquests

catàlegs com haurien conegit *L'Île des Bards* de Simone Tery i, a partir d'aquesta obra (o tal vegada en paral·lel) l'*Ulysses* de Joyce.

Aquesta obra no seria a la venda en les llibreries sinó que la seva adquisició es faria, probablement, per subscripció. Això podem deduir de la nota que tancava la conferència de Larbaud publicada a la *N.R.F.* el 1922:

Note.- Depuis que cette conférence a été faite, Ulysses (le texte anglais, naturellement) a paru, édité par la maison 'Shakespeare and Co' (sous la direction de Miss Sylvia Beach) 12 rue de l'Odéon, Paris (Vie). L'édition, à tirage limité, et presque entièrement souscrite d'avance, a commencé à sortir le 2 Février 1922.

És possible, doncs, que fos la via de la distribució per correu la que va permetre que aquests textos arribessin a Ourense.

Que abans d'aquesta iniciativa no coneixien -o no tenien físicament- aquesta revista francesa resta fora de tot dubte, com sigui -ja dic- que no apareixia esmentada a *Nós*. Tant se val si el treball de Simone Tery i la novel·la de Joyce arribaren junts o si aquesta els fou tramesa després del primer. El que si resulta evident, repeteixo, és que amb ells anaven els treballs de Larbaud (la conferència i la traducció, pel cap baix).

I en la tramesa a Ourense, la locomotora era el llibre de Tery. Esperaven, doncs, un llibre (o dos, si considerem una hipotètica comanda conjunta amb l'*Ulysses*) de literatura irlandesa. I sense sospitar-ho -llevat que el catàleg anunciés l'obra de Joyce en termes elogiosos- es trobaren que tenien a les mans un veritable artefacte revolucionari. I seria aquí on Risco i Otero -d'acord amb la respectiva manera de pensar- s'haurien repartit el treball: el primer faria l'article i el segon traduiria uns fragments.

També podem afirmar amb força seguretat que el coneixement que, prèvia-ment tindrien de literatura irlandesa, seria limitat; en qualsevol cas, insuficient com per a fer un article de l'extensió i qualitat informativa de '*A moderna literatura irlandesa*'. En conseqüència, Risco no hauria fet sinó amplificar en galleg el treball de Simone Tery, amb alguna aportació de Larbaud i alguna altra de collita pròpia.

No resulta coherent que si Otero Pedrayo tenia la novel·la de Joyce a les seves mans i la llegia per a seleccionar-ne uns fragments per a traduir-los, Risco no n'estés informat del contingut i que hagués de recórrer als materials rebuts per a ressenyar-la. ¿O era que Otero no la llegia sinó que, en obrir els plecs de paper, hi

cercava els capítols traduïts per Larbaud a *Commerce?* Recordem la representativitat que aquest cercava amb la seva tria... ¿I sabia prou anglès Otero com per a llegir, i el que és més important, entendre l'*Ulysses*, malgrat les paraules inventades i els errors tipogràfics? ¿I com, aleshores, uns errors tan flagrants com el 'pencil' / *pincel*?

I encara més. ¿Tant l'hauria entès la novel·la de Joyce com per intuir quins n'eren els fragments preferits de l'autor fins al punt de triar-los i que, oh casualitat, coincidissin amb els capítols elegits i traduïts per Larbaud? No oblidem que aquest coneixia Joyce i que estem parlant d'una obra de més de set-centes pàgines... I, ¿com s'expliquen els fulls no oberts? I si la traducció d'uns fragments de l'*Ulysses* era una fita important de les lletres gallegues no ja en un context espanyol, sinó fins i tot europeu, ¿per què no en donaren publicitat -i la pròpia *Nós* n'era la prova- de la seva empresa? ¿Per què el número d'agost de 1926 de *Nós* no viatjà a París, *chez Larbaud*, perquè França i Europa sabessin que, al nord-oest d'Espanya, l'obra de moda al continent havia estat traduïda a una llengua minoritzada?

Perquè, sens dubte, haver-ho fet hauria publicitat les lletres gallegues i, mateix que amb l'operació *Lesbesgue*, hauria servit com a retroalimentador de prestigi per al consum intern gallec. ¿Per què els iniciats de Madrid i de Barcelona no en sabien res? ¿O potser Larbaud els havia fornitzit prou material com per a no creure's que la versió d'Otero no hi tenia a veure i que no seria una traducció autònoma? ¿I per què l'interès en esmentar que la traducció havia estat feta directament de l'anglès, quan en cap altre número de *Nós* deien una cosa semblant?

Tot plegat, massa preguntes sense resposta. Que la presència d'uns fragments de l'*Ulysses* en gallec fou un esdeveniment no ho qüestiono. Però també plantejo la hipòtesi -i hi manca el *corpus delicti*, el material que Larbaud els hauria fornitzit- que Risco va escriure el seu article i que Otero va fer la traducció sense saber, prèviament, qui era Joyce i què era l'*Ulysses*. Que, per a dur endavant la seva empresa, es basaren necessàriament en els materials rebuts de París, i que trobaren la modernitat -*malgré lui*- on esperaven simple paradigma nacionalista a mimetitzar. I que, en definitiva i a la vista de la resta de *Nós*, una flor no fa estiu.

14.2 *Dedalus en Compostela o la redempció de Joyce*

Com ja ha estat apuntat, dels homes del grup Nós, en qui més impactà Joyce fou en Vicente Risco. Aquest va publicar a Nós (núm. 67, juliol de 1929) '*Dédalus en Compostela (pseudoparáfrase)*'. No hi ha acord entre els crítics a l'hora de distingir si aquest Dedalus risquià era l'Stephen Dedalus d'*A Portrait of the Artist* o el tercer protagonista de l'*Ulysses*.

Al meu parer, i malgrat algun esment a Leopold Bloom, pel seu comportament estaria més a prop del Dedalus descregut, destemut, antijesuïtic i antifenià d'*A Portrait...* D'alguna manera, Risco li hauria donat la volta a l'Stephen Dedalus alter ego autobiogràfic de James Joyce. És a dir, el Dedalus risquià no seria un altre que Joyce. I així ho diu al final del relat, quan s'excusa d'haver llegit de principi a final *A Portrait of the Artist...* "que o mesmo Dedalus me obrigou a mercar aquel dia na tenda de libros da Rua Nova".

Recordem què havia escrit Risco a propòsit de l'obra de Joyce en el seu article '*A moderna literatura irlandesa*' (Nós núms. 26, 27 i 28):

En 1916 publicou A Portrait of the Artistas a Joung Man [sic], novela autobiográfica na qu'estaba trabajando desde 1904, e na qu'o autor aparez baixo o nome de Stephen Dedalus, isolado, misántropo, calado, cismando de cote n-un trisgado auto-análise, tristeiro, aborrecido. É unha novela sen aución, puramente psicolóxica. O símbolo é -ou semella ser- Dédalo perdió no Laberynto, que remata por fuxir. Conta a sua vida cos xesuitas, a sua crise relixiosa, a sua arela de liberdade.

I a penes en deia res més. Passava per alt -senyal que, probablement, només en parlava per les referències del llibre de Simone Tery i que no havia llegit l'obra de Joyce- el rebuig de Stephen Dedalus per la Irlanda idealitzada dels fenians, i els seus 'pecats' contra el sisè manament.

Però Joyce, l'escriptor de més èxit del moment, apareixia davant els ulls de Risco, no ja sense encarnar el paradigma del nacionalista irlandès, sinó posant en qüestió l'essència mateixa dels militants independentistes. I, en preguntar-se per "*o irlandesismo d'iste descastado*", el justificava dient que, malgrat tot, Joyce era un irlandès de cap a peus, que totes les seves obres se situaven a Irlanda, que no es treia el seu país del cap i que, en definitiva, "*o seu espirito é fundamentalmente irlandés: irlandés pola sua rebeldía, pol-a sua esaxeración, pol-a sua paixón, pol-o humorismo, pol-a cobiza do misteiro, pol-a rareza, porque non se imita a ninguén...*"

Davant els lectors de *Nós*, Risco no podia deixar desqualificat a Joyce, el més important escriptor que ha donat Irlanda. Però en el seu interior sabia que Joyce era tot el contrari del model d'irlandès somiat. I sabia que, si Joyce s'havia exilit, era per fugir de tot allò que constituïa el model del celtisme propugnat per Risco: nacionalisme, catolicisme, *enxebrismo*. I malgrat ser així -antinacionalista, anticatòlic i cosmopolita-, aquell 'descastat' triomfava arreu, circumstància que podria haver despertat l'enveja de Risco. Aquest èxit literari no podia ser normal i per això Risco afirmava que

D'este home, d'este escritor de quen todos falan e que, se cadra, ninguén leeu, si qu'un pode pensar (...) que ten pauto co Demo (...).

Din de Joyce que se non quixo axionillar diante da sua nai morta. Quen pode xusgar dos sentimentos e dos motivos d'outro con seguranza? Mais hai xenreiras qu'amostran qu'o Demo non anda lonxe.

(...) soberbo com'o Demo, nin estivo cos renacentistas irlandeses nin cos seus nemigos.

I això seria el que més li couria a Risco: la possibilitat de ser irlandès sense ser nacionalista ni un venut als invasors. I a sobre tenir èxit literari arreu en tant que escriptor irlandès. Per això afirmava que Joyce tenia un pacte diabòlic. Calia, en conseqüència, fer-lo tornar 'a la case del Pare'. I la manera més fàcil de fer-ho era redimir-lo en el centre de l'espiritualitat cèltico-gallega: Compostel·la.

Stephen Dedalus (l'anti-Irlanda), és a dir el James Joyce autoretratat a *A Portrait...*, representava l'Anticrist, el pacte amb el Dimoni d'un superb que havia guanyat el reconeixement universal. I per això Risco, amb la seva 'pseudoparàfrasi', el feia anar a Compostel·la per a redimir-lo.

I era el propi Risco qui el troava ("já estivera aquil inverno no meu despacho d'Ourense Sto. Domingo 47, 2º"). Quan Dedalus li confessa que vol morir a Compostel·la, Risco vol que li expliqui tres coses:

(...) primeira porqué, sendo asina que tí andas pol-o mundo fugindo da Cruz, vés eiquí en precura da soma do Santuario.-Segunda, porqué, se precuras o Santuario, nono precuras na tua terra.-Terceira, porqué, se fuges dos homes da tua raza, vés eiquí, antre homes da tua raza.

I després d'una llarga conversa erudita i ideològica sobre temes diversos, l'autor diu que a algú li podran demblar apòcrifes aquestes paraules de Dedalus.

Pode tamén que Stephen Dedalus houvera falado d'outro xeito en Dublin ou en Zurich; en Compostela é seguro que falou com'eu digo (...).

E despois de todo, se cadra, pode que non seña tan fero coma il se quer pintar...

D'aquest text de Risco no hi ha gaire corpus crític. Un dels pocs que n'han escrit ha estat Antón Risco, en el seu article '*El escritor Vicente Risco*', encara que pren el Dedalus de *Retrat de l'artista...* pel de l'*Ulysses*, per la qual cosa fa uns retrats que, altrament, no tindrien sentit.

(...) emotiva y penetrante representación del Stephen Dedalus de Joyce, que dialoga con el autor del ensayo, en el que deploramos, sin embargo, que las réplicas del segundo adolezcan de un marcado sectarismo étnico -pues que acusa a Dedalus de haber traicionado su raza céltica- y católico -que proclama a Santiago de Compostela en su eternidad afirmando el recuerdo y la esperanza frente a la soberbia nihilista y diabólica del famoso personaje novelesco.

15. LA RESTA DE REFERÈNCIES EUROPEES A LA REVISTA *NÓS*

Al marge de les cites portugueses, catalanes, franceses i, en menor mesura, irlandeses, en el període de quinze anys en què es publicà *Nós* les referències culturals a la resta d'Europa hi foren presents però de forma, com veurem, escàndussera. Tot i la compartimentació 'nacional' que establim, no hi hauria una diferenciació tan marcada -tocant a la recepció i a la reemissió- entre materials literaris, polítics o arqueològics ni entre les seves procedències. Tanmateix, per tal d'establir un mínim de mètode, en aquest capítol aplegarem en sengles apartats les referències literàries de la resta d'Europa, les revistes céltiques (fonamentalment bretones) i les referències teosòfiques.

15.1 Referències literàries de la resta d'Europa

Nós núm. 4 (gener de 1921)

Publicava el poema '*Un canto na noite*' de Hrand Nazariantz, de qui Vicente Risco escrivia el llarg article *O poeta armenio Hrand Nazariantz* i el començava amb un fragment d'una carta que aquest li havia adreçat:

"Au grand frère de foi et au profond songeur Vicente Risco, ce floraison de martyres, avec admiration et vive sympathie".

En l'article, Risco deia que Nazariantz era aleshores exilat a Itàlia, a causa de la difícil situació que el seu país travessava aleshores.

Hrand Nazariantz leva a y-alma chea do grande sono da Arte Absoluta qu'encheu as almas de Wagner e de Mallarmé (...).

i a continuació reproduïa la seva confessió de fe lírica que havia fet a Enrico Cardile, el seu traductor italià. Nazariantz vindicava Mallarmé, Laforgue, Rimbaud, Villiers de l'Isle-Adam, és a dir, els simbolistes. Per a Risco, d'aquest corrent, que ell assimilava al wagnerisme,

non fica moito; millor dito, agarda hoxe unha restauración (...). Seremos nolos celtas, os restauradores?

Després donava algunes dades biogràfiques i bibliogràfiques de Nazariantz (afortunadament, perquè d'aquest poeta no he trobat cap referència). Nascut el 1880 en una família d'origen armeni establerta a Constantinoble, estudià a París i Londres per a passar després a Itàlia. El poeta Enrico Cardile (de qui tampoc no he trobat cap referència), íntim amic de Nazariantz, traduí a l'italià alguns dels seus poemes, escrits en francès.

É n-esta tradución na que chegaron a nós istes poemas: Floraison de martyres e mirages de creación lírica. En A Nosa Terra déronse xa algunas traducións (...). Damos hoxe unha pra que os nosos leutores podan coñecer ó gran poeta da lonxana Armenia, esa terra recén saída da escravitude más cruel, e qu'esa que se fai chamar Sociedá das Nacións tén reparo en ademitir no seu seo...

Resulta curiosa que arribés a *Nós* una traducció italiana d'uns poemes escrits en francès d'un armeni de Constantinoble. Però aquesta inclusió a *Nós* no seria sinó un reaprofitament de l'article publicat a *A Nosa Terra* (núms. 126-127, 5 de novembre de 1920) amb el títol '*Os poetas estranxeiros d'agora*', article que també ens en dóna la font:

(...) Arand Nazariantz, inda non e conocido para os peninsulares de fala castelán; algunas das suas poesias foron vertidas a lingua da patria irmá catalana e publicados en 'La Revista' de Barcelona, e dela as collemos e traducimos ao galego.

No cerquéssiu aquesta dada, malgrat la seva evidència, en cap referència crítica.
No la trobarieu.

Nós núm. 17 (març de 1923)

En la segona part de l'article dedicat a Rudolf Steiner, Risco esmentava el derradeiro capítulo da obra de Paul Fichter *Der Expressionismus*, do cal temos unha versión galega inédita, feita pol-o noso colaborador Ramón Otero Pedrayo (...).

En el període que la revista *Nós* deixà de publicar-se, Risco tornà a col·laborar a *A Nosa Terra*. Sense entrar-hi en massa detalls, veiem tanmateix algunes referències fetes a les letres europees. Així en el número 212 (maig de 1925) recollia la notícia del premi Nobel concedit a l'escriptor polonès Ladislas Reymont, notícia que no la donava com a novetat literària sinó per pertànyer el guardonat a una literatura 'menor':

(...) *Unha vez mais próbase que non é usando un idioma moi estendido como mais se dá a conecer un escritor, senón poñendo toda a alma nas suas obras; moitas veces un traballo escrito n-un simple dialecto, como nos casos de Mistral¹ e a Salvatore di Giacomo², ou n-un idioma de pouca extensión, como Guimerá e Ladislas Reymont (...).*

En el número següent, el 213 (juny de 1925), Risco publicava 'Estudos sobre o Romanticismo'. En aquest article, Risco marcava les seves diferències amb alguns pensadors -aparentment coincidents amb ell- què considerava antiromàntics:

[En]³ Francia é Charles Maurras [sic per Maurras], nacionalista da [?] y-en Portugal, a imitanza dos nacionalistas franceses, foi António Sardinha e a falanxe integralista. Eu[geni d'Ors, gabándose de ter acabado co romanticismo [en Cataluña, abonda pra faguer sospeitosa a reacción [antirom]ántica. O mesmo Spengler non é moi amante do [Romant]ísmo.

Nós núm. 34 (octubre de 1926)

Publicava "Cántico do Sol", asegún San Francisco" i l'article 'No centenario de San Francisco d'Asís'.

¹ L'article anava sense signatura, encara que el podem suposar de Risco (o tal vegada d'Otero Pedrayo). En qualsevol cas, resulta sorprendent aquesta visió centralista de la literatura francesa que posava el provençal com a 'simple dialecte'.

² [Nàpols 1862-1934]. Autor en dialecte napolità, esdevingué poeta oficial del règim feixista.

³ He hagut de reconstruir el text perquè l'edició facsimil s'ha menjat el marge esquerra.

Nós núm. 38 (febrer de 1927)

A la secció 'Letras d'afora' i amb la signatura R.O., Otero Pedrayo escribia l'article 'Rainer Maria Rilke'⁴:

(...) *De feito Rilke viviu en compaňia da sua morta [sic]. Nos Cahiers de Malte Laurids Brigge, a obra capital en prosa do poeta, a morte (non con M, senón a sua, a de Malte) é cicas o personaxe sempre presente no diálogo interior (...).*

É preciso falar do seu vivir, das suas relaciós. Nasceu en Praga no 1775 [sic] (...). Nos primeiros versos hai lembranzas do Goethe lírico, de Heine. Porqué non siñalar coma influenza direitora a de Novalis? (...).

Ten moitos poemas alemás e franceses. Os primeiros traducidos por Valéry e por Maurice Betz. Os derradeiros que fixo compoñen o volume Vergers (...).

Citava, a més, una opinió de Rilke sobre la poesia i algunes de les seves obres: "Libros de imaxes, Elexías de Duino, Sonetos a Orfeo, (...) Camiños (...)" . D'aquesta darrera traduïa dos poemes.

El títol *Vergers*, que no he vist recollit en referències generals, correspondria a un volum de poemes en francès. Els títols de les altres obres citades corresponen, respectivament, a *Das Buch der Bilder* (1902), *Duineser Elegien* (1922) i *Sonette an Orpheus* (1923). No he trobat títol que pogués ser assimilat a 'Camiños'; dubto que les dues poesies que traduïa les tingués en alemany i m'inclino per creure que les hauria traduït d'una versió francesa.

Resta clar que Otero hauria conegit Rilke, si més no amb aquest nivell d'informació, gràcies a una versió francesa, gairebé amb tota seguretat els *Cahiers de Malte...* publicats per Émile Paul Frères (Paris, 1927), un exemplar del qual es conserva a la biblioteca de Trasalba. Altres volums de Rilke que s'hi conserven són *Gedichte*, 'Poesies' (Leipzig, s.a.), *Gedichte in Franzoessischer*, 'Poesies en francès' (Frankfurt, 1949), 'La Vida de Maria' [*Das Marienleben*] (sense dades) i *Rumeur des âges* (Paris, 1928), del què no he trobat cap referència.

Nós núm. 40 (abril de 1927)

A la primera part de l'article 'Beethoven', signat com a R.O.P., Otero Pedrayo citava Chateaubriand (*Atala*), Goethe (*Hermann und Dorotea*)⁵, Wagner, Turgueneff i Dostoievski, entre d'altres.

⁴ [Praga 1875-Val Mont, Vaud 1926]. Poeta txec en llengua alemany. Abandonà la carrera militar per a dedicar-se a la literatura i a la filosofia estudiant en diverses universitats. Fou reconegut en publicar el 1910 la novel·la autobiogràfica *Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge* ('Quaderns de Malte Laurids Brigge').

⁵ Obra citada amb motiu del vialge alemany d'Adrián Solovio a *Arredor de si*.

Nós núm. 44 (agost de 1927)

La secció 'Letras d'afora', que apareixia sense signar però que hauria escrit amb gairebé tota seguretat Otero Pedrayo, publicava, amb diverses cites referides a escriptors europeus, els articles

Sempre as cumes no horizonte [sic].

Teimei fai moito, enfiar, non en sistema, mais pol'a simpatía garimosa, os libros e millor os anacos, páxinas e posiciós, en col da estética das montañas (...). Os primeiros románticos xermánecos, moito Rousseau, Chateaubriand, Jenancourt⁶, Michelet... (...). O mestre de todos, hastra dos irmans De Saussure⁷ parés que foi un erudit do solpór do siglo XVIII, Ramond⁸. Seu libro de viaxe ós Pireneus ficou esquecido pra grande parte do siglo XIX (...). Agora o libro de Ramond veuse imprentado pol'o nidió crítico André Mongloud.

Unha rayola de luar

Vai correndo solemiña e albescendo novas e fondas peisaxes das y-almas. D'on de ven? Cecais de Noralis [sic], desespero dos autores de manuales d'hestoria literaria. Chega hastra Hofmannsthal, Maeterlinck e Rilke (...). En Poe demorpu com'o luar no lago cinguido de rochedas. Os escritos en prosa de Hofmannsthal⁹ fóran agora traducidas [sic] en francés. N'iles como noutras do mesmo reino hai o estudo e a doer da maneira da creación artística considerado de moi diferentes maneiras, mais sempre coma esencial: o agromar da y-alma na realidade material, o misterio da agromada no vivir interior.

Vidas non paralelas

N'iste ano teñen saído moitas biografías. Non s'esdeñan de esquirlas xentes de millor sona artística, novos e trunfadores. Carco, Maurois, Benoit. Fai tres anos salu o admirable 'Shelley' de Maurois, un libro que vai fránquando portas á nosa curiosidade cordial, na compaña sempre pronto ás nosas preguntas. Os grandes románticos son pol-o d'agora os más favorecidos. En troques a vida de Balzac, que criou tanto censo de xente viva, foi escrita nun xeito de mal naturalismo dos derradeiros do siglo pasado (...).

Nós núm. 50 (febrero de 1928)

Risco publicava a 'Os homes...' la ressenya

Gabriela Cunningham e Santa Tereixa

A 'Revista de Occidente' acaba de publicar traducido ó castelán o libro de Gabriela Cunningham 'Santa Teresa'-su vida y su época¹⁰. É un libro moi interesante. Mais nosoutros non agardamos á agora para sabermos de que xeito tan notábel aquela ilustre escritora estranxeira fala da freira de Ávila.

⁶ Amb aquest cognom no he trobat cap referència.

⁷ No he trobat cap 'germans De Saussure'. ¿Es referia a la familia de naturalistes suïssos Nicolas Saussure [Ginebra 1709-1790], el seu fill Horace Saussure [Ginebra 1740-1799] i el fill d'aquest Nicolas Théodore Saussure [Ginebra 1767-1845]?

⁸ Suposo que es referiria al baró Louis François Ramond de Charbonnières [Estrasburg 1753-Paris 1827]. Geòleg i polític amb els realistes constitucionalistes, hagué de deixar el seu escó a l'Assemblea durant el trienni del Terror i feu un viatge als Alts Pirineus (*Observations faites dans les Pyrénées*, Paris, 1789; *Voyage au Mont Perdu*, Paris, 1801).

⁹ La biblioteca de Trasalba no conserva cap obra de Hofmannsthal.

¹⁰ D'aquesta autora no he trobat cap referència. Aquesta cita de la revista dirigida per Ortega y Gasset és l'única recollida a *Nós*, si més no en l'apartat 'Os homes, as verbas, os feitos'. Naturalment, era per a palesar la superioritat i modernitat de la revista gallega. Sense comentaris.

Xa fai anos, Antón Vilar Ponte n'unha conferencia que dou no Recreo Artístico de Santiago díxonos algo en col do asunto, comentando a primeira páxina de 'Her Life and Times', de Gabriela Cunningham, que se ll'ofrecera traducida ó galego por un amigo de seu, e na que o misticismo de Santa Tereixa atópase agudamente defñido [sic].

E nun número de *Nós* o mesmo escritor galeguista fixo alusións a aquel traballo da gran escritora estranxeira. C'o que se proba, unha vegada mais, que eiqui non andamos moi retrasados de noticias referentes as cousas da cultura europea e mundial.

I, per primera i única vegada, citava una revista filològica alemana en una crida

Ós autores galegos

A gran revista filolóxica alemana Germanische-romanische Monatschrift, que leva dezaseis anos de publicación, vai criar unha nova sezón adicada ás literaturas hispano-americanas, na que concederáse á literatura e filoloxía galega un lugar com'as outras literaturas romances (...).

Os escritores galegos deben corresponder a iste chamamento, enviando os seus libros á calquera d'istes dous señores:

Karl Winter, Verlag-Luthers 5-Heidelberg ou
Prof. W. Meyer-Lübke-Koburgesh 4-Bonn.

Nós núm. 52 (abril de 1928)

A la secció 'Os homes...' i sense signatura, però amb probable autoria d'Otero Pedrayo, publicava 'Un inédito de Nietzsche: "Sokrates und die Tragædie". L'article tenia una llarga introducció sobre la tragèdia grega (Eurípides, Aristófanes i Èsquil en relació a Sòcrates i Plató).

Estas liñas queren coller as ideias esenciás da conferencia que F. Nietzsche fixo no Museu de Basilea nos comenzaos de 1870. Estivo inédita, aparte dun pequeno apsaxe hasta que Max Ochler, arquiveiro do Nietzsche Archiv deuilla a Commerce na que se publicou ('Cahier XIII?') con tradución de I. Paulhan, un dos colaboradores na nova Biblioteca das Ideas.

També publicava un article sobre el centenari d'Ibsen

(...) O nome d'Ibsen endexamais foi esquencido: segue alentando seu vasto peito criador imponendo a meditación apaixoadas (...). Pois en Ibsen hai un grande sopro atrántico e unha étnica esperencia de pobo mariñán. Abonda a lembranza de Dona da mar. Ibsen viviu en Beugen, vella vila auséntica [sic, per Bergen, vella vila hanseática] e sempre tivo moito de capitán de navegación au large (...).

Nós núm. 53 (juny de 1928)

'Letras d'affora', sense signatura, publicava

Thomas Hardy

Morre o derradeiro gran escritor da era victoriana (...). Despreciou seu tempo para pecharse na verde soedade de Wessex. Foi o artista d'un cantón (...).

amb algunes referències a altres escriptors (Maurois, Valéry) i amb un poema traduït al gallec, i

O Premio Goethe

Inda hai en Xermania paisaxes non mordiscados pol-a mecánica. N'eles pasea Stefan George traballando poemas poemas fondos e densos (...). A vila de Francfort concedeulle o premio Goethe. Vai vello. Vai chegando quizais as portas da armonía. Soilo foron episodios o 'Das Buch des hán genden Garten' (...) e os dous libros 'Der Krieg' e 'Drei Gesänge' (...). Como Rilke ollou por riba dos marcos (...) e traduxo a Uonetti [?], Mallarmé, Baudelaire, Swimburne. Gozou do silenzo. Aixiña se falará moito d'il, cando a popularidade e a críteca non'o estorben.

Nós núm. 55 (juliol de 1928)

La mateixa secció, aquesta vegada signada per R.O.P., publicava

Na estela de Rousseau e no silenzo de lus xiado de Noruega Kunt Hamsun escribe 'Baixo a estrela do outono'. A carón da poboazón pantástica do esceario do norte hai a forte realidade de natureza e unha sensibilidá do héroe que non ten medo de xurdir, romántico, pol-o mundo adiante.

Nós núm. 62 (febrer de 1928)

No ens movem de 'Os homes...', secció que citava una revista italiana:

Nós comenzou o troque co-a sonada revista italiana La Fiera Letteraria, a iniciativa do Sr. Dr. Giacomo Prampolini, que nos fixo o ousequio de nos escribir pra s'informar da renacencia das nosas, das que tencionava ocuparse na Fiera e mais en Nord-Sud.

Nós núm. 64 (abril de 1928)

Publicava una llarga ressenya dels números 5 al 10 de la revista *La Fiera Litteraria*, a la qual definia de

Interesantisma publicación literaria, un pouco pol-o estilo (cecais principalmente pol-o feitio de diario que ten) de Les Nouvelles littéraires de Paris¹¹ e de La Gaceta literaria de Madrid, anque mais nacional que calquera das duas, que ten unha posizón relevante no mais adiantado movemento das letras italianas de hoxe en dia.

A continuació feia un repàs de les lectures que ell, els homes de *Nós*, havien tingut, generalitzant-les a Galicia, de la mateixa manera que Risco havia fet en la seva primera carta a Philéas Lebesgue i que faria en la coneguda llista d'escriptors de *Nós*, os *inadaptados*:

(...) Houbo un tempo no que a Hespaña inteira estivo pendente da Italia, e lla con afán os homes do rissorgimento. Foi d'aquela cando en galiza se llan tamén os escritores italiáns. Os libros italiáns tiñan un posto de honra na biblioteca de Pondal. Despois d'aquello, a influenza francesa - os románticos, os parnasianos, os naturalistas, o curioso, abigarrado e espléndido fin de siècle, co decadentismo e o simbolismo, -a importazón das literaturas nórdicas, escandinava e rusa, etcétera, desviou a atenzón da Italia, da que solo viñan as derradeiras voces de Carducci e a brillante sonería de D'Annunzio. O demais érano descoñecido (salvo, derradeiramente, os futuristas). Ficaba

¹¹ Aquesta revista no apareix ressenyada en cap número de *Nós*. La coneixien i no la citaven?

entre nós algún afeizado ás letras italiáns, coma o noso compaño Antón Lousada Diégues [sic], gran leitor de Fogazzaro, e tradutor en galego dalgúns poemas de Leopardi.

També es referia a que

(...) *Ainda hoxe hai antre nós e ten que haber unha certa desconfianza contra da Italia de hoxe debido ós maus ollos con que se mira o fascismo, o qual, ademais, ollado de lonxe, semellas outra cousa moi diferente do que ceacais é s'un a olla de perto. O mesmo qu'o comunismo ruso*¹².

Malgrat que la ressenya feia referència als "ns. 5 a 10", a penes esmentava algun article com *La gioventu* [sic] de oggi, encara que deia que

ademas dos artigos notábeles que enchen as primeiras páxinas (...), trai sempre sezón adicadas ás belas artes, ó teatro, ós libros da semán, ás novedás bibliográficas e mercado de d'edizóns antigas, a literaturas estranxeiras, crónica científica, filosófica, etc.

Això sí, no hi mancava una referència que ens resultarà coneguda:

No número do 24 de marzo e na sezón Nord-Sud, e baixo a rúbrica: Un romanzo galego, o Dr. Giacomo Prampolini insere unha garimosa apreciazón de O porco de pé, de Vicente Risco, e do Diccionario galego-castelán, de Leandro Carré.

Ara podem explicar-nos que l'aparició d'aquesta revista italiana no fou espontània. En una operació semblant a la represa de la relació epistolar amb Lebesgue, Risco hauria enviat al director de *La Fiera Litteraria*, Prampolini, la seva novel·la *O porco de pé* i el diccionari de Leandro Carré¹³, perquè pogués entendre millor el text. Una reacció certament narcissista -legítima d'altra banda- que en el número 62 Risco hauria dissimulat amb les paraules "*nos fixo o ousequio de nos escribir pra s'informar da renacencia das nosas [letras], das que tencionava ocuparse na Fiera (...)*". I a 'renacencia' era la novel·la de Risco...

També referenciava alguns articles apareguts en els tres primers números de *L'Italia letteraria* de Roma, continuadora de *La Fiera Letteraria* milanesa.

Nós núm. 70 (octubre de 1929)

El número s'obria amb la traducció gallega feta per R.O.P. del poema '*Pamir*', de George Chennevière. La secció de llibres ressenyava "*La leyenda de los franco-*

¹² Malgrat el seu antifilisteisme, en el fons Risco restava admirat per aquesta convergència nacional-popular. Ja hem vist com li expressava a Blanco Amor la seva impressió favorable davant les milícies nazis i comunistes del Berlín de 1930.

¹³ Una operació semblant hauria fet davant Phileas Lebesgue. Recordem la hipòtesi de la represa epistolar amb Risco quan aquest li envia *O porco de pé*. En una carta de 11 de desembre de 1928 (VR-8 in Figueira 1996:129-130), l'ourensà li preguntava: "(...) ¿Mandáronlle o diccionario de Leandro Carré? (...)".

tiradores de Dinant, por Dom Norbert Nieuwland e Maurice Tschoffen, Gembloux (Bèlgica), 1929".

Nós núm. 73 (gener de 1930)

Publicava, amb el títol de '*Espazo e tempo*', un article sobre filosofia signat pel "Dott. Prof. Lodovico Necchi. Ord. di Biologia nell'Università cattolica", datat el 1922.

Nós núm. 74 (febrer de 1930)

Obria el número la segona part de la traducció de R.O.P. del poema '*Pamir*'.

Nós núm. 84 (desembre de 1930)

Aquest número publicava a la seva primera pàgina dos poemes de Noriega Varela traduïts a l'italià per Guido Battelli.

La secció de revistes reproduïa el sumari de "Sudetendeutsche Zeitschrift fur Volkskunde, hrsg von [sic] Dr. Gustav lungbauer, Prag, 1930, 5. Herft". Resta clar per la data d'aquesta revista de folklore dels Sudetes, que l'hauria portat Risco del seu viatge a Praga.

Nós núm. 86 (febrer de 1931)

Obria el número un *Inno alla Galizia*, del P. Celestino García Romero, en versió italiana de Guido Battelli, datada a Coimbra, el març de 1931!!

La secció de revistes reproduïa el sumari de "Sudetendeutsche Zeitschrift fur Volkskunde, Prag, 3 Jahrgang, 1930 6 Heft". És a dir, continuarien aprofitant els exemplars d'aquesta revista de cultura tradicional portats per Risco del seu viatge.

Nós núm. 93 (setembre de 1931)

Publicava la versió italiana, com sempre feta per Guido Battelli, del romanç *A lenda de Carlemagno*, d'Avelino Gómez Ledo.

Nós núm. 95 (novembre de 1931)

El mateix s'esdevenia amb 'Galizia', versió italiana d'un poema de Francisco Villaespesa. Pura retroalimentació.

Nós núm. 98 (febrer de 1932)

Amb una intenció semblant, la secció 'Os homes...' obria amb l'article 'O idioma galego, mundo adiante'.

De tanto interesa o movemento cultural da Galicia na hora presente ós sabios, e do caráiter de universalidade que adequire con il o noso idioma, podrá dar lixeira ideia a publicación dos nomes de algunas persoalidades i entidades que nos honran como suscriptoras da revista Nós.

Sen escolla previa, senón abrindo unha páxina calisquera dos nosos libros de contabilidade topamos, en groriosa mistura, filólogos e etnógrafos, arqueólogos e prehistoriadores, centro de sona inmensa no orden da investigación. Velaiqui a folla aberta como a sorte a deparou:

*Raymond Lantier, S. Germain en Laye.
Zacarias le Rouzic, Carnac-Morbihan.
Dr. H. Thomas, Londres.
Prof. François Pospisél, Moravia.
Xurxo N. Petroff, Leningrado.
Direitor de Museo de Gales.
Museo de South Kensington, Londres.
Phileas Lebesgue, La Neuville.
Karl Winter, Heidelberg.
Prof. W. Meyer Lübke, Bonn.
Dotación Carnegie, Paris.
Universidade de Hamburgo.
La Consortium breton, Carhaix.
Dr. Hoffman Krayer, Basilea.
Ravasini Institute, Viena.
P. Kirjusin, Gori-Gorvi.
M. Rodrigues Lapa, Lisboa.
Preussische Staatsbibliotek, Berlin.
Seara Nova, Lisboa.
Revista de Cultura, Rio de Xaneiro.
Miss M. Isabel Munro, Oxford.
S. Davidoff, Moscú.
Direitor ds Biblioteca Nacional, Lisboa.
La Fiera Letteraria, Milano¹⁴.
P. Eugenio Jalhay, Lisboa.
Leonardo Coimbra, Porto.
Faculdade de Letras, Coimbra.
Prof. Martínez St^a [sic] Olalla, Bonn.
Jorge N. Petroff, Leningrado¹⁵.*

Non figuran na ringleira precedente nin moitas das mentalidades peninsulares e do continente americano (...) nin as mais das entidades europeas que reciben o noso boletín. Tampouco a fortuna quixo traguer senón uns poucos os nomes de tantos sabios portugueses como nos leen nin das asociacions do grande Portugal irmán que como a Soc. de Antropoloxia do Porto, a Soc. Martins

¹⁴ Recordem que, segons informava uns mesos abans, aquesta revista hauria passat a Roma amb el nom d'*Italia Letteraria*.

¹⁵ Repetit.

Sarmento, de Guimarães e a Asoc. dos Arqueólogos de Lisboa tan apreciados son dos nosos investigadores.

Segurament, no gaires més haurien restat fora de la llista. Anys després, en el discurs commemoratiu del cinquantenari de la revista, Otero Pedrayo (1996:9) deia que '*Nós inda que tiña poucos suscritores en España, os tiña en Moscú e os tiña en Bonn e os tiña en Amberes e os tiña en Portugal e os tiña en América (...)*'.

Nós núm. 100 (abril de 1932)

A la secció 'Os homes...', F.B.B. [Fermín Bouza Brey] ressenyava la publicació d'un treball d'epigrafia referit a inscripcions trobades a Galícia: "Vickert, Dr. Lothar.- Berich über eine zweite reise zur vorbereitung von CIL II suppl. 2.- Akademie der Wissenschaften phil.- Hist. Klasse, 1921 XXXII, 18 páxs., 4º Berlin, 1932".

Nós núm. 101 (maig de 1932)

La mateixa secció ressenyava diversos llibres:

I. Ernest-Robert Curtius: 'Essai sur la France'¹⁶

(...) Cos incendios de Louvois castigando ó Palatinado, suceden os xardins versallescos de Postdam [sic]. Conquista, non comprensión. Baudelaire eisaltando na Francia a enerxía do solpor no bosque wagneriano¹⁷, rubro de deuses, fai o efecto dos imitadores xermánicos das tragedias racinianas (...).

Curtius enxerga ben a Francia por ser un bón europeo. (...) Mais Curtius non siente a Europa como a sentiria un goethiano (...).

Curtius soergue os valores más apreciados polos mismos franceses. Participando ás veces do entusiasmo xeneroso de Michelet (...). Libro leal, de bo nacionalista, de bó europeu.

II. Aldous Huxley: 'Voyage d'un exceptique autour du monde'¹⁸

O escéítico sempre está ben. Precísase en calquera vila, academia, corporación ou familia (...).

Huxley parécmeme un escéítico relativo. Demasiado engaiolado no confort, no sport e na gloriola literaria. Figura crêr no imperio inglés. Mais fai un libro encantador, d'abondo franco, d'abondo cíntico (...).

(...) III. Alfred Döblin: 'Wang Lonn'¹⁹

'Wang-Lonn' A China. No 'Wang-Lonn' latexa na enorme dimensión do agro e da serra e no levian locir das porcelaas prezosas como poemas, nos poemas

¹⁶ [Lübeck 1814-Berlin 1896]. No he trobat cap referència a una obra d'aquest títol.

¹⁷ Aquesta referència em sembla obertament anacrònica (a més d'estèticament incoherent): l'any de la mort de Baudelaire, 1867, Richard Wagner encara no havia triomfat com a compositor d'òperes (i menys a París) ni havia compost la *Tetralogia*, que és on apareixen déus i boscos en el crepuscle.

¹⁸ No he pogut trobar a quin títol anglès pertanyeria. A Trasalba es conserva un exemplar d'aquesta obra, titulada en el catàleg *Tour du monde d'un sceptique* (Paris, Les petits fils de Plon et Nourrit, 1932).

¹⁹ Otero Pedrayo tenia a Trasalba un exemplar d'aquesta obra, en versió francesa i titulada *Wang Loun* (Die Drei sprünge des Wang-lun), editada a Paris per Rieder (1932). La primera edició en alemany és de 1915.

delicados coma as fores (...). Un poder sintético digno do xeógrafo Ritter (...). O autor, xudeu, psiquiatra, e berlínés, loce a técnica do destino, da oceanografía da conciencia, do unanimismo, ao servizo da arte da novela na que os albres non estorban a vista do bosque.

(...) V. Max Brod: 'Tycho Brahes weg su Gott'²⁰.

De nenos mirábamos con emoción unha lámina do libro aquil de Louis Figner 'La Science et ses hommes' que formaba co Quijote, unha tradución do conde de Chesse, é a historia do duro de un [sic] terrible numismata da A. de H. nas Bibliotecas das Sociedás no principiar do século (...).

Nós núm. 102 (juny de 1932)

A la secció de revistes citava

Sudetendeutsche Zeitschrift für Volkskunde, *Prag, I Heft, 1932*

Pubrica: Goethe und die deutsche Volkskunde in Böhmen pol-o Dr. Gustav Jungbauer.

Nós núm. 105 (setembre de 1932)

Ricardo Carballo Calero publicava 'Robert Burns²¹ e o diaño'. L'autor no qüestionava la imatge de poeta-pagès de Burns. El tema central de l'article no era l'obra del poeta escocès sinó una trobada que tingué amb el diable, la seva posterior poetització i la tradició del diable en les cultures tradicionals escocesa i, comparativament, gallega.

Nós núm. 110 (febrer de 1933)

Citava a 'Publicacions recibidas', "Archives suisses des Traditions populaires. Prof. Dr. Ed. Hoffmann Krayer, Doctor Hanns Bächtold-Stäubli e Dr. Jean Roux. Basileia [sic]".

Nós 112 (abril de 1933)

Ressenya signada per V.R. de

Die Landwirtschaftlichen Geräte im Osten der Provinz Lugo (Spanien) por Walter Ebeling-Extracto de Wolkstum und Kultur der Romanen, Hamburgo.

Iste notabilísimo trabalho conten unha parte do estudo da cultura popular -a referente aos trebellos e ferramentas de labranza- da parte oriental da provinza

²⁰ [Praga 1886-Tel Aviv 1868]. Escriptor txec jueu d'expressió alemany. Fou amic de Franz Kafka i s'exilià quan els nazis ocuparen Txecoslovàquia el 1939.

A la biblioteca de Trasalba es conserva un exemplar d'aquesta obra en versió francesa, *L'astronome qui trouvè Dieu* (Paris, Editions du Siècle, 1932).

²¹ [Alloway 1759-Dumfries 1796]. Poeta escocès, precursor del romanticisme. Publicà el seu primer llibre de poemes per a pagar-se el passatge a Jamaïca, després de fracassar com a pagès independent. L'exit, però, el feu abandonar el projecte i anà a Edimburg on freqüentà diversos cercles. Decebuit, tornà al camp però novament fracassà com a pagès. Aleshores acceptà una plaça de funcionari. Hauria mort a causa dels seus excessos eròtics i alcohòlics.

de Lugo, partidos de Becerreá e Fonsagrada, estudiados pol-o A. nos vraus de 1928 e 1929 (...).

Nós núm. 114 (juny de 1933)

Ressenyava tres exemplars d'aquesta publicació suïssa però titulant-la en alemany: "Schweizerisches Archiv für Volkskunde, Basileia 1932 33". Es feia ressò de la mort del professor J. Polivka, de la universitat de Praga i "*unha das meirandes autoridades europeas en materia de folklore*". Haurien coneugut la notícia per la *Sudetendeutsche Zeitschrift für Volkskunde* (sense dades).

Nós num. 119 (novembre de 1933)

Obria el número un poema de Manuel Curros Enríquez en versió italiana de Guido Battelli, *Nel giardino, una notte, seduta*.

Nós num. 120 (desembre de 1933)

A l'apartat de revistes de 'Os homes...' ressenyava *Sudetendeutsche Zeitschrift für Volkskunde* [encara que sembla que el tipògraf n'havia perdut la pràctica: '(...) pür Pvolkskunde'] de maig-juny de 1933, i sengles publicacions de la secció espanyola del Romanische Seminar de Berlin.

Nós núm. 121 (gener de 1934)

Emilio Pita signava l'article '*Maiakovsky; o derradeiro romántico*' i així situava el moment literari rus:

Dentro da nova poesía, non se pode situar a Rusia. Teríamos de tronzal-a do albre qu'ela mesma cree plantou, si colocámola [sic] coa chamada poesía modernista, ainda que puro dadaísmo foi cultivado por Krutchenyks, por Terentief, por Zdanovich, que aseméllase [sic] na forma e no fondo o d'outras partes onde se rinde ou tense rendido culto a Dadá.

Com a crítics que havien escrit sobre el tema citava Wyndham Levis i Gonzalo Lafora i es preguntava:

(...) Ten Rusia poetas proletarios, ¿pro existe na Rusia unha poesía proletaria?

(...) Porque os da pura ortodoxia, á poesía proletaria non terá de diferenzarse soiamente pol o seu eistremismo, sinón que asemade, terá de revolucionar o estilo, o vocabulario, o ritmo, a gramática.

Xustifícanse d'iste xeito, os ataques dirixidos por Trotksi e asemade por Ossinski os imaxinistas, os futuristas, os presentistas, os simbolistas, os construistas, nos que s'arredan aquelas escolas (...). Frente a iles poñen o grupo obreiro de Kuznitz, pra ós que 'a arte proletaria é un prisma que recolle as raiolas d'unha crase. O estilo é a crase'.

I front a aquests poetes proletaris, Pita situava "(...) Alexander Block, o místico de 'Os doce', e o pobre Essenin (...)" . I entrava a analitzar Maiakovsky:

Vladimir Maiakovsky, o poeta épico da revolución, o mestre da derradeira xeneración literaria, é por antonomasia [sic] o poeta antiproletario. Denantes da revolución, escoitábanse xa no ár vacuo e atrofiado da Rusia as súas metáforas bárbaras e incomprendibles. Era unha reencarnación de Witmann [sic] e de Verhaeren (...).

Maiakovsky, dentro da poesía rusa postrevolucionaria, constituye; todo n'il é iso: antítesis. O seu poema más popular 'Os 150.000.00' no que percurrou prasmar unha traxedia dos rusos (...).

Coa súa morte perdeu un gran poeta, pro non a un poeta sinceiro (...). Porque coma Essenin, coma Sobol, coma Tchelaef, coma Kuxnetsov, coma Miguel Goldny (...).

Vladimir Maiakovsky, o poeta das masas, o ídolo das novas xuventudes rusas, mollado na traxedia, empapado de drama, dibuxouse un circo no corazón e pondo encol [sic] d'il a pistola, apertou o gatelo (...).

Había morto por amor, coma un Larra calqueira.

La secció 'Os homes...' publicava un article titulat 'A morte de un 'Führer' por a estética' que, tot i anar sense signatura, resulta clar que seria d'Otero Pedrayo per les no contraccions de preposició i article. Glossava la mort de Stefan George²² i el seu enterrament, recollit pels diaris alemanys.

George non podía ser popular na Germania de Berlin, da burguesía tipo Hamburgo e público dos dramas de Haupman e da novela do republicano Mann. Nin xiquera compuxo lieder ningún. Misticismo da raza, non lixada por o latinismo. Con todo George era cibdadán de Paris e aos seus amigos de Lutecia adicou unha das millores gabanzas da cidade. Iste amigos eran os do circo de Mallarmé. Atopaba n'unha minoría francesa mais celtismo que romanidade, mais helenismo educador que latin virxilián (...). Logo o mestre fica soio e agora o ideal de 'volkische Banner' caieu na man de Hitler²³. Fica a exemplariedade de un artista da liña de Hölderlin (...) e irmán cecáis de aquil pulo que Leconte de Lisle quixo dar á poesía francesa (...). Outro carolinxio non lonxano ao bo 'causeur' Gobineau.

També publicava

O Dante de Papini

Papini, nado con lentes, fealdade de xornalista e antipatía de intelectual en vila pequena²⁴, nado vello, e por paradoxa dos fados etruscos un mozo, un adolescente e non pasa do derradeiro ano do Bachillerato [sic] sentindo con absoluta honradeza a responsabilidade da primadeira e do primeiro poema e de non saber grego pra poder leer a Safo no piñeiral do esgrevio ulido (...).

I del Dante a penes res.

²² [Büdesheim, Hessen 1868-Minusio, Ticino 1933]. Poeta alemany. A París freqüentà els simbolistes i tornat a Alemania, s'uní al grup antinaturalista de Hofmannsthal

²³ Aquesta és l'única referència que he trobat en els textos dels homes de *Nós* al fundador del nacional-socialisme.

²⁴ Ves, qui anà a parlar...

Nós núm. 122 (febrer de 1934)

La secció 'Letras de afora' publicava -sense signatura, cosa que fa sospitar l'autoria de Risco- un article sobre Bulgària, que començava amb un to nostàlgic:

N-outro tempo, à mesa de NÓS chegaban estranos libros, desde os mais recuados recantos do mundo. Viñan libros de Oriente: os libros do patriota armenio Hrand Nazariantz collaran o camiño de NÓS, como cando os armenios medievás, santos ou perfumistas, deprenderan o vieiro de Compostela (...).

Despoixas, no sei coma foi, que os camiños ficaron esquecidos.

Mais como o Tobío está en Sofia²⁵, de cando en cando aparez a sua sinatura por atrás de un moimento más ou menos bizantino, más ou menos moderno. De esta vez chegou unha revista escrita n-alemán e en francés: Révue de l'Orient-Révue des Orients, e na primeira páxina aparez (...) Otez Paiss²⁶, Pai da Poesía búlgara (...).

I seguia una llista d'escriptors búlgars, "que os más de nós non hemos lêr endexamais, e que cecáis por iso mesmo, lévannos más curiosidade (...)".

També donava algunes notícies breus, entre elles que

Pubricouse en francés Problème du Communisme, de Nicolás Berdiaeff.

Nós núm. 123 (març de 1934)

Otero Pedrayo signava la secció 'Letras de afora', com era habitual, amb un article -entre d'altres- titulat 'Elexía do Santo Román Imperio', dedicat a Àustria: "(...) Sabían Schneider e Hofmannsthal o trunfo da morte, mais disimulában (...). Agora Xosé [sic] Roth fái na novela 'Radetzky March'²⁷ a elexía do Santo Imperio (...)".

Álvaro Cunqueiro traduïa i anotava tres poemes de Hölderlin ('Adeus', 'Idades da vida' i 'Primaveira').

²⁵ Lois Tobío, un dels fundadors del Seminario de Estudos Galegos, i a qui ja hem vist a Berlin amb Risco, era diplomàtic de carrera i estava destinat com a oficial d'ambaixada a Sofia (vid. As décadas de TL).

²⁶ Peisij (en transcripció catalana, GEC) era un monjo d'Athos que va escriure el 1762 la història del poble eslau búlgar. El 1842 fou publicada i esdevingué la base del nacionalisme búlgar contra els turcs.

²⁷ Joseph Roth [Schwabendorf o Brody, Galitzia 1894-Paris 1939]. Escriptor austriac d'origen jueu. En les seves obres va descriure el declivi de l'Imperi austro-hongarès. Publicà *Radetzky-marsch* el 1932. L'imperi dels Habsburg, desaparegut el 1918, es troava ben lluny de ser el Sacre Imperi Romà.

Nós núm. 126-127 (juny-juliol de 1934)

La secció de revistes reproduïa el sumari de "Ulenspiegel, órgano de la Asociación Belgo-ibero-americana. Marzo 1934" i de *Sudetendeutsche Zeitschrift für Volkskunde* (números del quart trimestre de 1933 i segon i tercer de 1934).

Nós núm. 131-132 (novembre-desembre de 1934)

La secció de llibres de 'Os homes...' publicava un article sobre els aniversaris dels folkloristes i etnògrafs suïssos John Meier i Eduardos [sic] Hoffmann-Krayer, director de *Schwerische Archiv für Volkskunde*. A la secció de revistes reproduïa el sumari de *Sudetendeutsche Zeitschrift für Volkskunde* (quart trimestre de 1934) i de "Archives Suïsses des Traditions Populaires, tome XXXIII 1 e 2º cahier Basileia, 1934 (...) Tome XXXIII, 3 o 4º cahier, Basileia, 1934".

Nós núm. 133 (gener de 1935)

A la secció 'Os homes...' donava algunes notícies sobre "A arte popular flamenga e o Museo d'Antuerpia [sic] (Amberes)" i alguns escriptors que, des de diversos gèneres i corrents estètics, havien conreuat la literatura popular.

Nós núm. 134 (febrer de 1935)

Apareixia el sumari de *Noticias culturales de Europa Central y Oriental*, revista editada a Berlin, sota la direcció de R. Kaltofen. També publicava els sumaris de *Sudetendeutsche Zeitschrift für Volkskunde* (Praga, 1934, 5, 6) i d'*Ulenspiegel* (Anvers, novembre i desembre).

Nós núm. 136 (abril de 1935)

Publicava el sumari de *Sudetendeutsche Zeitschrift für Volkskunde* (1935, 1, Heft).

15.2 Relacions cèltiques

En la represa epistolar entre Risco i Lebesgue hi hauria hagut una motivació simbiòtica: Risco li envia un exemplar d'*O porco de pé* (amb un diccionari gallego-castellà de Carré) i Lebesgue hauria volgut incorporar Risco al moviment mítico-celtista, i a canvi li donà alguns contactes amb Bretanya. Per la informació que Risco tenia de la celebració d'un *Gorsedd* (publicada al *Nós* de setembre de 1927), podríem deduir que la iniciativa hauria estat de Lebesgue, que n'hi hauria informat per carta.

Però cal anar en compte amb les dates: possiblement, aquesta de setembre de 1927, seria més tardana. Això cal afegir que, aleshores, Risco poc tenia per a oferir i hauria esperat a la publicació de la novel·la *O porco de pé* per a enviar a Lebesgue un escrit més 'substancial' que no un simple paper de carta. I, després de dir-li les novetats, Risco li demanava, en carta de desembre de 1928 (VR-8 in Figueroa 1996:130): "*A quen me podería eu enderezar pra establecer relacions co-a asociaciación bárdica e druídica, e con personalidades do movemento bretón? Vde. tería a bondade de decirmo?*"

Setmanes després Risco escrivia a Losada Diéguez:

[1 de febrer de 1929]

(...) Agardo resposta do Druida-heraldo de Bretaña, a quen escribin. Dillo ó Castelao. Foi Ph. Lebesgue que por setembre pasado recibiuse do bardo no Colexio d'Armórica, que me puxo en relación co-il.

El paper de Lebesgue com a intermediari -abans amb França, ara amb Bretanya i el món cèltic- el feien imprescindible per a Risco. Aquest, per la seva banda, optaria pel celtisme més místic i espiritualista (bards i druídes al segle XX!) en detriment de la vessant etnogràfica i cultural (universitats, institucions de recerca, intel·lectuals).

Nós núm. 45 (setembre de 1927)

La secció '*Os homes, os feitos, as verbas*' anunciava

O Gorsedd

Iste anou celebrouse o Gorsedd, a Asambleia druídica anual dos Pobos Céltigos, na que a Raza afirma a sua tradizón inmorrente e a sua esgrevia vitalidade criadora, en Rienc-sur-Belon, na Bretaña francesa, assistindo as delegacions drúdicas e bárdicas d'Irlanda, Gales e Escocia, espréndidamente recibidas pol-a asociación druídica bretona.

Tivo iste ano gran solenidade a festa consagrada ó culto da Raza. (...) Un dos autos [per actos] mais siñificativos foi a consagración das pedras comemorativas dos cinco bardos bretós: o vizconde Hersart de la Villemarqué, recopilador do Barzaz-Breiz, o caloñado por Salomon Reinach e admirado por Murgula; Brizeux, outros dos mestres do noso Patriarca, que cita a cotío, onde canta os costumes e tradiciós da Bretaña; Gilles de Kerampail, o pirmeiro gramático bretón; e Brotel.

Nós núm. 62 (febrer de 1929)

'Os homes...' anunciava que

Tamén s'iniciarón as relacíos culturás co-a Bretaña, por intermeio do noso querido amigo e colaborador Philéas Lebesgue. Temos recibida unha amábele carta do bardo Taldir (Dr. François T. Jaffrenou), ilustre celtista e poeta en lingua bretona, ademanistrador da revista Le Consortium breton, órgao principal do movemento renacentista d'aquela terra irmá, á que dend'eiquí saudamos co-a meirande cordialidade.

Co-esta, agardamos tamén poder ter ós nosos leitores ó corrente do movemento panceltista, ó qual Galiza non pode ser allea.

Nós núm. 63 (març de 1929)

Amb les sigles S.N. -encara que hi veiem la ploma de Risco- com a signatura, publicava l'article 'O movemento pan-celtista'. Per la informació que donava sobre el País de Gal·les, Irlanda i Escòcia, resulta fàcil suposar que l'hauria tret de la revista bretona anunciada en el número anterior o dalgunes dades proporcionades per Philéas Lebesgue.

Nós núm. 65 (maig de 1929)

També amb les sigles S.N. com a signatura -i novament intuïm l'autoria de Risco-, publicava l'article 'Armórica e Galiza' que no era sinó la traducció de "a nota que o bardo Taldor adica a Os galegos d'Espanya". Article francament al·lucinant per diverses raons, entre elles la de defensar que

(...) o mesmo Chefe Catwllon (...) deixou o seu vocabulo guerreiro na Catalaunia da Espanya e nos Campos Cataláunicos na França. Os Cataláns son de raza céltiga, incontestablemente (...).

L'autor, volgudament crèdul, informava que

(...). N-outro tempo, expón un dos seus líders, Vicente Risco, a Galiza era independente, e fai 50 anos, constituiuse un partido que reclama a Autonomía integral.

Hi sobra tot comentari.

L'article recollia també la carta que "Mr. François Jacob, bardo Dartorig, (...) dirige ao noso Director". Carta que mantenía el nivell 'nephelibetista', que hauria dit

López Cuevillas, és a dir de caminar pels núvols, quan, després de saludar, afirmava que

(...) cando nos tempos heroicos partiu d'Asturias e de Galiza o manílico movemento liberador cuio coroamento foi a expulsión dos Árabes da península ibérica, era o espírito endejamais vencido dos vellos Celtíberos e o dos Gaélicos o que o animaba.

S. N. acabava dient que

non debemos esquecer de ningún xeito que tamén debemos isto ao noso grande e ilustre amigo Philéas Lebesgue, druída Ab Gwenc'hlan.

I a la secció de revistes de 'Os homes...' publicava el sumari del número corresponent al primer trimestre de 1929 de la revista *An Oaled* (Carhaix, Cornouaille), sumari en què apareixia un article de Le Besgue [sic]. Era presentada dient que

(...) Esta revista armoricán, cuio tídoa ven ser o fogar bretón, é a continuadora de Le consortium breton, e o boletín trimestral do rexionalismo bretón e do bardismo (...). Ela danos novas do movemento politeco, literario e económico da Armónica renacente, insere notabilismos [sic] traballos literarios e eruditos.

Nós núm. 66 (juny de 1929)

Publicava una nota de més de mitja columna amb el títol 'Gorsedd dos bardos da Bretaña de 1929'. Després de donar el programa d'actes, encoratjava a que una delegació gallega hi assistís. A la secció de revistes reproduïa el sumari d'*An Oaled* (segon trimestre de 1929).

Nós núm. 70 (octubre de 1929)

La secció de revistes reproduïa el sumari del número corresponent al tercer trimestre de 1929 d'*An Oaled*.

Nós núm. 73 (gener de 1930)

La secció 'Os homes...' obria l'apartat 'Do mundo céltico' i hi comentava dels "Goarsedd do ano 1929", informació treta d'*An Oaled*, i en concret del Gorsedd de Huelgoat, celebrat els dies 18 i 19 d'agost. Dels actes i cerimònies que s'hi celebraren, esmentava la dels bards, druídes i ovats, abillats amb túniques dels respectius colors. Una part del ceremonial, al bosc, consistia en fer sonar el corn per a preguntar si hi havia pau; després de la resposta afirmativa, el representant de Gal·les, que duia "a espada do rei Artur", en va treure mitja del baldric i l'uní,

"atándoa c'unha fita das coores céltigas", a l'altra meitat que duia un bard bretó. Aquesta cerimònia podria haver inspirat a Risco alguns passatges de la doctrina d'una '*Moi Nobre Orde Galega do Sancto Graal*'. I acabava reproduint el missatge d'adhesió enviat per la revista gallega.

També donava informació d'altres aplecs a Bretanya (de la societat bretonista catòlica Bleun Brug, a Douarnenez, i del congrés de la Unió Regionalista Bretona a Hennebont) i a Cornualla ("Cornubia"), i de la celebració a Escòcia del Congrés Pancèltic, "con representazón de todolos pobos célticos, esente [sic] Cornwall, Bretaña... e Galiza".

Nós núm. 76 (abril de 1930)

La secció de revistes reproduïa sumaris d'*An Oaled* (números corresponents als trimestres quart de 1929 i primer de 1930).

Nós núm. 78 (juny de 1930)

La mateixa secció feia una ressenya del número del segon trimestre d'*An Oaled*, amb especial atenció a un article d'Ives Berthon sobre la situació de les llengües cèltiques.

Nós núm. 83 (novembre de 1930)

La secció 'Os homes...' reprenia les referències a les activitats dels països cèltics. Aquest parèntesi no tindria altra raó que l'absència de Risco, de viatge per Alemanya, la qual cosa palesa que la simpatia -si més no de manera activa- envers els bretons era només de Risco. En aquest número informava del Gorsedd de 1930, celebrat "*na capital do antigo País de Pelem, os días 23, 24 e 25 d'Agosto*".

Nós núm. 84 (desembre de 1930)

La mateixa secció reproduïa els sumaris d'*An Oaled* dels números del tercer i quart trimestre de 1930. Sengles articles eren '*Gorsedd Sant-Nikolas-ar-Perlem*' i '*Le Gorsedd du Pelem*', que Risco hauria utilitzat per al número anterior de *Nós*.

Nós núm. 95 (novembre de 1931)

Esmentava, entre les publicacions rebudes, "La Nation Bretone, órgao do Partido Autonomista breton".

Nós núm. 99 (març de 1932)

La secció de revistes reproduïa els sumaris dels números de novembre i de desembre de 1931 de *Breiz Atao*, i de desembre i de gener de *La Bretagne Féderale*, ambdues de Rennes.

Nós núm. 102 (juny de 1932)

Amb introducció i traducció de V. R., publicava l'article 'A hora d'unha raza', l'autor del qual era J. la B. Així mateix apareixia en la cita de la revista que l'havia publicat (*Breiz Atao*). L'articulista bretó defensava la renaixença cèltica en front el mercantilisme industrial i bancari de jueus i anglosaxons:

(...) o perfil semítico casa curiosamente co-as loiras quedellas saxonas, onde nasceu o trato, onde nasceu o crédito, o desconto, o cheque, todo ise horroroso estimulante ao 'business' que non ten más qu'un fito: a ganancia, e que non ten más qu'unha saída: a quebra (...).

Continuava l'article fent una lloança al ruralisme i una crítica a la industrialització ("cand'as primeiras locomotoras ciscaron a sua grasa sobr'o ouro dos campos bretós ..."). Risco comentava que

Iste artigo escrito pr'a Bretaña, solprendeume mormente, porque me pareceu escrito pr'a Galiza. O que J. la B. dí dos pobos célticos arredados do corrente da historia, dixerão eu hai anos n-unha conferencia feita no Circo Mercantil de Vigo (...).

A la secció de revistes, apareixien els sumaris de

Breiz-Atao, Rennes, Janvier, Fevrier, Mars et Avril, 1932.

Pubrica: Declaration du Parti National breton adoptée à Landerneau; L'Irlanda d'aujourd'hui; Heure d'una Race, por J. La B.

*La Bretagne Federale,
Rennes, Fevrier, 1932.*

Pubrica: La Paix, per Morvan Marchal, La Comedie Cors-de 'A Nuvra'.

Nós núm. 105 (setembre de 1932)

Les mateixes revistes, i una altra més, apareixien a publicacions rebudes:

An Oaled, Carhaix, Comouaille, 3º Trimestre, 1932.

Breiz Atao, Rennes, 21, Aout, 1932.

La Bretagne Federale, Rennes, Aout, 1932.

Nós núm. 106 (octubre de 1932)

En l'apartat 'Revistas' de la secció 'Os homes...', apareixia una ressenya relativament àmplia de la publicació bretona

Breiz Atao

Leva adicado douis números ao já tan sonado atentado de Rennes, a voadura con dinamita do moimento conmemorativo da anexión da Bretaña a Francia, realizada a víspera da celebración do centenario da anexión devandita: Breiz Atao comenta con moito chiste o escàndalo que ergueu co gallo d'iste atentado a imprensa, e tamén a policía francesa, que s'encheron de acusar e de prender nacionalistas bretós inocentes do feito (...).

Nós núm. 108 (desembre de 1932)

La mateixa secció donava diverses notícies sobre el món céltic:

O Congreso Pan-céltico de 1933

A Celtic Association, fundada en 1917 (...) que ten a sua Segredaria [sic] geral en Dublin (...) no seu recente Congreso, tido do 5 ao 9 de Setembro 1932 en Truro (Cornwall) acordou ter o de 1933 en Brest (...). 'O fin esencial é de criar úteis relacions antr'a Bretaña, as Illas Británicas e a Galiza hespñola, que reivindica tamén a súa ademisión ao rango de nacionalidade céltiga'.

Ja no ano derradeiro se fixera un honroso convite a Galiza pra asistir ao Gorsedd bretón tido en Pontivy, sen que circunstancias imprevistas houberan deixado preparar a viage aos nosos enviados. Agardamos qu'iste ano ocurran as cousas d'outro geito.

NÓS áchase já en relación con Mr. Lalouet pra preparal-a representación galega no Congreso Pancéltico de 1933.

Outras novas das terras céltigas

No Congreso Pancéltico de 1932 (...) fixose o curioso esprimento de ter unha discusión somentes en céltigo. D'unha banda, o grupo Gael: irlandeses, maneses e escoceses; de outra o Bretón: galeses, córnicos e bretós. Falaron cada un no seu, e comprendérонse moi ben.

Outra nota é a rehabilitación da vella lingua córnica, que se falou (...) deica o ano 1790 (...).

O Gorsedd bretón de 1933 terase no mes d'Agosto, en Bale de Saint-Efflam.

O bardo Telen Myrddin endereitou [sic] ao Archidruida da Illa de [Gran] Bretaña unha carta pedindo autorización pra costituir un Gorsedd das Galias que ajunte a tódolos amigos da Tradición céltiga repartidos polas provincias de Francia non bretonas (...).

Eis o que poderia tamén ser intentado na Galiza.

Mai no assistí una delegació gallega als aplecs celtistes transcantàbrics. Quan Risco i Lebesgue reprengueren la seva relació epistolar, el darrer li feu l'ofertiment d'assistir a una d'aquestes trobades intercèltiques a celebrar el setembre de 1928. Risco li responia en carta de desembre de 1928 (VR-8 in Figueroa 1996:130):

(...) Falábame de si alguén de Galiza asistiría á xuntanza céltiga no mes de setembro... Ningún asistiu. Inda que temos un amigo de Cónsul de Hespaña en Saint-Nazaire, as nosas relacions con Bretaña redúcense ás persoais entre arqueólogos (...).

Hi hauria, doncs, una certa sensació de frustració i d'impotència en Risco: tan de celtisme com reivindicava, tanta superioritat racial dels gallecs, i eren incapços de fer-hi cap en un aplec panceltista. Clar que, si ho mirem seriosament, una cosa era la simpatia nacionalista amb els pobles atlàntics i una altra anar a fer unes carnestoltes d'estiu amb personatges vestits amb túniques de colors. I a això no crec que s'offeressin de bon grat els joves de l'*Instituto de Estudos Galegos...* o el cònsul d'Espanya a Saint-Nazaire.

Nós núm. 114 (juny de 1933)

La secció de revistes recollia, amb el títol '*Bretaña en Portugal e nas Acores*', una crònica de Suzanne Leusse apareguda a la publicació bretona *An Oaled* (2n trimestre de 1933) relativa al 'descobriment' d'una Bretanya 'amagada' en la serra del Marão i en alguns llocs de l'illa de São Miguel, a les Açores²⁸.

Nós núm. 115 (juliol de 1933)

A la secció 'Os homes...' recollia amb el títol '*A poesia cortesán na Irlanda e Gales*' una altra informació de la revista bretona *An Oaled*, referida a l'antiga poesia cèltica i als bards.

Nós núm. 116 (agost de 1933)

A l'apartat de llibres de 'Os homes...' ressenyava, segurament de la mà de Risco,

Le Collège Bardique des Gaules.- *Ab Gwalwys et Gallos, Aspects de la Question Celtique, Paris, Hengel, 1933.*

O celtismo non é somentes un movemento nacionalista que se dea nas terras habitadas por celtas, pra erguer o seu espirto originario e recadando libertade política pra o seu entendimento; é unha chamada que se fan uns aos outros os pobos da raza cara un entendimento n-un espirto común, unha sorte de federalismo espiritual que, na desputa da cultura d'Ocidente, opón a y alma céltica, chea de reservas criadoras, à esgotada e fracasada y-alma latina, à y-alma germánica en camiño d'esgotamento. O celtismo sinifica tamén, e isto é esencial, unha repulsa da civilización maquinicista, do materialismo, da maquinaria, da ditadura do intrés e do lucro, e unha apelación definitiva ao espirto (...).

Por iso, algúns franceses que consideran a tradición céltiga coma fondo fundamental da cultura gaulesa, criaron o Colegio dos Bardos das Galias, do qual iste folleto é unha sorte de manifesto (...).

²⁸ No n'he trobat cap referència però no seria inversemblant alguna colònia de pescadors bretons que hi haguessin anat a les campanyes de la balena. Ara, relacionar les teòriques restes de l'Atlàntida amb una mini-Bretanya insular...

Nós núm. 122 (febrer de 1934)

L'habitual secció de llibres de 'Os homes...' reproduïa el sumari de la revista bretona *An Oaled* del segon trimestre de 1934 (el febrer!!).

Nós núm. 136 (abril de 1935)

Publicava un article de J. Vendryes aparegut a *An Oaled* i ja ressenyat a *Nós* núm. 115 (juliol 1933), titulat '*En col da poesía bárdica. A Poesía de corte na Irlanda e mais en Gales*' en la traducció gallega, segurament de Risco.

Nós núm. 139-144 (juliol-nadal de 1935)

Vicente Risco publicava la primera part (i aquí acabà, en deixar d'aparèixer *Nós*) del text revisat d'una conferència que havia pronunciat uns anys enrere. I ho feia amb el títol de '*A leenda do Graal*'. Amb aquest text intentava vincular amb Galícia els diversos textos sobre el Graal apareguts en diverses èpoques històriques. Si bé alguna de la informació que hi aportava podria ser relativament nova (per exemple, la d'un hipotètic origen persa del nom de Perceval-Parsifal, hipòtesi que l'autor d'aquest treball va sentir en el transcurs d'una de les assignatures del curs de doctorat), en general la línia del text és idealista i nul·lament científica, ja no dic demostrativa positivista.

Però l'interès en citar aquest article aquí no rau en el seu contingut intríncac sinó en palesar en quin món vivia Risco. Mentre ell s'amoïnava per aquestes llegendes sobre el Graal (no oblidem que quinze anys enrere li havia confessat a Losada Diéguez que ell s'havia inventat les llegendes gallegues del Graal), el mateix número de *Nós* duia en portada l'homenatge de l'Asociación de Escritores de Galicia a Ánxel Casal, gerent de la revista i fundador de l'editorial *Nós*, assassinat pels sublevats el juliol de 1936.

15.3 La continuïtat teosofista

Ja hem vist abans que els crítics que han acceptat la teoria de Piñeiro sobre les etapes de la vida intel·lectual de Risco, no consideraven la importància i la continuïtat que la doctrina teosofista hauria tingut en l'anomenada etapa naciona-lista. La prova més clara de que Risco no abandonà -com a molt les suavitxà i les matisà- aquestes doctrines la tenim en la revista *Nós*. Si bé la reivindicació celtista tenia una major importància, això no significava que hagués trencat radicalment i definitiva amb el teosofisme. I encara més: el situava sovint al mateix nivell que altres expressions de la cultura europea.

Risco li escrivia una carta a Philéas Lebesgue (VR3 a Figueroa 1996:93):

[20 d'abril de 1920]

Recibibin elein con moiisimo interese a sua Outre-Terre, que me revelou na V^a Exª un espirto 'épris de mystère', interesado vivamente por unha clás d'investigacíós ou d'ensoños, que a min me seduciu sempre. Inda que pouco, coñezo á Eliphas Levy [sic], á Papus, á Péladan... Teño lido con atención até a Mme. Blavatsky. Mais é a escola dos investigadores e kabalistas franceses a que mais me satisfai e maior impresión me dona de seriedade. Como vé a V^a EX^a estou lonxe de tomar essas [sic] cousas coma simples xogos do es- prito; penso que hai moito e moi serio ni fundo de todo iso (...).

Nós núm. 11 (juny de 1922)

L'apartat de revistes de 'Os homes, os feitos, as verbas' ressenyava

Hesperia,
revista teosófica y poligráfica,
Madrid.

O eruditísmo y-orixinal polígrafo Dr. Roso de Luna, que tanto leva feito pra popularizar na Hespaña as doutrinas de H. P. Blavatsky, e pra investigar e revelar os siñaes desperdigados do ocultismo ibérico, pubrica agora esta interesante revista, na que vai insertando os seus traballos derradeiros. Dos números publicados debemos siñalar os notabres artigos titulados: El Culto Ofítico en España, de Fernando de la Quadra Salcedo; Simbología ophita, por Joan de Morales; La Peña Tu de Asturias y Los Postatlantes ibéricos, e os estudos de Roso de Luna sobre as Mil i Unha Noites.

Nós núm. 15 (gener de 1923)

Risco publicava la primera part de l'article 'O teósofo alemán Rudolf Steiner'.

I l'encetava amb una justificació pel tema:

A primeira cousa que teño que faguer, enantes d'entrar n-iste estudio, é xustificalo, dárvole razón e os motivos de porque o fixen, e mais de porque xusguei comenente de vol-o dar a coñecer. Porque, si coma dí o outro, o saber non ocupa lugar, tamén é certo que compre establecermos un orde de preferencia nos asuntos que s'han tratar, e mais n-un boletín coma NÓS, onde todolos esforzos parece qu'hann concurrir a un fin específico da cultura galega.

E coma cada un está ó qu'está, non quita qu'haxa quen diga que porque m'eu meto n-estas enfonduras, cand'o meu traballo é outro; e ainda coma iso da teosofía ten tantos nemigos, poidera ser que dixeran qu'eu co-elo iba nocer a nosa cultura, metendo nos miolos das xentes vagos ensonos e cousas supersticiosas.

Mais acontece, primeiramente, qu'istes ensonos da teosofía, non son causa nova qu'eu veña trague agora (...), segundamente, que no curso d'iste traballo veredes com'istes ensonos e cousas supersticiosas, son tomadas en consideración (...) nos medios mais cultos d'Europa e d'América. E terceiramente, alnda poidera ser qu'iste meu traballo servira pr'encamiñalos inquéritos dos qu'en Galiza picaron n-ise cebo da teosofía e do ocultismo, e mais, se cadra, pra lles amostral-os errados vieiros polos que moitos andan metidos (...).

En el segon capítol del treball, Risco explicava breument la trajectòria de la Societat Teosòfica i es feia ressò dels dubtes que molts havien tingut sobre la fundadora, H. P. Blavatsky, i altres dirigents principals de la S.T., i algunes de les seves obres. Tanmateix, afirmava que

(...) En todo caso, as obras de H. P. Blavatsky manifestan unha erudición tremenda en cencia, filosofía, estoria, mitoloxía, leenda, folk-lore, relixós comparadas, algo de càbala e hermetismo, e moito de tradiciós masónicas.

Continuava amb la successora de Blavatsky, Annie Besant (dirigent del centre de Adyar, separat del nucli de Point Loma, a Califòrnia), la qual "imprimiu á doutriña da Sociedade Teosófica un tinte ben marcado de pietismo protestante e de trasnoitado humanitarismo masónico". La utilització, per part de Besant, de la S. T. com a pantalla de la política anglesa a l'Índia hauria estat, segons Risco, la principal causa de la separació de Steiner de la Societat. També se n'hauria separat la lògia pontevedresa Marco Aurelio (de la qual Risco fou membre) el 1913.

Risco reivindicava, en front la falsa revelació orientalista propugnada per Blavatsky, el respecte a la pura tradició índia i la recuperació de la tradició ocultista europea, basada en la càbala hebreïca i en la ciència hermètica egípcia, transmesa pels grecs i pels àrabs, sense oblidar l'aportació dels gitans procedents de l'Índia.

Esta tradición, conservada polos Rosa Cruz da Edade Media, polos cabalistas e alquimistas do Renacemento, é da que se reclaman autores de moita nota do século pasado en Francia, coma son Eliphas Levi, Pappus, Stanislas de Guaita, Sar Peladan, Charles de Sivry, e outros moitos. Isteñ teñen pol-o menos unha ventaxa que non teñen os propagandistas aludidos da Sociedade Teosófica: istes non coñecían, os mais d'iles, as vellas língoas nas que están escritos os téxtos que com[e]nt[aban]. En troques, [os] cabalistas franceses, a [pes]a[res] da sua ser[ia] educación clásica, coñecen p[er]fec[tamente] a [li]ngua hebraica (...).

Nós núm. 17 (març de 1923)

Continuava la segona part de l'article sobre Rudolf Steiner. I reprenia la seva tesi de l'ocultisme tradicional europeu assenyalant la importància, en aquest sentit, de les velles literatures escandinava (el *Kalevala*, les *Eddas*, les *Sagues*) i cèltica, especialment aquesta, transmesa oralment pels druídes.

(...) os moimentos que temos da literatura céltiga son caxeque todos da época cristiá, resulta que a tradición esotérica dos Druidas non pudo chegar a nós.

Crar'está que a literatura céltiga, os escritos nas modernas lingoas d'aquel grupo, e as novelas cabaleirescas ditas do ciclo bretón non foron caxeque nada estudas n-iste respeito, e si algúnya vez o foron, foi guiándose polos preconceitos da teosofía blavatskiana. O úñeco que parece ter feito algo n-iste senso d'un xeito independente, foi o noso amigo, e colaborador de NÓS Phileas Lebesgue, como s'ouserva leendo a sua novelaña Outre Terre.

A continuació, Risco s'estenia comentant els refundadors dels Rosa-Creu i altres fraternitats ocultes, que donarien lloc als corrents il·luministes, entre ells Zacharias Werner, el Fra Verner que novel·là Otero Pedrayo. Entrava en Steiner, que -segons Risco- hauria tingut en Goethe el seu mestre. La seva ciència ben aviat s'orientà cap a la línia oficial, "*ben lonxe da cencia irregular e sospeitosa das asociaciós ocultistas, ond'os chiflados e os embaucadores séntans'a caron dos homes graves de saber verdadeiro*".

Però, segons Risco, Steiner hauria tingut una crisi de consciència en rebre la iniciació d'un "*Mestre Oculto da Rosa Cruz*". I com no hi hauria cosa més misteriosa que aquesta fraternitat, Risco en parlava extensament. Entre les diverses fraternitats refundades, hi hauria la de Peladan, "*unha asociación literaria, artística e teosófica chamada a Orde da Rosa Cruz, compretamente católica, ruskiniana e prerrafaelita*". Alliberat del seu vincle amb la Societat Teosòfica, Steiner fundà l'Antroposofia i establí un centre, fet seguint les teories arquitectòniques de Ruskin.

Nós núm. 18 (juliol de 1923)

Acabava l'article dedicat a Rudolph Steiner, i Risco seguia analitzant el seu pensament i el posava en comparació amb la formulació trimembre feta per la filosofia hindú (cos, ànima, espírit), preferible a la de set components feta per Blavatsky. Recomanava diverses obres de Steiner. Al final, afirmava la seva esperança en que aquest seu treball resultés útil

pra cantos en Galiza s'ocupan d'istes asuntos. Rematarei dicindo qu'o saber non ocupa lugar, mais que, dito d'un xeito xeneral e sen entrarmos nos

distingos que teríamos que faguer, eu non dou creto à teosofia; mais creo, e moito, nas cências ocultas. O qu'entenda qu'entenda.

És a dir, s'inclinaria a favor de l'ocultisme de línia europeista de Steiner i no de les orientalitats -farcides d'enganys- de Blavatsky i seguidors.

Nós núm. 33 (setembre de 1926)

Vicente Risco publicava l'article '*A Interpretación da Historia e o valor do noso tempo (en col das ideias do Conde Keyserling)*'. Presentava a aquest noble bàltico-germànic, pel que fa al tema del títol, com a un intermedi entre Spengler (interpretació 'copernicana', en expressió d'aquest mateix) i Wells (interpretació 'ptolomeica'). Entre diversos intel·lectuals, citava Bergson, August Messer i la seva *Filosofia actual*, Paul Fechter i *Der Expressionismus*, "as figuras mais significativas da Alemaña moderna, Walter Rathenau, Joham [sic] Müller, Rudolph Steiner, o teósofo de quen xa m'ocupei en *Nós*, Luduvig [sic] Klages, o grafólogo, de Zurich, o poeta Stephen George, o filósofo 'aktivista' Kurt Hiller (...), Froebenius". Segons Risco, "*Keyserling é tambén un pensador aktivista*".

Nós núm. 34 (octubre de 1926)

Risco publicava '*Do futurismo e mais do karma*', que era un reflexió a propòsit de la teleologia nacional i social, en la línia que hem vist en el capítol dedicat a la teosofia.

Nós núm. 58 (octubre de 1928)

La secció de revistes reproduïa el sumari de

Eleusis, revista mensal de cultura filosófica, Lisboa

Dirixe esta preciosa pubricazón o noso distinto colaborador João Antunes. É fundamentalmente unha revista teosófica da escola blavatskiana, que sigue a orientazón ortodoxa do Centro d'Adyar (Madras) que preside Mrs. Annie Besant; mais nela teñen acollemento todolos ideáis espiritualistas e, antrás revistas da sua clás, ningunha temos ollado qu'a supere en erudizón e tratamento crítico dos asuntos.

A primeira serie, trai, antr'outras cousas: (...) e en separata, Isis sem ven [sic per veu] de Blavatski e o Bhavagavad Gita. Outros artigos: A antiguidade do Krishnaismo (...) e O idealismo da Teosofia (...).

Nós núm. 99 (març de 1932)

La secció de revistes reproduïa el sumari de la publicació portuguesa *Revista de Espiritismo* (Lisboa, setembre-octubre de 1931).

Nós núm. 120 (desembre de 1933)

La mateixa secció ressenyava *Polémica sobre espiritismo* (La Corunya, Moret, 1933), obra que recollia un cicle sobre el tema celebrat a l'estiu de 1931 a l'Ateneo Ferrolán.

Nós núm. 122 (febrer de 1934)

No ens movem de secció, que recollia el títol d'alguns articles de *Revista de Espiritismo*, "os dous derradeiros números de 1933 (...) e moi abondosas noticias (...) todo, craro está, interpretado asegún as doutriñas [sic] de Allan Kardec, así como do movemento espiritista mundial".

Nós núm. 136 (abril de 1935)

A la mateixa secció reproduïa els sumaris dels números de juliol-agost, setembre-octubre i novembre-desembre de 1934 de *Revista de Espiritismo*. El tema no diferia dels anteriors.

A la vista de les anteriors referències teosofistes aparegudes a *Nós*, podem resumir-les dient que Risco no hauria trencat del tot amb les doctrines apreses en la seva joventut. Hi hauria hagut una reorientació en les seves preferències teosofistes, i en aquest sentit cal esmentar el llarg article sobre Rudolf Steiner. Aquesta reorientació significà un abandonament de les preferències orientalistes a favor de les celtistes, és a dir europees. Transcorreguts uns anys, Risco hauria passat de 'jugar' al secretisme indi (recordem allò del llenguatge 'trampitán') a fer-ho al misticisme celtista, amb la seva devoció per la litúrgia de druídes i llegendes artúriques. Devoció que -en paral·lel a un desencís envers el nacionalisme organitzat- hauria quallat en el projecte i la doctrina d'un orde nacional-cavalleresc, la '*Moi Nobre Orde Galega do Sancto Graal*'.

Aquesta pàgina és en blanc intencionadament

16. CONCLUSIONS

Per les pròpies característiques de la tesi, al llarg dels diversos capítols ja he anat comentant i acotant alguns aspectes, especialment els referents a opinions expressades per crítics i estudiosos. Aquesta circumstància potser aconsella no fer massa extens aquest capítol final. D'acord amb l'estructura de l'estudi, les conclusions les agruparem en dos blocs: en un les referides als textos considerats autobiogràfics i en un altre les relatives a la presència europea a la revista *Nós*.

Tant en el primer com en el segon dels apartats, considero que les conclusions a què he arribat suposen una considerable novetat en relació al corpus teòric i crític fet fins ara sobre els temes que ens ocupen. Abans d'entrar en el detall corresponent a cada apartat, potser val la pena fer algunes consideracions.

La primera és la pràctica absència, en el camp de la crítica literària gallega o des d'aquesta en el conjunt de l'espanyola, de reflexions teòriques sobre la literatura de la memòria, més concretament sobre l'autobiografia, i d'anàlisis sobre els textos que hem estudiat, en tant que 'autobiogràfics'. Dues serien, al meu parer, les possibles explicacions a aquesta absència: 1) La limitació d'estudis crítics de caràcter teòric i general a favor d'una concentració d'energies en l'estudi del propi sistema literari gallec, i 2) El tractament gairebé apologètic dels textos que comentem; i això és així, probablement, perquè, en el moment en què ens sortim d'aquesta perspectiva, alguns dels textos que hem estudiat no suporten 'la prova del cotó', se'ls veu el llautó, especialment els d'Otero Pedrayo. El present treball suposa, en conseqüència, el primer estudi fet en l'àmbit de la crítica literària gallega de la teoria autobiogràfica general aplicada a uns textos concrets en tant que textos suposadament autobiogràfics.

La segona consideració prèvia és l'absència, fins ara, d'estudis específics sobre el conjunt de la revista *Nós*: funcionament editorial, caràcter interdisciplinari dels textos que publicava, col·laboradors gallegos i foranis, temes tractats, ressenyes i cites, etc. Curiosament, l'únic treball relacionat amb el conjunt de la revista fou l'elaboració de l'índex general fet per Xosé Ramón e Fernández Ojea per al número del cinquantenari de *Nós*, publicat per la Real Academia Galega. Índex cronològic, per autors i per temes que no podia entrar en el detall de les ressenyes i les cites.

16.1 Dels textos autobiogràfics del homes de Nós

Convindria, d'entrada, no considerar com a tals les cròniques de viatges de Castelao (*Diario 1921*) i de Risco (*Mitteleuropa en llibre, Da Alemaña i Mitteleuropa a les pàgines de Nós*), textos que recuperarem més tard per a situar-los en l'àmbit més general de la literatura de la memòria. Alguns textos d'Otero Pedrayo, com *Devalar, Os camiños da vida, Escrito na néboa o l'inèdit Lembranzas do meu vivir*, ens hi serviran de complement.

En conseqüència, em referiré en primer lloc a *Dos nosos tempos* (1920) de López Cuevillas, *Arredor de si* (1930) d'Otero Pedrayo i *Nós, os inadaptados* (1933) de Risco. Aquests tres textos tenen en comú dos fils conductors: la reflexió sobre el període de formació intel·lectual i el trànsit cap al compromís amb Galícia. Tanmateix, la seva gènesi hauria estat resposta a sengles moments i a sengles problemàtiques diferents.

Així, *Dos nosos tempos* era una reflexió gairebé immediata a la decisió presa pel grup ourensà d'entrar en el grup local de les Irmandades da Fala. I és un text d'una claredat tremenda, claredat que no sempre ha estat observada a causa dels prejudicis dels crítics. Davant l'autor s'havia ensorrat el món que fins aleshores existia: els seus mestres intel·lectuals havien optat, majoritàriament, per fer costat a la nació respectiva en la guerra mundial; a la fi d'aquesta desapareixia per a sempre l'Europa dels imperis centrals i de l'aristocràcia i s'instal·lava en escena l'esperit materialista i economicista, amb l'hegemonia de la burgesia industrial i financera nord-americana d'una banda, i amb el comunisme soviètic a Rússia d'una altra. Tot plegat anunciava mals presagis per a la contemplació esteticista.

I la reacció de López Cuevillas i dels seus companys fou contra això. Però no era aquesta una reacció de classe en contra només del socialisme triomfant a Rússia sinó contra la vulgaritat que implicitament duien amb ells tant burgesos com proletaris. Qui només es bellugava pel diner, pel gregarisme i la igualtat, estaria a les antípodes de l'exquisitesa estètica i en seria contrari. Però també serien una amenaça per a la supervivència de l'Antic Règim a Galícia: la cultura rural articulada al voltant dels pazos perdia definitivament el tren de la Història a mans

de l'imparable creixement urbà. I allò que era amenaça contra la tradició familiar fou assimilat com a una amenaça contra l'esperit del país.

I això ha estat vist com a una opció a favor del nacionalisme, circumstància que López Cuevillas enllloc expressava. Simplement es limitava a assenyalar quines eren les raons que els havien pogut a prendre una opció diferent, que els havien fet baixar a l'arena de les coses quotidianes, per tal de poder defensar la seva exquisidesa estètica de torre d'ivori, encara que això signifiqués formar part d'un projecte col·lectiu. Però aquesta decisió no la formulava en activa sinó com a darrer recurs, desconfiats com estaven de la capacitat de la burgesia enriquida per la guerra, de posar fre a la revolució social. Una burgesia que només es movia pel diners i no pas per uns ideals com un rei, la religió o la pàtria.

Pero, en el fons, tota aquesta retòrica esteticista i d'honor, d'ideals i de defensa d'una manera de vida, de rebuig de la vulgaritat democràtica, no era sinó la por que els generava veure-li les orelles al llop. El seu *modus vivendi* basat en el fruïment parasitari de les rendes de la terra -treballades per altres, faltaria més- anunciava la seva fi. Els cadells de la fidalgua s'havien vist forçats a treballar a salari, per molt que després de la feina 'desconnectessin' i es dediquessin a la contemplació estètica. I López Cuevillas, en criticar que tothom volgués la intervenció estatal, palesava la seva estranyesa perquè la reclamaven també "*els labregos que queren ve-las suas terras liberadas de cargas*". De les càrregues, naturalment, pagades als senyors dels pazos.

El que passa, i potser d'aquí la consideració de *Dos nosos tempos* com a text de compromís nacionalista, és que, quan fou publicat, actuà a manera d'editorial alternatiu a l'editorial oficial del primer número de la revista *Nós*, a manera de declaració de principis 'generacional'. Enfrontats a la dura realitat d'un món, el seu, en ple ocàs, la seva decisió d'entrar en les Irmandades i de deixar en un segon terme l'individualisme evasional i exotista, hauria estat semblant a l'*appel à l'ordre* de Guillaume Apollinaire quan considerà arribada l'hora d'acabar amb la inutilitat de les frivolidats avantguardistes.

Hem de fer un salt de deu anys per a trobar *Arredor de si*. Aquesta novel·la d'Otero Pedrayo ja fou considerada per Risco de forma gairebé coetània (*a Nós, os inadaptados*, el 1933) com a l'autobiografia espiritual del grup. A partir d'aquesta

consideració, no hi cabia esperar cap veu discrepant posterior. Acceptació plena que ha arribat fins als nostres dies.

Però no podem considerar *Arredor de si* de forma aïllada sinó formant part d'una cadena que encetarien *Escrito na néboa* (1927), *Os camiños da vida* (1927) i *Vidas non paralelas* (1930), i que acabarien *Devalar* (1935) i, més tard, *Adolescencia* (1944). Aquest conjunt de textos, tots ells narracions en prosa, tenen un comú denominador: la trajectòria d'un jove fidalgo que marxa de casa (del pazo), que es forma intel·lectualment fora del país i que, després de recórrer l'estrangeur a la cerca de la seva identitat, descobreix el camí recte del retorn i del compromís amb la terra. Aquesta trajectòria, paradigmàtica en el cas d'*Arredor de si*, ha volgut ser vista com el reflex autobiogràfic d'Otero Pedrayo i dels seus companys. I res més de la realitat.

Amb aquests textos, escrits gairebé amb plantilla, no serien altra cosa que l'intent -reixit fins ara si fem cas de la consideració que la crítica n'ha fet- d'Otero Pedrayo per a moldejar-se un perfil intel·lectual i de compromís amb Galícia. Un perfil referit explícitament a la seva joventut quan, si hem de parlar de compromís en Otero Pedrayo, aquest no es produí fins al moment de tenir vora quaranta anys. Recordem els retrats que Risco expressava a Losada Diéguez a propòsit del desinterès d'Otero Pedrayo envers *Nós*, o en una revista gallega de Buenos Aires de la seva mandra creativa.

I quan, finalment, Otero es decidí a entrar en escena, circumstància que no podem separar del progressiu desencís de Risco i de la seva orientació cap a un idealisme cada cop més místic i essencialista, ho feu amb aquesta bateria de textos, bastits al voltant dels eixos que hem assenyalat: formació intel·lectual de tall europeu i retorn (conversió) a la terra. Uns textos farcits de cites eruditess, amb voluntat de demostrar un nivell cultural elevat per part dels gallegistes, cites que no sempre vénen a tomb i que van accompanyades de circumstàncies inversemblants i anacròniques, quan no clarament truculentes.

Alguns objectes adquirien una connotació simbòlica, gairebé totèmica: els líquens (les criptògames) de la casa de Trasalba, el mapa de Fontán -fàcilment despenjable de la paret, segons Otero, malgrat els seus sis metres quadrats i una cinquantena de quilos, pel cap baix-, els llibres gallegos de la biblioteca familiar,

l'emoció davant el paisatge de la terra, el viatge europeu -en companyia d'una dona frívola-, el descobriment de la terra pròpia en altres països però en presència de gents céltiques.

També convé assenyalar uns altres dos elements que apareixen en aquestes narracions: la presència d'un text autònom escrit per un dels protagonistes -de manera que la narració actuaria a manera de megatext- i la limitada imaginació a l'hora de batejar els protagonistes, encara que tal vegada no seria altre cosa que un volgut mimetisme que encadenaria unes obres amb les altres: Solobio (*Escrito na néboa*) i Solovio (*Arredor de si*); Adrián Soutelo (*Os camiños da vida*) i Adrián Solovio (*Arredor de si*); la marquesa de Portocelos (*Arredor de si*), la costa de Portocelos (*Os camiños da vida*) i Bernaldo de Portocelos, un dels companys de Xacobe de Vilasantar (*Vidas non paralelas*), que al seu entorn enllaçarien amb el frare oncle d'Adrián Solovio, Don Bernaldo, i amb el seu germà, Xacobe Solovio (*Arredor de si*).

En definitiva, Otero Pedrayo guarnia amb un seguit d'elements la història d'una conversió que hauria pres com a model la caiguda de Saule davant Damasc. Naturalment, perquè el conseqüent fos creïble, calia situar un antecedent completement invers. La diferència però entre la realitat biogràfica d'Otero Pedrayo i la ficcionalitat dels protagonistes rau en que només tindrien en comú els antecedents: els conseqüents es produïen en Otero en el mateix moment d'escriure aquests textos. I malgrat el que hagin afirmat els crítics, aquestes novel·les i narracions breus no se sostenen: debades trobaríem un editor que volgués publicar-ne una traducció, llevat que patís de prodigalitat aguda.

I si en *Dos nosos tempos* vèiem la reacció col·lectiva i desesperada per a preservar un món definitivament condemnat a desaparèixer, en els textos d'Otero Pedrayo aquesta reacció pren una dimensió exclusivament individual i com a tal es projecta. Ja no era només una manera de viure la que desapareixia sinó que era la pròpia nissaga la que amb ells acabava: eren fills únics, orfes de pare i sense descendència (circumstància agreujada en el cas d'Otero per la seva possible esterilitat originada per una malaltia venèria).

I els protagonistes d'Otero estan dibuixats d'una manera semblant: solitaris funcionals i sense fills, retornats a la terra amb una circumstància de celibat

parasacerdotal. Però també hi retornaven o romanien fidels gent amb fills, com Florinda, la germana bastarda dels Vilasantar (*Vidas non paralelas*) o la parella d'A Coutada de Risco.

I una altra consideració que cal fer és la del recurs d'Otero Pedrayo a la literatura com a via per a hiperbolitzar la casa pairal de Cimadevila (Trasalba) en pazo. Els seus habitants literaris -els Soutelo, els Solovio- també s'hiperbolitzaven en habitar un pazo, mateix que l'autor que s'hi 'autobiografiava'. I no satisfet d'emmirallar-se en Adrián Solovio, féu el mateix en relació als seus ascendents en assimilar-hi alguns dels protagonistes secundaris de *Vidas non paralelas* (el nebot de Xacobe, fill de la seva germana Florinda, metge rural) i d'*Os camiños da vida* (els Soutelo).

Naturalment, al costat dels protagonistes exemplars, tenim uns secundaris que ens indiquen el que no cal fer, el camí que no podem seguir: el Xacobe Solovio d'*Arredor de si*, dedicat a un treball remunerat a la banca i al comerç; els germans Rosendo i Paulos Vilasantar, heretge per ultraceltista el primer, emigrant i trapisonista sense escrúpols el segon.

I Otero Pedrayo no tenia cap mena de recança a l'hora de situar l'acció de les seves obres -fins i tot *Devalar*, publicada el 1935- en els primers anys del nacionalisme gallec, quan el grup ourensà es convertí al galleguisme i ingressà a les Irmandades da Fala. De retruc, ell mateix (per extensió, ells mateixos) no només resultaven uns convertits a la causa sinó que resultaven més joves respecte de l'edat biològica que tenien en el moment del trànsit. I la crítica ha picat l'ham i no ha dubtat de qualificar-los de "*mozos ourensáns*", als trenta-quatre anys...

En la segona part de *Lembranzas do meu vivir*, que podem considerar les memòries d'Otero Pedrayo, l'acotació cronològica impedeix situar la conversió. Tanmateix, i potser trobant-hi una major sinceritat, no desaprofitava aquest text per refermar la seva màscara intel·lectual.

En resum, podem afirmar amb total seguretat que la bateria de textos 'auto-biogràfics' d'Otero Pedrayo ultrapassaven amb escreix la ficcionalitat necessària en una novel·la perquè en sigui tal. Eren pura invenció destinada a forjar-se un perfil de presentació per al seu desembarcament en el galleguisme, un perfil que neutralitzés anys i anys de vida regalada a Madrid, d'oblit de la seva terra, de

desinterès per la cultura gallega. I a força de repetir un model per a convèncer d'allò que fou, la màscara ha substituït el rostre, avalat per la seva trajectòria posterior (prosista, diputat nacionalista, represariat pel franquisme, defensor de la identitat gallega). Però aquest model no era tan sols allò que hauria pogut ser, que diria un bolero, sinó que correspon ni de lluny a cap dels membres del grup.

I ara hem de saltar tres anys per veure quines eren les motivacions que mogueren Risco a escriure *Nós, os inadaptados*. I si les novel·les d'Otero Pedrayo han estat vistes de manera verista en tant que 'autobiogràfiques', ¿com dubtar d'aquest text escrit per Risco, en primera persona del plural, quan, oficialment, encara era nacionalista? Les reflexions fetes en aquest petit assaig han estat preses fil per randa com a certes, sense contrastar-ne ni les intencions, ni el momentni les condicions de la seva publicació, ni els autors -la famosa llista de lectures- que s'hi esmentaven.

I el fet més sorprenent és que només tres anys després que Otero Pedrayo s'inventés una trajectòria cap al nacionalisme, Risco en feia un balanç amarg. Definitivament marginat de la nova centralitat del galleguisme polític en el marc republicà, cosa que no s'esdevenia amb Otero Pedrayo, veia com les noves generacions no optaven per l'essencialisme kàrmic i l'idealisme celtista que havia propugnat. I *Nós, os inadaptados* obviava completament el període immediatament anterior, el període que Piñeiro ha qualificat de 'plenitud nacionalista', per a recordar amb nostàlgia l'etapa prèvia, la de l'optimisme dels conversos ingressats en les Irmandades.

Risco tenia vora cinquanta anys quan va escriure *Nós, os inadaptados* i no podia qualificar d'èxit la seva trajectòria ni com a escriptor, ni com a pensador, ni com a polític (polític al seu aire, clar). I veia que, si bé eren bastants els qui el respectaven, eren ben pocs els qui el seguien. Després del fracàs que li suposà el viatge a Alemanya i de la 'filisteització' social que significà la proclamació de la república, Risco era un home amb grans dosis d'amargor, més pessimista del que era de mena. I aquesta amargor i aquest pessimisme els projectà contra el jovent, descregut dels seus mestres 'naturals' -com es veuria Risco a si mateix-. I l'únic recurs era la nostàlgia pel passat, quan creia que davant seu hi havia un món per salvar, per redimir.

I malgrat la revista *Nós*, malgrat la seva novel·la *O porco de pé*, malgrat la seva condició de 'Conselleiro Supremo' durant alguns anys, malgrat les cartes de Portugal i de França, malgrat el viatge a Alemanya, tot l'esforç que, amb major o menor honestitat, havia dedicat a la 'causa', el percebia com a inútil, com a estèril: el jovent tenia aspiracions més prosaïques i quotidianes. Allà on, trenta anys més tard, Piñeiro veia plenitud i optimisme, el propi Risco només veia una enorme pèrdua de temps, de diners i d'energies. El Risco que aprofita la seva condició de director de *Nós* per a publicar en el número de juliol (ni un mes abans ni un mes després) de 1933, el del '*Día de Galiza*', era aleshores un home resentit, només capaç de conspirar amb el cap de la Mocidade Galeguista en contra del Partido Galeguista. Un Risco nacionalista per antirepublicà i definitivament instal·lat en els somnis místics i mítics del ceitisme més evasionista. I tot això ha estat passat per alt per la crítica, a l'igual que la famosa llista d'escriptors que hi esmentava, sense contrastar-ne la veritable projecció d'alguns. Paradoxalment, Risco recuperava amb aquest text la seva llibertat individual, perduda amb l'ingrés en el nacionalisme, i encetava -creia que encetava- una nova expressió del seu pensament que no era sinó continuació de la que havia tingut en el període anterior a 1918. Amb *Nós*, os *inadaptados* llençava definitivament la tovallola. Tancava un capítol de la seva vida com si mai no hagués existit.

I, abans d'acabar el balanç del primer bloc, el dels textos autobiogràfics, val la pena dir alguna cosa de les cròniques de viatge de Castelao i de Risco. Ambdós textos, *Diarío 1921* i el conjunt *Mitteleuropa-Da Alemania*, resulten força diferents. El primer és un diari íntim, amb un guió d'allò que havia vist, en què l'autor reflectia les seves angoixes personals, en ser potser l'única company que tingué al llarg de tot el seu viatge. Castelao no hi amagava les seves depressions, l'enyo de la seva gent, la solitud davant la magnitud europea, els seus prejudicis davant París i les grans ciutats, davant els seus habitants, davant les més modernes manifestacions artístiques. I els seus prejudicis estètics i morals el feien refractari per a entendre -ja no dic comprendre- les modernes manifestacions pictòriques europees: el seu nacionalpopulisme el duia a considerar la necessitat de les estètiques nacionals i, en conseqüència, a rebutjar el transnacionalisme (millor que no pas cosmopolitisme) dels corrents d'avantguarda. Prejudicis que duien Castelao a

plantejar-se el viatge com a una mena de prova per a superar la temptació de la modernitat europea: ell volia passar el viacrucis dels nous corrents i tornar a Galícia amb les conviccions reforçades.

El cas de Risco amb *Mitteleuropa-Da Alemaña* és ben diferent. Des del primer moment, i amb independència de l'èxit o no del viatge, tenia clar que les seves cròniques serien publicades a *Nós*, amb la qual cosa els lectors participarien de la seva experiència. A diferència de Castelao, que conegué l'Alemanya tot just derrotada de la guerra, Risco es trobà amb un país polaritzat entre l'extrema dreta nazi i l'extrema esquerra comunista però sense adonar-se ben bé de per on anaven els trets, fixant-se amb les coses anecdòtiques -i en això la seva ironia li descobria coses però li amagava d'altres- però sense aprofundir en una societat en crisi (desocupació, remilitarització, xenofòbia antijudaïca).

I també de manera diferent a Castelao, Risco volia que les reflexions que feia en la seva crònica tinguessin una validesa universal, d'aplicació preventiva a Galícia. Viatjava cregut que amb ell viatjava Galícia, que era Galícia -la Galícia elitista i culturitzada, no ho oblidem- qui treia el nas per Europa: la Galícia romànticament somiada que havia de trobar l'empatia d'una Alemanya igualment somiada des del romanticisme. I ni una cosa ni l'altra. Ni els esquemes del pensament irracionalista risqujà podien tenir una plena homologació europea -menys encara en l'Alemanya reglamentista de la 'por a la llibertat', que diria Fromm-, ni Galícia era un país romàntic ni tampoc ho era l'Alemanya de 1930 -si és que alguna vegada ho fou.

I, de tornada, poca cosa duia Risco a Galícia. Unes impressions de viatger curiós -almenys no de turista- però vistes a través de la lent distorsionadora dels prejudicis. Si bé Castelao va poder tornar amb unes conviccions reforçades -altra cosa és que això ho considerem positiu o negatiu-, Risco va veure com, amb el primer contacte europeu, tot el seu castell intel·lectual de lectures i teories s'en-suspiava com una falla en nit de cremà.

La publicació de les cròniques del viatge a *Nós* (les sèries *Da Alemaña* i *Mitteleuropa*) li serviren per a ser present a la revista malgrat el seu progressiu desencís envers el futur del nacionalisme cultural galleg. Segurament, Risco les veuria com una finestra de ventilació europea a les pàgines d'una revista que cada

vegada tenia menys referents extragallecs. Amb la dosi mensual de cròniques, Risco solventava l'expedient de la seva presència a les pàgines de *Nós* i, de pas, elevava a categoria editorial allò que no deixava de ser anècdota: el primer i únic viatge que feu a l'estrangeur.

La redacció dels textos autobiogràfics que hem estudiat, no hauria estat casual sinó el fruit d'haver d'explicar i d'explicar-se una pila de coses. Otero Pedrayo va escriure posteriorment una mena de memòries, *Lembranzas do meu vivir*, en una dimensió individual (fixem-nos en el possessiu singular), amb una perspectiva vital més àmplia i no limitada a la formació intel·lectual. Però l'aparició de *Dos nosos tempos*, *Arredor de si* i *Nós*, os inadaptados representaria el principi, el punt intermedi i el final d'un procés, respectivament. Un procés que, curiosament, no hi apareix, com si mai no hagués existit per ell mateix, el nacionalista.

En el cas d'Otero Pedrayo queda clara una voluntat de creació autobiogràfica per les lectures que havia fet de Chateaubriand, Stendhal o Amiel, per exemple. En Risco i en López Cuevillas aquesta vocació no hauria existit. Per què, aleshores, aquests textos? Penso que la causa no seria una altra que una mena d'autojustificació: en López Cuevillas des d'una remota esperança, en Risco des de la decepció i la nostàlgia pel temps passat.

Necessitaven explicar (i explicar-se) el seu apparent canvi des de l'esteticisme al compromís encara que aquesta explicació palesava una continuïtat, en la maduresa, de les preferències estètiques de joventut. Per això els respectius perfils intel·lectuals hi tenen un paper central, encara que no sempre, com seria el cas d'Otero, els hem de prendre com a verídics. Uns perfils que van poder projectar posteriorment quan van tenir a les seves mans una eina com la revista *Nós*.

16.2 De la presència europea a la revista *Nós*

Per una simple qüestió metodològica, he agrupat la presència de la cultura europea a les pàgines de *Nós* en cinc apartats: Portugal, Catalunya, França, Irlanda i un darrer a manera de calaix de sastre per a la resta, incloent-hi les referències cèltiques i teosofistes. En aquests apartats ja ha quedat, penso, suficientment clara la real dimensió de la presència europea a la revista. Tanmateix, en aquestes conclusions vull reflexionar breument sobre algunes absències notables i sobre el paper de la crítica en l'anàlisi de presències i absències. En relació al primer aspecte, cal assenyalar que en el període comprès entre 1920 i 1935 foren ben poques les novetats recollides a les pàgines de *Nós*. Entre les poques que podem esmentar hi hauria *Le temps retrouvé*, de Proust, i -per la seva importància i per l'ús que n'ha fet la crítica- la notícia i la traducció d'alguns fragments de l'*Ulysses* de Joyce, que haurien conegit gràcies al llibre de Simone Tery i a alguns materials que haurien rebut -possiblement per la mateixa via- de Valéry Larbaud. Però els homes de *Nós* trobaren una obra literàriament revolucionària on només pressumien -i donem-los el marge del dubte a favor d'alguna notícia prèvia- una obra cèltico-irlandesa. I en conèixer la circumstància de l'irlandès de moda, a les antípodes del seu paradigma nacional-cultural, hagueren de fer mans i mànígues per treure'n el màxim de profit possible. La traducció dels fragments de l'*Ulysses* -i no repetiré aquí el que ja he dit abans- seria una circumstància casual i afortunada, i en cap cas una mostra de la modernitat dels homes que feien *Nós*.

A les pàgines de la revista -a l'igual que a les pàgines d'altres escrits- trobem absències més que notables en uns intel·lectuals que es consideraven -o que han estat considerats- coneixedors dels 'darrers crits' en matèria literària europea del seu temps. Ni un sols esment al fenomen del surrealisme, encara que fos per a criticar-lo, malgrat haver-los passat pel davant Dalí, Foix, Gasch i Muntanyà. Només a tall d'exemple, esmentem que la primera referència a V. Woolf la trobem a *Devalar* (1935). A les pàgines de *Nós* no n'hi havia ni el més mínim rastre d'autors fonamentals del segle XX com Kafka, Faulkner, Gorki, Eliot o, si ens centrem en les lletres franceses i en el catolicisme, que els eren més propers, Bernanos.

Pel que fa a les revistes europees que arribaren a la redacció de Nós, llevat de les portugueses, la resta és pura anècdota. El nombre més gran correspon a les franceses, enviades per Philéas Lebesgue de manera irregular i majoritàriament entre 1920 i 1923, majoritàriament. Malgrat que alguns crítics (Dulin Bondu, per exemple) hagin elevat al nivell de categoria allò que no fou sinó anècdota ocasional (el cas de *Manomètre*, per exemple), el balanç que en podem fer és francament pobre. Això no és cap retret envers la gent de Nós, que no tindria més cera que la que cremaven, però el que resulta inadmissible és la manca de rigor -volgudament o no- que crítics i estudiosos han observat fins ara.

D'altra banda, no podem oblidar que tant Risco com Otero Pedrayo haurien patit d'un cert ancoratge voluntari en algunes lectures de joventut i que la resta poc els hauria interessat. Així, Risco no hauria passat gaire més enllà dels simbolistes i dels modernistes, potser per mantenir una vocació de 'rar', d'inadaptat, mentre que Otero Pedrayo s'hauria refugiat deliberadament en els romàntics francesos i alemanys. I quan s'acostaven a una obra coetània, ho feien sempre amb una voluntat instrumental: esmentaven l'*Ulysses* per irlandesa o *Un nouveau Moyen Âge* de Berdjaeff perquè els justificava el seu regressisme antic règim. I això resta clar quan feren, sobretot Otero, algun article de collita pròpia sobre literatura: majoritàriament anava referit a escriptors del segle XIX.

Però no tot ha de ser derrotisme. Un cop situada en els seus justos límits la presència europea en Nós, cal admetre, sense cap mena de reserva, que la importància dels qui la feien hem de situar-la en el gest. En demostrar que, encara que amb anacronismes i amb notícies de segona mà, la cultura i la literatura gallegues podien acostar-se sense complexos i amb un mínim d'intermediaris (mai de sistema cultural sinó purament instrumentals) a la resta de cultures europees. I aquest gest és que el ha propiciat una recepció posterior -dins de les circumstàncies de cada època-, ja plenament desacomplexada, de les literatures estrangeres contemporànies.

Possiblement, de no haver-se dut a terme la 'desregionalització' que de la literatura gallega feren els homes de Nós -sobretot Risco, instal·lat des del primer dia amb plena normalitat en el galleg com a llengua literària i científica- l'hauria fet una generació posterior. També caldrà esbrinar, en un altre moment, fins a quin

punt el pontificat intel·lectual de Risco, amb els seus prejudicis estètics i ideològics, resulta una cotilla (quan no una castració) vers la generació immediatament posterior i coetània seva (Dieste, Montes, Manuel Antonio). Però tal vegada l'intent hauria pogut restar tallat pel trauma de la guerra i la negació que de la cultura gallega feu la dictadura. Però l'acció dels homes de *Nós* en relació a la recepció europea, malgrat la seva voluntat enxebrista, permeté limitar qualsevol temptació posterior de retorn al costumisme estret i estèril.

Aquesta pàgina és en blanc intencionadament

BIBLIOGRAFIA¹

ABAD, Francisco. "Para el análisis de las 'Memorias' de Baroja". *Escritura autobiográfica*. Madrid, Visor Libros, 1992.

A. C. Vid. Álvaro Cunqueiro.

A. L. "Síntesis histórica do século XVIII en Galicia" [de Ramón Otero Pedrayo]. *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

ALONSO MONTERO, Xesús. *Aportación para unha bibliografía de Castelao*. Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1970.

"Vicente Risco: coherencia ideolóxica (e drama) antes e despois de 1936". Comunicació presentada en el Congreso Vicente Risco (Ourense, 1995), no recollida a les actes (mecanoscrit de l'autor).

ALSINA , Mercedes. "Catálogo de la Biblioteca de Castelao". *Museo de Pontevedra* vol. XXX. Pontevedra, Museo de Pontevedra, 1976.

ÁLVAREZ, Rosario. "Escribir en galego: Otero Pedrayo". *Otero Pedrayo na revista Nós 1920-1936*. Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1988.

AMADES, Joan. *Costumari català* (ed. facsimil). Barcelona, Salvat Editores i Edicions 62, 1982 [1950].

ARNOLD, Wilhelm; EYSENCK, Hans J.; MEILLI, Richard (directors). *Diccionario de Psicología* [Lexikon der Psychologie, 1971-1972]. Madrid, Rioudero, 1979.

AZORÍN (José Martínez Ruiz). *Félix Vargas*. [Madrid, 1928].

BAAMONDE, Antón. "O sentimental de Trasalba" in *A sombra imensa de Otero Pedrayo. A Nosa Terra* núm. 8. Vigo, 1987.

BALIÑAS, Carlos. "Os estilos de Don Ramón". *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

"Otero Pedrayo intelectual". *CEG* vol. XXXI fasc. 93-94-95. Santiago de Compostela, CSIC Instituto Padre Sarmiento, 1978-1980.

Introducció a Pensamento galego I. Vigo, SEPT, 1978 (sobre Nós, pàg. 7).

"A filosofía política de Vicente Risco". *Grial* núm. 86. Vigo, 1984.

¹ No detallo tots els articles i ressenyes de Risco, Otero Pedrayo i altres a la revista Nós en la medida que vienen citats al llarg del treball i farien la llista bibliogràfica molt llarga.

- _____
"Contra o tópico de Otero Pedrayo". *Diario de Galicia*, Vigo, 21
març 1988.
- _____
Descubrindo a Otero Pedrayo. Santiago de Compostela,
Coordenadas-Monografías, Fundación Universitaria de Cultura, 1991.
- BALLESTER, César.** *Misterio, magia y ocultismo*. Biblioteca Salvat de Grandes
Temas. Barcelona, Salvat Editores, 1975.
- BAROJA, Pío.** *Camino de perfección*. Madrid, Renacimiento, 1913 [1902].

Desde la última vuelta del camino. Madrid, 1945.
- BEIRAS, Xosé Manuel.** "Vicente Risco e nós. Notas para unha leria". *Grial* núm. 20.
Vigo, 1968.
- BERAMENDI, Justo G.** *Vicente Risco no nacionalismo galego. 1. Das orixes á afir-
mación plena*. Santiago de Compostela, Edicións do Cerne/Minor, 1981.

"A idea da Historia en Vicente Risco". Orense. Ourense, Dep.
Provincial de Ourense, 1981.
- _____
"La evolución ideológica de Castelao (del maurismo al galle-
guismo populista democrático)". *Castelao 1886-1950*. Madrid, Ministerio de Cultura,
1986.
- _____
"A idea da historia en Vicente Risco". Orense (extraordinari de-
dicat a Vicente Risco). Ourense, Diputación Provincial de Orense, 1981.
- _____
"Ideoloxía e política en Vicente Risco". *Grial* núm. 86. Vigo,
1984.
- BIDERMAN, M. D.** Vid. Watson.
- BLANCO, Carmen.** "A muller en Arredor de sí". *Actas do Simposio 'Otero Pedrayo'*.
Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1990.
- BLANCO AMOR, Eduardo.** *Castelao*. Ourense, edición de l'autor, 1970.

"Un mestre [Vicente Risco]". *Grial* núm. 86. Vigo, 1984.
- BLAVATSKY, Helena Petrovna.** *La voz del silencio (Fragmentos del 'Libro de los
Preceptos de Oro')*. Buenos Aires, Kier, 1968 [1887].
- BOBILLO, Francisco J.** *Nacionalismo gallego. La ideología de Vicente Risco*.
Madrid, Akal Editor, 1981.
- BONET, Juan Manuel.** *Diccionario de las vanguardias en España, 1907-1936*.
Madrid, Alianza Editorial, 1995.

BOYD, Ernest. "A propos de 'Ulysses'. Reponse a M. V. Larbaud". *La Nouvelle Revue Française*, vol. XXIV, Paris, 1925.

BRAVO CASTILLO, Juan. "Autobiografía y modernidad en Stendhal" in *Escritura autobiográfica*. Madrid, Visor Libros, 1992.

_____ *Autobiografía y modernidad literaria*. Vid. del Prado.

BRAXE, Lino. "[Entrevista amb] Xaquín Lourenzo 'Xocas'" in *A sombra imensa de Otero Pedrayo. A Nosa Terra* núm. 8, Vigo, 1987.

BRIHUEGA, J. *Manifiestos, proclamas, panfletos y textos literarios (las vanguardias artísticas en España 1910-1931)*. Madrid, Editorial Cátedra, 1979.

BRUSS, Elisabeth. "Actos literarios". *Suplementos Anthropos* núm. 29, Barcelona, 1991.

BUENO GARCÍA, Antonio. "Influencia de los espacios cerrados en las escrituras del yo". *Escritura autobiográfica*. Madrid, Visor Libros, 1992.

CABALLÉ, Anna. "Figuras de la autobiografía". *Revista de Occidente* núms. 74-75, Madrid, 1987.

_____ *Narcisos de tinta*. Málaga, Megazul, 1995.

CALVET, Rosa. Vid. José Romera.

CARBALLO CALERO, Ricardo. "Ramón, Príncipe de Aquitania". *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario*. Vigo, Galaxia, 1958.

_____ "O espello na serán por R. Otero Pedrayo". *Grial* núm. 13, Vigo, 1966.

_____ "Arredor de sí" de Ramón Otero Pedrayo". *Grial* núm. 31, Vigo, 1971.

_____ [R.C.C.]. "Arredor de sí, por Ramón Otero Pedrayo". *Grial* núm. 31, Vigo, 1971.

_____ "Obras selectas. Parladoiro. Artículos por R. Otero Pedrayo [Vigo, Galaxia, 1973]". *Grial* núm. 42, Vigo, 1973.

_____ "Os camiños da vida" [de Ramón Otero Pedrayo]. *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

_____ "Contos do camiño e da rua" [de Ramón Otero Pedrayo]. *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

_____ "Otero Pedrayo: unha visión de Galicia". *Grial* núm. 56, Vigo, 1977.

_____ "Otero Pedrayo: unha visión de Galicia" in Cardeñoso. Vigo, Zero-Zyx, 1979.

Historia da Literatura Galega Contemporánea. Vigo, Editorial Galaxia, 1981 (3^a ed.) [1963, 1973].

"A obra literaria de Vicente Risco". Ourense, Ourense, Diputación Provincial de Ourense, 1981.

"Arredor de sí" [Otero Pedrayo]. *Libros e autores galegos. Século XX*. A Coruña, Fundación Barrié de la Maza, 1982.

"Centenario de Risco". *La Voz de Galicia*, A Coruña, 20 marzo 1984.

CARDEÑOSO, Severino (coordinador). *Nuestro amigo Ramón Otero Pedrayo*. Vigo, Zero-Zyx, 1979.

CARDWELL, Richard. "A traducción de Ulysses de Ramón Otero Pedrayo. A Xeración Nós e a rexeneración cultural galega". *Actas do Simposio 'Otero Pedrayo'*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1990.

CASADO NIETO, Manuel. "Vicente Risco, o home". *Grial* núm. 86. Vigo, 1984.

CASARES, Carlos. A Xeneración Nós. Manuscrit inèdit, publicat parcialment en diversos articles a *Grial*. Vigo, sense data (>1974).

"Otero Pedrayo e o cenáculo ourensán". *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

Ramón Otero Pedrayo. Vigo, Editorial Galaxia, Col. Conciencia de Galicia, 1981.

Vicente Risco. Vigo, Editorial Galaxia, Col. Conciencia de Galicia, 1981.

"O Risco anterior ao galeguismo" i
"Cartas [de Vicente Risco] a Antón Losada Diéguez (transcripción de)". *Grial* núm. 86. Vigo, 1984.

Ramón Otero Pedrayo. Día das Letras Galegas 1988. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1988.

"A tertulia de Vicente Risco". Vicente Risco. Arredor de nós. A Nosa Cultura núm. 14. Vigo, A Nosa Terra, 1993.

CASAS, Arturo. "Autobiografía e confesión". A trabe de ouro 10, Santiago de Compostela, 1992.

CASTELAO, Alfonso D. R. Os dous de sempre. Vigo, Editorial Galaxia, 1970 [Nós, 1934].

Sempre en Galiza. Buenos Aires, Ediciós Galiza do Centro Gallego de Buenos Aires-Instituto Argentino de Cultura Gallega, 1974 [1944]

- _____ *Diario 1921*. Vigo, Editorial Galaxia, 1977 [parcialment publicat a NÓS, "Do meu diario", 1922-1923].
- _____ *Diario 1921* (ed. facsímil). Pontevedra, Museo de Pontevedra, 1986.
- _____ "Arte e galeguismo". Irmandade da Fala [1919] (sense dades)
- _____ *Cadernos: escolma (1938-1948)*. Vigo, Fundación Penzol-Ed. Galaxia, 1993
- _____ *Retrincos. Un ollón de vidro* (edició d'Ernesto González Seoane i Dolores Vilavedra). Vigo, Editorial Galaxia, 1994 [*Un ollón de vidro*, Céltiga, 1922; *Retrincos*, Nós, 1934]
- CASTILLA DEL PINO, Carlos.** *Autobiografías, Temas: hombre, cultura, sociedad*. Barcelona, Ed. Península, 1989.
- de **CASTRO, Xosé María.** "A maina, pensada, segura e exitosa aterraxe de Vicente Risco". *Vicente Risco. Arredor de nós*. A Nosa Cultura núm. 14. Vigo, A Nosa Terra, 1993.
- CASTROVIEJO, Concha.** "O espello na serán" [de Ramón Otero Pedrayo]. *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.
- CHAO REGO, X.** *Eu renazo galego. Ensaio sobre identidade galega*. Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1983.
- CHATEAUBRIAND, François-René.** *Memorias de ultratumba* (traducció espanyola de Jesús García Tolsá). Barcelona, Ed. Mateu, 1964.
- CONDE, Ángeles.** "A portrait of artist..." traducido al español". *Joyce en España*. A Coruña, Universidade da Coruña, 1994.
- CORBELLA, Joan** (director). "Hijos únicos y niños sobreprotegidos". *Enciclopedia Práctica de Psicología*. Esplugues de Llobregat, Plaza & Janés i Orbis, 1985-1990.
- CORREA CALDERÓN, M.** "Páginas extranjeiras" a Os raros i'os novos. A Nosa Terra (vol. II núm 76). A Coruña, desembre 1918.
- CORTÉS, Emilia.** "La autodiégesis en Pilar de Valderrama, Josefina Manresa y Felicidad Blanc". *Escritura autobiográfica*. Madrid, Visor Libros, 1992.
- COSTA CLAVELL, Xavier.** "Otero Pedrayo, el último humanista gallego" in Cardeñoso. Vigo, Zero-Zyx, 1979.
- _____ "Aproximación a la obra artística y literaria de Castelao". *Anthropos* núm. 65, Barcelona, 1986.

"Castelao: entre la realidad y el mito". Esplugues de Llobregat, Plaza & Janés, 1986.

COUCEIRO FREIJOMIL *El Idioma Gallego*. Barcelona, Casa Editorial Alberto Martín, 1935.

CUNQUEIRO, Álvaro. "Zacharias Werner" [de Ramón Otero Pedrayo]. *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

[A.C.]. "A voz de Otero Pedrayo, unha voz eterna". *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

"Tres notas sobre Don Ramón" in Cardeñoso. Vigo, Zero-Zyx, 1979.

DANIEL, Jean. "La herencia y la voluntad". *El País* (Madrid, 10 agost 1995)..

DEVOS, Prosper Henri. "Cartas de Galicia" (edició de Xosé Ramón e Fernández Oxea). *Grial* núm. 22, Vigo, 1968.

DÍAZ PARDO, Isaac. "Castelao artista". *Anthropos* núm. 65, Barcelona, 1986.

DÍAZ-PLAJA, Guillermo. *L'Avantguardisme a Catalunya*. Barcelona, La Revista, 1932.

Memorias de una generación destruída (1930-1936). Barcelona, Ed. Delós-Aymà, 1966.

Vanguardismo y protesta en la España de hace medio siglo. Barcelona, Los libros de la frontera 24, José Batlló Editor, 1975.

DOMÍNGUEZ CAPARRÓS, J. M. "Algunas ideas de Bajtin sobre la autobiografía". *Escritura autobiográfica*. Madrid, Visor Libros, 1992.

DULIN BONDUE, Nicole. *El granito y las luces* (2 vol.). Vigo, Edicións Xerais de Galicia, 1987.

DURÁN, J. A. *El primer Castelao. Biografía y antología rotas (1910-1916)*. Madrid, Siglo XXI, 1972.

Historias de caciques, bandos e ideologías en la Galicia no urbana. Madrid, Siglo XXI, 1972.

DURAND, Gilbert. *De la mitocrítica al mitoanálisis*. Introducció, traducció i notes d'Alain Verjat. Barcelona, Anthropos i UAM Itzapaalapa (Mèxic), 1993 [1979]

EAKIN, Paul John. "Autoinvención en la autobiografía: el momento del lenguaje". *Suplementos Anthropos* núm. 29. Barcelona, 1991.

ELIADE, Mircea. *El mito del retorno eterno*. Madrid, Guadarrama, 1977.

ELIOT, T.S. "Lettre d'Anglaterre". *La Nouvelle Revue Française* núm. 104, Paris, 1924.

ESPINET, Francesc. "Cataluña 1888-1936 a través de las autobiografías". *Anthropos* núm. 125, Barcelona, 1991.

ESPINO-DOMARCO, Francisco. "Correspondencia Risco-Blanco Amor". *Boletín Auriense* núm. XIV-XV. Ourense, Deputación de Ourense, 1986.

EYSENCK, Hans Jürgen. Vid. Arnold, Wilhelm.

FERNÁNDEZ, James. "La novela familiar del autobiógrafo". *Anthropos* núm. 125, Barcelona, 1991.

FERNÁNDEZ DEL RIEGO, Francisco. "Lembranza dun escritor finisecular" [Vicente Risco]. *Cos ollos do noso espírito*. Buenos Aires, Editorial Alborada, 1944.

"O europeísmo da 'Xeneración Nós'". *La Voz de Galicia*, A Coruña, 31 desembre 1983.

Historia da Literatura [Galega]. Vigo, Biblioteca Básica da Cultura Galega, Galaxia, 1984.

a) i "Expresión epistolar dunha postura política" (cartes de V. Risco

"Duas cartas reveladoras sobre a xestación do libro 'Leria' [de V. Risco]" (transcripción de). *Grial* núm. 86. Vigo, 1984.

"Castelao y la cultura gallega de entreguerras". *Anthropos* núm. 65, Barcelona, 1986.

O señor da Casa Grande de Cima de Vila. Trasalba-Ourense, Fundación Otero Pedrayo, 1988.

O río do tempo. Unha historia vivida. Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1990.

FERNÁNDEZ JIMÉNEZ, María José. Homaxe a Florentino López Cuevillas. Vigo, Editorial Galaxia, 1957.

"Lendo as 'Prosas galegas' de Cuevillas". *Grial* núm. 34, Vigo, 1971.

FERNÁNDEZ MAZAS, Armando. *Ourense, Atenas del Norte*. Ourense, Ed. Anduña, 1989.

FERNÁNDEZ ROCA, X.A. "Algunhas anotacións pra un estudo crítico de 'Arredor de si' [de Ramón Otero Pedrayo]". *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

FERRIZ, Mari Carmen. Vid. Joaquim Ventura.

FIGUEROA, Antón. *Lecturas alleas*. Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, 1996.

FILGUEIRA VALVERDE, Xosé. "Xénesis e feitío dunha estampa de Castelao" in *Lembranza de Castelao*. Pontevedra, Museo de Pontevedra, 1976.

"O espírito relixioso de Castelao nas páxinas do seu Diario".
Encrucillada 5, 1977.

"Unha confesión autobiográfica" [Otero Pedrayo], *Cuadernos de Estudios Galegos* XXXI, 93-94-95 CSIC Instituto Padre Sarmiento. Santiago de Compostela, 1978-1980.

Carto adral. Castelao na lembranza. Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1987.

"Vicente Risco, de La Centuria a Nós". *Actas Congreso Vicente Risco* (Ourense). Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1995.

FOIX, Josep Vicenç. *Catalans de 1918*. Barcelona, Edicions 62, 1986.

FONTE, Ramiro. "Os poetas de Otero". *Actas do Simposio 'Otero Pedrayo'*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1990.

"Teoria do heterodoxo galego". Vicente Risco. *Arredor de nós. A Nosa Cultura* núm. 14. Vigo, A Nosa Terra, 1993.

FORCADELA, Manuel. "O síntoma Risco". Vicente Risco. *Arredor de nós. A Nosa Cultura* núm. 14. Vigo, A Nosa Terra, 1993.

FRAGUAS, Antonio. "Castelao". *Castelao e Bóveda irmáns! A Nosa Terra* extra núms. 5-6. Vigo, s.a. [1986]

"Vicente Risco: o viaxeiro". Orense (extraordinari dedicat a Vicente Risco). Ourense, Diputación Provincial de Orense, 1981.

FRANCO GRANDE, X. L. "Vicente Risco na cultura galega", de Ramón Lugrís". Vigo, Grial núm. 3, 1964.

"Otero Pedrayo en Compostela" in *A sombra imensa de Otero Pedrayo*. Vigo, A Nosa Terra núm. 8, 1987.

FREIXANES, Víctor F. *Unha ducia de galegos*. Vigo, Galaxia, 1982 [1976].

GALLEGO, Olga i LÓPEZ, Pedro. *Guía das coleccións bibliográficas e documentais da Fundación Penzol*. Vigo, Fundación Penzol, 1980.

GARCÍA-PAGE, Mario. *Vid. José Romera.*

GARCÍA-SABELL, Domingo. "Don Ramón no tempo". *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario*. Vigo, Editorial Galaxia, 1958.

_____ "Castelao, ou Galicia ao axexo". Vigo, Grial núm. 27, 1970.

_____ "Encol de Castelao". Vigo, Grial núm. 47, 1975.

_____ "Don Ramón tal e como foi". Vigo, Grial núm. 52, 1976.

GARCÍA TORTOSA, Francisco. *Vid. Antonio Raúl de Toro.*

de GERIN, Ricard. *Història del ocultisme*. Trad. Sylvia Suárez. Barcelona, Luis de Caralt, 1975 [París, 1939].

GILBERT, Stuart. "Ulysse, par James Joyce, traduction d'Auguste Norel et de Stuart Gilbert, revue par Valéry Larbaud (...)" . *La Nouvelle Revue Française* núm. 187 (abril), Paris, 1929.

GÓMEZ ANTÓN, P. *A derradeira dimensión de Otero Pedrayo*. Ourense, 1980.

GONZÁLEZ GÓMEZ, Xesús. "Releitura de Fra Venero [de Ramón Otero Pedrayo]". *Grial* núm. 90, 1985.

GONZÁLEZ-MILLÁN, Xoán. "James Joyce e a Xeneración Nós". *Grial* núm. 101, Vigo, 1989.

GREEN, Julien. "Dedalus, par James Joyce" (ressenya de l'edició francesa d'*A portrait...* a Editions de la Sirène). *La Nouvelle Revue Française* núm. 131, Paris, 1922.

GUEDE, Isidoro. *Memorias con Orense al fondo.*

GULLÓN, Ricardo. *Direcciones del Modernismo*. Madrid, Gredos, 1971.

GUSDORF, Georges. "Condiciones y límites de la autobiografía". *Anthropos Suplemento* núm. 29, Barcelona, 1991.

HERMIDA, X. *As revistas literarias galegas en Galicia na Segunda República*. Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1987.

HURISMAN, Denis (director). "Psicología de la vida familiar". *Enciclopedia de Psicología* vol. 2 [*Psychologie*, París, 1977]. Esplugues de Llobregat, Plaza & Janés, 1979-1982.

HUYSMANS, Joris-Karl. *A repèl* ['À rebours']. Trad. de Miquel Martí i Pol. Clàssics Moderns. Barcelona, EDHASA, 1991.

JOYCE, James. *Retrat de l'artista adolescent* (versió catalana de Maria Teresa Vernet). Barcelona, Edhasa, 1988-1993 [1916].

"Ulysse (fragments)". Traducció francesa de Valéry Larbaud i August Morel. *Commerce, Cahier I*, Paris, 1924.

de JUANA, Jesús. "A continuidade na ideoloxía de Vicente Risco". *Actas Congreso Vicente Risco* (Ourense). Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1995.

LAMA, María Xesús. "Alemaña e Mitteleuropa". *Actas Congreso Vicente Risco* (Ourense). Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1995.

LARBAUD, Valéry. "James Joyce". *La Nouvelle Revue Française* vol. XVIII, Paris, 1922.

"A propos de James Joyce et d'"Ulysses'. Reponse à M. Ernest Boyd". *La Nouvelle Revue Française* núm. 136 vol. XXIV, Paris, 1925.

LEBESGUE, Phileas. "A Galicia literaria de hoxe en día". *A Nosa Terra* núm. 119, A Coruña, 1920.

LEJEUNE, Philippe. "El pacto autobiográfico". *Suplementos Anthropos* núm. 29, Barcelona, 1991.

LEWIS, H. Vid. Arnold, Wilhelm.

LÓPEZ, Pedro. Vid. Olga Gallego.

LÓPEZ, Siro. "O artista e o humorista". *Castelao e Bóveda irmáns!* *A Nosa Terra* extra núms. 5-6. Vigo, s.a. [1986].

(274)

"Castelao humorista". *Anthropos* 65, Barcelona, 1986.

LÓPEZ ALONSO, Covadonga. "En torno al yo". *Compás de Letras* 1, 1992.

LÓPEZ BERNÁRDEZ, Carlos. "Vicente Risco poeta futurista". *Vicente Risco. Arredor de nós*. *A Nosa Cultura* núm. 14. Vigo, *A Nosa Terra*, 1993.

LÓPEZ-CUEVILLAS, Florentino. "Dos nosos tempos". *NÓS* núm. 1, Ourense, 1920; *Prosas galegas*. Vigo, BB da CG, Editorial Galaxia, 1982 [1962].

Cosas de Orense. Ourense, 1969.

"Adolescencia" [de Ramón Otero Pedrayo; ressenya sense data]. Vigo, Grial núm. 52, 1976.

- LORENZANA, Salvador** (Francisco Fernández del Riego). "Galicia na obra de Cuevillas". *Grial* núm. 3, Vigo, 1964.
- _____. "Vicente Risco e Galicia". *Faro de Vigo*, Vigo, 7 octubre 1964.
- _____. "A xeneración 'Nós' na cultura galega". *Grial* núm. 7, Vigo, 1965.
- _____. "Arredor da obra de Castelao". *Grial* núm. 12, Vigo, 1966.
- _____. "Lembranza da revista 'Nós'". *Grial* núm. 27, Vigo, 1970.
- _____. "'Leria' de Vicente Risco". *Grial* núm. 28, Vigo, 1970.
- _____. "Encol do Seminario de Estudos Galegos". *Grial* núm. 32, 1971.
- _____. "A andadura espiritual dun escritor [Ramón Otero Pedrayo]". *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.
- _____. "La vocación de Adrián Silva" [de Ramón Otero Pedrayo]. *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.
- _____. "O galeguismo ideológico de Vicente Risco". *Grial* núm. 63, Vigo, 1979.
- _____. "A biografía novelada dunha adolescencia" in Cardeñoso. Vigo, Zero-Zyx, 1979.
- _____. "Imaxe apasionada dun maxisterio". *Grial* núm. 86, Vigo, 1984.
- LORENZO, Joaquín.** "Don Vicente Martínez-Risco y Agüero". *Boletín Real Academia Galega* XXIX. A Coruña, s.a.
- LOSADA, Basilio.** "Castelao artista" de Luís Seoane". *Grial* núm. 28, Vigo, 1970.
- _____. "Castelao, o la coherencia". *Anthropos* núm. 65, Barcelona, 1986.
- _____. "Risco e a arte social". *Vicente Risco. Arredor de nós. A Nosa Cultura* núm. 14. Vigo, A Nosa Terra, 1993.
- _____. "Vicente Risco na cultura galega". *Actas Congreso Vicente Risco* (Ourense), Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1995.
- LOSADA DIÉGUEZ, Antón.** *Obra completa*. Edició de Justo G. Beramendi. Vigo, Edicións Xerais, 1985.
- LOUREIRO, Ángel G.** (editor). *La autobiografía en la España contemporánea. Teoría y análisis textual*. *Anthropos* núm. 125, Barcelona, 1991.
- _____. "La autobiografía española: actualidad y futuro". *Anthropos* núm. 125, Barcelona, 1991.

_____. "La autobiografía y sus problemas teóricos. Estudios e investigación documental". *Suplementos Anthropos* 29, Barcelona, 1991.

_____. "Direcciones en la teoría de la autobiografía". *Escritura autobiográfica*. Madrid, Visor Libros, 1992.

LUGRÍS, Ramón. *Vicente Risco na cultura galega*. Vigo, Editorial Galaxia, 1963.

MAC CARTHY, Anne. "El concepto de la tierra natal en la escritura autobiográfica en obras escogidas de dos poetas: de Romanticismo gallego e irlandés". *Escritura autobiográfica*. Madrid, Visor Libros, 1992.

MAINER, José Carlos. *La edad de plata*. Barcelona, Libros de la Frontera, Editorial Asenet, 1975.

de MAN, Paul. "La autobiografía como desfiguración". *Suplementos Anthropos* núm. 29, Barcelona, 1991.

MANEIRO, María Rosa. "Arredor de sí" in Cardeñoso. Vigo, ZYX, 1979.

MANENT, Marià. *El vel de Maia*. Col. Llibres a mà. Barcelona, Edicions 62 i Edicions Destino, 1985.

MANOEL ANTONIO [Pérez] *Obra Completa* (vol. 3, Correspondencia; edició de Domingo García-Sabell). Vigo, Editorial Galaxia, 1979.

MARIÑO, Luís. "Joyce e Don Ramón". *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

MARTÍN, Salustiano. "Hacia una tipología de las estructuras de la instancia enunciativa en la escritura autobiográfica". *Escritura autobiográfica*. Madrid, Visor Libros, 1992.

MEILI, Richard. Vid. Arnold, Wilhelm.

MEYER, Frank. "Os alemáns vistos por Risco, visto por un alemán. Exemplo dun contacto intercultural". *Actas Congreso Vicente Risco* (Ourense). Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1995.

MOLAS, Joaquim. *La literatura catalana d'avantguarda (1916-1938)*. Barcelona, Antoni Bosch Editor, 1983.

MOLINA, César Antonio. *La revista Alfar y la prensa literaria de su época (1920-1930)*. A Coruña, Edicións Nós, 1984.

_____. *Prensa literaria en Galicia* (vol. 1, 1809-1920; vol. 2 1921-1960). Vigo, Xerais, 1989.

MORALES, Marisol. "El demiurgo como base para las teorías estéticas de James Joyce y Ramón del Valle-Inclán". *Joyce en España*. A Coruña, Universidade da Coruña, 1994.

MOREIRAS, Alberto. "Autobiografía: pensador firmado (Nietzsche y Derrida)". *Suplementos Anthropos* núm. 29, Barcelona, 1991.

MOREIRAS, Miguel. "Humor i esperpento en 'O porco de pé'". *Orense (extraordinari dedicat a Vicente Risco)*. Ourense, Dip. Provincial de Orense, 1981.

NÚÑEZ BÚA, Xosé. *Vida e paixón de Castelao*. Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1986.

OGANDO VÁZQUEZ, Xulio F. "Don Ramón, vencello de unidade". *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

OTERO PEDRAYO, Ramón. "Acción regionalista". *La Región*, Ourense, 13 gener 1918.

_____. "No día de Santiago". *A Nosa Terra*, A Coruña, juliol 1925.

_____. *Escrito na néboa in Lar* vol. III, edició facsímil. Oleiros, Editorial Edivar, 1988 [A Coruña, Editorial Lar, 1927].

_____. *Os camiños da vida* (edició, introducció i notes de Ramón Mariño Paz). Vigo, Editorial Galaxia, Vigo, 1995 [Nós, 1928].

_____. *Pelerinaxes*. Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1993[1929].

_____. "Vidas non paralelas". *Nós* núms. 76, 77 i 78, Ourense, 1930.

_____. *Arredor de sí* (edició d'Inma i Manuel García Sendón). Vigo, Editorial Galaxia, 1994 [1930].

_____. *Ensaio histórico sobre a cultura galega*. Vigo, BB da CG, Editorial Galaxia, 1982 [1933].

_____. "As paisaxes clásicas" [sobre *Memòries d'Ultratomba* de Chateaubriand]. *Boletín de la Universidad de Santiago* V, 17 (extraordinari dedicat al professor Rodríguez Cadarso). Santiago, 1933.

_____. *Devalar* (edició, introducció, notes i apèndix de María do Carme Ríos Panisse). Vigo, Editorial Galaxia, 1992 [Nós, 1935]

_____. *Adolescencia*. A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza Conde de Fenosa, 1988 [Buenos Aires, 1944].

_____. *Las Palmas del Convento*. A Coruña, Fundación Barrié de la Maza, 1988 [Buenos Aires, 1944]

- _____ *O libro dos amigos*. Buenos Aires, 1953.
- _____ "Florentino L. Cuevillas". *La Región*, Ourense, 10 agost 1958.
- _____ "Florentino López Cuevillas". *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Orense* núm. XX, Ourense, 1959-1960.
- _____ "A aldea galega no seu descorrer histórico". *Grial* núm. 8, Vigo, 1965.
- _____ *O espello na serán*. Vigo, Editorial Galaxia, 1966.
- _____ "Desvelamento de Santiago". *Grial* núm. 28, Vigo, 1969.
- _____ *Parladoiro*. Vigo, Editorial Galaxia, 1973.
- _____ *Lembranzas do meu vivir* (segona part: "Da universidade 1905-1912"). Manuscrit dipositat a la Biblioteca de la Fundació Penzol (èdit parcialment com a "Lembranzas do meu vivir", *Grial* núm. 52, Vigo, 1976).
- _____ "Vintecatro cartas". *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.
- _____ *A historia de un neno* [sic]. Trasalba-Ourense, Patronato Fundación Otero Pedrayo, 1979.
- _____ *Florentino López Cuevillas*. Vigo, Editorial Galaxia, 1980.
- _____ "Lembranza do mestre Vicente Risco". *Boletín Real Academia Galega* XXIX. A Coruña, s.a.
- _____ *Morte e resurrección. Obras selectas II*. Vigo, Editorial Galaxia, Vigo, 1983.
- _____ *A miña amizade con Castelao*. Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1986.
- _____ *Prosa miúda. Artigos non colecciónados (1927-1934)*. Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1988.
- _____ "Cincocentenario de Nós" (conferència pronunciada a l'Agrupación Cultural Auriense el 12 de noviembre de 1970). Transcripció de Miruca Parga i Afonso X. Canosa. *75 anos de Nós. Santiago de Compostela, Arquivo Sonoro de Galicia do Consello da Cultura Galega i O Correo Galego*, 1995.
- OUTEIRIÑO, Manuel.** "Vicente Risco e a orixe da retórica galeguista". *Vicente Risco. Arredor de nós. A Nosa Cultura* núm. 14. Vigo, A Nosa Terra, 1993.
- OUTEIRIÑO, Maribel.** "Conversaciones con un fantasma del siglo XIX". *La Región*, Ourense, 13 desembre 1975.

PANYELLA, Vinyet. *Cronología del Noucentisme*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996.

PAPINI, Giovanni. *Diario íntimo*. Barcelona, Editorial Mateu, 1964.

_____ *Obras* (vol. I i V). Madrid, Editorial Aguilar, 1957.

PAZ-ANDRADE, Valentín. "A fonte autobiográfica na narrativa de Castelao". *Grial* núm. 71, Vigo, 1981.

_____ *Castelao na luz e na sombra*. Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1982.

PEDROSA RÚA, Cristina. "Sobre 'Arredor de sí' de R. Otero Pedrayo". *Grial* núm. 35, Vigo, 1972.

PENA, Xosé Ramón. *Manoel Antonio e as vanguardas*. Santiago de Compostela, Editorial Sotelo Blanco, 1996.

PÉREZ PRIETO, Victorino. *A xeración 'Nós'. Galeguismo e relixión*. Vigo, Editorial Galaxia, 1988.

PICAZO, Mª Dolores. *Vid.* Javier del Prado.

PIÑEIRO, Ramón. "Carta a Leonor e Francisco Cunha Leão (sobre a persoalidade e a obra de Otero Pedrayo)" in *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario*. Vigo, Editorial Galaxia, 1958.

_____ *Ramón Otero Pedrayo, a súa vida e a súa obra*. Caracas, 1958.

_____ *Pròleg a Ramón Lugrís, Vicente Risco na cultura galega*. Vigo, Editorial Galaxia, 1963.

_____ "Importancia decisiva da xeneración Nós". *Grial* núm. 59, Vigo, 1978.

_____ "Otero Pedrayo dentro da súa xeneración" in Cardeñoso, Vigo, Zero-Zyx, 1979.

_____ "Castelao, político". *Anthropos* núm. 65, Barcelona, 1986.

del PRADO, Javier. *Autobiografía y modernidad literaria* (coord. amb Juan Bravo i Mª Dolores Picazo). Cuenca, Universidad de Castilla-La Mancha, 1994.

QUINTANA, Xosé Ramón i VALCÁRCEL, Marcos. *Ramón Otero Pedrayo: vida, obra e pensamento*. Vigo, Col. A fraga, Ir Indo Editorial, 1988.

R. *Vid.* Vicente Risco.

R. N. [?] "Pelerinaxes" [de Ramón Otero Pedrayo]. *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

RAMÓN E FERNÁNDEZ-OJEA, Xosé. Índex de la revista Nós. *Homenaxe da Real Academia Galega*. A Coruña, 1970; edición facsímil de Nós, vol. VI. Vigo, Editorial Galaxia; A Coruña, Xuntanza Editorial, 1991 (reimpresió).

RAMOS, J. "Unha tarde inédita con Otero Pedrayo". *La Voz de Galicia*, A Coruña, 27 maig 1982.

REY ALVITE, José. "Entrevistando a Otero Pedrayo" in Cardeñoso, Vigo, Zero-Zyx, 1979.

RISCO, Antón. "Pensamento de Vicente Risco". Lugo, Alvarellos, 1978

_____ "El escritor Vicente Risco". Orense. Ourense, Diputación Provincial de Orense, 1981.

_____ "Risco e Europa". Boletín Auriense XIV-XV, Ourense, Diputación de Orense, 1986.

_____ La obra narrativa de Vicente Risco. Ourense, Caixa Ourense, 1987.

_____ "Vicente Risco e o Oriente". Vicente Risco. Arredor de nós. A Nosa Cultura núm. 14. Vigo, A Nosa Terra, 1993.

RISCO, Vicente. "Prosas galeguistas". A Nosa Terra núm. 72. A Coruña, 1918.

_____ "Cosmopolitismo e universalismo" a Da Nazonalización Galega. A Nosa Terra núm. 98. A Coruña, 1919.

_____ "Arte nova". A Nosa Terra núm. 114. A Coruña, 1920.

_____ "Letras Portuguesas" a Crítica literaria
"Phileas Lebesgue (Crítico ilustre)"
"Follas novas", ressenyes d'A Águia, Grecia, La Ilustración
Española y Americana, Avante i La Revista (sense signatura)
(?) "Un artigo de Phileas Lebesgue" a O galeguismo alem das
fronteiras.
A Nosa Terra núm. 119. A Coruña, 1920.

_____ "Rabindranath Tagore i-o nazonalismo indio. A ialma da Terra".
A Nosa Terra núm. 123, A Coruña, 1920.

_____ "Letras galegas en Francia"
"Valle Inclán ultraísta"
"Euxenio Montes" a Letras nosas e alleas
"A Avant-Garde catalana".
A Nosa Terra núm. 125. A Coruña, 1920.

____ "Azand Nazariantz" a Os poetas extranxeiros d'agora.
A Nosa Terra núm. 126-127, A Coruña, 1920.

____ "Un manifiesto futurista catalán"
"Letras galegas en Francia" a Follas novas. Libros e revistas.
A Nosa Terra núm. 128, A Coruña, 1920.

____ (Risco?, sense signatura) "Nós".
A Nosa Terra núms. 131-132. A Coruña, 1920.

____ "Teoría y-Estoria do Drama".
A Nosa Terra núm. 148, A Coruña, 1921.

____ "Aínda unha Historia Universal".
(Risco?, sense signatura) "O Premio Nobel Ladislas Reymont".
A Nosa Terra núm. 208, A Coruña, 1925.

____ "O hispanismo d'Antonio Sardinha".
A Nosa Terra núm. 212, A Coruña, 1925.

____ "Estudos sobre o Romantismo".
A Nosa Terra núm. 213. A Coruña, 1925.

____ (Risco? sense signatura) "A revista 'Nós'".
A Nosa Terra núm. 216. A Coruña, 1925.

____ O porco de pé. BB da CG. Vigo, Editorial Galaxia, 1982 [Nós, 1928].

____ "Pensamentos encol da fe e mais da cultura". Logos, núms. 18, 19, 23. Santiago de Compostela, 1932-1933.

____ "Nós, os inadaptados", Nós núm. 115, A Coruña-Ourense, 1933; in Leria, Vigo, Editorial Galaxia, 1990 (3a. ed.) [1961].

____ "Teoría de la tertulia". La Región, Ourense, 2 abril 1950.

____ Leria. Vigo, Editorial Galaxia, 1990 [1961].

____ "Arte nova" i "O idioma galego na nosa vida e na nosa cultura" (sense data). Grial núm. 1, Vigo, 1963.

____ "Teixeira de Pascoaes na súa época" (sense data). Grial núm. 32, 1971.

____ "Memorias de pouco tempo" [1928]. Singraduras da narrativa galega. A Coruña, Librigal, 1973; Leria, Vigo, Galaxia, 1990 [1961].

____ "O señorito da Reboraina" [de Ramón Otero Pedrayo; s. d.].

[V. R.] "Guía de Galicia" [de Ramón Otero Pedrayo; s. d.]

[R.] "Síntese xeográfica de Galicia" [de Ramón Otero Pedrayo; s. d.]. Grial núm. 52, Vigo, 1976.

_____ *Obra Completa. Vol. 1. Teoría nacionalista* (edició de Francisco J. Bobillo). Madrid, Akal Editor, 1981 [1920-1935].

_____ *Mitteleuropa*. Vigo, Editorial Galaxia, 1984 ['Da Alemaña', Nós, 1930- 1934].

_____ *Las tinieblas de Occidente* (~1918; edició de Manuel Outeiriño). Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, 1990.

RIVIÈRE, Jean R. *Oriente y Occidente*. Biblioteca Salvat de Grandes Temas. Barcelona, Salvat, 1973.

RODRÍGUEZ, Olivia. *La obra narrativa de Vicente Risco* (tesi doctoral, inèdita). Madrid, Universidad Complutense, 1993.

_____ "Relacións entre Risco e Joan Maragall". *Actas Congreso Vicente Risco* (Ourense). Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1995.

RODRÍGUEZ FER, Claudio. "Castelao como escritor". *Anthropos* núm. 65, Barcelona, 1986.

_____ "Otero Pedrayo á luz de 'O quinqué de petróleo'". *Actas do Simposio 'Otero Pedrayo'*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1990.

RODRIGUES LAPA, Manuel. "A ideia de comunhão em Otero Pedrayo" in *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario*. Vigo, Editorial Galaxia, 1958.

ROMERA CASTILLO, José; YLLERA, Alicia; GARCÍA-PAGE, Mario; CALVET, Rosa (editors). *Escritura autobiográfica* (Actas del II Seminario Internacional de Semiótica). Madrid, Visor Libros, 1992.

ROMERA CASTILLO, José. "Hacia un repertorio bibliográfico (selecto) de la escritura autobiográfica en España (1975-1992)". *Escritura autobiográfica*. Madrid, Visor Libros, 1992.

ROSO DE LUNA, Mario. *Por el reino encantado de Maya*. Barcelona, Edicomunicación, 1988 [Madrid, Pueyo, 1924].

SALGADO, Xosé María. "Don Ramón desde dentro, Algunhas claves para a interpretación da súa obra". *Actas do Simposio 'Otero Pedrayo'*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1990.

SAMPEDRO, Francisco. "O nihilismo do inadaptado". *Vicente Risco. Arredor de nós. A Nosa Cultura* núm. 14. Vigo, A Nosa Terra, 1993.

- SAMUEL, Raphael.** "L'esperit de lloc". *Plecs d'Història Local*. núm. 56 (abril de 1995). L'Avenç, Barcelona.
- SAN LEÓN MARTÍN, Carmen.** "O humor de Castelao". *Grial* núm. 56, Vigo, 1977.
- SCACHLER, S.** Vid. Arnold, Wilhelm.
- SERRANO, Fernando.** "Risco e as referencias a Irlanda e ó irlandés". *Actas Congreso Vicente Risco (Ourense)*. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1995.
- SINNETT, A. P.** *Budismo esotérico*. Barberà del Vallès, Humanitas, 1989.
- SIRO.** Vid. Siro López.
- SOBERANAS, Amadeu J.** *Epistolari de Joan Salvat Papasseit*. Antología Catalana núm. 100. Barcelona, Edicions 62, 1984.
- SPENGLER, Oswald.** *La Decadencia de Occidente*. Trad. Manuel G. Moreno. Madrid, Espasa-Calpe, 1962 [1918].
- SPRINKER, Michael.** "Ficciones del 'yo': el final de la autobiografía". *Suplementos Anthropos* núm. 29, Barcelona, 1991.
- STUART, Gilbert.** "Ulysse, par James Joyce, traduction d'Auguste Morel et de Stuart Gilbert, revue par Valéry Larbaud / Maison des amis des livres". *La Nouvelle Revue Française* núm. 187, Paris, 1929.
- TABOADA, Xesús.** "Cuevillas e o seu maxisterio". *Grial* núm. 21, Vigo, 1968.
- TARRÍO, Anxo.** "Otero Pedrayo e renovación da novela no século XX". *Otero Pedrayo na revista Nós 1920-1936*. Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1988.
- de TEJADA, Francisco Elías.** "Ramón Otero Pedrayo y el tradicionalismo cultural gallego". *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario*. Vigo, Editorial Galaxia, 1958.
- TOBÍO, Loís.** *As décadas de T.L.* Sada, Edicións do Castro, 1994.
- de TORO, Antonio Raúl.** "Otero Pedrayo: Ulysses y Stephen Dedalus en Compostela". *Essays on Translation / Ensayos sobre Traducción*. (R. López Ortega i J. L. Oncins Martínez, editors). Cáceres, Universidad de Cáceres, 1993.

"Literatura e ideología. Irlanda en Galicia" (versió castellana de l'autor de "Literature and Ideology: The Penetration of Anglo-Irish Literature in Spain"). *Revista Alicantina de Estudios Ingleses* núm. 8. Alacant, 1995.

"Aproximación al influjo de Joyce en Devalar de R. Otero Pedrayo" (versió castellana de l'autor de "An Approach to the Influence of Joyce in Devalar by R. Otero Pedrayo"). *Papers on Joyce* núm. 1, 1995.

Joyce en España (I), coord. amb F. García Tortosa. A Coruña, Col. Cursos, congresos e simposios, Universidade da Coruña, 1994.

"La huella de Joyce en Galicia". *Joyce en España*. A Coruña, Universidade da Coruña, 1994.

Mecanoscrit sobre les referències a literatura anglesa presents en la biblioteca d'Otero Pedrayo a Trasalba (gentilesa de l'autor; sense dades).

de TORO, Suso. "La sombra del irlandés". *Joyce en España*. A Coruña, Universidade da Coruña, 1994.

de TORRE, Guillermo. *Apollinaire y las teorías del cubismo*. Madrid, Guadarrama, 1967.

TORRES QUEIRUGA, Andrés. "Otero Pedrayo: unha chamada ao compromiso integral con Galicia". *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

"Vicente Risco: entre a ortodoxia e o galeguismo". *Encrucillada*, núm. 40, 1984.

V.R. Vid. Vicente Risco.

VALCÁRCEL, Marcos. Vid. Xosé Ramón Quintana.

VARELA, José Luis. "Vicente Risco (1884-1963). In Memoriam". *Arbor* núm. 210, Madrid, 1963.

"Cartas de Risco sobre Galicia". *Faro de Vigo*, Vigo, 21 octubre 1964.

"Sociedade e cultura xermanas en Risco". *Actas Congreso Vicente Risco* (Ourense). Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1995.

VARELA JÁCOME, Benito. *Historia de la Literatura Gallega*. Santiago de Compostela, Porto y Cía. (A Coruña, Moret, 1951).

"Bibliografía". *Estructuras de la narrativa de Castelao*. A Coruña, Biblioteca Básica de Galicia, Librigal, 1973.

VÁZQUEZ, Loís. "O París de Castelao no Diario 1921". *Grial* núm. 59, Vigo, 1979.

VÁZQUEZ CUESTA, Pilar. "A correspondencia de Vicente Risco con Teixeira de Pascoaes" (transcripció de). *Grial* núm. 86, Vigo, 1984.

VENTURA, Joaquim. *Els manifestos d'avantguarda en dues literatures sense tradició: Galícia i Brasil.* Curs de doctorat. Universitat de Barcelona, 1995 (amb Maria del Carmen Férriz).

_____. *Vicente Risco i la via provinciana cap a l'harmonia.* Curs de doctorat. Universitat de Barcelona, 1995.

_____. "Lingua e identidade en Vicente Risco". *Actas Congreso Vicente Risco (Ourense).* Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1995.

VIDELA, Gloria. *El Ultraísmo.* Madrid, Gredos, 1975.

VILLANUEVA, Darío. "A renovación do realismo novelístico". *Actas do Simposio 'Otero Pedrayo'.* Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1990.

_____. "Realidad y ficción: la paradoja de la autobiografía". *Escritura au-tobiográfica.* Madrid, Visor Libros, 1992.

_____. "Valle-Inclán y James Joyce". *Joyce en España.* A Coruña, Universidade da Coruña, 1994.

VILLAR PONTE, Antón. "Arredor de sí" [de Ramón Otero Pedrayo; ressenya sense data]. *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

VILLARES, Ramón. "O marco histórico". *Castelao e Bóveda irmáns! A Nosa Terra extra núms. 5-6.* Vigo, s.a. [1986].

_____. *A Historia [de Galicia].* BB da CG. Vigo, Editorial Galaxia, 1989 [1984].

WASHINGTON, Peter. *El mandril de Madame Blavatsky.* Barcelona, Destino, 1995 [Londres, 1993]

WATSON, P. J. i BIDERMAN, M. D. "Failure of only-child status to predict narcissism". *Perceptual and Motor Skills* vol. 69 (desembre de 1989), University of Tennessee, Chattanooga.

WEINTRAUB, Karl J. "Autobiografía y conciencia histórica". *Suplementos Anthropos* núm. 29, Barcelona, 1991.

YLLERA, Alicia. Vid. José Romera.

ZAMBRANO, María. *La confesión, género literario.* Madrid, Mondadori, 1988.

Diversos autores.

La Centuria. Revista neosófica (edició facsímil; pròleg de Xulio F. Ogando). Barcelona, Sotelo Blanco, 1981 [1917-1918].

Castelao. Separata del Boletín de la Real Academia Galega. 1975.

Lembranza de Castelao. Pontevedra, Museo de Pontevedra, 1976.

Homenaxe a Castelao. Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1976.

Nuestro amigo Ramón Otero Pedrayo. Coord. de Severino Cardeñoso. Vigo, Zero-Zyx, 1979.

Alfar (edició facsímil, coord. C. A. Molina). A Coruña, Nós, 1983.

Actas Congreso Castelao (edit. Ramón Villares). Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1989.

Actas do Simposio Internacional 'Otero Pedrayo no panorama literario do século XX'. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1990.

Revista Nós [Ourense-A Coruña 1920-1935]. Edició facsímil. A Coruña, Editorial Xuntanza, 1991.

Avantguardes a Catalunya 1906-1939. Barcelona, Fundació Caixa de Catalunya-Olimpiada Cultural, 1992.

L'avantguarda russa 1905-1925 a les col·leccions dels museus de Rússia. Barcelona, Electa-Museu Picasso, 1994.

Picasso i el teatre. Barcelona, Museu Picasso, 1996.

Sense autor no identificat.

"*Un ensaio sobre Risco*" [Vicente Risco na cultura galega de Ramón Lugrís]. *Grial* núm. 2, Vigo, 1963.

"*No cincuentenario da revista 'Nós'*". *Grial* núm. 31, Vigo, 1971.

"*Unha carta de Castelao ao escritor ourensán*" [Ramón Otero Pedrayo]. *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

"*Unha vella evocación das prosas oterianas*" i
"*Notas*". *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

"*A vida dun home feliz*" [Otero]. *La Región*, Ourense, 11 abril 1976.

"*Vicente Risco en poucas verbas*". Orense (extraordinari dedicat a Vicente Risco). Ourense, Deputación Provincial de Ourense, 1981.

"*A visita de Adolfo Schulen aos redactores da revista 'Nós'*",
"*Unha autobiografía confidencial do escritor ourensán [Vicente Risco]*"
(Cunqueiro?) i
"*Notes*" (sobre Vicente Risco). *Grial* núm. 86. Vigo, 1984.

"*Cando o escritor Vicente Risco volve ás orixes*". *Grial* núm. 90, Vigo, 1985.

BIBLIOGRAFIA REFERIDA A RAMÓN OTERO PEDRAYO

- A. L. "Síntesis histórica do século XVIII en Galicia" [de Ramón Otero Pedrayo]. *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.
- ÁLVAREZ, Rosario. "Escribir en galego: Otero Pedrayo". *Otero Pedrayo na revista Nós 1920-1936*. Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1988.
- BAAMONDE, Antón. "O sentimental de Trasalba" in *A sombra imensa de Otero Pedrayo. A Nosa Terra* núm. 8. Vigo, 1987.
- BALIÑAS, Carlos. "Os estilos de Don Ramón". *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.
- "Otero Pedrayo intelectual". *CEG* vol. XXXI fasc. 93-94-95. Santiago de Compostela, CSIC Instituto Padre Sarmiento, 1978-1980.
- Introducció a *Pensamento galego I*. Vigo, SEPT, 1978 (sobre *Nós*, pàg. 7).
- "Contra o tópico de Otero Pedrayo". *Diario de Galicia*, Vigo, 21 març 1988.
- Descubrindo a Otero Pedrayo*. Santiago de Compostela, Coordenadas-Monografías, Fundación Universitaria de Cultura, 1991.
- BLANCO, Carmen. "A muller en Arredor de si". *Actas do Simposio 'Otero Pedrayo'*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1990.
- BRAXE, Lino. "[Entrevista amb] Xaquín Lourenzo 'Xocas'" in *A sombra imensa de Otero Pedrayo. A Nosa Terra* núm. 8, Vigo, 1987.
- CARBALLO CALERO, Ricardo. "Ramón, Príncipe de Aquitania". *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario*. Vigo, Galaxia, 1958.
- "O espello na serán por R. Otero Pedrayo". *Grial* núm. 13, Vigo, 1966.
- "Arredor de si" de Ramón Otero Pedrayo". *Grial* núm. 31, Vigo, 1971.
- [R.C.C.]. "Arredor de si, por Ramón Otero Pedrayo". *Grial* núm. 31, Vigo, 1971.
- "Obras selectas. Parladoiro. Artículos por R. Otero Pedrayo [Vigo, Galaxia, 1973]". *Grial* núm. 42, Vigo, 1973.
- "Os camiños da vida" [de Ramón Otero Pedrayo]. *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.
- "Contos do camiño e da rua" [de Ramón Otero Pedrayo]. *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.
- "Otero Pedrayo: unha visión de Galicia". *Grial* núm. 56, Vigo, 1977.
- "Otero Pedrayo: unha visión de Galicia" in Cardeñoso. Vigo, Zero-Zyx, 1979.
- Historia da Literatura Galega Contemporánea*. Vigo, Editorial Galaxia, 1981 (3^a ed.) [1963, 1973].
- "Arredor de si" [Otero Pedrayo]. *Libros e autores galegos. Século XX*. A Coruña, Fundación Barrié de la Maza, 1982.
- CARDEÑOSO, Severino (coordinador). *Nuestro amigo Ramón Otero Pedrayo*. Vigo, Zero-Zyx, 1979.

- CARDWELL, Richard.** "A traducción de Ulysses de Ramón Otero Pedrayo. A Xeración Nós e a rexeneración cultural galega". *Actas do Simposio 'Otero Pedrayo'*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1990.
- CASARES, Carlos.** "Otero Pedrayo e o cenáculo ourensán". *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.
- _____ *Ramón Otero Pedrayo*. Vigo, Editorial Galaxia, Col. Conciencia de Galicia, 1981.
- _____ *Ramón Otero Pedrayo*. Día das Letras Galegas 1988. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1988.
- CASTROVIEJO, Concha.** "O espello na serán" [de Ramón Otero Pedrayo]. *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.
- COSTA CLAVELL, Xavier.** "Otero Pedrayo, el último humanista gallego" in *Cardeñoso*. Vigo, Zero-Zyx, 1979.
- CUNQUEIRO, Álvaro.** "Zacharias Werner" [de Ramón Otero Pedrayo]. *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.
- _____ [A.C.]. "A voz de Otero Pedrayo, unha voz eterna". *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.
- _____ "Tres notas sobre Don Ramón" in *Cardeñoso*. Vigo, Zero-Zyx, 1979.
- DULIN BONDUE, Nicole.** *El granito y las luces* (2 vol.). Vigo, Edicións Xerais de Galicia, 1987.
- FERNÁNDEZ DEL RIEGO, Francisco.** *Historia da Literatura [Galega]*. Vigo, BB da CGalega, Galaxia, 1984.
- _____ *O señor da Casa Grande de Cima de Vila*. Trasalba-Ourense, Fundación Otero Pedrayo, 1988.
- FERNÁNDEZ ROCA, X.A.** "Algunhas anotacións pra un estudo crítico de 'Arredor de si' [de Ramón Otero Pedrayo]". *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.
- FILGUEIRA VALVERDE, Xosé.** "Unha confesión autobiográfica" [Otero Pedrayo], *Cuadernos de Estudios Galegos XXXI, 93-94-95* CSIC Instituto Padre Sarmiento, Santiago de Compostela, 1978-1980.
- FONTE, Ramiro.** "Os poetas de Otero". *Actas do Simposio 'Otero Pedrayo'*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1990.
- FRANCO GRANDE, X. L.** "Otero Pedrayo en Compostela" in *A sombra imensa de Otero Pedrayo*. Vigo, A Nosa Terra núm. 8, 1987.
- FREIXANES, Víctor F.** *Unha ducia de galegos*. Vigo, Galaxia, 1982 [1976].
- GARCÍA-SABELL, Domingo.** "Don Ramón no tempo". Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario. Vigo, Editorial Galaxia, 1958.
- _____ "Don Ramón tal e como foi". Vigo, *Grial* núm. 52, 1976.
- GÓMEZ ANTÓN, P.** *A derradeira dimensión de Otero Pedrayo*. Ourense, 1980.
- GONZÁLEZ GÓMEZ, Xesús.** "Releitura de Fra Venero [de Ramón Otero Pedrayo]". *Grial* núm. 90, 1985.
- LÓPEZ CUEVILLAS, Florentino.** "Adolescencia" [de Ramón Otero Pedrayo; ressenya sense data]. Vigo, *Grial* núm. 52, 1976.

- LORENZANA, Salvador** (Francisco Fernández del Riego). "A andadura espiritual dun escritor [Ramón Otero Pedrayo]". *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.
- "La vocación de Adrián Silva" [de R.O.P.]. *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.
- "A biografía novelada dunha adolescencia" in Cardeñoso. Vigo, Zero-Zyx, 1979.
- MANEIRO, María Rosa**. "Arredor de si" in Cardeñoso. Vigo, ZYX, 1979.
- MARIÑO, Luís**. "Joyce e Don Ramón". *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.
- OGANDO VÁZQUEZ, Xulio F.** "Don Ramón, vencello de unidade". *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.
- OTERO PEDRAYO, Ramón**. "Acción regionalista". *La Región*, Ourense, 13 gener 1918.
- "No día de Santiago". *A Nosa Terra*, A Coruña, juliol 1925.
- Escrito na néboa in *Lar* vol. III, edició facsimil. Oleiros, Editorial Edivar, 1988 [A Coruña, Editorial Lar, 1927].
- Os camiños da vida (edició, introducció i notes de Ramón Mariño Paz). Vigo, Editorial Galaxia, Vigo, 1995 [Nós, 1928].
- Pelerinaxes. Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1993[1929].
- "Vidas non paralelas". *Nós* núms. 76, 77 i 78, Ourense, 1930.
- Arredor de si (edició d'I. i M. García Sendón). Vigo, Editorial Galaxia, 1994 [1930].
- Ensaio histórico sobre a cultura galega. Vigo, BB da CG, Editorial Galaxia, 1982 [1933].
- "As paisaxes clásicas" [sobre *Memòries d'Ultratomba* de Chateaubriand]. *Boletín de la Universidad de Santiago V*, 17 (extraordinari dedicat al professor Rodríguez Cadarso). Santiago, 1933.
- Devalar (edició, introducció, notes i apèndix de María do Carme Ríos Panisse). Vigo, Editorial Galaxia, 1992 [Nós, 1935]
- Adolescencia. A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza Conde de Fenosa, 1988 [Buenos Aires, 1944].
- Las Palmas del Convento. A Coruña, Fundación Barrié de la Maza, 1988 [Buenos Aires, 1944]
- O libro dos amigos. Buenos Aires, 1953.
- "Florentino L. Cuevillas". *La Región*, Ourense, 10 agost 1958.
- "Florentino López Cuevillas". *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Orense* núm. XX, Ourense, 1959- 1960.
- "A aldea galega no seu descorrer histórico". *Grial* núm. 8, Vigo, 1965.
- O espello na serán. Vigo, Editorial Galaxia, 1966.
- "Desvelamento de Santiago". *Grial* núm. 28, Vigo, 1969.
- Parladoiro. Vigo, Editorial Galaxia, 1973.

_____ *Lembranzas do meu vivir* (segona part: "Da universidade 1905-1912"). Manuscrit depositat a la Biblioteca de la Fundació Penzol (èdit parcialment com a "Lembranzas do meu vivir", *Grial* núm. 52, Vigo, 1976).

_____ "Vintecatro cartas". *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

_____ *A historia de un neno* [sic]. Trasalba-Ourense, Patronato Fundación Otero Pedrayo, 1979.

_____ *Florentino López Cuevillas*. Vigo, Editorial Galaxia, 1980.

_____ "Lembranza do mestre Vicente Risco". *Boletín Real Academia Galega* XXIX. A Coruña, s.a.

_____ *Morte e resurrección. Obras selectas II*. Vigo, Editorial Galaxia, Vigo, 1983.

_____ *A miña amizade con Castelao*. Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1986.

_____ *Prosa miúda. Artigos non colecciónados (1927- 1934)*. Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1988.

_____ "Cincocentenario de Nós" (conferència pronunciada a l'Agrupación Cultural Auriense el 12 de noviembre de 1970). Transcripció de Miruca Parga i Afonso X. Canosa. *75 anos de Nós. Santiago de Compostela, Arquivo Sonoro de Galicia do Consello da Cultura Galega i O Correo Galego*, 1995.

OUTEIRIÑO, Maribel. "Conversaciones con un fantasma del siglo XIX". *La Región*, Ourense, 13 desembre 1975.

PEDROSA RÚA, Cristina. "Sobre 'Arredor de si' de R. Otero Pedrayo". *Grial* núm. 35, Vigo, 1972.

PIÑEIRO, Ramón. "Carta a Leonor e Francisco Cunha Leão (sobre a persoalidade e a obra de Otero Pedrayo)" in *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario*. Vigo, Editorial Galaxia, 1958.

_____ *Ramón Otero Pedrayo, a súa vida e a súa obra*. Caracas, 1958.

_____ Pròleg a Ramón Lugrís, *Vicente Risco na cultura galega*. Vigo, Editorial Galaxia, 1963.

_____ "Otero Pedrayo dentro da súa xeneración" in Cardeñoso, Vigo, Zero-Zyx, 1979.

QUINTANA, Xosé Ramón i VALCÁRCEL, Marcos. *Ramón Otero Pedrayo: vida, obra e pensamento*. Vigo, Col. A fraga, Ir Indo Editorial, 1988.

R. N. [?] "Pelerinaxes" [de Ramón Otero Pedrayo]. *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

RAMOS, J. "Unha tarde inédita con Otero Pedrayo". *La Voz de Galicia*, A Coruña, 27 maig 1982.

REY ALVITE, José. "Entrevistando a Otero Pedrayo" in Cardeñoso, Vigo, Zero-Zyx, 1979.

RISCO, Vicente. "O señorito da Reboraína" [de Ramón Otero Pedrayo; s. d.]

_____ [V. R.] "Guía de Galicia" [de Ramón Otero Pedrayo; s. d.]

_____ [R.] "Síntese xeográfica de Galicia" [de R. O. P., s. d.]. *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

RODRÍGUEZ FER, Claudio. "Otero Pedrayo á luz de 'O quinqué de petróleo'". *Actas do Simposio 'Otero Pedrayo'*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1990.

RODRIGUES LAPA, Manuel. "A ideia de comunhão em Otero Pedrayo" in *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario*. Vigo, Editorial Galaxia, 1958.

SALGADO, Xosé María. "Don Ramón desde dentro, Algunhas claves para a interpretación da súa obra". *Actas do Simposio 'Otero Pedrayo'*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1990.

TARRÍO, Anxo. "Otero Pedrayo e renovación da novela no século XX". *Otero Pedrayo na revista Nós 1920-1936*. Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1988.

de TEJADA, Francisco Elías. "Ramón Otero Pedrayo y el tradicionalismo cultural gallego". *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario*. Vigo, Editorial Galaxia, 1958.

de TORO, Antonio Raúl. "Otero Pedrayo: Ulysses y Stephen Dedalus en Compostela". *Essays on Translation / Ensayos sobre Traducción*. (R. López Ortega i J. L. Oncins Martínez, editors). Cáceres, Universidad de Cáceres, 1993.

"Aproximación al influjo de Joyce en Devalar de R. Otero Pedrayo". *Papers on Joyce* núm. 1, 1995.

"La huella de Joyce en Galicia". *Joyce en España*. A Coruña, Universidade da Coruña, 1994.

Mecanoscrit sobre les referències a literatura anglesa presents en la biblioteca d'Otero Pedrayo a Trasalba (gentilesa de l'autor; sense dades).

TORRES QUEIRUGA, Andrés. "Otero Pedrayo: unha chamada ao compromiso integral con Galicia". *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

VILLANUEVA, Darío. "A renovación do realismo novelístico". *Actas do Simposio 'Otero Pedrayo'*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1990.

"Valle-Inclán y James Joyce". *Joyce en España*. A Coruña, Universidade da Coruña, 1994.

VILLAR PONTE, Antón. "Arredor de si" [de Ramón Otero Pedrayo; ressenya sense data]. *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

Diversos autores. *Nuestro amigo Ramón Otero Pedrayo*. Vigo, Zero-Zyx, 1979.

"Actas do Simposio Internacional 'Otero Pedrayo no panorama literario do século XX'". Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1990.

Revista Nós [Ourense-A Coruña 1920-1935]. Edició facsímil. A Coruña, Editorial Xuntanza, 1991.

Sense autor no identificat. "Unha carta de Castelao ao escritor ourensán" [Ramón Otero Pedrayo]. *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

"Unha vella evocación das prosas oterianas" i "Notas". *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

"A vida dun home feliz" [Otero]. *La Región*, Ourense, 11 abril 1976.

BIBLIOGRAFIA REFERIDA A VICENTE RISCO

ALONSO MONTERO, Xesús. "Vicente Risco: coherencia ideolóxica (e drama) antes e despois de 1936". Comunicació presentada en el Congreso Vicente Risco (Ourense, 1995), no recollida a les actes (mecanoscrit de l'autor).

BALIÑAS, Carlos. "A filosofía política de Vicente Risco". Grial núm. 86. Vigo, 1984.

BEIRAS, Xosé Manuel. "Vicente Risco e nós. Notas para unha leira". Grial núm. 20. Vigo, 1968.

BERAMENDI, Justo G. *Vicente Risco no nacionalismo galego. 1. Das orixes á afirmación plena.* Santiago de Compostela, Edicións do Cerne/Minor, 1981.

_____ "A idea da Historia en Vicente Risco". Orense, Ourense, Dep. Provincial de Ourense, 1981.

_____ "Ideoloxía e política en Vicente Risco". Grial núm. 86. Vigo, 1984.

BLANCO AMOR, Eduardo. "Un mestre [Vicente Risco]". Grial núm. 86. Vigo, 1984.

BOBILLO, Francisco J. *Nacionalismo gallego. La ideología de Vicente Risco.* Madrid, Akal Editor, 1981.

CARBALLO CALERO, Ricardo. *Historia da Literatura Galega Contemporánea.* Vigo, Editorial Galaxia, 1981 (3^a ed.) [1963, 1973].

_____ "A obra literaria de Vicente Risco". Orense, Ourense, Diputación Provincial de Ourense, 1981.

_____ "Centenario de Risco". *La Voz de Galicia*, A Coruña, 20 març 1984.

CASADO NIETO, Manuel. "Vicente Risco, o home". Grial núm. 86. Vigo, 1984.

CASARES, Carlos. *Vicente Risco.* Vigo, Editorial Galaxia, Col. Conciencia de Galicia, 1981.

_____ "O Risco anterior ao galeguismo" i

_____ "Cartas [de V. R.] a Antón Losada Diéguez". Grial núm. 86. Vigo, 1984.

_____ "A tertulia de Vicente Risco". *Vicente Risco. Arredor de nós. A Nosa Cultura* núm. 14. Vigo, A Nosa Terra, 1993.

de CASTRO, Xosé María. "A maina, pensada, segura e exitosa aterraxe de Vicente Risco". *Vicente Risco. Arredor de nós. A Nosa Cultura* núm. 14. Vigo, A Nosa Terra, 1993.

ESPINO-DOMARCO, Francisco. "Correspondencia Risco-Blanco Amor". Boletín Auriense núm. XIV- XV. Ourense, Deputación de Ourense, 1986.

FERNÁNDEZ DEL RIEGO, Francisco. "Lembranza dun escritor finisecular" [Vicente Risco]. *Cos ollos do noso espírito.* Buenos Aires, Editorial Alborada, 1944.

_____ *Historia da Literatura [Galega].* Vigo, Biblioteca Básica da Cultura Galega, Galaxia, 1984.

_____ "Expresión epistolar dunha postura política" (cartes de V. Risco a)

_____ "Duas cartas reveladoras sobre a xestación do libro 'Leria' [de V. R.]". Grial núm. 86. Vigo, 1984.

FIGUEROA, Antón. *Lecturas alleas.* Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, 1996.

FILGUEIRA VALVERDE, Xosé. "Vicente Risco, de La Centuria a Nós". *Actas Congreso Vicente Risco* (Ourense). Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1995.

FONTE, Ramiro. "Teoria do heterodoxo galego". *Vicente Risco. Arredor de nós. A Nosa Cultura* núm. 14. Vigo, A Nosa Terra, 1993.

FORCADELA, Manuel. "O síntoma Risco". *Vicente Risco. Arredor de nós. A Nosa Cultura* núm. 14. Vigo, A Nosa Terra, 1993.

FRAGUAS, Antonio. "Vicente Risco: o viaxeiro". *Orense (extraordinari dedicat a Vicente Risco)*. Ourense, Diputación Provincial de Orense, 1981.

FRANCO GRANDE, X. L. "'Vicente Risco na cultura galega', de Ramón Lugrís". Vigo, *Grial* núm. 3, 1964.

de JUANA, Jesús. "A continuidade na ideoloxía de Vicente Risco". *Actas Congreso Vicente Risco* (Ourense). Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1995.

LAMA, María Xesús. "Alemaña e Mitteleuropa". *Actas Congreso Vicente Risco* (Ourense). Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1995.

LÓPEZ BERNÁRDEZ, Carlos. "Vicente Risco poeta futurista". *Vicente Risco. Arredor de nós. A Nosa Cultura* núm. 14. Vigo, A Nosa Terra, 1993.

LORENZANA, Salvador (Francisco Fernández del Riego). "Vicente Risco e Galicia". *Faro de Vigo*, Vigo, 7 octubre 1964.

_____ "Leria' de Vicente Risco". *Grial* núm. 28, Vigo, 1970.

_____ "O galeguismo ideolóxico de Vicente Risco". *Grial* núm. 63, Vigo, 1979.

_____ "Imaxe apasionada dun maxisterio". *Grial* núm. 86, Vigo, 1984.

LORENZO, Joaquín. "Don Vicente Martínez-Risco y Agüero". *Boletín Real Academia Galega* XXIX. A Coruña, s.a.

LOSADA, Basilio. "Risco e a arte social". *Vicente Risco. Arredor de nós. A Nosa Cultura* núm. 14. Vigo, A Nosa Terra, 1993.

_____ "Vicente Risco na cultura galega". *Actas Congreso Vicente Risco* (Ourense). Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1995.

LUGRÍS, Ramón. *Vicente Risco na cultura galega*. Vigo, Editorial Galaxia, 1963.

MEYER, Frank. "Os alemanes vistos por Risco, visto por un alemán. Exemplo dun contacto intercultural". *Actas Congreso Vicente Risco* (Ourense). Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1995.

MOREIRAS, Miguel. "Humor i esperpento en 'O porco de pé'". *Orense (extraordinari dedicat a Vicente Risco)*. Ourense, Dip. Provincial de Orense, 1981.

OTERO PEDRAYO, Ramón. "Lembranza do mestre Vicente Risco". *Boletín Real Academia Galega* XXIX. A Coruña, s.a.

OUTEIRIÑO, Manuel. "Vicente Risco e a orixe da retórica galeguista". *Vicente Risco. Arredor de nós. A Nosa Cultura* núm. 14. Vigo, A Nosa Terra, 1993.

PIÑEIRO, Ramón. Pròleg a Ramón Lugrís, *Vicente Risco na cultura galega*. Vigo, Editorial Galaxia, 1963.

RISCO, Antón. "Pensamento de Vicente Risco". Lugo, Alvarellos, 1978

- ____ "El escritor Vicente Risco". Ourense. Ourense, Diputación Provincial de Orense, 1981.
- ____ "Risco e Europa". Boletín Auriense XIV-XV, Ourense, Diputación de Orense, 1986.
- ____ *La obra narrativa de Vicente Risco*. Ourense, Caixa Ourense, 1987.
- ____ "Vicente Risco e o Oriente". Vicente Risco. Arredor de nós. A Nosa Cultura núm. 14. Vigo, A Nosa Terra, 1993.
- RISCO, Vicente.** *O porco de pé*. BB da CG, Vigo, Editorial Galaxia, 1982 [Nós, 1928].
- ____ "Pensamentos encol da fe e mais da cultura". Logos, núms. 18, 19, 23. Santiago de Compostela, 1932-1933.
- ____ "Nós, os inadaptados", *Nós* núm. 115, A Coruña-Ourense, 1933; in *Lería*, Vigo, Editorial Galaxia, 1990 (3a. ed.) [1961].
- ____ "Teoría de la tertulia". *La Región*, Ourense, 2 abril 1950.
- ____ *Lería*. Vigo, Editorial Galaxia, 1990 [1961].
- ____ "Arte nova" i "O idioma galego na nosa vida e na nosa cultura" (sense data). *Grial* núm. 1, Vigo, 1963.
- ____ "Teixeira de Pascoaes na súa época" (sense data). *Grial* núm. 32, 1971.
- ____ "Memorias de pouco tempo" [1928]. *Singraduras da narrativa galega*. A Coruña, Librigal, 1973; *Lería*, Vigo, Galaxia, 1990 [1961].
- ____ "O señorito da Reboraina" [de Ramón Otero Pedrayo; s. d.].
[V. R.] "Guía de Galicia" [de Ramón Otero Pedrayo; s. d.].
[R.] "Síntese xeográfica de Galicia" [de Ramón Otero Pedrayo; s. d.]. *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.
- ____ *Obra Completa. Vol. 1. Teoría nacionalista* (edició de Francisco J. Bobillo). Madrid, Akal Editor, 1981 [1920-1935].
- ____ *Mitteleuropa*. Vigo, Editorial Galaxia, 1984 ['Da Alemaña', Nós, 1930-1934].
- ____ *Las tinieblas de Occidente* (~1918; edició de Manuel Outeiriño). Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, 1990.
- RODRÍGUEZ, Olivia.** *La obra narrativa de Vicente Risco* (tesi doctoral, inédita). Madrid, Universidad Complutense, 1993.
- ____ "Relaciones entre Risco e Joan Maragall". *Actas Congreso Vicente Risco* (Ourense). Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1995.
- SAMPEDRO, Francisco.** "O nihilismo do inadaptado". Vicente Risco. Arredor de nós. A Nosa Cultura núm. 14. Vigo, A Nosa Terra, 1993.
- SERRANO, Fernando.** "Risco e as referencias a Irlanda e ó irlandés". *Actas Congreso Vicente Risco* (Ourense). Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1995.
- TORRES QUEIRUGA, Andrés.** "Vicente Risco: entre a ortodoxia e o galeguismo". *Encrucillada*, núm. 40, 1984.
- VARELA, José Luís.** "Vicente Risco (1884-1963). In Memoriam". *Arbor* núm. 210, Madrid, 1963.

Bibliografía

- ____ "Cartas de Risco sobre Galicia". Faro de Vigo, Vigo, 21 octubre 1964.
- ____ "Sociedade e cultura xermanas en Risco". Actas Congreso Vicente Risco (Ourense). Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1995.
- VÁZQUEZ CUESTA, Pilar.** "A correspondencia de Vicente Risco con Teixeira de Pascoaes" (transcripción de). Grial núm. 86. Vigo, 1984.
- VENTURA, Joaquim.** Vicente Risco i la via provinciana cap a l'harmonia. Curs de doctorat. Universitat de Barcelona, 1995.
- ____ "Lingua e identidade en Vicente Risco". Actas Congreso Vicente Risco (Ourense). Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1995.
- Diversos autores.** La Centuria. Revista neosófica (edición facsímil; próleg de Xulio F. Ogando). Barcelona, Sotelo Blanco, 1981 [1917-1918].
- ____ Revista Nós [Ourense-A Coruña 1920-1935]. Edición facsímil. A Coruña, Editorial Xuntanza, 1991.
- ____ Actas do Congreso Vicente Risco (Ourense, 1995). Coord. Carlos Casares. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1995.
- Sense autor no identificat.** "Un ensaio sobre Risco" [Vicente Risco na cultura galega de Ramón Lugrís]. Grial núm. 2, Vigo, 1963.
- ____ "Vicente Risco en poucas verbas". Orense (extraordinari dedicat a Vicente Risco). Ourense, Deputación Provincial de Ourense, 1981.
- ____ "A visita de Adolfo Schulen aos redactores da revista 'Nós'", "Unha autobiografía confidencial do escritor ourensán [Vicente Risco]" i "Notes" (sobre Vicente Risco). Grial núm. 86. Vigo, 1984.
- ____ "Cando o escritor Vicente Risco volve ás orixes". Grial núm. 90, Vigo, 1985.

BIBLIOGRAFIA REFERIDA A AFONSO R. CASTELAO

ALONSO MONTERO, Xesús. *Aportación para unha bibliografía de Castelao*. Sada- A Coruña, Edicións do Castro, 1970.

ALSINA , Mercedes. "Catálogo de la Biblioteca de Castelao". Museo de Pontevedra vol. XXX. Pontevedra, Museo de Pontevedra, 1976.

BERAMENDI, Justo G. "La evolución ideológica de Castelao (del maurismo al galleguismo populista democrático)". *Castelao 1886-1950*. Madrid, Ministerio de Cultura, 1986.

BLANCO AMOR, Eduardo. *Castelao*. Ourense, edición de l'autor, 1970.

CARBALLO CALERO, Ricardo. *Historia da Literatura Galega Contemporánea*. Vigo, Galaxia, 1981 (3^a ed.) [1963, 1973].

CASTELAO, Alfonso D. R. *Os dous de sempre*. Vigo, Editorial Galaxia, 1970 [Nós, 1934].

_____ *Sempre en Gaíza*. Buenos Aires, Edicións Galiza do Centro Gallego de Buenos Aires-Instituto Argentino de Cultura Gallega, 1974 [1944]

_____ *Diario 1921*. Vigo, Editorial Galaxia, 1977 [parcialment publicat a NÓS, "Do meu diario", 1922-1923].

_____ *Diario 1921* (ed. facsímil). Pontevedra, Museo de Pontevedra, 1986.

_____ "Arte e galeguismo". Irmandade da Fala [1919] (sense dades)

_____ *Cadernos: escolma (1938-1948)*. Vigo, Fundación Penzol-Galaxia, 1993.

_____ *Retrincos. Un olla de vidro* (edición d'Ernesto González Seoane i Dolores Vilavedra). Vigo, Editorial Galaxia, 1994 [*Un olla de vidro*, Céltiga, 1922; *Retrincos*, Nós, 1934].

COSTA CLAVELL, Xavier. "Aproximación a la obra artística y literaria de Castelao". *Anthropos* núm. 65, Barcelona, 1986.

_____ "Castelao: entre la realidad y el mito". Esplugues de Llobregat, Plaza & Janés, 1986.

DÍAZ PARDO, Isaac. "Castelao artista". *Anthropos* núm. 65, Barcelona, 1986.

DURÁN, J. A. *El primer Castelao. Biografía y antología rotas (1910-1916)*. Madrid, Siglo XXI, 1972.

_____ *Historias de caciques, bandos e ideologías en la Galicia no urbana*. Madrid, Siglo XXI, 1972.

FERNÁNDEZ DEL RIEGO, Francisco. *Historia da Literatura [Galega]*. Vigo, BB da CG, Galaxia, 1984.

_____ "Castelao y la cultura gallega de entreguerras". *Anthropos* núm. 65, Barcelona, 1986.

FILGUEIRA VALVERDE, Xosé. "Xénesis e feito dunha estampa de Castelao" in *Lembranza de Castelao*. Pontevedra, Museo de Pontevedra, 1976.

_____ "O espírito relixioso de Castelao nas páginas do seu Diario". *Encrucillada* 5, 1977.

_____*Carto adral. Castelao na lembranza.* Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1987.

FRAGUAS, Antonio. "Castelao". *Castelao e Bóveda irmáns! A Nosa Terra extra núms. 5-6.* Vigo, s.a. [1986]

GARCÍA-SABELL, Domingo. "Castelao, ou Galicia ao axexo". Vigo, *Grial* núm. 27, 1970.

_____*"Encol de Castelao".* Vigo, *Grial* núm. 47, 1975.

LÓPEZ, Siro. "O artista e o humorista". *Castelao e Bóveda irmáns!. A Nosa Terra extra núms. 5-6.* Vigo, s.a. [1986].

_____*"Castelao humorista".* *Anthropos* 65, Barcelona, 1986.

LORENZANA, Salvador (Francisco Fernández del Riego). "Arredor da obra de Castelao". *Grial* núm. 12, Vigo, 1966.

LOSADA, Basilio. "Castelao artista' de Luís Seoane". *Grial* núm. 28, Vigo, 1970.

_____*"Castelao, o la coherencia".* *Anthropos* núm. 65, Barcelona, 1986.

NÚÑEZ BÚA, Xosé. *Vida e paixón de Castelao.* Sada-A Coruña, Edicións do Castro, 1986.

RODRÍGUEZ FER, Claudio. "Castelao como escritor". *Anthropos* núm. 65, Barcelona, 1986.

SAN LEÓN MARTÍN, Carmen. "O humor de Castelao". *Grial* núm. 56, Vigo, 1977.

VARELA JÁCOME, Benito. "Bibliografía". *Estructuras de la narrativa de Castelao.* A Coruña, Biblioteca Básica de Galicia, Librigal, 1973.

VÁZQUEZ, Loís. "O París de Castelao no Diario 1921". *Grial* núm. 59, Vigo, 1979.

Diversos autores. *Castelao.* Separata del *Boletín de la Real Academia Galega*. 1975.

_____*Lembranza de Castelao.* Pontevedra, Museo de Pontevedra, 1976.

_____*Homenaxe a Castelao.* Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1976.

_____*Actas Congreso Castelao* (edit. Ramón Villares). Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1989.

Sense autor no identificat. "Unha carta de Castelao ao escritor ourensán" [Ramón Otero Pedrayo]. *Grial* núm. 52, Vigo, 1976.

BIBLIOGRAFIA REFERIDA A FLORENTINO LÓPEZ CUEVILLAS

FERNÁNDEZ JIMÉNEZ, María José. *Homaxe a Florentino López Cuevillas*. Vigo, Editorial Galaxia, 1957.

_____ "Lendo as 'Prosas galegas' de Cuevillas". *Grial* núm. 34, Vigo, 1971.

LÓPEZ-CUEVILLAS, Florentino. "Dos nosos tempos". *NÓS* núm. 1, Ourense, 1920; *Prosas galegas*. Vigo, BB da CG, Editorial Galaxia, 1982 [1962].

_____ *Cosas de Orense*. Ourense, 1969.

OTERO PEDRAYO, Ramón. "Florentino L. Cuevillas". *La Región*, Ourense, 10 agost 1958.

_____ "Florentino López Cuevillas". *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Orense*, Ourense, 1959-1960.

_____ *Florentino López Cuevillas*. Vigo, Editorial Galaxia, 1980.

TABOADA, Xesús. "Cuevillas e o seu maxisterio". *Grial* núm. 21, Vigo, 1968.

BIBLIOGRAFÍA REFERIDA A LA REVISTA I AL GRUP NÓS

CASARES, Carlos. *A Xeneración Nós*. Manuscrit inèdit, publicat parcialment en diversos articles a *Grial*. Vigo, sense data (>1974).

FERNÁNDEZ DEL RIEGO, Francisco. "O europeísmo da 'Xeneración Nós'". *La Voz de Galicia*, A Coruña, 31 desembre 1983.

GONZÁLEZ-MILLÁN, Xoán. "James Joyce e a Xeneración Nós". *Grial* núm. 101, Vigo, 1989.

LORENZANA, Salvador (Francisco Fernández del Riego). "A xeneración 'Nós' na cultura galega". *Grial* núm. 7, Vigo, 1965.

_____ "Lembranza da revista 'Nós'", *Grial* núm. 27, Vigo, 1970.

OTERO PEDRAYO, Ramón. "Cincocentenario de Nós" (conferència pronunciada a l'Agrupación Cultural Auriense el 12 de novembre de 1970). Transcripció de Miruca Parga i Afonso X. Canosa. *75 anos de Nós*. Santiago de Compostela, Arquivo Sonoro de Galicia do Consello da Cultura Galega i O Correo Galego, 1995.

PÉREZ PRIETO, Víctorino. *A xeración 'Nós'. Galeguismo e relixión*. Vigo, Editorial Galaxia, 1988.

PIÑEIRO, Ramón. "Importancia decisiva da xeneración Nós". *Grial* núm. 59, Vigo, 1978.

RAMÓN E FERNÁNDEZ-OJEA, Xosé. Índex de la revista Nós. *Homenaxe da Real Academia Galega*. A Coruña, 1970; edició facsímil de Nós, vol. VI. A Coruña, Xuntanza Editorial, 1991 (ed. facsímil).

Diversos autors. *Revista Nós [Ourense-A Coruña 1920-1935]*. Edició facsímil. A Coruña, Editorial Xuntanza, 1991.

Sense autor no identificat. "No cincuentenario da revista 'Nós'". *Grial* núm. 31, Vigo, 1971.

